İSMÂİL HÂMİ DÂNİŞMEND

ÎZAHLI İSLÂM TÂRİHİ KRONOLOJİSİ

BİRİNCİ CİLD

Bâb-ı-âli Yayınevi
1960

İSMÂİL HÂMİ DÂNİŞMEND

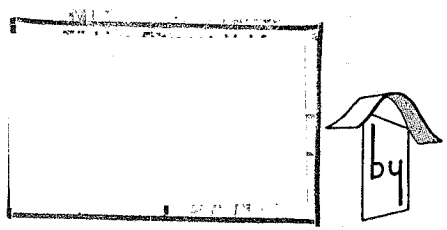
Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslâm Araştırmaları Merkezi

İZAHLI

İSLÂM TÂRÎHİ

KRONOLOJİSİ

BİRİNCİ CİLT

Bâb-ı-âlî Yayınevi
1960

TAKDÎM

(İZAHLI İSLÂM TÂRİHİ KRONOLOJİSİ) ni neşriyat programının başına almakla «Bab-ı-âli yayınevi» memleket kültürüne hizmet etmek için nâdide bir fırsata kavuştuğuna kanîdir.

Bilhassa İSLÂMİYYÂT sâhasında ya ciddî ve ilmî eser fıkdânı veyâ aşırı derecede sübjektiflikle mâlûl eserler enflâsyonu arasında yalpavuran neşriyat â'lemimiz, bu eserle, OBJEKTİF, ETRAFLI, Şark ve Garp kaynaklarının beraber incelenmesi dolayısıyla MUKAYESELİ ve bir kelime ile İLMÎ bir kaynak . esere sâhib olacaktır.

Bu hükmün bir ilmî, bir de fi'lî delili var. dır. İlmî delil eserde tâkib edilen usuldür. Bu usul «TEVSİK» usulüdür. TEVSİK usulünü Türkiye'de ilk defa ve muvaffakiyetle kullanan müellif, okuyucuyu hakikatle baş. başa bırakabilmek için onun önüne lehte ve aleyhte bütün vesikaları ve tarih ilmini, tâ. bir câizse, sermektedir. Böylece eserde yüzlerce vâkıa hakkında yüzlerce târihçi ve eser konuşmakta, hakîkate her cepheden ışık tutulmaya çalışılmaktadır.

Fi'lî delil ise müellifin mevcudu kalmayan ve yeni baskıları hazırlanan eserleridir. (İZAHLI OSMANLI TÂRİHİ KRONOLOJİSİ) gibi.

Şu elinizde tuttuğunuz eserin Garp kaynaklarından çok üstün bir tarafı var. Bu eser, mensub olmadıkları dinin târihine karşı bir çok Garp müellifinin gösteremediği objektifliği onların İslâmiyyât sâhasındaki gayri-ilmî iddiâlarına karşı göstermiş, mü. nâkaşasını ve muhâkemesini yapmıştır. Kronolojik tevsîk metodu ile Şark kaynak. ları arasında da mümtâz bir yer işgal ede. cek olan bu eseri, ilmi ibâdet gibi takdîs e. den, üstelik Âlime yanıldığı içtihâdında bile mükâfat va'deden İSLÂM DİNİNİN(ilim hürriyeti anlayışı ile dünyâ fikir âlemine ve okuyucularımıza takdîm ederken duyduğumuz zevk sonsuzdur.

Bâb-ı-âli Yayınevi

İZAHLI İSLÂM TÂRÎHİ KRONOLOJİSİ

Tâkîb Ettiğimiz Usûl Hakkında İzâhât

1947 - 1955 târihlerinde intişâr eden ve mevcûdu kalmadığı için yeniden basılmakta olan dört ciltlik **«İzahlı Osmanlı târîhi kronolojisi»** ismindeki eserimizin birinci cildinin mukaddimesinde söylediğimiz gibi, notlarını hazırlamış olduğumuz Kronolojiler külliyyâtı Osmanlı târihinden başka İslâm, Türk ve Dünyâ târihlerine de şâmildir. Bugün neşrine başlanan **«İzahlı İslâm târîhi kronolojisi»**, işte o çetin ve uzun te'lif programımızın ikinci safhasını teşkil ediyor demektir.

1 — Altı asırlık Osmanlı târihinin izahlı kronolojisi dört büyük cilt tuttuktan sonra, onüç asrı mütecâviz bir târih boyunca dünyânın muhtelif kıt'alarına yayılıp mütemâdiyen genişliyen ve birçok Müslüman devletlerinin kurulup yıkılmasıyla geçen İslâm târihinin daha çok ciltler tutması pek tabiidir: Bu eserimizin altı cilt olması işte bundandır.

2 — Böyle bir İslâm târihi kronolojisinin mebdei olacak hâdise nedir? «Mevlid-i Saâdet» den, yâni Peygamberimizin dünyâya geldikleri günden mi, yoksa «Bi'set» den, yâni Peygamber oldukları târihden mi veyâhut dünyâ târihinin en büyük günlerine tesâdüf eden o iki hâdisenin kat'î târihleri mâlûm olmadığı için o hususlarda lâzımgelecek izâhât verilmek suretiyle «Hicret» gününden mi başlamalıdır?

Biz bu hususta Şark ve Garp menbâlarının tedkik ve mukaayesesine istinâden en kuvvetli târihlerin imkân nisbetinde tesbîtini ilmî bir zarûret telâkki ettiğimiz için, «Mevlid» târihinin mümkin olduğu kadar tavzihi sûretiyle işe başlamayı tercîh ettik. İşte bundan dolayı «Mevlid-i Saâdet» yılının Milâdî takvîme göre hangi seneye tesâdüf etmesi lâzımgeldiğini müstakil bir fasıl hâlinde ve ilmî imkânlar nisbetinde tâyin ve tesbîte çalışmakla başlıyan bu «İslâm târihi kronolojisi», on üç asrı mütecâviz bir devrin bütün vukuuâtını sırayla gözden geçirmek ve bütün Müslüman devletlerine şâmil olmak üzere birinci cihan harbinin zu-

hûruna tesâdüf eden 1914 senesinde nihâyet bulacaktır.

3 — Eskiden «Harb-i umûmî» denilen birinci cihan harbinin bilhassa sonlarından i'tibâren İslâm âleminde bir çok mühim hâdiselerle değişikliikler olmuş, bir takım yeni Müslüman devletleri kurulmuş ve bilhassa Hulefây-ı Râşidîn'den Emevilere, Emevilerden Abbâsilere ve nihâyet Mısır Abbâsilerinden de Osmanlılara intikaal etmiş olan Hilâfet târihi nihâyet bulmuş olduğu halde, bu kadar mühim hâdiselerin ihmâli nasıl câiz olabilir? Böyle mukadder bir suâlin gene mukadder bir cevâbı vardır: Müstakıl bir ilim hâlini almış olan Târih usûlünde umumiyyetle kabûl edilen bir esasa göre, her hangi bir hâdisenin vukuundan i'tibâren elli sene geçmiş olması ve bilhassa iş başında bulunanların ve hattâ bâzı müelliflere göre hâdisât şâhitlerinin hayât sahnesinden tamâmiyle silinmiş olmaları lâzımdır.

1914 de zuhûr eden birinci cihan harbinden bu eserimizin intişâra başladığı 1960 târihine kadar henüz ancak 46 sene geçmiştir ve hâdisât âmilleriyle şâhiterinin hepsi hayât sahnesinden silinmiş değildir. İşte bu «İslâm târihi kronolojisi» nin 1914 senesinde nihâyet bulmasının başlıca sebebi o ilmî zarûrettir.

4 — «Câhiliyyet» devriyle İslâmiyyet arasındaki muazzam tezâdı anlamak için, «Câhiliyyet» in hiç olmazsa ana - hatları bakımından tedkiki hem eski Şark, hem yeni Garp ilimlerinde müşterek bir teâmül hâlini almıştır: İslâmiyyetin yalnız dinî değil ,ayni zamanda ictimâî, medenî ve insânî sâhalarda ne muazzam bir inkılâb olduğu ancak işte o sâyede anlaşılabilir.

«Mevlid-i Saâdet» le başlıyan İslâm târihi kronolojisinden evvel bir «Câhiliyyet» faslının tedvînine işte bu ilmi zarûretten dolayı lüzum gördük: Bu medhal faslı Şark ve Garp menbâlarının mukaayeseli tedkikine istinâd edecektir.

5 — İslâm târihi hâkimiyyet bakımından iki böyük devre ayrılır: Birinci devir Arap, ikinci devir Türk devridir. Bu Türk devri umûmiyyetle zannedildiği gibi Osmanlı târihinde Hilâfetin Mısır Abbâsilerinden Yavuz Sultan Selim'e intikaaliyle başlamış değildir; ondan çok eskidir.

Bu «İzahlı İslâm târihi kronolojisi» ne bir medhal cildi teşkil etmek üzere te'lif etmiş olduğumuz **«Türklük ve Müslümanlık: Türk ırkı niçin Müslüman olmuştur?»** ismindeki eserimizin 1959 tab'ının 178 inci sahifesinde başlıyan «İslâmın başından çekilen Arap kavminin cismânî hâkimiyyet haklarını Türk ırkına devretmesi» faslında tafsilâtiyle izâh edildiği gibi Türk devri, böyük Selçuki pâdişâhı Sultan Tuğrulbey zamânında başlamış ve o faslın 190 ıncı sahifesinde tasrîh edildiği vechile meşhûr Abbâsi halifesi (El - Kaaim bi-emr-İllâh) hicretin 449 senesi 26 Zülka'de ve Milâdın 1058 senesi 24 Kânûnusânî Cumartesi günü Bağdad'da yapılan muhteşem merâsimle her türlü cismânî hâkimiyyet haklarını Sünnî İslâmiyyetin halâskârı olan böyük Selçuki devletine, yâni Arap kavminin târihî hâkimiyyetini Oğuz - Türk ırkına devretmiştir. Eski Arap, Acem, Süryânî ve Türk menbâları gibi Garp müsteşrikleri de bu noktada müttefiktir.

İşte o târihten i'tibâren Abbâsi halifeleri birer «Reis-i rûhânî» vaziyetinde kalmış ve netice olarak Türk hâkaanı «Yedi ıklim», «Şark ve Garba», «Arap ve Gayr-i Arab»a yayılmış olan İslâm âleminin yegâne müşterek pâdişâhı olmuş ve bu vaziyet «münâdilerle» bütün halka i'lân edilmiştir; meşhur Arap müverrihi (İbni-ül-Esîr) in «Târih-ül-kâmil» ismindeki böyük eserinin 1303 Mısır tab'ının dokuzuncu cildinin 221 inci sahifesinde Abbâsî devlet - adamlarıyla Bağdad ileri - gelenlerinin ve Türk ordusu erkâniyle Selçukî ricâlinin hazır bulundukları bu hâkimiyyet devri merâsimi tafsilâtiyle anlatılır.

On-ikinci asrın meşhûr Antakya Yâ'kubî patriki (Süryânî - Mikâil = Michel le Syrien) in «Chronique = Vakaayi'nâme» ismiyle müsteşrik (Chobat) tarafından Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1905 Paris tab'ının üçüncü cildinin 157 nci sahifesinde İslâm târihinin bu böyük inkılâbı şöyle tesbit ediimektedir:

«... Tahta çıkacak her Türk hükümdârının (Sultân-ül-İslâm) tesmiye ve i'lân edilmesini Araplar kabul ettiler ve yegâne şart olarak da (Halîfe) dedikleri kendi rûhânî reislerinin onu bizzât Sultan i'lân etmesini istediler».

Bu kronolojinin 1058 vukuuâtında tafsilâtını göreceğimiz bu hâkimiyyet inkılâbı İslâm tarihini iki böyük devre ayıran bir vâkıa demektir: Birinci devir, Hicretin 11 ve Milâdın 632 târihinde «Hulefây-ı Râşidîn» ile başlayıp Hicri 449 ve Milâdî 1058 târihinde Abbâsi hilâfetinin cismânî hâkimiyyetinden ferâgat merâsimine kadar 426 sene süren Arap devri ve ikincisi de gene ayni ferâgat târihinden Hicretin 1342 ve Milâdın 1924 târihinde Hilâfetin ilgaasına kadar 866 sene süren Türk devridir. Bu vaziyete göre İslâmın başında Türk devri, Arap devrinin iki mislinden fazla sürmüş demektir.

Dikkat edilecek mühim noktalardan biri de İslâm âleminin başında Arap devrini tâkib eden ve dokuz asra yaklaşan Türk devrinin de ikiye ayrılmasıdır: Bağdad Abbâsi hilâfeti tarafından cismânî hâkimiyyetin devredildiği 1058 târihinden Mısır Abbâsî halifesi tarafından hilâfetin Yavuz Sultan Selim'e devrolunduğu târihe tesâdüf eden 1517 senesine kadar geçen 459 yıllık birinci devre yalnız cismânî hâkimiyyetle ve 1517 den 1924 târihine kadar 407 sene süren ikinci devre de hem dinî, hem cismânî hâkimiyyetle geçmiştir. Bu iki Türk devrinin birincisi, meşhur Rus türkologu (W. Barthold) un «Histoire des Turcs d'Asie centrale» ismindeki eserinde şöyle târif edilir (Mme. Donskis'in Fransızca tercemesi, 1945 Paris tab'ı, S. 84):

«İslâm âlemi, başında dinî reis olarak halîfenin ve bir de kendisine halîfenin cismânî hâkimiyyeti devredilmiş olan (Sultân-ül-İslâm) ın bulunduğu bir müşterek âlem sayılıyordu».

Dört yüz elli dokuz yıl süren bu birinci devrede böyük Selçuki devleti her ne kadar munkarız olmuşsa da, Osmanlı imparatorluğunun zuhûruna kadar cismânî iktidar netice i'tibâriyle ve umûmiyyetle hep Türk ırkının elinde kalmıştır. Buna mukaabil, Bağdad Abbâsileri tarafından hâkimiyyetin devri târihinden Mısır Abbâsileri tarafından hilâfetin devrine kadar geçen bu dört yüz elli dokuz sene içinde Abbâsi hilâfeti mütemâdiyen bir rûhânî reislik vaziyetini muhâfaza etmiştir.

Bu eserin «Umumî Arap hâkimiyyeti»,

«Müşterek Türk - Arap hâkimiyyeti» ve «Umumî Türk hâkimiyyeti» kısımlarına ayrılmasının sebebi işte bu vaziyettir.

6 — Böyle bir İslâm târihi kronolojisinin te'lifinde iki usûl tâkip edilebilir: Bir tertibe göre her Müslüman devletinin zuhûrundan inkırâzına kadar ayrı bir kronolojisi yapılır ve bu takdirde o kronolojide sıralanacak senelerin diğer devletlere tahsis edilecek kronolojilerde de ayrı ayrı tekrâr edilmesi lâzımgelir; öyle olunca da her devlete ayrı bir cilt veyâhut ayrı bir fasıl tahsisi bile netice i'tibâriyle bir çok ciltlerden mürekkep çok büyük bir kronoloji külliyyâtı teşkil etmekle neticelenir. İşte bu mahzurdan dolayı, devlet yerine sene esâsına istinâd eden bir tertip daha böyük kolaylıklar te'min edebilir. Bizim bu eserde tâkib ettiğimiz usûl işte budur: Bu tertibte her sene İslâm âleminin muhtelif taraflarında vuku'bulan hâdiseler ay ve gün tarihlerine göre sıralanmakla iktifâ edilmiştir.

7 — «İzahlı Osmanlı târihi kronolojisi» ismindeki eserimiz bundan evvel neşredilmiş olduğu için, bu İslâm târihi kronolojisinde Osmanlı vukuuâtının yalnız en mühimlerinin ve bilhassa İslâm târihiyle alâkadar olanlarının sene, ay ve gün târihleri zikredilmekle iktifâ edilmiş ve hiç biri hakkında izâhât verilmeyip yalnız Osmanlı kronolojisinde mürâcaat edilecek fasılların kaydiyle iktifâ olunmuştur.

8 — Bugün ilim Garptadır: Bütün Şarkın kabul ettiği bu hakîkatten dolayı İslâmiyyât sâhasında bile Garp menbâları tedkik edilmeden ve Garp İslâmiyyâtının son hükümleri nazar-ı i'tibâra alınmadan yalnız Şark ve Müslüman menbâlarıyla iktifâ edilerek te'lif olunmuş bir eserin ilmî bir kıymet ve mâhiyyet almak imkân ve ihtimâli yoktur; işte bundan dolayı bu eserimizde İslâmiyyât ve İslâm târihine ait Garp menbâları, Müslüman - Şark menbâlarıyla karşılaştırılmak sûretiyle târihî hakikatlerin mümkin olduğu kadar tesbitine a'zamî ehemmiyyet verilmiştir.

9 — Bu kronolojide İslâm târihini ancak doğrudan doğruya alâkadar eden vak'aların tâkibiyle iktifâ edilmiştir: Dolayısıyla alâkadar edebilecek ecnebi vukuâtına mecburiyyet olmadıkça temâs edilmiş değildir. Meselâ Bizans, Sâsânî - İran ve Habeşistan imparatorluklarıyla Avrupa devletlerinin dâhilî vakaayiinden bâzıları netice i'tibariyle İslâm târihini de alâkadar etmiştir: Esâs i'tibâriyle gayr-i müslim devletlere âid olan bu gibi vukuuât alınmamış, yalnız bunların İslâm târihine giren neticeleri kaydedilmekle iktifâ olunmuştur. O gibi vak'alar ilerde neşredeceğimiz «İzahlı Dünyâ târihi kronolojisi» nde yer alacaktır.

10 — Bu eserde târihleri tesbit edilen vak'alar yalnız zikredilip geçilmekle iktifâ edilmiş değildir: Okuyucuların hâfızalarına yardım olmak üzere her vak'anın en esaslı noktaları umûmî mâlûmât şeklinde hulâsa edilmiş, îcâb eden mühim noktalarda tafsilâta da girişilmiş ve bu izâhâtta şahsî telâkkilerden mümkin olduğu kadar ictinâb edilerek vukuuâtın her hangi bir yeni nazariyye müdâfaası külfetlerinden âzâde bir sarâhatle sıralanıp gitmesine bilhassa ehemmiyyet verilmiştir.

11 — İslâm târihinin böyük muhârebelerinde ordularla donanmaların karşılıklı vaziyetleriyle harb harekâtı ve harekât sâhaları hakkında îcâb eden askerî ve coğrâfî izâhât ihmâl edilmemiş olmakla berâber,

her vak'anın bütün teferrüâtı en ince noktalarına kadar tamâmiyle gözden geçirilmiş değildir: her halde bu eserin umûmî ve mufassal bir İslâm târihi olmadığı ve nihâyet izahlı bir İslâm târihi kronolojisinden ibâret olduğu unutulmamalıdır.

12 — Her hangi bir vak'anın hangi târihte vukuua geldiğini derhal bulabilmek için her cildin sonundaki coğrâfî ve târihî isim cedvelleriyle tahlilî fihristlere bakmak kâfidir. Bu yer ve şahıs isimleri cedvellerinde yalnız sahife numaralarıyla iktifâ edilmeyip her şahıs ve yer hakkında kısaca izâhât da verilmiş olduğu için, bu cedveller ayni zamanda muhtasar birer târih ve coğrafya lûgatı mâhiyyetindedir.

13 — Her cildin sonuna o cildin ihtivâ ettiği devirlerdeki halifelerle İslâm devletleri hükümdarlarını târih sırasıyla tesbit eden birer izahlı cedvel de ilâve edilmiştir: Sıra numaralarıyla tertib edilen bu cedvellerde alâkadarların cülûs, hal' veyâhut ölüm târihleriyle hilâfet ve saltanat müddetlerinden başka oğullarının isimleri de bulunacağı için, bunlar ayni zamanda muhtasar birer silsilenâme mâhiyyetini de hâiz olacaktır.

14 — Ayni bir vak'a için bâzan muhtelif târih rakamları rivâyet edilir; bir vak'anın birbirini tutmayan muhtelif izah şekillerine de tesâdüf edilmektedir. Bu gibi vaziyetlerle her hangi bir menbâdan aynen iktibâsına lüzum gördüğümüz fıkraların me'hazları, eser ve müellif isimlerinden başka cilt ve sahife numaraları da muntazaman tasrih edilmek sûretiyle dâimâ zikredilecektir.

15 — Yukarda da söylediğimiz gibi, bu kronolojide esâs olan mesele, vukuuâtın senelere göre sıralanmasıdır: Buna nisbetle ay ve gün târihleri ikinci derecede kalır; çünki bâzı vaziyetlerde vak'anın ay yâhut gün veyâhut hem ay, hem gün târihlerini tesbite imkân yoktur. Bununla berâber, o gibi vaziyetler nâdir olduğu için, umûmiyyetle her vak'anın Hicrî ve Milâdî sene rakamları gibi, hem Hicrî, hem Milâdî ay ve gün târihlerinden başka gün isimleri de tasrih edilmiştir: Bunların mâlûm olmadığı vaziyetlerde sene rakamlarıyla iktifâ edilmesi pek tabiî bir zarûrettir.

16 — İslâm menbâlarında Hicrî takvîm esâs olduğu halde, bu kronolojide o Hicrî senelerin karşılığı olan Milâdî rakamlar Hicrilerden evvel gösterilmiştir; bunun sebebi, kamerî olan Hicrî takvîmin memleketimizde artık terkedilmiş olmasından ibâret değildir: Müslüman menbâlarına mukaabil Hıristiyan menbâlarında Milâdî takvîmin esâs ittihâz edilmesi çok karışık ve müşkil bir vaziyet ihdâs etmekte ve meselâ İslâm târihlerine istinâd eden bir vak'ada umumiyyetle Hicrî sene rakamı Milâdî rakamdan evvel kaydedildiği takdirde, Garp menbâlarına dayanan vak'alarda da bilâkis Milâdî rakamın Hicrî rakamdan evvel kaydedilmesi lâzımgelmektedir! İşte bu gibi karışıklıklara meydan vermemek ve kamerî yerine şemsî takvîm esâs ittihâz edilmek üzere Milâdî sene rakamları dâimâ Hicrilerden evvel gösterilmiştir: Yalnız siyah yazılı fıkra başlıklarının altındaki izâhât kısımlarında her hangi bir târih rivâyetinin Hicrî takvîme istinâd ettiğini belirtmek îcâb ettiği takdirde, Hicrî rakam Milâdî karşılığından evvel gösterilmiştir.

17 — Ayni bir vak'a için muhtelif sene rakamları rivâyet edildiği takdirde, en mûteber ve nisbeten en mevsuk rakam esâs it-

tihâz edilip siyah yazılı başlığa kaydedilmiş ve ikinci derecedeki rivâyetlerin en mühimleri de başlığın altındaki metin yazılı izâhât kısmında ayrıca gösterilmiştir.

18 — İslâm menbâlarında esâs ittihâz edilen Hicrî târihlerin Milâdiye tahvilinde mühim bir nokta vardır: Çok defâ bir Hicret senesi iki Milâd senesiyle karşılaşmakta ve meselâ Hicretin 735 senesi Milâdın hem 1334, hem 1335 târihlerine tesâdüf etmektedir. Bu gibi vaziyetlerde ay ve gün târihleri belli olmayan vak'aların bir Hicret senesi içinde sıralanan iki Milâd senesinden hangisine tesâdüf ettiğini tâyin etmek tabiî kaabil değildir. İşte bundan dolayı Hicretin 735 senesinde gösterilen bir vak'a Milâdın hem 1334, hem 1335 târihlerine tesâdüf edebilir. Milâdî târihin işte böyle kat'iyyetle tâyinine imkân olmayan vaziyetlerde umûmî teâmüle ittibâ edilerek iki Milâd senesinin yalnız birincisi zikredilmekle iktifâ edilmiştir: Meselâ Hicretin 735 târihine tesâdüf eden Milâdî 1334 ve 1335 senelerinin yalnız birincisi olan 1334 târihi esas tutulmuştur. Bu gibi vaziyetler, siyah yazılı başlıkların altındaki izâhât kısımlarında dâimâ tavzih ve tasrih edilmiştir.

19 — Bir Hicrî seneye tekaabül eden iki Milâd senesinden birincisinin bâzan yalnız son günleri o Hicrî seneye girmektedir: Meselâ Hicretin 724 senesinin ilk günü Milâdın 1323 senesi Kânûnuevvelinin otuzuna müsâdiftir; yâni bu Milâd senesinin yalnız son iki günü o Hicret yılının ilk iki gününe tesâdüf ediyor demektir.

Bu gibi vaziyetlerde, vak'anın ay ve gün târihleri mâlûm olmadıkça, tabiî birinci Milâd senesinin bir kaç günü hisâb edilmiyerek ikinci Milâd senesi esâs ittihâz edilmiştir; yâni bu İslâm târihi kronolojisinde Hicretin 724 senesinin karşılığı Milâdın 1323 senesi değil, 1324 senesidir.

Tabiî bu vaziyet, ancak aylarıyla günleri belli olmayan vak'alara münhasırdır ve o da siyah yazılı başlıkların altındaki izâhât fıkralarında muntazaman tavzih edilmiştir.

20 — Hicrî takvimdeki ay ve gün târihleri mâlûm olan vak'alarda tabiî doğrudan doğruya muâdil Milâd târihi tesbit edilmiştir. Fakat bunda da bâzı güçlükler vardır: Meselâ bâzan «Rü'yet-i hilâl» den dolayı bir Ramazan ayı bir gün kısalmakta ve bâzan da bunun aksine olarak «Tekmil-i selâsîn» hisâbı yürütülmektedir; bu gibi vaziyetlerde bir müverrihin kaydettiği gün târihiyle umûmî takvîm hisâbı arasında bâzan bir günlük bir fark olabilir: O gibi farklar, gün rakamıyla berâber gün ismi de mâlûm olan vaziyetlerde müteâkıp gün târihleriyle beraber kâmilen tesbit ve tavzih edilmiş, öyle olmayan vaziyetlerde ise umûmî takvim hisâbı yürütülmüştür.

21 — Ayni bir sene içinde muhtelif vak'alar teselsül ettiği takdirde her vak'a siyah yazı ile ayrı bir başlık hâlinde gösterilmiş ve her vak'aya âit izâhât kısmı da bu siyah yazıların altına mu'tarıza içinde umûmî metin yazısıyla dercedilmiştir: Bunların sırası ay ve gün târihlerine göredir; bu târihlerin mâlûm olmadığı vaziyetlerde hâdisâtın cereyânına ve muhtelif menbâların mukaayesesine müstenit takribî bir tertip tâkib edilmiştir.

22 — Bir Hicret senesi içinde teselsül eden vak'aların o Hicrî târihe tekaabül eden iki Milâd senesinin her ikisine de tesâdüf etmek ihtimâli olan vaziyetlerde Hicrî sene hizâsına Milâdî senelerin her ikisi de kaydolunmuştur.

23 — Ay ve gün târihleri mâlûm olmayan ve birbirini tâkib eden iki muhtelif Hicret senesi içindeki vak'alar ayni bir Milâd senesine tekaabül ettiği takdirde, karışıklığa meydan verilmemek üzere ikinci Hicret yılının hizâsına iki Milâd senesi yazılmıştır.

24 — İki Hicret ve iki Milâd senesine tekaabül etmiş olmak ihtimâli bulunan vak'alarda ise hem Hicret, hem Milâd senelerinin her ikisi birden gösterilecektir.

25 — Ayni bir Hicret senesi içinde teselsül eden vak'alar ay ve gün târihleri i'tibâriyle iki muhtelif Milâd senesine tesâdüf ettiği takdirde, Hicrî târih tekrâr edilip yalnız Milâdî târih değiştirilerek seneler birbirinden ayrılmıştır.

26 — Devir ve fasıl başlarında seneler tekrâr edilmiştir.

27 — Her sahîfenin üstünde o sahîfenin ihtivâ ettiği en son Milâdî sene rakamı Hicrî karşılığıyla berâber gösterilmiş ve her hangi bir sene vukuâtı muhtelif sahîfeler işgaal ettiği takdirde o sene rakamı her sahîfenin üstünde tekrâr edildiği gibi, o vak'alar hangi halife devrine müsâdifse onun ismi de okuyuculara kolaylık olmak üzere her sahifenin üstünde muntazaman zikredilmiştir.

28 — Kronolojilerde vukuûâtın birbiriyle alâkası umûmiyyetle ihmâl edilir: Bu eser izahlı bir kronoloji olmak i'tibâriyle her hangi bir mühim vak'anın geçmiş ve gelecek vak'alarla alâka ve irtibâtı ihmâl edilmemiş ve o gibi alâkadâr vak'alar sene, ay ve gün târihleriyle zikredilerek hangi fıkraya mürâcaat edilmesi lâzımgeldiği belirtilmiştir.

Ay ve gün târihleri mâlûm olmayan fıkralar da âid oldukları sene içindeki sıralarına göre zikredilmektedir.

29 — Son zamanlarda bizde Lisâniyyât ilminin en umûmî esasları bile hiçe sayılarak bâzı târihî kelimeler, terkipler ve isimler her nedense bir takım uydurma kelimelerle keyfî sûrette Türkçeleştirilmiş ve meselâ asırlardanberi ilmi, edebi ve bilhassa târihî menbâlarımızla takvimlerimizde ve muhtelif Türk lehçelerinde kullanılıp kat'î sûrette Türkçeleşmiş olan:

«Teşrînievvel» yerine **«Ekim»**,
«Teşrînisânî» yerine **«Kasım»**,
«Kânûnuevvel» yerine **«Aralık»**
«Kânûnusânî» yerine de **«Ocak»**

kelimeleri ortaya atılmıştır! Türkçeleştirme gayretiyle ve belki de Fransız ihtilâlinde ortaya atılan on iki uydurma ay ismini taklit hevesiyle târihî takvimimiz işte böyle bozulurken **«Kasım»** kelimesinin Türkçe olmayıp Arapça olduğu da her nedense hisâb edilememiştir! Senenin diğer sekiz ayının isimleri de Türkçe olmadığı halde onlara dokunulmamış olması, bu işin ne kadar gelişi güzel yapılıvermiş olduğunun hayret edilecek bir delilidir! Bu gibi uydurmaların günün birinde başka şekiller alıp şimdikilerin unutulmayacağı da mâlûm değildir! İşte bundan dolayı «İzahlı Osmanlı târihi kronolojisi» ismindeki eserimizde olduğu gibi biz bu «İslâm târihi kronolojisin» de de târihî takvimimize sadâkat göstererek o gayri

ciddî ve uydurma ay isimlerinin yerine milî târihimizdeki takvim ıstılâhlarının kullanılmasını ilmî bir vazife telâkki ettik.

30 — Bizde telâffuzlarıyla imlâları son zamanlarda yanlış şekiller almış kelimeler ile isimler mühim bir yekûn tutmaktadır: Meselâ «ölke» yerine «ülke», «böyük» yerine «büyük» ve «osanmak» yerine, «usanmak» gibi yanlış şekiller kullanılmakta ve «İstanbul» ismi «Istanbul», «Bâyezîd» ismi «Beyazıt» ve «Ziyâd» ismi de «Zeyyad» tahrifine uğramaktadır: Bu eserde o gibi kelimelerle isimler doğru telâffuzlarıyla yazılmıştır.

31 — Arapça ve Acemce şahıs ve yer isimlerinin imlâları o dillerdeki telâffuzlarına göre tesbit edilmiştir: Meselâ şimdi bizde halk kütlelerinin telâffuzuna göre «Nizamettin» şeklinde yazılan isim, Arapçadaki doğru telâffuzuyle «Nizâmüddin» ve tıpkı bunun gibi «Bahattin» şeklinde yazılan isim de «Bahâüddin» şeklini almaktadır.

32 — Uzun sesler hep (^) işâretiyle gösterilmiştir: Yalnız (k) ve (g) harflerinden sonra bu işâret kullanılamıyacağı için, o gibi vaziyetlerde (k) ile (g) den sonra ikişer sesli - harf kullanılmıştır.

33 — Telâffuz i'tibâriyle Türkçede hiç bir değişikliğe uğramamış olan Arap ve Acem kelimelerinin imlâlarında Arapça ile Acemcedeki telâffuzları esâs ittihâz edilmiş ve meselâ «ilân» yerine «i'lân», «âşar» yerine «a'şâr» ve «isaf» yerine de «is'âf» şekilleri tercih edilmiştir. Ancak Türkçede fonetik tahavvülüne uğramış olan kelimelerin bugünkü imlâlarına dokunulmamış ve meselâ «vaziyet» ve «mesele» imlâları aynen kullanılmıştır.

34 — Hicrî ve milâdî tarihlerin birbirine tahvilinde ilim âlemince tamâmiyle i'timâda şâyan görülen ve 1926 tarihinde Leipzig'de neşredilen «**Wüstenfeld - Mahler'sche Vergleichungs - Tabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung**» ismindeki tahvil cedvelleri esâs ittihâz edilmiştir.

35 — Milâdî takvim meeslesinde bilhassa dikkat edilecek çok mühim bir nokta vardır: Bugün kullanmakta olduğumuz bu takvim iki devre ayrılır; birine «ère julien», birine «ère grégorien» denir. Bunların birincisine «julien» denilmesi, eski Romalılar devrinde ve Milâttan evvel 46 târihinde meşhur (Jules César) ın emriyle İskenderiyyeli (Sosigénès) isminde bir münecccim tarafından tertîb edilip ertesi seneden i'tibâren kullanılmaya başlamış olmasından ve ikincisine de «grégorien» isminin verilmesi birincisinin XVI ncı asırda papa (On - üçüncü Gréroire) ın emriyle ıslâh edilmesindendir.

İşte bundan dolayı bugün biri eski, biri yeni olmak üzere iki Milâd takvimi kullanılmaktadır. «Calendrier julien» denilen eski takvim bilhassa «Kebiseler» tertîbindeki hatâlardan dolayı hakiki güneş senesine nisbetle 128 senede bir gün ve dokuz asırda yedi gün kadar geri kaldığı için, Milâdın XVI ncı asrında bu fark tam on günü bulmuştur; bu hâl tıpkı bir saatin geri kalması gibi bir şeydir.

Papa (On - üçüncü Grégoire), Kalabriyalı (L. Lilio) isminde bir âlimin işte bu on günlük farkı i'tibârî olarak izâle etmek ve bir daha tekerrürüne meydan vermemek üzere yaptığı ıslâhâtı resmen kabûl edip «Julien» takviminin 1582 senesi Teşrînievvel ayının 5 inci Cuma gününü birdenbire on

gün ilâvesiyle «15 Teşrinievvel» i'lân etmiştir. Eski Milâd takviminin 5 ve yeni Milâd takviminin 15 Teşrinievvel i'tibâr ettiği bu târihî gün, Hicretin 990 senesi Ramazan ayının 17 nci Cuma gününe müsâdiftir.

Bununla berâber, (Lilio) nun ıslâhâtına rağmen yeni takvim tamâmiyle hatâsız değildir: Senede 24 sâniyelik bir yanlışlığı vardır; fakat bu yanlışlık o kadar ehemmiyetsizdir ki, senede 24 sâniye hisâbiyle bir günlük bir hatâ derecesini bulabilmesi için tam 3600 yıl geçmesi lâzımdır! İşte bundan dolayı «Calendrier grégorien» denilen bu yeni takvim, nisbeten en doğru güneş senesine müstenit sayılır.

(On - üçüncü Grégoire) ın bu ıslâhâtı, Katolik milletlerce bilhassa 1583 senesinden i'tibâren kolayca kabûl edilmiş ve meselâ Fransa'da ayni senenin 10 Kânûnuevvel günü kral (Üçüncü Henri) nin emriyle 20 Kânûnuevvel i'lân olunmuşsa da Protestan milletlerin uzun bir mukaavemetiyle karşılaşmış, bu memleketlerin bâzılarında ancak 1700 de ve hattâ İngiltere ile İsveç'de 1752 ve 1753 târihlerinde kabul edilmiş ve hele Ortodoks yunanlılar tarafından hiç kabul edilmemiştir: Onlar nihâyet «julien» târihlere «grégorien» târihlerin de ilâvesiyle iktifâ etmişlerdir. Ruslar tarafından kabûlü de Çarlık devrinden sonradır. Bilhassa Ortodoks kilisesi hâlâ eski «jülien» takvimini kullanmakta ber devamdır.

İki takvim arasındaki fark asırdan asra çoğalmaktadır: XVI ncı asırda on günden ibâret olan bu fark 1700, 1800 ve 1900 târihlerinde birer gün artarak nihâyet 13 güne çıkmıştır! Osmanlı hükûmetinin Tanzimâttan sonra kullandığı «Rûmî» takvîm işte bu eski «Julien» takviminden alınmadır. Bu vaziyete göre bugün bir «grégorien» târihini «julien» e tahvîl için birincisinden 13 gün tarhetmek ve bilmukaabele bir «julien» târihini de «grégorien» ne tahvîl için 13 gün ilâve etmek lâzım demektir.

Fakat, geriye doğru gidildikçe bu nisbet asırdan asra azalmak sûretiyle nihâyet Milâdın 300 târihinde tamâmiyle zail olmaktadır: Bugün 13 günü bulan fark XIX uncu asırda 12, XVIII inci asırda 11, XVII —XVI ncı asırlarda 10, XV inci asırda 9, XIV üncü asırda 8, XIII—XII nci asırlarda 7, XI inci asırda 6, X uncu asırda 5, IX—VIII inci asırlarda 4, İslâmiyyetin zuhûruna müsâdif olan VII nci asırda 3 ve nihâyet «Mevlid-i Saâdet»e tesâdüf eden VI ncı asırda da 2 güne inmektedir. Fakat buna rağmen, bütün târihî eserlerde Milâdın 1582 senesine tesâdüf eden «grégorien» ıslâhâtından evvelki vukuuât için «julien» takvîminin esâs ittihâz edilmesi umumî bir teâmül hâlindedir; işte bu âdetten dolayı yeni takvîm eski asırlara teşmîl edilmemektedir. Strasbourg üniversitesi profesörlerinden (E. Cavaignac) ın «Chronologie de l'histoire mondiale» ismindeki eserinin 1934 Paris tab'ının 11 inci sahîfesinde bu nokta şöyle tenkid edilmektedir:

«Nazarî olarak düşünülünce, (Grégorien) sistemini maziye de teşmîl edip bugün kullandıklarımıza tamâmiyle tekaabül edecek târihler te'mîn etmemiz icâb eder».

Tabîî bu kronolojide de ilim âlemindeki usûl esâs ittihâz edilmiş ve ancak 1582 = 990 senesinden i'tibâren «grégorien» denilen yeni Milâd takvîmi tâkib edilmeye başlamış ve bu nokta o sene vukuuâtından bahsedilirken bir hâşiye ile de belirtilmiştir.

İşte bundan dolayı 1582 senesinden evvel vukuua gelmiş her hangi bir vak'anın bugün kullanmakta olduğumuz «Grégorien» takvimine göre ay ve gün târihlerini tam ve doğru olarak tesbit etmek için, o vak'anın müsâdif olduğu asırda eski ve yeni takvimlerin kaç gün farkettiğini hisâb etmek lâzımdır: Meselâ Istanbul'un fethi «Julien» takvimine göre Milâdın 1453 senesi Mayıs ayının 29 uncu Salı gününe müsâdiftir; fakat o zaman iki takvim arasında 9 günlük bir fark vardır; onun için hakikî fetih târihi ancak işte bu 9 günün 29 Mayıs târihine ilâvesiyle elde edilebilir ve bu sûretle Istanbul'un şimdiki takvime göre «29 Mayıs» da değil, «7 Haziran» da fethedilmiş olduğu anlaşılır; bilhassa yıl - dönümleri kutlanırken bu «Julien - Grégorien» farkının mutlakaa tesbiti lâzımdır; bizim bu hususta acı bir tecribemiz de vardır: Istanbul fethinin beş yüzüncü yıl - dönümünden evvel Fetih Derneği riyâsetinde bulunduğumuz zaman bu ilmî zarûreti hiç kimseye anlatamadığımız için, beş yüzüncü yıl merâsimi bile dokuz günlük bir hatâ ile yapılmıştır! Hattâ bu mühim noktaya dikkat edilmediği için, son zamanlarda tes'id edilen eski yıl - dönümlerinin hepsi yanlıştır.

★

İslâmiyyet, ilmı ibâdetten üstün tutan yegâne din olduğu halde, bugün «İslâmiyyât» İslâm âleminden ziyâde Hıristiyan - Garp ölkelerinde inkişâf edip ilerlemekte, İslâm târihinin muhtelif devirlerine âit ilmî tedkikler mütemâdiyen artıp çoğalmakta ve bir çok karanlık meseleler mütemâdiyen aydınlanmaktadır ve tabiî bundan sonra da dâimâ aydınlanacaktır.

Bu eser yazılırken tabiî bu son tedkiklerle yeni menbâlardan mümkin olduğu kadar istifâde edilmiş ve yukarda da söylediğimiz gibi Şark menbâlarıyla Garp menbâlarının mukaayesesine a'zamî ehemmiyyet verilmiştir. Bununla berâber, insan hayâtı bir ilmin yalnız bibliyografyasını bile tamâmiyle tedkika kâfî gelemiyeceği için, bizim görmemiş olabileceğimiz nice menbâlar ve ve her nasılsa haberdâr olmamış bulunabileceğimiz bir çok yeni tedkikler ve hattâ eski eserler de olabilir ve her halde vardır ve hattâ pek çoktur. Fakat unutulmamalıdır ki bu vaziyet, hiç bir istisnâsı olmamak şartiyle her müellif ve her te'lif için her zaman vârittir. Her halde şurası muhakkaktır ki bu kronoloji hazırlanırken en mühim yerii ve yabancı, eski ve yeni, basma ve yazma menbâların pek çoğundan istifâde edilmiş ve yalnız notlarının hazırlanmasına bile seneler sarfolunmuştur. Tabii böyle söylemekle bu eserin her türlü zühûlden ve noksandan münezzeh olduğunu iddiâ etmek istemiyoruz. İnsan elinden çıkmış her eserde olduğu gibi bunda da bir takım zühûller, hatâlar ve eksiklikler bulunabilir, bulunması tabiîdir ve her halde vardır: Fakat ilim de ancak işte o gibi hatâlarla noksanların tashih ve ikmâliyle ilerlemektedir; hattâ o bakımdan ilme hizmet yolunda yapılan hatâ da ilme hizmet demektir.

İZAHLI
İSLÂM TÂRÎHİ KRONOLOJİSİ

MEDHAL

CÂHİLİYYET DEVRİ

CEZÎRET-ÜL-ARAB'IN CÂHİLİYYET DEVRİ

CEZÎRET-ÜL-ARAB'IN CÂHİLİYYET DEVRİ

Arapçanın «Câhiliyyet» kelimesi «Cehâlet» mânâsına geldiği için, halk kütleleri arasında bu mânâ umumiyyetle her sâhaya teşmil edilmiştir: Meselâ bugün bizde «Arabistan yarım - adası» denilen «Cezîret-ül-Arab» İslâmiyyetten evvel her hususta câhil ve iptidai bir memleket telâkki edilir: Bu âmiyâne telâkkiye göre «Arap yarım - adası» hiç bir zaman medeniyyet yüzü görmemiş bir kum çölünden ibârettir ve bu çölde göçebe hayâtı yaşayan «bedevi» ler de dünyânın en iptidai insanlarıdır; Müslüman halk kütleleri nazarında İslâmiyyetin işte böyle bir çölde zuhûru Allâhın bir mucizesidir ve buna mukaabil Müslüman olmayan veyâhut İslâma düşman olan kütleler nazarında da İslâmiyyet bir bedevi Arap dini ve Kur'ân-ı - Kerîm de bir «Çöl kaanûnu» dur! Hakikatte ise «Cezîret-ül-Arab» yalnız bir çölden ibâret olmadıktan başka ahâlisi de bedevilerden ibâret değildir ve bu muazzam yarım - adanın muhtelif yerlerinde İslâmiyyetten evvel muhtelif Arap medeniyyetleri teşekkül etmiş ve krallık şeklinde devletler kurulup yıkılmıştır. İşte bundan dolayı «Câhiliyyet» mefhûmu sırf Araplığın İslâmiyyetten evvelki din ve akide buhranlarıyla alâkadardır ve İslâm dininin de çölle ve bedevilikle hiç bir alâkası yoktur.

Aşağıda göreceğimiz gibi, bugünün Garp ilmi İslâmiyyeti Yedinci asrın medeniyyet merkezlerinden birinde zuhûr etmiş medeni bir din telâkki etmektedir ve bu dinin Kitâbı da bir çöl kaanûnu değil, bütün beşerriyyete şâmil ilâhi bir kaanûndur.

İslâmın ne olduğunu anlamak için, her şeyden evvel «Câhiliyyet» devrinin gerek medeni, gerek bedevi cepheleriyle husûsiyyetlerini hiç olmazsa umûmi çizgileriyle gözden geçirmek ilmi bir zarûrettir. Münich üniversitesi profesörlerinden A. Anwander)in «Les religions de l'humanité» ismiyle Fransızcaya terceme edilen dinler târihinin 1955 Paris tab'ının 273 üncü sahifesinde bu ilmi zarûret şöyle ifâde edilmektedir.

«Ahd-i-atîk anlaşılmadan Ahd-i-cedîd'i anlamaya imkân olmadığı gibi, Arabistan'ın Câhiliyyet devri anlaşılmadan da İslâmiyyeti anlamaya imkân yoktur».

İşte bundan dolayı İslâmiyyât âlimlerinin eserlerine Câhiliyyet fasıllarıyla başlamaları Şark'da olduğu gibi Grap'da da ilmî bir teâmül hâline gelmiş ve hattâ bir târih usûlü şeklini almıştır.

Meşhur müsteşrik Profesör (Gaudefroy - Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» ismindeki kıymetli eserinin 1931 Paris tab'ının 49 uncu sahifesinde bu târih usûlünün ilmî sebepleri şöyle anlatılır:

«İslâmiyyetten evvelki dînî teâmüllerin İslâm hayâtında derin izleri kalmıştır: Meselâ Mekke'deki hac merâsimi, İslâmiyyetten evvelki devirlerden kalma teâmüllerin bir halîtasıdır. Eski Arabistan bedevîlerinin içtimâî hayâtı da bugünün bedevî hayâtında aynen mahfuz kalmış ve bunların maddî varlıklarında hiç bir değişiklik olmamıştır. Câhiliyyet devrinin Arap şi'ri Emevî devrinde yeniden canlandıktan sonra, Arap harsindeki eski i'tibârını zamânımıza kadar muhâfaza etmiştir. İşte bundan dolayı Arabistan'ın İslâmiyetten evvelki an'anevî târihine âit bâzı hakikatlerin ve bilhassa Arap medeniyyeti ana - hatlarının zikrinden maksat, geçip gitmiş şeylere karşı bilgiçlik taslama gayretiyle gösterilen bir hürmet hissinin tatmîni değildir: Bunlar, İslâm cem'iyyetlerinin içtimâî, dînî ve edebî hayâtı hakkında dâimî ve mütemâdî bir tefsir teşkil etmektedir».

(Gaudefroy - Demombynes) in bu fıkrasında Câhiliyyetten İslâmiyyete intikaal ederken şeklen böyük bir değişikliğe uğramamış dinî, içtimâî ve edebî teâmüllerden bahsetmesi, her sâhaya şâmil olan muazzam İslâm inkılâbını inkâr etmek değil, bunların islâmî şekillerini anlayabilmek için Câhiliyyet devrindeki vaziyetlerini tedkik etmenin ilmî bir zarûret olduğunu tebârüz ettirmektir: Câhiliyyet devrinde Hac an'anesinin mevcûd olduğu, her sene muayyen zamanlarda Kâ'benin ziyâret edildiği ve hattâ «Hâcer-ül-Esved» in takdis olunduğu muhakkaktır. Fakat o devrin Kâ'besi yüzlerce ilâha ibâdet edilen bir puthâne mâhiyyetinde olduğu halde, İslâmın Kâ'besi onlardan tecrîd ve tenzîh edilmiş bir Vahdâniyyet timsâli hâlini aldıktan başka, «Hacer-ül-Esved» de bütün dünyâdaki Müslümanların ibâdetlerinde ayni bir noktaya teveccühlerini te'min edecek bir ittihâd alâmeti şekline inkılâb etmiştir.

Arabistan'daki bedevî zümrenin iklîm îcâbâtiyle alâkadar olan içtimâî hayatı büyük bir değişikliğe uğramamış olmakla berâber, muazzam bir akide ve îman inkılâbına uğradıkları ve başta âile hukuuku olmak üzere bir çok medenî ve hukuukî değişiklikler geçirdikleri de muhakkaktır.

Bedevînin ictimâî hayâtı yalnız kendini alâkadar ettiği halde, Câhilliyet devrinde teşekküle başlamış olan Arap şi'ri, bilhassa vezinleriyle şekilleri bakımından bütün İslâm medeniyyetini alâkadar eden bir tekâmüle uğramıştır. İslâmiyyet devrinde tahakkuk eden bu edebî inkılâbı anlamak için Câhiliyyet devrinin şiir sâhasındaki âbidelerine şöyle bir göz at-

mak kâfidir: «Muallakaat» ismi verilen ve en çok beğenilmiş şiirler sayılan bu edebî âbidelerin Câhiliyyet Kâ'besine bile asılmış olduğu iddiâ edilir; fakat bu şiirler vezne değil, âhenge ve bilhassa uzun ve kısa hecelerin teselsülünden mütevellit bir âhenge istinâd ettirilmiştir: Çünki Câhiliyyet devrinde Arûz ilmi henüz teşekkül etmemiştir! Bu ilmin kâşifi (Ebu - Abdurrahman Halîl ibni Ahmed il Ferâhidî) isminde Basralı bir İslâm âlimidir: Hicretin 170 = Milâdın 786 - 787 târihinde vefât etmiş olan bu kıymetli âlimin «Kitâb-ül-Arûz» ismindeki eseri işte o böyük keşfine âittir.

(Halil ibni Ahmed) in keşfettiği Arûz «bahr» leri on beştir; daha sonra «Evsat» lâkabiyle anılan (Ahfeş) isminde diğer bir Basralı âlim de bu yekûna bir «bahr» ilâve edip mecmûunu on altıya çıkardığı gibi, İranlılar da Araplardan aldıkları «bahr» lere üç ilâve yaptıkları için, ana - vezinlerin umumi yekûnu on dokuzu bulmuştur. Eski bir rivâyete istinâd eden meşhur müsteşrik (Clément Huart) in «Littérature arabe» ismindeki kıymetli eserinin 1902 Paris tab'ının 5 inci sahifesinde (Halil ibni Ahmed) in Arûzu nasıl keşfettiği şöyle anlatılır:

«Mâlûmdur ki Halil vezin fikrini çarşıda demir döğen işçilerin örs üstüne sırayla vurdukları âhenkli darbeleri dinliyerek bulmuştur. O derin ruhlu sarf âliminin bu feyizli keşfine kadar Araplar şiir ölçüsü hakkındaki fıtrî hislerinden başka hiç bir vezin kaanûnu bilmeden manzûmeler tertîb etmişlerdir».

Bununla berâber, (Halil ibni Ahmed) yalnız işçilerin Câhiliyyet şi'rindeki uzun ve kısa hecelerin teselsül âhengini taklid ederek demir vesâire döğmelerinden değil, o şiirlerin metinlerinden de istifâde etmiştir. Geçen asrın meşhur müsteşriklerinden Profesör(Garcin de Tassy) nin «La rhétorique des nations musulmanes» ismindeki eserininin 1844 Paris tab'ının ikinci cildinin 5 inci sahifesinde bu nokta şöyle izâh edilir:

«Bütün Müslüman milletler tarafından kabûl edilmiş olan Arûz kaadilerini eski Arap şiirlerine istinâden ilk tedvin eden, Halîl ibni Ahmed'dir».

(Taşköprülü - zâde Ebu-l-Hayr Ahmed Efendi) nin oğlu (Kemâlüddin Mehmed Efendi) tarafından Türkçeye terceme edilen «Mevzûât-ı ül-ulûm» ismindeki eserinin 1313 Istanbul tab'ının birinci cildinin 245 inci sahifesinde de Halîl ibni Ahmed) in Arûz ilmini Câhiliyyet şi'rinin tedkikinden çıkardığı şöyle anlatılır:

«... Ve dahi ma'lûm ola ki bu fennin evvel vâzı Halîl ibni Ahmed'dir. Eş'âr-ı Arabı tetebbü' idüp on beş vezne hasr idüp her birisini (Bahr) ile tesmiyê eyledi».

Gene ayni sâhifede havan döğen işçilerin âhenkli darbeleri hakkındaki rivâyet de şöyle kaydedilir:

«... Halîl'in bu ilm-i celîli istihrâc etmesine sebep bu olmuştur ki: Bir gün Basra'da mürûr iderken (Sûk-ı Kassârîn) den ubûr idüp sem'ine dakk-ı küzînak asvat-ı muhtelife ile vasıl olup bir yerden (dak) ve bir yerden (dak dak) ve bir yerden dahî (dak dak dak) diyüp asvatı mezbûre Halîl'e hoş gelüp yemin eyledi ki:

— Elbette bu üslûb üzre bir ilm-i gaâmız-ı merguub vaz'iderüm! diyüp ilm-i Arûzu hudûd-ı şi'r üzre vaz'eyledi».

Bu izahâtı vermekten maksadımız (Gaudefroy - Démombynes) in yukarda gördüğümüz fıkrasında misâl olmak üzere bahsettiği Kâ'be, bedevî hayâtı ve Arap şi'ri gibi meselelerin yalnız İslâmiyyetten sonraki cephelerini tedkik ile iktifâ edip Câhiliyyet cephelerini ihmâl etmenin doğru olamıyacağını anlatmaktır. Meselâ Arûz vezinleri İslâmiyyetten sonra teşekkül etmiş ve Araplardan başka Türkler, İranlılar, Hitliler vesâir Müslüman milletler tarafından da benimsenip asırlarca kullanılmış ve hâlâ kullanılmaktadır: Fakat bunun menşei Câhiliyyet şi'ridir. İşte bundan dolayı Câhiliyyet devrini hiç olmazsa ana - hatları i'tibaâriyle tedkik etmeden İslâmiyyeti anlamaya imkân yoktur.

«İslâm târihi kronolojisi» ne Medhal olarak Câhiliyyet devrinin tedkiki işte bu vaziyetten dolayı ilmî bir zarûret demektir.

'CEZÎRET-ÜL-ARAB' DENİLEN COĞRÂFÎ MUAMMÂ

'CEZÎRET-ÜL-ARAB' DENİLEN COĞRÂFÎ MUAMMÂ

—«o»—

Şimdi bizde «Arap yarım - adası», «Arabistan yarım - adası» veyâhut sâde «Arabistan» gibi isimlerle anılan «Cezîret-ül-Arab» ın coğrâfî bakımdan henüz tamâmiyle aydınlanmamış bir çok meseleler arzetmesinin başlıca iki sebebi vardır:

1 — İstivâî denilecek kadar sıcak ıklîmiyle kurak çöllerinden dolayı eski imparatorlukların oralarda fütûhâta ve bu sûretle yabancı milletlerin Arabistan'ı tanımaya rağbet etmemesi ve netice i'tibâriyle Cezîret-ül-Arab'ın coğrâfî bir tecerrüd vaziyetinde kalması;

2— İslâmiyyetten sonra Hicaz'ın ve bilhassa «Haremeyn = Mekke ve Medîne» havâlisinin gayr-i müslimlere kapalı tutulmasından dolayı ilmî tedkîkaat yapılamaması.

İşte bu iki büyük sebep, Cezîret-ül-Arab coğrafyası bakımından bugünkü Garp menbâları arasında bile bir takım ihtilâfların hâlâ devâm edip gitmesiyle neticelenmiştir.

Bu gibi ihtilâflı noktaların eski Şark menbâlarıyla halline de imkân yoktur: Meselâ biz (İdrîsî) nin «Nüzhet-ül-müştaak» ından, (Ebu-l-Fidâ) nın «Takvîm-ül-büldân» iyle (Yâkuut-ı-Hamevî) nin «Mu'cem-ül-büldân» ından ve (Kâtib-Çelebi) nin «Cihannümâ» sından bir hayli istifâde ettiğimiz halde, bir çok karanlık noktaları aydınlatmaya muvaffak olamadık; ayni menbâlara ve daha bir çok Şark eserlerine mürâcaat etmiş olan Garp müellifleri de ayni vaziyettedir.

Bu hususta nisbeten en doğru mâlûmat son devirlere âit iki eserde bulunabilir: Biri ve birincisi, Hicaz havâlisini yıllarca tedkîk etmiş olan Bahriye mîr-i livâlarından (Eyyup Sabri Paşa) nın «Mir'ât-ül-Haremeyn »ismindeki Mekke ve Medîne târihlerine zeyl olarak neşrettiği «Mir'ât-ı Cezîret-ül-Arab» ismindeki eserinin 1306 Istanbul tab'ının 174 üncü sahifesinden 329 uncu sahifesine kadar 156 sahife tutan coğrafî faslıdır; ikincisi de Defter-i Hâkaanî nâzırı (Mahmud Es'ad Efendi) merhûmun «Târîh-i dîn-i İslâm» ismindeki üç ciltlik eserinin 1328 - 1329 Istanbul tab'ının birinci cildinin medhal kısmında 85 sahife tutan coğrâfî fasılda bulunabilir: Eski Istanbul Dârülfünûnu'nun «Târih-i edyan ve Târih-i dîn-i İslâm» müderrisi o-

lan bu kıymetli din âlimi o faslı yazarken bâzı Garp menbâlarından da istifâde etmiştir.

Princeton üniversitesi profesörlerinden (Philip K. Hitti) nin Profesör Maurice planiol) tarafından «Précis d'histoire des Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen İslâm târihinin 1950 Paris tab'ının 13 üncü sahifesinde Cezîret-ül-Arab'ın coğrâfî tecerrüdünden şöyle bahsedilmektedir:

«Biyoloji, Râhiyyât ve Lisâniyyât bakımlarından Arabistan araplarını ve bilhassa bedevîlerin Sâmî ırkın en mümeyyiz vasıflarını hâiz mümessilleri hâline getiren âmiller, bunların coğrâfî tecerrütleriyle çöl hayâtının muttarit yekmesaklığında aramalıdır. Meselâ merkezî Arabistan gibi tecerrüd hâlinde ve kurak bir hayât sâhasının yegâne mükâfâtı ırk safvetinin nisbî bile olsa mahfuz kalmış olmasıdır.

Bu Cezîret-ül-Arab, bir milletle bir toprak arasındaki fâsılasız alâka ve irtibâtın hemen yegâne misâlidir. Eğer Hindistan'da, Yunanistan'da, İtalya'da, İngiltere'de ve Amerika Birleşik - Devletlerinde olduğu gibi Arabistan'a da muhâceret dalgaları üst - üste gelmiş ve memleketin yerli ahâlisini püskürtmüş veyâhut yutup eritmiş olsaydı, târihte hiç olmazsa bir izi kalırdı. Halbuki kum çöllerinin teşkil ettiği muazzam mâniayı her hangi bir devirde aşmaya muvaffak olarak memlekete gelip dâimî sûrette yerleşmiş hiç bir müstevlî millet bilmiyoruz. Mâziye doğru ne kadar çıkarsak çıkalım, Arabistan halkının ve bilhassa bedevî zümresinin hep kendine benzediğini görürüz».

Finlândiya sefirlerinden ve Fin Akademisi âzâsından (H. Holma) nın Fince eserinin «Mahomet, Prophète de l'İslam» ismindeki Fransızca tercemesinin 1947 Paris tab'ının 22 nci sahifesinde de bu coğrâfî tecerrüd meselesi şöyle îbâh edilir:

«Bizanslılar, İranlılar ve Romalılar gibi yabancı milletler Arabın ilk menşei olan o haşîn ocağını fèthe hiç bir zaman muvaffak olamamışlardır; hattâ Böyük İskender bile zaferlerle geçen seferlerinde oraya dokunmaktan kaçınmış ve (Aelius Gallus) un merkezî Arabistan'a karşı imparator (Auguste) ün emriyle açtığı meşhur sefer de mâlûm olduğu veçhile bir hezîmetle neticelenmiştir».

(Paul Fauvelle) in «Le peuple d'Allah» ismiyle 1958 de neşredilen eserinin Paris tab'ının 13 üncü sahifesinde mütemâdî tecerrüd hâlinde yaşayan Arabistan'a karşı İslâmiyyetten evvelki devre içinde açılan o yegâne sefer şöyle anlatılır:

«Mısırlılar, Âsûriler, Keldânîler ve Bizanslılar tehlikeli bir mâcerâ gibi görünen bir istilâ hareketinden vaz geçerek genişleme gayretlerini işte orada durdurdular.

Yalnız Romalılar, ilkönce Mısır'a hâkim olduktan sonra ve Milâttan evvel 27 târîhinde Arabistan'ın o zaman servetler hazînesi sayılan cenup taraflarını keşfetmek üzere bir teşebbüse giriştilerse de, açtıkları sefer hezîmetle neticelendi. İşte bunun üzerine Arabistan artık Şark.dan, Garp'dan ve Cenup'dan denizlerle ve Şimâl tarafından da aşılmasına imkân olmayan bir çölle tecrîd edilmiş mücerret bir vaziyette yaşamaya devâm etti».

Bununla berâber, Sinâ yarım - adasının şimâl taraflarına tesâdüf eden ve Lâtince «Arabia Petraea», Fransızca «Arabie Pétrée» ve Arapça «EL Arabiyyet üs. Sahriyye» denilen «Taşlık Arabistan» ın bir aralık Romalılar tarafından bir vilâyet hâline getirilmiş olması bâzı Garp müelliflerince Cezîret-ül-Arab'ın kısmen ecnebî işgaaline uğraması şeklinde tefsir edilir; meselâ (Alexandre Mazas) ın «Les hommes illustres de l'Orient» ismindeki eserinin 1847 Paris tab'ının birinci cildinin 4 üncü sahifesinde bu nokta şöyle îzâh edilmektedir:

«Romalıların (Auguste) devrinde açtıkları Yemen seferi tam bir hezîmetle neticelendi. Bu hususta tâlii daha açık olan (Trajan) ise (Pétrée = Taşlık Arabistan) ın şimal tarafını bir Roma vilâyeti hâline getirdi. Bu imparatorun halefleri memleketin içinde sağlam müesseseler kurmaya çalıştılar. Fakat Romalıların zâlimâne hareketlerine karşı Arapların göstermiş oldukları mukaavemet, Arabistan çöllerinin esâretten kaçan bir çok milletlere melce' olmasına sebebiyyet verdi».

Bu fıkrada dikkat edilecek en mühim nokta, Sinâ yarım - adasında bulunan «Pétrée = Arabiyye-i Sahriyye» nin hakikatte «Cezîret-ül-Arab»a dâhil olmamasıdır: Bir çok müellifler bu kanâattedir. İşte bundan dolayı (Mazas) ın bahsettiği muhâceretler, Sinâ taraflarından Cezîret-ül-Arab'a doğru vukua gelmiş bir takım ilticâ akınlarından başka bir şey değildir.

Netice i'tibâriyle İslâmiyyetten evvel, Roma, Bizans vesâire gibi müstevlî devletler fütûhâtından masun kalmış olan Arap yarım - adası mütemâdî bir tecerrüd hâlinde yaşamış demektir. Hattâ bu vaziyet, eski Yunan ve Roma müelliflerinin Arabistan hakkında bir takım fâhiş hatâlara bile düşmeleriyle neticelenmiştir. (L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1877 Paris tab'ının birinci cildinin 8 inci sahifesinde bu mesele şöyle îzâh edilir:

«Eski milletler Arabistan'ın içerisini bilmezlerdi; hattâ Yunanlılarla Romalılar Cezîret-ül-Arab'ın coğrâfî taksîmâtı hakkında hiç bir zaman vâzıh bir fikir edinememişlerdi. Çok seyâhat etmiş ve Mısırlılarla Medlerin örf ve âdetleri hakkında o kadar faydalı mâlûmât toplamış olan (Hérodote) Arap yarım - adasından yalnız bir kaç kelimeyle bahsetmiştir. Ondan sonra (Eratosthène) le (Agatarchide), (Pline) le (Arrien) ve (Strabon) la (Sicilyalı Diodore) bizlere biraz daha fazla îzâhât bırakmışlardır; fakat bunlar da çok defâ ticâret yoluyla gelmiş Hindistan mahsûlâtını, tasvîre çalıştıkları Arabistan topraklarına izâfe etmişlerdir.

Bütün eski müellifler içinde (Ptolémée = Batlamyos) Arabistan'ın vaziyetini en iyi kavramış olan âlim gibi görünür; Mısır'a yakın olmak i'tibâriyle, Nil sâhillerinde oturanların keşif hareketlerine açık bulunan bir memleket hakkında doğru mâlûmât elde etmek güç bir iş değildi. Fakat buna rağmen Batlamyos'un bizlere bırakmış olduğu taksîmât tamâmiyle indî şeylerdir; işte bundan dolayı Arap coğrafyacıları onları hiç nazarı i'tibâra almamışlardır. O, Arabistan'ı üç böyük mıntakaya ayırıyordu:

1 — «Arabie Pétrée = El-Arabiyyet. üs-sahriyye, Taşlık — Arabistan»,

2 — «Arabie Déserte = El-Arabiyyet. ül-kofra/Bâdiyet-üş-Şâm»,

3 — «Arabie Heureuse = El-Arabiyyet-üs-saîde, Arabiyye-i Saîde» (1).

Bu isimler, iklîmin mâhiyyetini de umûmî bir tasvir ve târîfe kâfî gelecek bir vuzûh ile ifâde ediyor demektir. Bunların birincisi, Kızıl - deniz'in şimâl müntehâsındaki iki körfez arasında bir yarım - ada teşkil etmektedir; ikincisi bu körfezlerin şark sınırlarından başlayıp Sûriye ve Irak hudûduna ve Basra - körfezi boyunca da Hind - okyânûsu'na dayanmaktaydı; mütebâkîsi, yâni cenup havâlîsi de (Arabiyye-i-Saîde) yi teşkil ediyordu».

En eski devirlerdenberi devâm edip duran bu Arabistan muammâsı nihâyet On sekizinci ve On - dokuzuncu asırlardan i'tibâren yapılan ilmî tedkikler sâyesinde aydınlanmaya başlamıştır.

Geçen asrın meşhûr âlimlerinden (Vivien de Saint - Martin) in «Histoire de la Géographie et des découvertes geographiques» ismindeki Coğrafya târihinin 1873 Paris tab'ının 431 - 433 üncü sahifelerinde On - sekizinci asır tedkikleri şöyle anlatılmaktadır:

«Arabistan'ın (Niebuhr) la yol arkadaşları tarafından tedkîkı yeni devri lâyık olduğu ehemmiyyetle açmış oldu; sırf ilmî maksatlarla geniş bir nisbette tertîb edilmiş ilk tedkîk seyâhatı işte buydu. Böyle bir ilmî sefer emri veren Danimarka hükûmeti daha zengin devletlere nasîb olacak gibi görünen bir teşebbüste bulunmuş olmak şerefini kazandı. İlk fikir, Kitâb-ı Mukaddes tedkîkaatiyle böyük bir şöhret kazanmış olan Alman müsteşrikı (David Michaelis) e âitti: İşte bu âlim tarafından (Beşinci Frédéric) in Baş - vekîli Kont (De Bernstorf) a verilen plân üzerine sefer hey'eti teşkil edildi. Avrupa âlimlerine mürâcaat etmek sûretiyle ta'limâtnâmesini yazanda oydu; aynı olarak neşredilmiş olan bu ta'lîmâtnâme umûmî tertîbi i'tibâriyle bütün müşterek seferler için bugün bile örnek olabilecek bir mâhiyettedir.

Bu ilk sefer hey'eti beş kişiden mürekkepti: Filoloji için Danimarkalı Doktor (Haven), Târih-i tabiî için İsveçli Profesör (Forskal), Coğrafya ve Hey'et ilimleri için Hanovralı mühendis (Carsten Niebuhr), hekim olarak doktor (Cramer) ve ressam olarak da mösyö (Baurenfeid) intihâb edilmişti.

(Beşinci Frédéric) yalnız sefer masraflarını değil, aynı zamanda hey'ete dâhil âzâdan ekserisinin girişmek mecbûriyyetinde kaldıkları ihzârî tedkîkat masraflarını da bol bol te'mîn ediyordu: Meselâ (Niebuhr) tarassud tatbîkaatına alışmak için Gottingue hey'etşinâsı (Tobie Mayer) in - Tâni tûl dâirelerinin tâyînin de böyük bir ehemmiyyetle kullanılan ay cedvellerinin müellifi olan âlimin - idâresinde on sekiz ay çalışmış ve o müddet zarfında Arap dilinin ana - kaidelerini de öğrenmiye başlamıştı.

(1) Bu isimlerin eski Avrupa'da Lâtince kullanılan şekilleri şunlardır: Arabia Petrosus, Arabia Desertus ve Arabia Felix. Bunlar için «Târih ve coğrafyaya ait değişik isimler» lûgatımızın 1937 tab'ının «Arabie» maddesine bakınız. İ. H. D.

7 Kânûnusânî 1761 târîhinde sefer hey'eti bir krallık firkateyniyle Kopenhag limanından ayrıldı ve o sene Eylülünün 26 ıncı günü İskenderiyye rıhtımına çıkıldı: Bu teahhurun sebebi, (Niebuhr) un oldukça mühim bir hastalık geçirmesinden dolayı bir müddet Istanbul'da kalmak mecbûriyyeti hâsıl olmasıydı.

Aşağı - Mısır'ın tedkîkıne on bir ay sarfedildi; sefer hey'eti ancak 10 Teşrînievvel 1762 de Süveyş'den bir Arap gemisinê binerek Mekke'nin limanı olan Cid-de'de on dört gün geçirdikten sonra (2) 29 Kânûnuevvel günü Yemen sâhilindeki «Loheia = Lohya» da karaya çıktı. Yolcular işte orada denizden ayrılacaklardı; ilmî seferin ciddî kısmı işte orada başlıyordu.

Hey'etin ta'limâtnâmesinde tâyîn edilen tedkîk mevzûları uzak bir ölkede ve bilhassa târihte parlak bir mevkıı bulunduğu halde henüz hiç bir tedkîke tâbi' tutulmamış bir memlekette araştırılması îcâb eden şeylerin hemen hepsine şâmildi. Hey'et ilmî sâhasındaki tedkîklerle güzergâhların teselsülüne istinâden muhtelif yerlerin vaziyeti, Topografya, hayvânî ve nebâtî, mahsûlât, iklîm, eski eserler, örflerle âdetler ve lehçeler gibi tahkîk ve tasvîri mümkin olan hususların hiç biri ihmâl edilmiyecekti.

İki gaaye tâyin edilmişti: Pek az bilinen meşhur bir memleketin tedkîkı ve Kitâb-ı-Mukaddes metinlerinin tenvîrine yarayacak faydalı noktalar tesbîti.

Bu çifte hedefe me'mûlün fevkında bir muvaffakıyyetle varılmış, fakat bu muvaffakıyyet çok pahalıya mâl olmuştu. Sefer hey'etinin beş âzâsından dördüne bir daha Avrupa'yı görmek nasîb olmadı; yorgunlukla iklîmê yalnız (Niebuhr) dayanabildi. Yol arkadaşlarının tedkîkaatını taşıyıp getiren ve bunları kendi tedkîkleriyle birleştiren bu âlim o müsmir seferin şan ve şerefine vâris olmak için tek başına hayâtta kalmış gibidir. Yazdığı sefer târîhi (3) bugün hâlâ Yemen hakkındaki, yâni Arap yarım - adasında eskilerin «Arabiyye-i-Saîde» dedikleri güzel ve zengin mıntaka hakkındaki mâlûmâtımızın temel taşını teşkil etmektedir.

(Niebuhr) der-uhde etmiş olduğu vazîfelerden hiç birinin altında kalmış değildir; kendisinden sonra gelenlerin gittikçe daha böyük bir dikkatle mürâkabe ve tedkîk ettikleri nisbette mesâîsi daha fazla takdîr edilen nâdir seyyahlardan biridir. Gayretiyle, ilmiyle, gördüklerini incelemekteki mehâretiyle ve insanları tedkîkdeki doğru muhâkemesiyle ve bilhassa ilme te'mîn ettiği levâzımın bol-

(2) Müslüman olmayan ecnebilerin Haremeyn'e, yâni Mekke ile Medîne taraflarına gitmeleri memnû' olmakla beraber Cidde limanında ötedenberi böyle bir memnûiyyet yoktur; onun için eskiden konsolosluklar Cid-de'de olduğu gibi, şimdi de sefâretler hep oradadır. İ. H. D.

(3) Birbirinden ayrılmasına imkân olmayan iki eserdir: Biri «La description de l'Arabie» ismiyle 1772 de Kopenhag'da neşredilmiştir ve bir cilttir; öteki de 1774 de iki cild olarak neşrolunan «Relation» ismindeki eserdir. Bunların asılları Almancadır; hepsi Fransızcaya terceme edilmiştir. «Relation» un Şimâlî - Sûriye ve Anadolu üzerinden avdet mesîlesine âit üçüncü bir cildi de ancak 1837 de neşredilebilmiştir. Meşhur müverrih (Niebuhr) işte bu âlimin oğludur.

luğuyla kendine böyük kâşiflerin ön saflarında yer te'min etmiş ve isminin ilmî seyâhatler devrini açmasına hak kazanmıştır» .

Yalnız bu ilk ilim hey'etinin hemen bütün tedkikleri bilhassa Yemen havâlişine inhisâr ediyor, umûmî şekilde bahsedilen Cezîret-ül-Arab'ın diğer kısımları ve bilhassa İslâm târihi bakımından en böyük ehemmiyyeti hâiz olan Hicaz kıt'ası Garp âlimlerinin bu ilk tedkikat sâhasından hâriç kalıyordu. Bu vaziyette en mühim âmil, Mekke ve Medîne havâlisine gayri - müslimlerin girememeleriydi: İşte bundan dolayı On - dokuzuncu asrın muhtelif milletlere mensup bâzı Garp âlimleri kendilerini Müslüman göstererek ve hattâ kıyâfet değiştirerek nihâyet Hicaz'a hulûl etmek mecbûriyyetinde kalmışlardı. Bunların içinde sahte Müslümanlıkları meydana çıkmış olduğu için böyük tehlikeler geçirmiş olanlar da vardır.

Meşhur (Will Durant) ın «Histoire de la civilisation» ismiyle Fransızcaya terceme edilmiş olan Medeniyyet târihi külliyyâtının Orta - çağ medeniyyetinden bahseden «L'age de la foi» cildinin 1952 Paris tab'ının 199 uncu sahifesindeki hâşiyede bu ilim fedâîlerinden şöyle bahsedilir:

«Arabistan'ın bugünkü Avrupa tarafından yeniden keşfi On - dokuzuncu asır ilminin beynelmilel mâhiyyetini bütün ihtişâmiyle meydana çıkarmıştır. Bu keşif hareketi 1761 — 1764 de (Carsten Niebuhr) Arap yarım - adasını Danimarka hükûmetinin himâyesinde dolaştığı zaman başlamıştır. Bu âlimin 1772 de neşredilen raporu Arabistan'ın ilk mufassal tasvîri mâhiyyetindeydi.

1807 tarihinde (Domingo Badia y Leblich) isminde bir İspanyol da Mağrıplı bir Müslüman kıyâfetine girerek Mekke'yi ziyâret etti ve Hac merâsiminin ilk vâzıh îzâhını yaptı.

1814 — 1815 tarihlerinde (Johann Ludwig Burchardt) isminde bir İsviçreli Müslüman kılığına girip Mekke ile Medîne'de aylarca kaldı; bu zâtin derin tedkiklere istinâd eden raporları daha sonraki seyyahlar tarafından te'yid ve tevsîk olundu.

1853 de (Richard Barton) isminde bir İngiliz de efganlı bir hacı kisvesiyle Mekke ve Medîne'yi ziyâret etti ve o tehlikeli seyâhat hikâyesini iki müheyyic cilt hâlinde ortaya çıkardı.

1869 — 1870 târihinde ise Fransız Yahudilerinden (J. Halévy) eski Mine, Sebâ ve Himyerî krallıklarının muhtelif mevkı'lerini keşfedip taşlar üstündeki kitâbelerinin sûretlerini aldı.

1875 de de (Charles Montagu Doughty) isminde bir İngiliz Şam'dan hareket eden bir Hüccâc kaafilesine katıldı ve başından geçenleri 1888 de neşrettiği (Arabia Deserta) ismindeki eserinde İngiliz nesrinin şâh - eserlerinden birini ibdâ' ederek anlattı.

Nihâyet 1882 — 1888 târihlerinde de (E. Glaser) isminde bir Avusturyalı üç müşkil sefer yaparak 1,032 kitâbe sûreti çıkardı: Arabistan'ın İslâmiyyetten evvelki târîhi hakkında bugün bunlar başlıca menbâlarımızdır». (4)

Bu Müslüman kılıklı Avrupa âlimlerinden bâzıları ölüm tehlikesi bile geçirmişlerdir' (Eyyup Sabri Paşa) nın bundan evvel bahsi geçen «Mir'âtı Cezîret-ül-Arab» ismindeki eserinin 1306 Istanbul tab'ının 215 inci sahifesinde ismini zikretmiyerek mâcerâsından bahsettiği İngiliz seyyâhı, her halde (Will Durant) ın yukarıki fıkrasında bahsi geçen (Charles Montagu Doughty) olmak lâzımgelir:

«Şehîd - Hüseyn Paşa'nın (Mekke) emâreti hilâlinde İngiliz seyyahlarından biri bedevî kılığıyla Cebel - Şammar'dan Tâif'e giderken Süveyle mevkiinde urbân eline düşmüş ve kendisinin ecnebî olduğu bâzı delâil ile meydana çıkmış olduğundan, bedeviler merkuumun üzerinde bulunan seyâhatnâmesiyle eşyâsını zaptedip katletmek üzre yere yatırırlar iken Şerîf Abdullah Paşa merhûmun Süveyle'de kâin bağçesinin bahçevânı ve ma'tûk kölesi yetişip bir çok güçlük ile seyyâhı vechine alarak Tâif'de bulunan Hüseyn Paşa'ya getirip teslîm eylemiş idi.

Hüseyn Paşa İngilizi ser-yâveri Mehmed Ağa'nın hânesine müsâfir verdiler ve eşyây-ı mesrûkasını kâmilen istirdâd ile kendisine iâde ve me'mûr-ı mahsûsa terfikan Mekke'ye uğramamak şartiyle Cidde'ye i'zâm eylediler idi».

Bütün bunlara rağmen, Garp ilminin İç - Arabistan hakkında mâlûmat istihsâli ancak On - dokuzuncu asrın ortalarına doğru başlıyabilmiştir. (Vivien de Saint - Martin) in yukarda bahsi geçen «Histoire de la Géographie et des découvertes géographiques »simindeki Coğrafya ve coğrâfî keşifler târihinin 528 — 530 uncu sahifelerinde bu nokta şöyle anlatılır:

«Seetzen'in mektuplarıyla Burckhardt'ın ve hattâ Niebuhr'un seyâhatnâmeleri Arabistan'ın bâzı sâhil kısımlarını tanıtmıştı. O muazzam yarım - adanın iç kısımları hakkında Avrupa'nın mâlûmât alabilmesi ancak bu son zamanlarda, yâni 1840 târihinden i'tibâren mümkin olabilmiştir. 1819 da bir sâhilden diğer sâhile kadar yapılan ilk yolculukta alelâde bir güzergâh cedvelinden başka bir netîce istihsâl edilememişti: Bununla berâber o cedvelin harita tertîbinde çok fayda görüldü (5). Fakat ondan sonra (Augustus Wallin) isminde âlim bir seyyah diğer bir mahrek tâkîb ederek Sûriye'nin cenûbundan Aşağı - Fırat havâlîsine kadar Arap yarım - adasını daha geniş nisbette boydan boya kat'etti. İlk denemesi 1845 de yapılan bu seyâhat 1848 de tahakkuk edebildi; (Wallin) in vuzûb

(4) Bunlardan (Burckhardt) ın Arabistan hakkındaki iki eseri vardır: Biri «Travels in Arabia» ismiyle 1829 da Londra'da neşredilmiş ve «Notes on the Bedouins and Wahabys» ismindeki diğer eseri de 1831 târihinde gene Londra'da basılmıştır: Bu iki eser (Eyries) tarafından Fransızcaya terceme edilerek 1835de ikisi berâber olarak Paris'de neşrolunmuştur.

(5) Bu seyâhatte Basra - körfezinden Kızıl - deniz'e doğru sür'atle yol alan yüzbaşı (Sadlier) Hindistan müstemleke idâresi tarafından Mısır vâlîsi Mehmed Ali nezdinde bir vazîfe ile gönderilmişti. Güzergâh cetveli Bombay Cem'iyyet-i Edebiyyesinin «Transactions» larının 1823 de Londra'da neşredilen üçüncü cildine dercedilmiştir.

i'tibâriyle çok kıymetli olan iki ruznâme. si alelâde seyâhat notlarından ibâret olmayıp İç - Arabistan'ın etnografyası, topografyası ve tabiî teşekkülâtı hakkında mahallî tedkiklere müstenit bir silsile teşkîl etmiştir (6).

(M. Wallin) den sonra (George Palgrave) isminde üçüncü bir seyyah da Arabistan'ı boydan boya kat'etmiş, fakat yeni bir istikaamet tâkîb ederek Şimâlî garbîden Cenûbuşarkîye doğru Sûriye'den Omân'a gitmiştir. (M. Palgrave) Arap yarım - adasının kısmen merkezini işgal eden Necid ismindeki dağlık yayladan geçmiştir. On - sekizinci asrın ortalarından i'tibâren o havâlîde üstün bir vaziyet almış olan Vehhâbî cemâati hakkındaki faydalı mâlûmâtımızı işte ona medyûnuz (7).

İç - Arabistan'ı tanımak için en mükemmel mâlûmât menbâları içinde Prusya'nın Şam konsolosu (M. Wetzstein) ın istihbârâtını da ehemmiyetle kaydetmek lâzımdır: Bu zât o mâlûmâtı kervancıların ağızlarından toplamak basîretini göstermiştir. O âlim diplomatın eski Arap coğrafyacıları tarafından verilen mâlûmât ile karşılaştırarak çok faydalı bir şekle soktuğu bu istihbârâttan çıkan en mühim noktaların başında o zamâna kadar hiç kimsenin hayâlinden bile geçmemiş olan böyük bir tabiî teşekkül husûsiyyeti var dır ve o da üç yüz küsur fersah (8) imtidâdında muazzam ve merkezî bir vâdînin mevcûdiyyetidir; bu vâdî bâzan şiddetli yağmurlar yağınca böyük bir nehir hâline gelir ve Kızıl - deniz sâhillerinde. ki dağlardan Fırât'ın eteklerine kadar Arap yarım - adasını bütün genişliğince boydan boya tâkîb etmektedir. Arabistan'ın iç kısmında muvakkat bile olsa böyük bir nehir bulunması, bütün eski telâkkîleri son derece ta'dîl ve tashîh edecek bir vaziyet demektir.

O kadar umumî mâhiyyette olmamakla berâber zikredilmesi zarûrî diğer bir takım keşif hareketleri daha vardır. Fransız tebaasından (M. Arnaud) nun eski Himyerî vatanındaki Me'rib mevkiine yaptığı seyâhat 1843 târîhinde bir çok Sebâ kitâbeleri keşfiyle neticelenmiş ve (Joseph Halévy) nin son zamanlarda diğer bir keşif hareketi de o ilk yekûnu büsbütün kabartmıştır.

Zikri lâzımgelen diğer bâzı seyyahlar daha vardır: İngiliz Bahriye zâbitlerinden mülâzım (Wellsted) Arabistan sâhillerinin Omân vesâir noktalarında, (Emile Botta) Yemen'de, (M. de Wrede) Hadramût'da ve nihâyet son zamanların bir çok müdekkikleri de Hadramût ile Bâb-ül-Mendeb boğazı arasında bulunan ve henüz tedkîk edilmemiş olan arâzîde yeni keşifler yapmışlardır.

Târîhî hâtıraları bakımından en çok alâkaya lâyık olan ve Asya'nın en az bilinen kıt'alarından birinin coğrafyasını

(6) Wallin'in bu iki ruznâmesi Londra Coğrafya Cem'iyyeti mecmûasının 1851 de çıkan 20. nci ve 1854 de intişâr eden 24. üncü ciltlerinde neşrolunmuştur.

(7) M. Palgrave'ın seyâhatnâmesi «Narrative of a journey through central and eastern Arabia» ismiyle 1865 târîhinde Londra'da iki cilt olarak neşredilmiştir. Fransızca tercemesi de vardır.

(8) Bir «fersah = lieue» dört kilometre-dir.

zenginleştiren bu keşifler hakkında biraz tafsîlât vermeyi işte bundan dolayı zarûrî bulduk».

On - dokuzuncu asır ilmi Cezîret-ül-Arab'ın her tarafını keşfederek Yirminci asra tam bir coğrafî dosya tevdî' edebilmiş midir? Öyle bir vehme kapılmamalıdır: Avrupa müdekkiklerinin Arabistan tedkikaatı asrımızda da devâm etmiş ve bir takım yeni keşifler yapılmıştır; meselâ İslâm Ansiklopedisinin «Arabistan» maddesindeki îzâhâta göre Avusturyalı (Alois Musil) 1908 — 1915 seneleri içinde şimâlî Arabistanda seyâhat etmiş ve bilhassa Şam - Medîne - Fırât arasındaki sâhayı tedkîk ederek yazdığı eser Amerika Coğrafya Cem'iyyeti tarafından altı cild olarak neşredilmiştir.

Meşhûr İngiliz câsûsu (Lawrence) in «Seven pillars of Wisdom» ismindeki eserinin «Les sept piliers de la sagesse» ismiyle neşrolunan Fransızca tercemesinin 1950 Paris tab'ının 78 — 79 uncu sahifelerinde kaydedildiği vechile, Birinci Cihan harbinde Mekke emîri Hüseyn Osmanlı devletine ihânet edip İngilizlerle el - birliği ettiği zaman, Mekke ile Medîne arasına İngiliz askerleri getirilmiş, fakat bu gibi hareketlerin te'sîri ilim sâhasından ziyâde siyâsî ve askerî sâhalarda görülmüştür.

İlmi tedkikaat Birinci Cihan harbinden sonra da devâm etmiştir: Meselâ Profesör (Brockelmann) ın «Histoire des peuples et des Etats islamiques» ismiyle (Tazerout) tarafından Fransızcaya tercume edilen İslâm devletleri târihinin 1949 Paris tab'ının 11 inci sahifesinde kaydedildiğine göre, Arabistan'ın cenûbuşarkîsindeki Omân sâhil dağlarıyla Necid yaylasını ayıran «Reb'-ül-hâlî» çölü ilk defâ olarak 1931 de (Bertram Thomas) tarafından kat'edilmiş ve bu böyük kum çölünü ikinci defâ olarak da 1932 Kânûnusânî - Mart aylarında (H. Philby) tedkîk etmiştir (9). Ayni eserin 12 nci sahifesindeki kayde göre de gene (Philby), Arabistan tedkikaatı esnâsında «Aflaj» vâhasında 1250 metre uzunluğunda ve 400 metre genişliğinde bir göle tesâdüf etmiştir! Bunlar gibi bir takım seyâhatlerle tedkikler daha varsa da, Arabistan coğrafyası henüz kat'î şeklini amlış değildir.

Arap yarım - adasından bahseden en yeni menbâlar arasında bile aşağıda misâllerini göreceğimiz bir takım ihtilâflara tesâdüf edilmesi işte bu vaziyetin pek tabiî bir neticesidir. «La grande encyclopédie» ismindeki böyük Fransız ansiklopedisinin üçüncü cildinin birinci kısmının coğrafyacı (Houdas) tarafından yazılan ve 504 — 507 nci sahifelerini işgaal eden «Arabie = Arabistan» maddesinin başlarında bu vaziyet şöyle hulâsa edilir:

«Arap yarım - adasının iç kısmı henüz iyi bilinmemektedir; hemen dâimâ tebdîl-i kıyâfetle seyâhat eden nâdir kâşifler tamâmiyle doğru tedkîkler yapmaya ekseriyyetle muvaffak olamamışlardır: Hattâ cenup havâlîsinin böyük bir kısmına Avrupalılar hiç ayak basmamışlardır».

Cezîret-ül-Arab'ın hâlâ bir coğrâfî

(9) Bu zât bir aralık İngiltere'nin Ürdün mümessilliğinde bulunmuştur.

muammâ teşkil etmesinin sebebi işte bu vaziyettir.

★

«Cezîret-ül-Arab» ın ismiyle şeklinde ve genişlik nisbetiyle hudûdunda bile ihtilâflar vardır. «Cezîre» kelimesi Arapçada «Ada» mânâsına gelir; bu mânâya göre o târihî terkip «Arap adası» diye terceme edilmelidir. İşte bundan dolayı bâzı Garp müellifleri bu mânâyı âdetâ hayretle kaydetmişlerdir: Meselâ Halle üniversitesi profesörlerinden (Brockelmann) ın yukarda bahsi geçen İslâm devletleri târihinin 11 inci sahifesiyle Princeton üniversitesi profesörlerinden (Philip K. Hitti) nin «Précis d'histoire des Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1950 Paris tab'ının 14 üncü sahifesinde Arabistan ahâlisinin kendi vatanlarına «Ada» ismini verdiklerinden bahsedilir! Hakikatte bu telâkkî doğru değildir: Çünki Arapçada «Cezîre» kelimesi esâs i'tibâriyle «ada» mânâsına gelmekle berâber, mecâzî mânâları da vardır ve bunlardan biri de Osmanlı müelliflerinin «Şibih - cezîre = Adaya benzer» dedikleri «Yarım - ada» dır. (Âsım Efendi) nin «Okyânûs» ismindeki «Kaamûs» tercemesinin 1305 de neşredilen birinci cildinin 796 ncı sahifesinde bu mecâzî mânâlardan bahsedilirken misâl olarak Dicle ile Fırât arasındaki arâziye «El-Cezîre = Ada» denildiğinden, Endelüs'de denizle alâkadâr olmadığı halde sırf letâfeti bakımından ayrı bir sâha teşkil eden bir yeşilliğe «Cezîret-ül-hadrâ» = Yeşil ada» ismi verildiğinden, Mısır'da «Cezîret-üz-zeheb» = Altın ada» denilen iki yer bulunduğundan, Mûsul'un şimâlindeki «Cezîret-ibni-Ömer» den vesâireden bahsedilerek kelimenin mecâzî mânâları hakkında bir hayli izâhât verilmektedir. İşte bundan dolayı Paris Elsine-i Şarkıyye mektebi profesörlerinden müsteşrik (Henri Massé) nin «L'İslam» ismindeki eserinin 1937 Paris tab'ının 7 nci sahifesinde «Cezîret-ül-Arab» terkibini «La presqu'île des Arabes = Arap yarım - adası» şeklinde terceme etmesi daha doğrudur.

Bu böyük yarım - ada umûmiyyetle bir mustatil şeklinde gösterilir: Meselâ İslâmiyyâta âit eserleriyle meşhur müsteşrik râhip (H. Lammens) in «L'İslam, croyances et institutions» ismindeki eserinin 1943 Beyrut tab'ının 5 inci sahifesinde:

— Arabistan bir mustatil şekli arzeder.

cümlesiyle söze başlandığı gibi, Londra üniversitesi Yakın ve Orta Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1958 Brüksel tab'ının 19 uncu sahifesiyle (Cl. Huart) ın «Histoire des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1912 Paris tab'ının birinci cildinin 1 inci sahifesinde de «rectangle = mustatil» şekli esâs ittihâz edilir. Hakikatte ise Cezîret-ül-Arab'ın umûmî şekli bir mustatili andırmakla berâber, cenûbuşarkisinde Omân körfezine doğru böyük bir çıkıntı teşkil etmesi bâzı müelliflerin tam bir mustatil şekli kabûlünde tereddüd etmelerine sebeb olmuştur: Her halde Arabistan'ın umûmî şekline «Şibih - mustatil = mustatilimsi» demek daha doğrudur.

Cezîret-ül-Arab dünyânın en böyük yarım - adasıdır: Meselâ (Will Durant) ın yukarda bahsi geçen Medeniyyet târihi külliyyâtının 1952 de çıkan «L'age de la foi» cildinin 199 uncu sahifesinde «**Arabistan bütün yarım - adaların en böyüğü**», Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Jacques C. Risler) in «La civilisation arabe» ismindeki İslâm medeniyyeti târihinin 1955 Paris tab'ının 6 ncı sahifesinde «**Yer - yüzünün en böyük yarım - adası**» ve Profesör (Hitti) nin bundan evvel de bahsi geçen «Précis d'histoire des Arabes» ismindeki eserinin 14 üncü sahifesinde «**Bütün dünyânın en böyük yarım - adası**» gösterilir. Buna mukaabil, Profesör (Gaudefroy - Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux croisades» ismindeki eserinin 1931 Paris tab'ının 42 nci sahifesinde Arabistan'ın:

«Tamâmiyle mâlûm olmayan mesâhası Avrupa'nın takrîben rub'una muâdil»

gösterilmekte ve Profesör (Henri Massé) nin yukarda bahsi geçen «L'İslam» ismindeki eserinin 7 nci sahifesinde de ayni nisbet ifâdesine tesâdüf edilmektedir. İslâm Ansiklopedisinin «Arabistan» maddesini yazmış olan (De Goeje) de bu nisbeti kabûl etmekle berâber, bunun kat'î sûrette tâyin ve tesbitine imkân olmadığını da tasrih etmektedir. Zâten geçen asırdanberi bu noktada ihtilâf vardır; meselâ müsteşrik (L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» ismindeki eserinin 1877 Paris tab'ının birinci cildinin 7 nci sahifesinde:

«Arabistan, mesâha-i sathiyyesi Fransa'nın takrîben iki misline muâdil geniş bir kıt'adır».

denildiği halde, (Mazas) ın «Les hommes illustres de l'Orient» ismindeki eserinin 1847 Paris tab'ının birinci cildinin 2 nci sahifesindeki hâşiyede o devrin coğrafya mütehassıslarınca Arap yarım - adasının:

«Fransa'dan üç misli daha uzun ve iki misli daha geniş»

sayıldığından bahsedilir! Halbuki bugünün ilmi bu nisbetleri çok az bulmaktadır: Meselâ (Henri Massé) nin ayni eserinin 9 uncu sahifesinde yalnız Dehnâ çölünün bile **«Fransa'nın iki misli»** tuttuğundan bahsedilir.

Bununla berâber, mesâha-i sathiyye meselesi henüz halledilmiş değildir; onun için (Gaudefroy - Demombynes) in yukarıya aldığımız cümlesinde mesâhanın **«tamamiyle mâlûm olmadığından»** bahsetmekte tamâmiyle hakkı vardır. Bu mesele hakkında küçük bir fikir vermek için bâzı menbâlarda tesâdüf edilen kilometre rakamlarına şöyle bir göz gezdirmek kâfidir. Meselâ (Will Durant) ın bundan evvel de bahsi geçen Medeniyyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi» ismindeki îman çağı cildinin 199 uncu sahifesinde Arabistan'ın mesâha-i sathiyyesi:

«A'zamî uzunluğu 2,200 ve a'zamî genişliği de 2,000 kilometre»

gösterilmektedir. Profesör (Brockelmann) ın yukarda bahsettiğimiz «Histoire des peuples et des Etats islamiques» ismindeki İslâm devletleriyle milletleri târihinin 11 inci sahifesinde ise Cezîret-ül-Arab mesâhasının:

«Takrîben 3,000,000 kilometre murabbaı tuttuğundan»

bahsedilir. Londra üniversitesi profesörlerinden (Bernard Lewis) in «Les Arabes

dans l'histoire »ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1958 Brüksel tab'ının 19 uncu sahîfesinde de:

«Arabistan, mesâhası takrîben 2,800,000 kilometre murabbaı tutan geniş bir mustatîl şeklinde bir yarım - adadır»

denilmektedir. Princeton üniversitesi profesörlerinden (K. Hitti) nin Profesör (Planiol) tarafından «Précis d'histoire des Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 14 üncü sahîfesindeki haşiyede ise Arabistan:

«Şimâlden cenûba 2,600 kilometre uzunluğunda, orta kısmında 1,200 ve nihâyet cenup tarafında 2,000 kilometre genişliğinde»

gösterilir. Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Risler) in yukarda bahsi geçen «La civilisation arabe» ismindeki İslâm medeniyyeti târihinin 6 ıncı sahîfesinde de dünyânın bu en böyük yarım adası: **«2,800 kilometre uzunluğunda ve cenûben 2,000 kilometre genişliğinde»**

gösterilmektedir. Yukarda bahsi geçen böyük Fransız Ansiklopedisinin üçüncü cildinin birinci kısmının 504 üncü sahîfesinde başlıyan «Arabie = Arabistan» maddesini yazan (Houdas) da şöyle bir mesâha hisâbı vermektedir:

«Takrîben 6,000 kilometrelik umûmî sâhanın mesâhası 2,850,000 kilometre murabbaıdır. Yarım - adanın şimâlden cenûba a'zamî uzunluğu 2,000 kilometredir; şarktan garba en fazla genişliği de takrîben 1,500 kilometre tutmaktadır».

Eserlerini Osmanlı imparatorluğu devrinde, yâni Hicazla Yemen'in henüz [illegible]birer Osmanlı vilâyeti hâlinde bulunduğu [illegible]ralarda yazmış olan son Türk müellifleri beyninde ve bunlarla Garp müelliflerı arasında da ayni ihtilâflara tesâdüf edilir. Meselâ uzun zaman Cezîret-ül-Arab'ı tedkik etmiş olduğundan bahsetmiş olduğumuz Bahriye mir-i livâsı (Eyyub Sabri Paşa) nın «Mir'ât-ı Cezîret-ül-Arab» ismindeki eserinin 1306 Istanbul tab'ının 174 üncü sahîfesindeki mesâha hisâbı şöyledir:

«Taraf-ı şimâlîsinden taraf-ı cenûbîsine kadar tûlen takrîben iki bin beş yüz kilometre ve cihet-i garbiyyesinden taraf-ı şarkîsine kadar arzen iki bin kilometre mesâfeyi müştemil ve cenup tarafına doğru arzen vüs'at-i zâideyi kâfil olup terbîan üç milyon yüz elli altı bin kilometre arâzî ile on iki milyon ahâliyi hâvîdir».

Buna mukaabil, (Mahmud Es'ad Efendi) nin bundan evvel de bahsi geçen «Târîh-i dîn-i İslâm» ismindeki eserinin 1327 de neşredilen birinci cildinin 21 - 22 nci sahîfelerinde de şöyle bir mesâha hisâbı vardır:

«Dâiren-mâ-dâr hudûdu 7,000 kilometre tûlünde olup mesâha-i sathiyyesi 3,158,000 murabba' kilometredir. Hey'eti mecmûası bir zûerbeat-adlâ' şeklini ibrâz eder ki mihver-i kebîri şimâl-i-garbîden cenûb-ı-şarkîye kadar 2,500 kilometre ve Bahr-i-Ahmer ile Basra - körfezi beynindeki arzı 1,000 kilometredir».

Te'lifine imkân olmayan bu rakamlar, henüz mesâha-i sathiyye meselesinin bile halledilememiş olduğunu riyâzî bir kay'iyyetle göstermektedir.

Yeni Arap müelliflerinin verdikleri mesâha rakamlarının da bunlarla te'lifine imkân yoktur; meselâ Mısırlı Doktor (Mehmet Hüseyn Heykel Paşa) nın «Hayâtu Muhammed» ismindeki Arapça eserinin 1956 Kaahire tab'ının 71 inci sahîfesinde Arap yarım - adasının:

«Tûlü bin kilometreden fazla ve arzı da bin kilometreye yakın»

gösterilir.

İhtilâflı meselelerden biri de Sînâ yarım - adasının Cezîret-ül-Arab'a dâhil olup olmadığı meselesidir. (Mahmud Es'ad Efendi) merhûm bu hususiaki eski ve yeni nazariyyeleri şöyle hulâsa etmektedir (Târîh-i dîn-i İslâm, C. I, S. 21) :

«... Şimâl-i-garbîde Gazze civârında Arîş'den başlıyan bir hatt-ı mevhûm Süveyş'de nihâyet bularak Cezîret-ül-Arab'ı Mısır'dan tefrîk eder. Bu sûretle Sînâ şibih - cezîresiyle Tîh sahrâsı Cezîret-ül-Arab'dan ma'dûd olur. Bu ifâde müteahhirîn-i coğrâfiyyûnun re'yidir. Arap coğrâfiyyûnu hatt-ı hudûdu Bahr-i Lût'un müntehây-ı cenûbundan Akabe körfezine indirerek Tûr-ı-Sînâ ile Sahrây-ı-Tîh'i hâric bırakırlar ve Şâm'dan (= Sûriye'den) addederlerdi».

(Mahmud Esad Efendi) nin bu fikrasında «**Müteahhirîn-i coğrâfiyyûn** »un Sînâ yarım - adasını Cezîret-ül-Arab'a dâhil gösterdikleri hakkındaki ifâdesi pek doğru değildir; çünki muahhar müellifler arasında da bu nokta ihtilâflıdır: Meselâ meşhûr müsteşrik (Clément Huart) ın bundan evvel de bahsi geçen «Histoire des Arabes» ismindeki İslâm tarihinin birinci cildinin 5 inci ve (Henri Massé) nin «L'İslam» ismindeki eserinin 8 inci sahîfelerinde Sînâ yarım - adası Arabistan'a dâhil gibi gösterildiği halde, (L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1877 de neşredilen birinci cildinin 9 uncu sahîfesinde bu nazariyye (İdrîsî) yi te'yiden şöyle reddedilmektedir:

«Arapların kabûl etmiş oldukları taksîmât tercîh edilmelidir; çünki târîhin her devrine tevâfuk etmekte ve memleketin coğrâfî teşekkülâtına da tamâmiyle mütâbık gelmektedir. Umumî sınırlar, bundan evvel îzâh ettiğimiz hudutlardır; yalnız (İdrîsî) nin coğrafyasında görüldüğü gibi Sînâ yarım - adasıyla Irak ve Sûriye çölleri bu hudûda kat'iyyen dâhil değildir».

Bu nokta-i nazarı te'yid eden diğer bir takım müellifler daha vardır: Netîce i'tibâriyle Arabistan'ın mesâhasında olduğu gibi Sînâ meselesinde de ihtilâf var demektir.

★

Cezîret ül-Arab'ın çevresini teşkil eden denizlerle karaların tesbitinde bile geçen asırdanberi bir çok eksiklikler olmuş ve hattâ hatâlara düşülmüştür. Meselâ İslâmiyyete karşı beslediği husûmet hislerini ifâde için garazkârâne bir eser yazmış olan İngiliz müelliflerinden (Charles Mills) in «Histoire du Mahométisme» ismiyle Fransızcaya da terceme edilmiş olan bu eserinin 1825 Paris tab'ının 1 inci sahîfesinde Arap yarım - adasının çevresinden bahsedilirken:

«Şimâligarbîde Sûriye ve Filistin'le,

Cenûbuşarkîde Hind - okyânusuyla ve Cenûbugarbîde Kızıl - deniz'le muhât».

olduğundan bahsedilir! Bu târifin göze çarpan bir çok eksiklikleri bir tarafa bırakılmak şartiyle, yalnız Kızıl - deniz'i Arabistan'ın Cenûbugarbîsinde göstermiş olması bile kolay izâh edilebilecek bir hatâ değildir.

İhtilâflı noktalardan biri de Basra - körfezine âittir: Cihet i'tibâriyle Arabistan'ın şarkına tesâdüf ettiği umûmiyyetle kabûl edilen bu böyük körfez veyâhut küçük deniz bâzı menbâlarda Şimâlişarkiye müsâdif gösterilir: Meselâ (Mills) in yukarıki cümlesinde olduğu gibi İngiliz müelliflerinden (William Smith) in eski coğrafya ile esâtire âit İngilizce lûgatini «Dictionnaire classique de Biographie, Mythologie et Géographie anciennes» ismiyle ve bir çok ilâvelerle Fransızcaya terceme etmiş olan Profesör (N. Theil) ile Profesör (P. Louisy) nin bu müşterek eserlerinin 1884 Paris tab'ının 78 inci sahifesinin birinci sütûnundaki «Arabie = Arabistan» maddesinde de Lâtinlerin «Sinus - Persicus» dedikleri Basra körfezi Cezîret-ül-Arab'ın şarkında değil, şimâlişarkisinde gösterilmektedir. Bu telâkkide bulunan diğer bir takım müellifler daha vardır.

Hakikatte ise Arap yarım - adasını üç cihetten ihâta eden denizlerle körfezler eksiksiz olarak şöyle sıralanabilir:

1 — Şark cihetindeki «Basra - körfezi» ne «Halic-i-Fâris» ve «Bahr-i-Fâris» isimleri de verilir: Lâtinlerin «Sinus - Persicus» tesmiyelerine mukaabil Fransızcada «Golfe - Persique = Acem - körfezi» ve «Mer — Verte = Yeşil — Deniz» isimlerine tesâdüf edilir. Uzunluğu 1000 ve a'zamî genişliği 400 kilometre gösterilen bu küçük denizin garbında «Bahr-ül-benât» ve «Bahreyn» isimlerinde iki böyük körfez ve şimâligarbîsinde de bunlardan daha küçük olan «Küveyt» körfezi vardır.

Arabistanın etrâfındaki arâzi değişikliklerinin en mühimmi işte burada, yâni Basra - körfezinin şimâlinde vukua gelmiştir: Arap yarım - adasının karayla ittisâl sâhasını çok genişletmiş olan bu tedrîcî tahavvülâtı tamâmiyle tesbit edebilmek için, şimdiki haritalarda dört türlü değişiklik yapmak lâzımdır:

A) Dicle ile Fırât'ın birleşmesinden hâsıl olan «Şatt-ul-Arab»ı tamâmiyle silmelidir;

B) «Basra - körfezi» ni iki yüz kilometre kadar şimâle çıkarıp körfezi böyütmelidir;

C) Dicle ve Fırât ırmaklarını birbirinden tamâmiyle ayrı olarak denize indirmelidir;

D) Bu iki nehrin şimdiki mecrâlarında şimâlden i'tibâren muhtelif değişiklikler yapmalı ve bilhassa cenupta bunları biraz birbirine yaklaştırmalıdır.

Bugün Fırât'ın Dicle ile birleştiği «Korna» dan «Şatt-ul-Arab» ismi altında ve genişliği yarım mili bulan tek bir nehir hâlinde Basra - körfezi'nin «Fav» limanında bir delta teşkil ederek denize döküldüğü noktaya kadar ta'kîb ettiği

müşterek mecrâ, yâni «Şatt-ul-Arab» ın boyu tam 144 kilometre tutmaktadır.

(Dr. Georges Contenau) nun «Manuel d'Archéologie orientale» ismindeki kıymetli eserinin 1927 Paris tab'ının birinci cildinin 43 üncü sahifesinde kaydedildiğine göre, târih devrinin ilk asırlarında, yâni Milâttan evvel 3000 târihlerinde Basra - körfezinin şimâl sâhili şimdikinden 200 kilometre kadar daha yukarda olduğuna göre, o zamanki sâhil şimdiki «Şatt-ul-Arab» ın başlangıç noktası olan «Korna» nın 56 kilometre şimâlinde hisâb edilmelidir.

(L. Delaporte) un«La Mésopotamie» ismindeki eserinin 1923 Paris tab'ının 12 nci sahifesindeki izâhâta göre, bu eski sâhil şimdiki «Şatt-ul-Hayy» havzasından pek aşağı değildi: Bugün bu ırmağın bir sâat bir çeyrek şarkında bulunan harâbelerine «Tello» denilen eski «Lagash = Lagaş» şehri, şimdi Basra - körfezi'nden 200 kilometre uzak olduğu halde, vaktiyle sâhil şehirlerindendi!

Sümer medeniyyetinin «Ur» şehrinde yaptığı hafriyyâtla meşhûr ingiliz âlimi (C. Leonard Woolley) ise «Les Sumériens» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1930 Paris tab'ının 10 uncu sahifesinde eskiden Basra - körfezi şimâl sâhillerinin burada 'gördüğümüz huduttan çok yukarılara kadar çıktığından ve hattâ «Hit» kasabasına yaklaştığından bahseder.

(Dr. G. Contenau) nun yukarda bahsi geçen eserinin 113 üncü sahîfesindeki kayde göre bu ilk devirde Fırât nehri şimdiki «Hit» hizâsında ve Dicle ile Mûsul hizâlarında denize dökülürdü.

Gene (Woolley) nin Sümerlilere âit eserinin 9 uncu sahifesindeki izâha göre de Milâttan evvel ikinci bin yıl içinde bu sâhil çok aşağı çekilmiş, şimdiki «Korna» nın biraz cenûbuna kadar inmişti. Fakat o devirde ve hattâ ondan asırlarca sonra bile Dicle ile Fırât henüz birleşmemiş, «Şatt-ul-Arab» henüz teşekkül etmemişti.

Herodot târihinin (A. F. Miot) tarafından «Histoire d'Hérodote» ismiyle neşredilen Fransızca tercemesinin birinci cildinin 127 ve 131 inci sahifelerindeki izâhata göre Herodot devrinde, yâni Milâttan evvel Beşinci asırda bu iki nehir birbirinden ayrı olarak Basra - körfezi'ne dökülürdü; hattâ Herodot'dan bir asır sonra Böyük - İskender devrinde, yâni Milâttan evvel dördüncü asırda bile bu vaziyet böyleydi.

(Jurien de la Gravière) in «La conquête de l'Înde et le voyage de Néarque» ismindeki eserinin 193 üncü ve 260ıncı sahifeleriyle (Dr. G. Contenau) nun yukarda bahsi geçen eserinin birinci cildinin 43 üncü sahîfesindeki izâhâta göre Omân denizine dökülen «İndus = Sind» nehrinden Basra - körfezi'ne dökülen Fırât'a kadar Asya sâhillerini beş ayda keşfeden ve Böyük - İskender'in amiralliğinde bulunan Giritli (Néarque) bile Dicle ile Fırât'ın ayrı ayrı denize döküldükleri ni tesbit etmişti.

(Jean Capart) la (G. Contenau) nun «Histoire de l'Orient ancien» ismindeki müşterek eserlerinin 1936 Paris tab'ının

152 nci sahîfesindeki izâhâ göre, o zaman bile Basra - körfezi'nin şimâl sâhili şimdikinden yüz küsur kilometre yukarday-dı.

Bu vaziyete göre, Arabistan'ın şimâlişarkisine tesâdüf eden bugünkü «Aşağı - Mezopotamya» muahhar bir teşekkül demektir.

Bu coğrâfî değişiklik şöyle izâh edilmektedir: Fırât ve Dicle nehirleri, Şarki - Anadolu'dan Cenûbi - Irâk'a bir çok kum ve balçık taşır; tabii bu çamurlar Basra - körfezi sâhillerine yığılır; bugün Muhammere civârında Şatt-ul-Arab'a dökülen Kaarun nehri de eskiden doğrudan doğruya Basra - körfezi'nde denize döküldüğünden, onun taşıdığı çamurlar da asırlarca Dicle ile Fırât'ın biriktirdiği yığınlar kabilinden bir şey demektir; hattâ «Kaarun» un tek başına getirdiği çamur, Dicle ile Fırât'ın müştereken taşıdıkları mikdardan fazladır.

Şark'dan, yâni İran dağlarından gelen «Kaarun» la mütenâzır olmak üzere bir de Garp'dan, yâni Arabistan'ın içerlerinden gelen «Vâdi-l-Bâtın» vardır: Bugün kurumuş olan bu ırmak da vaktiyle denize bir çok çamur taşımıştır.

Bu hâlin asırlarca devâmı, Kaarun ve Bâtın nehirlerinin mansıplarına yığdıkları karşılıklı balçık yığınlarının gittikçe birbirine doğru ilerleyip günün birinde kavuşmasına ve bu sûretle Basra körfezi'nin şark ve garp sâhilleri arasında boydan boya bir sed teşekkülüne sebeb olmuştur: Bu sed, körfezin şimâl kısmını denizden ayırıp bir havuz hâline getirmiştir. Yukardan gelen Dicle ile Fırât'ın yaptıkları, işte bu tabii havuzu Şarki-Anadolu topraklarıyla doldurmak olmuş ve bu sûretle o eski havuz gittikçe bir bataklık şeklini almıştır.

Sazlıklarla dolu olan bu bataklığın tedricen kurumasıyla toprak sathının yükselmesi ayni zamanda olmuştur. Fakat Sümerlilerin Orta - Asya'dan buralara gelmesi bu kuruma hâdisesinden evveldir. Onlar bu havâliye geldikleri zaman o geniş bataklığın ortasında ancak kuru adalar bulmuşlardır; onun için Sümer toprağının şimdiki Basra taraflarında olduğu gibi bataklıklı bir yer olduğu ve hattâ (V. Gordon Childe) ın «L'Orient préhistorique» ismindeki eserinin 1935 Paris tab'ının 125 ve 129 uncu sahîfelerinde izâh edildiği vechile bu bataklıkların üstünde sun'i bir zemin kurarak âdetâ asma bir vatanda yaşadıkları tahmin edilmektedir.

(Delaporte), yukarda bahsi geçen «La Mésopotamie» ismindeki eserinin 11 inci sahîfesinde bu hâdiseyi «Quartenaire = Devr-i râbi'» de ve «Cümûdiyyeler devri» nden sonra göstermiştir.

Bu vaziyette dikkat edilecek beş mühim nokta vardır:

A) Basra - körfezi şimâl sâhilinin burada gördüğümüz çekilme hâdisesi, münferit bir vak'a şeklinde kalmamıştır; nehirlerin getirdikleri kum ve balçık yığınları, körfezin şimâl sâhilini tedrici ve mütemâdi sûrette aşağı doğru indiren bir âmil mâhiyyetini her zaman muhâfaza etmiştir: Onun için bir zaman «Hît» e kadar çıkan bu sâhil, Milâttan iki bin yıl evvel «Korna» dan biraz daha aşağı inmiş ve ondan sonra da bugünkü hizâsına kadar çekilmiştir; hattâ (Gordon Childe) ın yukarda bahsettiğimiz eserinin 125 inci sahîfesindeki kayde göre hâlâ devâm eden bu çekilme hâdisesinin asırda iki buçuk kilometreyi bulduğu tahmin edilmektedir: (Dr. Georges Contenau) nun «La civilisation d' Assur et de Babylonie» ismindeki eserinin 1937 Paris tab'ının 12 nci sahîfesindeki izâha göre de On - dokuzuncu asır kâşiflerinden (Loftus) bu toprak hareketinin yetmiş senede 1,600 metreyi bulduğundan bahsetmiştir; bu hisâba göre de asırda iki buçuk kilometre esâsı doğru çıkıyor demektir.

B) Dicle ve Fırât nehirlerinin «Şatt-ul-Arab» şeklinde birleşmeleri, İskender devrinden sonra olmuş muahhar bir hâdisedir.

C) Milâttan evvelki asırlara doğru çıkıldıkça «Cezîret-ül-Arab» ın şimâlişarki taraflarının denizle muhât olması, karayla ittisâlini azaltan bir vaziyettir. (Mahmud Es'ad Efendi) nin bundan evvel de bahsi geçen «Târih-i dîn-i İslâm»ının birinci cildinin 24 üncü sahîfesinde Basra - körfezi'nin şimâl sâhilinden bahsedilirken bu nokta şöyle anlatılır:

«Bir kaç bin sene evvel bu sâhilin çok yukarda olduğu ve Fırât ile Dicle'nin mansıpları ayrı idiği tahkik kılınmıştır. Daha eski zamanlarda enhâr, Cezîre arâzisini teşkil etmezden evvel deniz şimdiki istîlâ ettiği mesâfenin hemen iki misli bir mesâfeye kadar imtidâd ederek Cezîret-ül- Arab ile İran kıt'asını yekdiğerinden tefrik etmekte idi. Sûriye dağlarının şarka müteveccih dâmenlerini ihâta ettiği gibi Mısır'a doğru imtidâd ettiğinden, Cezîret-ül-Arab dar bir berzah vâsıtasıyla karaya merbût idi».

Bu vaziyete göre Cezîret-ül-Arab'ın hakiki bir ada hâlinde bulunduğu daha eski bir devir geçirmiş olmak ihtimâli bile vârittir.

D) Asırda iki buçuk kilometreyi bulan çekilme nisbetine göre, İslâmiyyetin zuhûruna tesâdüf eden Milâdın Yedinci asrında Basra - körfezi şimâl sâhilinin şimdikinden takrîben otuz beş kilometre daha yukarda olması lâzımgelir.

E) Eski Arabistan'ın içerlerinden çıkan ve Basra - körfezi'ne akan «Vâdi-l-Bâtın» ismindeki böyük nehir sonradan kurumuştur.

2 — Basra - körfezi'nin cenûbuşarkisindeki «Hürmüz = Ogyris/Ormuz/Hormuz/Armuzia» boğazından «Omân - körfezi» ne çıkılır: Bu körfezin cenûbunda da ayni isimdeki «Omân - denizi» vardır. Lâtinlerin «Mare Erythraeum» ve Fransızların «Mer-Erythrée» dedikleri bu deniz bir telâkkiye göre «Cezîret-ülArab» ın cenûbiyle cenûbuşarkisini boydan boya ihâta etmektedir.

Bizde yanlış olarak «Omman» ve «Umman» tahriflerine uğrayan «Omân» denizine işte bu coğrâfî vaziyetinden dolayı sonraları «Arabian sea = Arap denizi» ismi de verilmiştir.

Bu isimler meselesinde çok dikkat edilmesi lâzımgelen fevkalâde mühim bir nokta vardır: Gerek «Omân - körfezi», gerek «Omân - denizi» yâhut «Arap - de-

nizi» hakikatte Lâtinlerin «Oceanus indicus» dedikleri «Hind - Okyânûsu» nun Arabistan sâhillerini ihâta eden havâlîsine verilen isimlerdir. Bu vaziyete göre hakikatte Omân - denizi de, Basra - körfezi de, Kızıl - deniz de Hind - Okyânûsu'nun muhtelif parçalarından başka bir şey değildir.

Akdeniz'de de bunların nazireleri vardır: Meselâ İtalya'nın şarkındaki körfeze «Adriyatik - denizi» ve Anadolu'nun garbındaki deniz sâhasına «Adalar - denizi = Mer Egée» denilmesine rağmen bunlar hakikatte Akdeniz'in muhtelif parçalarıdır. Yalnız Hind - Okyânûsu'nun yukarda gördüğümüz parçaları arasında bir isim kargaşalığı vardır.

Profesör (P. Louisy) ile (N. Theil) in İngiliz müelliflerinden (William Smith) tarafından te'lif edilmiş bir lûgati ilâvelerle Fransızcaya terceme ederek «Dictionnaire classique de Biographie, Mythologie et Géographie anciennes» ismiyle neşrettikleri müşterek eserin 1884 Paris tab'ının 259 uncu sahifesinde bu kargaşalığın «Erythraeum mare = Oman - denizi» ile alâkadâr noktası şöyle anlatılır:

«Bu isim ilkönce Garp cihetinden Arabistan ve Afrika ve Şark tarafından da Hindistan'la muhât olup Basra - körfezi ve Kızıl - deniz isimlerinde iki böyük körfez de teşkil eden böyük denizin mecmûuna teşmil edilmiştir. Meselâ (Hérodote) o ismi işte bu mânâya kullanmış ve Kızıl - deniz'e ayrıca (Arabios - kolpos = Arap - körfezi) ismini de vermiştir. Daha sonraları bu denizin muhtelif kısımlarına muhtelif isimler verilmiş ve bu miyanda (Erythrée) ismi umûmiyyetle (Golfe - Arabique = Arap - körfezi) ismiyle berâber Kızıl - deniz'e tatbik edilmiş ve Lâtince (Mare Rubrum = Bahr-i-Ahmer) tâbîri de ayni mânâya kullanılmıştır».

Bir ilim hey'eti tarafından neşredilmiş olan «Dictionnaire générale de Biographie et d'histoire, de Géographie ancienne et moderne comparée» ismindeki böyük târih ve coğrafya lûgatinin târihsiz Paris tab'ının birinci cildinin 938 inci sahifesinin ikinci sütûnundaki «Erythrée (Mer-)» maddesinde «Erythraeum mare» isminin Hind - Okyânusu'na âlem olduğundan ve «Basra - körfezi», «Omân - denizi» ve «Kızıl - deniz» in de bu mefhûmun şümûl dâiresine girdiğinden bahsedilir.

İşte bundan dolayı târih atlaslarında ve meselâ meşhur (Heinrich Kiepert) in «Atlas antiquus» ismindeki eserinin Berlin tab'ının birinci ve ikinci haritalarında Basra - körfezi'nin ismi «Sinus Persicus =Acem - körfezi» ve «Kızıl - deniz» in ismi de «Sinus Arabicus = Arap körfezi» şeklindedir. Fakat sonraları ve bilhassa İslâmiyyetten sonra bu Lâtince isimlere mukaabil Arapça karşılıklarının kullanılması yukarda bahsettiğimiz şaşırtıcı karışıklığın başlıca âmili olmuştur.

Bu vaziyette dikkat edilecek iki mühim nokta vardır:

A) Eskiden Hind - Okyânûsu'na tatbik edilen «Erythraeum mare» ismi sonraları i'tibârî «Oman - denizi» ne âlem olurken, tıpkı «Kızıl - deniz» gibi bu O-

man - denizi'ne de «Arap - denizi» isminin verilmesi «Arap» adının iki denize de tatbikinden mütevellit bir karışıklık ihdâs etmiştir: Meselâ (Harry W. Hazard) ın «Atlas of İslamic history» ismindeki İslâm târihi atlasının Amerika'daki Princeton üniversitesi matbaasında basılan 1954 tab'ının 3 üncü, 29 uncu, 31 inci, 33 üncü, 35 inci, 41 inci ve 43 üncü sahifelerindeki haritalarda «Oman - denizi» ne hep «Arabian sea = Arap - denizi» denildiği halde, 7 nci sahifedeki haritada Kızıl - deniz'e de «Sinus Arabicus = Arap - körfezi» ismi verilmektedir.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin bundan evvel de bahsi geçen «Târih-i din-i İslâm» ının birinci cildinin 22 nci sahîfesinde de «Oman - denizi» ne «Arap - denizi» ve «Kızıl - deniz» e de «Halic-i Arab=Arap - körfezi» denilir; bu vaziyete göre, aradaki iltibâsı izâle edecek yegâne nokta, birinde «Arap» ismine «deniz» ve diğerinde de «körfez» adının izâfesinden ibâret demektir.

B) Oman - denizi Hind - Okyânûsu'nun şimâligarbî tarafında böyük bir körfez teşkil etmektedir: Bu muazzam körfez Asya'nın Hindistan, Belûcistan, İran ve Arabistan sâhillerinden Afrika'nın Somali sâhillerine dayanacak kadar genişlir. Bununla berâber, bu noktada bile bir takım telâkkî farklarına tesâdüf edilmektedir: Meselâ «Mare Erythraeum» denilen Oman yâhut Arap denizini Asya sâhillerine hasredip Afrika'ya kadar uzatılmasına tarafdâr olmayan müelliflere göre, Oman - denizi'nin cenûbunda Afrika'ya dayanan ve Aden - köfezi'ni teşkil eden deniz, Hind - Okyânûsu'dur.

Kartografi sâhasında da ayni telâkkiye tesâdüf edilir: Meselâ yukarda bahsettiğimiz «Atlas of İslamic history» ismindeki İslâm târihi atlasında şimâl tarafını işgaal eden Oman - denizi'nin cenûbunda Arapça ismiyle «El-bahr ül-muhît» ve Lâtince adıyla «Oceanus İndicus» diye kaydedilen Hind - Okyânûsu'nun Afrika sâhillerine dayandığı ve Aden - körfezi'nin de ona tâbi' olduğu görülür.

3 — Arabistan'ın cenûbugarbisinde bir telâkkiye göre, Oman denizi'nin ve diğer telâkkiye göre de Hind - okyânûsu'nun teşkil ettiği Aden - körfezi'nin müntehâsında ve Afrika ile Cezîret-ül-Arab arasında bulunan bulunan «Bâb-ül-Mendeb» boğazından Kızıl - deniz'e girilir. Arapçada «Mendeb» kelimesi «Ölülere ağlanacak yer» demektir: Bu tesmiyenin sebebi, o boğazın dar olmasından ve adalarla kayalar bulunmasından dolayı sık sık kazâlar vukuua gelmesidir.

İşte bu tehlikeli boğazdan geçilerek girilen Kızıl - deniz'e Arapçada «El-Bahr ül-Ahmer» denilir: Bu terkip «Bahr-i-Ahmer» şehlinde eski Türkçeye de girmiştir. Bununla berâber, diğer bir takım isimleri daha vardır: Yukarda da gördüğümüz gibi, Lâtince «Sinus arabicus = Arap körfezi», «Erythraeum mare = Mer Erythrée = Eritre - denizi» ve Yunancada «Arabios kolpos = Arap - körfezi» isimlerine tesâdüf edilir. Lâtincede bir de «Mare - Rubrum = Kızıl - deniz» terkibine tesâdüf edilir ki bu da Fransızcaya «Mer Rouge» şeklinde geçmiştir. Arapçada da «El-Bahr ül-Kulzum = Bahr-i-Kulzum», «El - Halic ül-Arab = Halic-i-Arab = Arap - körfezi» ve «El-Bahr ül-Hicâz = Hicâz - denizi» isimleri vardır: Bunla-

rın birincisi, vaktiyle Süveyş civârında bulunan eski bir şehir isminin denize teşmilinden hâsıl olmuştur. İkincisi de Fransızcada «Golfe - Arabique = Arap - körfezi» şeklini alır. Eskiden Türkçede «Şap - denizi» ve «Cidde - denizi» gibi isimler de kullanılmıştır.

Kızıl - deniz'in teşkil ettiği en mühim körfezler, şimâlindeki Akabe ve Süveyş körfezleridir; bunlardan Akabe - körfezi'nin Lâtince ismi «Sinus AElanites» yâhut «Sinus AElaniticus» ve Süveyş - körfezi'nin ismi de «Sinus Heroopolites» şeklindedir. Meşhur Sinâ yarım - adası işte bu iki körfezin arasındadır.

Bu denizin şimâlden cenûba doğru uzunluğu hakkında muhtelif rakamlara tesâdüf edilir: Meselâ 2600, 2200 ve nihâyet 2000 kilometre gibi birbirini tutmayan rivâyetler vardır! Yalnız a'zamî genişliği umûmiyyetle 250 kilometre gösterilir.

Kızıl - deniz'e «Şap denizi» denilmesinin sebebi, içinde pek çok şap bulunmasıdır. (Mahmud Es'ad Efendi), yukarda bahsi geçen «Târih-i dîn-i İslâm» ının birinci cildinin 28 inci sahifesinde bu vaziyeti şöyle anlatır:

«Bahr-i-Ahmer'in ka'rından bir çok şap adaları yükselmektedir. Bunlar Cezîret-ül-Arab ve Afrika sevâhili boyunca imtidâd ederler. Derinde bulunanlar siyah ve sath-ı deryâya karîb bulunanları yeşil renkte görünür. Güzel havalarda suların altında âdetâ yeşil ormanlar, tâze çayırlıklar imtidâd ediyor zannolunur. Sevâhili ta'kîbe mecbûr olan ufak yelken kayıkları ale-l-ekser şapa oturup garkolurlar...».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz vaziyete göre Cezîret-ül-Arab'ın etrâfındaki denizler, körfezler ve boğazlar şarktan cenûba ve cenûptan garba doğru şöyle sıralanır:

A) Şarkta Basra - körfezi;

B) Cenûbuşarkide Hürmüz - boğazı;

C) Gene cenûbuşarkide Oman - körfezi;

D) Kısmen cenûbuşarkide ve kısmen cenûpta Oman - denizi;

E) Cenûpta Hind - Okyânûsu;

F) Cenûbugarbide Aden - körfezi;

G) Gene cenûbugarbide Bâb-ül-Mendeb boğazı;

H) Garpta Kızıl - deniz yâhut Şap - denizi.

Bu tertibe göre Arabistan'ın etrâfında şarkan, cenûben ve garben 3 körfez, 3 deniz ve 2 boğaz sıralanıyor demektir. Ancak, bu tasnîfin i'tibârî bir şey olduğu da unutulmamalıdır: Çünki yukarda gördüğümüz gibi, Basra - körfezi'ni «Bahr-i Fâris = Acem - denizi» ve «Mer - Verte = Yeşil - deniz» gibi isimlerle ayrı bir deniz sayan bir telâkki de vardır; bu telâkkiye göre Arabistan'ın etrâfında 4 denizle 2 körfez olması lâzımgelir. Fakat buna mukaabil Kızıl - deniz'e Arapların «Halic-ül-Arab = Arap - körfezi», Lâtinlerin «Sinus Arabicus = Arap körfezi», eski Yunanlıların «Arabios kolpos = Arap - körfezi» ve nihâyet Fransızların da «Golfe - Arabique = Arap - körfezi» dedikleri düşünülecek olursa, Şark'daki Basra - körfezi'ne mukaabil Garp'daki Kızıl - deniz'i de körfezleştirerek iki denizle iki boğaza mukaabil dört körfez kabûl etmek îcâb eder.

Şunu da unutmamalıdır ki, o sâhada Asya ile Afrika arasında Oman - denizi ile Hind - Okyânûsu'nu iki ayrı deniz saymayıp bir deniz addeden klâsik bir telâkki de vardır: İşte o telâkkiye göre de Arabistan'ın etrâfında dört körfez, bir deniz ve iki boğaz var demektir!

Mesele bundan da ibâret değildir: Eğer en eski telâkki esâs ittihâz edilecek olursa, Cezîret-ül-Arab'ın etrâfında ayrı ayrı isimlerle anılan bütün denizler hakîkatte Hind - Okyânûsu'nun birer körfezinden başka bir şey değildir; netice i'tibâriyle bu son telâkki de bir deniz, dört körfez ve iki boğaz hisâbını te'yid ediyor demektir.

İsimler meselesindeki karışıklıklar hakkında yukarda vermiş olduğumuz izâhâtın neticeleri de şöyle sıralanabilir:

A) Lâtince «Mare Erythraeum» ve Fransızca «Mer-Erythrée» ismi hem Hind - Okyânûsu'na, hem Oman - denizi'ne, hem Kızıl - deniz'e tatbik edilmiştir; Bunun sebebi, Oman - denizi'nin de, Kızıl - deniz'in de Hind - Okyânûsu'nun birer körfezinden ibâret olmasıdır;

B) Hem Oman - denizi'ne, hem Kızıl - deniz'e «Arap» ismi verilmiştir: Meselâ Lâtince «Mare arabium», İngilizce «Arabian sea», Arapça «Bahr-ül-Arab» ve Türkçe «Arap - denizi» isimleriyle Oman - denizi kasdedildiği gibi, gene Lâtince «Sinus Arabicus», Yunanca «Arabios kolpos», Fransızca «Golfe - Arabique», Arapça «Halic-i-ül Arab» ve Türkçe «Halic-i-Arab» gibi hep «Arap - körfezi» mânâsına gelen terkiplerle de «Kızıl - deniz / Şap - denizi» kasdedilir.

Yukarda da söylediğimiz gibi, bu hususta her hangi bir iltibâsa meydan vermemek için Oman - denizi'ne tatbik edilen «Mare = Sea = Bahr» yâni «deniz» ve Kızıl - deniz'e tatbik olunan «Sinus = Kolpos = Golfe = Halic» yâni «körfez» kelimelerine dikkat etmek kâfidir.

4 — Üç tarafından denizle veyâhut denizlerle muhât olan Arap yarım - adasının kara tarafındaki hudûdunda da ihtilâf vardır: Bu ihtilâfın en mühim noktası da, yukarda gördüğümüz gibi, Sinâ yarım - adasının Cezîret-ül-Arab'a dâhil olup olmadığı meselesidir.

Garp tarafında işte bu ihtilâflı noktayla başlıyan şimâl hudûdu hakkında umûmiyyetle müphem izâhâta tesâdüf edilir. Bu izâhât içinde umûmiyyetle ittifak edilen nokta, «Bâdiyet-üş-Şâm» denilen Sûriye çölünün üç cihetteki denizlere nazire teşkil edecek bir mânia şeklinde Arap yarım - adasını şimâlinde bulunan memleketlerden ayırmasıdır. Meşhur müsteşrik (Clément Huart) ın «Histoire des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1912 Paris tab'ının birinci cildinin 1 inci sahifesinde bu kara hudûdu şöyle târif edilir:

«Arabistan mustatîlî, Asya kıt'asına

dördüncü dil'iyle bağlıdır ve o da garben Akdeniz ve şarkan da Fırât ile Dicle arasındaki El - Cezîre ile muhât olan Sûriye çölüdür».

Son devrin İslâm müelliflerı de bu telâkkîdedir; meselâ Mısırlı (Mehmed Hüseyn Heykel Paşa) nın «Hayâtu Muhammed» ismindeki eserinin 1956 da Kahirede çıkan altıncı tab'ının 71 inci sahifesinde şu izâha tesâdüf edilir:

«Arap yarım - adası, dılı'ları birbirine müsâvî olmayan bir mustatîl şeklindedir ve şimâlen Filistin ile Bâdiyet-üş-Şâm, şarkan da Hîre, Dicle ve Fırât ile mahduttur...».

(Hüseyn Heykel Paşa) nın bu izâhına göre El-Cezire'nin cenup havâlisinin de Cezîret-ül-Arab'a dâhil olması lâzımgelir; halbuki son Osmanlı âlimlerinin en kıymetlilerinden olan (Mahmud Es'ad Efendi) merhûmun «Târîh-i dîn-i İslâm» ının birinci cildinin 21 inci sahifesindeki şu fıkrada Arabistan'ın şimâlişarkî hudûdunun Fırât'a müntehî gösterilmesi, her halde (Heykel Paşa) nın o indî nazariyyesinden daha doğrudur:

«Şimâlen Irâk-ı-Arabî, Cezîre, Berr-üş-Şâm ve Fulistin ile, şimâligarbî köşesinde dahî hıtta-i Mısrıyye ile mahduttur. Şöyle ki: Arz-ı-Filistîn'e âit ve Bahr-i -sefîd sevâhilinde kâin Gazze şehri civârında başlayan bir hatt-ı mevhûm Bahr-i Lût'un cenûbuna kadar gider, oradan Erdün denilen nehr-i Şerîa'nın şarkından geçerek Şâm'a ve Şâm'dan (yâni Sûriye'den) Fırât nehrine vâsıl olur. Fırât nehrini tâkib ederek Basra - körfezi'ne iner».

(Hüseyn Heykel Paşa) nın yukarıki ifâdesinde Cezîret-ül-Arab'ın şimâlişarkî hudûdu Dicle'ye müntehî gösterilerek El-Cezîre'nin cenûbu da içine alındığı ve bu sûretle Cenûbî - Irak da Arabistan'a dâhil gösterildiği halde, (Mahmud Es'ad Efendi) nin bu fıkrasında ayni hudûdun Fırât boylarına hasredilmesi, mühim bir telâkki ihtilâfı teşkil etmekteair. Ayni ihtilâfa bâzı Garp menbâları arasında da tesâdüf edilir. (M. J. de Goeje) nin «İslâm Ansiklopedisi» ndeki «Arabistan» maddesinde Cezîret-ül-Arab'ın bütün şimâl hudûduna şâmil olan bu ihtilâf çok haklı olarak şöyle izâh edilmektedir:

«... Arabistan'ın şimâl hudûdunun tesbîtinde her kes müttefik olmayıp, bâzılarına göre, bu hudut Halep ve Fırât havâlîsine kadar götürülmektedir. Her ne kadar Mezopotamya ovası bir çok asırlardanberi Arap aşîretleri ile meskûn ise de, hiç bir coğrafyacı nazarında Arabistan'ın sâhası Fırât'ı aşmamıştır. Kezâ (Arabia provincial) ve (Arabia petraea) adı verilen memleket de (yâni Cezîret-ül-Arab'ın şimâligarbî kısmı da) Araplarla meskûn olmasına rağmen, Arabistan'dan değil, fakat Sûriye'den sayılmalıdır. Bi-l-akis, ekseri Arap ve Avrupalı ilim adamlarının Mısır'a bağlı saydıkları Sînâ yârhut Et-Tîh yarım - adası Jeoloji bakımından Arabistan'a merbûuttur».

Bir ilim hey'eti tarafından neşredilmiş olduğunu bundan evvel de söylemiş olduğumuz «Dictionnire général de Biographie et d'Histoire, de Géographie ancienne et moderne comparée» ismindeki mukayeseli tarih ve coğrafya lûgatinin birinci cildinin 117 nci sahifesinin ikinci sütûnunda başlıyan «Arabie = Arabistan» maddesinde bu çetrefil vaziyet şöyle izâh edilmektedir:

«Garben Kızıl - deniz'le, şarkan Basra körfezi ve Hind Okyânûsu ile, cenûben Aden - körfezi ve gene Hind - Okyânûsu ile muhât olan Arabistan'ın ancak şimâl hudûdu müphemdir, çünki geniş çölleri o cihette Sûriye ve Irak çöllerine karışmaktadır».

İşte bütün bunlardan anlaşılacağı gibi, Cezîret-ül-Arab coğrafyasının bir çok noktaları gibi şimâl hudûdu da müphem ve ihtilâflıdır: Her halde şurası muhakkaktır ki, kat'i bir şey söylemek imkân ve ihtimâli yoktur.

Munich üniversitesi fahri profesörlerinden (A. Anwander) in şu sözü, her halde bu müphem vaziyetle alâkadâr olsa gerektir (Les religions de l'humanité, Pierre Jundt'ün Fransızca tercemesi, 1955 Paris tab'ı, S. 273):

«Hıristiyan dîni gibi İslâmiyyet de böyük bir ehemmiyeti hâiz olmayan bir kıt'ada, fakat buna mukaabil mümtâz şahsiyyetli bir kıt'ada zuhûr etmiştir».

Her halde Cezîret-ül-Arab coğrafyasının buraya kadar gözden geçirdiğimiz ve ne kadar böyük bir yekûn tuttuğunu gördüğümüz müphem, ihtilâflı ve hattâ meçhûl noktalarının artık ilmî ve fennî tedkîklerle tamâmiyle tavzîh edilip hakîkî vaziyetin bütün teferrüâtiyle meydana çıkarılma zamânı gelmiştir. Bugünkü müphemiyyetle mechûliyyetin sürüncemede kalması, bu asrın her sâhada mütekâmil ilmine ve bilhassa kutupların altlarını ve hattâ fezâları keşfedip duran ilimlerine yakışacak ve yakıştırılacak bir hâl değildir.

Bu böyük iş, Garp ilminden ziyâde Şark ve bilhassa İslâm ilmine terettüb eden en mühim vazîfe demektir: Çünki, yukarda da gördüğümüz gibi, Hıristiyan âlimlerinin Hicaz'a ve bilhassa «Haremeyn» e, yâni Mekke ve Medîne havâlisine girmeleri kaabil değildir. Böyle bir târihî memnûiyyet ortada dururken, Garp âlimlerinin ve bilhassa her türlü vâsıtalarıyla gelip tekmil Arabistan'ı yeniden ve tamâmiyle serbest olarak esaslı sûrette tedkik etmeleri îcâb eden ilim hey'etlerinin pek tabiî bir zarûret teşkil eden alenî ve yıllarca sürebilecek mütemâdî mesâîsine imkân mı vardır?

Fakat, «Cezîret-ül-Arab» denilen coğrâfî muammânın tenvîrine bugünün İslâm ilmi acabâ ne dereceye kadar kâfi gelebilir?

İşte bütün mesele bu noktada toplanmaktadır.

Her halde tekmil İslâm devletlerinin bu ilmî vazîfede el - birliği etmelerinin de bir zarûret olduğu unutulmamalıdır. Kim bilir, bu tarihî vazife ne zaman ve ne dereceye kadar îfâ edilebilecektir?..

5 — Arâzî teşekkülâtı bakımından Arabistan'ın umûmî vaziyeti evvelâ târihî, sonra coğrâfî olmak üzere iki kısma ayrılabilir:

A) Bugünkü vaziyetiyle eski hâli arasında böyük farklar vardır: Meselâ yukarda gördüğümüz gibi, eskiden Basra-

körfezi şimdikinden çok yukarılara dayanıyordu ve hattâ şimâlden cenûbugarbiye doğru böyük bir inhinâ teşkil ettiği için, Cezîret-ül-Arab'ın kara ile ittisâli şimdikinden çok azdı. Profesör (C. Brockelmann) bu eski vaziyeti şöyle anlatır (Histoire des peuples et des Etats islamiques, Profesör Tazerout'nun Fransızca tercemesi, 1949 Paris tab'ı, S. 11):

«**Jurassique = Cürâzî (denilen Devr-i sânî) denberi derin Hind . Okyânûsu i'e Basra - körfezi Arabistanı şarkta Hindistan'la İran'dan ayırıyordu; İran'ın Oman sâhil mıntakası o eski dağlık teşekkülâtını hâlâ muhâfaza etmektedir.**

Devr-i-sâlis'de Kızıl - deniz yarığı Arabistan'ı Afrika'dan ayırdı. Cezîret-ül-Arab'ın garbındaki Sarât sıra - dağları işte bu sûretle ortaya çıktı; bu dağ silsilesi cenûpta, Yemen'in pâyıtahtı olan San'anın garbındaki (Cebel Nebî . Şuayb) ın zirvesinde 3,760 metreye kadar yükselmektedir».

(Will Durant) ın Medeniyyet târihinde Arabistan'ın teşekkül bakımından Asya ile olan târihî ittisâli şöyle anlatılır: (Histoire de la civilisation külliyyâtı, Orta - çağ medeniyyetine âit «L'age de la foi» serisinin birinci cildi, François Vaudou'nun Fransızca tercemesi, 1952 Paris tab'ı, S. 199):

«**Tabakaat ilmi bakımından Arabistan, İran üzerinden Gobi çölüne kadar dayanan kum kuşağının bir kısmından ve sahrânın bir devâmından başka bir şey değildir».**

Meşhur müsteşrik (Clément Huart) da Cezîret-ül-Arab'ın eski devirlerindeki yanar - dağlar meselesini şöyle anlatmaktadır (Histoire des Arabes, 1912 Paris tab'ı, C. I, S. 1-2):

«(Sâhil boyundaki) **Tihâme sâhasının ötesinde berisinde umûmiyyetle granit yâhut somâkiden teşekkül etmiş dağlar vardır; Asîr'de öd.taşı denilen kumlu taşlarla kireç taşları bulunur. Bu arâzi teşekkülâtı içinde (Harra) denilen bir çok sönmüş yanar.dağ ocaklarına tesâdüf edilir. Arap yarım.adasında tesbit edilen bu eski yanar.dağların sayısı yirmi sekizden aşağı değildir. Fakat târih devrinde fa'âliyyetine devâm eden yegâne yanar.dağ, Medine'nin şimâlişarkisinde ve Hayber civârında ateş püsküren (Harra) dır: Hazret.i Ömer'in hilâfet devrinde bu dağdan hâlâ ateşler fışkırmaktaydı».**

İslâmiyyât sâhasındaki tedkikaatiyle meşhur (H. Lammens) in «L'İslam» isimindeki eserinde de bu eski yanar.dağlar hakkında şu izâha tesâdüf edilir (1944 Beyrut tab'ı, S. 8):

«**Hicaz, değişik ve dağlık bir kıt'a manzarası arzeder: Bu değişiklik içinde, kış yağmurlarını tâkîb eden devir müstesnâ olmak üzere, kurak çöller de sıralanır. Manzaranın külle örtülmüş gibi koyu rengi, kara kayalarla dolu fâsılalarla aralanır; bunlar eski yanar.dağ yatak.larıdır. (Harra) lar işte bunlardır. Bu (Harra) lara bilhassa şarka, Necid istikaametine doğru gidildikçeç tesâdüf edilir».**

(Cl Huart) ın yukarda iktibâs ettiğimiz fıkrasında son yanar.dağın Haz.

ret.i Ömer devrinde ateş püskürdüğünden bahsedilirse de, (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târih.i dîn.i İslâm» isminde.ki eserinde Kızıl.deniz'deki «Cebel.Tayr» adasında hâlâ fa'âliyyette bulunan bir yanar.dağ hakkında şu kayde tesâdüf edilir (C. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 27, Hâşiye I):

«**Cebel.Tayr, Cezîret.ül.Arab'ın hâl-i indifâ'da bulunan yegâne bürkânıdır: 1300 târih.i Hicrîsinde (= Milâdî 1883 târihinde) şiddetli bir indifâ' hâsıl olmuştu».**

Ayni menbaın 55.56 ncı sahifelerindeki (2) numaralı hâşiyede de yanar.dağlar meselesinden şöyle bahsedilir:

«**Yâkuuti, Bâb.ül.Mendeb'e kadar 28 Harra ta'dâd ediyor. Bunlardan yalnız Hayber civârındaki harra.i nâr ezmine.i târîhiyyede indifâ' ederdi. Rivâyâta nazaran zamân-ı Bi'set'den altı karn evvel hâl.i indifâ'da olup Hazret.i Ömer zamânında dahî lâvlar neşretmiş idi. Cebel.i Uhud bu dağın şuabâtındandır».**

B) Bir Fransız ilim hey'eti tarafından neşredilmiş olduğundan yukarda bahsetmiş olduğumuz böyük târih ve coğrafya kaamûsunun birinci cildinin 117 nci sahifesinde başlıyan ve müsteşrik (Dugat) tarafından yazılmış olan «Arabie = Arabistan» maddesinde Cezîret-ül-Arab'ın arâzî teşekkülâtı bakımından şimdiki umûmî vaziyeti şöyle îzâh edilmektedir:

«**Bu yarım.adanın bütün orta kısmı (Nadjd = Necid) isminde yüksek bir sâhadır; o muazzam yaylanın etrâfında (Tihâme) denilen ve muhtelif genişlik nisbetleri arzeden alçak ovalar sıralanır: Bunlar şimâl cihetinde (Ed.Dehnâ) ismiyle geniş çöller teşkil eder ve Basra körfezi tarafında (El.Hecer) yâhut (El Hasâ = Lâhsâ) denilen vâsi' sâhada nihâyet bulur veyâhut bütün sâhiller im.tidâdınca ve bilhassa Kızıl.deniz boyunca dar bir şerit şeklini alır ve (Tihâme) ismi bilhassa işte o Kızıl.deniz boyuna tatbîk edilir. Arabistan'da hiç bir böyük nehir yoktur».**

Bu fıkrada «**hiç bir böyük nehir**» bulunmadığından bahsedilmesi, Arabistan'ın bugünkü vaziyeti bakımındandır: Bundan evvel Basra - körfezi'ne döküldüğünden bahsettiğimiz (Vâdi.l.Bâtın) sonradan kurumuştur.

Paris «Elsine-i Şarkıyye Mektebi = Ecole des Langues orientales» profesörlerinden (Henri Massé) nin ikinci tab'ı 1937 de neşrolunan «L'İslam» ismindeki kıymetli eserinin 7 nci sahifesinde Arabistan'ın bugünkü coğrâfî manzarası şöyle tasvir edilmektedir:

«**Arapların (Cezîret.ül.Arab) yâni (Arap yarım - adası) ve kısaca (El.Cezîre) ismini verdikleri ve Türklerle İranlıların da (Arabistan) dedikleri memleket, garp ve cenup taraflarından volkanik dağlarla çevrilmiş bir çatı şeklindedir: Bu çatı Basra . körfeziyle Fırât vâdilerine doğru tedrîcî sûrette meyletmektedir. Mesâhası Avrupa'nın takrîben rub'u kadardır. Arâzî teşekkülâtı i'tibâriyle iki kısma ayrılır: Sâhil havâlisine (Tihâme) ve çöllerle muhât olan merkez yaylasına da (Nedjd = Necid) ismi verilir».**

(Will Durant) ın (Histoire de la civilisation = Medeniyyet târihi» külliyyâtının yukarda bahsi geçen «L'age de la foi» serisinin birinci cildinde gene ayni umûmî teşekkül manzarası şöyle tasvîr edilir (S. 199 - 200) :

«... Arabistan, Kızıl - deniz sâhilinden elli kilometre mesâfede birdenbire 3000 metre yükselen geniş bir yayladır: Bu yüksek yayla, muazzam çöller üzerinden şarka doğru hafif bir meyille Basra körfezi'ne kadar inmektedir. Orta kısmında bir kaç yeşil vâha ile hurma ağaçlarının görüldüğü bir takım köyler vardır: Buralarda pek derin olmayan kuyularda su da bulunur.

Bu merkezin etrâfında kumlar yüzlerce kilometre imtidâdınca her tarafa uzanıp gider».

Gene ayni menbaın 199 uncu sahifesinde Arabistan'ın «üç rub'u çöl» gösterilir.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târîh-i dîn-i İslâm» ında Cezîret-ül-Arab'ın çölleri hakkında şu mâlûmât verilmektedir (C. I, S. 59-62) :

«Cezîret-ül-Arab'da şâyân-ı tezkâr başlıca üç böyük çöl vardır ki Hamâd, Nufûd, Dehnâ'dır.

A) Hamâd (= Bâdiyet-ül-Arab/Bâdiyet-üş-Şâm) Cezîret-ül-Arab'ın aksâm-ı şimâliyyesinde beş yüz bin kilometre murabbaında, garben Erdün vâdîsini tefrik eden cibâl ile İdome cibâli ve Harra dağları, cenûben cebel-i Şammar, şarkan ve şimâlişarkî cihetinden Fırât ovaları ile mahdûd ve dehşet-engîz bir çöldür. Kısm-ı a'zamı vâsi' ovalardan ibâret olup bedevîler oralarda sürüleri için mebzûl ot bulurlar. Lâvlara ve taş, çakıl-taşlarıyla mestûr yerlere de tesâdüf olunur. Bâzı cihetleri de granit, kils, çakmak - taşı ve suhûr-ı sâireden müteşekkildir. Bâzı yerleri ise sırf kum deryâsından ibârettir.

Bu çölün bâzı yerlerinde mahrûtiyyüş-şekl ve muntazam yayla şeklinde tepeler vardır. Bunlara (Hamâde) tesmiye olunur. Bağdad ile Şam beyninde geşt-ü-güzâr eden yolcular bu hat üzerinde bulunan menba'ları ve kuyuları tâkîb ederler. Devlet-i Aliyye ve İngiliz posta me'murları dahî bu yoldan giderler.

Bu mahûf çölleri sadr-ı İslâmda Hâlid-i ibni-Velîd dokuz bin kişi ile mürûr eylemiş idi. Serhân vâdîsini tâkîb ederek Tedmür üzerine yürüdü. Bin müşkilât ile Şam ordusuna iltihak ederek nâil-i zafer oldu.

B) Nufûd çölü, Cebel-i Şammar ile Necd'in şimâlinde, şarkında ve cenûbunda imtidâd eden çöllerdir. Şammar ve Necid silsilelerinin arasında dahî iki kara arasında kalan boğaz gibi dar ve kumlu bir dil şeklinde mümted olur. Necd'in şimâlinde Şammar ile Cevf arasında 25, 30 ile 30 arz-ı şimâlî ve 37 ile 42 tûl-i şarkî aralarında mümted olur ve (Nufûd-ı-Ekber) denilir.

Şark cihetinde dar bir kol ayrılarak Ahsâ hudûduna, yâni hemen 45 derece tûl-i şarkîye kadar varır; bâ'dehu Ahsâ

ile Necid arasında cenûbu-şarkîye doğru uzanarak Dehnâ sahrây-ı-kebîrine mün. tehî olur. Bu kola da (Nufûd-ı-Asgar) nâmı verilir.

C) Dehnâ çölü Necid, Yemen, Hadramût, Oman selâsil-i cibâli ile muhât bir kum deryâsıdır. Necid ile Ahsâ arasında (Nufûd-ı-Asgar) nâmiyle imtidâd ederek (Nufûd-ı-Ekber) çölüyle iltisak kesbeder. Dâhiline girmeğe kimse cesâret edemez. Haritalarda hâlî arâzî-i mechûle şeklinde gösterilmektedir.

Hadramût'un şimâline isâbet eden mahalle (Ahkaaf) nâmı verilir. Dehnâ ümrandan hâlî bir mahal olup üzerinde kuş uçmaz, ağaç değil ot bile bitmez. Afrika'nın Sahrây-ı-kebîr'inden bile beterdir.

Kumların derinliği vasatî olarak 120 metreden ziyâde olduğu gibi, üzerinde kum tepeleri 300 metreye kadar tereffü' ederek dalgalar gibi bir taraftan diğer tarafa çalkanır gider.

Bu kum deryâsı içinde bâzı korkunç girdâblara tesâdüf olunur ki bunlara (Bahr-üs-Sâfî) tesmiye olunur. İşbu girdâblar, etrâfında yükselen beyaz kumlu sahreler ile temâyüz ederler. Yılankavî bir şekil ibrâziyle sekiz merhale kadar imtidâd eylerler».

(Henri Massé) nin yukarda bahsi geçen «L'İslam» ismindeki eserinin 9 uncu sahifesinde bu üç böyük çölden bahsedilirken diğer bir takım noktalara da temâs edilmektedir:

«... Basra - körfezi boyunca bugün Lahsâ (El-Hasâ) denilen münhat memleket imtidâd eder: Burası inci avcılarıyla korsanlar diyârıdır ve hurmalıklar serveti darb-ımesel hâline gelmiş bir memlekettir. Bu memleket Garbî - Arabistan'dan böyük çöllerle ayrılır: Cenupta Dehna, şimâlde Nufûd çölleri vardır.

A) Kumlarının «kırmızı» renginden dolayı (Dehnâ) denilen ve genişliği Fransa'nın iki mislini bulan çölde hiç bir akar su yoktur; fakat sağnak hâlindeki kış yağmurlarından sonra, yeşillikler peydâ olur; işte bunun üzerine (Hadariyyûn denilen şehirlilere nisbetle Bedeviyyûn denilen bâdiyeliler, yâni) bedevîler oralara gelip üç dört ay kalırlar ve yanlarında getirdikleri hayvan sürüleri de çok usâreli olan o yeşillikler sâyesinde hem beslenir, hem susuzluklarını giderirler; nihâyet sıcaklar bunları oralardan kaçırınca, çölün uç taraflarına dönerler.

B) Ötesinde berisinde sular görülen Vâdî - Romma çöküntüsünün kat'ettiği Necid ismindeki orta - yaylanın şimâlinde (kum yığını mânâsına gelen Nafd kelimesinin cemi' şekliyle anılan) Nufûd çölü de evsâf i'tibâriyle Dehnâ'nın aynidir: Burada da yeşillikler bir mevsim boyunca kızıl kumları kaplar; bu kumlar geniş çöküntüler teşkîl eder ve kayalıkların diplerine yığılır.

C) Daha şimâlde de Sûriye çölü (Bâdiyet-üş-Şâm) vardır: Yağmur sularının izler bıraktığı bu çöl Fırât'a doğru imtidâd eder ve ve kısmen kurak kalır».

Yukarda da gördüğümüz gibi, «Arabistan'ın üç rub'u çöl» dür: İhtilâflı olan mesâha-ı-sathiyyesi vasatî olarak üç mil-

yon kilometre murabbaı kabûl edildiği takdirde, Cezîret-ül-Arab'ın 2,250,000 kilometre murabbaı çöl ve 750,000 kilometre murabbaı da münbit arâzî demektir.

Bu mesâha, Trakya hâric olmak üzere bütün Türkiye'ye muâdildir. Fransa'nın mesâha-i sathiyyesi 542,284 kilometre murabbaı tuttuğuna göre, Cezîret-ül-Arab'ın münbit arâzisi bütün Fransa'dan da 207,716 kilometre daha böyük demektir; işte bu sûretle Arabistan'ın yalnız zirâate ve medeni hayâta müsâit toprakları Fransa'nın bir buçuk misline yaklaştığı rıyâzî sûrette meydana çıkmaktadır.

Bu vaziyet karşısında İslâmiyyetin zuhûr ettiği kıt'ayı bir çölden ibâret zannetmek, yalnız târih bakımından değil, coğrafya bakımından da en fâhiş hatâ ve en böyük gafletten başka bir şey değildir.

Cezîret-ül-Arab'ın dörtte üçünü bulan çöllerinin hepsi kumluk değildir; Arabistan'ı yıllarca bizzât tedkik etmiş olduğundan yukarda da bahsetmiş olduğumuz (Eyyup Sabri Paşa) bu noktayı şöyle anlatır (Mir'ât-ı Cezîret-ül-Arab, 1306 Istanbul tab'ı, S. 176) :

«... Cânib-i şarkisiyle taraf-ı cenûbî ve garbisinde bulunan çöller kumluk ve cânib-i şimâlîsinde vâkı' olan çöller dahî taşlıktır; işbu çöllerden mürekkeb olan mevâkın hâricinde diğer bir dâire daha vardır ki bu dâirenin ekseri mahalleri gayr-i münbit cibâl-i müteselsile-i sağîreden ibârettir».

Bâzı kum çöllerinin Câhiliyyet âkideleriyle alâkadar görülen tuhaf bir hususiyyeti vardır; buna «Kum musikisi» denilir! (Clément Huart) bu meseleyi şöyle anlatır (Histoire des Arabes, 1912 Paris tabı, C. I, S. 2) :

«(Nufûd) çölleri eski deniz dipleridir: Bunların ak yâhut kızıl kum yataklıkları, dağ silsilelerinin aralarındadır; bu kum, umûmiyyetle şimâlden cenûba doğru birbirine muvâzî sûrette teselsül edip giden yüksek tepecikler şeklinde yığılmaktadır. Bunların yuvarlak zirveleri derin çizgilerle muhâttır.

(Fouldj = Fule) denilen ve derin hunileri andıran çukurları da şâyân-ı dikkattir: Bu çukurlar kum yığınlarının arasından kayalık yâhut kireçten katı bir zemîne kadar inmektedir.

Necd'in (10) cenûbunda muazzam (Dehnâ) ortalığı kaplar: Bu bir kum deryâsıdır, hiç bir nebât izi yoktur ve geçilmesi kaabil değildir; onun için Araplar hep haşyet ve dehşetle bahsederler; burada son derece seyyâl ve müteharrik kum çukurları vardır; en hafif cisimler bile bunlara gömülüp kaybolur.

(Madian = Medyen) dağlarıyla (Sinâ) yarım - adasında çalgılı kumlar görülmüştür: Bunlar bir harpın tellerine

(10) Bu isim Türkçede (Necid) şeklinde telâffuz edilir: Yalnız burada olduğu gibi sonuna eklentiler geldiği zaman, Arapçadaki hakiki telâffuziyle (Necd) şeklini almaktadır. İ. H. D.

temâs eden rüzgârın sesine benzer sadâlar vermektedir; zâten bu hâdise Arabistan kumlarının ekserisine şâmil bir şeydir. Seyyahlarla şâirlerin bahsettikleri çöl sesi işte budur ve bunun mevcûdiyeti cinler hakkındaki halk masallarıyla her halde çok yakından alâkadârdır».

Bu kum mûsikisinden (Mahmud Es'ad Efendi) de bahsetmektedir(Târih-i dîn-i İslâm, C. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 56) :

«Bahr-i-Ahmer'in sâhilinde, Hicâz ile Filistin arasında, Tebûk hizâsında (Medyen) arâzîsi vardır ki Akabe - körfezi'nden vâdi-i Humus'a kadar mümted olur ve Mekke - Şâm yolunun şakkettiği vâdi ile tahdid olunur. Deniz mercanlarla muhât adacıklar ile müntehi olur. Bu adacıkların içinde (Tîran) nâmında böyük bir ada bulunup üç zirveli cebeli ile müşâhede olunur. Sâhilinde (Cebel-üt-Tihâme) ve iç taraflarında (Cebel-üş-Şifâ) vardır. En mürtefi' zirveleri Akabe boğazının medhalinde bulunan (Cebel-ül-Harb) dir ki 2340 metredir.

Dağları ormanla mestûrdur: Bu dağlardaki kumlar mûsikî gibi asvât çıkarırlar. Araplar min-el-kadîm bu seslerin altında kurban zebhederlerdi. İşbu arâzîde pek çok mâden ve bilhassa demir mâdeni vardır. Şimâl cihetlerinde bakır ve gümüş, cenûbunda gümüş ve altın damarları mevcuttur. Kudemânın bunları işlettikleri âsârından müstebân oluyor».

Kum mûsikisi, her halde (Clément Huart) ın yukarıki fıkrasında söylediği gibi yalnız cinler hakkındaki halk masallarına veyâhut bâzı şâirlerin şiirlerine mevzû' olmakla kalmamış, Câhiliyyet devrinde göze görünmiyen cinlerin çıkardıkları sesler sayıldığı için, kurbanlar kesilmek sûretiyle takdis bile edilmiştir.

Sorbon profesörlerinden Kur'ân-ı Kerîm mütercimi (Régis Blachère) de «Le problème de Mahomet» ismindeki kıymetli eserinin 1952 Paris tab'ının 25 inci sahîfesinde Câhiliyyet araplarının ve bilhassa Mekkelilerin cinlerden ne kadar korktuklarını şöyle anlatır:

«Mekkeli cinlerden korkar, fakat şirhazlık tatbîkaatiyle onların bitaraflıklarını te'mîn edeceğini zannederdi. İlâhlarını takdîs eder ama, kurbanlarıyla ve ibâdet ahkâmına tamâmiyle rîâyet sûretiyle onları kendi lehine celbedebileceğine inanırdı».

İşte bundan da anlaşılacağı gibi, Câhiliyyet arapları hem ilâhlarına, hem mevcûdiyyetlerini bilhassa kum mûsikisinden anlayıp öğrendikleri Cin tâifesine kurbanlar kesmek sûretiyle onların şerlerinden kendilerini muhâfaza ettiklerini zannederlerdi.

6 — Buraya kadar gözden geçirdiğimiz izâhâttan anlaşılacağı gibi, Cezîret-ül-Arab yalnız çöllerden ibâret bir kumluk değil, ayni zamanda muhtelif silsilelerden mürekkep dağlık bir memlekettir. Fakat her hususta olduğu gibi bu dağlarla dağ silsilelerinin îzâhında bile geçen asırdanberi bir takım telâkki farklarına tesâdüf edilmektedir.

Üzerinde umûmiyyetle ittifak edilen nokta, Arabistan dağlarının sâhil boyla-

rıyla dâhillerde iki kısma ayrılmasıdır. Geçen asrın Fransız müelliflerinden (Alexandre Mazas) ın «Les hommes illustres de l'Orient» ismindeki eserinin 1847 Paris tab'ının birinci cildinin 1.2 nci sahifelerinde bu sâhil ve dâhil dağları hakkında şöyle bir kuş - bakışı tasvîre tesâdüf edilir:

«Kızıl - deniz'e muvâzî olarak imtidâd eden bir dağ silsilesi bu denizin başlangıç noktasından Okyânûs'a (Hind — Okyânûsu'na) **kadar uzanır ve beş yüz fersahlık bir inkişâf gösterir; o dağ silsilesiyle Kızıl - deniz arasında oldukça münbit bir toprak vardır; bu toprağın genişliği de yirmi beşle otuz fersah arasında bir tahavvül göstermektedir.**

İşte bu dağ silsilesinin ortasından çok bâriz bir kol ayrılıp yüz altmış fersahlık bir mesâfe kat'ettikten sonra Basra - körfezi'nde nihâyet bulur: Bu kol işte böylece yarım - adayı mesâha i'tibâriyle birbirine müsâvi iki kısma ayırmış olur.»

(Mazas) ın bu îzâhı pek umûmî bir görüşten başka bir şey ifâde etmemekte ve her kuş - bakışında olduğu gibi bir çok mühim noktalar gözden kaçmaktadır.

Buna mukaabil, meselâ (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târih-i din-i İslâm» ındaki îzâhât, vaziyeti bütün tefsilâtiyle tavzih etmekteyse de, onda bile bir takım şahsî telâkkî husûsiyyetlerine tesâdüf edilmektedir (C. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 54 - 56) :

«Cezîret-ül-Arab'ın dâhili henüz lâyıkıyla mâlûm olmamıştır. Seyyahların toplayabildikleri mâlûmât ve muharrirîn-i İslâmiyyenin verdikleri tafsîlâttan istinbât olunduğuna göre, Cezîret-ül-Arab'ın hey'et-i mecmûası müselles-üş-şekl bir vâdî manzarasını irâe eder ki re'si Tavros (= Toros) dağına müncer olur.

İki silsile-i cibâl sâhillerini teşkil eder: Biri (Serât / Sarât) silsilesidir ki Sûriye ve Filistin arasından (Lübnan) nâmiyle geçerek şibh - cezîreye dâhil ve oradan Bahr-i-Ahmer boyunca Bâb-ül-Mendeb'e vâsıl olur. Diğeri Fırât'ın mecrâsına ve Bahr-i-Fâris'e muvâzî olarak Hürmüz boğazına kadar gider. Müsellesin dıl'ı sâlisi iki boğazı yekdîğerine vasleden Hadramût (11) ve Cebel - Ahdar silsileleridir.

Serât silsilesi Sînâ şibh-cezîresi civârında cüz'î bir irtifâa mâlik olup cenûba doğru tedricen yükselir ve Hicâz nâmını alır. Ba'dehu yavaş yavaş inhitât ederek genişler ve Yemen cibâlini husûle getirir.

Hicâz silsilesi Bahr-i-Ahmer sevâhilini 40 ilâ 100 kilometrelik bir buudda tâkîb ile Hıtta-i-Hicâziyye'yi teşkil eder. Necd ile arz-ı Tihâme veyâ arz-ı Serât beynini hâciz ve fâsıl olduğu için, yâhut (Hırâr-ı-Hamse) denilen beş kara taşlık tepe ile mahcûz ve mâsun bulunduğu i-

(11) Garp menbâlarında bu ismin «Hadramawt», «Hadramaout» vesâire gibi imlâlarına tesâdüf edilir.

İ. H. D.

çin (Hicâz) nâmı verilmiştir.

En mürtefi' mahalli Mekke-i-Mükerreme'nin şarkında on iki sâat mesâfede (Cebel-Kürâ) dır ki zirvesi 2000 metre irtifâındadır. Ormanlarla mestûr ve suları mebzûldür.

Hicâz'ın şimâl tarafı sengîn, akîm tepelerden ibâret olduğu halde, cenup cihetlerinde ahvâl-i tabiiyyesi değişip sarp temevvücât-ı cibâliyyenin arasında zengin vâdiler, münbit arâzî bulunur».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin sâhil silsileleri hakkında vermiş olduğu bu mufassal îzâhâtın mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

A) Arap yarım - adası, tepesi Toros - dağları'na dayanan bir müselles şeklindedir;

B) Sâhil boylarında iki silsile vardır: Graptaki (Serât) silsilesi Toroslardan başlayıp (Lübnan ismiyle cenûba doğru imtidâd ettikten sonra yarım - adaya girer ve Kızıl - deniz boyunca uzayıp gittikten sonra da Bâb-ül-Mendeb'de nihâyet bulur; şarktaki sâhil silsilesi de Fırât nehriyle Basra - körfezi'nden Hürmüz - boğazı'na dayanır;

C) Müsellesin iki dıl'ını teşkil eden bu şark ve garp silsilelerinin arasında da üçüncü dıl'ı olarak Hadramût ve Cebel Ahdar sıra - dağları vardır;

D) Serât silsilesi Sînâ civârında yükselerek cenûba doğru iner ve ilkönce (Hicâz), ondan sonra da (Yemen) silsilelerini teşkil eder;

E) «Hâciz» ve «Mânia» mânâlarına gelen (Hicâz) silsilesine bu ismin verilmesi sâhil ve dâhil arâzisini birbirinden ayırmasından veyâhut etrâfının volkanik taşlıklarla çevrilmiş olmasındandır.

Fakat bu coğrâfî esaslar, bütün müellifler tarafından müttefikan kabûl edilmiş değildir: Meselâ (Serât / Sarât) silsilesini Lübnan üzerinden Toroslar'a müntehî göstermek ne dereceye kadar doğru olabilir? «La Grande Encyclopédie» ismindeki böyük Fransız ansiklopedisinin üçüncü cildinin birinci kısmında ki «Arabie = Arabistan» maddesini yazmış olan (Houdas) 505 inci sahifenin birinci sütûnunda, tıpkı (Mazas) ın yukarıda iktibâs ettiğimiz fıkrasında olduğu gibi:

«Kızıl - deniz boyunca uzanan dağ silsilesi, (Sînâ) yarım - adası civârından imtidâda başlar».

demektedir. (Mahmud Es'ad Efendi) nin tesbît ettiği diğer noktalarda da bu gibi ihtilâflara tesâdüf edilmesi pek tabiidir: Çünki, bundan evvel de söylediğimiz gibi, Arabistan coğrafyası bir muammâ mâhiyyetini hâlâ muhâfaza etmektedir.

Hicâz'ın iç taraflarındaki dağlar hakkında da gene (Mahmud Es'ad Efendi) merhûmun ayni eserinin 58 inci sâhifesinde şu îzâhâta tesâdüf edilir:

«Bâlâda beyân edilen selâsil-i cibâl denize karîb olup dâhilde iki silsile daha mâlûmdur. Biri (Cebel-Şammar), diğeri (Cebel-Tuvayk) dır.

(Cebel - Şammar), başlıca cenûbu-garbîden şimâli şarkîye doğru imtidâd eder. Medîne-i-Münevvere civârında Hicâz silsilesinden başlıyarak Bâdiyet-üş-Şâm'ın müntehây-ı şarkîyesinde nihâyet

bulur. Evvel.i.emrde (Ece') ve (Selmâ) nâmında yekdîgere muvâzî iki silsile.i ci. bâl teşkil eder ve ba'dehu yekdîğerinden munfasıl kayalıklar ve ehemmiyetten âri tepelerden ibâret kalır. Bununla silsile.i Hicâz'ın kısm.ı şimâlîsi beyninde bir vâ. dî.i kebîr vardır ki arâzisi sengîn ve gaa. yet akîm bir yerdir.

(Ece') ve (Selmâ) arasında kalan vâdîler dahî o kadar münbit değil ise de kaabili zirâat yerleri bulunur ve bu arâ. zîye (Şammar) ıtlâk olunur ki Hicâz ile Ahsâ beyninde ve 27 ile 28 derece arz.ı şimâlî arasında vâkı' otuz kırk kilomet. re vüs'atindedir.

Cebel.Tuvayk, Mekke.i.Mükerreme civârında Silsile.i Hicâz ile birleşir. Ev. vel.i.emrde şimâlişarkîye doğru tevecüh ederek (Necd) tesmiye edilen vâsi' yay. laya müntehî olur. Oradan da şimâle doğru yükselerek cebel.i Şamar'a takar. rüb eder. Şevâhıkının irtifâ'.ı vasatîsi 1500 metreye vâsıl olur. Kısm.ı vasatîsi ciyâdet.i havâ ve bi.n.nisbe kesret.i mi. yâh sâyesinde Cezîret.ül.Arab'ın en feyz. li aksâmı miyânında dâhildir.

Necid yaylası cenûba doğru hafifce meylederek Dehnâ çölünün şimâlini tah. dîd eder. Yemen, Hadramût ve Oman selâsilinin mâileleri dahî işbu Dehnâ vâ. dîsine müncer olur.

(Sammar) ile (Tuvayk) arasında (Vâdî . Rammân) vardır».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz sâhil ve dâhil dağlarının en münbitleri (Serât) silsilesindedir. (Henri Massé) nin «L'İslam» ismindeki eserinde bu nokta şöyle anlatır (1937 Paris tab'ı, S. 8) :

«Hicâz'la Yemen arasında dağlık te. şekküller genişlemektedir: Hicâz'ın en münbit mıntakası olan (Serât) işte ora. sıdır ve bu mıntakanın şark tarafı da Ye. men kabilelerinin anası sanılan Kahtâni. lerle meskûndur».

Bununla berâber, (Serât) silsilesinin her tarafı boydanboya münbit zannedil. memelidir. Hicaz'ı çok iyi tedkik etmiş olan (Eyyub Sabri Paşa) nın «Mir'at.ı Cezîret.ül.Arab» ismindeki eserinde bu nokta şöyle tavzîh edilir (1306 Istanbul tab'ı, S. 221) :

«Cebel.Kürâ (Serât) denilen sıra . dağların Mekke.i.Muazzama'nın on iki sâat cihet.i şarkıyyesi bu'dünde bulunan bir noktası olup tepesi sath.ı deryâdan iki bin metre yüksektir.

(Serât) sıra . dağlarının pek çok yerleri yalçın kaya olmak hasebiyle bu. ralarda ot, ağaç gibi şeyler bulunmaz ise de Cebel.Kürâ'nın güzel güzel ormanları, cârî suları, sağlam havalı mevkı'leri var. dır».

7 — Cezîret.ül.Arab haritasına ba. kıldığı zaman ilk göze çarpan coğrâfî hu. sûsiyyetlerinden biri bu kurak kıt'anın böyük göllerle nehirlerden mahrûmiyye. tinde gösterilebilir: Iklimin yakıcı sıcak. lığına mukaabil, toprağın nehirsizliğiyle susuzluğu oranın bütün târih boyunca en böyük ve en mühim derdidir.

Arabistan'da su demek, Allâhın en böyük ve en kıymetli ni'meti demektir.

Bu bulunmaz ni'metin ictimâî te'sirleri bile vardır. (Paul Fauvelle) in «Le peuple d'Allah» ismindeki eserinin 1958 Paris tab'ının 17 - 18 inci sahifelerinde Cezîret. ül.Arab'ın bu târihî ve coğrâfî derdi şöy. le izâh edilir:

«O çöllerle dolu Arabistan'da pek nâdir olan suyun son derece ehemmiyeti vardı. Bir menbaın veyâhut bir kuyunun muhâfaza veyâ tasarrufu uğurunda ka. bileler birbiriyle şiddetli muhârebelere girişirlerdi. Su, bedevîlerin en mühim ve mütemâdî endîşe menbaı, yaşayabil. mek için çorak sâhalarda mütemâdiyen yer değiştirmek mecbûriyyetinde bulunan insanların en çok iştiyâkını çektikleri nesne ve kanı kaynatan, boğazı kurutan bâzan da dili şişiren yakıcı sıcaklar için. de uzun ve yorucu yollar kat'etmek mec. bûriyyetinde bulunanların zihinlerini dol. duran hayâllerden biridir.

Onlar için su demek, huzûzâtın en böyüğü ve sevinçlerin en sonsuzu demek. tir; ayni zamanda hayât için de te'mînat ondan ibârettir. İslâmiyyet onu mü'min. lere mev'ûd olan Cennet bahçelerinin çağlayıcı bir zineti hâline getirecektir. Kur'anda şöyle bir Âyet vardır:

— İmân edenlerle hayr işliyenlere, içlerinde berrak ırmaklar akan cennetler mev'ûd olduğunu tebliğ et!

Bugün bile, dünyânın kurak ve sıcak mıntakasında bulunduklarını bilhassa kaydetmek lüzûmunu hissettiğimiz Arap memleketlerinin hepsinde o irsî endîşe hâlâ devâm etmekte ve bir sulama sırası veyâhut bir menba'dan alınacak su mik. dârı yüzünden insanları ellerinde sopa. lar, taşlar ve hattâ tüfeklerle kolayca birbirine saldırmaktadır.

1939 yaz mevsiminde Fransa'yı he. nüz görmemiş olan Fas eşrâfından bâzı. ları orayı ziyârete dâvet edildikleri za. man, gördükleri âbidelerden, şatolardan veyâhut (Renault) fabrikalarının bulun. duğu sıra . dağlardan ziyâde sularla ye. şilliklerin bolluğuna hayrân olarak avdet etmişlerdi».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târ. rih.i din.i İslâm» ında da Arap yarım . adasında bir cevher kıymetini hâiz olan su meselesi şöyle anlatılır (C. I, 1327 Is. tanbul tab'ı, S. 62.64) :

«Cezîret.ül.Arab'da gerek dâimî ve gerek muvakkat bir hayli mesâfeye cere. yân eden enhâra tesâdüf edilmez, haki. kî bir ırmak meşhûd olmaz. Miyâh.ı câ. riyesi az çok sel suyuna müşâbihtir. Li. sân.ı Arap'da bunlara (Vâdî) tesmiye o. lunur.

Haritalarda Bahreyn adaları karşı. sında nehir şeklinde Necid'den Basra — körfezi'ne munsab olduğu gösterilen (Af. tân) vâdîsinde senenin pek az bir kısmın. da yalnız kesretli yağmurları müteâkıp su bulunur. Cenupta Oman denizine akan (Mesile) vâdîsi ve diğer vâdîler dahî dağ sellerinden ibârettir.

Yağmur suları dağların sarp mâile. leri üzerinden sukuut ederken kısmen vâdîlerin kumlu arâzisi içinde ve kısmen buhâra munkalib olarak kaybolur gider. Denize kadar vâsıl olanları pek nâdirdir.

Sular çukurlarda bi.t.terâküm bir çok cihetlerde taht.el.arz bir nehir teş. kîl eylerler. Ez.cümle Cebel.Şammar ile

Cebel-Tuvayk arasında bulunan Vâdî-i Rammân taht-el-arz cereyân eder hakiki bir nehirdir ki o vâdînin her tarafından gelen suları lâğım şeklinde alıp Şatt-ul-Arab civârında mansıbına kadar sevkeyler. Şu kadar ki şiddetli feyezânın akabinde sular sath-ı arzda ırmak şeklinde bir müddet cereyân ederler.

Necd'in, Yemen'in, Omân'ın mevâkı'-i mürtefiasında dâimî sürette akar ırmaklar mevcuttur. Bunların mecrâları kısa olup suları etrâfındaki arâzînin saky-u-irvâsına hizmet eder.

Menâbi' azdır. Fakat vâdîlerin alçak cihetleri cüz'î hafredilirse oldukça mebzûl sulara tesâdüf edilir. Bu sular ale-l-ekser acıdır. Bedevîlerin isti'mâl ve sürb ettikleri suların çoğu bizim için nâ-kabil-i şürbdür.

Frenk coğrâfiyyûnu Cezîret-ül-Arab arâzîsini gölden hâlî addetmekte iseler de, Türk coğrâfiyyûnundan Frenklerin (Hacı - Kalfa) tesmiye ettikleri (Kâtib - Çelebi) Necid yaylasında göller bulunduğunu söylüyor. (Strabon) dahî orada enhârdan müteşekkil göller müşâhede ettiğini beyân ediyor.

Cezîret-ül-Arab'da bârânın nüzûlü hemen büsbütün gayr-i-muntazam bir sûrette vukuu'bulur. Senenin dokuz ayında yağmurdan eser görülmez ve müteâkıben mevâkıa göre tahallüf eden mevsimlerde yağar ve yağdığında dâimâ şiddetli ve sağnak olarak nüzûl eder. Suları vâdîlere doğru sür'atle cereyân ederek müdhiş feyezanlar, tuğyanlar husûle getirir.

Yemen dağlarına Hazîran evâsıtından Eylül'e kadar muntazaman yağmur yağar. Senenin aksâm-ı mütebâkıyyesinde ise cevv-i semâda bulut müşâhede olunması nevâdirdendir.

Maskat'da, Necid havâlisinde, Oman dağlarında yağmur mevsimi Teşrînisânî evâsıtından başlayıp Şubat evâsıtına kadar devâm eder.

Şimâldeki çöllerde bâran muntazaman Kânûnuevvel ve sânî aylarında nüzûl eder. Aksâm-ı sâiresinde ise hemen bir sene yağmur yağmadığı olur.

Dağlarda nâdiren kar müşâhede olunur. Fakat incimâd daha sık vukuu'bulur. Bâzan vâdîlerin, çöllerin a'mâkında bulunan sular bile incimâd eder.

(İdrîsî) mevsim-i sayfde üzerlerinde suların incimâd ettiği dağları isimleriyle ta'dâd ediyor».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin bu fıkrasında Garp müelliflerini Cezîret-ül-Arab'da göl bulunduğundan tamâmiyle bihaber göstermesi ve bu hususta yalnız (Kâtib-Çelebi) nin ifâdesine istinâd etmesi pek doğru değildir; çünki, bundan evvel Avrupa âlimlerinin ilk tedkik seyâhatlerinden bahsederken de söylediğimiz gibi, Arap yarım - adasında bir göl tesbit edilmiştir; fakat pek böyük bir şey değildir. Profesör (Brockelmann) ın «Histoire des peuples et des Etats islamiques» ismindeki eserinde Arabistan'ın su meselesinden bahsedilirken bu noktaya da temâs edilmektedir (Tazerout'nun Fransızca tercemesi, 1949 Paris tab'ı S. 11 — 12) :

«Arabistan çölünü ancak en mühimleri şimâlde (Vâdî - Sirhân) ve cenûpta (Vâdi - Rumma) ve (Vâdî - Devâsîr) ismiyle anılan ve hepsine (Vâdi) denilen bir takım dereler kat'etmektedir; yağmur zamanlarında bu derelere su dolar; bu sular bâzan taşkın seller hâlini alır, fakat ekseriyyâ damla damla akar ve en aşağı hisapla yalnız etrâfındaki arâzîyi oldukça münbit bir hâle getirir. En meşhurları şimâligarbîdeki lâvlar sâhasının etrâfında imtidâd eden (Tayma/Teyme) ve (Hayber) gibi bâzı vâhalarda su damarları birleşir ve hurmalıkları sulayan derin kuyular hâlinde meydana çıkar.

(Eflec/Aflac) vâhasında (Philby) 400 metre genişliğinde ve 1 km. 1/4 uzunluğunda bir göle bile tesâdüf etmiştir. Fakat bu mıkdar su bile bir tehlike teşkil edebiliyor; Necd'in cenûbundaki (Yemâme) mıntakası Hazret-i Peygamber zamânında bereketli ekinleriyle mârûf olduğu hâlde, böyük bir ihtimâl ile suların yükselmesi yüzünden sonraları mahvolmuştur.

Bu gün yalnız cenûp havâlisinde, yâni Okyânûs meltemlerinin yağmur bulutlarını sâhil dağlarının etrâfına boşaltmakta olduğu yerlerde kârlı bir zirâatle bağcılık imkânları vardır; fakat onun için de eldeki suların işletilmesini bilmek lâzımdır.

Şimâl çöllerinin vâhalar hâricindeki yerleri, sürüleriyle berâber yağmur sularının az mıkdarda husûle getirdiği yeşillikleri arayan bedevîlere pek kifâyetsiz bir nafaka te'mîn etmektedir.

Acaba Arabistan arâzisi eski devirlerde daha verimli miydi ve umûmiyyetle zannedildiği gibi bugün tedrîcen kurumaya mı mahkûmdur?

Bizim için işte bu faraziyyenin tahkîkine imkân yoktur».

(Will Durant) ın bundan evvel de bahsi geçen Medeniyyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi» serisinin birinci cildinde de şu kayde tesâdüf edilir (1952 Paris tab'ı, S. 200) :

«Kar ancak kırk yılda bir kere yağar; geceleri harâret dereceleri sıfıra iner; gündüzleri güneş yüzleri yakar ve kanı kaynatır; havaların kumlu oluşu, insan teniyle saçlarının muhâfazası için uzun elbiselerle sarıklar giymeyi zarûret hâline getirir. Gök - yüzü hemen dâimâ açıktır, hava da (Köpüklü şarap gibi) dir.

Sâhil boylarında ara - sıra kasırga şeklini alan yağmurlar bir medeniyyet imkânı getirir: Bilhassa garp sâhillerinde, Mekke ve Medîne şehirleriyle birâber Hicaz havâlisinde böyle olduğu gibi, cenûbugarbîde eski Arabistan krallıklarının vatanı olan Yemen'de de öyledir».

Edimbourg üniversitesi Arapça muallimi (W. Montgomery Watt) ın «Mahomet à la Mecque» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1958 Paris tab'ının 21 - 22 nci sahifelerinde Arabistan'ın su ile alâkadar iki türlü arâzisinden bahsedilir:

«Arabistan çöllerinde türlü türlü arâzî cinslerine tesâdüf edilir; şimdi bunlardan yalnız ikisini zikretmek bize kâfidir. En başta, yazın susuz oldukları hâlde kışın yağmurlardan sonra, yâni Arapların (Rebî') dedikleri mevsimde

yem - yeşil otlarla kaplanan ve bilhassa bayırlarda hayvânlar için bir cennet kesilen sâhalar vardır. Bir de dâimî ağaçlıklarla ekserisi itriyyât cinsinden bir takım fundalıkların mevcûdiyyetlerini muhâfazaya muvaffak oldukları kıt'alara tesâdüf edilir. İşte bu iki cins arâzî, bedevî hayâtının bir zarûret olduğunu meydana çıkarmaktadır.

Her ne kadar pek gayr-i-muntazam bile olsa, yağmur yağar yağmaz, birinci cinsten olan sâhalar develer için mükemmel mer'âlar hâline gelir; sonra yaz gelince bu mer'âlar kuruyup kaybolur; işte bunun üzerine bedeviler ikinci nev'iden olan mıntakalara çekilmek mecbûriyyetinde kalır. Birinci cins arâzîde bedevî gerek rütûbet, gerek maîşet bakımından deveye uymakla mükelleftir; ikinci nev'inde ise kuyular vardır; ama bunlar umûmiyyetle insanların ihtiyaçlarından ziyâde develerin susuzluklarını gidermiye yaramaktadır».

Arabistan'da İslâmiyyetin menşei olan Hicaz kıt'asının su vaziyeti hakkında da muhtelif manbâlarda bâzı mühim mâlûmâta tesâdüf edilir: meselâ Hicaz'ı bizzât tedkîk etmiş olan Bahriye mir-i-livâlarından (Eyyub Sabri Paşa) nın «Mir'ât-ı Cezîret-ül-Arab» ismindeki esrinde bu mesele şöyle hulâsa edilmektedir (1306 Istanbul tab'ı, S. 222) :

«Hicaz kıt'ası mevâsimi, biri yağmur, biri de kurak olmak üzere ikiye münkasemdir.

Faslı bâran ortalığı birdenbire yeşillik içinde bırakır ise de rüzgârı sıcak ve sürekli olduğundan mevsim-i nedâret ve hadâret pek çok zaman hükümfermâ olamaz.

Bu kıt'ada esen rüzgâr, şiddetli ve insan için ziyanlı ise de, sam yelleri sâir rüzgârlardan muzırdır».

İslâmiyyât âlimlerinden râhip (H. Lammens) in «L'Islam, croyances et institutions» ismindeki eserinin 1943 Beyrut tab'ının 6-7 nci sahifelerinde de şu izâhâta tesâdüf edilir:

«Pek fâsılalı ve gayr-i-muntazam yağmurlar ancak kışın ve birde ilk bahar iptidâlarında yağar. Üç sene ve hattâ daha fazla süren kat'î kuraklık devreleri de vardır. Buna mukaabil, istisnâî sûrette yağmurlu yıllar da görülür. Kısa süren hakîkî sağnaklar veyâhut bulut çatlamaları şeklinde yağan bu yağmurlar fevkalâde şiddetlidir. Bunlar, vâdilerin çukurlarını bir kaç saat içinde Nil ve Fırât nehirlerinin genişliğinde muvakkat ırmaklar hâline getirir ve bu ırmaklar bedevî karargâhlarıyla sürülerini süpürüp götürür. Mekke'de bu sular Kâ'beye dalar ve onu yıkıverir. Şehrin târihinde bu gibi su baskınlarının muhtelif izleri vardır.

İşte bu seller çölleri canlandırır; topрağın ifrat derecedeki tuzluluğunu gider ve bedevî hayâtının gürbüz nebatlarını bir kaç gün içinde yetiştiriverir».

Çöllerin ortasındaki sulak ve yeşillik yerlere Arapçada «Vâha» denilir. (Lammens) in ayni eserinde Hicaz vâhaları hakkında şu mühim kayde tesâdüf edilmektedir (S. 8) :

«Mühim bir yekûn tutmayan bir takım vâhalar sayılır. Şimâlden cenûba doğru bunların başlıcaları şunlardır: Teyme, El-Ulâ, Fedek, Medîne ve Hayber. Su merkezleri civârında uzanıp giderken Medîne ile Tebûk arasında bulunan (Vâdi-l-Korâ) ismindeki uzun çukuru işgaal eden eski hurmalıklar bugün artık yok olmuştur; tıpkı bunun gibi, Fedek vâhasından da eser kalmamıştır.

Bâzıları bu vaziyeti yarım - ada ikliminin değişmiş olmasıyla izâh etmek istemişlerdir».

Ayni menbaın 9 uncu sahifesinde de şu satırlara tesâdüf edilir:

«Bu vâhaların en mühimleri ancak on beş kilometrelik bir mesâha işgaal etmektedir. Bir (Harra) ortasında bulunan Hayber vâhası, mevcûdiyyetini bol sularıyla volkanik kayalarının parçalanıp dağılmasına medyundur. Burası mün bitliği kadar sıhhate zararlılığı ve ikliminin yakıcı sıcaklığıyla hâlâ meşhurdur».

Profesör (Régis Blachère) in bundan evvel de bahsi geçen «Le problème de Mahomet» ismindeki kıymetli eserinde de bu vaziyetin şöyle veciz bir tasviri vardır (1952 Paris tab'ı, S. 19) :

«Hicaz, İslâmın beşiğidir. Oraya çöl hâkimdir; yanar - dağ döküntüleri geniş sâhalar işgaal etmek sûretiyle bu açlık ve susuzluk diyârına daha çetin bir vaziyet verir. Bununla berâber, kış mevsimiyle ilk baharda yağan yağmurlar topрağı muvakkaten canlandırmaktadır; fakat her zaman yağmaz veyâhut bâzan da ortalığı tahrîb eden sağnaklar hâlinde yağar.

Bugün olduğu gibi VI ncı asırda da (vâhalar deresi) mânâsına gelen (Vâdi-l-Korâ) da Tebûk ve Maan istikaametine, yâni şimâle doğru bir takım vâhalar sıralanırdı; cenûpta bu tesbihin sonuna tesâdüf eden Medîne bereketli bir yığın teşkîl etmektedir.

Cenûba doğru on günlük bir mesâfede ve Kızıl - deniz'in üç fersah şarkında Mekke'ye tesâdüf edilir: Hicaz'ın bu yegâne böyük şehri bir çorak dağlar dâiresi içinde ve Kur'anda tasrîh edildiği vechile (Ekinsiz bir vâdî) de kurulmuştur. Daha cenûbuşarkîde, kendine ayrı bir iklîm te'mîn eden yüksek bir mıntakada da zengin menbâları ve bahçeleriyle mârûf Tâif şehri vardır.

Ondan daha cenûpta, Hicaz'la Yemen arasında ve bugün bir takım ehemmiyyetsiz kasabalardan başka bir şey kalmayan bir vâdîde de zengin Neeran vâhası vardır ki (Strabon) un izâhına göre (Auguste) devrinde (AElius Gallus) un tahrîb ettiği yer işte orasıdır. Bedevî kabîleleri çöldeki göçebe hayatlarının idâmesini te'mîn eden zarûrî ihtiyaç maddelerini işte bu vâhalarda oturan hazarîler sâyesinde elde ederler».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz izâhâtın en mühim noktası, Hicaz'ın «Asr-ı-Saâdet» de şimdikinden daha fazla münbit sâhalarla vâhalar ihtivâ etmesidir.

8 — Arabistan coğrafyası dâhili taksîmât i'tibâriyle de ayrı bir muammâ teşkil etmektedir; bilhassa eski ve yeni taksîmât arasında çok böyük farklar vardır.

(William Smith) in iki Fransız pro-

fesörü tarafından çok mühim ilâvelerle tevsî, edilmiş olan eserinin «Dictionnaire classique de Biographie, Mythologie et Géographie anciennes» ismindeki Fransızca tercemesinde eski Yunanlılarla Lâtinlerin kabûl ettikleri üçlük taksîmât şöyle îzâh edilir (1884 Paris tab'ı, S. 78) :

«Arabistan üç kısma ayrılırdı:

A) Arabia Petraea = Arabie Pétrée

(= Tih-ül-Arab / El-Arabiyyet üs-Sahriyye) yâni Kızıl - deniz'in iki müntehâsı arasında Sînâ yarım - adası denilen müselles şeklindeki toprakla şimâlde ve şimâlişarkîdeki arâzî; buraya Pétrée denilmesi, pâyıtahtı olan Petra şehrinin isminden dolayıdır; onun için sonraları bu tesmiyenin (Arabie pierreuse ou rocheuse = Taşlık yâhut kayalık Arabistan) şeklinde îzâh edilmiş olması doğru değildir. Çünki eski milletler Arabistan'ın ancak gaayet münbit olan sâhillerinden başka bir yerini bilmezlerdi.

B) Arabia Deserta = Arabie Déserte

(= Arabiyye-i hâliye/El-Arabiyyet ül-Kofra) yâni böyük çölle Arap yarım - adasının bir kısmından mürekkep sâha.

C) Arabia Felix = Arabie Heureuse (El-Arabiyyet üs-Saîde/Arabiyye-i Saîde) **yâni diğer iki sâhaya dâhil olmayan yerlerin mecmûu.**

Arap yarım - adasının iç taraflarını eski milletlerin bilmemeleri, hepsini (Arabiyye-i Saîde) ile berâber tasnîf etmelerine sebeb olmuştur; halbuki hakîkatte o havâlî (Arabiyye-i hâliye) dendir, çünki bir kum çölünden ibârettir.

Arabistan'ın ancak garp sâhilinde münbit bir toprak şeridi vardır ve eskilerin (Saîde) yâni (Bereketli) vasfını bütün Arap yarım - adasına teşmîl etmelerine işte bu vaziyet sebeb olmuştur».

Bu üçlük taksîmatı ilk ortaya atan âlim, Mısır'da yetişen Yunan hey'etşinaslarından meşhur (Ptolemaios = Batlamyos) dur. Lâtinlerin (Claudius Ptolemaeus) ve Fransızların (Ptolémée) dedikleri bu eski Hey'et mütehassısının Arabistan taksîmâtı, Avrupa'da uzun zaman aynen kabûl edilmiştir; (Mazas) ın «Les hommes illustres de l'Orient» ismindeki eserinde bu nokta şöyle tesbit edilir (1847 Paris tab'ı, C. I, S. 1) :

«Milâdın ikinci asrında Batlamyos Arap yarım - adasını (Arabiyye-i Sahriye), (Arabiyye-i Hâliye) ve (Arabiyye-i Saîde) isimleriyle üç mıntakaya taksîm etti; bizim harîtalarımızda bu taksîmâta hâlâ riâyet edilmektedir».

(P. - Henri Delaporte) un sırf İslâm menbâlarına istinâden te'lif ettiği «Vie de Mahomet» ismindeki eserinin 1874 Paris tab'ının 4 4üncü sahifesinde bu indi taksîmâtın Araplar arasında mâlûm olmadığı şöyle anlatılır:

«Yunanlılarla Romalılar bu kıt'ayı üç kısma ayırırlardı: Garpta (Arabiyye-i Sahriyye = Taşlık Arabistan), orta ve şark taraflarında (Arabiyye-i Hâliye = Hâli Arabistan) ve cenûpta (Arabiyye-i Saîde = Bereketli Arabistan) gösterirlerdi. Bu isimler, yarım - adanın o muhtelif sâhalarındaki arâzî ve iklîm husûsiyyetlerini oldukça doğru bir şekilde ifâde etmekle berâber, o memlekette bun-

lar mechûldü: Ayni eyâletlere orada bilâ - istisnâ her zaman Hicaz, Necid ve Yemen denilmişti».

Bununla berâber, Arapların da kendilerine göre bir üçlük taksîmâtı yok değildi; fakat bu taksîmât bütün Arabistan'a şâmil olmuyordu. Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1958 Brüksel tab'ının 19 - 20 nci sahîfelerinde bu mesele şöyle îzâh edilir:

«Araplar kendi an'anelerine göre yarım - adanın merkeziyle şimâlini üç mıntakaya taksîm ederler. Bunların birincisi (Tihâme) dir; (Münhat arâzî) mânâsına gelen bu Sâmî kelime, Kızıl - deniz sâhillerindeki ovalarla dolambaçlı mâilelere tatbîk edilir.

Garba doğru imtidâd eden ikincisine de (Mânia / Hâil) mânâsına gelen (Hicâz) ismi verilir. İlk zamanlarda sâhil ovalarını Necid yaylasından ayıran dağ silsilesine tahsîs edilmiş olan bu isim, daha sonraları işte o sâhil ovalarının böyük bir kısmına da teşmîl edilmiştir. Hicaz'ın şarkında da (Necd) denilen böyük iç - yayla imtidâd eder; bunun kısm-ı a'zamı (Nufûd) çölünden ibâret-tir».

Bu an'aneye mukaabil, bir de Arap coğrafyacılarının dokuzluk taksîmâtı vardır; (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târih-i din-i İslâm» ında bu taksîmât şöyle hulâsa edilir (C. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 72) :

«Arap Coğrâfiyyûnuna göre taksîmi. — Beyn-el-Arab ma'rûf olan taksîme göre Cezîret-ül-Arab dokuz kısma münkasımdır: Hicaz (garpta), Yemen (garb-i cenûbîde), Hadramût (cenûpta), Mehre veya Şahar (cenûpta), Oman (cenûbu-şarkîde), Ahsâ (şarkta), Necd (vasatta), Yemâme (vasatta), Ahkaaf veyâ Dehnâ (vasatta) dır».

(Eyyub Sabri Paşa) da altılık bir taksimden bahsetmektedir (Mir'ât-ı Cezîret-ül-Arab, 1306 Istanbul tab'ı, S. 178) :

«Cezîret-ülü-Arab kit'asını altı parçaya taksimle garben tarafı şimâlisinde vâkı' arâzîye (Hicâz) ve cenûbugarbîsi tarafında bulunan arâzîye (Yemen) ve taraf-ı cenûbîsine (Hadramût) ve cenûbuşarkîsi tarafında vâkı' olan arâzîye (Oman) ve taraf-ı şarkîsinde bulunan mahallere (Hasâ / Bahreyn / Hecer) ve Cezîre vasatında bulunan arâzîye dahî (Necd) tesmiye ederler».

Bütün bu üçlük, dokuzluk ve altılık eski Şark ve Garp taksîmâtını te'life tabii imkân yoktur.

Buna mukaabil, bâzı yeni Garp âlimlerinin kendi telâkkileriyle tedkiklerine müstenit bir takım ilmî taksîmâta da tesâdüf edilir: Meselâ (Clément Huart) ın «Histoire des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1912 Paris tab'ının birinci cildinin 3-6 ncı sahîfelerinde Cezîret-ül-Arab'ın sâhil ve dâhil sâhalarını teşkil eden (Tihâme) ile (Necid) den mâadâ Yemen, Hadramût, Mehre, Oman, Bahreyn, Vâdî - Akabe, Vâdî - Mûsâ, Asîr, Necrân ve Aden'den mürekkep on ikilik bir coğrâfî taksim esâs ittihâz edilip bunlar hakkında ayrı ayrı îzâhât verilir.

(Henri Massé) nin «L'İslam» ismindeki eserinin 1937 Paris tab'ının 7-9 uncu sahifelerindeki taksîmât da Necid, Hicaz, Yemen, Hadramût, Mehre, Oman ve Bahreyn = El-Hasâ/Lâhsâ kıt'alarından mürekkep yedilik bir tasniftir.

Bu muhtelif isimler içinde dikkat edilecek mühim bir nokta vardır: (Yemen) kelimesi «Sağ taraf» mânâsına gelir. Buna mukaabil, Arapçada (Sûriye) mânâsına gelen (Şâm) kelimesi de «Sol taraf» demektir. (Mahmut Es'ad Efendi) biraz evvel bahsi geçen eserinin ayni cildinin 42 nci sahifesinde bu noktayı söyle îzâh etmektedir:

«Şâm, lisân-ı Arab'da kadîmen Sûriye denilen hıtta-i vâsia'nın (12) ismidir. Merkezi olan beldeye beyn-el-avâm (Şâm) denilir ise de ismi (Dimişk / Dimeşk) dir. Arabîde hemze ile (Şe'm) telâffuz olunur (13), (sol) mânâsını ifâde eder. Kıbleye nisbetle sağ tarafta bulunan arâzîye (Yemen), ana mukaabil olan cihete de (Şe'm) denilmiştir».

Bu fıkrada «Kıbleye nisbetle» denilmekten maksat, Mekke'ye ve netice i'tibâriyle Hicaz'a nisbetle mefhûmunu ifâde etmektir. Fakat (Henri Massé), yukarda bahsettiğimiz «L'İslam» ismindeki eserinin 8 inci sahifesinde:

«Yemen (Sağ taraf memleketi), yâni (Cenûp memleketi)»

demekteyse de, cenûptan maksat da Hicaz'a nisbetledir ve netice i'tibâriyle iki îzâh birbirini te'yid ediyor demektir.

İşte bütün bunlardan anlaşılacağı gibi, Arabistan'a âit her mesele gibi dâhili taksîmât meselesi de devirlere ve muhtelif te lâkkilere göre değişip muhtelif şekiller almaktadır. Netice olarak Cezîret-ül-Arab'ın taksîmâtı da târihî ve coğrâfî bir muammâ mâhiyyetini muhâfaza ediyor demektir.

9 — Arap yarım - adasında yalnız «Bedevî» denilen göçebe araplar değil, «Hazarî» denilen şehirliler de vardır: Bunların oturdukları şehirlerin bâzılarında eski medenniyetler kurulmuş ve uzun tekâmül devirleri geçirdikten sonra yıkılıp gitmiştir. Aşağıda göreceğimiz eski Arap krallıklarının merkezleri de işte bu eski şehirlerdir.

Munich üniversitesi fahrî profesörlerinden (A. Anwander) in «Les religions de l'humanité» ismiyle Fransızcaya terceme edilen dinler târihinin 1955 Paris tab'ının 274 üncü sahifesinde Câhiliyyet devrinin bu eski Arap medeniyyet merkezlerinin umûmî vaziyeti şöyle icmâl edilir:

«Bu Arap şehir medeniyyetinin merkezi ilkönce Mine krallığında ve daha sonra cenûptaki Sebâ krallığındaydı; fakat ticâret yolları üzerindeki Tâif, Mekke, Yesrib (= Medîne), El-Ulâ, Petra (= Vâdî - Mûsa) üzerinden Bosra ve Tedmür (=Palmyre) hizâlarına çıkıp başka medeniyyetlerle karşılaşıncaya kadar bütün Arabistan şehirlerini de te'sîri altında bırakmıştı».

(12) Araplar bu ismi «Sûriyye» şeklinde telâffuz ederler.
(13) Sûriyeliler bu kelimeyi «Şâm» şeklinde telâffuz ederler.

Fakat acabâ Câhilliyet devrinin bütün medeniyyet merkezleri mevcûdiyyet-lerini zamânımıza kadar muhâfaza ede-bilmişler midir? Böyle bir mukadder su-âle verilebilecek cevap ancak menfî ola-bilir: Çünki yukarıki fıkrada bahsi ge-çen eski (Petra) şehrinin bugün ancak harâbelerine (Vâdî - Mûsâ) denilmekte-dir; cenûptaki eski medeniyyet merkezi de ayni vaziyettedir.

(Paul Fauvelle) in «Le peuple d'Al-lah» ismindeki eserinin 1958 Paris tab'ı-nın 15 inci sahifesinde bugün izleri bile kalmamış bir takım Câhiliyyet şehirle-rinden şöyle bahsedilir:

«Yemen'in şimâlindeki Hicaz'da Mekke ile sonradan (Medîne) ismini a-lan (Yesrib) şehirleri vardı: İslâmiyyet işte bu şehirlerde doğmuş ve bunlar o-nun Makaamât-ı-Mubâreke'si hâline gel-mişti.

Arap yarım - adasının çevresiyle içe-rilerinde diğer bir takım merkezler da-ha vardı; bu merkezlerde vaktiyle bede-vî oldukları halde sonradan hazarîleşmiş halk kütleleri otururdu; bu bedevîlik — medenîlik istihâlesinin hangi devirde ve ne gibi âmillerin te'sîri altında vukua gelmiş olduğunu tavzîhe imkân yoktur».

«Müstemlekât ilimleri Akademisi» muhâbir âzâsından (Arthur Pellegrin) in «L'İslam dans le monde» ismindeki eserinin 1950 Paris tab'ının 7 nci sahife-sinde İslâmiyyetin menşei olan Hicaz'ın üç mühim şehri hakkında şu îzâhâta te-sâdüf edilir:

«Hazret-i Muhammed devrinde ha-zarîleri şu üç mühim şehir sâkinleri tem-sîl ediyordu: Mekke, komşusu olan Tâif ve 400 kilometre ilerdeki Yesrib (= Me-dîne); bu şehirlerin ahâlîsi, kendilerinin müşterileri ve bâzı levâzım müteahhitle-ri olan bedevîlerle ve Sûriye, Yemen ve Irak ahâlîsiyle alış - veriş ederek geçi-nirlerdi.

Bu üç şehir siyâsî bakımdan birbi-rinden ayrı ve müstakildi ve birbirini kıskanırdı. Bilhassa Mekke ile Medîne arasında şiddetli bir rekaabet vardı, çün-ki Mekke şehri artık bir nevi pâyıtaht e-hemmiyetini almaya başlamıştı: Ticâret için uzak yerlere giden kervanların azî-met ve avdet noktası işte orasıydı. Hava-oyunlarının her türlüsü orada tatbik e-dilirdi ve Mekkelilerin en fakirinden en zenginine kadar bilâ-istisnâ hepsinin meş-galesi kazanç hırsından ibâretti.

Râhip (Lammens) in ifâdesine göre kervancılık teşebbüslerinden elde edilen kâr nisbetleri yüzde elliden aşağı değil-di ve hattâ bâzan bunun iki mislini bile bulurdu».

Edimburg üniversitesi Arapça mual-limi (W. Montgomery Watt) ın «Maho-met à la Mecque» ismiyle (F. Dourveil) tarafından Fransızcaya terceme edilen eserinin 1958 Paris tab'ının 23 - 24 üncü sahifelerinde bilhassa Mekke'nin ehem-miyeti üzerinde durulmaktadır:

«Yarım asır Hazret-i Muhammed'e vatan olan Mekke çıplak kayalıklar orta-sında kurulmuş tamâmiyle ticârî bir merkezdi. Bu şehrin ticâret merkezi şek-linde inkişâfı, orada (Harem) denilen ve hiç bir can kaygısı olmadan gidilebilen bir mukaddes makaamın mevcûdiyyetine muvâzî sûrette tahakkuk etmişti.

Coğrâfî şartlar da bu şehrin lehindeydi; mevkii Yemenden Sûriye'ye ve Habeşistan'dan Irâk'a giden yolların kavşağındaydı. İşte bundan dolayı bedevîler dünyânın dört bucağından kervanlarla getirilen ma'mûlât ve mahsûlât için Mekke'ye üşüşürlerdi.

İlk zamanlarda Mekkelilerin idhâlâtçı ve müteşebbis kervancı olmaktan ziyâde miyânecilik ve perâkendecilik ettikleri anlaşılmaktadır. Fakat Altıncı asrın sonlarında Yemen'le Sûriye arasındaki ticâretin kısmı a'zamını ellerine almışlardı: Bu ticâret yolu Garb'ın kıymetli Hindistan emtiasıyla Cenûbî - Arabistan ıtriyyâtını te'mîn ettiği en mühim yoldu. Tâif de ticârî sâhada Mekke'nin rakîbiydi; fakat Mekke en kuvvetli vaziyetteydi.

O zaman Mekke alelâde bir ticâret merkezinden ibâret değildi: Aynı zamanda mâlî bir merkezdi. Bugünün bütün âlimleri bir araya gelse, teferrüat üzerinde (Lammens) in «Mecque» ismindeki eserinde olduğu kadar emin ve mutmain olamazlar; bununla berâber, Mekke'de fevkalâde mühim mâlî muâmeleler yapıldığı da muhakkaktır.

Hazret-i Muhammed devrindeki şehir idârecileri bilhassa mâliyecilerden mürekkepti: Bunlar kredi işlerinde çok tecribeli, hava - oyunlarında son derece mâhir ve Aden'den Gazze yâhut Şam'a kadar her türlü kârlı para yatırımlarının istifâdeli olması husûsunda gaayet dikkatli kimselerdi. Örmüş oldukları borsacılık ağının örgüleri içinde yalnız Mekke halkını değil, komşu kabîlelerin ileri — gelenlerini de avlanmış tutarlardı.

Kur'an, bir çöl havasına değil, yüksek bir mâlî muhîte nâzil olmuştu».

Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Jasques C. Risler) in «La civilisation arabe» ismindeki eserinde de Mekke şehri şöyle tasvîr edilir (1955 Paris tab'ı, S. S. 25) :

«Arabistan'ın cenûbiyle şimâli arasındaki yarı - yolda Hindistan'la Mısır arasındaki mübâdeleyi te'mîn eden Mekke şehri kervanların başlıca konak yeriydi. Filistin, Sûriye ve Irâk ile olan ticârî münâsebetlerin hareket ve muvâsalat noktası da orasıydı.

Mekke'nin zengin tâcirleri, her sene bütün Arabistan'ın ticâret erbâbiyle kâhinlerini, sihirbazlarını ve şâirlerini bir araya getiren Okâz panayırına âmirâne salâhiyyetlerle hükmederlerdi. Gene o münâsebetle icrâ edilen kârlı Hac merâsiminin idâresi de onlara âitti.

Kavgalar, yağmalar ve müsâdemeler dört ay müddetle inkıtâa uğrar ve bu sûretle bütün yarım - adadaki kabîlelerle kervanların bu tezâhürâta iştirâk edebilmeleri te'mîn edilirdi».

Ayni eserin 26 ncı sahîfesinde Kâ'benin Hazret-i İbrâhim ve İsmâil devirlerinde inşâ edilmiş olduğu hakkında an'aneden ve Zemzem kuyusundan bahsedildikten sonra, Mekke şehrinin te'sisine de şöyle temâs edilmektedir:

«Beşinci asrın ortalarına doğru Ka'benin muhâfızı olan Kureyş kabîlesi işte orada, ilk mukaddes makaamın etrâfında Mekke-i Mükerreme şehrini te'sîs etti».

Meşhûr İslâm düşmanı (R. Dozy) nin «Essai sur l'histoire de l'İslamisme» ismindeki târihinde de bu meseleden şöyle bahsedilir (Profesör Victor Chauvin'in Felemenkçeden Fransızcaya tercemesi, 1879 Leyde tab'ı, S. 7) :

«Orta - Arabistan'ın dînî merkezi Mekke idi. Bu şehir Mîlâdın Beşinci asrının ortalarına doğru Kureyşîler tarafından kumlu bir vâdide binâ edilmişti: Bu vâdi o kadar dardı ki a'zamî genişliği yedi yüz adımdan fazla değildi; en dar yeri de ancak yüz adım tutuyordu; etrâfı 200 — 500 kadem irtifâında çıplak dağlarla kapalıydı. Fakat şehrin medârı iftihârı olan mubârek makaam, yâni mukaddes Kâ'be binâsı, bir çok defâlar tâmir ve yeniden inşâ edilmiş olmakla berâber, şehirden çok eskiydi».

Profesör (Gaudefroy - Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» ismindeki kıymetli eserinin 1931 Paris tab'ının 46 ncı sahîfesinde de Hicaz şehirleri şöyle gözden geçirilir:

«Necid dağlarıyla sâhil boyundaki Tihâme arasında yüksek bir şerit şeklinde imtidâd eden Hicaz'da bâzı yeşil vâhalarla Yesrib (=Medîne), böyük hurmalıklarıyla mârûf Hayber, mu'tedil iklimlerdeki yemişlerin yetiştiği bir dağlık sâhadaki yemişliğin ortasında bulunan Et - Tâif ve cılız bir su kaynağı üzerine binâ edilmiş olan Mekke gibi şehirler vardır; bir ticâret merkezi olan ve sel fırtınalarının ikide bir aşındırdığı kurak ve kızgın bir vâdîde bulunan Mekke şehri Altıncı asırda her nedense dînî bir merkez hâlini almış ve oraya gidilip dünyâ hayâtının idâmesini te'mîn için âyinler icrâsı âdet olmuştur. Hind - Okyânûsu ile Akdeniz arasındaki kervan yolunun merkezi de işte orasıdır».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târih-i dîn-i İslâm» ının bundan evvel de bahsi geçen birinci cildinin 29 uncu sahîfesideki (1) numaralı hâşiyede Mekke'nin bir ismi de «Tihâme» olduğundan bahsedildikten sonra, 76 ncı sahîfede de diğer isimleriyle bâzı husûsiyyetleri şöyle anlatılmaktadır:

«Mekke'nin diğer bir çok esmâ ve el. kaabı olup en mârufları:

Bekke,

Bathâ,

Ümm-ül-Kurâ,

El-Beled-ül-Harâm,

El-Beled-ül-Emîn'dir.

Suyu kıt olup eskiden kuyu ve sarnıç sularına münhasırken, (Hârûn-ür-Reşîd) in zevcesi (Zübeyde) üç günlük mesâfeden (Ayn - Zübeyde) nâmiyle bir su isâle etmiş ve fakat ömrü vefâ etmemekle su ancak Arefât'a kadar gelmiş idi. Cennet - mekân Kaanûnî Sultan Süleyman - Han Hazretlerinin kerîme-i muhteremesi Mihrimâh - Sultan oradan Mekke-i Mükerreme'ye îsâl ederek şehri ihyâ etmiştir.

Ekser-i cevânibi sûr yerini tutar kayalık dağlarla muhât olduğundan, vaktiyle araları sûr ile kapanmış ve yalnız

üç kapu açılmış idi. Şimdiki hâlde sûr ve kapulardan eser yoğ ise de kapuların isimleri bâkîdir.

Üç müstahkem kule tarafından müdâfaa olunmakta olup en mühimmi (Cebel-Ullâh tepesi üzerindedir».

Ayni eserin 77 nci sahifesinde de Mekke şehrinin te'sisinden şöyle bahsedilir:

«Mekke-i-Mükerreme pek kadîm bir belde olup Hazret-i Peygamber'in dördüncü ceddi (Kusayy-ibni-Kilâb) tarafından te'sîs olunmuştur. Eskidenberi bir hükümdâra tâbi' olmayıp dâimâ reüsâ ve ağniyây-ı ahâlî bi-l-ictimâ' bir nev'i hükûmet-i eşraf ile idâre ederlerdi. Ba'd-el-Bi'se Resûl-i-Ekrem Mekke ahâlisinin ezâ ve cefâsına mebnî burayı terk ile Yesrib'e (= Medîne'ye) hicret etmiş ise de bizâr-u-müteneffir olmayıp bu delde-i mubârekenin fazâili hakkında bir çok Âyât-ı-Kerîme ve Ahâdîs-i-Nebeviyye vârid olmuş ve Abdullâh-ibni-Zübeyr zamânında merkez-i Hilâfet olmuştur».

Mekke şehri yalnız Hicaz'ın değil, bilhassa İslâmiyyetten sonra tekmil Arabistan'ın en mühim şehri ve merkezidir; (Mahmud Es'ad Efendi) ayni cildinin 75 inci sahifesinde bu noktayı da şöyle anlatır:

«Hâvî olduğu Kâ'be-i-Şerîfe münâsebetiyle Mekke, yalnız hıtta-i Hicâziyye'nin değil, bütün Cezîretül-Arab'ın merkezi ve en böyük beldesidir. Kabl-el-İslâm dahî ticâretgâh ve ma'mûr bir şehir idi. Sonra velâdet-i pür-mes'adet-i Nebeviyye ile şeref-ü-şâmı i'tilâ etmiştir. Şarkan (Cebel Ebû-Kubeys) ile garben diğer dağlar arasında Bahr-i-Ahmer'e müteveccih mâile üzerinde şimâlden cenûba mümted bir vâdîde Hicaz cibâlinin iki boğazı mahall-i ictimâında ve Cidde'nin 100 kilometre şarkında vâki'dir. Tûlü üç ve arzı bir kilometredir.

Havası yazın pek sıcak ise de yâbis olduğundan sağlam, kışın ise pek lâtîfdir. Harâret Ağustos'da 47 dereceye çıkar. Kaânûnusânî'de 18 dereceye kadar iner».

Mekke'den sonra Hicaz'ın en mühim şehri Medîne'dir. «Ravza-i-Mutahhare»nin bulunduğu bu mukaddes şehirle Kâ'benin bulunduğu Mekke'ye (Haremeyn) denilir. Medîne'nin Câhiliyyet devrindeki ismi (Yesrib/Yesreb) dir. Bu eski isim Arapçanın «Tezyîr/İfsâd» mânâlarına gelen «Serb» kökünden geldiği için Hazret-i Peygamber tarafından değiştirilmiş ve onun yerine hep ayni kökten gelen (Tayyibe), (Mutayyebe) ve (Tâbe) isimleri konulmuştur; bununla berâber, Hicretten i'tibâren (Medenet-ü-ün Nebî = Peygamberin şehri) denilmiye başlandığı için, nihâyet kısaca (Medîne) ismi takarrür etmiştir.

(Mahmud Es'ad Efendi) ayni eserinin 79—80 inci sahifelerinde «Medîne = Yesrib/Yesreb = Esrib / Esreb» şehri hakkında da şu izâhâtı vermektedir:

«Bir belde-i kadîme olup asıl bânisi (Yesrib Abîl ibni Mehlâyîl ibni Câşim) e mensuptur. Hicret-i Nebeviyye ile Mekke'ye muâdil bir belde olmuş ve (Medînet-ün-Nebî) nâmını almıştır. Mekke'nin 340 kilometre şimâlinde ve (Yenba'-ül-Bahr) in 200 kilometre şark-ı-şimâlinde ve (Cebel-i-Uhud) un iki fersah şimâlinde olarak üç tarafı dağlarla muhât olduğu hâlde cenûba doğru uzanan az mütemevvic ve münbit bir ovanın kenarında vâki'dir. Otuz metre irtifâında bir sûr ile muhâttır. Otuz kadar medresesi olup Asya'nın makarr-ı ulemâ bilâdındandır. Sûrun hâricinde bahçeler ve hurmalıklarla muhât sayfiyyeleri ve ayrıca mahalleleri vardır. Nüfûsu 18 — 20 bin raddesindedir. Şehrin vasatına karîb mahallinde Mescid-i Cenâb-ı Nebevî'yi hâvî Harem-i-Şerîf ve bunun cenûbuşarkî köşesinde (Ravza-i-Mutahhare) bulunur ki Fahr-i-Kâinât Efendimiz ile Ebû-Bekr-i Sıddîk ve Ömer-i Fârûk'un kabr-i şerîflerini şâmildir.

Cennetmekân Kaanûnî Sultan Süleyman - Han tarafından mükemmel bir su yolu inşâ olunarak (Kubâ) dan mıkdâr-ı kâfî su akıtılmış olduğu gibi kuyuları da boldur.

Medîne'de dört vâdî vardır ki (Kanât), (Bathân/Buthân), (Akîk-ı Ekber), (Akîk-ı Asgar) dır. Yağmur suları bunları doldurup iki sel akıtır. (Revme) ve (Azve) sularını dolduruyor. Bu suların bolluğu bahçeler ile mezrealarının kuvve-i inbâtiyyesini ve tarâvetini mûcib oluyor».

(Mahmud Es'ad Efendi) ayni cildinin 73 üncü sahifesinde Mekke ile Medîne'nin limanlarını da şöyle anlatır:

«Hicaz Cezîret-ül-Arab'da birinci derecede hâiz-i ehemmiyyet bir mahaldir; çünki Cezîre'nin en böyük ve mühim iki beldesini hâvîdir ki biri Mekke, diğeri Yesrib (Medîne) dir. Bu iki belde-i mukaddese Cezîre'nin dâhilinde vâkı' ve arâzîsi gayr-i-münbittir.

Ahâlînin tayyüşüne lâzım olan erzak ve me'kûlât Bahr-i-Ahmer sâhilinde olup anların limanı makaamında bulunan iki belde vâsıtasıyla gelir: Şöyle ki Cidde Mekke'nin, Yenbu'-ul-Bahr Yesrib'in limanıdır».

Bunlardan (Cidde) isminin doğru telâffuzu (Cüdde) olduğu hâlde, sonraları şimdi kullanılan şekil takarrür etmiştir.

Gene (Mahmud Es'ad Efendi) Hicazla Cezîret-ül-Arab'ın diğer şehirleri hakkında da bir hayli mâlûmât vermektedir: Bu şehirlerin en mühimleri (Vâdi-l-Abbâs) ve (Vecc) isimleriyle de anılan Tâif, Hayber, Yemen'de (Sebâ) ismiyle de anılan eski (Me'rib), (Ezâl) ismiyle de anılan San'â, yarım - adanın diğer taraflarında da Mehre, Maskat, Hufûf, Katîf, Küveyt, Târût, Re's-ül-Hayme, Hecer, Hâil ve Yemâme şehirleriyle kasabalarıdır. Bunlardan, Cezîretül-Arab'ın cenûb şarkisindeki Omân'ın merkezi olan (Maskat) hakkında (Henri Massé) nin «L'İslam» ismindeki eserinde şu kayde tesadüf edilir (1937 Paris tab'ı, S. 9) :

«Maskat, eski pâyıtaht olan ve bir Arap coğrafyacısı tarafından (Çin'in kapısı) gösterilen (Sohar) ın yerine kaaim olmuştur».

Arabistan tedkikaatiyle mâruf (Eyyub Sabri Paşa) nın bundan evvel bahsi geçen «Mir'ât-ı Cezîret-ül-Arab» isminde-ki eserinden başka «Mir'ât-ı Mekke» ve «Mir'ât-ı Medîne» isminde ikişer ciltlik iki eseri daha vardır. Bunlardan «Mir'ât-ı

Mekke» nin 1302 Istanbul tab'ının birinci cildinin 25 — 26 ncı sahifelerinde Arabistan'ın en mühim şehri olan Mekke'nin vaziyeti şöyle anlatılır:

«Mekke-i-Müşerrefe belde-i mubârekesinin bulunduğu mevkı'-i mes'ûd bir takım kara taştan ibâret olan cibâl-i müteselsile arasında tûlânî ve mukavves bir vâdî-i mukaddesdir.

Ol şehr-i mukaddesi hâmil olan vâdî-i saâdet-mebâdî bir mebde' ile iki müntehâyı şâmil olup mebdei (Makbere-i Muallâ) ve müntehâları Cidde tarafından (Şeyh - Mahmûd) ve Yemen cânibinden (Mescid-i Hamze) isimleriyle harîta-pîrây-ı taayyün olan mevâkı'-ı ulyâdandır».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin yukarda iktibâs ettiğimiz bir fıkrasında Mekke şehrinin muhtelif isimlerinden yalnız altısı zikredilmiş olduğu hâlde, (Eyyub Sabri Paşa) nın bu eserinin 33 üncü sahifesindeki **«Esâmî-i sâmî-i Mekket -Ullah»** fıkrasında İslâmın menşei olan şehrin tam kırk beş isminden bahsedilmektedir:

«Mekke-i-Muazzama şehrinin kütüb-i mukaddese delâlet-i bâhiresi üzre:

Mekke,

Bekke,

Beled,

Karye,

Ümm-ül-Kurâ,

Belde,

Beled-ül-Emîn,

Salâh,

Bâse,

Bessâse,

Nâse,

Hâtıme,

Re'sî,

Kûsâ,

Arş,

Arîş,

Uruş,

Kaadisî,

Kaadisiyye,

Sebûha,

Harâm,

Beled-ül-Harâm,

Mescid-ül-Harâm,

Ma'taşe,

Berre,

Ritâc,

Ümm,

Rahm,

Ümmü-Rahm,

Ümm-ür-Rahme,

Ümmü-Kûsâ,

Emîne,

Ümm-üs-Safâ,

Merviyye,

Ümm-ül-Meşâir,

Müthafe,

Beldet-ül-Merzûka,

Tihâme,

Hicâz,

Tayyibe,

Medînet-ür-Rabb,

Âkır,

Fârân,

gibi kırk beş kadar esmâ'-i celîlesi ve:

Müşerrefe,

Mükerreme,

Müfehhame,

Mehhâbe,

Vâlide,

Nâdire,

Câmia,

Mubâreke

misillü sekiz aded elkaab-ı cemîlesi olup hudûd-ı meyâmin-mahdûdu dâhiline ihrâmsız girilmek meşrû' değildir».

Bu fıkrada kırk beş isimden bahsedildiği halde yalnız kırk dördü zikredilmekteyse de, müellifin 34 üncü sahifeye dercettiği bir manzûmede Mekke'nin (Medine) şeklindeki ismine de tesâdüf edilmekte ve bu sûretle 45 yekûnu tamamlanmaktadır. Bununla beraber (Mahmud Es'ad Efendi) nin bundan evvel gördüğümüz fıkrasında zikrettiği (Bathâ) ismi Eyyub Sabri Paşa) nın bu kırk beşlik yekûnuna dahildir: O da zam edilince mecmûu kırk altıyı bulmaktadır.

Her halde şurası muhakkaktır ki bu isimlerin çoğu halk kütleleri tarafından kullanılmış şeyler değildir; bunlar târihî ve coğrâfî olmaktan ziyâde, bilhassa şâirlerin, din adamlarının ve bâzı müverrihlerin yakıştırmış oldukları edebî isimlerdir.

Gene (Eyyub Sabri Paşa) nın **«Mir'-ât-ı Medine»** ismindeki diğer eserinin 1304 Istanbul tab'ının birinci cildinin 6 ncı sahifesinde Medine'nin coğrâfî vaziyeti:

«Gaayet düz ve yüksek bir vâdî-i mubârek üzerinde (25 derece 20 dakîka) arz-ı şimâlî ile (37 derece 3 dakîka) tûl-i şarkî beyninde vâkı' şimâlen (Uhud), şarkan (Taberî) dağlarıyla mahdud bir belde-i tayyibe-i mubâreke»

şeklinde tesbît edildikten sonra, 7 nci sahifede de diğer husûsiyyetleri şöyle izâh edilmektedir:

«Ol belde-i mes'ûde Mekke-i Mükerreme'nin dört yüz kilometre tarafı garbisi cihetinde ve Bahr-i Ahmer'in yüz kilometre cânib-i şarkisinde vâkı' böyük bir çöl nihâyetinde olarak Mekke-i Mu-azzama'ya müntehî olan tarîkı bir takım kumlu çöller, kayalı dağlar ile bâzan zirâate kaabil vâdîlerden ibârettir.

Cihât-ı erbeası kat'-ı-nâkıs şeklinde güzel bir sûr ile mahsûr ve bu sûrun dört tarafı cibâl-i müteselsile ile muhât ve mahdûd olarak kara-yel cihetinde yekpâre yalçın bir kaya ve bu kayanın üzerinde (İç-hisar) ismiyle mevsûm bir de eski ve fakat metin kal'a vardır».

Eski Arabistan'da ahâlisinin mühim bir kısmı Hıristiyan olan bir şehir de vardır: Profesör (Armand Abel) in «Le Coran» ismindeki eserinin 1951 Lausanne tab'ının 10 - 11 inci sahifelerinde Arap yarım - adasının ortasında bulunan bu (Necran) şehrinin bir ticâret ve sanâyi' merkezi olduğundan bahsedilir. (İbni — İshak) ın en eski İslâm târih menbaı sayılan «Sîret Resûl-Ullâh.» ismindeki eserinin Londra üniversitesi Arapça profesörü (A. Guillaume) tarafından «The life of Muhammed» ismiyle neşredilen İngilizce tercemesinin 1955 Oxford tab'ının 14 üncü sahifesinde başlıyan «The beginning of Christianity in Najrân» faslında da bu meseleden bahsedilmektedir.

İslâmiyyetin zuhûruna doğru Arabistan'la Mekke ve Medine şehirlerinin nüfus nisbetleri kat'i sûrette mâlûm değildir. O kadar eski devirler şöyle dursun, gerek Arap yarım - adasının, gerek bu şehirlerin 19 - 20 nci asırlara tesâdüf eden İkinci Abdülhamid ile halefi devrindeki nüfus rakamlarında bile ihtilâflara tesâdüf edilir. Meselâ (Eyyub Sabri Paşa) nın «Mir'ât-ı Medîne» sinin 6 ncı sahifesinde Medîne ile civârının nüfûsu «tahminen otuz bin» gösterildiği halde, (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târih-i dîn-i İslâm» ının birinci cildinin 79 uncu sahifesinde sûrun hâricindeki sayfiyeler ve mahallelerle berâber nüfûsunun mecmûu «18 - 20 bin raddesinde» gösterilmektedir! (Joseph Chelhod) un «Introduction à la sociologie de l'Islam» ismindeki eserinin 1958 La Roche - sur - Yon tab'ının 18 - 19 uncu sahifelerinde de bu mesele şöyle îzâh edilir:

«Üç milyon kilometre murabbaı tutan bir mesâhaya rağmen, Arabistan nüfûsu on iki milyonu pek az aşmaktadır. Fazla olarak bu nüfus nisbeti de bilhassa hac ve ticâretle yaşayan Haremeyn'in bulunduğu Hicaz'da arâzinin münbitlik derecesiyle mütenâsip sûrette artmaktadır».

Ayni sahifedeki hâşiyede on iki milyonluk nüfus rakamı hakkında da şu kayde tesâdüf edilir:

«Bu rakam takrîbîdir, çünki bütün Arabistan hakkında henüz hiç bir ciddî istastik mevcud değildir».

İşte bundan da anlaşılacağı gibi, eski devirlere âit rakamlar tamâmiyle tahminî mâhiyyettedir.

Sorbon profesörlerinden (Régis Blachère) in «Le problème de Mahomet» ismindeki kıymetli eserinin 1952 Paris tab'ının 23 üncü sahifesinde Mekke nüfûsundan bahsedilirken bu mesele şöyle îzâh edilmektedir:

«Mekke'nin VI ncı asır ortalarındaki nüfus mıkdârını bugün tamâmiyle takrîbî sûrette bile tahmîn etmeye yarayacak hiç bir delil ve emâre mevcut değildir. O civar kabîlelerinden birinin, yâni Kureyş kabîlesinin a'zamî bir kaç nesildenberî şehre yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu kabîle on kadar kola ayrılmış ve her kol müşterek bir ata ismiyle anılmıştır. Bu kollardan (Beni-Ümeyye), (Benî - Mahzûm) ve (Benî - Hâşim) kolları en zî-nüfûz olanlarıdır».

Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Jacques Risler) in «La civilisation arabe» ismindeki İslâm medeniyyeti târihinin 1955 Paris tab'ının 28 inci sahifesinde de Hicret devrindeki Medîne nüfûsu hakkında şu kayde tesâdüf eilir:

«Mekke'nin 400 kilometre şimâlinde bulunan Yesrib (=Medîne) 14,000 nüfuslu bir şehirdi».

Fakat müellif, bu rakam hakkında hiç bir me'haz göstermemiştir: Her halde bunun bâzı İslâm menbâlarındaki tahminî ve an'anevi rakamlardan birine istinâd ettirilmiş olması lâzımgelir.

(Arthur Pellegrin) in bundan evvel de bahsi geçen «L'İslam dans le monde» ismindeki eserinin 1950 Paris tab'ının 8 inci sahifesinde de Mekke ve Medîne nüfusları hakkında şu îzâhâta tesâdüf edilmektedir:

«Mekke nüfûsunun mıkdârı mâlûm değildir, yalnız Hazret-i Muhammed'in hicretinde Medîne nüfûsunun 14,000 civârında olduğu mâlûmdur. Her halde Mekke nüfûsunun da daha fazla tutması lâzımgelir: Yalnız senenin panayır ve hac mevsimlerinde oldukça kalabalık ziyâretçi kütleleri gelip şehir civârına yerleştikleri zamanlar nüfûs artardı. Zâten Mekke'nin mevkı de nüfus yekûnunda böyük bir inkişâfa müsâit değildi: Civâr arâzîsi kurak ve pek az münbitti; yegâne içme suyu sarnıçlarındaki yağmur sularıyla Zemzem kuyusunun magnezyalı ve kekremsi suyundan ibâretti».

(Joseph Chelhod) un yukarda bahsettiğimiz «İntroduction à la sociologie de l'İslam» ismindeki eserinde de meseleşöyle anlatılır ,1958 La Roche-sur-Yon tab'ı, S. 193-194) :

«Kur'ânın 14 üncü sûresinin 37 nci âyetindeki tâbirle (çorak bir vâdî) de bulunan Kureyş şehrinin ekinden mahrûm olduğu için iâşesini tem'in etmek üzere her türlü gıdâ maddelerini hâriçten idhâl etmek mecbûriyyetinde bulunduğu her kesçe mâlûm bir vaziyettir. Mâzîsi pek canlı bir köçebelikle geçmiş olan ahâlisinin ihtiyaçları umûmiyyetle mahdûd olduğunu kabûl etmekle berâber, hayât seviyyesinin diğer Hicaz şehirlerinin hepsinden daha yüksek olduğunu da kabûle mecbûruz.

Kendikendini geçindirmeye muktedir olmayan Mekke şehri iâşesini te'mîn için asgarî mıkdarda hubûbât, hurma, yemiş, şarap vesâir gıdâ maddeleri idhâline mecburdu: Hiç bir ifrâta kapılmadan biz bunların günde adam başına 100 gram tutması lâzımgeldiğini tahmîn edebiliriz. Kureyş birliğinin başlıca on beş kadar koldan mürekkeb olduğunu ve Mekke'de bunlardan başka (Ahlâf) denilen mültecîlerle köleler ve yabancılar da bulunduğunu artık bildiğimiz için, ma'kul nisbetler dâhilinde kalmak şartiyle o zamanki

şehir nüfûsunun yirmi, yirmi beş bini bulmuş olduğunu tahmîn etmenin yanlış olmayacağını zannederiz. (Uhud gazvesindeki Mekke ordusunun mevcûdu 3,000 tahmîn edilir).

Bu vaziyete göre, Mekkelilerin günde lâ-akal iki üç bin kilo, yânî takrîben yirmi deve yükü iâşe levâzımına mühtâc olmaları lâzımgelir. Şimdi her sene Hac ve Omre mevsimlerinde kurulan iki böyük panayır münâsebetiyle gelen ziyâretçilerin çok defâ şehir halkından daha böyük bir yekûn tuttuğunu da düşünecek olursak, Mekke ticâretinin yalnız bu manzarası bakımından da takrîbî bir fikir hâsıl etmemiz kolaylaşmış olur».

(Will Durant) ın Medeniyyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi» serisinin birinci cildinde de Kızıl-deniz sâhillerindeki şehirlerle nüfus nisbetlerinden şöyle bahsedilmektedir (François Vaudou'nun Fransızca tercemesi, 1952 Paris tab'ı, S. 202) :

«Nüfûsun takrîben on ikide biri Garp sâhillerinde veyâ sâhil civârındaki şehirlerde yaşardı. Oralarda Kızıl - deniz ticâretinin limanlar ve pazarlar silsilesi sıralanıyor ve buna mukaabil daha iç taraflarda da Sûriye'ye giden böyük kervan yolları imtidâd ediyordu».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz şehirlerle kasabalar, Arabistan'ın ve bilhassa Hicaz'ın en mühim şehirleridir. İslâm târihinde en çok bahsi geçen bu şehirlerden başka, tabiî daha bir çok kasabalarla limanlar sayılabilir.

10 — Arabistan'ın rızkını te'mîn eden âmil zirâat değil, ticârettir: İşte bundan dolayı orada ticârî yollar her zaman hayâtî bir ehemmiyyeti hâizdir. Brüksel üniversitesi profesörlerinden (Armand Abel) in «Le Coran» isminde-ki eserinde bu nokta şöyle izâh edilir (1951 Lozan tab'ı, S. 9) :

«Binlerce yıl boyunca Arabistan, sahrâlarıyla çöllerinin içinden kervanlarla ve sâhil boylarında da gemilerle yapılan fa'âl bir transit ticâretinin merkezi hâlinde bulundu; Şarkî - Afrika'nın, Hindistan'ın ve Malezya adalarının bütün kıymetle mahsûlâtiyle Akdeniz havzasında teselsül etmiş imparatorlukların geçimini hep Arabistan te'mîn ederdi».

Bu binlerce yıllık ticâret târihinin ilk zamanları acabâ hangi devre kadar çıkabilir? (Will Durant) ın yukarda bahsi geçen Medeniyyet târihinin ayni cildinin 202 nci sahifesinde bu mukadder suâle şöyle cevap verilmektedir:

«Milâttan evvel 2743 târihinden i'tibâren Arabistan'ın Mısır'la ticârî münâsebetlerinden bahsedilir; Hindistanla olan münâsebetlerinin de o nisbette eski olması lâzımgelir. Her yıl kurulan panayırlar ticâret erbâbının bâzan şu şehirde, bâzan bu şehirde toplanmasına sebeb olurdu: Mekke civarındaki Okâz'da kurulan böyük panayır her sene yüzlerce tüccarla aktörler, kâhinler, hokkabazlar, şâirler ve fâhişeler toplardı».

Transit bakımından Arabistan yollarının diğer yollara tercihinin sebepleri de (L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» ismindeki İslâm târihinin Paris tab'ının birinci cildinin 9—10 uncu sahifelerinde şöyle izâh edilir:

«Sûriye, Elcezîre ve Irak çölleri Anadolu ve İran ahâlîsine Arap yarım - adasının medhallerini kapatmakta olan çöllerdir; eğer ticâret yolu şeklinde kullanılmasaydı, her halde toprağın kuraklığı bütün fütûhâtçıları oradan uzaklaştırırdı.

Bu kıt'anın kumlu çöllerinden geçmek sûretiyle Hindistan mahsûlâtını Garb'a götüren tâcirlerin yolu çok kısalmakta ve bilmukaabele Yunanistan ve İtalya hubûbâtını Şark milletlerine götüren ticâret erbâbı için de kat'edilecek mesâfe azalmaktadır. Filhakîka eğer Fırat mansıbından doğru Şam'a hareket edilecek olsa, oradan Akdeniz limanlarına kolayca gidilebilir; halbuki ayni nehir boyunca Şarkî - Anadolu dağlarına çıkıldığı takdirde hem o dağlardan aşıp tekmil Anadolu'yu boydanboya kat'etmek îcâb eder, hem de daha çok masraflara girilmiş olur.

Çölün ortasında bulunan eski (Palmyra) yânî (Tedmür) şehrinin o kadar böyük bir ehemmiyyet kazanması işte bundandı; bu şehir kervanları korur ve nakliyyâtın emniyyetini te'mîn ederdi.

Orası Romalıların istîlâsına uğradıktan sonra, Araplar tedrîcen o muvâsala yollarına mutlak sûrette hâkim oldular; bedevî hayâtına alışgın olan ve kuvvetlerinin sırrını bilen Araplar, artık karşılarında hiç bir rakîb olmamak şartiyle o havâlîye hâkim oldular».

Bu fıkrada bahsedilen böyük yol, Roma'dan Uzak - Şark'a giden ticâret yoludur.

Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismindeki eserinde Arabistan'ın şimâlindeki Nabat ve Tedmür krallıklarından bahsedilirken bu yolun ehemmiyyetine şöyle temâs edilmektedir (Annie Mesritz'in Fransızca tercemesi, 1958 Brüksel tab'ı, S. 25) :

«Bu krallıkların ehemmiyyeti, Garbî - Arabistan üzerinden Uzak - Şark'ı giden ticâret yollarının üstüne tesâdüf eden coğrafî vaziyetlerinden mütevellitti».

Buna mukaabil, Garb ile Şark arasındaki böyük bir deniz ve kara yolu da Arabistan'ın cenup ve garp sâhillerini tâkîb ederdi. (Paul Fauvelle) in bundan evvel de bahsi geçen «Le peuple d'Allah» ismindeki eserinde bu yoldan şöyle bahsedilir (1958 Paris tab'ı, S. 14) :

«Kızıl - deniz sâhilinin şimâlinde Hicaz, cenûbunda eskiden (Arabiyye-i-Saîde) denilen Yemen vardı ve Yemen'in şarkında, Basra - körfeziyle Hind - Okyânûsu sâhillerinde de Hadramût imtidâd ederdi.

Çok yaygın olan ve tabîatin te'mîn ettiği imkânlardan istifâde eden bu sâhil mıntakası İç - Arabistan'la tezâd teşkîl etmek üzere nisbeten medenî bir hayât içinde yaşardı. Orada istihsâl edilen ba-

hârât sâyesinde Roma, Yunan'stan ve pek tabiî olarak Mısır'la çok kârlı ticârî mübâdeleler te'mîn edilirdi.

Memleketin şekaavet yüzünden çok zarar gören diğer taraflarına nisbetle daha emîn olan ve ahâlisi de o kadar gürültü - patırtı yapmayan bu mıntaka, Hindistan'la Uzak - Şark'ın gemilerle getirilen kıymetli ticâret emtiasını Akdeniz âlemine aktaran bir çok kervanların son menzilleri vaziyetindeydi».

(Henri Massé) nin «L'İslam» ismindeki eserinin 1937 Paris tab'ının 8 inci sahifesinde bu yolun şimâl kısmı Medine üzerinden Akabe - körfezine müntehi gösterilir.

Ayni yolun cenûptan şimâle ve şimâlden cenûba doğru kervan mevsimleri de vardı; (Emile Dermenghem) in «Mahomet et la tradition islamique» ismindeki eserinin 1957 Bourges tab'ının 8 inci sahifesinde bu mühim nokta şöyle anlatılmaktadır:

«Mevsimlik böyük kervanlar göze çarpan hâdiseler teşkil ederdi: Bunların biri yazın Yemen'e, biri de kışın Sûriye'ye doğru giderdi. Ustalıklı bir kredi usûlü tâkîb edilerek böyük servetlerle küçük keselerden sermâye te'mîn eden bu kervanlar şimâle yalnız Hicaz hurmalariyla Yemen ıtriyyâtını değil, Hindistan mücevherâtiyle Çin ipeklerini de taşırdı. Bunlara mukaabil pamuklu kumaşlar, silâhlar, buğdaylar ve zeytin - yağı getirirlerdi.

İki üç bin deveye yüklenen bu kıymetli ihtiyaç maddelerine iki üç yüz kişi refâkat ederdi. Bu kervanların hareketleri ve bilhassa muvâsalatları, kolayca tahmîn edileceği vechile, umûmî bir heyecâna sebeb olur ve harâretli hava - oyunlarıyla ihtikârlara yol açardı».

Biri Arabistan'ın şimâlinden ve diğeri de garbiyle cenûbundan geçen bu böyük ticâret yolları, eskiden «Aksây-ı Şark» denilen Uzak - Şark'ın deniz yoluna müntehî olmakla birleşiyor demektir. (Gaudefroy - Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» ismindeki eserinin şu fıkrasında işte bu vaziyete temâs edilmektedir (1931 Paris tab'ı, S. 40) :

«Basra - körfezi Hind - Okyânûsu'na, yâni Şark'ın nâdir mahsûlâtına yol açardı ve Fırat nehri de bu mahsulleri asırlarca Akdeniz istikaametine, yâni Yunanistan'la Roma'ya sevkeden yol hâlini almıştı».

Fakat Hind - Okyânûsu'na yalnız Basra - körfezi'nden değil, Arabistan sâhillerinin diğer noktalarından da ticaret gemileri hareket ederdi. Profesör (Régis Blachère) in bundan evvel de bahsi geçen «Le problème de Mahomet» ismindeki kıymetli eserinde muhtelif Arabistan yolları hakkında şu izâhâta tesâdüf edilir (1952 Paris tab'ı, S. 20) :

«Ne altıncı asırda, ne de ondan evvel ki devirlerde Hicaz kıt'ası dünyâdan tamâmiyle tecerrüd etmiş bir vaziyette değildi. Yalnız Bizans ile Sâsânî - İran arasındaki mücâdelelere âit haberler alarak kendi âleminde yaşardı. Filhakîka Medîne ve Mekke ile Necrân, Cenûbî - Arabistan'dan Sûriye'ye giden bahârât yolunun üstünde mühim merhalelerdi. Diğer

bir yol da orta - yayladan geçmek sûretiyle Mekke'yi Aşağı - Fırat üzerinde (Hîra) denilen kervanlar limanına ve oradan da Dicle üzerindeki (Ctésiphon = Medâyin) şehrine bağlardı.

Daha cenûpta bulunan üçüncü bir yol da Yemâme vâhaları üzerinden Necrân şehrini gene doğruca (Hîra) ya bağlamaktaydı.

Her sene Mekke'den kalkan birkervan Yemen'e gider ve bir diğeri de şimâle doğru (Bosrâ) ya ve hattâ belki de Şam'a varırdı. İşte bu sûretle bâzı fikir cereyanları Hicaz'a dayanıp kökleşir, kalırdı».

Arabistan'ın bugün bâzıları unutulmuş olan bu ticârî kervan yolları bedevîleri bile medenileştiren mühim bir âmil sayılır. (Clément Huart) ın «Histoire des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1912 Paris tabının birinci cildinin 38 — 39 uncu sahîfelerinde bu nokta şöyle anlatılmaktadır:

«Ne kadar eski devirlere çıkabilirsek çıkalım, deve kervanlarıyla yapılan ticâreti dâimâ çölün ortasında teşkîlâtlanmış görürüz. Yabancı unsurların Arabistan'a girmelerini işte bu ticâret te'mîn etmiştir.

Yollar, en eski devirlerdenberi hep ayni yollardı. Eğer İslâmın mukaddes şehirlerine giden yollar üzerinde sırala - nan merhalelerin listeleri ele alınacak olursa, kervanların en eski zamanlardan beri tâkîb ettikleri yollar işte bunlar olduğuna kanaât getirilmesi pek tabiîdir, çünki su te'mîn edilebilecek noktalar işte bu yol boylarında sıralanır.

Hiç şüphesiz ki vaktiyle diğer bir takım yollar daha tâkîb edilmiş ve bugün onlar tamâmiyle terkolunmuştur: Meselâ Tedmür'ün böyük bir ticaret merkezi olduğu veyâhut artık hakkında her türlü mâlûmâttan mahrûm olduğumuz bir deniz nakliyyâtı sâyesinde Afrika'nın şark sâhillerinden ve hattâ belki de Hindistan'dan getirilmiş yabancı mahsûlâtının Yemen'de toplandığı devirlerde tâkîb edilen yollar artık unutulmuştur. Bunlar bedevîlerin en eski devirlerdenberi bildikleri yollardı. Çünki Arabistan çöllerinden geçebilmek için yolcu ile emtiasını taşıyabilecek bir deve lâzımdır; bu deve de kendisini böyütüp yetiştirmiş olan bedevînin malıdır ve ancak ondan kiralanıp satın alınabilir; yolları bilen bir kılavuzla kervanı muhtemel taarruzlara karşı müdâfaa edecek bir muhâfız kıt'aya da ihtiyaç vardır. Bütün bunları bedeviler te'mîn etmektedir.

İşte bu sûretle göçebe bedevî ticâretin zarûrî bir yardımcısı hâline gelmekte, fakat ikinci derecede bir rol olan bu muhâfız ve jandarma vaziyyetinden bir türlü kurtulamamaktadır.

Bununla berâber, o gibi hizmetler ötedenberi kendisine hem darphânelerde basılmış paralar, hem de o gibi meskûkatın îcâdından evvel mübâdele eşyâsı te'mîn etmekte ve işte bu sûretle çöllerdeki aşîretlere biraz medeniyyet hulûl etmekteydi».

Arabistan'daki tedkikaatiyle mârûf (Eyyub Sabri Paşa) nın «Mir'ât-ı Cezîret -ül-Arab» ismindeki eserinde Mekke ile

Medine arasındaki yollardan bahsedildikten sonra, Mekke'den Cezîret-ül-Arab dâhiliyle hâricindeki memleketlere giden yollar hakkında bir çok mâlûmat verilmekte ve hattâ bu yol boylarındaki menzillerle merhaleler hakkında bile pek çok tafsilâta girişilmektedir. Bu tafsilât ve teferrüât bir tarafa bırakılmak şartiyle, müellifin ana - yollar hakkındaki izâhâtı şöyle sıralanabilir (1306 Istanbul tab'ı, S. 234 - 256) :

A — «Mekke-i Müfehhame'nin yedi aded yolu daha vardır ki kavâfil-i memâlik-i İslâm min-el-kadîm bu yollardan gelip giderler: 1) Tarîk-ı Şâm: Turuk-ı seb'a-i mezkûrenin biri Şam - yolu olup (Şam Mahmil-i Şerîfi) bu yoldan gidip gelmektedir».

(Eyyub Sabri Paşa) nın bu fıkrasını tâkib eden uzun izâhâtına göre Şam'dan kalkan Mahmil'in ilk konağı (Kubbet-ül-Hâc) ve Mekke tarafında son merhalesi de (Vâdi-s-Sağîr) menzilidir.

B — «İkinci tarîk, Mısır yoludur; Mısır kaafilesinin birinci merhalesi (Birket-ül-Hâc) dir».

Müellifin 251 inci sahifedeki izâhına göre Mısır Mahmil'inin Mekke tarafındaki son menzili de (Râbığ) dır.

C — «Üçüncü tarîk: Turuk-ı seb'a-i ma'rûzanın üçüncüsü (Aden) tarîkıdır. Aden şehrinden çıkarılan kaafilenin birinci menzili (Lohac) dır».

254 üncü sahifede Aden yolunun Mekke cihetinde son menzili (Ömer) gösterilir.

D — «Dördüncü tarîk: Turuk-ı seb'a-i mebsûtanın dördüncüsü (Oman) yoludur»

Ayni sahifede (Hısâr) dan başlıyan Oman yolu, Mekke tarafında son menzil olarak (Bi'r-üs-Silâh) a müntehî gösterilir. Yalnız bu yolun pek işlek olmadığını gösteren şu mühim kayde de tesâdüf edilmektedir:

«Tarîk-ı mezkûr (Hisâr) dan Mekke-i Muazzama'ya varıncaya kadar yirmi merhaledir. Bu merhalelerin dördünde def'-i ateş edecek kadar su bulunur ise de, on yedi merhalesinde su bulunmak ihtimâli olmadıktan başka sekiz merhalesi bütün bütün kumsaldır; anınçün Oman hacıları denizden gidip gelirler».

Bu fıkrada tashih edilecek bir zühûl eseri vardır: Yirmi merhaleden dördünde su bulunduğuna göre, susuz menzillerin sayısı on yedi değil, on altı olması lâzımgelir.

E — «Beşinci tarîk: Mekke-i Muazzama Turuk-ı seb'asının beşincisi (Lâhsa) yoludur».

Gene 254 üncü sahifede Lahsâ'dan çıkan yolun ilk menzili (Cûd) ve Mekke civârındaki son merhalesi de (Zâti - Irâk) gösterilir.

F — «Altıncı tarîk: Mekke-i Mükerreme'ye müntehî olan Turuk-ı seb'anın altıncısı (Basra) tarîkıdır».

255 inci sahifede Basra'dan sonra ilk menzil olarak (Dirhemiyye) yâhut (Basra-i Kadîme) isimleriyle anılan merhaleden bahsedildikten sonra, Mekke tarafındaki son menzil de (Bostân Beni Âmir) şeklinde tesbit edilmektedir.

G — «Yedinci tarîk: Turuk-ı seb'a-i meşrûhanın yedincisi (Bağdad) yoludur»,

Gene 255 inci sahifede Bağdad'dan çıkan yolun ilk merhalesi (Sarsarân tebesi) gösterildikten sonra, 256 ncı sahifede de Mekke civârındaki son menzilin (Bostân Beni - Asr) olduğundan bahsedilmektedir.

Müellifin İslâm devrine âit gösterdiği bu yolların Câhiliyyet devrinde de ticârî kervanlar tarafından tâkib edilmiş olması pek tabiidir.

Her halde şurası muhakkaktır ki, Arabistan yollarının ehemmiyyeti mâziye doğru çıkıldıkça fazlalaşmakta ve Cezîret-ül-Arab'ın Şark ile Garb arasında en mühim ticârî ve hattâ medenî münâsebet ve ittisâl vâsıtası olduğu bütün vuzûhiyle meydana çıkmaktadır.

ETNOLOJİ VE ANTROPOLOJİ BAKIMINDAN ARABİSTAN

- Arab ve A'râb -

ETNOLOJİ VE ANTROPOLOJİ BAKIMINDAN ARABİSTAN

- Arab ve A'râb -

I - SÂMÎLERİN MÜŞTEREK MENŞEİ

Garp dillerinde (Sem) denilen (Sâm ibni Nûh) un nesline nisbet edilen Sâmilerin, yânî Ârâmî, Süryânî, Keldânî, Âsûrî, İbrânî, Himyerî ve Arap gibi muhtelif milletlerden mürekkep câmianın müşterek bir menşei vardır; bu menşe' yakın zamanlara kadar geniş bir sâha şeklinde tasavvur ve tasvîr edildiği halde, son tedkiklere göre o kadar yaygın bir sâha değildir. Meselâ (Ernest Renan) ın «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» isminideki meşhûr eserinin 1878 Paris tab'ının 1 inci sahifesinin başında o zamânın Sâmî diller câmiası hakkındaki telâkkisi şöyle îzâh edilmektedir:

«Asya'nın cenûbugarbîsinde Akdeniz, Toros silsilesi, Dicle nehri ve Arap yarım - adasını ihâta eden denizler arasındaki sâha bir dil âilesinin beşiği vaziyetindedir: Bu diller câmiası ilk devirlerde işgaal etmekte olduğu memleketlerin genişliğinden ziyâde yüksek bir mütecânislik vasfiyle ve o dillerin insan zekâsı târihinde oynamış oldukları rolle nazarı dikkati celbetmektedir».

Bu îzâha göre Sâmîlerin menşei şimâlen Cenûbî - Anadolu'nun bir kısmından, şarkan tekmil Elcezire ve Irak havâlisinden, garben şimdiki Sûriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün arâzisinden ve cenûben de Cezîretül-Arap'dan mürekkep ve pek muazzam bir sâha demektir. Fakat bugün bu telâkkî değişmiş ve onun yerine iki âlimin müşterek isimleriyle anılan «Winckler - Caetani» nazariyyesi kaaim olmuştur.

Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1958 Brüksel tab'ının 20 - 21 inci sahifelerinde bu yeni nazariyye şöyle îzâh edilir:

«Bu nazariyyeye göre Arabistan ilk devirlerde son deerce münbit bir toprakı ve Sâmî milletlerin menşeiydi. Aradan binlerce yıllar geçtikçe tedrîcî ve müte-

madî sûrette kurumaya başladı, her türlü feyz-ü-bereketiyle su yolları çekilip gitti; zirâ çöl, zirâate elverişli toprağın zararına genişliyordu. Yarım - adanın istihsâl kaabiliyyeti tükendikçe ahâlisinin artması nüfus fazlalığından mütevellit bir sürü buhranlarla neticelendi ve bunun da netîcesi olarak komşu memleketler o yarım - adadaki Sâmî milletlerin üstüste istîlâlarına uğrayıp durdu.

Süryânîlerin, Ârâmîlerin, Fenikelilerle İbrânîler de dâhil olmak şartiyle Ken'ânîlerin (= Filistinlilerin) ve nihâyet bizzât Arapların bile Elcezîre, Sûriye ve Filistin havâlisine yayılmaları işte bu buhranlar yüzündendi.

İşte bundan dolayı târih devrindeki Araplar, târihten evvelki devirlerde vukua gelmiş büyük istîlâların hiç bir değişikliğe uğramamış bakıyyeleri demektir. Tabakaat ilmi bakımından Arabistan'da henüz derin tedkikler yapılmış olmamakla berâber, bu nazariyyeyi te'yîd edecek bir takım deliller de ortaya çıkmamış değildir: Meselâ eski bir münbitlik devrinin alâmetleri olan kurumuş su yollarıyla diğer bâzı emâreler bu kabîldendir».

Finlândiya Ulûm ve Edebiyyât Akademisi âzâsından (H. Holma) nın «Mahomet, Prophète de l'İslam» ismiyle Fînceden Fransızcaya terceme edilen eserinin 1947 Paris tab'ının 25 inci sahifesinde Sâmî milletler arasındaki müşterek hu-sûsiyyetlerden bahsedilirken şu mühim kayde tesâdüf edilmektedir:

«Sâmî kavimler, ilk devirlerdeki şartlarının inkârına imkân olmayan bu silinmez damgalarını hâlâ taşımıyorlar mı? Bütün muhâlif nazariyyelere rağmen Arabistan'ı Sâmîlerin başlı başına ilk vatanı addetmek mecbûriyyetinde bulunduğumuzu düşünecek olursak, bu seciyye veyâhut ırk husûsiyyetlerinin mecmûu itibâriyle bütün Sâmîler arasında müşterek olduğu kolayca anlaşılır».

Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Jasques Risler) in «La civilisation arabe» ismindeki eserinin 1955 Paris tab'ının 6 ncı sahifesinde de bu yeni nazariyye :

«Bütün Sâmî milletlerin atalarına menşe' olduğu anlaşılan Arabistan yer-yüzünün en böyük yarım - adasıdır»

şeklinde te'yid edilmekteyse de, (Bernard Lewis) le (H. Holma) nın yukarıki fıkralarında gördüğümüz şekilde delillerle te'yidine lüzum görülmemiştir.

Bu meselenin diğer bir cephesi daha var: Sâmîlerin menşei bütün Arap yarım - adası mıdır, yoksa o böyük kıt'anın muayyen bir kısmı mıdır?

Edimborurg üniversitesi Arapça muallimi (W. Montgomery Watt) ın «Mahomet à la Mecque» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1958 Paris tab'ının 22 - 23 üncü sahifelerinde bu mühim nokta şöyle izâh edilmektedir:

«Tedkikaatımızla alâkadâr olmamakla berâber, şunu da kaydedelim ki (Arabiyye-i-Saîde) denilen Yemen münbit bir zirâî sâhaydı ve en eski devirlerdenberi orada sulama işleri yapılırdı. Bu gün artık Sâmî milletlerin menşei veyâhut hiç olmazsa bu milletlerin (beşiği) ve (ilk ayrı meskenleri) olan sâhanın işte orası olduğuna hükmedilmektedir».

Cezîret-ül-Arab menşeinden çıkmış olan bu Sâmî milletlerin bir çoğu bugün artık hayât sahnesinden silinmiştir; Princeton üniversitesi profesörlerinden (Philip K. Hitti) nin «Précis d'histoire des Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1950 Paris tab'ının 9 uncu sahifesinde bu nokta şöyle izâh edilmektedir:

«Hepsinin ataları vaktiyle Arap yarım - adasından gelmiş olan Bâbilliler, Âsûrîler, Keldânîler, Ârâmîler ve Fenikeliler eskiden vardılar, fakat şimdi yokturlar».

Ayni eserin 13 üncü sahifesinde de vaktiyle bütün bu Sâmî unsurların Araplarla berâber tek bir millet teşkil etmiş oldukları şöyle anlatılır:

«Mâziye doğru ne kadar çıkabilirsek çıkalım, Arabistan halkının ve bilhassa bedevîlerin hep kendikendilerine benzediklerini görürüz. Bütün Sâmî milletlerin ataları da hep işte oradan gelmiş olmalıdır: Bâbilliler, Âsûrîler, Keldânîler, Amorîler, Ârâmîler, Fenikeliler, İbrânîler, Arap ve Habeşliler işte onlardandır; bir zamanlar bunların işte orada tek ve ayni bir millet hâlinde yaşamış oldukları anlaşılmaktadır».

Bugünkü ilmin bu yeni nazariyyesini eski ilim sâhasına âit bâzı rivâyetler de te'yid etmektedir; meselâ (Ptolemaeus = Batlamyos) un Arabistan hakkındaki üçlük taksîmâtında Yemen havâlisi hakkında verilen izâhât işte o mâhiyyettedir.)

(L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes) ismindeki İslâm târihinin 1877 Paris tab'ının birinci cildinin 9 uncu sahifesinde (Batlamyos) un bu izâhâtı şöyle hulâsa edilir:

«Batlamyos kendi zamânında Arabistan'ın (Arabie Heureuse = Arabiyye-i-Saîde) denilen cenûp havâlîsinde elli altı muhtelif milletle yüz altmış altı şehir, liman ve kasaba saymakta ve bunlardan altısının böyük şehir ve beşinin de kral-lık pâyıtahtı olduğunu söylemektedir».

Mısır'da yaşamış olan Batlamyos'un bu ifâdesi, yeni ilmin Yemen havâlisini bütün Sâmî milletlerin menşei gösteren nazariyyesini her halde te'yid edecek eski bir delil demektir.

Yalnız bu meselede dikkat edilecek iki mühim nokta vardır:

A) «Elli altı muhtelif millet» rivâyetinin mübâlagadan mütevellid olduğu muhakkaktır;

B) Bu mübâlagalı rivâyet, Batlamyos devrinde Sâmîlerin artık ilk devirlerindeki millî birliklerini kaybedip muhtelif kollara ayrılmış olmalarıyla izâh edilebilir.

Arap an'anelerine istinâd eden diğer bir delil de bu Yemen nazariyyesini takviye edebilir; (Ahmed Âsım Efendi) nin Kaamûs tercemesi (Okyânûs) ismindeki eserinin birinci cildinin 1305 Istanbul tab'ının 203 üncü sahifesinde bu eski telâkkî şöyle anlatılmaktadır:

«Ya'rub-ibni-Kahtan'dır ki mecmû-i kabâil-i Yemen'in pederidir, lûgat-i Ara-

biyyeyi ibtidâ tekellüm eden mezkûr Ya'rub olduğu menkuuldür... Arab tesmiyesi bunun isminden me'hûz olduğu dahî mervîdir».

Bununla berâber, bu Yemen nazariyyesinde ilim âlemi müttefik değildir; çünki Arapların menşeini Arabistan'ın şimâlinde gösteren diğer bir nazariyye daha vardır. Meselâ Finlândiya Ulûm Akademisi âzâsından (Holma) nın «Mahomet, Prophète de l'Islam» ismiyle Fransızcaya terceme edilmiş olduğundan yukarda bahsettiğimiz eserinin 2 nci sahifesinde cenûp nazariyyesiyle karşılaşan bu şimâl nazariyyesi şöyle izâh edilmektedir:

«Şimâlî - Arabistan'ın garp sâhil boyunda (Hicaz) denilen ince ve uzun bir eyâlet vardır ve bunun arka tarafında da mahsuldâr vâhaları ve vâdîleriyle (Necid) kıt'ası ve münbit (Yemâme) havâlisi içerilere doğru imtidâd etmektedir.

Kızıl - deniz'den Fırât'a doğru yayılan bu sâha Arapların asıl vatanıdır.

Arap hayâtına kendi husûsiyyetini veren ve ana - hatlarıyla zamânımıza kadar devâm eden ictimâî şekiller yarım - adanın işte o iç taraflarında tedrîcen tekâmül ve inkişâf etmiş ve Avrupa tarzında bir medeniyyet hiç bir zaman oraya damgasını vuramamıştır».

Bu iki nazariyyeden birincisinin, yâni şimâle nisbetle cenûp (= Arabia Felix/Arabie Heureuse/Arabiyye-i-Sâide denilen Yemen) nazariyyesinin daha kuvvetli olduğu Lisâniyyât ve Etnografya sâhalarına âit delillerinden anlaşılmaktadır; yukarda gördüğümüz gibi, bu yeni nazariyyeyi te'yid eden bâzı eski deliller de vardır. Bununla berâber, bunların hiç biri henüz kat'iyyet kesbetmemiştir; işte bundan dolayı şimdilik kat'î bir hüküm vermek kaabil değildir.

II - (ARAB) KELİMESİNİN TÂRİHİ VE MUHTELİF MÂNÂLARI

Gerek eski Şark, gerek yeni Garp menbâlarında (Arab) kelimesinin birbirine uymayan muhtelif mânâlarına ve hattâ muhtelif telâffuzlarına tesâdüf edilir. Bugün «bedevî» mânâsına kullanılan (A'râb) kelimesinin de (Arab) ın cem'i olup olmadığı ihtilâflı bir meseledir. Meselâ (Muhammed ibni Ebûbekr-ir-Râzî) nin «Muhtâr-us-Sıhâh» ismindeki Arapça kaamûsunun 1329 Kaahire tab'ının 36 ncı sahifesindeki «Arab» kelimesinin izâhında «A'râb» kelimesinin «bedevî» mânâsına geldiği kaydedildikten sonra:

«A'râb, Arabın cem'i değildir, bu bir cins ismidir»

denildiği gibi, (Karahisarlı Ahterî - Mustafa Efendi) nin «Ahterî-i Kebîr» ismindeki eserinin 1309 Istanbul tab'ının 658 inci sahifesinde de şu izâha tesâdüf edilir:

«El-Arab: Esnâf-ı beşerden bir tâifedir ki ehl-i emsâr ola; bâdiye ehline A'râb derler; nisbet ettirseler (Arabî) ve (A'râbî) derler; ve dahî (Arab) fesâd-ı mi'deye derler».

Ayni sahifede (Arab) ın cem'i (A'râb) değil, (Urub) şeklinde tesbit edilir. Fakat bunlara mukaabil (Ahmed Âsım Efendi) nin «El - Okyânûs ül - basît fî tercemet il - Kaamûs il Muhît» ismindeki meşhur Kaamûs tercemesinin 1305 Istanbul tab'ının birinci cildinin 200 üncü sahifesinde (El - Arab) kelimesinin ikinci bir telâffuzu da (**El-Urb**) şeklinde tesbit edildikten sonra, mânâsı ve «A'râb» kelimesiyle münâsebeti şöyle îzâh edilmektedir:

«Acem'in hilâfı olan tâife-i insânîdir. Burada Acem'den murâd mâadâ-ı Arab. dır ki Türk ve Fürs ve Rûm ve Hindî ve sâir tavâifdir ve Arab kelimesi müennes. dir.

Ve (Arab) sükkân-ı emsâr yâni bel. delerde sâkin olanlarına muhassastır: Alâ-kavlin beledî ve bedevîye şâmildir ve (A'râb) ki hemzenin fethiyle cem' sûretindedir, yâhut fi-l-asl cem'dir, bâdiye. nişîn olanlarına ıtlâk olunur ki (Bedevî) ta'bîr olunur; bunun müfredi yoktur: (Eârîb) üzre cem'lenür».

Bu îzâha göre sonraları yalnız şehirlilere hasredilen (Arab) kelimesinin esâs i'tibâriyle bedevilere de şâmil umumî bir millet ismi olduğu hakkında da çok ma'kuul bir rivâyet var demektir ve (A'râb) kelimesi de (Arab) ın cemi' şeklidir; fakat bu müfred ve cemi' şekilleri hazarilerle bedevilere ayrı ayrı alem olduktan sonra, (A'râb) kelimesi (Eârîb) şeklinde cem'edilmiştir.

Ayni cildin 202 nci sahifesinde (El - Arab) kelimesinin:

«Mi'de fâsid olmak mânâsına»

geldiğinden de bahsedilir. Gene ayni eserin 201 inci sahifesinde **«Arabiyy-ül. levn»** terkibi **«Siyâh - çerde = Kara - yağız»** şeklinde îzâh edildiği gibi, **«I'râb»** fi'li de:

«Fuhş ve nâsezâ söz söylemek»

mânâsına gösterilir. Fakat (Arab) tâbiriyle müştakkaatının bu nâ-hoş mânâlarına mukaabil, çok iyi mânâları da vardır. Meselâ ayni cildin 200 üncü sahife-

sinde (Arab) kökünden çıkan bu (İ'râb) fi'linin bir mânâsı da:

«Bir şeyin künh-ü-hakîkatini ızhâr ve ayân eylemek»

şeklinde tesbît edildikten sonra, ikinci mânâsı da şöyle izâh edilmektedir:

«Kelâmda lâhn-ü-hatâ eylemeyüp fasâhat üzre kavâid-i nahviyyeye riâyetle söylemek mânâsınadır».

201 inci sahîfede de gene (Arab) kökünden iştikaak eden «Ta'rîb» fi'linin muhtelif mânâlarından bahsedilirken:

«... ve kelâmını lâhn-ü-hatâdan pâk-ü-tenkîh eylemek mânâsınadır»

denilir. Bu vaziyetten de anlaşılacağı gibi, bâzı cümlelerde tesâdüf edilen **«Nebiyyün arabiyyün»** terkibi «arap Peygamber» mânâsına değil, **«Hakîkati fasâhat ve belâgatle i'lân ve ızhâr eden Peygamber»** mânâsına gelir; «Okyânûs» un birinci cildinin 200 üncü sahîfesinde misâl olarak zikredilen bir Hadis'de (Arabî) kelimesinin Hazret-i Peygamber mânâsına kullanılmış olması, işte bu mefhûmun dan dolayıdır: Çünki bütün beşeriyyete ba'sedilmiş olduğu Âyetler ve Hadislerle sâbit olan Ulu Peygamberin bir milliyyet damgasıyla kendisini muhâtabı olan beşeriyyetten ayrı tutmasına imkân ve ihtimâl yoktur.

Garp menbâlarında da (Arab) kelimesinin muhtelif mânâlarına tesâdüf edilir ve bunlardan bahsedilirken Arapçayla diğer dillerdeki eski kitâbelerde (Arab) isminin ilk defâ olarak hangi târihte ve hangi mânâlara kullanılmış olduğuna bilhassa ehemmiyyet verilir. Meselâ, Lisâniyyât âlimlerinden mürekkep bir ilim hey'eti tarafından te'lîf edilmiş olan «Les langues du monde» ismindeki kıymetli eserin 1924 Paris tab'ının 81 — 153 üncü sahîfelerini işgaal eden ve (Marcel Cohen) tarafından yazılmış olan «Langues chamito - sémitiques» faslının 115 inci sahîfesinde (Arab) kelimesini muhtevi en eski Arapça kitâbelerden şöyle bahsedilir:

«Asıl arap dili ve bilhassa bu dilde (a r b) kökünden gelen (Arab) ismi, ilk defâ olarak (Safâ) nın cenûp tarafında bulunan (En - Nemâra) adındaki bir kral mezarının kitâbesinde görülmektedir. Nabatî yazısıyla yazılmış olan bu kitâbenin târîhi Mîlâdın 328 senesidir. Henüz her türlü hareke işâretlerinden mahrûm olan Arap yazısı ise, Haleb'in cenûbuşarkisindeki (Zabad) ve Şam'ın cenûbundaki (Harrân) kitâbelerinde tesbît edilmiştir: Bunların birincisi Mîlâdın 512 ve ikincisi de 568 târihlerine âittir».

Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in bundan evvel de bahsi geçen «Les Arabes dans l'histoire» ismindeki kıymetli eserinde de Arabistanın şimâliyle cenûbundaki Arapça kitâbelerde geçen (Arab) kelimeleriyle mânâlarından şöyle bahsedilmektedir (1958 Brüksel tab'ı, S. 10) :

«Arapçada (Arab) tâbîrine ilk defâ olarak Cenûbî - Arabistan'ın eski kitâbelerinde, yâni arap milletlerinin cenûp kolu tarafından Yemen'de kurulmuş olan parlak medeniyyetin Mîlâttan evvelki son ve Mîlâdın ilk asırlarına âid olan kıymet-

li bakıyyelerinde tesâdüf edilmektedir. İşte o kitâbelerde (Arab) kelimesi (bedevî) ve hattâ ekseriyyetle (çapulcu) ve (plâçkacı) mânâlarına kullanılmakta ve şehirlilerden ayırd edilmek üzere göçebelere tatbîk olunmaktadır.

Şimâl tarafında bu isim ilk defâ olarak Mîlâdın dördüncü asır başarına âid olup sonraları klâsik Arapça hâline gelecek olan şimâl Arapçasının en eski kitâbelerinden biri olan (Namâra) mezar taşında geçmektedir. Nabatî - Ârâmî yazısıyla Arapça olarak yazılmış olan bu kitâbe (bütün Araplar kralı İmru'-ul-Kays) ın seferleriyle âkıbetini, hâkimiyyetinin şimâlî ve merkezî Arabistan bedevîleri sâ hasından öteye pek aşamamış olduğunu gösteren tâbirlerle tesbît etmektedir».

Bu vaziyete göre (Arab) kelimesi Mîlâttan evvelki son ve Mîlâttan sonraki ilk asırlara âid en eski arap kitâbelerinde hep «Bedevî» ve «Çapulcu» mânâlarına kullanılmış demektir.

Fakat, acabâ bu ismin diğer eski medeniyyet dillerinde ifâde ettiği mefhum nedir? Ayni eserin 8—10 uncu sahifelerinde bu mühim mesele şöyle izâh edilmektedir:

«... Aşağıda göreceğimiz gibi, uzun bir târih boyunca (Arab) kelimesi mütemâdiyen mânâ değiştirip durmuştur. Bu kelimenin ayni zamanda olmak şartiyle muhtelif mefhumlara tatbîk edilebileceğini göreceğiz. Tek ve umûmî bir târîfi nâdiren mümkün olabilmiştir.

Her ne kadar Lisâniyyâtçılar muhtelif nisbetlerde akla yakın gelen bir takım izahlar ileri sürmüşlerse de, (Arab) kelimesinin menşei mechul kalmakta berdevâmdır. Bâzılarına göre bu kelime (Garp) mânâsına gelen Sâmî bir kökten iştikaak etmiş ve ilkönce Elcezîre ahâlîsi tarafından Fırât vâdîsinin garbında oturan milletlere tatbîk edilmiştir.

Sırf Lisâniyyât bakımından bile bir münâkaşa mevzûu teşkîl edebilecek mâhiyyette bulunan bu iştikak nazariyyesi, kelimenin bizzât Araplar tarafından kullanılmış olmasından dolayı da i'tirâza mahkûmdur. Şurası muhakkaktır ki hiç bir millet, başka bir millete nazaran işgaal ettiği coğrâfî vaziyeti gösteren bir kelimeyle kendikendini târîf etmez.

Buna nisbetle (Arab kelimesini göçebelik mefhûmuna bağlama teşebbüsleri daha müsmir görünmektedir: Meselâ İbrânî dilinde (Kara memleket, Sahrâlar diyârı) mânâsına gelen (Arâbhâ) ve gene İbrânîde (Karışık) ve binnetîce bedeviler tarafından istihfâf edilen şehirlilerin teşkîlâtlı ve muntazam hayâtlarına mukaabil (Teşkîlâtsız) mânâlarına gelen (Erebh) kelimelerine bağlanması daha mâkuuldür.

Tıpkı bunun gibi, (Arab) kelimesinin (göçmek ve geçmek) mânâlarına gelen ve bugün kullanmakta olduğumuz (İbrânî) kelimesine menşe' olmak ihtimâli bulunan (âbhar) kökünden çıkmış olmak ihtimâli üzerinde de durulmuştur. Kelimenin göçebelik mefhûmiyle izâhı, bedevîleri Arapça konuşan şehirlilerle köylülerden tefrîk için çok eski devirlerde bizzât araplar tarafından kullanılmış olmak ihtimâliyle de teeyyüd etmektedir. Filhakîka bugün onlar bu kelimeyi işte o mânâya kullanmaktadırlar.

An'anevî arap iştikaakında bu ismin «İfâde» yâhut «Beyân etmek» mânâsına gelen bir fiilden çıkmış gösterilmesi, târihî inkişâfın âdetâ alt - üst edilmesi gibi bir şeydir. Nitekim Almancada (Halka ayân etmek) mânâsına gelen (deuten) fi'li ve esâs i'tibâriyle (Halka âit) mânâsına gelen (deutsch) kelimesi arasında da buna benzer bir vaziyet vardır.

Arabistan'la Araplara âit ilk kayde yarım - adanın bir çok milletleriyle memleketlerinden bahseden (Genèse = Tekvîn) kitabının onuncu faslında tesâdüf edilir. Bununla berâber, (Arab) kelimesi o metinde musarrah değildir: Bu kelime ilk defâ olarak Mîlâttan 853 sene evvel yazılmış bir Âsûrî kitâbesinde görülmektedir. Kral (Üçüncü Shalmaneser) bu kitâbede Âsûrî kuvvetleri tarafından bozguna uğratılan bir takım küçük prenslerin müşterek ısyan hareketinden bahsetmektedir; bunlardan (Gindibu l'Aribi = Arab - Gindibu) isminde biri konfederasyon ordularına harâc olarak bin deve vermişti. İşte o târihten i'tibâren Mîlâttan evvel altıncı asra kadar Âsûr ve Bâbil kitâbeleri (Aribi), (Arabu) ve (Urbi) denilen kavme âit bir çok kayitler ihtivâ etmektedir. Bu kayitlere göre (Aribi) lerin reisleri tarafından bir çöl muntakasından getirilen develerle sâir tâahhüt maddelerinden mürekkep haraçlar mütemâdiyen tahsîl edilip durmuştur. Bâzı kayitlerde de (Aribi) ler diyârına yapılmış seferlerden bahsedilmektedir. Daha sonraki devirlere âit bâzı kitâbelere de (Aribi) lerle develerini gösteren resimler eklenmiştir.

(Aribi) lere karşı açılan bu seferler tabiî fütûhât harpleri değil, Âsûrîlere karşı tâbiiyyet vazîfelerini bedevîlere ihtâr için açılmış tecziye seferleriydi. Bu hareketler umûmiyyetle hudut boylarındaki Âsûrî topraklarıyla muvâsala yollarını himâye husûsunda faydalı olurdu

Arabistan'ın şimâl müntehâsında ve belki de Bâdiyet-üş-Şâm'da göçebe bir kavm olan bu (Aribi) ler, Âsrî kitâbelerinde ayrıca bahsedilen cenûbugarbî Arabistan'ın o parlak şehirler medenniyyetine dâhil değillerdi Bunlar (Ahd-i-Atîk) ın son kitaplarında bahsi geçen Araplarla birleştirilebilir.

Mîlâttan 530 sene evvel (Arbya) tâbiri Îrân'ın çivi - yazılı kitâbelerinde de görülmeye başlamaktadır.

Klâsik sâhada en eski kayde tesâdüf edilen (Eschyle) in «Prométhée» isminideki eserinde Arabistan ince - uzun mızraklı cengâverlerin geldiği uzak bir memleket şeklinde tasvîr edilir. «Les Perses» ismindeki trajedisinde de (Xerxès = Hşayarşa) ordusunun erkânından gösterilen (Magos Arabos) un da bir arap olmak ihtimâli vardır.

(İtalia) vesâire gibi yer - isimlerine kıyâsen teşekkül eden (Arabia) ismine de ilk defâ olarak Yunan eserlerinde tesâdüf ediyoruz.

(Hérodote) la ondan sonraki Yunan ve Lâtin müelliflerinin ekserîsi (Arabistan) ve (Arab) tâbirlerini bütün yarım - adayla cenûptaki Araplar da dâhil olmak üzere tekmîl ahâlîsine ve ve hattâ Mısır'ın şarkında ve Nîl ile Kızıl - deniz arasındaki çöl halkına bile teşmîl etmişlerdir. İşte bundan anlaşıldığına göre o devirlerde bu tâbir, her halde Yakın ve Or-

ta - Şark'ın Sâmî diller konuşan milletlerle meskûn bütün çöller havâlîsine şâmil bir mâhiyyet almıştır».

(Arab) kelimesinin Bi'set devriyle Kur'andaki mânâları hakkında da ayni menbaın 10 uncu sahîfesinde şu izâha tesâdüf edilmektedir:

«Kelimenin merkezî ve şimâlî Arabistan'da ne mânâya kullanıldığı hakkında ilk sarîh mâlûmâta ancak Yedinci asır başlarında İslâmiyyetin zuhûru üzerine tesâdüf edilebilir. Hazret-i Muhammed'le muâsırları nazarında Araplar çöl bedevîlerinden ibâretti. Kur'anda bu tâbir sırf o mânâya kullanılmış ve hiç bir zaman Mekke, Medîne ve sâir şehirlerin ahâlîsine tatbik edilmemiştir.

Buna mukaabil, o şehirlerin ve hattâ Kur'anın lisânına (Arab dili) denilmektedir. Daha sonra yayılan ve en hâlis Arapçayı ilk Arap an'anelerinin en sâdık muhâfızları olan bedevîlerin konuştukları dil sayan fikrin esâsı işte bu telâkkîdedir».

(Arab) kelimesinin İslâm târihi boyunca uğramış olduğu mânâ tahavvülleri hakkında da gene ayni menbaın 10 - 14 üncü sahîfelerinde şu çok mühim ve kıymetli izâhâta tesâdüf edilir:

«Hazret-i Muhammed'in irtihâlini tâkîb eden böyük fütûhât dalgalarıyla yeni İslâm câmiasının başında Hılâfet makaamının teşekkülü Asya, Afrika ve Avrupa denilen üç kıt'anın harîtası üzerine (Arab) isminin böyük harflerle yazılmasına sebeb oldu. Bu dalgalar, o ismi insanlığın fikirler ve hamleler târîhinde kısa olmakla berâber hayâtî bir fasln serlevhası hâline getirdi.

Arapça konuşan hazarî ve bedevî Arabistan milletleri Orta - Asya'dan Orta - Şark ile Şimâlî - Afrika'yı içine alarak Atlas - okyânûsu'na kadar dayanan muazzam bir imparatorluk kurdular. İslâmiyyeti millî din ve harb âvâzesi ittihâz eden bu yeni imparatorluğu da ganîmet olarak kullanan Araplar muhtelif milletlerden, ırklardan, dillerden ve dinlerden mürekkep böyük bir câmia içine dalmış oldular. Bu sûretle fâtihlerle rüesâdan mürekkeb olan hâkim bir akalliyet teşkîl ediyorlardı. Artık kabîleler arasındaki soy farklarıyla şehirliler ve bedevîler arasındaki ictimâî farklar, yeni imparatorluğun başında bulunanlarla mağlûp ettikleri milletler arasındaki farklara nisbetle bir ân için ehemmiyyetini kaybetmişti.

İslâm târîhinin bu ilk devri esnâsında İslâmiyyet münhasıran bir arap dîni ve Hılâfet de bir Arap krallığı gibi görünürken, (Arab) kelimesi arapça konuşup bir arap kabîlesinin neslinè mensup bulunan ve şahsen veyâhut ecdâdı itibâriyle Arabistanlı olan kimselere âlem oldu. Bu tâbir onları Îran, Sûriye, Mısır vesâire cemâatleri gibi böyük fütûhâtın Arap hâkimiyyetine sokmuş olduğu milletlerden ayırd ediyordu. Ayni zamanda yeni hâkim milleti (İslâm câmiası) nın hâricinde bulunanlardan tefrîk i'tibâriyle de çok kullanılışlı bir tâbirdi.

İlk klâsik Arap kaamusları bize (Arab) kelimesinin iki şeklini göstermektedir: Bunların biri (Arab), biri de (A'râb) dır;. ikincisinin (bedevî) mânâsına geldiği ve birincisinin de yukarda gördüğümüz

daha geniş mânâya kullanıldığı da tasrîh ediirdi. İlk kaamuslardaki îzâhâtın ilmî kıymeti umûmiyyetle lügavî sâhaya münhasır bulunduğuna göre, eğer böyle bir tefrik aslına uygunsa, her halde işte o devirden i'tibâren ortaya çıkmış olması lâzımgelir. Daha evvelki devirlerde tesâdüf edilmediği gibi, çok zaman sürmüş olmadığı da anlaşılmaktadır.

Milâdın Sekizinci asrından i'tibâren Hilâfet makaamı bir arap imparatorluğu şeklinden İslâm imparatorluğu hâline istihâle etti ve artık hâkim zümreye mensûbiyyet ırkî menşe'den ziyâde îmâna bağlı oldu. Mahkûm milletler İslâmiyyete ihtidâ ettikçe, İslâm dîni arap fâtihlerinin millet yâhut aşiret mezhebi vaziyetinden çıkarak o zamandanberi muhâfaza etmekte olduğu beşerî mâhiyyetini ihrâz etti.

İktisadî hayâtın inkişâfı ve arapların başlıca müsmir fa'âliyyetini teşkîl etmiş olan fütûhât harplerinin nihâyet bulması, muhtelif ırklara mensup ve muhtelif diller konuşan idârecilerle tâcirlerden mürekkep yeni bir hâkim zümre teşekkülüne sebeb oldu ve bu zümre fütûhâtın ortaya çıkarmış olduğu askerî arap aristokrasisini ortadan kaldırdı. Bu değişiklik, bilhassa hükûmet teşkîlâtiyle eşhâsında derhal kendini gösteriverdi.

Arap dili idârede, ticârette ve ilim sâhasında yegâne resmî lisan mâhiyyetini muhâfaza ediyordu. Hilâfetin çok mütenevvi' olan ve muhtelif milletlerle akîdelere mensup kimseler tarafından kurulan o muhteşem medeniyyeti, Arap diliyle berâber mühim bir nisbette araplık damgasını da kullandı. Bu medeniyyetin muhtelif cephelerini tavsîf etmekte kullanılan (Arab) sıfatı bir çok defâlar münâkaşa edilmiştir; çünki (Arab tıbbı) na, (Arab felsefesi) ne vesâireye hakikî arapların yaptıkları hizmetler nisbeten mahdut kalmıştır. Hattâ (Müslüman) kelimesinin kullanılması bile tenkîde uğramıştır, zîrâ bu medeniyyetin emrinde çalışmış bir çok hıristiyanlarla yahudiler bulunması öyle bir tenkîde vesîle ittihâz edilmiştir. İşte bundan dolayı (Müslüman) yerine (İslâmî = islamique) tâbîri teklîf edilmiş ve bunun tamâmiyle dînî veyâ millî olmaktan ziyâde ilmî bir mefhûm ifâde edeceği ileri sürülmüştür.

Bununla berâber, Hilâfet medeniyyetinin araplık ve evsâfı, o medeniyyeti kuran fertlerin ırkî menşe'lerini şöyle bir tedkîk edivermekten çıkacak netîcelerden çok daha bârizdir. Onun için ilmî ve ırkî istihâleleri arasındaki farklar tamâmiyle tesbît edilmek şartiyle (Arab) tâbîrinin kullanılması haklı görülmüştür. Diğer bir mühim nokta da arapların ictimâî şuûrunda görülmektedir: Bu telâkkiye göre, Hilâfet devrinin arap medeniyyeti en geniş mânâsiyle onların müşterek mîrâsı ve fikrî hayatlarının en müessir âmilidir.

Bir taraftan da (Arab) kelimesinin ifâde ettiği ırkî mefhum değişip durmaktaydı. Memleketleri istîlâya uğramış milletler arasında İslâmiyyetin intişârı arap dilinin de yayılmasına sebeb oluyordu. Vilâyetlere arap kütlelerinin iskânı vaziyetin bu şekilde inkişâfını tesrî' ediyor ve Onuncu asırdan i'tibâren de yeni bir hâkim ırkın, yâni Türk ırkının ortaya çıkması o hususta yeni bir âmil oluyordu.

Arap fâtihlerin ahfâdiyle araplaşmış yerliler arasındaki farklar Türk hâkimiyyeti altında eski ehemmiyyetini kaybetti. Abbâsî devrinin sonlarından i'tibâren (Arab) kelimesi eski (bedevî) ve (göçebe) mânâsını aldı ve artık ırkî olmaktan ziyâde ictimâî bir tâbir şeklinde kullanılmaya başladı. Ehl-i-sâlîb'e âit bir çok Garp vakaayi'nâmelerinde bu kelime sırf (bedevî) mânâsına kullanıldı ve Yakın - Şark'ın İslâm câmiasına da (Sarrasins = Şarklılar) denildi. On - altıncı asırda (Le Tasse) ın «Gerusalemme Liberta =La Jérusalem délivré» ismindeki eserinde şu sözleri her halde işte bu mânâya söylediği anlaşılmaktadır:

altri Arabi poi, che di soggiorno,
certo non sono stabili abitanti;

Yâni: — Oturdukları yerin her halde dâimî sâkinleri olmayan diğer bir takım Araplar da...

On - dördüncü asır arap müverrihlerinden (İbni - Haldun) da bizzât Arap neslinden bir şehirli olduğu halde, bu tâbîri o da sık sık aynı mânâya kullanmıştır.

O devirde başlıca tasnîf mi'yârı dînî sâhaya âitti. Siyâsî - dînî cemâatler şeklinde teşkîlâtlandırılmış olan muhtelif akalliyyetlere âit din câmialarından her birinin ayrı idârecileriyle kaanunları vardı. Ekseriyyet (Ümmet-ül-İslâm) da, yâni Müslüman cemâat yâhut ümmetindeydi. Bu cemâate mensûb olanlar kendilerini her şeyden evvel Müslüman bilirlerdi. Her hangi bir tasrîh ve tavzîh îcâb ettiği takdirde, bu nokta (Mısırlı), (Sûriyeli) ve (Iraklı) gibi memleket kaydiyle veyâhut (Şehirli), (Köylü) ve (Göçebe) gibi ictimâî kayitlerle te'mîn edilirdi.

(Arab) kelimesi işte bu zümrenin alemiydi; fakat bu kelime ırkî mânâsını o kadar kaybetmişti ki, bâzan araplıkla alâkadâr olmayan göçebe Türkmenlerle Kürtlere bile tatbîk edildiği görülürdü. Yakın - Şark'da asırlarca devâm etmiş bir vaziyet olarak (Ümmet-ül-İslâm) içinde hâkim zümre ekseriyyet i'tibâriyle Türk olduğu devirlerde bâzan Arapça konuşan şehirlilerle köylülere (Ebnâ'-ül-Arab) yâhut (Evlâd-ül-Arab) yâni (Arab oğulları) ve (Arap - çocukları) denildiği de olur ve bu sûretle bunlar bir taraftan hâkim zümreyi teşkîl eden Türklerden ve bir taraftan da bedevîlerden, yâni hakikî araplardan tefrîk edilmiş olurdu.

Bugün Türklerin yerine hâkim zümre olarak başkaları geçmiş olmakla berâber, Arapçanın halk lehçesinde bu i'tiyâd zamânımıza kadar hiç değişmeksizin aynen devâm etmiştir. Fakat Arapça konuşan memleketlerin mütenevverleri arasında çok ehemmiyyetli bir değişiklik olmuştur: Bu memleketlerde Avrupa te'sirleriyle fa'âliyyetlerinin sür'atle artmış olması milletin bir vatan, lisan, örf-ü-âdet ve siyâsî gaaye birliğine müstenit bir cem'iyyet şeklindeki Garp telâkkîsinin oralara idhâliyle netîcelenmiştir.

1517 târihindenberi Osmanlı imparatorluğu Yakın ve Orta - Şark'ın arapça konuşan milletlerinin ekserîsini hâkimiyyeti altında bulunduruyordu. Fakat Garp emperyalizminin hulûlünden hâsıl olan şiddetli bir ictimâî tahavvülün alt - üst ettiği bir kavme hâkim olan millî şuûr, umûmî bir intibâhın ilk alâmetlerini

meydana çıkarmış oldu ve işte bu sûretle Arap milliyyetinin galeyânı bir veyâhut bir çok arap devletleri te'sîsini gaaye hâline getirdi. Bu hareket ilkönce Sûriye'de başladı ve görünüşe göre ilk ele - başılarının düşündükleri yalnız kendi memleketleriydi. Bununla berâber, aradan biraz geçince bu cereyan Irâk'a da yayıldı ve son yıllar esnâsında da Mısır'daki ve hattâ Şimâlî - Afrika arap memleketlerindeki mahallî milliyyet cereyanlarıyla irtibât te'sîs etti.

Arap milliyyet nazariyyecilerine göre, Araplar kelimenin Avrupa'daki mânâsiyle bir millet teşkîl etmekte ve bâzı hudut boylarında arapça konuşup eski Arap mefâhirinin hâtırasına hürmet besliyenlerin hepsi bu millet mefhûmuna dâhildir. Ancak o hudutların nerelerde olduğu hakkındaki fikirler ihtilâflıdır. Bâzılarına göre bu sınırlar sırf Asya'nın cenûbugarbîsinde arapça konuşan memleketleri ihtivâ etmektedir. Bâzıları da, bir çok Mısırlıların kendi milliyyetlerini kendi memleketlerine münhasır telâkkî etmelerine rağmen, Mısır'ı da bu hudûda dâhil saymaktadır. Bir çok kimseler de Fas'dan İran ve Türkiye hudutlarına kadar arapça konuşan bütün milletleri ayni câmiaya idhâl arzusundadır. Bu nokta-i-nazara göre şehirlilerle bedeviler arasındaki ictimâî mânia artık nazar-ı-i'tibâra alınmıyor demektir; halbuki halk arasında (Arab) kelimesi hâlâ (bedevî) mânâsına kullanılmakta ber-devamdır.

Uzun zaman şer'î bir kaanunla idâre edilmiş olan bir cem'iyyette dînî mânia da kolayca ber-taraf edilmektedir. Bununla berâber, bu hareketin sözcüleri içinde şu hakîkati kabûl edecekler pek az olsa bile, bir çok araplar arapça konuşmakla berâber İslâm dînini ve netîce i'tibâriyle onun yetiştirmiş olduğu medeniyyetin böyük bir kısmını kabûl etmiyenleri kendi câmialarına dâhil addetmemekte ber-devâmdırlar».

Ayni eserin 14 - 15 inci sahifelerinde de (Arab) kelimesinin bütün târih boyunca geçirmiş olduğu mânâ istihâleleri çok veciz bir sûrette işte şöyle icmâl edilmektedir:

«Hûlâsa olarak ifâde etmek lâzımgelirse denilebilir ki, (Arab) tâbîri ilk defa olarak Mîlâttan evvel Dokuzuncu asırda ortaya çıkmış ve Şimâlî - Arabistan çöllerindeki bedevîlere alem olmuştur. Komşu memleketlerde yaşayan milletler arasında da bu mânâsını asırlarca muhâfaza etmiştir. Bu kelime, eski Yunanlılarla Romalıların dillerinde ilk defâ olarak bütün yarım - adaya teşmîl edilmiş ve münbit vâhalarda oturan cemâatlerle cenûbugarbînin nisbeten ileri medeniyyeti de bu mefhûma dâhil sayılmıştır.

Arabistan'da ise, şehirlilerle göçebelerin müşterek diline (Arapça) denildiği halde, bu ismin yalnız (bedevî) lere hasredilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

İslâm fütûhatından sonra ve Arap imparatorluğu devrindeyse ayni isim, dil ve cins i'tibâriyle arap olan hâkim zümreyi mahkûm milletler câmiasından ayıran bir tâbir şeklini almıştı.

Arap devleti kozmopolit bir İslâm imparatorluğu istihâlesine uğradıkça, bu tâbir muhtelif ırklarla dinlere mensûb oldukları halde arapça konuşan ve arap

zevkıyle an'anesine ittibâ' eden kimselerin vücûda getirdikleri mütenevvi' kültüre hakîkî olmaktan ziyâde zâhirî mânâsiyle alem oldu.

Arap fâtihlerinin araplaşmış tebealarıyla ihtilâtı ve bütün bunların diğer bir takım idâreci unsurlar hâkimiyyeti altında kalması üzerine kelimenin millî mânâsı gittikçe zâil olup asıl arap diliyle yaşayış tarzına daha sâdık olan bedevîlere münhasır ictimâî bir tâbir şeklini aldı.

Müstemlekeleşmiş memleketlerin arapça konuşan milletleri umûmiyyetle (Müslümanlar) tasnîfine idhâl edilir ve bâzan başka diller konuşan diğer Müslümanlardan ayırd edilmek üzere (Ebnâ'-ül-Arab = Arab - oğulları) yâhut (Evlâd-ül-Arab = Arap - çocukları) diye anılırdı.

Bütün bu muhtelif teâmüller zamânımıza kadar devâm edip dururken, bâzı metinlerde Garp te'sîrinden mütevellit yeni bir telâkkî ortaya çıkıp son elli sene zarfında mütemâdiyen ehemmiyyet kazandı. Bu yeni telâkkîye göre Arapça konuşan milletler hakîkatte Avrupâî mânâsiyle tek bir millet veyâhut bir kardeş - milletler câmiasıdır ve bunlar tek bir vatan, bir dil, bir müşterek kültür ve ayni zamanda müşterek bir siyâsî istiklâl gaayesi etrâfında birleşmiş bir kütle mâhiyyetindedir».

Profesör (Bernad Lewis) in Araplar hakkındaki son Garp tedkikaatının en mühim menbâlarından sayılan «Les Arabes dans l'histoire» isimindeki eserinden yukarda yaptığımız iktibasların başında (Arab) kelimesinin mânâları hakkında verilen izâhât, Fransa «İlmi tedkikaat milli merkezi» âzâsından (Jean - Paul Roux) nun «L'İslam au Proche Orient» isimindeki eserinin 1960 Paris tab'ının 102 nci sahifesinde işte şöyle te'yid edilmektedir:

«Arab kelimesinin hangi kökten iştikaak ettiği henüz tesbit edilmemiştir. Bu kelimeyi bir istikaamet fikrine bağlama lüzûmundan bahsedilerek (Garp) mefhûmunu ifâde ettiği veyâhut ictimâî bir mânâya gelmek ihtimâlinden bahsolunarak (Göçebelik) mefhumundan çıktığı ileri sürülmüştür.

Kitâbelerde kullanılışı eskidir: En eski İbrânî metinlerinde tesâdüf edilmekte ve Mîlâttan evvel 853 târihine âit bir Âsûrî kitâbesinde de (Aribi) şeklini almaktadır. Gene Mîlâttan evvel 530 târihinde ise İran vesîkalarında (Arabya) şekliyle meydana çıkmaya başlamıştır. Yunanlılara gelince, onlar Arapları (Eschyle) in (Prométhée) ve (Les Perses) ismindeki eserleriyle Arap yarım - adasının bütün milletlerinden başka Nîl ile Kızıl - deniz arasındaki göçebeleri de birbirinden ayırd etmiyerek hep bu isimle yâd eden târihçilerden öğrenmişlerdir.

Arapların kendilerine gelince, şu noktayı tasrîhe lüzum görüyorum ki, Arabistan'da oturan milletlerin bütün medeniyyet âleminde kendilerinin ırkî bir isimle tesmiye edilmelerine mukaabil, en eski devirlerdenberi bu ismi ictimâî bir mânâya kullandıkları ve bununla kendilerine hiç de yabancı gelmiyen bir hayat tarzını, yâni göçebeliği kasdettikleri anlaşılmaktadır. İslâmiyyetten evvelki devirlere âit kitâbelerde ise (Arab) kelimesi insanı hayretler içinde bırakacak ve

bizce muhakkirâne sayılacak mânâlara ve meselâ (yağmacı) ve (plâçkacı) mânâlarına kullanılmaktadır».

(Will Durant) ın bundan evvel bir kaç defa bahsi geçen Medeniyyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi» serisinin birinci cildinin 199 uncu sahifesinde de:

«Arab kelimesi (kurak) mânâsına gelir»

denilmektedir.

Bütün bunlara mukaabil, kelimeyi Sâmî milletlerin hepsine birden teşmil eden mühim bir nazariyye daha vardır. (A. N. Poliak) ın «Revue des Etudes Islamiques» mecmûasının 1938 de çıkan birinci nüshasında neşredildikten sonra risâle şeklinde de basılmış olan «L'arabisation de l'Orient sémitique» ismindeki eserinin 1938 Paris tab'ının 37 nci sahifesindeki (1) numaralı hâşiyede bu nazariyye şöyle hulâsa edilmektedir:

«A R B) tâbîrinin (Schloezer) in tedkikaatından i'tibâren Garp ilminde (Sémites = Sâmîler) ismiyle anılan ırkî câmianın asıl ismi olmak ihtimâli ve (İbrânî) mânâsına gelen (A B R) tâbîrinin de (Haupt) un tasrîhi vechile (A R B) kelimesinin ses sırası değişmiş bir şeklinden ibâret gibi göründüğü unutulmamalıdır.

Kitâb-ı Mukaddes'de Elâmîlilerle Lidyalılara şâmil olup Ken'ânîlerle alâkadar olmayan bu tâbîrin ırkî bir mefhûm ifâde etmediği mâlûmdur; Sâmîler câmiasının her hangi bir kısmı teşkîlâtlı bir devlet hâlinde inkişâf edip ayrı bir milliyyet hissi ihrâz ettikçe, eski umûmî isim, teşkîlâtları daha şekilsiz olan ve yaşayış şekilleri de daha eski devirlere uyan diğer cemâatlerin üstünde kalıyordu. Bir nazîresi de (Türkmen) kelimesinin târihinde görülen bu inkişâf tarzından anlaşıldığına göre, (A'rab) ismi eski devirlerde bâzan bütün göçebe Sâmîlere âlem oluyor, bâzan da Âsûrî ve Yemen kitâbelerinde görüldüğü gibi bir takım muayyen kabîlelere inhisâr ediyordu. Bu takdirde ise, (A R B =A B R) fi'li Arapçada (Anlaşabilen kelimelerle fikir beyân etmek) mânâsına geldiğine ve bu da İbrânî dilinin (H B R, D B R, B R R) fiilleriyle karşılaştırılabileceğine göre, Arap lûgatçilerinin ırkî tâbîri:

(Acem denilen yabancı milletlere mukaabil anlaşılabilir bir dil konuşanlar) mânâsına göstermeleri her halde aklın almayacağı bir şey değildir...»

Bu nazariyye, Arabistan'ı bütün Sâmilerin müşterek menşei gösteren ve bundan evvel bahsi geçen (Winckler — Caetani) nazariyyesini de te'yid ediyor demektir: Netice i'tibâriyle Arap kavmi, iklimin değişmesi ve bilhassa kuraklaşması hâdiseleri üzerine Cezîret-ül-Arab'ı terkedip etrâfa yayılmış olan eski Sâmiler câmiasının Arabistan'da kalmış bir bakıyyesi demektir ve (Arab) ismi de esâsen bütün Sâmîlerin müşterek ismidir; (ARB/ABR = Arab/İbrânî) isimleri arasındaki ses tahavvülü de bu son noktanın en mühim delillerinden biri sayılabilir.

Böyle bir vaziyet karşısında tabii bir ehemmiyyet alan çok mühim bir mesele vardır: Bugün Arap kavmi dünyânın iki

kıt'ası üzerinde böyük bir yekûn tutan yaygın bir câmia hâlindedir; eğer Araplık eski Sâmîler câmiasının Cezîret-ül-Arab'da kalmış bir bâkıyyesinden ibâretse, bu gün Oman denizinden Akdeniz boyunca Atlas - okyânûsu'na kadar yayılmış olan Arap âlemi nedir? Yâni bugünkü Araplık, eski Arap kavminin asırdan asra nüfûsu artıp çoğaldıkça Arabistan'a sığamadığı için hârice yayılmış bir devâmından mı ibârettir?

İslâmiyyetin zuhûru sıralarında Arap yarım - adasının nüfus mıkdârına âit hiç bir vesika mevcûd olmadığı için, bu husûsta bir takım delillere istinâden ileri sürülmüş bâzı tahminlerden başka bir şey bulmak kaabil değildir. Bu tahminler umûmiyyetle 7-8 milyon civârındadır. Cezîret-ül-Arab'ı aşıp taşmış olan bugünkü Arap nüfûsunun mıkdârı hakkında da bir takım tahminler ileri sürülmektedir; meselâ Profesör (Bernard Lewis) in yukarda bahsi geçen «Les Arabes dans l'histoire» ismindeki eserinde şöyle bir kayde tesâdüf edilir (1958 Brükel tab'ı S.16):

«Asya ile Afrika'da Arapça konuşan milletlerin umûmî yekûnu kırk ile altmış milyon arasında tahmîn edilmekte ve bunun yirmi milyondan fazlası Mısır'da ve on iki milyondan fazlası da Şimâlî - Afrika memleketlerinde yaşamaktadır».

Bu rakamların tahmini olmasına sebep, Arap memleketlerinde muntazam nüfus istatistikleri yapılmamış olmasıdır; işte bundan dolayı Fransa Baş - Vekâleti «Tevsikaat Dâiresi müdürlüğü = Direction de la documantation» tarafından neşrolunan «Notes et études documentaires» serisinin 9 Ağustos 1952 târihli ve 1,642 sayılı «Les Musulmans dans le monde» risâlesinin 38 inci sahifesindeki tahmînî nüfus yekûnları içindeki Asya ve Şimâlî - Afrika arap memleketlerinin nüfus mıkdarları cem'edildiği takdirde umumî rakam olarak elde edilen 59,325,000 yekûnu da tahkikaatın resmiliğine rağmen takribidir; işte bu resmî tahmin de Profesör (Bernard Lewis) in yukarıki fıkrasında gördüğümüz a'zâmî «Altmış milyon» rakamını te'yid etmektedir.

Fakat, bugünün bu 59-60 milyonluk Arap kütlesi, Arabistan'ın Yedinci asırda yedi milyon tahmin edilen umûmî nüfûsunun asırdan asra kabararak fazlalaşmasından hâsıl olmuş değildir; çünki, Yedinci asra âit tahmînî rakam o zamanki Arabistan'da az çok ırkî bir câmia nüfûsunu ifâde ettiği hâlde, Yirminci asrın böyük rakamları muhtelif Asya ve Afrika ırklarından mürekkep bir dil câmiasına âittir.

Bugün, Arapça konuşan ve hattâ Araplık iddiâ eden bu câmia mensuplarının muazzam bir ekseriyyeti, İslâmiyyetin zuhûru devrindeki Arap ırkıyla kat'iyyen alâkadâr değildir.

Hicretin birinci asrında başlıyan İslâm fütûhâtı esnâsında yeni din ile berâber Arap dili de etrâfa intişâr etmiş, fakat Arapçanın bu intişâr kudreti yalnız Sâmî ve Hâmî diller konuşan milletler sâhasına münhasır kalmıştır.

(A. N. Poliak) ın yukarda bahsi geçen «L'arabisation de l'Orient sémitique» ismindeki tedkiknâmesinin başında bu mesele şöyle izâh edilir (1938 Paris tab'ı, S. 35 - 36) :

«Biz bu makaalede İslâm fütûhâtı esnâsında ahâlîsi Arapça konuşmayan ve kendilerini Arap saymayan bâzı memleketlerin nasıl olup da Arap memleketleri hâline geldiklerini hiç olmazsa ana — hatları i'tibâriyle anlamaya çalışacağız. Bu kıt'aların İslâm fütûhâtı devrinde tâbi' oldukları şerâiti tesbît için kullanmakta olduğumuz (Sâmî - Şark) tâbîrinden maksadımız, Araplaşma hâdisesinin umûmiyyetle yerli ahâlisinin ekseriyyetle olmasa bile hiç olmazsa mühim bir kısmı i'tibâriyle hem gramer, hem de kısmen lûgat bakımlarından Arapçaya benziyen bir dil konuştuğu memleketlerde muvaffakiyyetle neticelenebildiğini tebârüz ettirmektir.

İran ile İslâm idâresindeki İspanya gibi diğer bir takım memleketlerdeyse Arapçanın hâkim zümre tarafından yegâne edebî dil olarak uzun zaman kullanılması halk ekseriyyetini kat'iyyen araplaştıramamıştır. Hattâ (Sâmî - Şark) bile iki muhtelif kısma ayrılmalıdır:

A) Ahâlisinin ekseriyyeti Sâmî diller konuşan bütün memleketler, yâni bugünkü Arap - Asya: Bu eski Sâmî halkın Gayri - Sâmî memeketlere yerleşmiş olan kütleleri (yâni Yahudilerle Kürdistan âsûrîleri ve Habeşistan'ın Cenûbî - Sâmî kabîleleri) araplaşmaktan kurtulmuşlarsa da, bunların terketmiş oldukları Sâmî diyârın ahâlîsi Arap dilini ve ekseriyyet i'tibâriyle de İslâm dînini kabûl etmişlerdir.

B) Ahâlisinin ekseriyyeti Hâmî bir dil ve mühim bir akalliyyeti de Sâmî lehçeler konuşan iki memleket: Mısır (Nîl'in şarkındaki Bâdiyet-ül-Arab'la Sûriyeli muhâcir kütleleri) ve Şimâlî - Afrikanın asırlarca Kartacalıların te'sîri altında kalmış olan (Livya, Tûnus, Cezâyir vesâire) havâlîsi.

Üçüncü bir Hâmî - Sâmî memleketi olan Habeşistan bir takım coğrâfî sebeplerle İslâm istîlâsından ve binnetîce araplaşmadan kurtulmuştur; fakat orada bile Arapça, İslâmiyyeti kabûl eden kabîlelerin edebî dili hâline gelmiştir».

Bununla berâber, araplaşma hâdisesi birdenbire tahakkuk etmiş değildir; bilhassa Emeviler devrinde İslâmiyyetle berâber Arap dilini kabûl etmiş mühtediler bile Arap sayılmamış, «Mevâli» denilen âzâd olmuş köleler zümresine mensup sayılmışlardır; (Poliak), ayni risâlesinin 37 inci sahifesinde bu noktayı da şöyle anlatır:

«İslâm fütûhâtının ferdâsında (A'râb) tâbîriyle Arap yarım - adasının yerli kabîlelerine mensûb olanlar kasdolunurdu; bu gibi kabîle mensupları veyâhut bütün mevcutlarıyla kabîle kütleleri ister Arabistan'da otursunlar, ister başka bir memlekete yerleşip Arap menşe'lerinin hâtırasına orada sâdık kalsınlar, hep Arap sayılırlardı. Başka memleketlerden asırlarca evvel hicret etmiş olanlar için bile, yarım - adada oturmak ve bir Arap lehçesi konuşmak Arap sayılmaya kâfî sebepler değildi.

Buna mukaabil asırlarca başka memleketlerde oturmuş olmak da bir arabı gayri - arap istihâlesine uğratmazdı. Meselâ Irak'daki (Benû - Tağlib) kabîlesi hıristiyan olduğu halde (Ehl-i-Kitâb) dan sayılmaz, bil-akis bir Arap cemâati sa-

yılırdı; halbuki menşe'lerinin Filistin olduğunu unutmamış olan Hicaz yahudileri Arap sayılmazdı».

Arapça konuşmaya başlamış yabancıların Arap câmiasına mensup sayılmaları ancak Abbâsîler devrinde mümkin olabilmişti; ayni eserin 47 nci sahifesinde bu nokta da şöyle anlatılır:

«Abbâsî halifesi (Melik-ül-Arab = Arap hükümdârı) ydı, fakat (Arab) kelimesinin mânâsı artık değişmişti: Araplık artık imtiyazlı bir sınıf değil, bir milletti ve bu millet Arapça konuşan bütün Müslümanları benimsemiye âmâdeydi.

Araplaşmış olan (Mevâli) zümreleri işte bundan dolayı evvelce hükümleri altında bulundukları kabîlelerin âzâları vaziyetine geçmişlerdi. Horasanlıların ahfâdı da dâhil olmak şartiyle Irâk'ın bütün zâdegân zümresiyle orta - tabaka mensupları işte bu hâle gelmişti».

Sâmî ve Hâmî milletlerin boydanboya araplaşması işte bu vaziyet üzerinedir; ayni risâlenin 56 ncı sahifesinde bu böyük istihâle de şöyle anlatılır:

«... İşte bundan dolayı Abbâsî devri Sâmî - Şark'ın araplaşmasında ve netîce olarak Arap dilinin yayılmasında en mühim merhale olmuştur; bu netîce Arap edebiyyâtının inkişâfı, Arap kabîlelerinin muhtelif yerlere dağılması, köylülerin muhâceretleri üzerine muhtelif memleketler arasındaki ırkî farkların azalması ve yerli ahâliden böyük bir kısmının Arap kabîle teşkîlâtına katılması sâyesinde tahakkuk etmiştir.

Yedinci ve Sekizinci asırların imtiyazlı Arap zümresi Hılâfet sâhasının Sâmî ve Hâmî - Sâmî milletlerine târihte ilk defâ olarak memleketlerinin birliği ve müşterek bir edebî dil fikrini telkîn etmiştir. Fakat, o hâkim zümre ancak mahkûm milletler tarafından eritilip temsîl edildikten sonra bu milletler Arap dilini ayrı bir mütehakkim tabakanın lisânı değil, kendi dilleri telâkki etmiye muvaffak olmuşlardır».

İşte bu vaziyetten dolayı bugünkü Arap âlemi böyük bir dil câmiasından başka bir şey değildir; bu câmianın ırk, vatan ve hattâ kıt'a birliğiyle hiç bir alâkası yoktur; içinde araplaşmış Türkler, Kürtler, Acemler ve hattâ Rumlarla, Ermeniler bile bulunan bu yaygın câmiaya dâhil olan muhtelif ırklarla milletler arasında İslâmiyyetin zuhûru bakımından bir târih birliği de mevcut değildir: Çünki İslâmın menşei Cezîret-ül-Arab'a münhasırdır. Ancak, bundan evvel de gördüğümüz gibi, Cezîret-ül-Arab bütün Sâmî milletlerin müşterek menşeidir ve bu milletlerin tek bir ırktan türemiş olmak ihtimâli de çok kuvvetlidir. Fakat, o ırkî menşe' meselesi o kadar eski zamanlara âittir ki, İslâmiyyetin zuhûrunda o menşe'den ayrılmış milletlerin her biri binlerce yıl sürmüş iklîm ve ihtilât te'sirleriyle bâzı husûsiyyetlerinde Arap tipinden ayrılan ırkî şekiller almışlar ve dil, vatan ve milliyyet bakımlarından Arabistan'la eski alâkalarını tamâmiyle kaybetmişlerdir.

İşte bundan dolayı, İslâmiyyetin zuhûruna tesâdüf eden Yedinci asırdaki Arap câmiası Antropoloji ve Etnoloji sâhalarında müstakillen tedkîki zarûrî bir kütle demektir.

III - ANTROPOLOJİDE (ARAB) IRKI

İslâmiyyetin zuhûru devrindeki Arap tipi bugün nasıl tedkîk edilebilir? Antropolojide ancak bugün mevcûd olan tiplerin ele alınması pek tabiî bir zarûrettir: Bâzı Arap iskeletleri üzerinde bir takım tedkîkler yapılmışsa da kat'î bir neticeye varılamamıştır. Fakat, acabâ bugünkü Arap tipi, eski Arap tipinin ayni midir?

Başta tesâlüp ve ihtilât olmak üzere muhtelif âmillerin her ırk tipinde olduğu gibi hakîkî Arap tijinde de bir takım tahavvüllere sebep olması pek tabiîdir. İşte bundan dolayı Araplarla araplaşmış milletlerin tefrîkı bile güçleşmiştir. Meşhûr antropoloji âlimi Profesör (Eugène Pittard) ın «Les races et l'histoire» ismindeki eserinin 1924 Paris tab'ının 432 nci sahifesinde bu nokta şöyle tavzîh edilir:

«... Bir çok Araplar yorulmak bilmez göçebeliklerinden dolayı Arabistan'ın komşusu olan memleketlere hulûl etmişler ve bunların en aşağı hisapla bâzıları o memleketlerden artık geri dönmemişlerdir. Hattâ bir çok yerlerde hakîkî Arapların araplaşmış kütlelerden tefrîkı kaabil değildir...».

Bu vaziyet, Antropoloji sâhasında bir takım ihtilâflara bile sebeb olmuştur; gene ayni menbaın 433 üncü sahifesinde de bu nokta şöyle îzâh edilir:

«En hâlis Arap tipinin Cenûbî - Arabistan'da, Yemen ve Hadramût havâlisinde bulunduğundan bahsedilir. Irkî safveti yabancılar tarafından en az ihlâl edilmiş sayılan bu sâhalar hâricinde Arabistan, bilhassa çevresini teşkîl eden yerlerde komşu milletlerle pek çok ihtilâtlara ma'ruz olmuş gösterilmektedir. Olabilir. Her halde asıl Arabistan araplarına âit hususiyyetler arandığı takdirde, Arap antropolojisine âit mâlûmâtın maatteessüf pek nâdir oluşu bilhassa nazarı dikkati celbetmektedir.

Bir taraftan bu mâlûmâtın azlığına ve bir taraftan da fütûhât devrinde muhtelif ırk zümrelerine mensup kütlelerin Arap hâkimiyyet dâiresine girmiş bulunduklarına ve işte o sûretle bu milletin hakîkî çehresini tahrîfe uğratmış olduklarına kat'î sûrette vâkıf bulunmamız, (Arab) kavmini tedkîk etmiş olan müellifler arasındaki ihtilâfın sebeplerini bize îzâh eden bir vaziyet demektir».

Bununla berâber, bir kavmin bütün ırkî husûsiyyetlerini birdenbire kaybedivermesi de kaabil değildir; çünki bu gibi husûsiyyetler çok uzun tekâmül devirlerinden sonra teşekkül ve takarrür etmiş esaslı vasıflardır. Northampton üniversitesi profesörlerinden (Frank H. Hankins) in «La race dans la civilisation» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1935 Paris tab'ının 213 üncü sahifesinde bu nokta şöyle îzâh edilmektedir:

«... Beşer cinsinin şibih - beşer cinsinden ayrılması takrîben iki milyon sene evvel vukuua gelmiştir; bugünkü insanların ana - tipleri de en aşağı hisapla bundan dört yüz bin yıl evvel teşekkül etmiş olduğuna göre, ırkî husûsiyyetlerin tebârüziyle ırk ihtilâtlarının tahakkukunu te'mîn edecek bol bir zaman geçmiş demektir».

Böyle bir vaziyette, ihtilâta uğramış nesillerin ana - ırk izlerini az zamanda tamâmiyle kaybetmiş olmaları tabii kaabil değildir. Fakat hiç olmazsa umûmi çizgilerin az çok tesbît edilmesi her hal-

de kaabildir. Profesör (Eugène Pittard) yukarda batsettiğimiz eserinin 433 üncü sahifesinde hakikî Arap tipinin bu umûmi çizgilerini şöyle tesbit etmektedir:

«Arapların mu'tâd olan antropolojik tasvîrine göre bunların boyları uzun, kafa tasları uzun (dolichocéphale), yüzleri uzun ve gözleriyle saçları siyahtır. Fakat bu tasvîr acabâ hakîkatin tam bir ifâdesi midir?»

Halle üniversitesi profesörlerinden (C. Brockelmann) ın «Histoire des peuples et des Etats islamiques» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1949 Paris tab'ının 12 nci sahifesindeki Arap tipi de şöyledir:

«...(Eug. Fischer) in (Şark ırkı) dediği ırkın başlıca mümessilleri olan Arapların en bâriz vasıfları dar bir yüzle uzun bir baş, ucu kıvrık bir burun, ense üstü çok kabarık bir kafayla dâimâ nârin olan orta bir boydur».

(Clément Huart) ın «Histoire des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1912 Paris tab'ının birinci cildinin 9 uncu sahifesinde de şehirliler kadar ihtilâta uğramamış olan bedevî tipi şöyle tasvîr edilir:

«Ekserisi çok mütenâsip endamlı ve orta boylu, yaşayış tarzlarıyla îzâh edilebilecek sûrette gaayet cılız olmakla berâber pek çevik ve kollarıyla bacaklarının inceliklerine bakınca inanılmıyacak kadar kuvvetli olan bedevî Arapların yüz çizgileri muntazam, çehreleri hoş bir şekilde beyzî, kafa - tasları ekseriyyetle biçimsiz yâhut sivri, gözleri kara ve nazarları seciyye kuvvetlerini gösterecek kadar nâfizdir».

(Will Durant) ın Medeniyyet târihi külliyyâtının bundan evvel de bahsi geçen «L'age de la foi» serisinin birinci cildinde de ayni bedevî tipi şöyle tasvîr edilmektedir (1952 Paris tab'ı, S. 203) :

«... Devesi kadar dayanıklı ve atı kadar hassâs ve ateşli olan bedevî kısa boylu, ince yapılı, kuvvetli ve dayanaklı olduğu için bir kaç hurma ve biraz sütle günlerce yaşayabilirdi; hurmadan istihsâl ettiği şarap da kendisine hayat şartlarını unutturup muhayyilesini tahrîk ederdi».

Profesör (Brockelmann) ın yukarda iktibâs ettiğimiz ifâdesinde Arap tipinin en bâriz vasıflarından biri de «kıvrık burun» gösterilir: Türk halk lehçesinde buna «basık burun» denilmektedir; Antropolojide bu burun şekline «Type nasal leptorrhinien» ismi verilir. Fakat bu husûsiyyet Araplara münhasır değildir. Paris Antropolojisi mektebi Etnoloji profesörü (Dr. George Montandon) un «La race, les races» ismindeki eserinin 1933 Paris tab'ının 258 inci sahifesinde Berberiler, Hind - Efganlılar, Endonezyalılar, Malezyalılar ve Polinezyalılarla berâber «Esmer ırk = Race brune» e mensup gösterilen Arap kavminin bu basık burun husûsiyyeti ayni eserin 255 inci sahifesinde Ermeniler ve bir çok Yahudilerle «bâzı Arapların» müşterek bir husûsiyyeti şeklinde gösterilir. Buna mukaabil Arap burun şeklinin öyle olmadığı hakkında da bir takım tedkikler vardır; meselâ (Eugène Pittard) ın yukarda bahsi geçen «Les races et l'histoire» ismindeki eserin-

de bu mesele şöyle izâh edilmektedir (1924 Paris tab'ı, S. 437) :

«Burun nisbeti bakımından (Chantre) ın tedkîk ettiği bütün Arap kabileleri (Mésorrhiniens = Mütevassıt-ül-enf = Orta - burunlu) dur. Bu nokta, ihmâl edilemiyecek bir husûsiyyettir. Ferdî nisbetler (Leptorrhiniens = Basık - burunlu) ları yüzde on dokuzdan ibâret göstermekte ve daha fazla bir nisbette de (Platyrrhiniens = Minkaarîyy-ül-enf = Gaga - burunlular) bulunduğu anlaşılmaktadır. Eğer şimdiye kadar tesbît edilen bu üç husûsiyyete istinâd edecek olursak, bu bedevîlerin mütecânis olmadıklarına hükmetmemiz îcâb eder.

Fazla olarak, gene ayni bedevîleri Arapların fütûhât devrindeki ırkî çehrelerini temsîl etmekte farzettiğimiz takdirde ise, o devirdeki Arap fâtihlerin artık sâf bir ırk temsîl etmedikleri netîcesine varmamız lâzımgelir.

Zâten hangi devirde olursa olsun, tamâmiyle sâf bir Arap ırkı acabâ mevcûd olmuş mudur?».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz Arap tipinde boy hakkındaki rivâyetler «Uzun», «Orta» ve «Kısa» diye sıralanmakta ve burun nisbetleri de «Basık», «Orta» ve «Gaga» şeklinde teselsül etmektedir. Bu ihtilâflara mukaabil (İnce yapılı», «Mütenasip endamlı», «Beyzi ve uzun yüzlü», «Esmer tenli», «Kara gözlü», «Siyah saçlı» ve «Çevik vücutlu» gibi vasıflarda ittifâk edilmektedir.

Fakat, Antropoloji sâhasının en mühim mi'yarlarından biri olan kafa şekli umûmiyyetle uzun, yâni «Dolichocéphale» gösterildiği halde, bâzı menbâlarda «Brachycéphale = Kısa başlı» lıktan da bahsedilir: Meselâ o sâhadaki tedkikleriyle mâruf (Bertholon) ve (Chantre) ismindeki âlimlerin vardıkları neticeye göre hakiki Arap tipi «Brochycéphale» dir. Şu halde Arabistan'ın «Dolichocéphale» tipleri nasıl izâh edilecektir? (Eugène Pittard) yukardaki bahsi geçen eserinde kendisinin tarafdâr olmadığı bu nazariyyeyi şöyle icmâl etmektedir:

«Bu izâha göre Arabistan'da tesâdüf edilen uzun - başlı = dolichocéphale Araplar (Kendi yerlerinde) değillerdir. Bunları o kıt'anın yabancıları saymaktan başka çâre yoktur: Bu tiptekiler (Muhtelif devirlerde Arabistan'a hicret etmiş ve yerliler tarafından araplaştırılmış Berberî kabileleridir). Hakîkî Araplar (kısa - başlı = brachycéphale) dir».

Fakat bunun bir nazariyyeden başka bir şey olmadığı unutulmamalıdır: Çünki Antropoloji sâhasında hakîki Arap tipi umûmiyyetle «Uzun - başlı = dolichocéphale» kabûl edilir; meselâ Paris Antropolojisi mektebi Etnoloji profesörü (Dr. George Montandon), biraz evvel bahsettiğimiz «La race, les races» ismindeki eserinin 262 nci sahifesinde Arapların ekseriyyetini «Dolichocéphale = Uzun - başlı Akdeniz ırkı» na mensup gösterir ve bu ırkı bâzı âlimlerin «Race orientale = Şark ırkı / Şarklı ırk» saymakta olduklarını anlatır.

Fakat her halde Arabistan arapları nın içinde «Kısa - başlı = brachycéphale» tipler de bulunduğu unutulmamalıdır: Bu vaziyetin sebebi, ancak mechûl devirlerde vukua gelmiş bir takım muhâceret-

lerden mütevellit ihtilâtlarla izâh edilebilir. İşte bütün bunlardan dolayı (Eugène Pittard) ayni eserinin 442 nci sahifesinde (Araplar) faslına nihâyet verirken son söz olarak şu neticeye varmakta tadır:

«Hulâsa olarak denilebilir ki, Antropoloji bakımından Arap meselesi bizce halledilmiş olmaktan uzak, hem çok uzaktır».

Bu hükmün de başlıca âmili, Arap kavminin uğramış olduğu ihtilâtların neticelerinde aranmalıdır.

Zâten târihlere geçmiş olan klâsik Arap an'anesi de bu hükmü te'yid edecek mâhiyyettedir. Meselâ (Ebu-l-Fidâ İsmâîl) in «Kitâb ul-Muhtasar fî Ahbâr il-Beşer» ismindeki meşhûr Arapça eserinin 1325 Mısır tab'ının birinci cildinin 99 uncu sahifesindeki «

ذكر امم العرب واحوالهم قبل الاسلام

= İslâmiyyetten evvel Arap milletleri ve bunların ahvâli» faslında müverrihlerin Arap kavmini (Bâide), (Âribe) ve (Müsta'ribe) isimleriyle üç kısma ayırdıklarından bahsedilerek bunlardan eski (Bâide) zümresinin Yemâme taraflarında, hakiki Arap ırkını temsîl eden (Âribe) zümresinin Yemen'de ve sonradan araplaşmış olan (Müsta'ribe) zümresinin de Hicaz'da bulunduğu tasrih edilir. Bunlardan Hazret-i Peygamberin de mensûb olduğu (Müsta'ribe) zümresi esâsen Arap olmayıp Arabistan'a yerleştikten sonra araplaşmış olan zümredir ve zâten «Müsta'ribe» sıfatı da «Araplaşmış» mânâsına gelir ve bu taksîmâta hemen bütün İslâm menbâlarında tesâdüf edilir.

Arabın «Acem» le, yâni arap olmayan milletlerle ihtilâtı hakkında da Arap menbâlarında bir hayli tafsîlâta tesâdüf edilebilir. Meselâ «Ünvân-ul-İber» ismindeki (İbni - Haldûn) târihinin (Şeyh-ül-İslâm Pirî-zâde Mehmet Sâhib Efendi) tarafından Türkçeye terceme edilen mukaddimesinin birinci cildinin 1275 İstanbul tab'ının 242 nci sahifesinde yalnız bedevîlerin İslâmiyyetten evvel ihtilâttan masûn kaldıkları şöyle anlatırlır :

«Deşt-ü-sahrâ ve beriyye-i kafrâyı mesken-ü-me'vâ ittihâz eden kabâil-i Arabın esl-ü-nesebleri ihtilât-ı ecânibden masûn-u-mahfûz olup silsile-i karâbetlerine muntazım olan ricâlin aralarına ecnebî dühûliyle asl-u-nesebleri medhûl değildir».

Fakat İslâm fütûhâtı bedevîlerin de böyük bir nisbette ihtilâta uğrayıp ırkî safvetlerini kaybetmeleriyle neticelenmiştir; ayni cildin 243 üncü sahifesinde bu nokta da şöyle izâh edilmektedir:

«Evâil-i İslâmda kabâil-i Arabın nesl-ü-nesebleri bîgâne dühûliyle muhtel olmayup her kabîlenin neseb-ü-hasebleri kabîle-i ukrâdan imtiyâzına kâfî idi. Lâkin tavâif-i askeriyye ümerâ ve rüesâsı katında nesl-ü-nesebleriyle iştihârdan fazla alâmet-i zâide ile ma'rûf olmak mülâhazasiyle mavtinlerine nisbet ile mevmûm oldular.

Sadr-ı İslâmdan sonra memâlik-i İslâm müttesi' ve kabâil-i Arab bâdiyeden etrâf-u-aktâra müntesir olup tavâif-i Acem ve Rûm ile muhtelit olmalarıyla

nesl.ü.nesebleri fâsid ve muhtel olmağın semere.i şecere.i karâbet olan asabiyyet fâidesi mahv.u.muzmahil olup lede.l.hâce birbirlerine avn.u.nusratta himmetleri fâtir ve kudretleri kaasır oldu ve temâ.dî.i eyyâm ve ihtilât.ı a'câm ile emsâr.u.bilâda nüzûl eden kabâilin gittikçe nesl.ü.nesebleri nesy.ü.mensî olup mühâfaza.i alâka.i karâbet ancak bâdiyede ikaa.met eden a'râbda bâkî kaldı».

Bu îzâha göre İslâm fütûhâtına iştirâk edip Arabistan hâricine çıkmış olan bedevî kabileler ihtilâta uğramış ve yalnız Cezîret.ül.Arab'da kalabilenler ırkî safvetlerini muhâfaza edebilmişlerdir.

Ancak, lüzûmunda yardım taahhüdiyle kabilelere hulûl ve intisâb ör ve âdeti yüzünden Arabistan'daki kabileler de az çok ihtilâta uğramışlardır; gene ayni cildin 244 üncü sahîfesinde (İbni - Haldun) bu noktayı da şöyle anlatmaktadır:

«... Semere ve fâidede iştirâk, nesl.ü.nesebde iştirâk menzilesine tenzîl olunup beynlerinde mün'akıd olan şerâit.i ahdi muhâfazaya ihtimâm ve lede.l.hâce avn.u.nusrata kıyâma taahhüd ile bir kabîleye dâhil olan ricâl ol kabîlenin ehl.i ensâbından ma'dûd olur.

Bundan sonra tûl.i ahd.ü.zaman ile bunların asl.ü.nesebleri mensî olup hakîkat.i hâle vâkıf ricâl dahî munkarız ve ekser.i nâs katında ahyâlleri mechûl.ü.müştebeh olur ve dahî vakt.i Câhiliyyet ve ahd.i İslâmda kabâil.i Arab ve tavâif.i Acem miyânında şecere.i nesl.ü.neseb bir menbetden menbet.i âhara nakl.ü.irtihâl.den hâlî olmayup her asırda avârız.ı es.bâb ile tedâhül.i ensâb vâki' olmuştur».

Bu fıkranın baş taraflarında yalnız Arap kabilelerinin birbirleriyle ihtilâtı kasdedilir gibi bir ifâde kullanılmaktaysa da, sonunda «Acem» tâbîriyle yabancı milletlerin de bedevilerle ihtilât etmiş oldukları bütün vuzuhiyle tasrîh edilmekte olduğuna göre, hiç bir tereddüde imkân kalmamaktadır.

Bu vaziyet karşısında ırkî safvetini tamâmiyle muhâfaza etmiş bir Arap zümre ve hattâ kabilesinin mevcûdiyyetinden nasıl bahsedilebilir? Hattâ bundan dolayı Araplığı bir dil câmiası şeklinde gösteren bir Hadis bile vardır; (Ahmet Naîm Bey) in «İslâmiyyette da'vây.ı kavmiyyet» ismindeki eserinin 1332 Istanbul tab'ının 48 inci sahîfesinde Arapça metni de bulunan ve Araplığın mâhiyyetini tıpkı bugünün Garp ilminde olduğu gibi tesbît eden bu Hadîsin Türkçe tercemesi şöyledir:

«Ey nâs, Rabbiniz yalnız bir Rab'dir. Babanız yalnız bir babadır. Dîniniz yalnız bir dindir. Araplık sizin ne babanız, ne ananızdır: o, lisandan ibârettir. Her kim Arapça konuşursa araptır».

Umûmiyyetle İslâm ve bilhassa Arap menbâlarında klâsikleşmiş olan ve yukarda (Ebu.l.Fidâ) dan naklen bahsi geçen üçlük ırkî taksîmâta İslâmiyyetten sonra dördüncü bir zümre olarak «Müsta'cime» tabakası da ınzımâm etmiştir. (Mahmud Es'ad Efendi) merhûmun bundan evvel muhtelif münâsebetlerle bâzı fıkralarını iktibâs etmiş olduğumuz «Târîh.i dîn.i İslâm» ın birinci cildinde bu dört zümre hakkında şu mü-

him îzâhâta tesâdüf edilir (1327 İstanbul tab'ı, S. 113) :

«Müverrih.i şehîr (İbni . Haldun) arabı başlıca dört tabakaya taksîm eder ki (Arab.ı Âribe), (Arab.ı Müsta'ribe), (Arab.ı Tâbia), (Arab.ı Müsta'cime) dir.

(Arab.ı âribe) hâlis araptır ki Cezîre'nin sekene.i kadîmesidir. Bunlara (Arab.ı mâcide) ve (Arab.ı bâide) dahî denilir. İşbu akvâm.ı kadîme işledikleri mezâlim ve taaddiyyâtın cezâsı olarak mahv.u.helâk olmuş veyâ inkılâbât ve tahavvülât.ı kevniyye arasında akvâm.ı sâire ile ihtilât edip nâmları unutulmuştur. Bunlar hakkında deverân eden rivâyât akall.i kalîl olup Kur'ân.ı Azîm.üş.şân'ın Âyât.ı celîlesinde hâllerine remz.ü.işâret buyurulmuştur.

(Arab.ı müsta'ribe) Kahtân.ibni.Â.bir ibni Şâlih ibni Erfahşed ibni Sâm ibni Nûh Aleyh.is.Selâm evlâdının (Arab.ı âribe) ile ihtilâtından hâsıl olmuştur. Kahtân'ın lisân.ı aslisi Süryânî olduğu ve lisân.ı arabiyi (Arab.ı âribe) den tahsîl ve evlâd.u.ahfâdına naklettiği rivâyât.ı târîhiyyedendir; anlara (Arab.ı müsta'ribe) tesmiye edilmesinin sebebi budur.

(Arab.ı tâbia lil.Arab) Kahtân'ın biraderi Fâliğ zürriyyetinden ve İbrânîyy.ül.asl olan İsmâil.ibni.İbrâhîm Aleyhime.s.Selâm evlâdının (Arab.ı müsta'ribe) ile ihtilâtından hâsıl olmuştur. İsmâil Aleyhi.s.Selâm'ın lisânı İbrânî iken lisân.ı arabı tahsîl ve zürriyyetine nakletmiştir.

(Arab.ı müsta'cime) Arab.ı.tâbia'nın zuhûr.ı İslâmdan sonra i'lây.ı Kelimet.Ullâh için etrâf.ı âleme intişâr ederek akvâm.ı muâsıra ile ihtilâtından hâsıl olmuştur: Mısır, Bilâd.ı.Mağrib, Sûriyye, Irâk ahâlîsi bu kabildendir».

Bu îzâhâtta dikkat edilecek bir kaç mühim nokta vardır:

A) Yukarda (Ebu.l.Fidâ) nın üçlük taksiminde gördüğümüz (Arab.ı bâide) ile (Arab.ı âribe) hakîkatte (Bâide), (Mâcide) ve (Âribe) sıfatlarıyla anılan ayni bir zümreden başka bir şey değildir ve hakîki Araplar işte bunlardan ibarettir; fakat bunlar kısmen mahvolmuş ve kısmen de ihtilâta uğrayarak eriyip gitmiştir; zâten (Bâide) kelimesi, gerek (Mahmud Es'ad Efendi) nin ayni cildinin 113 üncü sahîfesindeki (3) numaralı hâşiyede, gerek (Abdurrahman Şeref) in «Zübdet.ül.Kısas» ismindeki eserinin 1315 Istanbul tab'ının 63 üncü sahîfesinde «mahvolmuş» mânâsiyle izâh edilir. İşte bundan dolayı bugün o zümreye mensup hakîki ve sâf arap mevcut değildir: Bu telâkki, şimdiki Antropoloji ilminin yukarda gözden geçirdiğimiz hükümlerini de netice i'tibâriyle te'yîd ediyor demektir;

B) «Araplaşmış araplar» mânâsına gelen (Arab.ı müsta'ribe) mefhûmu, (Arab.ı âribe) nin Süryânîlerle ihtilâtından mütevellit melez zümreye âittir. Bu arap an'anesine göre, Sâmî milletlerden olan Süryânîler (Âribe) zümresiyle ihtilât edince Arapça konuşmak sûretiyle lisan değiştirmişlerdir: Bu vaziyete göre mühim bir ırkî değişiklik olmamış demektir; çünki Süryânîler de Araplar gibi Sâmîdir; işte bundan dolayı (Müsta'ribe) denilen araplaşmış tabakanın (Âribe) de-

nilen hakiki araplardan böyük bir farkı olmamak lâzımgelir.

C) «Arab-ı tâbia» nın vaziyeti de «Arab-ı müsta'ribe» nin aynidir: Çünki bunlar da İbrânîlerin «Müsta'ribe» zümresiyle ihtilâtından ve İbrânî dilinin yerine Arapçayı ikaame etmelerinden hâsıl olmuşlardır; Süryâniler gibi İbrâniler de Sâmîlerdendir. Bu vaziyete göre (Âribe), (Müsta'ribe) ve (Tâbia) zümreleri arasında ırk i'tibâriyle böyük bir fark yok demektir.

Yalnız bu meselede dikkat edilecek çok mühim bir nokta vardır; (Mahmud Es'ad Efendi) nin yukarda iktibâs ettiğimiz metninde «Arab-ı tâbia» nın ceddi olan:

«İsmâîl Aleyhi-s-Selâm'ın lisânı İbrânî iken lisân-ı arabı tahsîl ve zürriyyetine nakletmiş»

olduğundan bahsedilmektedir. Fakat acabâ Hazret-i İsmâîl'in lisânı hakikaten İbrânî midir? Çünki İsmâîl'in babası Hazret-i İbrâhîm Sümerlidir ve Arabistan'a Sümer'den Hicret etmiştir. Bir İngiliz ilim hey'etinin başında Irak'daki eski Sümer ölkesinin Ur şehri hafriyyâtını idâre etmiş ve Sümeroloji sâhasında bir çok mühim keşifler yapmış olan (Sir Leonard Woolley) nin Fransızca tercemesi 1936 târihinde Paris'de neşredilmiş olan «Abraham» ismindeki eseriyle 1938 de çıkan «Ur en Chaldée» ismindeki kitabında bu mesele bütün tafsilâtiyle izâh edilir. Orta — Asya'dan gelip insanlığın ana—medeniyyetini kurmuş olan Sümerliler (1) devrinde Irâk'ın muhtelif yerlerinde Sâmî kabileler de bulunmakla berâber, Arkeoloji sâhasında şahsiyyetini tavzih edecek kat'î deliller ve emâreler bulunmuş olmayan Hazret-i İbrâhîm ile oğlu İsmâîl'in ana - dillerini İbrânî gösteren rivâyet, nisbeten muahhar bir Arap an'anesinden başka bir şey değildir; bu an'ane diğer Sâmi milletlerde de vardır. İşte bundan dolayı (Arab-ı tâbia) denilen zümrenin Sümerlilerle Sâmîlerden mürekkep bir halita olmak ihtimâli ve böyle bir halitanın Arap dilini sonradan Arabistan'da kullanmaya başlamış olması çok kuvvetli bir ihtimal dâhilindedir.

D) En karışık tabaka, (Arab-ı tâbia) nın İslâm fütûhâtı devrinde bir çok Şark ve Grap milletleriyle ihtilâtından hâsıl olan (Arab-ı müsta'cime = Yabancılaşmış arap) zümresidir: Bugünkü Araplık işte bu dil câmiasından ibârettir.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin bu sâhadaki tedkikleri, bugünkü Şark ilmiyle Araplar hakkındaki esaslarını yukarda gözden geçirdiğimiz Garp ilmi arasında bir nev'-i muvâzene teşkil edecek mâhiyyettedir. Çünki Efendi merhûm Arap an'anesindeki klâsik taksîmâtı izâh etmekle berâber, bunların bir tarafa bırakılıp bugünkü Antropoloji sâhasındaki tedkikaata ehemmiyyet verilmesini ilmî bir

(1) Sümeroloji sâhasındaki ilmî tetkiklere ve bilhassa lisâniyyât sâhasına âit vesikalara istinâden te'lif etmiş olduğumuz "Sümer - Türk Dil Birliği" ismindeki eserimizin neşir hakkını Türk Dil Kurumu almış olduğu halde, yıllardanberi bu eserimiz her nedense neşredilmemiştir.

zarûret telâkki etmektedir. Ayni eserindeki «Cezîret-ül-Arab'ın ahvâl-i etnografiyyesi» faslının 107 inci sahîfesinde bu mütâlâasını şöyle anlatır:

«Akvâm-u-ümemin neseb-ü-menşeini ta'yin husûsunda kısm-ı a'zamı evhâm-u-hayâlâttan ibâret veyâ esâtîr-ü-hurâfâttan mütevellit târihe ehemmiyyet vermektense, her ümmetin lisanlarıyla beden ve kafalarının şekl-ü-sûretine ve mütehallık olduğu ahlâk-u-âdâta riâyet etmek lüzûmu ahîren mevkı'-i sübûta vâsıl olan hakaık-ı fenniyedendir.

Bu kaaideye tevfîk edilirse, ümem-i Sâmiyenin sîmâca ümem-i aryâniyyeden (= Hind - Avrupa milletlerinden) farkı olmadığı görülür; anlar gibi kafaları muntazam, çeneleri düzgündür. Lâkin lisanları beyninde pek az müşâbehet olmağla, yekdiğerinden çok eski zamanlarda ayrılmış oldukları müstebân olur.

Ümem-i muhtelife-i Sâmiye lisanları beyninde ise büyük bir münâsebet ve müşâbehet vardır; âdetâ cümlesine bir lisân-ı aslînin şu'beleri nazariyle bakılabilir».

Bu fıkradaki Âri - Sâmî menşe' birliği meselesi Garp ilminde de bir aralık ileri sürülmüşse de kat'i bir neticeye bağlanmamıştır. İşte bundan dolayı (Mahmud Es'ad Efendi) o noktayı bir tarafa bırakarak ayni cildindeki «Arabın menşei» faslının 109 - 112 nci sahîfelerinde Cezîret-ül-Arab'ı bütün Sâmîlerin menşei gösteren nazariyyeyi işte şöyle te'yîd etmektedir:

«Kütüb-i İsrâîliyyeden me'huz olan târîhin ta'yîn ettiği vechile Araplar mı Bâbil'den Dicle ve Fırât vâdîlerinden çıkıp Berr-üş-Şâm sevâhiline ve Cezîret-ül-Arab'ın içine intişâr etmişlerdir, yoksa sâir ümem-i Sâmiye mi Cezîret-ül-Arab'dan, hayvanlarına mer'â arayarak, Sûriye ve Irâk taraflarına gelmişler ve müsâit yer bulunca haymelerini hânelere tebdîl ile tedrîcen temeddün etmişlerdir? Burasını ta'yîn etmek müşkilcedir.

Beni-İsrâîl kendileri esâsen Bâbilistan'dan Arz-ı-Filistîn'e geçmiş olduklarından bütün nev'i beşerî Bâbilistan'dan çıkarmak isterler. Ancak mâhiyyet-i ahvâle nazaran ve zamânımızda tekerrür eden vukuâta kıyâsen ikinci ihtimâle kâil olmak daha dağrudur Çünki Bâbillilerin mütemekkin ve oldukça mütemeddin bulundukları mâlûmdur; böyle mütemeddin bir kavimden ayrılmış bir fırkanın çöllere yayılıp bedeviyyet âlemine rücû'ları müsteb'addir; lâkin bedevî bir kuvvetin müsâit arâzî bulunca temekkün ve tedrîcen temeddün etmesi tabîîdir.

Binâenaleyh Arapları Bâbilistan'dan çıkarmaktansa Bâbillileri, yâni eski Keldânîleri ve Süryânî ve İbrânî vesâir ümem-i Sâmiyenin asıl beşiği Bâbilistan olmayıp Cezîret-ül-Arab olduğunu ilâzâm etmek daha münâsiptir.

Zuhûr-ı İslâmdan bir kaç asır evvel Yemen'de vuku'bulan Seyl-ül-İrem münâsebetiyle kabaail-i Ezd nasıl Cezîret-ül-Arab'ın hâricine dağılmışlar, ve muahharen sadr-ı İslâmda çöl nasıl Araplara dair gelip Irâk ve Sûriye ve Mısır ve Mağrıb taraflarına yayılmışlar ve buralara gelen araplar nasıl mürûr-ı zamanla galat ve farklı bir Arapça söylemiye başlamışlarsa, târîhin dâire-i ıttılâına dâhil ol-

mayan pek eski zamanlardanberi dahî bu yolda muhâceretler vukuu'bulmuştur.

Irâk ve Sûriye taraflarına hicret eden eski Arapların lisanları mürûr-ı zamanla bâzı tagayyürâta uğrayarak Keldânî, Süryânî, İbrânî, Âsûrî, Fenikî lisanları meydana gelmiştir. Bu lisanların tasrîfâtça Arabîden dûn ve geri bulunması ve lisân-ı Arabîde mevcûd olan (th, dh, kh) harflerinin bu lisanlarda bulunmaması dahî bu ifâdenin sıhhatini te'yid eder; zîra lisan tebdîl-i mekân ettikçe kemâl bulmayıp dâimâ noksâna uğrar. El-yevm Cezîret-ül-Arab'ın hâricinde tekellüm edilen Arabî lehçeleri dahî buna güzel bir misâl olur.

Zâten hiç bir kavm-ü-ümmetin bir şahıstan tevellüdü o şahsın da târihçe ismi zabtolunabilecek kadar ma'rûfiyyeti ihtimâli kaabil-i kabûl değildir.

Filhâkîka târîhin edvâr-ı muhtelifesinde şimâlden cenûba doğru kirâren muhâceretler vukuu'bulmuştur. Yemen'e Kahtânîlerin, Hicâz'a İsmâîlîlerin, Yesrib'e (= Medîne'ye) İsrâîlîlerin muhâcereti gibi. Lâkin işbu muhâceretlerden evvel Cezîret-ül-Arab yerli bâzı kabâil ile meskûn idi. Bunlardan (Âd-ı ûlâ) Yemen ve Hadramût cihetlerinde, (Cürhüm-i ûlâ) Mekke ve Yesrib cihetlerinde, (Semûd) Hicâz'ın cihet-i şimâliyyesinde, (Amâlika) daha şimâlde Filistin hudûdiyle Enbâr cihetlerinde, (Tasm) ve (Cedîs) Yemâme taraflarında ikaamet ederlerdi.

Bunlardan bâzıları münbit ve kaabil-i i'mâr yerlere mâlik olup bedeviyyetten çıkmış ve hayli temeddün etmiş idi. En mütemeddinleri (Âd) ve (Semûd) olup (Âd) mi'marlıkta çok ileri gitmiş idi; vîraneleri el-yevm hayret-efzâ olan su bentleri, efsâne hükmüne geçmiş olan Bağ-ı-İremler gibi binâlar inşâsında pek ileri varmışlardı. (Semûd) kavminin dahî kayalar içinde oyulmuş pek musanna' me'vâları ve sâir eserleri kalmıştır.

İşbu akvâma (Arab-ı âribe) denilir. Muahharen şimâl ahâlîsinden bâzı kabâil Yemen cihetine hicret ve (Arab-ı âribe) ile ihtilât ve imtizâc etmiş ve bunlardan (Arab-ı müsta'ribe) zuhûr eylemiştir ve bu hicret Kahtân'ın şahsında tecessüm ettirilmiştir.

Bundan sonra İbrânîlerden bâzı kabâil dahî Hicaz cihetlerine muhâceret ve (Arab-ı müsta'ribe) ile ihtilât etmekle (Arab-ı tâbia) zuhûr etmiş ve bu hicret de Hazret-i İsmâîl Aleyh-is-Selâm'ın şahsında tecessüm ettirilmiştir».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin bu fıkrasında biraz karışık olan tasnife mukabil, (Corci Zeydân) ın «Medeniyyet-i İslâmiyye târîhi» nde daha vâzıh bir tasnife tesâdüf edilir. Bu sâde tasnifte yalnız iki zümre esâs ittihâz edilmektedir (Zeki Magaamiz tercemesi, C. 4, 1329 Istanbul tab'ı, S. 18) :

«Nesebşinâsların müttefikan beyânâtına nazaran kabl-el-İslâm Cezîret-ül-Arab ahâlîsi asıl cihetiyle (Arab-ı bâide = Arab-ı munkarıza) ve (Arab-ı bâkıye) den müteşekkil olmak üzere iki kısımdan müteşekkil idi. Kabâil-i bâide (Âd), (Semûd), (Tasm), (Cedîs), (Amlîk), (Curhum), (Câsim) gibi İslâmiyyetin zuhû-

rundan evvel kendileri munkarız ve vakaay'-i târîhiyyeleri zâyi' olan kabâilden mürekkeb idi.

(Arab-ı bâkıye) ye gelince, bunlar İslâmiyyetin zuhûruna kadar pâydâr kalarak İslâmiyyeti telâkkî ve her tarafa neşr ile Devlet-i İslâmiyye'yi te'sîs eden kabâil idi. Bu kabîleler, her biri bir peder ve makarre râci' ve mensûb olmak üzere iki fırka teşkîl eylemişler idi. Birinci fırka nesep cihetinden (Kahtân) ve bunun nesebi de âbâ'-i Tevrât'dan (Erfekşâd) a müntehî olur.

Kabâil-i Kahtâniyyenin makarrı Yemen kıt'ası olduğundan, bunlara (Kabâil-i Yemeniyye) yâhut (Yemen arapları) nâmı verilir. İkinci fırka ise Hazret-i (İsmâîl ibnü İbrâhîm-il-Halîl) zürriyyetinden bulunan (Adnân) a mensup (Kabâil-i Adnâniyye) idi. (İsmâîliyye) yâhut (Benî-İsmâîl) nâmiyle marûf olan bu kabâil ale-l-ekser Hicaz ve Necid'de ikaamet ettiklerinden, bunlara (Hicaz kabâili) yâhut (Hicaz ve Necid arapları) dahi denilir.

Gerek Kahtânîler ve gerek Adnânîlerin kabâil, amâir, butûn, efhâz ve fasâilden müteşekkil olmak üzere o kadar çok teferrüât ve teşa'ubâtı vardır ki bunları ta'dâd-u-ıhsâ gayr-i kaabil olduğu gibi burada tafsîline de lüzum yoktur».

(Arab-ı bâkıye) nin bu ikilik tasnifte esâs ittihâz edilen «Kahtânî» ve «Adnânî» kolları da birbiriyle ihtilât etmiş olduktan başka, bâzı Garp menbâlarına göre bunların menşe' birliği de tamâmiyle hayâlîdir. Edimbourg üniversitesi Arapça muallimi (W. M. Watt) ın İslâmın zuhûriyle alâkadâr iki mühim eseri vardır: Bunların birincisi «Mahomet à la Mecque» ve ikincisi de «Mahomet à Médine» ismiyle Fransızcaya terceme edilmiştir. Bu iki eserden birincisinin 1958 Paris tab'ının 40 - 41 inci sahifelerinde «Adnâniler» le «Kahtâniler» den mürekkep eski Arap birliği ile bu iki zümrenin menşe' birliği meselesi şöyle anlatılmaktadır:

«Kabîle veyâhut kabîleler ittihâdı en yüksek siyâsî birlik mâhiyyetinde olmakla berâber, Arapların bir nevi millî birlik teşkîl ettikleri de göze çarpıyordu. Bu birlik (lehçe ayrılıklarına rağmen) umûmî bir lisâna, müşterek bir şiir an'anesine, bâzı müşterek telâkkîlerle fikirlere ve nihâyet müşterek bir menşe' esâsına dayanırdı. Araplarla Acemler = Yabancılar arasında yapılan tefrîkın en mühim esâsı, tıpkı eski Yunanlılarla (Barbaroi = Barbarlar) arasında olduğu gibi, her halde dilden ibâretti. Arabistan ve Sûriye çölleri bu birliğin coğrâfî esâsını teşkîl ediyor ve (Arab) kelimesi kullanışta umûmiyyetle (bedevî) mânâsına geliyordu.

Kat'î sûrette tavzîh edildiği takdirde, müşterek menşein iki cedd-i a'lâdan birine dayandığı görülür: Bunlar da ya (Adnan) dır, ya (Kahtan) dır; fakat iki silsile birbirine karışmıştı. Bâzı Garp âlimlerinin (belki de lüzûmundan fazla reybîlik ederek) ileri sürdükleri gibi müşterek menşe' eğer hakîkaten hayâlî bir şeyse, böyle bir şeye karşı beslenen i'timâdın mevcûdiyyeti de pek tabiî olarak millî birliğin kabûlünü îcâb ettirir».

Arapların İslâmiyyetten evvelki içtimâî ve millî vaziyetlerine şöyle bir göz atar atmaz, her şeyden evvel nazar-ı dikkati celbeden manzara âilelerle kabilelerin ve bilhassa Adnânîlerle Kahtânîlerin birbirleriyle mütemâdî mücâdeleleri ve birincisi nesep asabiyyetinden, ikincisi de araplık asâbiyyetinden mütevellittir; netice i'tibâriyle eski Arabistan'da millî yâhut ırkî birlik manzarası nâdir görülen bir şey demektir. (Corci Zeydân) ın yukarda bahsi geçen «Medeniyyet-i İslâmiyye târihi) nde bu vaziyet şöyle anlatılır (Zeki Magaamiz tercemesi, C. 4, 1329 Istanbul tab'ı S. 21 - 24) :

«Nesep asabiyyetî: — Kabâil, efhâz, butûn, amâir arasında bir asabiyyet-i nesep bulunurdu ki bu asabiyyet anların birbirine nisbeten yakın olanlarını uzak bulunanların aleyhine birleştirdi. Hep bir batından olsalar bile bir fahzin iki fasîlesi kuvve-i asabiyyetle diğer bir fahzin aleyhine ittihâd ederdi. Kezâlik hep bir kabîleden olsalar bile:

— Ben ve kardeşim amcazâdemin ve ben ve amcazâdem yabancının aleyhinde birleşiriz!

darb-ı meseline mâ-sadak olarak bir ımâreden iki batın diğer bir ımârenin aleyhine birleşirdi. Bir Kahtanlı, Adnanlı aleyhine Kahtânîlerin tarafdarlığını güderdi. Kahtanlı ve Adnanlı asabiyyetleri asabiyyetlerin en vâsii idi. Kabîlelerin bâzıları diğer bâzı kabâilin aleyhine asabiyyet tuttukları gibi, bir kabileden olan ımâreler dahî yekdîğeri aleyhine asabiyyetle ittihâd ederlerdi. Bu hâl aynen fasîle ve âilelere varıncaya kadar bir ımâreden olan batınlarda, yâhut bir batından olan efhâzda da cârî idi. Meselâ Abbâsîler ve Tâlibîler her ikisi Benî - Hâşim'den iken yekdîğerine hasım ve düşman kesilmişlerdi. Kezâlik Benî - Hâşim ve Benî - Ümeyye her ikisi Benî - Abdi - Menâf'dan iken birbirlerine rakîp ve hasım olmuşlardı.

Kabâil, butûn ve efhâzdan her biri diğer kabâil ve butûn ve efhâza karşı kendi kavminin menâkıbı ile iftihâr ve sâirenin maâyibini zikrü-ızhâr eylerdi. Bu yolda tafsîli mûcib-i tatvîl bir çok müfâhareleri vardır. Bununla berâber, Araplar beyninde vukuu'bulan en meşhur rekaabet ve husûmet vakaayii kabâil-i Kahtâniyye (= Yemeniyye) ile kabâil-i Adnâniyye (= kabâil-i Hicâziyye ve Necdiyye)arasında tahaddüs eden rekaabet ve husûmetlerden müteşekkildir. Fakat târih okuyanlar bu nev'-i vakaayiin zikrine rast geldikleri zaman ale-l-ekser farkına varmazlar; çünki müverrihler kabâilin o iki asabiyyetten birine intisâbı meselesini ekseriyyâ zikretmiyerek meselâ:

— Kays ile Kelb kabîleleri beyninde muhârebe vukuu'bulmuştur.

demekle iktifâ eylerler ve kaari'ler bilir i'tikaadiyle (Kays) ın Adnânîlerden ve (Kelb) in Kahtânîlerden olduklarını kayde lüzum görmezler.

İslâmiyyetten evvel Arab olmayanlar: — Arab-ı Kahtâniyye ve Adnâniyye yekdîğerine rekaabet ve husûmetten hâli kalmazlar iken lüzûmunda İranlı ve Türk gibi arap olmayan akvâm aleyhinde derhal birleşip kendi aralarındaki adâveti bir müddet için unuturlardı. Araplar arap olmayanlara (Acem) nâmını verirler ve ensâb-u-lisân ile anlara i'lân-ı fahr-ü-rüchân eylerlerdi. Fazla olarak Arap olmayanların isminden dilsizlere ıtlâk olunan (A'cem) kelimesini iştikaak ettirmişlerdi. Yâhut (Acem) lâfzı (Ucme) yâni dilsizlikten müştaktır. Araplarca (Acemî) arap olmayan kimse ve (A'cem) dilsiz demektir. Kezâlik araplarca (Ahzer) gözü dar ve küçük kimseye ıtlâk olunur ki Arap olmayanları bu lâkab ile telkîb ederlerdi. (Ahzer) olmak araplarca böyük bir kusûr addedildiğinden bir araba (Ahzer) denilirse bunu böyük bir ihânet addederdi. Çünki bunu demek o araba:

— Sen arap değilsin!

demekle berâber idi. Maamâfih fi-l-asl (Acemî) İranlı ve (Acem) İranlılara ıtlâk olunmuş idi. Çünki İranlıların lisânı Arap lisânından ayrı olarak araplar ile ihtilât eden en eski millettir. Daha sonra araplar bu (Acem) lâfzını Arap olmayan bilcümle akvâma ıtlâk eylemişlerdir.

Araplar ile İranlılar arasında rekaabet ve husûmet pek eski zamanlarda başlamıştır. Çünki İranlılar ,devletleri zamânında pek çok defâ kılıç kuvvetiyle arapları kendi memleketlerinden ihrâc ile uğraşmışlardı. Araplar dahî İslâmiyyetten bir kaç asır evvel (Şâpûr) un zamânında bile İran memâlikine gaaretlerde bulunurlardı. Bu hükümdar umûm araplara ve bilhassa (İyâd) kabîlesine îsâl-i mazarrat ve memleketinden ihrâç etmek tarîkını iltizâm etmiş idi Lâkin (Şâpûr) kuvvet ve askeri sâyesinde (İyâd) kabîlesine karşı gelebilerek pek çok arap öldürmüş idi. Katlden kaçabilenler Rum memâlikine ilticâya mecbûr olmuşlardı. (Şâpûr) ayn-i muâmele ve kıtâli Bahreyn'de mukîm olan (Benî - Temîm) kabîlesi hakkında da revâ görmüş idi.

Araplar ile İranlılar beyninde bu sûretle husûmet ve adâvet devâm ettiği hâlde Mîlâdın Beşinci asrında Yemen arapları kendi memleketlerinden Habeşlileri ihrâc etmek üzere Kisrâ'dan taleb-i muâvenete muztar kaldıklarından, gelen İran askeri Habeşlileri Yemen'den ihrâc ve bu kıt'ayı işgaal ederek İslâmiyyetin zuhûruna kadar orada makaam-ı hâkimiyyette bulunmuşlardı. Lâkin İslâmiyyet zuhûr edince hâkimiyyet Araplara intikal etti. İranlılar bil-akis arap hâkimiyyeti altına düştüler. Bu inkılâp, bâ-husûs arap olmayanlar hakkında müteassip davranmış olan (Benî - Ümeyye) zamânında, İranlılara pek giran geldiğinden, arapları ta'n-u-zem için âtîde gösterileceği üzre (Şuûbiyye) fırkası türedi».

Câhiliyyet devrinde Araplığın yukarda tasvîr ettiğimiz manzarası, yâni Arabistan'ın içinde mütemâdiyen birbirleriyle mücâdelelerine mukaabil hâriçteki milletlere karşı ırk üstünlüğü iddiâsı ve bâzı vaziyetlerde de el-birliği göstermeleri müsâvât esâsına kendi aralarında da kendileriyle başka milletler arasında da riâyet etmediklerinin ve hattâ müsâvât şuûriyle alâkadâr olmadıklarının en bâriz delilidir.

Arabistan'a fertlerin, milletlerin ve rengârenk ırkların müsâvâtına âit insânî ve en ulvî mânâsiyle medenî şuûr İslâmiyyetle girmiştir. Kur'ânın da, Hadisin de bu müsâvât şuûrunu i'lân etmesine sebep, Câhiliyyet araplığının ırkî bir vahdetten mahrûmiyyetine rağmen kendi ırk üstünlüğü dâvâsını bir taassup hâline ge-

tirmiş olmasıdır. Meselâ (Enbiyâ) sûresinin 107 nci âyetinde Allah, ulu Peygamberimize şöyle hitâb etmektedir:

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ

Yâni:

— **Biz seni ancak âlemlere** (= bütün beşeriyyete) **rahmet olarak gönderdik.**

Bu veciz âyet, İslâmiyyette Arap ırkının hiç bir ırk ve milletten üstün tutulmamış olduğunun en kat'î delilidir ve bu meâlde başka âyetler de vardır.

Hadis sâhasında da öyledir; hattâ bu vaziyet bâzı müsteşriklerin nazar-ı dikkatlerini bile celbetmiştir; meselâ İslâmiyyât sâhasındaki eserleriyle mârûf (Louis Gardet) nin «La cité musulmane, vie sociale et politique» ismindeki eserinin 1954 Paris tab'ının 210 uncu sahîfesinde şu kayde tesâdüf edilir:

«... **Arap yâhut Gayri - arap, siyah veyâ beyaz Müslümanların müsâvâtını i'lân eden Hadisler mühim bir yekûn tutmaktadır».**

(Ahmed Naîm Bey) in «İslâmda da'vây-ı kavmiyyet» ismindeki eserinde toplu bir halde bulunan bu ulvî Hadislerin burada yalnız ikisinin Türkçe tercemelerini zikretmekle iktifâ ediyoruz (1332 Istanbul tab'ı, S. 36) :

«**Müslümanlar kardeştirler; hiç birinin diğeri üzerine fazl-u-rüchânı yoktur, meğer ki tekvâ ile ola».**

Daha mufassal olan diğer Hadis de şöyledir (Ayni eser, S. 39) :

«**Ey nâs, sizin Rabbiniz birdir. Haberiniz olsun ki hiç bir Arabın Gayri-arab üzerine ve hiç bir Gayri-Arabın da Arab üzerine, hiç bir siyâhın kumral üzerine ve hiç bir kumralın da siyâh üzerine fazl-u-rüchânı yoktur, meğer ki tekvâ ile ola. Şüphesiz ki ind-Allâh en kerîminiz en çok müttakî olanınızdır».**

Zencilerle Sarı - ırk milletlerine karşı bugünkü Amerika'da bile şiddet kaanunları tatbik edliip dururken, on dört asır evvelki Arabistan'ın böyle ulvî bir müsâvât esâsını kolayca benimsiyememesi pek tabiîdir. İşte bundan dolayı (Emile Derbenghem), eshâbın en büyüklerinden birinin böyle bir meselede Hazret-i Peygamber tarafından tevbîh edildiğini «La vie de Mahomet» ismindeki eserinde şöyle anlatır(1950 Paris tab'ı, S. 247) :

«**Ebû-Zerr, Bilâl'e (Zencî oğlu!) deyince Peygamber kendisine :**

— **Demek sende Câhiliyyet hissiyyâtından bir bakıyye var!**

demiştir».

İşte bu insânî esasları i'lân eden Recûl-Ullâh'ın en meşhûr eshâbı içinde muhtelif ırklarla muhtelif renk zümrelerine mensup böyük Sahâbîler vardır: Bunların içinde (Bilâl-i Habeşî), (Selmân-ı Fârisî), (Ebû-Okbe) ve (Suhayb-i Rûmî) gibi eski esirlerle kölelere bile tesâdüf edilir.

İnsanların hukuuk i'tibâriyle tıpkı bir tarağın dişleri gibi birbirine müsâvî olduklarını i'lân ederek her türlü ictimâî sınıf ve zümre farklarıyla imtiyazlarını ırk ve milliyyet farklarıyla berâber bundan on dört asır evvel ortadan kaldırmış olan ulu Peygamberin en mühim maiyyet erkânından oldukları bütün menâbiin ittifâkıyle sâbit olan bu mümtâz insanlar «Habeşî», «Fârisî», «Rûmî» vesâire gibi millî lâkaplarla anılmalarına ve hattâ içlerinde Yahudi hahamları bile bulunmasına rağmen, hiç bir zaman Araplaın ve hattâ Kureyş'in en mümtâz şahsiyyetlerinden aşağı görülmemişler ve dâimâ müsâvî muâmele görmüşlerdir; hattâ Hulefây-ı-Râşidin'in en mühimlerinden biri, eski bir Habeş köleden «Efendimiz» diye bahsetmiştir! (Ahmed Naîm Bey) in «İslâmda da'vây-ı kavmiyyet» ismindeki eserinin 49 uncu sahîfesinde bu mesele şöyle anlatılır:

«**Hazret-i Bilâl vaktiyle bir abd-i Habeşî iken Hazret-i Ömer îmânına ve sâbıkaına bakarak hakkında:**

— **Ebû - Bekir efendimizdir; fazlı olarak Bilâl efendimizi de âzâd etmiştir. demiş...».**

Fakat, İslâmın bu ulvî telâkkisine Peygamberimizin «Asr-ı Saâdet» denilen devriyle Hulefây-ı-Râşidin zamanlarında riâyet edildikten sonra, Emevî devrinde Câhiliyyet araplığının ırk üstünlüğü esâsı şiddetli bir devlet siyâseti hâline gelmiştir. (Louis Gardet) nin yukarda bahsettiğimiz «La cité musulmane» isminde ki eserinde bu vaziyet şöyle îzâh edilir (1954 Paris tab'ı, S. 211 — 212) :

«**Hicretin 37 târîhinde Muâviye'nin iş başına gelmesinden i'tibâren ırkçılığın artık herşeyden üstün tutulması mukadderdi. Emevî Hilâfeti böyük bir nisbette bir Arap hilâfeti oldu ve devleti de Wellhausen'in tasvîr ettiği (Arabische Reich) yâni bir Arap devleti hâlini aldı. Müslümanlaşmakla Araplaşmak baş-başa gidiyordu. O devir öyle bir devirdi ki, her hangi bir gayri-arap mühtedî ancak aşağı derecede bir Müslüman sayılır ve yahudi yâhut hıristiyan (Zimmî) ile anadan - doğma hür Arap - Müslüman arasında mütevassıt bir mahlûk addedilirdi. Çünki arap olmayan Müslüman soysuz adam vaziyetinde kalır, yâni hiç bir arap kabîlesine mensûb olmayan bir kimse sayılırdı.**

O devir öyle bir devirdi ki, tekmîl o yeni mühtedîler kütlesini azadlı - kölelere alem olan (Mevâlî) kelimesiyle tavsîf etmek âdet hükmünü alınıştı. Çünki azadlı - kölelerle arap olmayan Müslümanlar hep ayni mecbûriyyetle bir efendiye bağlanmak ve onun vâsıtasıyla da bir arap nesebine intisâb edip o sülâlenin himâyesine girmek zorunda kalıyorlardı. Fakat ekseriyyetle yüksek seviyyeli ve eski an'anelerine bağlı kimseler olan yeni mühtedîler, Emevî tâifesinin kendilerini ezmekte kullandıkları bu Arap üstünlüğünü bir çok memleketlerde İslâm ahkâmına istinâden reddetmekte gecikmediler. Hânedâna çok şiddetli bir mu-

halefet gösterip sukuutuna sebeb oldu. lar.

Yalnız Kureyşilere değil, ayni za. manda Hazret.i Peygamberin âilesine mensup bir sülâle olan Abbâsî hânedânı, (mülhid) Emevîleri bilhassa hiç bir ırk farkı gözetilmeksizin bütün müm'minle. rin kardeşliği nâmına devirip iş başına geldi...».

Bu fıkranın sonunda Câhiliyyet ırk. çılığının mümessilleri olan Emevileri is. tihlâf eden Abbâsîler, İslâmiyyette ırkla rın müsâvâtını temsil ettikleri için iş ba. şına gelmiş gösterilmektedir; halbuki Abbâsî devrinde de Câhiliyyetin arapçı. lık zihniyyeti devlet siyâsetinde mühim bir âmil olmuş ve bilhassa ilk Abbâsî ha. lifeleri devrinde Araplarla Gayri - Arap. lar arasındaki şiddetli mücâdeleler dev. letin bünyesini bir hayli sarsmıştır: (Cor. ci Zeydân) ın gene ayni cildinin 249 uncu sahîfesinde başlıyan «Abbâsîler devrinde asabiyyet.i arabiyye» faslında bu vaziyet uzun uzadıya izâh edilir. (Louis Gardet) nin de ayni eserinin 212 nci sahifesinde bu mücâdelelerin Şîilik ve Şuûbilik sâha. larındaki neticeleri şöyle hulâsa edilmek. tedir:

«Araplar ve tamâmiyle araplaşmış olanlarla arap olmayanlar arasındaki hafî veyâ alenî zıddiyyet, İslâm târîhinin daha bir çok sahîfelerini dolduracaktı. (Şuûb = Milletler) in müddeayâtı (Şu. ûbiyyeciler) in bâzan dînî, bâzan siyâsî veyâhut hem dînî, hem siyâsî ısyanların. da ifâdelerini bulmuş oldu. Vaktiyle (Me. vâlî) denilenler nasıl Şam Emevî hılâfe. tini yıkmaya çalıştılarsa, bu vaziyet de Onuncu asırda Bağdad Abbâsî hılâfetinin inkırâzını hızlandırdı.

(Mevâlî) ancak ve sâdece mü'minle. rin müsâvâtını istiyordu. (Şuûbiyyeciler) in hareketi ve daha doğrusu hareketleri daha karışıktı. Onlar Endelüs'de Fâtih. lerin mâzileriyle eserlerine hayrân oldu. lar. Mağrıbda ve Şarkta ise müddeayât. ları daha ziyâde Şîilik rengini aldı ve bu Şîilikte fikrî bir istiklâl ile kendi ırkları. na âit husûsiyyetler tezâhüre başladı.

Berberîler uzun zaman (Hâricîlik) hareketlerini körükledîler, İranlılar da nihâyet Şîiliğe bağlanıp onun galebesini te'mîn ettiler. Fakat Arap üstünlüğüne karşı hep birden i'tirâz etmekten, Arap olmayan unsurların İslâma olan hizmet. lerini hatırlatmaktan ve akallî hak ola. rak bütün mü'minlerin müsâvâtını taleb etmekten bir an bile fâriğ olmadılar».

Bu fıkrada bahsi geçen ve o muaz. zam Abbâsî imparatorluğunun parçalanıp çökmesine sebeb olan (Şuûbiyye) cere. yânı, arap olmayan ırklarla milletlerin hepsini birden istihfâf ve istihkaar edip İslâmın Kur'an ve Hadis ahkâmına müs. tenit müsâvât esâsını Câhiliyyet devrin. den intikaal etmiş bir ırkçılık zihniyye. tiyle hiçe sayarak gayri - arapların hep. sine birden «Mevâlî = Azadlı - köleler» damgasını vuracak kadar cür'etkârlık ve Câhiliyyetçilik gösteren gayri - islâmî Araplık taassubuna karşı Emevî devrin. den i'tibâren ortaya çıkıp, Abbâsî devrin. de tekâmül ve inkişâf etmiş olan şiddet. li ve esâs i'tibâriyle haklı bir muhâlefet cereyânıdır. (Corci Zeydân) aynı cildi. nin 257 - 258 inci sahîfelerinde bu kuv. vetli cereyânı anlatırken şu mühim nok. taları tavzîh etmektedir:

«Şuûbîler, araplaşmış tefavvuk.ı fıt. risini iddiâ edenlere karşı bu fikri cerh ve reddetmek üzere arapların gayrından müteşekkil olan fırka demekti...

Şuûbîler arapların nekaais ve maâ. yibine, milel.i sâireye tefavvuklarının redd.ü.ibtâline dâir bir çok kitaplar tah. rîr ediyorlardı...

Şuûbîler bütün insanların bir fıtrat. ta yaratılmış olduklarını iddiâ ettikle. rinden, kendilerine (Ehl.üt.tesviye = Er. bâb.ı müsâvât) nâmı da veriliyordu. A. raplara karşı reddiyyeleri cümlesinden olarak şu beyânâtta bulunuyorlardı:

(Bizzât Hazret.i Nebî:

— İslâmlar kardeştirler; kan kıy. metleri birbirine muâdildir. En aşağı'la. rı en yükseklerine hukuuk ve vezâifte müsâvîdirler. İslâmlar râbıta.i ittifâk ile sâirlerin fevkında bulunmalıdırlar.

Ve Vedâ'.Hacci'nde îrâd ettikleri nu. tukta da:

— Hiç bir arabın araplardan gayri biri üzerine tekvâ ve salâhtan başka bir meziyyet ve rüchânı yoktur!

diyerek her hangi unsurdan olursa olsun İslâmlar arasında müsâvâtı i'lân ve te'. sîs etmiştir. Kur'ân-ı-Kerîm' de dahî:

— Nezd.i İlâhîde sizden mazhar.ı lûtf.i Sübhânî olacak kimseler, tevkâ ve salâhta bulunanlarımızdır!
meâli vârid olmuştur).

Şuûbîler bu efkâr ve mütâleât ile o devirlerde araplardan mâadâ bütün ak. vâm.ı cihânın müdâfii demek idiler».

Bu vaziyet, Câhiliyyet ırkçılığının İs. lâmiyyete bile zarar verdiğini ve hattâ Şîiliğin zuhûrunda bile başlıca âmil ol. duğunu bütün vuzûhiyle isbât etmekte. dir: Halbuki, bugünün Antoropoloji il. mine göre sâf bir Arap ırkı mevcût de. ğildir ve İslâmiyyetin zuhûru devrinde. ki Araplık da muhtelif devirlerdeki tesâ. lüplerin mahsûlü olan bu halitalardan ibârettir. Bu halitayı vücûda getiren te. sâlüplerle ihtilâtlar İslâmiyyetten evvel ve sonra olmak üzere iki devre ayrılır. Câhiliyyet devri bakımından mevzûumu. zu alâkadar eden birinci devirde hem Ce. zîret-ül-Arab'ın haricine araplar çıkmış, hem Ceziret-ül- Arab dâhiline yabancılar hicret etmiş ve bütün bu muhâceretler A. rap ırkının safvetini izâle ve ihlâl ile ne. ticelenmiştir.

(Clément Huart), «Histoire des Ara. bes» ismindeki İslâm târîhinde Arabis. tan'a hâriçten giren yabancı unsurların şimâlden ve cenûptan nasıl hulûl ettik. lerini şöyle anlatır (1952 Paris tab'ı, C. I. S. 39) :

«Şehirlerdeki halk kütlelerinin Be. devî zümresiyle ayni menşe'den geldik. leri anlaşılmaktadır. Bunlar, onlarla ka. râbetlerine göre kollar teşkîl etmişler. dir; fakat muhtelif cinslere mensup bir çok unsurlar da gelip karışmıştır; Hi. caz'ın şimâline pek fazla nispette Yahu. di ve Ârâmî cemâatleri hulûl etmiştir; muhtelif istîlâlara uğramış olan Yemen şehirlerinin sûrları içinde yerli kadınlar. la evlenmiş İran ve Habeş fâtihlerinin nesillerine mensup bir çok kimseler var. dır».

Bu vaziyet karşısında, acabâ Arap kavminin üç kıt'aya, yâni Asya, Afrika ve nihâyet Avrupa'ya yayılıp bir çok ırklarla ihtilât etmesine sebeb olan İslâm fütûhâtının vücûda getirdiği yeni Arap tipinin başlıca antropolojik husûsiyyetleri nelerdir?

Bu mesele Garp ilminde On - dokuzuncu asırdan beri çok derin tedkiklere sebeb olmuş ve gerek Arap yarım - adasındaki, gerek diğer memleketlerdeki arapların muhtelif zümrelerine âit umûmî çizgileri oldukça vâzıh bir şekilde tesbit edilmiştir. Geçen asır âlimleri içinde bu meseleye karşı böyük bir alâka gösterip muhtelif tipler üzerinde şahsî tedkikler yapmış olan (Dr. Gustave Le Bon) un bugünkü ilim sâhasında da hâlâ me'haz ittihâz edilmekte olan «La civilisation des Arabes» ismindeki kıymetli eserinin 1884 Paris tab'ının 36 - 37 nci sahifelerinde bedevîlerle şehirliler hakkında evvelâ şu umûmî izâhâta tesâdüf edilir :

«Bugünkü arap halkını vücûda getiren muhtelif ihtilâtlar hakkında bundan evvel vermiş olduğumuz îzâhâttan anlaşılacağı gibi, umûmî telâkkînin hılâfına olarak muayyen bir Arap tipinin mevcûdiyyetine pek imkân yoktur. İyice tasvir edilebilecek bir arap tipi, yâni tamâmiyle Araplara münhasır olduğu iddiâ edilebilecek bir tip tasvîri, bence bir Fransız veyâhut İtalyan tipinin tam olarak tasvîri kadar imkânsızdır.

Irkî arap tipinin târîfi yolunda şimdiye kadar yapılmış olan bütün tecribeler içinde bence hâlis araplardan eksirine uygun olanı, Mısır ordusunun eski baş - cerrâhı (Larrey) in işte şu tasvîridir:

(Araplar ortadan biraz daha uzunca boylu, kuvvetli ve mütenâsip endamlıdırlar; tenleri yanık yâhut esmer ve elâstikîdir. Yüzlerinin şekli beyzî ve rengi bakırımsıdır; alınları geniş, açık ve kaşları kara ve gürdür; gözleri de siyah, keskin ve derindir. Burun nisbeti orta, ağız biçimi muntazam ve dişleri düzgün, güzel ve fil - dişi gibi beyazdır. Kulakların şekli güzel, cesâmeti tabiî ve hafifçe öne doğru meyillidir. Kulak delikleri göz kapaklarının dış yâhut şakak tarafında ki uçlarına tamâmiyle muvâzîdir.

Bütün milletlerin efrâdında olduğu gibi, arap kadınlarında da kendilerine yakışan bir takım farklar görülmektedir; bilhassa âzâlarının o zarif umûmî çizgilerine, elleriyle ayaklarının muntazam nisbetlerine, tavırlarıyla hareketlerinin mağrûrâne edâsına vesâireye pek imrenilir.

Bedevî denilen arap çobanlar, umûmiyyetle çöllerin civarlarındaki münbit toprakların etrâfına dağınık kabîleler hâlinde yayılırlar; bunlar, ihtiyaçlarına göre yer yer taşıdıkları çadırlarda yaşarlar. Diğer araplarla en çok münâsebette bulunanlar işte bu bedevilerdir; bu hâllerine rağmen, şehirli araplara nisbetle gözleri daha parlak, yüz çizgileri umûmiyyetle daha belirsizdir ve boyları da onlar kadar yüksek değildir. Ayni zamanda şehirlilerden daha çevik ve onlara nisbetle daha cılız olmakla berâber çok kuvvetlidirler. Zihinleri cevvâl, seciyyeleri mağrûr ve istiklâlcidir. Bunlar çekingen ve içten - pazarlıklı olmakla berâber cesur ve pek - gözlü olurlar. Bilhassa gaayet cerbezeli, misli nâdir görülecek kadar derin zekâlıdırlar. Mükemmel binici olduklarından bahsedilir ve mızrakla kargı kullanmaktaki mehâretleri hakkı olarak dillerde destandır. Fazla olarak, her türlü el - işleriyle bütün san'atlarda son derece kaabiliyetlidirler.)

(Larrey) in bu fıkrasında saydığı husûsiyyetlerden benim tedkîk etmiye muvaffak olduğum araplar içinde en çok nazar-ı dikkatimi celbetmiş olanlar bilhassa çocuklarda çok bâriz olan göz parlaklığı, dişlerin parlak beyazlığı, uç'arının inceliği ve mağrûrâne tavırlarıdır; fakat bugün bu husûsiyyetler ancak bedevîlerde görülebilir».

(Dr. Gustave Le Bon) bugünkü arap lar hakkında işte bu umûmî izâhâtı verdikten sonra, Arabistan araplarıyla diğer memleketlerdeki arapları ayrı - ayrı ele almakta ve ayni eserinin 37 - 38 inci sahifelerinde Cezîret-ül-Arab halkını şöyle tasvîr etmektedir:

«Orta - Arabistan havâlîsindeki arap lar, zencîlerle bir çok defâlar ihtilât etmiş olmalarına rağmen ilk çağlardaki atalarına en çok müşâbih kalmış gibi görünmektedirler; bilhassa bedeviler hep bu vaziyettedir».

Sûriye'ye gelince, orada da çöl bedevilerinden başka, muhtelif dalâlet mezheplerine sapmış bir takım arap kabîleleri vardır: Bunların sırf işte o akidelerinden dolayı başka cemâatlerle ihtilât etmemiş olduklarından bahseden müellif, ayni eserinin 48 inci sahifesinde böyle bir zümreyi işte şöyle tasvîr etmektedir:

«Metvâlîler, dağlık yerlerde son derece tecerrüd hâlinde yaşayan bir takım arap kabîleleridir: Şîî mezhebine mensupturlar ve gaayet müteassıptırlar; meselâ hiç bir zaman bir yabancı ile berâber yemek yemiye râzı olmazlar. Bunların eski Kürt kabilelerinden oldukları farzedilmekte ise de, ayni zamanda hem Mongolları, hem Arapları, hem Acemleri andıran karma - karışık ırkî husûsiyyetleri vardır».

Bilhassa şehirliler büsbütün karışıktır; ayni eserin 48 inci sahifesinde bundan da şöyle bahsedilir:

«Sûriye'nin şehirleriyle kasabalarındaki halk kütlelerine gelince, bunlar memleketlerini az çok işgaal etmiş bütün milletlerden, yâni Mısırlılardan, Fenikelilerden, Yahudilerden, Bâbillilerden, Acemlerden, Yunanlılardan, Romalılardan, Araplardan, Mongollardan, Çerkeslerden, Haçlılardan, Türklerden vesâireden mürekkep bir halîta teşkîl etmektedir. İşte bundan dolayı seyyah'ar orada türlü - türlü tipler göreceklerini unutmamalıdırlar»

Bu vaziyete göre, bugünkü arap umûmî tipinin ana - hatları ancak Arabistan araplarına ve bilhassa Cezîret-ül-Arab bedevilerine göre tesbit edilebilir demektir. Fakat onun da takrîbî bir şey olduğu unutulmamalıdır. Bu takrîbî tip'in en bâriz ve en mühim ana - hatları şöyle sıralanabilir:

Baş — Kısardır: Yâni arap tipi «dolichocéphale = Kısa - başlı» dır;

Renk — Bakırımsı yanık - esmerdir;

Boy — Şehirlilerde ortadan biraz uzun ve bedevîlerde ortadır;

Yüz — Beyzîdir;

Âzâ — İncedir;

Alın — Geniş ve açıktır;

Endâm — Mütenâsip, kuvvetli, çevik ve umûmiyyetle nârindir;

Göz — İri, kara, keskin ve derindir;

Kaş — Kara ve gürdür;

Burun — Orta ve kapakları kalıncadır;

Ağız — Muntazamdır;

Dişler — Çok muntazam, düzgün ve parlak sayılacak kadar beyazdır; yâni halk arasında «İnci gibi» denilen şekildedir;

Kulaklar — Orta böyüklükte, güzel ve umûmiyyetle öne doğru mâildir;

Saçlar — Siyah ve düzdür, yâni kıvırcık değildir.

Fakat acabâ bugünün bu arap tipi, İslâmiyyetin zuhûru devrindeki Cezîret-ül-Arab umûmî tipinin ayni midir?

Böyle bir suâle kat'î bir cevap vermek tabiî kaabil değildir; Şimâlî - Afrika'da o devre, yâni Milâdın Yedinci asrına âit bâzı arap iskeletleri üzerinde bir takım antropolojik tedkikler yapılmışsa da, bunların verdiği neticeler birbirini tutmadığı için, bu iskeletlerin araplarla berâber arap olmayanlara da âid olduğu anlaşılmıştır. İşte bundan dolayı bugünkü tiple karşılaştırılabilecek kat'î bir eski tip mevcut değildir.

Ancak, bugünkü Cezîret-ül-Arab bedevî tipinin eski tipi a'zâmî nisbette temsîl etmekte olduğu da umûmiyyetle kabûl edilen bir hakîkattir.

ESKİ ARABİSTAN MEDENİYYETLERİ VE ARAB KRALLIKLARI

ESKİ ARABİSTAN MEDENİYYETLERİ VE ARAP KRALLIKLARI

I - (CÂHİLİYYET) MEDENİYYETLERİ :

«Câhiliyyet» ne demektir? «Çöl hayâtı» yâhut «Çöllerde medeniyyetsiz ve her türlü medenî tekâmüllerden bihaber yaşama» veyâhut kısaca «Vahşet» demekmidir?

«Câhiliyyet devri» ne âid olan bu «Medhal» kısmının başındaki «Cezîret-ül-Arab'ın Câhiliyyet devri» faslında söylediğimiz gibi, «Câhillik mânâsına gelen bu «Câhiliyyet» kelimesinin medenî seviyye meselesiyle hiç bir alâkası yoktur; yâni bu kelime eski Arap medeniyyetlerinin inkârı için ortaya atılmış ve asırlardanberi o mânâya kullanılmış bir kelime değildir: Bundan maksat, islâmiyyetten evvelki devrin sırf din buhrânı ve Müşriklik âdetleriyle teâmüllerin bakımından bir gaflet ve dalâlet devri oldu-ğunu belirtmekten ibârettir.

Fakat, İslâmiyyetin hiç bir zaman eksik olmayan ve hattâ zaman zaman çoğalan câhil düşmanları İslâm târihinde böyle bir ıstılâhın mevcûdiyyetinden istifâde etmek istemişler, cehâletlerinden dolayı buna «Medeniyyetsizlik» ve hattâ «Vahşet» gibi mânâlar vermişler, bu mânâları verirken Arabistan'da böyük çöller bulunmasından da istifâde ederek yer yüzünde aslî mâhiyyetiyle semâvî Kitâbını muhâfaza etmiş yegâne beşeri din olan İslâmiyyeti vahşet diyârından çıkmış bir din ve Kur'ânı da bir «Çöl kaanûnu» şeklinde tavsîfe yeltenmişlerdir!

Böyle bir vaziyet, her şeyden evvel cehlin ilme karşı cephe almasından başka bir şey değildir.

Târîhin değişmez bir kaanûnu vardır: Medeniyyetle berâber ilim de yer değiştirir; eskiden Şark'da bulunan ilmin bugün Garp'da inkişâfının sebebi işte budur. Her şeyden evvel şunu bilmeliyiz ki Şarklı olarak inandığımız ve hattâ haklı olarak imrendiğimiz bu Garp ilmi, «Câhiliyyet» mefhûmunun işte o câhilâne izahlarını kat'i sûrette reddetmektedir Böyle yanlış bir tefsir ve te'vile yol açabilecek bir kelimenin Araplar tarafından kullanılmış olmasını bile tenkid edenler vardır. Meselâ meşhûr İslâmiyyât müte-hassıslarından Profesör (Edouard Montet) nin «Le Coran» ismindeki Kur'ân-ı Kerîm tercemesinin 1954 Paris tab'ının 15 inci sahifesinde bu an'aneye karşı şu i'tirâza tesadüf edilmektedir:

«Arap an'anesi, İslâmiyyetten evvelki Arabistan hakkında verdiği hükümde çok haksız davranmıştır. Müşrik ataları-nı hiç doğru olmayarak istihfâf etmek ve

eski Arabistan'ın ictimâî şartlarını kat'î sûrette bilmemezliken gelmek sûretiyle o devri yanlış bir tâbirle tasvîf edip (Câhiliyyet devri) ismini takmıştır. Bunun kadar yanlış bir şey olamaz.

Bu an'aneyi en kat'î sûrette tekzîb için yalnız (Muallakaat) denilen ölmez eserleri, müşrik arap'ığın o şâh-eserlerini hatırlayıp (İmru'-ul-Kays), (Tarafa), (Züheyr), (Antere) vesâire gibi muhteşem şâirlerin isimlerini zikretmek kâfîdir. Hayır, o devir, yâni arap edebiyyâtının artık mükemmelleşmiş bir dil bünyesinde o kadar parlak bir sûrette inkişâf etmiş o'duğu devir bir (Câhiliyyet devri) değildir».

Şark dilleri profesörü (Edouard Montet) meşhur bir Kur'an mütercimi olduğu halde, bu fıkrasında «Câhiliyyet» kelimesinin müşrikler sâhasına münhasır bir tâbir olduğunu nazarı i'tibâra almayarak umûmî sûrette i'tirâz etmesi, bu tâbirin İslâmiyyet düşmanları tarafından eski Arap medeniyyetlerini inkâr şeklinde te'vil edilmesindendir.

(Dr. Gustave Le Bon) un «La civilisation des Arabes» ismindeki kıymetli eserinin üçüncü faslının birinci fıkrasında bu meseleyi çok iyi tenvîr eden şu izâhâta tesâdüf edilir (1884 Paris tab'ı, S. 58 - 60) :

«Umûmiyyetle arapların Hazret-i Muhammed'den evvel târihleri olmadığına hükmedilir. Örf ve âdetle meskenden mahrûm göçebe kabîlelerden mürekkep olan Arap kavminin asırlarca yarı vahşî bir hayât geçirdiği ve insanlığın hâfızasında onlara âit hiç bir hâtıra kalmadığı ileri sürülür.

Böyle bir fikrin bugün bile en mümtâz âlimler arasında müdâfi'leri vardır. Ben bunun bir delîlini de Sâmî diller târihinin ünlü müellifine (1) âid olan şu fıkrada buluyorum:

(Arap ırkını bize birdenbire fâtih ve medeniyyet kurucusu gösteren bu hârikulâde harekete (= İslâmiyyetin zuhûruna) gelinceye kadar Arabistan'ın siyâsî ve dinî dünyâ târîhinde hiç bir mevkii olmamıştır. Bu kavmin eski çağı yoktur. Târih sahnesinde o kadar yeni bir millettir ki Milâdın ancak Altıncı asrı onun meydana çıktığı devirdir ve bizim takvîmin ilk asırları onun nazarında târihten evvelki devirlerin karanlıkları içinde kalır).

Arapların mâzîsinden hiç bir şey bilmesek bile, böyle bir fikrin yanlışlığını derhâl i'lân edebiliriz: Bir milletin medeniyyeti de tıpkı dili gibidir. Her ikisi de târih sahnesine birdenbire çıkmış olabilir, fakat ikisinin de pek zarûrî olarak çok ağır bir sûrette teşekkül edebilmesi için her halde bir takım temelleri olmalı lâzımgelir. Fertlerin de, milletlerin de müesseselerin de, akîdelerin de tekâmülü dâimâ tedricîdir. Üstün bir merhaleye ancak aradaki merhaleler silsilesi sırayla geçildikten sonra varılabilir.

Bir millet târih sahnesinde ileri bir medeniyyetle göründüğü zaman, bu medeniyyetin uzun bir mâzî mahsûlü olduğu emniyyetle iddiâ edilebilir. Çok defâ

1) «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» müellifi (Ernest Renan) kasdedilmektedir. İ. H. D

biz o mâzîyi bilmeyiz ama o dâimâ mevcuttur ve ilmin yapığı tedkikler çok defâ onu meydana çıkarmakla netîcelenir.

Hazret-i Muhammed'den evvelki arap medeniyeti de işte öyledir. Bugün bu medeniyyetin nasıl bir şey olduğunu tam olarak îzâh etmek biraz güçtür, fakat elimizdeki vesîkalar onun bir zamanlar mevcûd olduğunu ve hattâ belki de uzun zaman meçhul kaldıktan sonra yeni Arkeolojinin nihâyet meydana çıkardığı eski Âsur ve Bâbil medeniyyetlerinden aşağı kalmadığını isbâta kâfîdir.

Arapların Hazret-i Muhammed'den evvelki Câhiliyyetleri hakkında ikide bir ileri sürülüp duran fikirler yalnız târihin o husustaki yarı - sükûtîliğinin değil ayni zamanda çöllerde yaşayan bedevî araplarla şehirlerde oturan medenî arapların birbirine karıştırılmasının pek tabiî bir netîcesidir. Hazret-i Muhammed'den evvel de, sonra da bedeviler hep yarı - vahşî zümre hâlinde yaşamışlar ve bütün vahşîler gibi medeniyyetsiz ve târihsiz kalmışlardır.

Fakat, o bedevî araplar, Arap ırkının iki kolundan ancak birini teşkil etmektedirler: Onların yanında zirâat bilen ve şehirlerde yaşayan medenî arapları da vardır. İşte bu şehirli arapların bizim şimdi tafsîlâtını bilmediğimiz halde azametini hissetmekte olduğumuz eski bir medeniyyetleri bulunduğunu isbât etmek çok kolaydır.

Târih, eski arap kültürü hakkında yeni ilmin toprak altından çıktığını hayretle gördüğü diğer medeniyyetler hakkında olduğu derecede sükûtunu muhâfaza etmiş değildir.

Fakat, tamâmiyle sükût etmiş olsaydı bile, biz gene Arap medeniyyetinin Hazret-i Muhammed'den çok eski devirlere dayandığını te'mîn edebilirdik. Bu hususta arapların daha Hazret-i Peygamber devrinde çok mütekâmil bir dil ve edebiyyâta mâlik olduklarını ve 2000 yıldan fazla bir zamandanberi dünyânın en medenî milletleriyle ticârî münâsebetlerde bulunduklarını söyleyip yüz seneden az bir zaman zarfında asırların hâtırasını muhâfaza ettiği en parlak medeniyyetlerden birini vücûda getirmiş olduklarını hatırlatmamız kâfi gelirdi.

O vaziyette bir dille edebiyyâtın birdenbire teşekkül edivermesi mümkin olamıyacağına göre, yalnız bunların medeniyyeti bile uzun bir mâzînin delîli değil midir.

En medeni cem'iyyetlerle asırlarca sürmüş münâsebetler kaabiliyyetli milletleri dâimâ medeniyyete sevketmekle netîcelenir; araplar da kendi vaziyetlerinin işte öyle olduğunu kâfî derecede isbât etmişlerdir. Velhâsıl bir asırdan az bir zamanda böyük bir imparatorlukla yeni bir medeniyyet kurabilmek için, ağır ağır vukuua gelmiş verâset yığınlarının netîcesi olan kaabiliyyetlere ve bunun da netîcesi olarak uzun bir eski kültüre ihtiyaç vardır.

Hazret-i Muhammed'in halefleri, Asya ile Avrupa'da sekiz asır ilmin, edebiyyâtın ve Güzel - san'atların yegâne menbâları olan o parlak medeniyyet merkezlerini Kızıl - derililerle - Avustralyalıları kullanarak vücûda getirmiş değillerdi.

Araplardan başka bir çok milletler de böyük imparatorluklar devirmişler, fa-

kat medeniyyet kuramamışlardı ve kâ- derecede eski kültürden mahrûm olduk- ları için, mağlûb ettikleri milletlerin me- deniyyetinden çok geç istifâde edebilmiş- lerdi. Meselâ Roma imparatorluğunu zabtetmiş olan Barbarlar, Lâtin medeniy- yeti enkaazıyla yeni bir medeniyyet ku- rup Orta - çağ karanlıklarından kurtula- bilmek için asırlarca gayret sarfetmek mecbûriyyetinde kalmışlardı».

(Dr. Gustave Le Bon) un İslâm me- deniyyeti hakkında yazılmış en mühim eserlerden biri sayılan bu böyük tedkik- nâmesinin üçüncü faslının 3 üncü fıkra- sı da İslâmiyyetten evvelki Arabistan me- deniyyetinin mâhiyyetine âittir. İslâmiy- yetin bir çölden değil, ne parlak ve muh- teşem bir medeniyyet sâhasından çıkmış bir dîn olduğunu anlamak için bu fıkra- nın da aynen iktibâsını zarûrî görüyoruz (Ayni eser, 1884 Paris tab'ı, S. 66 - 72) :

«Kitâb-ı-Mukaddes müellifleri bize arapların ticâretlerinden, mâlik olduk- ları şehirlerden ve bilhassa Yemen'deki Sebâ şehrinden sık sık bahsederler; fa- kat, verdikleri îzâhât çok eski devirlerde böyük şehirler bulunduğunu meydana çıkarmakla berâber, bunlar hakkında bi- ze hiç bir vesîka vermez.

Milâttan takrîben dört yüz sene ev- vel (Hérodote) bize (Arabie heureuse= Arabiyye-i-Saîde = Cenûbî - Arabistan) ı dünyânın en zengin memleketi diye an- latır. Bu müverrihin îzâhına göre (Me'- rib) de, yâni Kitâb-ı-Mukaddes'in eski (Sebâ) şehrinde altın - yaldızlı kapular- la süslenmiş muhteşem saraylar vardı ve bu saraylar altın ve gümüş vazolar ve kıymetli mâdenlerden yapılmış karyola- larla doluydu.

(Strabon) da bu kabilden bir takım mâlûmât vermektedir. (Artémidor) u me'haz ittihâz eden bu müellif bize o Me'- rib şehrinin çok muhteşem bir merkez olduğunu anlatır. Sarayların damları al- tın, fil - dişi ve kıymetli taşlarla süslen- mişti. Ev - içleri muhteşem nakışlarla müzeyyen mobilyeler ve vazolarla tezyîn edilirdi.

(Eratosthène) e göre evler, çatıları- nın kuruluşu bakımından Mısır mesken- lerini andırırdı.

Eski Arap vakaayi'nâmeleri de bu klâsik müelliflerin ifâdelerini te'yid et- mektedir. Yemen'in servet ve ihtişâmını medhetmekte hepsi müttefiktir; mese- lâ (Mes' ûdî) Me'rib şehrinden şöyle bah setmektedir:

(Orada güzel binâlar, gaayet nefîs ağaçlar, bir çok kanal'ar ve şehrin her tarafından geçen ırmaklar görülürdü. U- zunluğuyla genişliği iyi bir suvârinin an- cak bir ayda kat'edebileceği bir sâhayı kaplayan bu memleketin vaziyeti işte böyleydi. Bir seyyah, yayan da olsa, atlı da olsa, güneşin şiddetini hiç hissetmiye- rek bu yolu bir ucundan öbür ucuna ka- dar boydanboya kat'edebilirdi: Çünkü bütün yol boyunca hiç üstünden eksik ol- mayan koyu bir gölgelik bulmuş olur- du. Bunun sebebi, yetiştirilmeleri bu memleket için bir servet teşkîl eden a- ğaçların tekmil arâzîyi kaplaması ve yol- cu için mütemâdî bir melce' teşkîl etme- siydi. Ahâli hayâtın bütün kolaylıkların- dan istifâde ederdi: Bütün esbâb-ı mai- şet boldu; münbit bir toprak, temiz bir hava, berrak bir semâ, birçok su menbâla rı, böyük bir devletle sağlam bir hâkimiy-

yet, refâhın en yüksek derecesini bulmuş bir imparatorluk, velhâsıl her şey bu hal kın memleketini darbı - mesel hâline gel- miş iyilikler diyârı hâline getiriyordu. Yemenliler ayni zamanda tavır ve hare- ketlerinin necâbeti ve memleketlerine gelen bütün yabancılarla bilcümle sey- yahları kudretleri nisbetinde ve ellerin- den gelen tehâlükle karşılama âdetleriy- le de dillerde destan oluyorlardı.

Bu refâhiyyet hâli Allâhın takdîr et- tiği kadar devâm etti; onlara karşı gelip mağlûb olmayan kral yoktu; ordularıyla üzerlerine hücûm edip de perîşân edil- memiş hiç bir zâlim görülmemişti; bütün memleketler onlara inkıyâd ediyor, bütün insanlar onların kaanunlarına boyun eği- yordu; onlar kâinâtın başında bir tac gi- biydi.)

Yemen'in bu havâlisindeki refâhın menbaı, Arap müelliflerinin Hazret-i Sü- leymân'ı ziyâret etmiş olan kraliçe oldu- ğuna hükmettikleri (Belkîs) isminde bir melikenin yaptırmış olduğundan bahset- tikleri meşhur (Me'rib) sedleri olmak lâ- zımgelir. Yüksek dağlar arasında şiddet- li bir sel mecrâsı olan dar bir vâdînin medhalinde bulunan bu sedler o vâdîyi muazzam bir göl hâline getirmiş ve işte bu göl tekmil o havâlinin sulama işlerini te'mîn etmişti. Milâdın birinci asrına doğ ru bunların yıkılması memleketin ıssız- laşmasıyla neticelendi.

Yukarda bahsi geçen vesîkalar, Ye- men'in eski Mısır'dakiler kadar muhte- şem ve ma'mûr şehirlere mâlik olduğun- da ve ileri bir medenniyeti bulunduğun- da az çok ittifak etmektedir. Bugün bun- ların harâbeleri toz - toprak altında yat- makta ve Ninova ile Bâbil harâbeleri na- sıl uzun zaman beklemişlerse, bunlar da bir kâşif bekleyip durmaktadır.

Yemen'deki böyük şehirlerin ihtişâ- mını, ticârî münâsebetlerinin eskiliğiyle genişliği de bize isbât etmektedir. Filha- kîka târihte mühim ticârî münâsebetleri olup da medeniyyetten mahrûm olan bir millet göstermek müşkildir. Arapların ticârî münâsebetleri ise o zaman mâlûm olan dünyânın son hudutlarına kadar da- yanıyor ve çok eski zamanlardanberi de- vâm ediyor, çünki Kitâb-ı-Mukaddes'de bile bundan bahsediliyordu.

Dünyânın hakîkî ticâret anbarları o- lan Arap şehirleri iki bin yıldan fazla bir zaman Venedik'in en parlak devrindeki rolünü oynamışlardı.

Filhakîka Avrupa'nın bütün klâsik Eski - çağ boyunca Asya'nın uzak mınta- kalarıyla münâsebetleri Araplar vâsıta- sıyla olmuştu. Arap ticâreti yalnız Ara- bistan emtiasına münhasır kalmıyor, Afrika ile Hindistan'dan oraya gönderi- len emtiaya da şâmil bulunuyordu. Bu ticârette bilhassa zînet eşyâsı başta ge- lirdi: Fil - dişleri, bahârât, ıtriyyât, mü- cevherât, altın tozları, kölelerle câriyeler vesâire bu miyandaydı.

Bu mübâdele, uzun zaman Arapçaya çok yakın bir dil konuşan Fenikelilerin miyâneciliği ile yapıldı. Arapların getir- dikleri mahsuller Fenike'nin (Tyr = Sûr) gibi böyük şehirlerinde toplandık- tan sonra, işte oralardan hârice sevkedi- liyordu.

Araplar, Hint mahsûlâtı sâhasındaki ticârethanelerinde Bâbillilerden başka

rakiplerle karşılaşmazlardı. Bunlar, yâni Bâbilliler Hindistan'la kara yolu yâhut Basra körfezi üzerinden münâsebette bulunurlardı. Ticâret malları Bâbil'den kervanlarla Sûriye'ye gelir ve oradan da dünyânın diğer taraflarına sevkedilirdi. Bu kervanların tâkib ettikleri uzun yol boylarında bugünkü seyyahların çöllerde kalmış harâbelerine hayrân oldukları (Héliopolis = Balbek) ve (Palmyre = Tedmür) gibi şehirlerdeki böyük depolara ve nihâyet (Damas = Dimeşk = Şam) şehrine tesâdüf edilirdi.

Bunca asırlar boyunca devâm etmiş bu gibi ticârî münâsebetler sâyesinde vaktiyle Arabistan'ın ve bilhassa Yemen'in böyük şehirlerinin ne hâle gelmiş olacakları tabiî kolayca anlaşılır. Asırdîde bir ticâretle zenginleşen bu şehirler zînet işlerinin en incelerini bilirlerdi: Onun için Yunan, Lâtin ve Arap müelliflerinin o böyük medeniyyet merkezlerinin muhteşem parlaklıklarını müttehiden medhetmekte ne kadar haklı oldukları kolayca anlaşılır.

Hazret-i Muhammed'den evvelki Arap medenniyyeti yalnız Yemen'de parlayıp kalmış da değildir: Eski vakaayi'nâmelerin (Hîra) ve (Gassân) krallıkları hakkında vermiş oldukları îzâhât, Hazret-i Peygamberin müstakbel eshâbının ne kadar böyük medenî kaabiliyyetleri bulunduğunu bütün vuzûhiyle isbât etmektedir.

Biz o (Hîra) şehrinden, yâni Araplar tarafından o kadar göklere çıkarılan ve ihtişâmı bakımından İran pâyıtahtı ve İstanbul'la rekaabet eden şehirden bundan evvel de bahsetmiştik. (Hîra) kadar mühim olan (Gassân) krallığı da Milâttan biraz sonra Yemen'den gelmiş olan Araplar tarafından kurulmuş ve beş yüz sene pâydâr olmuştur. Müverrihlere göre bu krallıkta altmış müstahkem şehir vardı. Yeni Arkeoloji keşfiyyâtı, Gassânî medeniyyetinin azametini üzerlerinde Sâbiî kitâbeleri bulunan ve Roma üslûbundan büsbütün başka olan âbideleriniin ehemmiyyetinden anlamıştır: Bu âbideler o krallığın Sûriye hudûdunda eski pâyıtahtı olan (Bosra) da keşfedilmiştir. Gene orada eski kanallar ve mecrâlar şebekesine âit bir takım izler de bulunmuş ve bu sûretle ahâlîsinin muazzam işler başarmaktaki kaabiliyyeti meydana çıkmıştır.

Bununla berâber, şu noktaya da dikkat etmelidir ki Hîra ve Gassân krallıklarındaki Araplar, İranlılar ve Romalılarla temâsta bulunmuş oldukları için, oralardaki medeniyyetleri her halde bu ecnebî temâsının böyük bir nisbette te'sîri altında kalmış olmalıdır. Fakat Yemen'de böyle bir şey olamazdı, çünki oranın tekâmül ve inkişâfı Romalılardan çok evveldir.

İşte bundan dolayı eski Arap medeniyyetinin bakıyyelerini Yemen'e gidip tedkîk etmekten başka çâre yoktur. Yeni Arkeolojinin henüz o havâlîye hulûl etmemiş olması esefle karşılanacak bir vaziyettir.

Bugün bizim eski Yemen şehirleri hakkındaki mâlûmâtımız, bir kaç sene evveline kadar çöl kumları altında gömülü kalmış olan Âsur şehirleri hakkındaki eski mâlûmâtımızdan fazla değildir. Bununla berâber, Arabistan'da yapılabilecek araştırmaların çok müsmir olacağını gösteren bir çok alâmetler de vardır. Meselâ bundan bir iki sene evvel Yemen'i dolaşmış olduğu halde hafriyyât yapmaya muvaffak olamıyan (M. Halévy), Arapların harâbeler içinde sık sık altın ve gümüş eşyâlar bulduklarından bahsetmekte ve bizzât kendisinin de San'â civârındaki (Haram) taraflarında üzerleri eski kitâbelerle dolu sütunlarla bir Sebâ ma'bedinin üstü hayvan ve nebât resimleriyle dolu ve öd taşından ma'mûl cümle kapusunu bulmuş olduğunu söylemektedir.

Bir taraftan da (M. Schlumberger) son zamanlarda İstanbul'da, Milâttan biraz evvelki Yemen kıallarının (San'â) da bir arap tarafından bulunmuş iki yüz sikkesinden mürekkep bir koleksiyon satın almaya muvaffak olmuştur. Tekmil Avrupa müzelerinde ancak iki üç parçası bulunduğu için eskiden son derece nâdir olan bu sikkelerin çok tuhaf bâzı hususiyyetleri vardır. Bunların bir yüzündeki tip, profilden görünen bir kral resmidir ve başında da bir tac vardır; ip şeklinde örülmüş olan saçları, Arabistan'dan gelip uzun zaman Mısır'da saltanat sürmüş bedevî kıallardan mürekkep olan ve (M. Mariette) tarafından keşfedilmiş heykelleri bugün (Bulak) müzesinde bulunan (Hycsos = Hiksos) larâ son derece benzemektedir. Sikkenin diğer yüzünde de bir (huhu = yaylak) kuşunun resmi vardır. Her halde san'atkâr, o sırada Arapların sık sık ticârî münâsebetlerde bulundukları bütün Akdeniz milletleri arasında böyük bir revâc bulmuş olan Yunan meskûkâtını örnek ittihâz etmiş olmalıdır.

Arkeoloji sâhasının yukarda bahsi geçen delilleri kifâyetsiz olmakla berâber, eski müelliflerden aldığımız îzâhâtı çok müsmir bir sûrette ikmâl etmekte ve bu sûretle bize Arabistan'ın mâzîsinde bu gün unutulmuş eski bir medeniyyet, yâni artık târîhinin tedvînini bekliyen bir medeniyyet bulunduğunu göstermektedir.

Elimizdeki mâlûmâtın azlığına rağmen, bugün şu kat'î hükmü verebiliriz: Romalıların târîh sahnesine çıkmalarından asırlarca evvel muazzam şehirler kurmuş ve dünyânın en mühim milletleriyle münâsebette bulunmuş bir kavmi, bir barbar sürüsü saymak doğru değildir».

Bugünkü Garp ilminin bu hükmü karşısında İslâmiyyetin «bir çöl dîni» ve Kur'ân-ı Kerîm'in de bir «çöl kaanûnu» olduğundan bahsedebilmek için, her halde bir çöl mahlûkundan çok iptidâî bir şey olmak lâzım gelir.

Londra ünivresitesi Yakın ve Orta Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in bundan evvel de bir kaç defâ bahsi geçen «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinde Arabistan'ın şimâl ve cenûp medeniyyetlerinin uğramış olduğu hâricî te'sirler şöyle hulâsa edilmektedir. (1958 Brüksel tab'ı, S. 29 - 30) :

«Romalıları Nabat ve Tedmür kralıklarının inkişâfını desteklemiye sevkeden zarûret, İran ve Bizans imparatorluklarını da Sûriye ile Irâk'ın Arabistan hudûdu üzerindeki Arap devletlerinin terakkî ve tekâmülüne yardım etmek mecbûriyyetinde bırakmıştı. (Gassân) ve (Hîra) devletleri dînen hıristiyandı; bun

ların birincisi Ya'kubî, ikincisi Nestûrî idi. Her ikisinde de Ârâmî ve Yunan kültürlerinin az çok te'sîri belliydi ve bu kültürler o memleketlere oldukça hulûl etmişti...

(Hîra) krallığı Arap an'anesinde dâimâ araplığın diğer Arabistan havâlîsiyle doğrudan doğruya temâs hâlinde bulunan başlıca kollarından biri sayılmıştır. Bu devlet İrân'a tâbi' olmakla berâber, kendi kültürünü bilhassa Garp'dan yâni Sûr'ye'nin Hıristiyan ve Yunan kültür'e rinden almaktaydı. İlkönce müşrik olan bu krallık, sonradan esirlerin memleketе sokmuş olduğu Nestûrî hıristiyanlığını kabûl etmişti...

Diğer bir mahdut te'sir menbaı da doğrudan doğruya yabancı devletlerden gelmiştir. Habeşlilerle İranlıların Yemen'le Şimâlî - Arabistan hudûdunda bulunan İran ve Bizans eyâletleri üzerindeki muvakkat hâkimiyyetleri esnâsında Araplara daha mütekâmil bir askerî san'at mevzûâtı hulûl etmiştir. Tıpkı bunun gibi, diğer bir takım maddî ve fikrî te'sirler de girmiştir.

Bu hâricî âmillere karşı Arap aks.ül.ameli muhtelif şekiller arzetmektedir: Maddî sâhada Araplar muhtelif silâhlar kazanmışlardır; bu silâhların kullanılmasını da öğrenmişler ve ayrıca kendilerine askerî teşkîlât ve Sevk.ul.ceyş esasları da öğretilmiştir. Şimâlî - Arabistan mütehâlarındaki eyâletlerde yardımcı kıt'alara yardımlar yapılmış ve bunlara geniş bir nisbette askerî tâlim ve terbiye gösterilmiştir.

Kumaşlarla muhtelif gıdâ maddeleri, şarap ve belki de yazı san'atı gibi şeyler de Araplara ayni sûretle hâriçten gelmiştir. Fikrî sâhada ise, Orta - Şark dinlerinin Vahdâniyyet esaslarıyla ahlâkî telâkkileri Arabistan'a bir umûmî kültür ve edebiyyât rengi vermiş ve bu sûretle Hazret.i Muhammed'in müstakbel risâletine müsâit bir zemin hazırlanmıştır. Bilhassa bu aks.ül.amel yalnız bâzı mıntakalara ve tahsîsen Cenûbî - Arabistan şehirlerinin ahâlisiyle Hicaz'a münhasır kalmıştır.

Bedevîliğin yaygınlığıyla nüfûs üstünlüğüne rağmen, Arabistan târihini vücûda getirenler şehirliler olmuş ve bilhassa Cezîret.ül.Arab hâricine çıkan ticâret yollarının üzerindeki şehirlerde yaşayıp çalışanlar en böyük rolü oynamışlardır».

Garp ilminin muhtelif sâhalarında Arabistan'ın şimâlindeki (Hîra) ve (Gassân) medeniyyetlerinden ziyâde cenûbun daki Yemen medeniyyetine ehemmiyyet verilir; Paris «Elsine.i Şarkıyye Mektebi» profesörlerinden (Gaudefroy - Demombynes) bundan evvel de bahsi geçmiş olan «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» ismindeki eserinde bu cenup medeniyyetinin mâhiyyetini şöyle icmâl etmektedir (1931 Paris tab'ı, S. 44) :

«Şark ve cenup sâhil boyları. yâni Oman, Hadramût ve Yemen havâlîsi nisbeten en az kurak yerlerdir. (San'â) nın etrafında mâhir şehirlilerden mürekkep kütleler, muntazam bir zirâat te'mîn eden mükemmel bentlerle sulama tertiplerі vücûda getirmişlerdi. Yemen'de müreffeh şehirlerle krallıklar teşekkül etmiş ve bunlar İslâmiyyette Hazret.i Süleyman'la Sebâ melikesi Belkîs menkabesine bağlanmıştı.

İşte orada, âbidelerinin henüz pek azı tedkîk edilmiş olan bir medeniyyet yaşadı. Yalnız din sâhasına âit eski bir kültürün Yahudi ve Hıristiyan cemâatleri tarafından memlekete sokulan esaslarla imtizâc etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Yemen'de Arapçanın pek husûsî bir lehçesi konuşulur ve Arapların (İstinâd ettirilmiş) mânâsına (Müsned) dedikleri husûsî bir yazı kullanılırdı. Bu memleketin denizcileri Kızıl - deniz'in ve her halde Hind - Okyânûsu'nun ticârî hayâtında çok eski zamanlara dayanan bir rol oynamışlardır».

Daha İslâmiyyetin zuhûrundan evvel bütün bu şimâlî ve cenûbî Arap medeniyyetleri çökmüş, Tedmür ve Nabat krallıkları munkarız olmuş, eski zamanların o muhteşem Yemen krallığı ecnebi istilâsına uğramış ve bütün bunlara mukaabil Mekke cumhûriyyeti günden güne inkişâf edip hem ticâret, hem kültür i'tibâriyle tekmil Arabistan'ın en mühim merkezi hâlini almıştı. İslâmiyyât sâhasındaki eserleri bugünün Garp ilminde böyük bir takdîr ile karşılanıp sık sık me'haz ittihâz edilen müsteşrık râhip (H. Lammens) in «L'İslam» ismindeki eserinde bedevî kabîlelerinin umûmî hayâtından bahsedildikten sonra, Arabistan'ın İslâmiyyetten evvel son müstakil medeniyyet merkezi olan Mekke'nin bu vaziyeti şöyle îzâh edilir (1943 Beyrut tab'ı, S. 18 - 23) :

«MEKKE. — Şimdi artık nazar.ı dikkatimizi (Hazarîler) e ve tercîhan şehirlilere çevirelim. Bunları tedkîk için, Hicaz'ın dinî ve ticârî merkezi olan Mekke'nin milâdî altıncı asır sonlarına, yâni Hazret-i Muhammed'in zuhûrundan biraz evvelki devrine tesâdüf eden vaziyetini ele alacağız.

Mekke şehri, her halde Yunan coğrafyacısı (Ptolémée = Batlamyos) un bahsettiği (Makoraba) olmak lâzımgelir. Bu isim, Sâbiî lehçesinde (ma'bed) mânâsına gelen (mukarrib) kelimesinden iştikaak etmiş olsa gerektir; işte bundan anlaşıldığına göre (Kâ'be) nin lâ.akal Milâdın ikinci asrına dayanan bir mâzisi olmak lâzımgelir (2).

Vaktiyle bedevî olup sonradan şehre hâkim en mühim kabîle hâline gelen Kureyşîler Hicretten takrîben iki yüz sene evvel Mekke'ye yerleşmiş ve bütün hâkimiyyeti ellerine almışlardı. Kur'anın zamânımıza nakletmiş olduğu Kureyşî lehçesi çok tekâmül etmiş ve edebî dil derecesine yükselmişti. Tekmil Arap yarım - adası şâirlerinin kabûl edecekleri lehçe işte buydu.

Kureyşîler Mekke'de bir nevi ticâret sendikası vâsıtasıyla hüküm sürüyor ve îdâre bir nüfuzlu âileler cumhûriyyeti şeklini alıyordu. Mekke'nin iktisâdî refâhı coğrâfî vaziyetinden ve böyük bir ehemmiyyeti hâiz olan Hindistan ticâret yoluyla olan münâsebetlerinden mütevellitti. Bu şâyân.ı.hayret şehir beyaz ırk Asya'sının müntehâsında, siyah ırk Afri-

2) Buna mukaabil, bir çok Garp müellifleri (Kâ'be) nin Milâttan çok evvelki devirlere dayanacak kadar eski olduğunda müttefiktir; zâten (Lammens) de bu ifâdesinde en aşağı bir tahminde bulunmaktadır. İ. H. D.

ka'sının karşısında ve Bâbil'le Sûriyeden klâsiklerce (Arabie heureuse = Arabiye-i-Sâîde) denilen Yemen yaylalarıyla Hind - Okyânûsu ve Kızıl - deniz taraflarındaki eyâletlere giden yolların kavşağındaydı.

Bâbil'den Basra - körfezi limanlarından ve Yemen üzerinden Orta - Şark ile Hindistan'ın kıymetli mahsûlâtı gelirdi; Akdeniz âleminin mahsulleri de Sûriye üzerinden geliyordu. Mekke'nin komşu devletlerle müzâkerelere giriştiği, serbest seyâhat vesikaları elde ettiği, kervanlar için mürur serbestîsi istihsâl eylediği ve Bizans'la, Habeşistan'la, İran'la ve Yemen emîrleriyle muâhede şeklinde ticârî mukaveleler akdettiği görülürdü.

MEKKE'NİN İDÂRE ŞEKLİ - Daha münâsip bir tâbir bulamadığımız için, yukarda (Cumhûriyyet) kelimesini kullanmıştık. Mekke'de bir idâre ve bir hükûmet şekli vardı; fakat ne kadar müphem ve târîfi güçtü! Kur'ânda (23 üncü Sûre'nin 34 üncü ve 48 inci, 26 ncı Sûre'nin 33 üncü ve 27 nci Sûre'nin 29 uncu ve 38 inci Âyetlerinde) «Mele'» ismiyle bahsedilen bu idâre eşrâf ile zümreler rüesâsından mürekkep bir meclis mâhiyyetindeydi. En zengin ve en zînüfûz âilelerin mümessillerinden mürekkepti. Meselâ müstakbel Halîfe (Muâviye) nin meşhûr Emevî ailesine mensûb olan babası (Ebû - Süfyân) :

شيخ قريش وكبيرها

yâni (Kureyş'in şeyhi ve böyüğü) diye anılırdı. Fakat bu mutantan ünvânı hakîkatin tam bir ifâdesi telâkkî etmekten sakınmamız lâzımdır, çünki bu ünvan (Ebû - Süfyân) ın muâsırları olan diğer bir takım kimselere de verilmiştir. Ferdiyetçi Arabistan'ın örf ve âdetleriyle bâtıl i'tikatlarına Mekke'de bile tesâdüf edilir: (Ebû - Süfyân) Mekke ticâret erbâbiyle Mâliyecilerinin ancak en böyük mümessili, belki de en zengini ve her halde en zekîsi, en vatanperveri ve menâfi'-i-umûmiyye şuûrunu herkesten fazla hisseden bir şahsiyyetiydi. Hakîkî hüküm ve i'tibâriyle sırf mânevî olan nüfûzunun bütün sırrı işte bu evsâfındaydı. Kendisiyle ticâret sendikasındaki diğer meslekdaşlarına karşı, Kureyş âile reisleri nüfuz ve i'tibarlarıyla ikide bir kullanmakta tereddüt etmedikleri veto haklarını kıskançlıkla muhâfaza ederlerdi; çünki kararların ittifakla verilmesi lâzımdı.

Bununla berâber, âile zümrelerinin muhtâriyyetlerine dokunmamak şartiyle (Mele') denilen umûmî meclis, indelhâce menâfi'-i-umûmiyye nâmına ve şehrin menfaati mülâhazasiyle bir müdâhale îcâb ettiği zaman ustalıklı bir tazyîk icrâsından da çekinmezdi. Hazret-i Muhammed'in din propagandasına muhâlefet husûsunda bunların ileri sürdükleri ilk esâs işte bu umûmî menfaatti. İşte bundan dolayı (Mele') ilköncе nasihatlerle işe başladıktan sonra tehditlere girişti. Ondan sonra da kaanun hârici bıraktı, yâni itâatsizlik edenleri himâyesinden mahrûm eden kabîlesinin gözünden düşürdü.

İşte bu teâvün şuûriyle Araplara mahsûs olan ve mütemâdiyen tezâhür edip duran ferdiyyetçilik rûhunun birbiriyle ihtilâtı, Hicretin arefesinde tesbît etmekte olduğumuz Mekke teşkîlâtında-ki husûsiyyetin başlıca menşeini teşkîl etmektedir.

Bu muhafazakâr şuûr, her şeyden evvel mukaddes ayların (3) masûniyyetini ticârî sâhada istismâr arzûsiyle ve sonra da (Kâ'be) nin ve Mekke civârında her biri bir panayır merkezi olup Arapların ekserîsi tarafından ziyâret edilen merhaleleriyle berâber Hac mevsiminin câzibesinden istifâde emeliyle de takviye edilmiş olurdu. Kureyş sendikası Arabistan-ın işte bu eşsiz imkânlarından istifâdeyle şehrin menfaatlerine hizmet için elinden gelen gayrette kusûr etmiyordu. Mekke'-de bezirgânlık hırsı, her türlü diğer mülâhazaların üstündeydi.

TİCÂRÎ HAYÂT — Sîret'le Hadîs'in o gür ve muhteşem edebiyyâtı yakından tedkîk edilecek olursa, Kur'ânın 14 üncü Sûresi'nin 40 ıncı Âyetindeki tâbîr ile Mekke'nin (o kısır vâdîsi) ni aşan coşkun bir hayât hissi duyulur. Bizim şimdiki borsalarımız civârında bulunan bir insan koğanının vızıldayışı keşfediliyor zannedilir. Ayni kaynaşma, ayni kazanç hummâsı, ayni ihtikâr ateşi ve bir taraftan da sür'atle el değiştiren servetlerle ânî iflâslar görülür.

Mekke şehri kervancıların, simsarların, miyânecilerin ve para ikrâz eden bankacıların cenneti hâline gelmişti; bu ikrazlarla istikrazlar muhtekirce fâizlerle yapılır veyâhut o devirde ve o ele geçmez bedevîler muhîtinde sermâyenin ma'rûz olduğu böyük tehlikeleri hisâb etmek istemiyenlere öyle görünürdü. Sarraf barakalarında râyicler üzerinde hava - oyunları yapılırdı; ecnebî paralarının kıymetleri yükseltilip alçaltılır, kervanların yükleri, muvâsalat târihleri ve gecikme ihtimâlleri üzerinde de hava - oyunlarına girişilirdi. Bizans, Sâsânî ve Yemen sikkelerinin piyasaya yığınlarla sürülmesi, eski meskûkat sistemlerinin karışıklığı ve bunların mübadelesi için lâzımgelen mâlûmâtın fazlalığı bir çok tertiplerle en kârlı muâmelelere yol açıyordu.

Bütün bunlar Kur'ânın Mekkî (4) Sûrelerinde celâdetkâr bir ifâdeyle ortaya atılmıştı.

KERVANLAR — (Strabon) un ifâdesine göre bütün Araplar simsar ve tüccardır. (Pline) de târihinin altıncı faslında (Arabistan'ın ticâret yâhut akıncılıkla geçindiğini) te'mîn etmektedir. Kur'ânda Mekkelilerin o uzun ticârî seferlerinden neler kazandıklarını:

— Yolculuk etmediler mi..?

şeklinde mütemâdiyen hatırlatmaktadır. Mekkeliler için:

لم يكن تاجراً فليس عندهم بشئ

yâni:

— Tüccar olmayanların onlar nazarında hiç bir kıymeti yoktur!

3) Mukaddes aylar, Câhilliyyet devrinde «Eşhûr-i hürüm» denilen Zülka'de, Zülhicce, Muharrem ve Receb aylarıdır: Müfredine «Şehr-i harâm» denilir. Bu aylar zarfında her türlü çapulculukla kabîle mücâdeleleri ine fâsıla verilir ve bu sûretle Hac seferleriyle panayır ziyâretleri emniyet içinde cereyân ederdi. İ. H. D.

(4) Hicretten evvel Mekke'de nâzil olan sûrelere «Mekkî» ve Hicretten sonra Medine'de nâzil olanlara da «Medenî» denilir. İ. H. D.

denilir. Bu ibtilâ kadınlara bile sirâyet etmişti. Onlar da bütün servetlerini bankalarla ticârî teşebbüslere yatırırlardı: Bâzan da pek ehemmiyyetsiz paralar mukaabilinde eshâm ve tahvîlât aldıkları olurdu. Onun için kadın - erkek, bütün nüfûs alâkadâr olmadan yola çıkan kervanlar pek azdı. Bu kervanların avdetlerinde herkes koyduğu sermâye ve aldığı hisse senetleriyle mütenâsip olan kâr hissesini alırdı.

Temettü' nisbeti hiç bir zaman yüzde elliden aşağı değildi; hattâ çok defâ bunun iki mislini bile bulurdu. Kervanlar yola çıkarken deri, bahârât, kıymetli ıtrıyyât, muhtelif mâdenler ve bilhassa Arabistan mâden - ocaklarından istihsâl edilmiş gümüşler götürürlerdi. İş hayâtının bu harâretli fa'âliyyeti karşısında eğer Mekke şehrinde bugün bizim milyoner saydığımız ticâret erbâbına tesâdüf edilecek olursa, hiç şaşmamalıdır. Bu hususta daha fazla mâlûmât istiyenlere (Hicret arefesinde Mekke) isminde tedkiknâmeme mürcâat etmelerini tavsiye ederim.

MEKKE'nin MEVKİİ — Bütün bunlara rağmen, Hicaz denilen o kurak vilâyetin en münhât ve en bunaltıcı mıntıkası olan (Tihâme) çöküntüsünde bile Mekke'den daha sıkıcı bir mevkie güç tesâdüf edilebilir. Sarp ve çır - çıplak iki dağ arasında âdetâ mengene içine sıkışmış olan bu şehir, tıpkı bir leğen vaziyetinde bulunan bir çöküntünün dibini işgaal ediyor ve kış mevsimlerinde Tihâme'nin o korkunç fırtınalarının bütün yağmurları işte oraya gelip birikiyordu. Bu yağmurların şiddeti o dereceyi bulurdu ki, devir devir bütün şehri baştan başa tahrîb ederdi ve hattâ kaç defâ (Kâ'be) yi bile yıkmıştı. İyi hava almayan, tükenmez bir yaz boyunca Arabistan'ın o amansız güneşinin altında yanıp kavrulan, sığınak olacak bir hurmalığı bile bulunmayan o tabiî dehlizde ahâlî susuzluğunu gidermek için Kâ'be civârındaki Zemzem kuyusunun mütehavvil nisbetteki su ifrâzâtına baş vurmak mecbûriyyetinde kalırdı. Fakat bâzan bataklık ve bâzan külhan haline gelen bu çukur yer eski bahârât yolunun en mühim merhalelerinden birine, yâni Yemen, Afrika ve Sûriye arasındaki muvâsalayı te'mîn eden ve beynelmilel ihtirâslarla rekaabetlerin hedefi olan zengin Hint pazarlarına yol açan kıt'alar - arası yollar ağzına tesâdüf ediyordu.

İklîmin bir çok uygunsuzluklarına rağmen, Hazret-i Muhammed'le İslâmiyyete menşe' teşkil edecek olan bu garîp şehrin Arabistan'da oynamış olduğu rol, ancak işte bu coğrâfî vaziyet'yle izâh edilebilir».

Râhip (Lammens) in bu izâhâtı, İslâmiyyetten evvelki Mekke'nin ne kadar mühim bir iktisâdî, ticârî ve mâlî medeniyyet merkezi olduğunu bütün vuzûhiyle tasvir etmektedir: İşte bundan da anlaşılacağı gibi, İslâmiyyet, bâzı câhillerin iddiâ ettikleri gibi bir «Çöl dîni» değil, Yed'nci asrın en mühim medeniyyet merkezlerinden birinde zuhûr etmiş en medenî dindir.

Hicaz'ın ve bilhassa Mekke şehrinin bütün Arabistan'da bu kadar böyük bir ticârî ve iktisâdî ehemmiyyet kazanması bilhassa Milâdın altıncı asrının ortalarından i'tibâren tahakkuk etmiş bir vaziyettedir. Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernad Lewis) in yukarda bahsettiğimiz «Les Arabes dans l'histoire» ismindeki eserinde ticâret yollarından bahsedilirken bu mesele şöyle izâh edilir (1958 Brüksel tab'ı, S. 30 - 32) :

«... Bu yolların sık sık değişmesi, Arap târihindeki değişikliklerle inkılâplara sebebiyyet vermiştir. Meselâ Milâdın altıncı asrının ikinci yarısında çok mühim bir tahavvül olmuştur. O zamâna kadar Akdeniz'le Uzak - Şark arasındaki ticârî muvâsalayı te'mîn eden Fırât ile körfezi arasındaki yol, Bizans ve İran imparatorlukları arasındaki mütemâdî muhârebelerden dolayı çok çetinleşmişti. Bundan başka, o yol boyundaki seyr-ü-sefer siyâsî rekaabetlerin, târife engellerinin ve mütemâdî ihtilâflardan mütevellit umûmî teşkilât bozukluklarının da aks-ül-amellerine ma'rûz oluyordu. Mısır da kargaşalık içindeydi. İşte bundan dolayı Nil vâdîsinden Kızıl - deniz'e giden yoldan artık istifâde edilemiyordu. Netîce olarak tüccar zümresi her türlü güçlüklerine rağmen daha sâkin olan ve Garbî - Arabistan üzerinden Yemen istikaametine giden Sûriye yolunu tercihe mecbûr olmuştu.

Hint gemileri Yemen limanlarına gelirdi. Yemen de ecnebî hâkimiyyetine düşmüştü. Eskiden hep ayni sebeplerin te'sîri altında böyük bir refâha kavuşmuş olan Tedmür ve Nabat krallıkları artık ortadan kalkmış, çünki bunlar çoktan munkarız olmuştu. Mekke işte bu vaziyetten istifâde etti.

Mekke târihinin ilk devirleri karanlıktır. Eğer, bundan evvel de ileri sürüldüğü gibi, Mekke'yi Yunan coğrafyacısı (Ptolémée = Batlamyos) un bahsettiği (Makoraba) ile birleştirmek îcâb ederse, Cenûbî - Arabistan bahârâtını şimâle doğru götüren yolda bir merhale olarak te'sîs edilmiş olması lâzımgelir. Her halde cenûben Yemen'e, şimâlen Akdeniz'e, şarkan Basra - körfezi'ne ve garben de bir Kızıl - deniz limanı olan Cidde ile Afrika deniz - yoluna doğru giden muvâsala yollarının kavşağında çok müsâit bir vaziyette bulunuyordu.

İslâmiyyetin zuhûrundan evvel Mekke şehri bir aralık Şimâlî - Arabistan'dan gelmiş olan Kureyş kabîlesi tarafından işgaal edildi. Bu kabîle pek az bir zamanda mühim bir ticârî câmia hâlini aldı. Kureyşîler Bizans, Habeş ve İran hudut boylarındaki hükûmetlerle ticârî muâhedeler akdetmişlerdi. Böyük ticâret muâmeleleri yaparlardı. Senede iki defâ şimâle ve cenûba böyük kervanlar sevkederlerdi. Bunlar, Mekke'nin tüccar zümresiyle sermâyedarları tarafından kurulmuş sendikalar tarafından idâre edilen ortaklık işleriydi. Bun'ardan daha küçük bir takım kervanlar da senenin diğer mevs'mlerinde yola çıkardı; bundan başka Afrika ile bir deniz ticâretinin mevcûdiyyeti de isbât edilmiştir.

Mekke civârında bir çok panayırlar kurulurdu ve bunların en mühimmi de (Okâz) panayırıydı. Bu panayırlar Mekke şehrinin iktisadî hayât dâiresine dâhildi ve bu şehrin nüfuz ve i'tibârını o taraflardaki bedevîler arasına yaymak gibi bir fayda te'mîn ederdi.

Mekke ahâlisi karışıktı. İdâreyi elinde tutan ve (Dâhilî Kureyşîler) ismile anılan merkezî zümre iş - adamlarından, bankacılardan, ticâret erbâbından ve müteahhitlerle transit ticâretin'n hakîkî ustalarından mürekkep bir ticârî aristokrasi mâhiyyetindeydi. Ondan sonra da (Hâricî Kureyşîler) gelirdi: Bunlar yeni işe başlamış daha küçük ve daha ehemmiyyetsiz vaziyetteki bezirgânlardan mürekkep bir cemâatti. Nihâyet bir de yabancılarla bedevîlerden mürekkep bir

(İşçiler zümresi) vardı. Mekkenin hâricinde de şehre tâbi' bedevî kabîlelerinden mürekkep (Kureyş arapları) bulunuyordu.

(Lammens) Mekke hükûmetini zengin iş - adamları sendikası tarafından idare edilen bir ticârî cumhûriyyet şek'in de târif etmekle böyük bir muvaffakiyyet göstermiştir. Fakat bu târif, Garp tarzında bir takım cumhûriyyet müesseseleri tasavvur etmemize yol açmamalıdır. Kureyşîler o sırada bedevîlikten yeni çıkmış oldukları için, bedevîlerin hayât gaayesini henüz muhâfaza ediyor'ardı: Bu gaaye de a'zamî bir hareket serbestîsiyle asgarî bir hükûmet hâkimiyyetinden ibâretti. Bu hâkimiyyet de kabîle (Meclis) inin şehirdeki nazîri olan (Mele') in elindeydi. (Mele'), halkın tasvîbiyle eşrâftan ve âile reislerinden seçilirdi. Bunların hâkimiyyeti de mânevîydi ve ikna' esâsına dayanırdı. Hakikî birlik esâsı tüccar zümresinin tesânüdüne münhasır kalıyordu. Bu tesânüt, bunların Hazret-i Muhammed'e karşı mücâde'elerinde bütün vuzûhiyle ortaya çıktı. Ticârî tecribeyle Mekke burjuazi tabakasının zihniyyeti onlara Araplar arasında nâdir görülen bir el - birliği, bir teşkilâtçılık ve bir de nefse hâkimiyyet kudreti veriyordu. Bu vasıflar, sonradan tahakkümleri altına girecek olan muazzam imparatorluğun idâresinde onlar için a'zamî ehemmiyyeti hâizdi.

İslâm Peygamberi Hazret-i Muhammed işte böyle bir muhîtte dünyâya geldi».

Netîce i'tibâriyle İslâmiyyet, bâzı câhil ve gaafil maddiyyetçilerin zannettikleri gibi bir takım çöl bedevîlerine değil, işte böyle bütün Şark ve Garp âlemleriyle iktisâdî ve siyâsî muâhedeler akdetmiş ve insanlık târihinde dünyânın üç kıt'ası arasındaki ticârî münâsebetleri tanzim ve idâre muvaffakıyyetini göstermiş bir medeniyyet merkezine hitâb eden böyük ve cihanşümûl bir medenî din demektir: Bunu inkâra kalkışmak, ilme ve bilhassa bu atom çağının Garp ilmine karşı cephe almaktan başka bir şey değildir. Bu mühim nokta üzerinde duran bir çok müsteşrikler vardır; meselâ Profesör (Gaudefroy - Demombynes), bundan evvel de bir kaç defâ bahsi geçmiş olan «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» ismindeki eserinde eski Hicaz'ın medenî ehemmiyyetini anlatmaya başlamadan evvel bu noktayı şöyle tesbît etmektedir (1931 Paris tab'ı, S. 69) :

«Altıncı asırda zengin, karışık ve fasîh bir dil kullanan çok canlı bir cem'iyyet kurmaya muvaffak olmuş insanları barbar telâkkî etmek, hiç şüphesiz ki çok mânâsız bir şey olur».

Bundan sonra da ayni eserin 70 - 76 ncı sahîfelerinde İslâmiyyetten evvelki Arabistan ve bilhassa Mekke medeniyyeti şöyle tasvîr edilmektedir:

«İslâmiyyetten evvelki Arap cem'iyyetinin hayâtından bahsederken onu yek nesak bir kül olarak tasvîr edenlerin tıpkı tabîat gibi değişik ve karışık olan insanlık hakîkatini ihmâl etmekte oldukları muhakkaktır. Arap medeniyyeti târîhinde bilhassa Cenûbî - Arabistan'a, yâni Yemen'e ayrı bir yer, hem çok geniş bir yer vermek lâzımdır. Arabistan'ın İslâmiyyetten evvelki ve sonraki dînî ve iktisâdî târîhinde o havâlînin rolünü tebârüz ettirmeye çalışmış bâzı müverrihler mevcûd olmakla berâber, bunların verdikleri îzâhât henüz biraz müphem vaziyettedir.

İşte bundan dolayı, eski Arabistan umûmiyyetle kendi âlemine kapanmış, (barbar) ve komşu medeniyyetlerdeki hareketlere karşı alâkasız gösterilmektedir!. Bu vaziyet ayni zamanda hakîkatin pek dar bir telâkkisi demektir. O hakîkate biraz daha yaklaşabilmek için, Altıncı asrın sonunda Arabistan'ın en mühim şehri olan Mekke'nin oynadığı rolü biraz tesbît ettikten sonra Sûriye'deki uc vilâyetlerinin ehemmiyetini kısaca tavzîh etmek lâzımdır. Nihâyet Altıncı asır sonlarında böyük bir ehemmiyyet alan bâzı dînî vâkıaların kaydi de zarûrîdir. Biz işte bu sûretle, İslâmiyyetten evvelki cem'iyyetin bilhassa tecerrüd ve inzivâcılığı nazar-ı-i'tibâra alındıktan sonra, hangi hususlarda hâricî te'sîrâta açık bulunmuş olduğunu göstermeye çalışacağız.

İslâm an'anesi, (Hâcer) le (İsmâîl) in gelişinden Kureyşîlerin hâkimiyyetine ve Hazret-i Peygamberin mensûb olduğu âilenin de pek tabîi olarak onlar içinde oynamış olduğu üstün role kadar Mekke' nin bütün târihini bilir. Bu vaziyette her türlü tavzîhâttan vaz - geçip Beşinci asrın son rub'u zarfında cenûp vilâyetlerinin inhitâtından dolayı Arabistan'ın en mühim şehri hâline gelen Mekke'ye Kureyşîlerin hâkim olduklarını her halde kabûl etmek lâzımdır.

Mekkeliler devecilik ederlerdi, fakat bu işi ticârî maksatlarla yapıyorlardı; bunlar seyyah şehirlilerdi ve şehirleri de mühim bir ticâret merkeziydi. Bununla berâber tabîat orada pek müsait ve mülâyim değildi; su menbâları vardı, fakat bunların başlıcası olan (Zemzem) in su mıkdâriyle lezzeti mütehavvildi; Mekke mevkı' i'tibâriyle yakıcı bir yerdi ve anlaşıldığına göre Emevîler devrinde yetiştirilinceye kadar ağaçsızdı. Bununla berâber, bu şehir sâhil boyunun kötülük i'tibâriyle ehveni olan küçük bir limandan da uzak değildir. Mevkı' i'tibâriyle Hind - Okyânûsu ile Akdeniz arasındaki ticâret yolu üzerindedir ve Yemen'le (Pétra = Vâdî - Mûsâ) ve Gazze'ye ayni mesâfededir; (Dûmet-ül-Cendel) vâhasından Dicle ve Fırât vâdîlerine giden elverişli bir yolu da vardır. Hulâsa Mekke'nin mevkıi yollar kavşağındadır ve târih i'tibâriyle dînî âyinler kadar eski olan panayırların da merkezidir.

Mekke'nin idâresi, şehirdeki kabîle reislerinden mürekkep bir meclisin e'indeydi: An'aneye göre bu meclis Kâ'be civârında bulunan (Dâr-ün-Nedve) de, yâni Meclis binâsında toplanırdı. Mekkelilerin ileri gelenleri her gün ma'bedin mütehavvil gölgesinde karşılaşıp şehir işlerini, kervanların hareket târihlerini, ticârî emtia râyiclerini ve kambiyo meselelerini münâkaşa ederlerdi.

Fîlhakîka, emniyet ve âsâyişi pek sağlam olmayan ve vâridat menbâları da zayıf olan bütün memleketlerde olduğu gibi, Arabistan'da da ticâret şahsî olamazdı ve böyle bir memleket ancak müşterek gayretler ve sermâye iştirâkleriyle yaşayabilirdi. Mekke kervanları yalnız tabiî tehlikelere değil, ayni zamanda çapulcu bedevîlerin taarruzlarına da mâruzdu ve bu tehlikeleri ya silâh üstünlüğüyle veyâhut hakîkî ticâret mukaaveleleriyle önlemek lâzımdı.

İşte bundan dolayı Mekkelilerin bizlerce bütün ahkâmı hemen tamâmiyle mechûl olan ve el - birliği hâlindeki şirketlerle sermâye avanslarına, fâizlere, kambiyo meselelerine velhâsıl sermâyeye

âid olduğu anlaşılan bir nevi ticâret kaanunları olduğu muhakkaktır.

Kazançlarını mütedâvil para, meskûkât veyâhut kü'çeler biriktirmek sûretiyle emniyyet altına almak gibi tedbirlere baş vurmadıkları anlaşılmaktadır: Elde edilen kârlar, ya yeni ticâret vâsıtaları te'minine hasredilir veyâhut fâizle bedevîlere verilirdi; çünki bunlar zengin Kureyşilere gelip borç para isterler ve onlar da elde edecekleri kârları düşünerek bedevîlerin çarşılarla her nevi panayırlarda boy göstermelerine müsâade ederlerdi.

Göze alınan tehlikelerden dolayı mâzur görülebilecek fâhiş fâiz'erle akdedildikler'nde şüphe olmayan bu istikrazlar bedevîlerle Kureyşîler arasında müdhiş kinlerle garazlara yol açardı; her halde meşrû' bir aks-ül-amel netîcesi olarak fâiz'i ikrâzâtı men'etmiş olan Kur'anda bu vaziyetin bâzı izlerine tesâdüf edilir: Böyle bir memnûiyyet İslâm ticâreti için zararlı olmuşsa da, hukukçular sonraları bu derde çok ustalıklı devalar bulmuşlardır.

Mekke ile Sûriye arasında kervanların serbestçe gelip gidebilmeleri, uzun müzâkereler sonunda akdedilmiş hakikî ticâret muâhedeleriyle te'mîn edilirdi. Mâlî te'mînât esâsına, böyük Kureyş âileleriyle bedevî şeyhler'nin âileleri arasında akdedilen izdivaçlardan mütevellit ittifaklar da imzımâm etmek sûretiyle ticârî menfaatler birbirine bağlanıp sağlamlaştırılırdı. Orada insanlar, işte bu en ehemmiyyetsiz menfaatler'n bile cimrilikle bilenmiş tabiî bir zekâ ince'iğinin bütün imkânlarıyla müdâfaa edildiği ustalıklı bir bedevî diplomat mektebinde yetişirdi: Meselâ Emevîlerle tarafdarları işte böyle yetişmişti; onun için İslâm fütûhâtından sonra bunların böyük bir devlet idâresine âit müşkilâttan bâzılarını bir bakışta kavrayıverme kaabiliyyetlerine o kadar hayret etmemelidir.

Bu ticâret erbâbının yazı san'atını bildiklerine hükmedilmesi pek tabiîdir. Hisapların umûmiyyetle zihnen yapıldığı şüphesizdir; fakat birbirine girift olmuş o kadar muhtelif menfaatler vardı ki, bunlara âit mukaaveleler kaleme a'ınması da zarûriydi (5). Şunu da unutmamalıdır ki Mekkelilerin okuyup - yazma bilmedikleri hakkındaki telâkkî, Hazret-i Peygambere izâfe olunan (Ümmî) sıfatının yanlış bir tefsîr'nden mütevellittir ve bu kelime hakîkatte (Okuyup - yazma bilmiyen) mânâsına değil, (Böyük dinlerden hiç birini öğrenmemiş kimse) mânâsına gelir (6). Ancak Mekkeli'er arasında yazının ticârî maksatlar'a kullanıldığında ve fikrî bir inkişâf vâsıtası olmadığında da hiç şüphe yoktur.

Yemen'le Gazze arasında arapların seyr-ü-seferi te'mîn ettikleri yol Altıncı asırda da ehemmiyyetini muhâfaza edi-

(5) Bir alacağı tesbit için senet yazılması Kur'anda sarâhaten emrolunmaktadır: Meselâ Medine sûrelerinden birinde; yâni «Bakara» sûresinin 282 nci âyetindeki hüküm böyledir. I. H. D.

(6) Bugünkü müsteşrikler gibi eski Şark müellifleri içinde de bu kelimeyi böyle izâh edenler vardır: Meselâ (Taberî) nin «Câmi_ül_beyân» ismindeki tefsirinde öyledir. Bundan maksat, müşrik Mekkeliler gibi hiçbir büyük dine mensûb olmayanlardır. Bununla beraber; Hazret-i Peygamberin okuyup—yazma öğrenmemiş oldukları Kur'anı-Kerimin muhtelif âyetlerindeki sarâhatlerle sâbittir. I. H. D.

yordu. Medenî âlem, yâni Roma - Yunan âlemi nazarında Istanbul, beynelmilel ticâretin böyük merkezi ve bilhassa imparatorluğun ihtişâmı bakımından zarûrî olan Şark mahsullerinin kervansarayı demekti: İpek, ıtriyyât, sarı - sabır, bahârât, en nâdir mücevherât hep işte oraya gelip yığılırdı. Bu kıymetli mahsuller uzun zaman Beyrut'dan çıkıp (Palmyre = Tedmür) de çölü geçerek Basra - körfezinde nihâyet bulan orta - yoldan sevkedilmişti; fakat Sâsânîlerle Bizanslılar arasındaki mütemâdî muhârebeler o yoldaki seyr-ü-sefere nihâyet verdi. (Justinien), bir taraftan Şark ipeğinin idhâli yerine Sûriye ile Anadolu'da dut - ağaçları ve ipek - böceği yetiştirilmesine çalışmakla berâber, Hind - Okyânûsu denizciliğinin üssünü teşkil eden Yemen limanlarına dayanacak bir Şark yo'u intihâbına da ehemmiyyet vermişti. Arabistan'la Mısır çölü ve Habeşistan sâhil boylarında deniz seferleri hem çok güç olduğu, hem de iyi bilinmediği için, Kızıl deniz müntehâsındaki limanlardan ve meselâ (Ayla) dan dâimî sûrette istifâde mevzû'-i-bahs olamazdı. Buna mukaabil Gazze'den doğru Yemen'e giden kara - yo'u da Kureyşî'er'n e'indeydi: İmparatorun onları elde edip kendi maksat'arına âlet etmek istediği halde muvaffak olamadığı anlaşılmaktadır. Bu vaziyette kendisi için sahil boyundan Habeşistan limanlarına dayanan Mısır kara - yolunu seçmekten başka bir imkân kalmıyordu ve Habeş liman'arıyla Yemen limanları arasındaki mesâfe de fazla bir şey değildi.

İşte bundan dolayı Habeşliler hem ticârî menfaatlerini müdâfaa, hem Necran hıristiyanlarına yardım etmiş olmak üzere Yemen'e seferler açtılar. Fakat bütün bunlara rağmen, Yedinci asrın başlarında Arabistan yolundaki ticâret Hicaz'ın baş - şehrinde böyük bir rol oynamakta devâm ediyordu.

İşte bu sûretle gösterdiği görüş geniş liklerine rağmen, imparatorluk siyâsetine ticâret sâhasında en sıkı bir himâyecilik hâkimdi ve bilhassa Sûriye'de buna Arap çapulculuklarına karşı duyulan kor ku da imzımâm ediyordu. Hattâ bundan dolayı Kureyş tâcirleri Gazze ile Bosra'da rekaabete karşı böyük bir takayyüdle gümrükçüler tarafından muhâfaza altında tutulan ticâret acenta'arına ve her türlü baskın ihtimallerine karşı da gaayet müstahkem kalelere tesâdüf ederlerdi. Arap kervanları şehir hâricinde (Rahba) denilen meydanlarda konaklarlar, yabancılara tahsis edilen ve kapalı tutulan bir iç - çarşıya emtialarıy'a berâber kabûl edilirlerdi. Bizans mahsulleriyle rekaabet edebilecek ticâret eşyâsı hakkında idhâl memnûiyyeti konmuştu ve diğerleri için de ağır vergiler tahsîl edilirdi. Mekkelilerin o zamâna kadar bütün yol boyunca dâimi bir emniyyet te'mîn etmiş olan ince zekâlarıyla sebâtkârlıklarına, imparatorluk me'murlarının ihtirasiarıyla tama'kârlıklarına karşı en esaslı menfaatleri korumak için de ihtiyaç vardı.

Kervanların çok pahalıya mâl olan ticâretlerini bol bol karşı'amaya kâfi gelecek vaziyette bulunan kıymetdâr eşyânın ihtişâmiyle Arabistan iktisâdî hayâtının ehemmiyyetsizliği arasındaki tezâdları görmemek kaabil değildir. Bedevîlerin böyükleri de, küçükleri de mağrûrâne bir sûrette tahammül ettikleri sefi'âne bir istikrarsızlık içinde yaşarlardı: Bugünkü Arabistan'la Suriye bedevî kabîleleri de hâlâ ayni vaziyettedir.

Bundan evvel de söylediğimiz gibi, yalnız şehirlerdeki âile hayâtında kadınların el - işleri günlük ihtiyaçların biraz üstündeydi. Bilhassa Tâif'le yapılan dericilik ma'mûlâtı çok şöhret bulmuştu; bâzı şehirlerde de pek tabiî olarak yabancı olan ve hem korkulan, hem istihfâf edilen bir takım demirciler vardı ki bunların karıları da rakkaselik ve büyücülük ederlerdi.

Kılıç, mızrak, kargı gibi silâhların hemen hepsi, Hindistan'la olan münâsebetlerinden dolayı sanâyii çok ileri'emiş olan Yemen'den gelirdi. Oraya gemilerle getirilen ve kervanlarla Gazze'ye sevkedilen nâdir ma'mûlâtın bâzıları bir müddet Yemen'de kalır ve an'anevî bir san'atın teceddüdüne nümûne ittihâz edilirdi. Yemen, Arabistan'da (burd) denilen çizgili kumaşlarıyla meşhurdu ve Akdeniz'de Hindistan ma'mûlâtı diye satı'an bâzı eşyâ da belki orada yapılırdı. Her halde asıl ve menşe'leri ne olursa olsun, işte bu nâdir şeylerden ayrılan bâzı örnekler yarı - yolda kalırdı.

Hazret-i Peygamberi son derece ihtiyâc içinde olmakla berâber kıymetli kumaşlar ve deri üzerine işlenmiş muhteşem yastıklarla muhât gösteren maksatlı hadisler sahîh olmasa bile, az çok bir hakîkat ihtivâ ettiklerini söylemek pek mânâsız olmasa gerektir.

Arap muhitinin efsâneviliğine imzâmâm eden ikinci bir tezâd olmak üzere, hakikî san'at eseri olan bir takım kıymetli eşyânın İslâmiyyetten evvelki devirlerden i'tibâren tıpkı bedevî meskenleri kadar sâde bir takım şehir evlerinde de görülmüş olmak ihtimâli çok kuvvetli dir. Bâzı kadınların kıymetli mücevherler takınmış olmaları da mümkindir.

Şu noktayı da tekrâr etmek îcâb eder ki, şehirlilerin eski bir medeniyyet kurmuş oldukları Yemen vilâyeti müstesnâ olmak şartiyle, Araplar hayrân oldukları ecnebî ma'mûlâtının emsâlini yapmaya hiç bir zaman teşebbüs etmemişlerdir. İşte bundan dolayı arap san'atkârının tam mânâsiyle kaabiliyyetsizliği sâbit oluyor demektir (7).

İslâmiyyetten evvelki Yemen - Mekke - Gazze ticâret yolunun ehemmiyyeti hakkında ne söylense azdır; bu yolun Arabistan mukadderâtı üzerinde de te'sîri olmuştur. Araplar arasında veyâhut Araplarla Bizanslılar arasındaki ticârî münâsebetleri sarsan ihtilâflarla ehemmiyyetsiz çapulculuklar ne mâhiyyette olursa olsun muslihâne münâsebetler te'sis etmek sûretiyle onları yavaş yavaş müstakbel hâkim unsur rolüne hazırlamış olduğu muhakkaktır».

Bu îzâhâttan anlaşılan mühim bir hakîkat vardır: İslâmiyyetten evvel ve bilhassa Milâdın altıncı asrından i'tibâren Hicaz kıt'ası Arabistan'ın ticârî ve iktisâdî medeniyyet sâhası hâline gelmiş ve bilhassa İslâmın menşei olan Mekke şehri bu medeniyyetin başlıca merkezi olmuştur.

Mekke şehrinin en böyük rolü de Şark ve Garp medeniyyetleriyle dâimî ve hattâ resmî münâsebetler kurmak sûretiyle Arap kavmini İslâm imparatorluğunun başına geçebilecek bir seviyyeye çıkarmış olmasında gösterilmektedir.

(7) Bu iddiâ doğru değildir: Çünkü ayni bir milletin bir vilâyette kaabiliyyetli ve diğer vilâyetlerde kaabiliyyetsiz olmasına imkân yoktur. I. H. D.

Bu seviyye yalnız şehirlilere de münhasır değildir: Denizcilik, kervancılık ve muhtelif yerlerde kurulan panayırlar gibi ticârî âmillerden dolayı bedevilerin bile seviyyeleri bir hayli yükselmiştir; (Mahmud Es'ad Efendi), merhûmun «Târih-i dîn-i İslâm» ismindeki eserinde bu vaziyet hakkında verilen şu mühim îzâhât bâzı Garp menbâlarında bile me'haz ittihâz edilmiştir (S. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 230 - 239) :

CEZÎRET-ÜL-ARAB'IN MEVKİİ TİCÂRÎ Sİ — Cezîret-ül-Arab (Akabe körfezi müntehâsında vâkı' Eyle'den i'tibâren Basra-körfezi'nin nihâyetinden Şatt-ul-Arab'ın mansıbına kadar dâiren-mâ-dâr inci, sedef, kesret-i esmâk gibi servet-i tabiiyyeye mâlik denizler ile muhât olduğundan) bir taraftan Asya'da Hindistan, Belûcistan, İran; diğer taraftan Afrika'da Mısır, Habeşe, Somali kıt'alarıyla bi-s-sühûle münâsebette bulunduğu gibi, Şatt-ul-Arab'ı teşkîl eden Fırât ile Dicle dahî iki koldan Irak ve Elcezîre'yi kuşattıklarından, Küçük - Asya'nın içerilerine doğru birer tarîk-ı muvâsala teşkîl etmişlerdi. Kara cihetinden dahî çölden geçen büyük caddeler Cezîre'yi Berr-üş-Şâm ile rabtediyordu.

İşte Cezîret-ül-Arab şu va'ziyyet-i mes'ûdesi îcâbında Berr-i-atîk'ın merkez-i ticâreti olmuş ve akvâm-u-ümemi yekdiğerine rabteylemiş idi. Bu sebepten ahâlisi ve ale-l-husûs sevâhil sekenesi ve hazarîler min-el-kadîm ticâret ile iştigaal ederlerdi. Berren kervanlar ve bahren gemiler vâsıtasiyla memâlik-i baîdede ticâret eylerlerdi. Hem ticâret-i berriyye, hem ticâret-i bahriyyede hayli terakkî etmişlerdi.

İmdi, Arabın ticârette ileri gitmesine başlıca sebep memleketlerinin memâlik-i sâire beyninde mütevassıt bir mahal olmasıdır. Diğer bir sebep de kurbiyyet-i lisâniyyedir. Elsine-i Sâmiye beyninde ne derece müşâbehet olduğu bâlâda gösterilmişti. Araplar etrâfta bulunan Keldânîler, Âsûrîler, Habeşîler, Fenikeliler ile tercümana muhtâc olmaksızın konuşabilirlerdi.

TİCÂRET-İ BERRİYYE, KAAFİLELER Ticâret-i berriyye, o zamanlar memâlik-i şarkıyyenin her tarafında olduğu gibi, Cezîret-ül-Arab'da dahî muayyen zamanlarda hareket eden kervanlar vâsıtasıyla icrâ olunurdu. Her sene cenuptan böyük kaafileler hareket eder, şimâlde Sûriye ve Irak cihetlerine kadar gidip memleketlerinin mahsûlâtını zî-kıymet ve nâdir emtia ile mübâdele eylerdi. İşbu kaafileler, Cezîre'nin nâ-kaabil-i ubûr olan vasatından mürûr edemediği cihetle sâhil-i bahrden pek az tebâüd ederdi.

Dâimâ gerek şark'da ve gerek garp'da şibih-cezîrenin sevâhilini kollayarak giderdi. Lâkin başlıcaları Bahr-i-Ahmer sevâhili üzerinde vâkı' Hicaz kıt'asından geçerdi. Bunların milyonlara bâliğ olan sermâyesi nice efrâdın ufak - tefek sermâyelerinden teşekkül eder ve yüzde elli raddesinde bir temettü' bırakırdı. Her kaafile bir veyâ müteaddid reîsin zîr-i idâresinde bulunur ve efrâddan her birinin cüz'î, küllî malını alır, bilâd-ı baîdede emvâl-i sâire ile mübâdele ederek avdetinde bedelini eshâbına teslîm eylerdi.

Zâman-ı Nebevîde kavm-i Kureyş biri şetvî olmak üzere Yemen, diğeri sayfî olmak üzere Şam cihetlerine senevî iki kaafile çıkarırlardı. Mekke'den Sûriye'ye

otuz, Yemen'e de otuz günde gidilirdi. Bir taraftan da Hint bahriyyûnu sefîneleriyle gelir, bu kaafilelerle mülâkaat ederlerdi...

Bu yolda mübâdele edilmesi ehl-i Mekke'yi belây-ı kaht-u-galâdan vâreste kılardı. Mekke-i-Mükerreme'den hareket eden kaafile'erle senevî şimdiki akça ile üç milyon yedi yüz elli bin franklık (8) ihrâcât vukuu'bulduğu müsteşrıklerin tahkîkaat-ı ahîresiyle meydana çıkarılmıştır. Muahharen ticâret, yolunu değiştirmekle şimdi Mekke tarîk-ı ticâret değildir.

İşbu kaafileler ale-l-umûm çadır'arda ikaamet eden bâdiye a'râbı tarafından ihzâr-u-idâre edilir, sevk-u-muhâfaza olunurdu. Bunlara lâzımgelen lâ-yuad ve lâ-yuhsâ develeri tedârük ettikleri gibi bî-hisâb sürülerinden aldıkları yük'eri de develeriyle nakledlerdi. Bu nokta-i-nazardan anlar dahî işbu ticâret-i berriyyeye iştirâk etmişlerdir. Deveye (Çöl sefînesi) tesmiye olunabilir; bu hâlde kaafileye (Çöl donanması) ve anları idâre eden a'râba (Çöl mellâhları) tesmiyesi münâsip olur..

TİCÂRET MERKEZLERİ— Kaafilelerin geçtikleri yerlerde mühim merkezler olup oralarda zâd-u-zahîrelerini tecdîd ederlerdi. İşbu merkezler mürûr-ı eyyâm ile birer belde hâline geldi; oralarda ahâlî bin-nisbe daha ziyâde tavattun ettiler. İşbu merkez'erin adedi akall-i-kalîl olup başlıcası altı tânedir:

Birincisi — Yemen'de kâin (Me'rib) yâhut (Sebâ) beldesidir;

İkincisi — Şark yolu üzerinde, Basra - körfezi'nde vâkı' (Kerâ) beldesidir;

Üçüncüsü — Taşlık kıt'ada vâkı' (Petra) beldesidir ki (9) Bahr-i-Ahmer üzerinde kâin (Akabe) beldesi anın limanı idi ve Romalıların himâyesi sâyesinde târîh-i Milâdînin evâilinde gaayet kuvvetli ve zengin bir memleket oldu;

Dördüncüsü — Fırât sâhilinde mebnî (Hîra) beldesidir;

Beşincisi — (Mekke) şehr-i şehîr. dir ki cümlesine fâiktir;

Altıncısı — (Yesrib) beldesidir (10).

Bu iki belde-i mubâreke Yemen ve Sûriye yolunun hemen vasatında vâkı' olup istikbâlleri pek parlak idi.

TİCÂRET-İ BAHRİYYE ve TRANSİT TİCÂRET —

Sevâhil sekenesi ticâret-i bahriyyede daha ileri gitmişlerdi. Çünki arâzîleri çöl ile deniz arasına sıkışmış dar bir mahal olduğundan, enzâr-ı dikkatleri denize, denizin mâverâsında bulunan memâlike mün'atıf idi. Ale-l-husûs (Arabiyye-i-Saîde) denilen (Bahârât, ıtriyyât, günlük husûle getirip elsine-i şuarâda ve kütüb-i mukaddesede Sebâ nâmiyle şöhretşiâr olan) Yemen kıt'ası bu cihette çok ileri gitmiştir. Kıymetdâr hâsılâtının celbettiği ticâret ve servet oralara hazâin neşreyordu. (Saîde) tesmiyesinin vechi de bu idi.

Yemen ahâlisi Şark denizlerinin gayûr ve ticâretle me'lûf mellâhlarından i-

(8) Altın para hisâbiyle. I. H. D.
(9) Bugün haribesine (Vadi - Mûsâ) denilmektedir. I. H. D.
(10) Medîne şehri. I. H. D.

di. Gemileri karşı tarafta vâkı' Berberistan sevâhilinden mürr-i-sâfî ve belsâm getirdikleri gibi Hindistan ve Afrika bilâd-ı-hârresinin altınlarını, bâhâratını ve zî-kıymet emtiasını celbederlerdi. Bu mallar kendi memleketlerinin mahsûlâtiyle berâber kaafileler vâsıtasıyla ve çöl tarîkıyle (Amon), (Moab), (Adom) nâmındaki nîm-arab memleketlerine ve Bahr-i-sefîd sevâhilinde vâkı' Fenike limanlarına naklolunur ve oradan berr-i garbîye tevzî' edilirdi.

Mekkeliler dahî Habeşîler ile kolayca münâsebâta girişirlerdi. Ticâret sâyesinde Afrika'nın hazîneleri Cezîret-ül-Arab'ın en ucra mahallerine ve hattâ Hecer eyâletindeki Katîf beldesine kadar naklolunurdu. Küçük sefîneleriyle Basra - körfezi'nin nihâyetinde Fırât mansıplarına kadar vâsıl olurlardı.

Cezîret-ül-Arab'ın mevkı'-i coğrâfîsi ticâret-i bahriyyeye pek müsâid idi; etrâf-u-cevânibindeki denizler Cezîre ile memâlik-i adîde beyninde vâsıta-i münâkale teşkîl ederdi. Ahâlisi mevsim rüzgârlarının ve su cereyanlarının harekât-ı mütekaabilesi sâyesinde memâlik-i mütecâvire ile bi-s-sühûle münâsebâtta bulunurdu. Zâten beynlerindeki mesâfe kısa idi.

Arabın ale-l-husûs Hind ile ticâreti akvâm-ı sâirenin oralardaki ticâretinden ziyâde idi. Çünki anlar Hind'den mâl-i müsterâlarını yalnız akça ile ve nâdiren eşyâ ile mübâdele ettikleri halde, Araplar istihsâl veyâ mübâdele tarîkıyle elde ettikleri kıymetdâr ve nâdîde eşyâ sâyesinde bir mübâdele-i muntazama teşkîl etmişlerdi. Bu suretle başlıca Hind ticâreti Arab'ın eline geçmişti.

Gerek Basra - körfezinde ve gerek Bahr-i-Ahmer limanlarında debbu/lar (11) te'sîs etmişlerdi. Mısrîler ve Fenikeliler hâsılâtı hindiyyeyi oralardan alır, memâlik-i garbiyyeye naklederlerdi. Filhakîka Fenikeliler ile Mısrîlerin sefâini doğrudan doğruya Hind limanlarına da gidip hamûle alabilirdi; fakat ale-l-ekser kendilerine lâzım olan eşyâyı Cezîret-ül-Arab'ın mütevassıt pazarlarından iştirâ ve tedârük etmeyi daha elverişli bulurlardı. Mısır'ın doğrudan doğruya Hind ile münâsebât-ı muntazaması ancak Romalılar devrinde başlamıştır.

Velhâsıl Arap mellâhları hâtır ve hayâle gelmiyen zamanlardanberi Bahr-i-Hind'in etrâf-u- cevânibinde yerleşmiş olan akvâm-u-ümemin ticâret-i mütevassıtalarını zabtetmişlerdi; işbu ticâreti Portekizlilerin keşfiyyâtına kadar muhâfaza ettiler.

PANAYIRLAR ve HAC ve TAVÂF MAHALLERİ —

Cezîret-ül-Arab'da senevî bir takım panayırlar ve pazarlar te'sîs olunmuş idi; Cezîre'nin her tarafından oralara ahâlî fevc fevc gelir, alış - veriş ederlerdi. Bu fırsattan bi-l-istifâde diğer bir takım umûr ve mesâlih-i umûmiyyelerini de tesviye eylerlerdi. Ez-cümle fırak-ı mütehâlîfe, beynlerindeki münâzeât ve muhâsamâtı hakem ma'rifetiyle fasl-u-tesviye eylerler, tuttukları üserâyı mübâdele ederlerdi. Ale-l-husûs buralarda eş-âr tehaddî olunurdu; kabaail-i Arap her ne

(11) Depolar. I. H. D.

kadar bedevî iseler de ceng-ü-cidâle olan meyilleri kadar da eş'âra temâyül gösterirlerdi.

İşbu panayırlar içinde en meşhûru (Sûku - Okâz), (Sûku - Mecenne), (Sûku Zi-l-Mecâz) dır.

Her sene Zülka'denin gurresinde (Okâz) panayırı kurulur, yirmi gün devâm ederdi. Aktâr-u-âfâktan buraya vâfir halk toplanır ve çok ahz-ü-i'tâ olunurdu. Ba'dehu Mecenne panayırına gidilir, bu da Zülka'denin yirmisinden âhirine kadar on gün devâm ederdi. Oradan (Zü-l-Mecâz) panayırına gidilirdi. Badehu Zülhicce'nin onunda Mekke-i-Mükerreme'de tecemmü' edilir ve Kâ'bet-Ullâh tavâf olunurdu.

İşbu panayırlarda hasb-el-câhiliyye bir takım kayaları ve esnâmı da tavâf ederlerdi. Zâten anların bâdi-i- teşkîli işbu tavâf ve ziyâret olduğundan, dîn-i İslâmın vürûdundan sonra bu panayırlar tabîatiyle metrûk kalmıştır.

EŞHÛR-İ HURUM — Kabâil-i Arab, bâlâda beyân edildiği vechile, yekdiğerine karşı bir harb-i dâimî hâlinde bulunurlardı. Çölden ibâret olan işbu memlekette hayât gaayet müşkil idi. Tahammülfersâ bir meşakkat ile elde edilen bir servet-i kalîlenin mütekaabilen nehb-ü-iğtinâmiyle uğraşılırdı. Halbuki bâlâda beyân edilen panayırlara gidip gelmek emniyyete muhtâc olduğundan ve pazarlardan evvel veyâ sonra tavâf edilmesi de mu'tâd bulunduğundan, işbu mücâdelât-ı şedîde ve dâimeye ara- sıra mütâreke verilmesi zarûrî idi. Anıncün senede dört ay (Zülka'de, Zülhicce, Muharrem, Receb ayları) zarfında silâh isti'mâl etmek ve kaafilelerle yolcuları iz'âc eylemek men'olunmuş idi. Buna cesâret edenlere nazar-ı nefretle bakılır ve mücâzat-ı şedîde icrâ olunurdu. İşbu aylara (Eşhür-i Hurum) tâ'bîr edilirdi.

Maamâfih bu kaaideye muhâlif hareket edildiği ve bu hürmetin ihlâl olunduğu da vardı. Ez-cümle (580) sâl-i Mîlâdisinde (Okâz) da panayır kurulduğu esnâda (Kureyş) ile (Benî - Hevâzin) beyninde bir müsâdeme vukuua geldi. Ekber-i maâsî addolunan işbu muhârebe günlerine (Eyyâm-ı ficâr) denilmiştir ki (Fücûr ve ma'siyet günleri) demektir.

Ba'demâ bu türlü ahvâlin tekerrür etmemesi için panayıra gelmeden evvel herkesin terk-i silâha mecbur tutulmasına karar verildi. Panayırın müddet-i devâmında silâhlar eşrâftan bir kaç zâtin yed-i emânetinde bulunurdu. Hattâ ilerde ikinci sene-i Hicriyyede (Abdullâh-ibni-Cahş) in zîr-i idâresinde Batnu - Nahle cihetine gönderilen sirye Receb'in birinci günü bir kaafileyi vurup kan döktüğü için kıyl-u-kaale bâdî olmuş ve bir âyetle işbu hürmet ibkaa buyurulmuştur. Lâkin muahheren neshedilmiştir».

Bu izâhâtın başında deniz ve kara ticâretlerindeki rollerinden dolayı bedevilerin bile seviyye i'tibâriyle nasıl yükselmiş olduklarından bahseden (Mahmud Es'ad Efendi), ayni cildinin 62 inci sahifesinde de bu meseleyi şöyle tavzih etmektedir:

«... Servet, hemen sûret-i mütesâviyede inkısâm etmişti. Filhakîka bâzı kabâil ticâret sebebiyle nâil-i servet-u-sâmân oluyordu; lâkin akvâm-ı mütecâvire ile münâsebetlerinin kesb-i vüs'at etmesi anlarda ihtiyâcât-ı cedîde meydana getirir, bu da muvâzeneyi muhâfaza ederdi.»

İşte bu vaziyetten de anlaşılacağı gibi, bir taraftan ticârî fa'âliyyetten hâsıl

olan servet ve bir taraftan da komşu milletlerle kurulan mütemâdî münâsebet bedevilerde bile medenî ihtiyaçlar husûle getiriyor ve o mâlî imkânlarla bu medenî ihtiyaçların bir araya gelmesi, Arabistan bedevilerini iptidâî bir çöl hayâtından ayıran mühim bir âmil oluyordu.

Arabistan halkının hâricî âlemle münâsebetleri yalnız komşu devletler sâhasına da münhasır değildi: Araplar, Sûriye, Irak ve Filistin gibi Garbî - Asya memleketlerinden başka Avrupa ve Afrika'da da çok mühim roller oynamışlardı; meselâ Habeşistan imparatorluğunu onlar kurmuş ve eski Roma'da Arap imparatorlar saltanat sürmüştü. Londra üniversitesi profesörlerinden (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinde Habeş devletinin Yemen'deki Sâbiîler, yâni Sebâlılar tarafından te'sîs edilmiş olduğu şöyle anlatılır (1958 Brüksel tab'ı, S. 21 - 22) :

«Sebâ devletinin Milâttan evvel Onuncu asra dayanacak kadar eski bir devirde bile mevcûd olduğu anlaşılmaktadır. Gene Milâttan evvel Sekizinci asra âit pek nâdir bâzı mâlûmâta tesâdüf edilmekte ve Altıncı asırdaki böyük inkişâf hakkında da bir takım delillerle emâreler mevcut bulunmaktadır. Milâttan evvel 750 târîhine doğru Sebâ krallarından biri bu krallığın zirâî hayâtını uzun zaman tanzîm etmiş olan meşhur (Me'rib) seddini inşâ ettirdi. Karşı tarafa tesâdüf eden Afrika sâhilleriyle ve hattâ belki de o sâhillerin içerilerindeki daha uzak memleketlerle ticârî münâsebetler kurulmuştu. Sebâlıların Afrika'yı böyük kütlelerle geniş bir nisbette işgaal ederek Habeşistan krallığını da kurmuş oldukları anlaşılmaktadır: (Habeşistan) isminin cenûbu - garbî arap cemâatlerinden (Habeşe) zümresinin isminden iştikaak etmiş olması işte bundandır»..

Profesör (Henri Massé) nin «L'Islam» ismindeki eserinde de Habeşistan'ın Araplar tarafından te'sîsi şöyle izâh edilir (1937 Paris tab'ı, S. 13) :

«Mechûl bir devirden ve belki de Milâttan evvel Beşinci asırdan i'tibâren Sâmîler Habeşistan'a hicret etmiye başlamışlardı; bu muhâceret bir devlet te'sîsiyle netîcelendi; Himyerîlere biraz takaddüm eden (Aksum) hânedânı tarafından kurulmuş olan bu devlet Habeş devletiydi; çok şiddetli siyâsî sarsıntılara rağmen (Aksum) hânedânı zamânımıza kadar mevkıini muhâfaza etmiştir».

Cenûbî - Arabistan halkının Milâttan evvel Afrikada işte böyle bir imparatorluk kurmalarına mukaabil, Milâttan sonra da şimâl arapları bir müddet Roma imparatorluğuna hâkim olmuşlardır. Gene Profesör (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismindeki eserinin 24 üncü sahifesinde bu vaziyet de şöyle izâh edilir:

«Milâdın birinci asrında Romalılarla Nabatîler arasındaki münâsebetler bozulmuş olduğu için, 105 târîhinde imparator (Trajan) Nabatî devletinin şimâl kısmını (Palaestina Tertia) isminde bir Roma vilâyeti hâline getirdi. Bu vesîleyle şu noktayı da kaydedelim ki, hudut boylarındaki Roma vilâyetlerinde bulunan Araplar Roma tahtına lâ-akal bir imparator bile çıkarmışlardır ve o da Milâdın 244 târîhinden 249 târîhine kadar saltanat sürmüş olan (Philippe) dir.

Bunun ölümünün hemen ferdâsını teşkîl eden devirde de Sûriye'nin cenûbu şarkîsindeki hudût üzerinde bulunan Ârâmîleşmiş arap devletlerinin ikincisi ortaya çıktı: Garba giden ticâret yolunun başında ve Arabistan - Sûriye çölünde kurulmuş olan bu devlet meşhur (Tedmür = Palmyre) krallığıydı».

Bu fıkrada Roma tahtına Araplardan «Lâ-akal bir imparator» çıkmış gösterilmesinin sebebi, (Philippe l'Arabe = Arap Filip) denilen bu adamın oğlunun da imparator i'lân edilmiş olmasıdır; (William Smith) in iki profesör tarafından ilâvelerle Fransızcaya terceme edilmiş olan «Dictionnaire classique de Biographie, Mithologie et Géographie anciennes» ismindeki eserinde bu vaziyet şöyle hulâsa edilir (1884 Paris tab'ı, S. 163) :

«Philippus (M. Julius). - Baba - oğul Roma imparatorları: Bunların birincisi Milâdın 244 târîhinden 249 târîhine kadar saltanat sürmüştür. Irkan araptır; Roma ordusunda böyük bir rütbeye yükse'miş ve (Gord'en) i öldürtmek sûretiyle tahta çıkmıştır. Vérone civârında ya (Decius) a karşı girişmiş olduğu bir muhârebede maktul düşmüş veyâhut kendi askerleri tarafından öldürülmüştür. Ölümünden iki sene evvêl (Auguste) i'lân edilmiş olan oğlu da ayni zamanda vefât etmiştir».

(Dr. Gustave Le Bon) un «La civilisation des Arabes» ismindeki eserinde hem bu meseleden, hem de Arapların Roma târîhindeki rollerinden şöyle bahsedilmektedir (1884 Paris tab'ı S. 65) :

«Araplar, Romalıların İran'la olan muhârebelerine bir çok defâlar karışmışlardır; hattâ (Philippe) isminde bir arap 244 târîhinde Roma'ya imparator bile olmuştur. Bir aralık Arapların Küçük Asya'yı bile tehdîd ettikleri görülmüşse de, (Palmyre = Tedmür) krallığının 272 târîhinde (Aurélien) tarafından yıkılması onları o havâlîden uzak'aştırmış ve işte bunun üzerine Sûriye bir Roma vilâyeti hâline gel'p kısmen Araplar, yâni Roma imparatorlarının himâyesindeki Gassânîler tarafından idâre edilmiştir».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin yukarda bahsi geçen «Târih-i dîn-i İslâm» ının ayni cildinin 620 - 621 inci sahîfelerinde Arapların Roma dâhilî siyâsetinde oynadıkları böyük rollerle imparator (Philippe l'Arabe = Arap - Filip) in şahsiyyeti hakkında şu izâhâta tesâdüf edilir:

«Araplar, Romalılarla Eşkâniyân beynindeki muhârebâtta müşâhede olunduktan başka, o kadar uzakta bulundukları hâlde tâ Roma'nın münâzeât-ı dâhiliyyesine kadar iştirâk ettiler. Ez-cümle (Pescennius Niger) başlıca anlara istinâden 193 de Şark kaysarı olmuş idi. Ve kezâ bir arap 244 târîhinde (Philippe = Filip) nâmiyle makaam-ı hükümdârîye geçti. (Arap - Filip) yâd olunurdu; lâkin mevkı'-i iktidârâ geçtikten sonra memleketini ferâmûş edip hiç bir hayrı dokunmadı».

Ayni eserin 621 inci sahîfesindeki (2) numaralı hâşiyede de (Filip) in şahsiyyeti hakkında şu izâhâta tesâdüf edilmektedir:

«Arap - Filip, el-yevm (Eski - Şam) denilen (Bosrâ) kasabasında dünyâya gelmiştir. Pederi urbân meşâyihinden i-

di. Roma askerine girip cesâret ve iktidârîyle en böyük rütbeye vâsıl oldu.

İrânîlere karşı olan muhârebâtta muzaffer olduktan sonra askerini kandırıp 244 de kendini imparator i'lân ettirdi. Cezîre'yi terkederek İrânîler i'e müsâlaha ettikten ve Tuna'yı tecâvuz etmiş olan bâzı akvâmı vahşiyyeyi de def'eyledikten sonra 247 de Roma'ya dâhil oldu. Bu şehrin bininci sene-i te'sîsi münasebetiyle fevkalâde şenlikler tertîb etti. Hakîmâne bâzı kavânîn vaz'eyledi. Lâkin i'lân-ı istiklâl eden serdarlarına karşı 249 da mağlûb ve maktûl oldu. Hıristiyan olup dînini ihfâ ederdi».

Afrika'da bir imparatorluk kuran Avrupa'daki en böyük imparatorluğun dâhilî siyâsetinde işte bu kadar böyük roller oynadıktan başka bedevî nesline mensup iki Roma imparatoru yetiştiren, bilhassa coğrâfî imkânlarından dolayı o zamanki dünyânın Şark ve Garp ticâretiyle iktisâdiyyâtına asırlarca hâkim olan ve eski Asya ile Avrupa medeniyyetlerini asırlar boyunca birbiriyle temâsa getiren böyle bir kavme nasıl (Barbar) ve böyle bir memlekete nasıl (Çöl) ismi verilebilir? O gibi iddiâlarda bulunabilmek için, bütün bu tarihi hakikatlerden tamâmiyle bihaber olmak lâzımgelir.

Bu fâhiş iddiâlara karşı isyân eden ve İslâmiyyetin zuhur ve inkişâfında çölün hiç bir te'sîri olmadığını bilhassa tasrîh eden Hıristiyan - Garp müellifleri pek çoktur; meselâ Edimbourg üniversitesi Arapça muallimi müsteşrık (W. M. Watt) ın «Mahomet à la Mecque» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinde bu nokta şöyle tavzîh edilir (1953 Paris tab'ı, S. 21) :

«Bir garplının nazarında Arabistan her şeyden evvel bedevîlerle meskûn bir çölden ibârettir ve bu telâkkîde çöl hayâtının iktisâdîliği de faydalı bir hareket noktasıdır. Halbuki doğrusunu söylemek lâzımgelirse denilebilir ki, Hazret-i Muhammed'in teblîğ ettiği Vahdâniyyet dininin inkişâfında çölün hiç bir rolü olmamıştır».

Tıpkı bunun gibi, meşhûr İslâmiyyât âlimlerinden râhip (H. Lammens) in «L'İslam» ismindeki eserinin 1943 Beyrut tab'ının 9 uncu sahîfesinde de şehirlerin bulunduğu münbit vâhalardaki hazarilerin bile İslâmiyyet üzerinde hiç bir te'sîri olmadığı hakkında şu mühim kayde tesâdüf edilmektedir:

«Sonraları İs'âm an'anelerinin menşei hâline gelen ve Hazret-i Peygamber le Hulefây-ı-Râşidîn'in pâyıtahtı olan (Medîne) müstesnâ olmak üzere, İs'âmiyyetin ilk inkişâfı üzerinde vâhalardaki ahâlînin hemen hiç bir te'sîri olmamıştır».

Ayni eserin 10 uncu sahîfesinde de çöl bedevîlerinin yalnız ilk İslâm fütûhâtı devrine münhasır olan askerî rolleri işte şöyle anlatılır:

«Aşağı - yukarı bugün olduğu gibi bedevîler o zaman da nüfûsun kaahir ekseriyyetini teşkîl ediyor, yâni yüzde 83 nisbetini buluyorlardı. Şehirlilerin neşrettikleri İslâmiyyeti hiç tehâlük göstermiyerek kabûl edip İslâmın fütûhat or-

dularındaki boşluklar mağlûp milletler tarafından doldurulunca kadar bu vazîfeyi îfâ edecek olanlar işte onlardı. Yalnız bu bakımdan bile bedevîler nazar-ı dikkatimizi celbe lâyıktırlar; fakat ayni zamanda Arap ırkının tipiyle seciyyesini en iyi muhâfaza etmiş zümre olmak i'tibâriyle de şâyân-ı-dikkattirler.

Şehirlilerin bu evsâfı onlar kadar temsîl ettikleri iddiâ edilemez. Çöldekilerin mütemâdî hulûllerinden dolayı tâzeleşip durdukları halde, şehirliler arasına ecnebî te'sirleri karıştığı ve hattâ yabancı kanı sızıp durduğu inkâr edilemiyecek bir hakîkattir.

Tâif Yemen'e yakındı. Mekke şehri de hâriçten gelen ticâret erbâbının sık sık ziyâret ettiği kozmopolit bir merkez olmuş ve ayni zamanda mühim bir esir pazarı, bilhassa Afrika'dan idhâl edilmiş esirler pazarı hâline gelmişti. Orada bir Habeş cemâati bile vardı. Medîne'nin de yarısından fazlası yahudileşmişti. Çöllerinin çoraklığından ve yabancı örf ve âdetlerinin istîlâsına karşı masûniyyetlerinden dolayı bedevîlerde bu gibi şeylerden eser yoktu».

Fransa Enstitüsü âzâsından ve Paris «Elsine-i Şarkıyye Mektebi» profesörlerinden (Gaudefroy — Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu' aux Croisades» ismindeki eserinde de çöl iddiâsı Arabistan'ın Câhiliyyet devrindeki beynelmilel medenî rollerinden bahsedilerek şöyle çürütülmektedir (1931 Paris tab'ı, S. 47) :

«... Arabistan, umûmiyyetle zannedildiği gibi çölden ibâret ve o kadar dünyâdan tecerrüd etmiş bir yer değildir. Hattâ İran tehdîdi altında bulunan Bizans'ın hâkim olduğu Şarkî - Akdeniz'e az - çok bağlı bir memleket olduğu bile söylenebilir. Aşağıda tekrar bahsedeceğimiz ticâret yolundan dolayı da Cezîret-ül-Arab Akdeniz âleminin Hindistan'la ittisâlini te'mîn eden bağlardan biridir.

Hudut boyundaki Gassânî eyâleti Arabistan'la Bizans arasında siyâsî bir muvâsala sâhasıdır; Mısır'la da mütemâdî münâsebetlerde bulunduğu gibi, Dicle ve Fırât vâdilerinin işlerine de karışır; Hıristiyan ve Yahudi cemâatleriyle olan münâsebetlerinin dînî neticelerinden aşağıda ayrıca bahsedilecektir».

Çöl bedevîleriyle bir hayli melezleşmiş medenî şehirliler arasındaki tezâd, bedevîlikle medenîlik arasında dâimî bir husûmet şeklini bile almıştır; Arap târihinin şimdi en mühim mütehassıslarından sayılan Maskat ve Oman sultanlığı sâbık Baş-vekîli (Bertram Thomas) ın «Les Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinde bu nokta şöyle kaydedilmektedir (Profesör Roland Huret'nin İngilizceden tercemesi, 1946 Paris tab'ı, S. 8) :

«Arabistan halkı dâimâ şu iki tipi cem'etmiş bir câmiadır: Bunların biri cengâver bedevî ve diğeri de barışçı şehirlidir. Karşılıklı bir zıddiyyet ve husûmet bunları dâimâ birbirinden ayrı tutmuştur. Cehâletle kıtlığın mâkul bir hayât tarzına mâni' olmak için el-ele verdiği bir memlekette, şehirli bedevîye tabiî bir düşman nazarıyla bakardı; Bedevî de şehirliyi meşru bir kurban gibi görürdü.»

İslâmın menşeini çölden ibaret gösteren vâkî iddiâyı reddeden âlimlerden bâzılarının buraya kadar iktibâs ettiğimiz ifâdelerinden çıkan neticeler şöyle sıralanabilir :

1 — Arabistan çölden ibâret değildir; bir çok medeniyyet sâhaları ve medenî merkezleri vardır;

2 — Cezîret-ül-Arab dünyâdan tecerrüd etmiş bir memleket değildir; mütemâdiyen hâriçle temâs hâlinde bulunan ve eski Şark ve Garp medeniyyetlerinin ittisâlini te'min etmek sûretiyle insanlık târihinde çok böyük bir rol oynayan fevkalâde mühim bir memlekettir;

3— İslâmın zuhûrunda, tekâmülünde ve inkişâfında çölün hiç bir rolü yoktur : İslâm dini medenî bir dindir;

4 — İslâm târihinde çöl bedevîlerinin rolü, ilk fütûhât devrinde askerlik etmiş olmalarından ibârettir ve bu askerî rolde o devre münhasır kalmıştır;

5 — İslâmın ilk hitâb ettiği şehirlerin ve bilhassa Mekke şehrinin ahâlisi bir hayli tesâlüplere uğramış muhtelit ve medenî bir cem'iyyettir;

6 — İslâmiyyetin teessüsiyle tekâmülünde bedeviler gibi bu medenî şehirlilerin de hiç bir te'siri olmamıştır;

7 — İslâmın ilk hitâb ettiği zümre şehirliler ve bilhassa Mekkeliler zümresidir ve o devirde bunların da bedevîlikle hiç bir alâkaları kalmamıştır ve hattâ bedevîlerle şehirliler arasında mütemâdî ve an'anevî bir husûmet bile vardır.

Bu vaziyette nasıl olur da İslâmiyete bir «Çöl dîni» ve Kur'an-ı-Ker'm'e de bir «Çöl kanûnu» denilebilir?

Bu bahse son verirken, mühim bir noktanın tavzihini zarûrî görüyoruz. Buraya kadar olan izâhâtımızdan anlaşılacağı gibi, Câhiliyyet devrinin Arap medeniyyeti, Arabistan'ın coğrafî şerâitinden mütevellid olan tecerrüd hâline nihâyet verip hâriçle münâsebetler kurmasından i'tibâren teşekkül etmiştir; Cezîret-ül-Arab halkının işte o medenî ve bilhassa ticârî ve iktisâdî münâsebetler kurulmadan evvelki vaziyeti nedir ve o münâsebetler hangi târihte kurulmuştur? Netice olarak Câhiliyyet medeniyyeti İslâmiyyetin zuhûrundan kaç asır evvellerine kadar dayanmaktadır?

Maskat ve Oman sultanlığının sâbık Baş-vekîli İngiliz âlimlerinden (Bertram Thomas) ın yukarda bahsettiğimiz «Les Arabes» ismindeki eserinde bugünkü Garp ilminin bu noktalar hakkındaki telâkkilerini birer hulâsa şeklinde ifâde eden fıkralar vardır; meselâ eski Arabistan'ın hâriçle temâsa başlamadan evvelki iptidâî hâli şöyle tasvîr edilmektedir (1946 Paris tab'ı, S. 7 - 8) :

«Târihin fecrinde Arabistan, Mısır'la Sümer'in arasına tıpkı bir yarı - vahşet çıkıntısı gibi dalıp durmaktaydı. Çorak, câzibesiz, aşılmaz bir toprak vaziyetindeydi ve daha elverişli devirler yaşayan medenî insanların hulûlüne karşı tabiî bir sed teşkil ediyordu. Baştan - başa tekmîl uzunluğu ve genişliği boyunca o kadar az yağmur yüzü görürdü ki bütün bu yağışlar tek bir nehir beslemiye bile kâfi gelmezdi. Sip-sivri ve çır-çıplak olan korkunç dağlarının üstünde yüksek ve açık yaylalar görünür ve bu diyârın kısmı a'zamını müteharrik kumlardan mürekkep geniş sâhalar işgaal ederdi. Gündüz

leri insafsız bir güneş o ıssız diyârı kasıp kavurur, yakıcı ve hızlı rüzgârları da her tarafı alt-üst ederdi.

Ağaçtan hemen tamâmiyle mahrûm olan o kap-kara topraklarda tabiatin cimri eli müsâit bir gölgelik veyâhut bir sığınak bile kurmamıştı; işte böyle gaddâr bir tabiat tertibi içinde ancak pek gözlü, kurnaz ve dayanıklı insanlardan mürekkep bir ırk yaşayabilirdi.

Buranın o vahşi ve bedevî halkı, muhât olduğu haşin şartlara karşı mukaavemet ve cesâret göstermiye mecbûr oluyordu. Açlıktan kıvrandıkları için, saldırganlık ve yırtıcılık temâyül'erini inkişâf ettirmek zorunda kalmışlardı. Âile birlikleri böyüyüp kabileler teşkil ediyor, fakat yabânî ve haşin bir ferdiyyetçilikle her kese karşı duyulan bir ürkeklik hissi de başlıca husûsiyyetlerini teşkil ediyordu.

İnsana faydalı hayvanlardan yalnız deve o ıssız ve susuz kumsallarda yaşamaya tahammül edebiliyor ve Araplar da sürüleriyle mer'âdan mer'âya, kuyudan kuyuya göçüp giderlerken çok erken tanıyın isimlendirmiye muvaffak oldukları yıldızları gece karanlıklarında rehber ittihâz ediyorlardı. Yiyecek ve içecekleriyle kıldan çadırlarının, kaba-saba elbiselerinin, velhâsıl bütün maddî mevcûdiyyetlerinin menbaı olan deve, sürücülerin hürmetini kazanmıştı ve bu hürmet zamânımıza kadar onların çöllerdeki nesillerine intikaal edecekti.

Arabistan'ın etrâfı insanların ikaametine daha müsâitti, çünki oranın o kıt yağmurları sâhil boylarında etekleri denize doğru meyleden dağlar arasındaki vâdilerde birikip sel hâlini alırdı. Bu vâdilerin içeri taraflarındaki gür su menbâlarını ihâta edip gölgeliyen hurmalıklar insanların yerleşmelerine müsâit yerlerdi. Bir çok zaman sonra keçi ile diğer ehlî hayvânâtın, at'a eşeğin idhâli sûretiyle hayâtın tadı arttırıldı».

Arabistan'ın beynelmilel münâsebetlerle medenileşmeden evvelki hâli işte böyle iptidâi bir vaziyetti. İslâmiyyet bu iptidâî devirde değil, onu takib eden medeniyyet devrinin en mütekâmil safhasında ve bilhassa Mekke gibi eski Şark ve Garp medeniyyetlerini birbirine bağlayan bir merkezde zuhûr etmiştir.

Arabistan'ın medeni devresi sâhil boylarında başlamış gösterilir; gene ayni eserin 8 inci sahifesinde bu nokta da şöyle tesbit edilmektedir:

«Sâhil boylarındaki balıkçılar nihâyet gemici ve gemi inşâatçıları seviyyesine yükseldiler. Ondan sonra da, asırlar boyunca yabancı gemiciler gelip ticârî münâsebetlerde bulundular: İlk gelenlerinin eski Mısır'dan gelmiş olmaları muhtemel bulunan bu denizciler Arabistan'a zirâat ilmini de getirdiler.

İlk zamanların işte bu ehemmiyyetsiz ve nâçiz hareketlerinden i'tibâren daha geniş ve daha parlak görünen bir el birliği hayâtı başladı ve bu yeni hayât içeri tarafların o hiç değişmiyen menâbiiyle bir tezâd teşkil etti».

Arabistan'ın hâriçle olan münâsebetlerine yol açan bu vaziyet ne zaman başlamıştır? Ayni menbaın 11 inci sahifesinde bu nokta da şöyle anlatılır:

«Ticârî fa'âliyyetle berâber kültür sâhasındaki te'sirler de belirmiye başladı ve cenûbî - Arabistan'daki zengin memleketlerin şöhreti bütün eski Şark'ı kapladı. Mukaddes - Kitaplar'da böyük çölün

mâverâsından İsrâîl sarayına kıymetli ıtriyyât ve bahârât taşıyan kervanlar hakkında bizi tenvîr eden kayitlere tesâdüf edilir. Fakat Arabistan'ın ilk ve en böyük ihrâcât pazarının İsrâîl olmadığı muhakkaktır. Bu vasfa lâyık olan yer Mısır'dır, çünki orada ıtrıyyât istihsâlinin Milâttan evvel üçüncü bin yıla kadar çıktığı mâlûmdur. Arabistan'ın bu ihrâcâtı oranın kısmen büyücülük sâhasına ait ve kısmen dinî ihtiyaçlarını ve belki de her ikisini birden te'mîn ediyordu.

Arabistan'ın hâriçle olan ticâret ve kültür münâsebetleri Milâttan evvel üçüncü bin yıla dayandığına göre, Milâdın yedinci asrında İslâmiyyet zuhûr ettiği zaman Câhiliyyet medeniyyetinin dört bin yıla yaklaşan bir mâzisi olmak lâzımgelir.

Aşağıda bahsi gelecek millî bir yazı vücûda getirmiş, lisânını en mütekâmil diller seviyyesine çıkarmış, edebiyyâtın bilhassa şiir sâhasında âbideler ibdâ' etmiş, mi'mârî sâhasında Mekke gibi üç dört katlı kâgir binâlardan mürekkep şehirler kurmuş, zamânımıza kadar mahfuz kalan târihi kitâbeler bırakmış, Avrupa ile Asya ve Afrika kıt'alarından mürekkeb olan Eski - dünyânın şarkıyla garbı arasında asırlarca ticârî ve medeni münâsebetleri te'mîn ve idâme etmiş, Bizans'la eski İran arasındaki târihi mücâdelede en mühim rolleri oynamış, eski Roma tahtına imparatorlar çıkarmış, Afrika'da hâlâ mevcûd olan böyük bir imparatorluk kurmuş ve kendi memleketinde de aşağıda göreceğimiz muhtelif krallıklardan başka Mekke'de zaman ve mekân şartlarıyla mütenâsip bir cumhûriyyet te'sîs etmiş olan bir kavmi her türlü medeniyyetten ve kültürden mahrûm iptidâî ve göçebe bir tâife sayabilmek için yalnız ilim sâhasında değil, ayni zamanda akıl ve iz'an sınırlarından da tamâmiyle dışarı çıkmış olmak lâzımgelir.

Câhiliyyet araplığının (Bedevî) ve (Hazarî) denilen göçebe ve şehirli zümrelerine ayrılması medeniyyet i'tibâriyle bir nakisa değildir: Yer - yüzünde hâlâ medeni şehirlilerle göçebe kabilelerden mürekkep muhtelif milletler vardır. Türk ırkı da öyledir: Hem Böyük - Asya'da, hem Küçük - Asya'da muhtelif medeniyyetler ve cihangir devletler kurmuş olan böyük Türk ırkının hâlâ göçebe aşiretleri vardır ve hattâ şimdiki Anadolu'da bile Türkmen aşiretleri göçebe değil midir?

Her halde önümüzdeki ilmi bir hakikat ve bilhassa bugünkü Garp ilminin bütün delilleriyle tesbit ettiği böyük bir hakikat vardır: İslâmiyyet, bâzı gaafillerin iddi'â ettikleri gibi bir «Çöl dîni» değil, Yedinci asrın çok mühim bir medeniyyet merkezinde zuhûr etmiş en medenî ve en yeni dindir.

II "CÂHİLİYYET" DEVLETLERİ

Cezîret-ül-Arab'ın Câhiliyyet devrindeki Arap devletleri umûmiyyetle krallık ve prenslik şeklinde irili - ufaklı bir takım hükûmetlerdir; bunların içinde yalnız Mekke hükûmeti ticârî ve iktisâdi bir zâdegân cumhûriyyeti şeklini almıştır.

Bu devletler coğrâfî vaziyetleri bakımından şimâl, cenup ve Orta - Arabistan zümrelerine ayrılmaktadır. Hudut boylarındaki şimâl devletlerinden bâzıları İran ve Roma hâkimiyyetleri altında kalmış ve bilhassa Sâsânî - Bizans mücâdelerinde mühim roller oynadıkları gibi, İç - Arabistan bedevîlerinin hârice sarkıntılıklarına karşı muhâfızlık etmek sûretiyle ticârî ve iktisâdî emniyyetin te'minine böyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Paris «Elsine-i Şarkıyye Mektebi» profesörlerinden (Henri Massé)nin «L'İslam» ismindeki eserinde bu Câhiliyyet devletleri hakkında şu îzâhâta tesâdüf edilir (1937 Paris tab'ı, . 12-15) :

«CENUBÎ ARABİSTAN KRALLIKLARI

Mîlâttan evvel üçüncü bin yıldan i'tibâren Bâbil kitâbelerinde (Magan) isminde bir krallıktan bahsedilir; bu isim bütün Cenûbî - Arabistan'a şâmil bir devlet olmak ihtimâli olan (Maan) yâhut (Main) ismiyle birleştirilmelidir; gene ayni kitâbelerde bir (Melukh) krallığından bahsedilir ki bu ismin de (Amalek) yâni Amâlika devletine âid olması lâzımgelir.

Doğrudan doğruya Araplara âit vesîkalar bunlardan çok daha muahhardır. En eskileri en aşağı hisapla Mîlâttan evvel 800 târîhine âid olan Cenûbî - Arabistan kitâbeleri lehçe i'tibâriyle birbirinden ayrılan iki böyük grupa inkısâm etmektedir: Bunların biri (J. Halévy) nin San'â civârında ve (Glaser) in de Katabân havâlisinde bulmuş olduğu (Maan) krallarına âit Mine kitâbeleri ve diğeri de Sebâ krallarına âit Sâbiî mahkûkâtıdır; en eski Sâbiî kitâbelerinin son Mine kitâbeleriyle muâsır olduğu anlaşılmaktadır. Her halde Cenûbî - Arabistan târîhinde üç böyük devir tesbît edilebilir:

1 — Mine devri;

2 — Sebâ devri;

3 — Himyerî devri.

Hâkimiyyetin Sâbiîlerden Himyerîlere (yâni klâsik menbâlardan Homeritae denilen zümreye) intikaali Mîlâttan evvel İkinci asırda olmuştur.

Bu Cenûbî - Arabistan krallıkları (Itriyyât diyârı) olan toprağın münbitliği sâyesinde inkişâf etmiş, fakat bu inkişâfta Hindistan'dan Sûriye'ye giden ticâret yolunun kara cihetinde Arabistan sâhillerinden geçmesi de mühim bir âmil olmuştu. Gemicilik sâhasındaki terakkiler Hind — Okyânûsu ile Kızıl - deniz yolunun tercîhine sebeb olduğu günden i'tibâren inhitât devri başladı.

Memleketi münbitleştiren ve bir takım izleri keşfedilmiş olan muntazam sulama tertîbatının bozulmasına da belki iktisâdî inhitât sebeb olmuştur. Bundan evvel bahsi geçen ve yalnız iklîm tebeddüliyle îzâhı doğru olmayan muhâceretlerin bile işte bu yol değişmesiyle îzâhı her halde imkânsız değildir.

Şu da var ki, Kızıl - deniz sâhillerini işgaal etmekte olan Himyerîler bir taraftan da Habeşlilerin mütemâdî taarruzlarına hedef olup duruyorlardı. Pek mâlûm olmayan bir devirden ve belki de Mîlâttan evvel Beşinci asırdan i'tibâren

Sâmîler Habeşistan'a hicret etmiye başlamışlardı; bu muhâceret bir krallık kurulmasıyla, yânî Habeşistan krallığının te'sîsiyle neticelendi: Bu devleti Hımyerîlerden biraz evvel ortaya çıkmış olan (Aksum) hânedânı kurmuş ve çok şiddetli bir takım siyâsî sarsıntılara rağmen bu hânedan zamânımıza kadar mevkiini muhâfaza etmiye muvaffak olmuştur.

Hımyerî krallığına gelince, Milâdın beşinci asrına doğru orada hem Yahudiliğe, hem Hıristiyanlığa sâlik kimseler vardı. Kral yahudi dînine mensûb olduğu için, Hıristiyan tebeasını ezmiye kalkıştı; onlar da bir asırdanberi Hıristiyan dînine sâlik olan Aksumlulardan imdâd istediler. Belki de siyâsî maksatlarına uygun gelen böyle bir fırsatı ganîmet ittihâz eden Aksumlular da kendi menşe'leri olan memleketi (yânî Hımyerî diyârını) istilâ ettiler; işte bunun üzerine Yemen, Habeş hıdivlerinin idâresine girdi ve bu idâre de Hımyerîlerin ahfâdından birinin ilkönce Bizans imparatorluğundan yardım isteyip Bizanslıların Hıristiyan olan Aksumlulara karşı harekete geçemiyecek lerini anlayınca Bizans'ın tabiî düşmanı olan Sâsânî İran'dan istimdâd etmesi üzerine gönderilen İran askerlerinin Habeşlileri Yemen'den ihrâç için kendisine yardım ettikleri zamâna kadar devâm etti.

Bununla berâber, o vaziyet üzerine Cenûbî - Arabistan efendi değiştirmekten başka bir şey yapmış değildi: Çünki bu sefer de bir Acem vilâyeti hâline geldi. Artık oranın târîhi nihâyet bulmuştu.

ŞİMÂLÎ-ARABİSTAN Krallıkları — Bundan evvel de söylediğimiz gibi, Cenûbî Arabistan kabîleleri arasında (Lakhm) (Gassân) ve (Kinde) aşiretleri vardı. Şimâle doğru hicret eden bu kabîleler orada büsbütün başka türlü bir medeniyyet kurdular: Bu medeniyyet daha muahhar olmakla berâber, İran ve Bizans imparatorluklarıyla doğrudan doğruya irtibâl hâlindeydi. Sınırlarını çöl çapulcularına karşı muhâfaza etmek istiyen bu iki imparatorluk, hudut boylarına muhâfız kıt'alar ikaame etmişti; fakat bu kıt'alar nizâm ve intizâmı te'mîn edemedikleri için, Arap kabîleleriyle anlaşmak îcâb etti: Lakhmî ve Gassânî hânedanlarının çarçabuk parlayıvermelerinin sebebi işte bu vaziyetti. Bâdiyet-üş-Şâm'ın hudut boylarına yerleşmiş olan bu kabîlelerin biri İran Sâsânîlerine, öteki de Bizanslılara yardımcı oldu: İşte bundan dolayı bunların mücâdeleleri âdetâ dâimî bir hâl aldı.

Eski Bâbil'den pek uzak olmayan Kûfe civârındaki (Hîre) yi pâyıtaht ittihâz eden Lakhmî krallığının ilk devirleri karanlık ve efsânelerle doludur. Hîre şehrinde oturan ahâlînin mühim bir kısmı, bedevîlerin yontu'masında mühim bir rol oynamış olan Hıristiyan (İbâd) tâifesinden mürekkepti. İşte bu sûretle Hîre gittikçe fikrî bir merkez hâlini aldı. Mezarının keşfi sâyesinde târîhen mâlûm olan en eski Hîre kralı 328 târîhin. de vefât etmiştir.

Hîrelilerin Zerdüşti İranlılarla ittifâkı, onların Nestûrî hıristiyan mezhebini kabûl etmelerine mâni' olmamıştı. Bu hânedan, Milâdın altıncı asrının sonlarında Lakhmî krallıyla Sâsânî metbûu arasında ihtilâflar zuhûr edinceye kadar mevkiini muhâfaza etti: Nihâyet tâbi' kralın yerine İranlı bir umûmî - vâlî tâyîn edildi. Bir kaç sene sonra, Kûfe civârındaki (Dhou - Qâr = Zû - Kaar) muhârebesinde Araplar parlak bir intikaam aldılar: Tıpkı bir (Cannes) yahut (Poitiers) zaferi kadar ehemmiyeti olan o târihî günün neticeleri çok mühim olacaktı, çünki bu muzafferiyyet Arap'ara o zîkudret komşularının mağlûb edilmez şeyler olmadığını iyice anlatmış oldu. Sonraları İslâm fütûhâtının başında bulunanlar bu hâtıradan ibret alacaklardı.

Tıpkı akrabâları ve düşmanları olan Lakhmîler gibi Gassânîler de Hıristiyan dînini kabûl edip Ya'kuubî mezhebine intisâb etmişlerdi; fakat, bunların onlar gibi muayyen bir merkezleri yoktu: Fenike - Filistin arâzisiyle eski Nabatî ölkesinin bir kısmını işgaal ediyorlardı; fakat oralara tercîhan Şam'ın cenup taraflarında yaşarlardı.

Gassânîler Bizans'ın te'sîriyle Lakhmîlerinkinden daha yüksek bir medeniyyet seviyyesine yükselmişlerdi. Lakhmîlerin târîhi gibi bunlarınki de bir çok efsânelerle doludur. Bununla berâber; imparator (Justinien) in Milâdî 529 târîhin de Gassânîlerden birini (Phylarque) ve bilhassa o devrin en yüksek ünvânı olan (Patrice) ünvanlarıyla Sûriye arap kabîleleri reisliğine tâyîn etmiş olduğu muhakkaktır. Altıncı asır, Lakhmîler gibi Gassânîlerin de en parlak devridir: İşte bundan dolayı aralarındaki husûmet büsbütün artmış ve ayni asrın sonlarından i'tibâren her iki tarafta da tâkatsızlık alâmetleri belirmiye başlamıştır. Sâsânî ve Lakhmî hükümdarları arasında olduğu gibi, Bizans imparatoruyla Gassânî emîri arasında ihtilâflar zuhûr etti. İslâm fütûhâtı devrinde bu hânedânın fi'lî hâkimiyyeti yıllardanberi ortadan silinmişti.

Şimâle doğru hicret eden üçüncü cenup kabîlesi de (Kinde) aşiretidir; fakat bu kabîle mensupları daha ileri gitmeyip Orta - Arabistan'da tevakkufla Beşinci asrın sonlarında bir krallık kurdular. Lakhmîlerin komşuları olan Kindî'ler ilk önce onlara muzafferâne taarruzlarda bulundular; fakat, Gassânî hâkimiyyetinin en parlak senesine tesâdüf eden 529 târîhinde Lakhmî'ler yeniden taarruza geçip Kindîleri bir daha kalkınamıyacak sûrette mağlûb ettiler. Halbuki bu krallık, ömrü pek kısa olmakla beraber, üç şimâl devletinin en mühimmi gibi görünür: Diğer ikisinin daha zayıf bir şahsiyyeti olmasına mukaabil, Kinde krallığı (Guidi) nin dediği gibi:

— Arapların müşterek bir reîs idâresinde toplanmak üzere girişikleri ilk tecribe!

gibi görünmektedir. Bu tecribe, bir merkez etrâfında toplanma fikri mâhiyyetindeydi; fakat din unsurundan mahrûm olduğu için tahakkuk edememişti ve işte o unsuru da biraz sonra Hazret-i Muhammed te'mîn edecekti».

(Henri Massé) nin bu izâhâtında bahsi geçen Câhiliyyet krallıkları şöyle sıralanabilir:

1 — Cenûbî - Arabistan'da üç krallık teselsül etmiştir: Bunların en eskisi olup Bâbil kitâbelerinde (Magan) şeklinde bahsedilen (Maan/Main = Mine)

krallığının Milâttan evvel üçüncü bin yıldan gene Milâttan evvel Sekizinci asra kadar iki bin seneye yaklaşan bir târihi var demektir; Cenûbî - Arabistan'ın ikinci krallığı olan Sebâ devleti de Milâttan çok evvel kurulmuş ve İkinci asra kadar çok zaman pâydâr olmuştur; gene Cenûbî - Arabistan'ın üçüncü krallığı olan Himyeri devleti ise Milâttan evvel İkinci asırdan Milâdın altıncı asrına kadar takriben yedi asır devâm etmiştir.

2 — Şimâlde iki Arap krallığı kurulmuştur: Bunların biri (Hire) şehrini pâyıtaht ittihâz etmiş olan Lakhmî krallığıdır; ilk devirleri mâlûm olmayan bu devletin mezarı keşfedilen en eski kralı Milâdın 328 târihinde vefât etmiş ve kralık da Altıncı asır sonralarında munkarız olmuştur. Gene şimâlde ikinci Arap devleti olan Gassânî emâreti Cenûbî - Sûriye ile Filistin havâlisine hâkim olmuş ve bu da Milâdın Altıncı asrının sonlarında inkırâza uğramıştır. Bunlardan Lakhmîler Îrân'ın ve Gassâniler de Bizans'ın yüksek hâkimiyyetini kabûl etmiş oldukları için, o iki imparatorluk gibi bu iki Arap devleti de mütemâdiyen birbiriyle mücâdele etmiştir.

3 — Orta - Arabistan'da da (Kinde) kabilesi tarafından bir krallık kurulmuştur: Çok az zaman pâydâr olan bu devlet Milâdın beşinci asrının sonlarında kurulup altıncı asrın ilk yarısı içinde inkırâza uğramıştır. Yemen'deki cenup devletlerine nisbetle üç krallıktan mürekkep şimâl zümresine idhâl edilen bu devlet bütün Arap âlemini bir idâre altında toplayıp birleştirmek istemişse de, İslâmiyyetin te'mîn ettiği din birliği henüz mevcûd olmadığı için bu gaayesinde muvaffak olamamıştır. Kinde krallığının yıkılmasına sebep, Milâdın 529 târihinde Lakhmîler tarafından uğratılmış olduğu mağlûbiyyettir.

Son tedkiklere istinâd eden Garp menbâları arasında bile bu eski Arap devletlerinin târihine âit bâzı mühim ihtilâflara tesâdüf edilmektedir; meselâ şimâldeki Gassânî emîrine Bizans imparatorluğu tarafından hangi târihte (Patrice) ünvânı verilip Istanbul'a tâbi' bir hükümdar vaziyetine getirilmiştir? (Hire) krallığı Kindîler tarafından mı, yoksa Lakhmîler tarafından mı kurulmuştur? (Henri Massé) n'in yukarıki izâhâtında imparator (Justinien) tarafından ünvan tevcihi meselesi Milâdın 529 târihine müsâdif gösterilmekte ve (Hire) krallığını da Lakhmîlerin kurmuş o'duklarından bahsedilmektedir. Fakat buna mukaabil (Gaudefroy - Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» ismindeki eserinde bu noktalar şöyle izâh olunmaktadır (1931 Paris tab'ı, S. 46 - 47) :

«Arap kabîleleri Sûriye çölünde dolaşmaya çok erken başlamışlar ve sahrâların kendi sürülerini besliyebileceği taraflarda bedevî hayâtı sürmiye koyulmuşlardı. Bunlar Bizans hâkimiyyetine girmiş siyâsî bir câmia teşkîl ediyorlardı. Gassânî (Phylarque) lığının (= emâretinin) teşkîlâtını 531 târihinde (Justinien) kurmuştur; (Transjordanie = Mâverây-ı Ürdün) le (Arabie de Pétra = Arabiye-i Sahriyye/Taş'ık - Arabistan) da Dördüncü asırdan i'tibâren neşredilen Hıristiyanlığı kabûl etmiş olan (Hâris-ibni-Cebele) imparatordan (Patrice) ünvânını aldı; bu adamın Ya'kuubîlik akîdeleri

imparatoriçe (Théodora) nın teveccühünü celbetti ve işte bundan dolayı (Bosrâ) ya bir piskopos tâyîn edildi: Bu piskoposluğun rûhânî dâiresi Filistin ile Şimâlî - Arabistan kabîlelerine ve hattâ İslâm fütûhâtından sonra bile sınırı pâydâr olacak sûrette Bizans hudûdunun mâverâsına da şâmildi. İşte bu sûretle (Palmyre = Tedmür) den (Pétra = Vâdî - Mûsâ) ya kadar imtidâd eden bir Bizans hudûd eyâleti ayni zamanda hem Hicaz ticâret yolunun, hem Arabistan işlerinin, hem de Aşağı - Fırât vâdîsinde Sâsânî hükümdarı hisâbına bekçilik eden Arap kabîlelerinin mürâkabesini te'mîn ediyordu.

Eski Bâbil'le müstakbel Kûfe civârında bulunan (Hire) şehrinde de (Kinde) kabîlesinin eski reislerinden birine İran şâhı tarafından kral pâyesi tevcîh edilmiş ve o da kısmen şehirlere yerleşmiş olan ve gittikçe hıristiyanlaşıp Nestûrî mezhebine giren Araplara hâkim olmuştu. Bu kralın Bizans imparatorluğuyla siyâsî münâsebetlere girip (Justin) ve (Justinien) devirlerinde mâlî yardımlar aldığı da olmuştur».

(Henri Massé) Bizans imparatorunun Gassânî emîrine ünvan tevcihini Milâdın 529 târihine müsâdif gösterdiği halde, (Gaudefroy - Demombynes) bu fıkrasında o târihten iki sene sonraya tesâdüf eden 531 senesinden bahsetmekte ve gene (Massé) nin Hire krallığı Lakhmîler tarafından kurulmuş göstermesine mukaabil (Demombynes) burada Kindeliler tarafından kurulmuş olduğunu ileri sürmektedir. O devirlere âit bu gibi ihtilâflara Sark menbâlarında da pek tesâdüf edilir.

(Will Durant) ın (Histoire de la civilisation» ismiyle Fransızcaya terceme edilen Medeniyyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi = İman çâğı» serisinin Orta - çağ medeniyyetinden bahseden birinci cildinde Câhiliyyet devletler hakkında verilen şu izâhât her halde ötekilerden daha esaslıdır (1952 Paris tab'ı, S. 200 - 201) :

«Milâttan 2400 sene evveline âit bir Bâbil kitâbesinde Magan kralının Bâbil hükümdârı (Naram - Sin) tarafından nasıl mağlûb edildiği anlatılır. (Magan), Arabistan'ın cenûbugarbîsindeki Mine krallığının pâyıtahtıydı. Milâttan evvel 800 târihine kadar dayanan Arab kitâbeleri sâyesinde bu devletin son kırallarından yirmi beşinin ismi tesbît edilmiştir.

Milâttan evvel 2300 târihine âid olduğu tahmîn edilen bir kitâbe de Yemen'de (Saba = Sebâ) isminde diğer bir Arap krallığından bahsetmektedir; Sebâ melikesinin Sebâ'dan veyâhut bu devletin şimâldeki müstemlekelerinden Hazret-i Süleymân'a doğru «çıkma» sının gene Milâttan evvel 950 târihinde vukuu'bulduğunda bugün umûmiyyetle ittifak edilmektedir. Pâyıtahtları (Me'rib) olan Sebâ kralları «müdâfaa» muhârebeleri yapmışlar, harâbeleri hâlâ mevcûd olan Me'rib sedleri gibi büyük irvâ ve iskaa eserleri vücûda getirmişler, muazzam şatolarla ma'bedler binâ etmişler, din yolunda böyük masraflar ihtiyâr eylemişler ve hattâ onu bir hâkimiyyet vâsıtası hâline getirmişlerdir.

Milâttan 900 sene evvellerinden daha eski olmaması lâzımgelen Sebâ kitâ-

beleri alfabetik bir yazı ile çok güzel hakkedilmiş eserlerdir. Sâbiîler (= Sebâlılar) Asya ve Mısır dînî merâsimlerinde çok mühim bir rol oynamış olan buhur ve mürr-i-şâfî yetiştirirlerdi; Hindistan'la Mısır arasındaki deniz ticâretini mürâkabeleri altında bulundururlar ve Mekke ile Medîne üzerinden (Pétra = Vâdi-Mûsâ) ile Kudüs'e giden kervan yolunun cenup müntehâsını kontrol ederlerdi.

Mîlâttan evvel 115 târîhine doğru cenûbu - garbî Arabistan'ın diğer bir küçük krallığı, yânî Himyerî devleti nihâyet Sebâ'yı zabtedip asırlar boyunca Arap ticâretine artık hâkim oldu.

Mîlâttan evvel 25 târîhinde imparator (Auguste) Arapların Hindistan'la Mısır arasındaki ticârete hâkimiyyetlerini çekemiyerek (Me'rib) i zabtetmek üzere (Aelius Gallus) un kumandasında bir ordu sevketti; bu ordunun alayları yerli kılavuzlar idâresinde yollarını şaşırdılar, sıcakla hastalık yüzünden telef oldular ve netîce i'tibâriyle vazîfelerinde muvaffakıyyetsizliğe uğradılar; fakat dîğer bir Roma ordusu Arapların (Adana) denilen (Aden) limanını zabtetti ve Roma'nın Mısır — Hint yoluna hâkimiyyetini te'mîn etti. (Zamânımızda da İngiltere işte bu usûlü canlandırmış oldu).

Mîlâttan evvel ikinci asırda Himyerîlerden bâzıları Kızıl-denizden geçip Habeşistan'ı istimlâk ederek yer'i zencilere bir Sâmî kültürüyle geniş nisbette bir Sâmî kanı aşıladılar. İşte bunun üzerine Habeşliler Hıristiyan dînini kabûl ettiler ve Mısır'la Bizans'ın sanây'iyle güzel — san'atlarını aldılar; Habeş ticâret gemileri Hindistan'la Seylan'a kadar gidiyordu; yedi küçük krallık da (Négus = Necâşî) denilen Habeşistan imparatorunu metbû' tanıdı.

Bir aralık Arabistan'da bir çok Himyerîler, kralları olan (Zû - Nuvâs) a ittibâ' ederek Yahudi dînini kabûl etmişlerdi. (Zû - Nuvâs) yeni bir din gayretiyle Arabistan'ın cenûbugarbîsindeki Hıristiyanları ezmiye kalkıştı; onlar da dindaşlarından imdâd islediler; işte bunun üzerinde Habeşliler gelip Mîlâdın 522 târîhinde Himyerî krallarını mağlûb ettiler ve onların yerine bir Habeş hânedânını iş başına getirdiler.

(Justinien) bu yeni hükûmetle ittifak etti; İran da Himyerî dâvâsına müzâheret göstermek sûretiyle Bizans'a mukaabelede bulundu, Habeşlileri oradan koğdu ve 575 târîhinde Yemen'de bir İran hükûmeti kurduysa da takrîben altmış sene sonra İslâm ordûları İrân'ı fethedince bu hükûmet de ortadan kalktı.

Şimâlî - Arabistan'a gelince, orada da bir takım küçük Arap devletleri teşekkül edip pek az pâydâr olabildi. (Gassânî) kabîlesinin şeyhleri Üçüncü asırdan Yedinci asra kadar Bizans'ın (Phylarques) ları, yânî hıdivleri sıfatiyle şimâl-i-garbî Arabistan'la Sûriye'nin (Palmyre = Tedmür) hâvâlîsinde sa'tanat sürdüler. Ayni devirde Lakhmî kralları da Bâbil civârındaki (Hîre) şehrinde hem bir saray, hem mûsikîsi ve şi'riyle meşhur yarı - arap, yarı - acem bir kültür kurdular. İşte bu sûretle Araplar Sûriye ile Irak'a Hazret-i Muhammed devrinden çok evvel hulûl etmiş oldular".

İşte bundan da anlaşılacağı gibi, (Hi-

re) krallığı (Demombynes) in kaydettiği gibi Kindeliler tarafından değil, (Henri Massé) ile (Will Durant) ın söyledikleri gibi Lakhmiler tarafından te'sis edilmiştir.

Eski Şark menbâlarından yeni Garp menbâlarına aksetmiş mühim bir an'ane de Yemen'in ve bilhassa Himyerî devletinin cihangirliği meselesidir. (Dr. Gustave Le Bon) un «La civilisation des Arabes» ismindeki eserinde Yemen devletinin böyük fütûhâtiyle Hîre krallığının ihtişâmı hakkında çok mühim kayitlere tesâdüf edilir; meselâ eski şimâl devletlerinin ehemmiyyetsizliğinden bahsedildikten sonra Yemen'in cihangirliği işte şöyle izâh edilmektedir. (1884 Paris tab'ı, S. 62 - 64):

«Asûrî kitabeleri Araplardan sık sık bahsederlerse de bu Araplar yalnız şimâl Arapları, yâni Sûriye ve havâlîsindeki Araplardır. Meselâ (İkinci Salmanazar)-ın Mîlâttan okuz asır evveline âit bir metninde bile Araplardan bahsedilir. Mîlâttan takrîben sekiz asır evvel (İkinci Téglatphanassar) iki Arap kraliçesinin tâbiiyyet tâzimâtını kabûl etmiştir. (Hassar Haddon) da (Ninive = Ninova) sarayında yetiştirilmiş bir Arap prensesini bir tahta çıkarmıştır. (Assurbanipal) devrinde ise kralın kardeşlerinden birinin isyânını Arap orduları desteklemişlerdir.

Arabistan'ın daha cenup taraflarındaki havâliden biraz daha mufassal sûrette bahseden müellifler yalnız Arap vak'anüvislerdir; fakat bunların menkulâtı da karanlık noktalar ve mübâlağalarla dolu olduğu için, kendilerinden istifâdeye pek imkân kalmamaktadır. Bununla berâber, Arap menbâlarındaki rivâyetler, Yunan ve Lâtin müellifleri tarafından Yemen'in azameti hakkında verilen mâlûmâtı te'yîde yarayacak şeylerdir. Arap menkuulâtına göre, bu eyâlet dünyânın en şevketli imparatorluğuna menşe' teşkîl etmiştir. Yemen kralları 3000 sene saltanat sürmüşler ve Hindistan'a, Çin'e ve Afrika'nın bugün Fas devletini teşkîl eden havâlîsine kadar seferler açmışlardır.»

Yalnız Arap menbâlarında değil, Zend - Avesta edebiyâtına kadar çıkan eski İran menbâlarında da Himyeriler devrindeki Yemen'in cihangirliğini te'yîd edecek bir takım rivâyetlere tesâdüf edilir. Meselâ (James Darmesteter) in «Le Zend - Avesta» ismindeki eserinin 1892 - 1893 Paris tab'ının 2 nci cildinin 375 inci ve 400 üncü sâhifeleriyle 3 üncü cildinin 49 — 50 nri sâhifelerinde verilen îzâhâta göre, Avesta ve Bündahiş'de Îrân'ın uğradığı Sâmî istilâlarını (Azhi Dahâka) ve (Zainigaus) yâhut (Zînigâb) isimleri temsil etmekte ve bun'ara vatan olarak da umûmiyyetle «Bawri» yâhut «Bawli tahrîfine uğrayan (Bâbil) kıt'asıyla (Himver) veyâhut (Semmer) isimlerinden muharref olan (Yambarân), (Şambaran) ve (Hamavaran) yâni «Himyer» havâlîsinden bahsedilmektedir.

Arap menbâlarında da bilhassa (Zülkarneyn) in hüviyyeti münâsebetiyle Himyerî cihangirliğinden bahsedilir ve o da Kur'andaki «Ye'cûc ve Me'cûc» bahsiyle alâkadardır. «Ye'cûc ve Me'cûc» tâifelerine âit âyetler «Kehf» sûresinin 83-üncü âyetinden 101 inci âyetine kadar devâm eder. Mecmûu on dokuz âyetten mürekkep olan bu bahis, hüviyyeti hakkında müfessirleri en mütenâkız faraziyelere

düşürmüş olan (Zülkarneyn) e âittir. (İmâm Buhârî) nin (İbni - Abbâs) a isnâden rivâyet ettiğine göre (Zülkarneyn), Yemen hükümdarlarından (Sa'b) ın ünvânıdır. (Şeblî) nin «İslâm târihi» nde Himyerilerin İran istilâlarından bahsedilirken (Zülkarneyn) in hüviyyeti hakkında şu mâlûmat da verilmektedir. (Ömer Rızâ tercemesi, C. 1, 1928 İstanbul tab'ı, S. 133):

«Araplara göre, (İskenden) nâmiyle mârûf (Zülkarneyn) Himyerîlere mensuptu. (Firdevsî), Şâhnâme'sinde (Keykâvus) un, hükümdar (Hamaderân) ın eline düştüğünü söyler Allâme (Sa'lebî) Avrupa'da tabı' ve neşrolunan İran târihinde (Hamaderân) ın Himyerîlerden bir hükümdar olduğunu ve bunun (Keykâvus) u esîr ettiğini anlatır.»

Her halde eski Arap müellifleri bu hükümdarın Himyerîlerden olduğunda müttefiktirler: Ekseriyyet i'tibâriyle de Himyerîlerden (Sa'b) ismindeki şahsiyeti (Zülkarneyn) addederler.

Arap edebiyâtında bu şahsiyet lehine mühim deliller vardır: Meselâ muahhar müelliflerden (Butrus - ul - Bostâni) nin «Muhît - ül - Muhit» ismindeki eserinin 1867 - 1870 Beyrut tab'ının ikinci cildindeki izâha göre, (Sa'b) ın hakiki ismi (Münzir ibnu Mâ' - is - Semâ) dır; bu hükümdarın «Zülkarneyn» lâkabını taşımış olduğu da şâir (Lebîb - ül - Âmirî)-nin şu beytinden anlaşılmaktadır:

والصعب ذوالقرنين اصبح ثاوياً
باليمن في جدث اميم مقيم

Arap şâiri bu beytinde (Sa'b Zülkarneyn) in Irak'la Sûriye arasında (Himv) ismînde bir yerde medfûn olduğundan bahsetmektedir. «Kaamûs» mütercimi (Ahmed Âsım Efendi) de «Okyanûs» ismindeki meşhur tercemesinin 1305 İstanbul tab'ında bu noktayı (Sa'b) ın sülâlesinden Tübba' (Ebû - Kerb Es'ad ibni Idi) nin şu kıt'asıyla tevsîk etmektedir.

ان كان ذوالقرنين جدى مسلماً
كل الملوك لملكه كانوا لسجدا
طاف المشارق والمغارب عالماً
يبغي علوماً من كريم مرشد

Yâni: «Benim müslim olan ceddim (Zülkarneyn) in zamânındaki bütün hükümdarlar ona secde ederlerdi; o, Şark'ı ve Garb'ı bilerek gezip dolaştı; Kerîm ve Mürşid olan Allâh'dan ilm ve ma'rifet aradı».

bu kıt'ada (Sa'b) ın «Müslim» olduğunneyn» ünvânından başka «Şark ve Garb seferleri» nden de bahsenilerek şahsiyyeti büsbütün tavzih edilmektedir. Yalnız bu kıt'ada (Sa'b) ın **«Müslim»** olduğundan bahsedilmesi bu vesikanın sıhati hakkında pek haklı bir tereddüde sebeb olabilir: Çünki (Sa'b), İslâmiyyetten çok evvel yaşamıştır; bilhassa Emevîlerin milliyyet duygusuyla Câhiliyyet edebiyyâtına âit eserleri toplattıkları sırada bir çok uydurma eserlerin câhiliyyet devrine izâfe edilmiş olması, bu kıt'anın da o muahhar ve sahte eserlerden sayılmasına pek mühim bir sebep teşkil edebilir: Fakat bu mülâhazalara mukaabil Kur'ân-ı-Kerîm'de «Müslim» sıfatının Hazret-i İbrâhîm dininde olanlara da teşmîl edilmiş olması, bu kıt'anın sahte olmamak ihtimâlini hatıra getirebilir. Fazla ola-

rak, (Âsım Efendi), «Okyânûs» un birinci cildinin 900 üncü sahifesinde (İbni-Abbâs) a isnâden bu Yemen hükümdarının künyesini (Sa'b ibn-ür-Râyiş Zî-Merâbid) şeklinde tesbit edip nesebi hakkında malûmat verdikten sonra, bir gün bir mecliste (Hazret-i Ali) nin (Zülkarneyn) hakkında «Yemen hükümdârı» olduğundan bâhis bir sözünü de kaydetmektedir.

«İki boynuzlu» mânâsına gelen «Zülkarneyn» sıfatının (Sa'b) a izâfesi sebebine gelince, Câhiliyyet devrinin son hatiplerinden meşhur (Kıss - ibnü - Sâide) nin «Okâz» panayırında îrâd ettiği nutuklardan birinde dünyânın fânîliğinden bahsedilirken bu nokta şöyle izâh edilmektedir:

اين الصعب ذوالقرنين ؟ جمع الثقلين
وساع الطائفين وعمر الفين
لم يكن عنه الا كلحظة عين

Yâni: **«(Sa'b Zülkarneyn) nerededir? O (Sa'b) ki ins-ü-cinne hâkimdi ve Şark'la Garb'a seyâhat etmişti ve iki bin sene yaşamıştı; bu müddet kendisince bir lâhza kadar bile değildi».**

Bu efsâneye göre, (Zülkarneyn) lâkabındaki «Karn» kelimesi «Boynuz» değil, «Asır» ve «Devir» mânâsına gelir ve binâenaleyh (Sa'b) ın çok yaşamış olmasından kinâyedir; (Âsım Efendi) de «Okyânûs» un (İskender) maddesinde bu izâhı te'yid etmektedir. Fakat (Edouard Vardik) ve (Konstantin Filipides) isminde iki müellif tarafından 1893 târihinde Mısır'da neşredilmiş olan «Kitâbu târih il-Arab ve âdâbihim» ismindeki eserin 24 üncü sahifesindeki izâha göre, (Sa'b) a «Zülkarneyn» denilmesi, bu hükümdarın saçlarını iki örgü hâlinde şakaklarından aşağı bırakmasındandır.

Bununla berâber, meşhur müfessir (Fahrüddin-i Râzî) gibi bâzı Şark müellifleri (Zülkarneyn) in «Böyük - İskender» olmak ihtimâlinden de bahsetmişlerse de, bu te'vile pek ehemmiyyet verilmemiştir. Meselâ (İbn-ül-İbri) lâkabiyle meşhur Malatyalı (Ebu-l-Ferec — Bar - Hebraeus), «Târihu muhtasar üd-düvel» ismindeki eserinin 1307 Beyrut tab'ının 97 nci sahifesinde bu rivâyeti tercîh etmektedir; fakat (Kâtip - Çelebi) «Cihannümâ» sında bu fikri şöyle tenkid etmiştir:

«(Zülkarneyn) Hazret-i İbrâhîm Aleyhi-s-selâm asrında olup Mekke-i-Mükerreme'de mülâkaat ve muânaka eylédikleri ahâdîs-i Nebeviyyede mezkûr ve (Sahîheyn) de mastûrdur. (İskender-i Yûnânî) ise müteahhir olup bin dokuz yüz elli sekiz sene sonra geldiği isbât olunmuştu.»

Netîce i'tibâriyle eski Arap, Acem ve İslâmiyyetten sonra Araplardan müntakıl Türk an'aneleri efsânevî mâhiyyet almış bir Yemen cihangirliğinde ittifak ediyor ve (Dr. Gustave Le Bon) un yukarıki fıkrasında bahsettiği eski Yunan ve Lâtin menbâları da Yemen'in azameti hakkındaki ifâdeleriyle bu an'aneyi te'yid ediyor demektir.

(Dr. Gustave Le Bon), Hire kralığının yukarda bahsi geçen ihtişâmı hakkında da aynı eserinin 65 - 66 ncı sahifelerinde şu izâhâtı vermektedir:

«Roma imparatorluğu İstanbul'a

nakledildiği zaman. Araplar, Fırâd hâkimiyyeti için İranlılarla Bizanslılara karşı mücadeleye giriştiler. Yemen'den gelmiş bir takım kabileler o havâliyi çok zaman evvel istilâ edip Milâdın 195 târihinde cenûbî Irak'ın şimdiki Kûfe kasabası civarında meşhur Hîre şehrini te'sîs etmişlerdi; bu şehrin hükümdarları ihtişâm i'tibâriyle İran ve İstanbul imparatorlarıyla rekaabet ederlerdi;

(Sarayları en giranbahâ mefrûşât ile tezyin edilmiş ve bahçeleri de en nâdir çiçeklerle süslenmişti. Zarif gemilerin dolaştığı Fırât nehri, geceleri zengin emîrlerle mâhir mûsikîşinasların doldurduğu kayıkların binlerce zıyâlarına ma'kes olurdu. Araplar, o sırada bütün Şark'ın en güzel ve en sıhhî merkezi hâline gelen bu sihirli sarayların hârikalarını nakledebilmek için muhayyilelerinin bütün kaabiliyyetlerini kullanmışlardır).

Hîre krallığı 400 sene sürdü; bir imparatorluk için bu müddet az bir zaman değildir; fakat târihinden pek az bir şey bilinmektedir; bununla berâber, 605 târihinde Sâsânî hâkimiyyetine düşmek sûretiyle bir İran eyâleti hâline gelmiş olduğu mâlûmdur. Ancak bu vaziyet pek az devâm edebilmiş, çünki bir müddet sonra Hazret-i Muhammed yer-yüzünde görünmüş ve İran imparatorluğu onun halefleri tarafından fethedilmiştir».

Londra üniversitesi, Yakın ve Orta - Şark profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'distoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1958 Brüksel tab'ının 23 - 30 uncu sahifelerinde Câhiliyyet devletleri hakkında çok mühim izâhât vardır; bu izâhâttan, ticâret yollarıyla eski Arap dinlerine âit fıkralar müstesnâ olmak üzere, doğrudan doğruya devletlere âid olanlarının iktibâsını zarûrî görüyoruz; meselâ 23 üncü sahîfede Yemen krallığının idâre şekli hakkında mâlûmat verildikten sonra, ondan sonraki sahifelerde devâm eden krallıklar badsine şöyle birilmektedir:

«Cenûbî - Arabistan'ın siyâsî teşkilâtı saltanat esâsına istinâd ediyor ve babadan oğula intikaal etmek üzere her halde çok sağlam temellere dayanıyordu. Diğer Şark memleketlerinde olduğu gibi, orada krallar ilâhî şahsiyyetler sayılmıyor ve nüfûzlarıyla bâzı devirlere münhasır bile olsa, bir A'yân meclisiyle tahdîd ediliyordu. Daha muahhar bir târihte, bu saltanat nüfuz ve salâhiyyeti bir nevi Derebeylik usûliyle tahdîd ediliyor ve her memleketin derebeyi oturduğu şatodan tâbiiyyetindeki beylerle köylülerini idâre ediyordu.....

. . . Nazarlarımızı cenuptan Orta - Arabistan'la Şimâlî - Arabistan'a çevirecek olursak, çok daha mahdut bâzı mâlûmâta istinâd eden büsbütün başka bir târihle karşılaşırız. Kitâb-ı-Mukaddes'le Asur ve İran menbâlarında bâzan merkez ve şimâl bedevilerine istinâd edildiğini bundan evvel de görmüştük. Cenup Araplarının belki de ticârî bir maksatla şimâl taraflarını da kısmen istilâ etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu hususta ilk mufassal mâlûmâtımız klâsik devre, yâni Sûriye'den hulûl eden Yunan te'sirleriyle Garbî - Arabistan ticâret yolunun muazzam sûrette işletilmesinin netîcesi olarak Sûriye ile Şimâlî - Arabistan çöllerinin hudut boylarında bir takım yarı - medenî devletler teşekkül ettiği devre âittir.

Bu devletler menşe' itibâriyle Arap olmakla berâber, Yunanlılaşmış Ârâmî

kültürünün çok derin te'sirleri altında bulunuyorlar ve kitâbelerinde umûmiyyetle Ârâmî dilini kullanıyorlardı. Bunların Araplıkları yalnız isimlerinden anlaşılmaktadır. Bu devletlerin ilki ve belki de en mühimmi, a'zamî inkişâf devrinde şimâle doğru Akabe - körfezi'nden Bahr-i-Lût'a = Lût gölüne kadar imtidâd eden ve Şimâlî - Hicaz'ın kısm-ı-a'zamını da içine alan sâhadaki Nabatî devletiydi.

Kitâbelerden öğrenilen en eski Nabatî kralının (Aretas) şeklindedir ve bunun Arapçası da (Hârise) dir. Milâttan evvel 169 târihinde bahsi geçen bu kralın pâyıtahtı şimdiki Ürdün krallığında bulunan Pétra = Vâdî - Mûsâ'da idi. Nabatî krallığı Roma ile ilk defâ olarak Milâttan 65 sene evvel (Pompée) pétra'yı ziyâret ettiği zaman temâsa başlamıştı. Romalıların bu Arap krallığıyla dostâne münâsebetler te'sîs etmeleri üzerine Nabatî devleti Roma'nın Şark müstemlekeleriyle o azgın ve zaptolunmaz çöl arasında bir nevi tampon - devlet hâline geldi.

Milâttan evvel 25 - 24 târihinde Nabatî krallığı (Aelius Gallus) un Arabistan seferinde üssü-ül-hareke rolünü oynadı. Yemen'in zaptı için (Auguste) ün açmış olduğu bu sefer, Roma'nın Cezîret-ül-Arab'a hulûl için giriştiği yegâne teşebbüstü. Bu teşebbüsün sebebi de Hindistan ticâret yolunun cenuptaki müntehâsına hâkim olmak arzusuydu.

Kızıl - deniz'deki bir Nabatî limanından gemilerle hareket eden (Aelius Gallus) Yemen'de sâhile çıkıp içerilere doğru bir haylî nüfûz etmiye muvaffak oldu. Bununla berâber, sefer tam bir hezîmetle netîcelendi ve Romalıların yüz-kızartıcı bir ric'atiyle nihâyet buldu....

. . . Roma imparatoru Arap (Philippe = Filip) ölür ölmez, Sûriye'nin cenûbu - şarkîsindeki Ârâmîleşmiş Arap devletlerinin ikincisi ortaya çıktı: O da Arabistan - Sûriye çölünde ve Garb'a giden ticâret yolunun başında kurulmuş olan (Palmyre = Tedmür) krallığıydı. Bu devletin ilk hükümdârının ismi (Adenath), yâni Arapça telâffuziyle (Uzeyne) idi; Romalıların İranlılara karşı girişmiş oldukları muhârebedeki yardımına mükâfât olarak imparator (Gallien) Milâdın 265 târihinde bunun krallığını resmen tanıdı. (Uzeyne) ölünce, yerine Araplaların (Zeyneb) dedikleri dul karısı (Zénobie) geçti ve o da bir müddet Yakın - Şark'ın kısm-ı-a'zamının kraliçesi olduğunu iddiâ etti.

Bu kraliçe, klâsik menbâlarda (Alhénodore) ismiyle anılan ve Arapçadaki (Vahb-ül-Lât) şeklinin Yunancaya tercemesinden mütevellit bir isim verilmiş olduğu anlaşılan oğlunu (César - Auguste) ünvâniyle imparator i'lân etti. Nihâyet imparator (Aurélien) harekete geçmek mecbûriyyetinde kalarak 273 târihinde (Palmyre = Tedmür) ü zabtedip krallığı lâğvetti ve (Zeyneb) i de Roma'ya gönderdi: Bu kraliçe orada yapılan bir zafer alayında altın zincirlerle bağlı olarak teşhîr edildi.

Roma vakaayi'nâmelerindeki muvakkat şan ve şevketlerine rağmen, bu devleti hakkındaki mâlûmatımız daha iki devlet pâydar olamamıştır: Çünki bunlarda Cenûbî - Arabistan devletlerinin o sım-sıkı sağlamlığı yoktu ve ekseriyyet i'tibâriyle de bedevîlerle yarı-bedevîlerden mürekkepti. Bu iki devletin ehemmiyyeti Garbî - Arabistan tarîkiyle Uzak - Şark'a kadar giden ticâret yol-

larının üzerinde bulunmalarından mütevellitti. Fazla olarak, bunların tampon - devlet yâhut haraç - güzâr hudut emâretleri vaziyetinde bulunmaları, Romalıları çöl hudutlarının müdâfaası için muhâfız kıt'alar bulundurmak gibi çetin ve külfetli bir vazîfeden kurtarmış oluyordu.

İç - Arabistan'ın eski Yunan devrindeki (Lihyân) ve (Semûd) isimli iki Arap devleti hakkında mâlûmâtımız daha azdır. Bunların her ikisi de bilhassa kendi dillerindeki kitâbeleri ve ikincisi hakkında Kur'ânın verdiği bâzı mâlûmât sâyesinde bilinmektedir. Bu iki devletin Nabatî hâkimiyyeti altında kaldıktan sonra istiklâllerini ayrı ayrı ihrâz etmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Dördüncü asırda bir aralık ticâret yollarının Garbî - Arabistan'dan ayrılıp diğer bir takım istikaametlere, Mısır'la Kızıl - deniz ve Fırât vâdîsiyle Basra - körfezi cihetlerine intikaat etmiş olmak ihtimali çok kuvvetlidir. Dördüncü ve altıncı asırlar arasındaki devirde inkırâz ve inhilâl vukuu'buldu. Bundan evvel de gördüğümüz gibi, cenûbugarbîde Yemen medeniyyetleri harâb olup ecnebî hâkimiyyetine düşmüştü. Refâhın kaybolması ve cenûp kabîlelerinin şimâle muhâceretleri Arap millî an'anesinde tek bir bâriz menkabe ile, yâni Me'rib seddinin yıkılması ve ondan mütevellit harâplıkla izâh edilir. Şimâlde ise, bir aralık müreffeh olan hudut devletleri ya doğrudan doğruya imparatorluğun tahakkümü altına düşmüş veyâhut bedevîlik anarşisine rücû' etmişlerdi. Yarım-adanın kısmı a'zamında mevcut şehirler inhitâta uğramış veyâhut büsbütün yıkılıp gitmişti. İşte bunun üzerine bedevîlik ticâretle zirâatin zararına olarak her tarafa yayıldı.

İslâmın zuhûrundan hemen evvelki tereddüt ve teşevvüş devrinde merkezî ve şimâlî Arabistan halkının başlıca vasfı, bedevî kabîle nizâmıdır.....

. . . Yalnız vâhalar bu bedevî hayâtı içinde bir istisnâ teşkil ediyordu. O yeşil vâhalarda yaşayan meskûn ve hazarî mâhiyyetteki küçük cemâatlerin iptidaî bir siyâsî teşkîlâtları vardı ve an'aneye göre âilelerin en mühimmi vâha ahalîsi üzerinde mahdut bir nevi saltanat sürerdi. Bâzan vâhanın emîri komşu kabîleler üzerinde de müphem bir hâkimiyyet iddiâsında bulunurdu. Bâzan da, bir vâha diğer bir komşu vâha üzerinde hâkimiyyet te'mîn etmek sûretiyle muvakkat bir sahrâ imparatorluğu kurmuş olurdu. Şimdi bunlardan yalnız birini, yâni Kinde krallığının zikrini kâfî görüyoruz: Çünki bu devletin teşekküliyle genişleme inkişâfı, İslâmın ondan sonraki inkişâfını daha o zamandan temsîl etmiş oluyordu.

Kinde krallığı Beşinci Asrın sonuyla Altıncı asrın başlarında Şimâlî - Arabistan'da inkişâf etti. İlk zamanları kudretli bir devlet olan ve hattâ arâzisi hudut devletlerinin ölkelerine kadar genişliyen bu krallık, dâhilî birlikle mânevî kuvvetten mahrûm olduğu ve biraz sonra İslâm taarruzlarıyla karşılaşacakları zamanki vaziyetlerine nisbetle o sırada pek daha zinde bir halde bulunan Bizans ve İran imparatorlukları tarafından kurulmuş olan engelleri yıkmaya muvaffak olamadığı için munkarız oldu.

Kinde krallığı Arap şi'rinde sönmez bir hâtıra bıraktı. Altıncı asra doğru, Cezîret-ül-Arab kabîlelerinin müşterek bir şiir dili ve hep aynı şekilde bir tekniği vardı ve bu dil kabîle lehçelerinden büsbütün başkaydı. İşte bu sâyede Arap kabîleleri aynı bir an'ane ve şifâhen intikaal eden aynı bir kültür etrâfında birleşmişlerdi. Bu müşterek dille müşterek edebiyyât merkez ve kabîlelerinin ilk mâcerâsı demek olan Kinde krallığının hâtırasıyla menâkıbına çok şey medyundu. Altıncı asır esnâsında bu dille edebiyyât en yüksek klâsik olgunluk çağına erişti.

Öteye beriye yerleşmiş bedevîler daha mütekâmil bir cem'iyyet hayâtiyle bir takım şehirler kurmuşlardı. Bunların en mühimmi Hicaz'daki Mekke şehriydi. Bu şehirde âilelerden her «Clan» = «zümre» nin ayrı (Meclis) iyle ayrı bir mukaddes taşı vardı; zümreler birliği de merkezî bir ma'bedde toplanmış olan taşlar koleksiyonu şeklinde umûmî ve müşterek bir alâmetle temsîl edilirdi. (Kâ'be) ismiyle meşhur mik'ab şeklindeki binâ Mekke'nin işte bu birlik timsâllerinin biriydi ve zümre meclisleri tarafından intihâb edilen (Mele') ismindeki Umûmî - Meclis de basît zümre meclisleri yerine kaaim olurdu. İşte orada (Şeyh) in şarta ve anlaşmaya bağlı hâkimiyyeti za'fa uğrar ve bir nevi hâkim âileler oligarşisine muayyen bir nisbette yer vermek iztırârında kalırdı.

O devrin geriliğine rağmen, Arabistan henüz medenî âlemden tamâmiyle tecerrüd etmemişti ve onun yamacında yaşıyordu. İran'la Bizans'ın maddî ve mânevî kültürleri bilhassa Arabistan'dan geçen ticâret yolları sâyesinde mütemâdiyen hulûl edip duruyordu. Bilhassa Arap yarım - adasına yabancı halk kütlelerinin yerleşmesi oldukça mühim bir vaziyet teşkil etti. Bir çok Yahudi ve Hıristiyan müesseseleri Arabistan'ın muhtelif taraflarına Âramî ve Yunan kültürlerini neşretmişlerdi..

Cenûbî - Arabista'nın başlıca Hıristiyan merkezi olan Necran'da nisbeten ileri bir siyâsî hayât inkişaf etti. Yahudilerle Yahudileşmiş Araplara her tarafta ve bilhassa sonradan (Medîne) ismini alan (Yesrib) de çok tesâdüf edilirdi. Bunların çoğu çiftçilerle el-işlerinden mürekkepti: Menşe'leri malûm olmadığı için, haklarında muhtelif nazariyyeler ileri sürülmüştür.

Hudut boylarındaki devletlerin arâzisinden içerilere doğru diğer bir yol daha geçiyordu. Romalıları Nabat ve Tedmür krallıklarının ilk inkişâfını desteklemiye sevkeden zarûret, Bizans ve İran imparatorluklarını da Sûriye ve Irak'ın Arabistan hudutlarındaki Arap devletlerinin tekâmülüne yardım etmek mecbûriyyetinde bıraktı. Bunlardan Gassân ve Hîre krallıkları Hıristiyan devletleriydi; birincisi Ya'kûbî, ikincisi Nestûrî idi....

. . . Gassânî devletinin ilk devirler târihi karanlıktır ve yalnız Arap an'anesine istinâd etmektedir. Asıl târihî devri Milâdın 529 senesinde Bizanslıların (Aretas) dedikleri (Hâris-ibni-Cebele) nin imparator (Justinien) tarafından (Philarque) ve Patrice) i'lân edilmesinden i'tibâren başlamaktadır: Bu tevcihâtın sebebi (Hâris) in İran tâbiiyyetindeki Araplara karşı ihrâz etmiş olduğu zaferdir.

Gassânîler (Yermûk) civârında otururlardı: bunlar Bizans imparatorluğu tarafından tâyin değil, tasdîk edilirlerdi. İslâmın zuhûru arefesinde imparator (Héraclius = Herakliyos) o zamâna kadar Gassânîlere tesviye edilen tahsîsâtı tahammülfersâ İran harbinin sebeb olduğu iktisâdî bir tedbîr olarak kesmişti. İşte bundan dolayı müsteviller Gassânî devle-

tini Bizans'a karşı bir kin ve ihânet havası içinde bulmuşlardı.

İranlıların hâkim olduğu Irak eyâletinin hudut boylarında da Hire Arap emâreti imtidâd etmekteydi: Bu hükûmet de İran Sâsânî imparatorlarına tâbi' bir devlet vaziyetindeydi ve Sâsânîler kuvvetli, oldukça tezellül etmekte ve zayıfladığı anlaşıldıkça istihfâf göstermekteydi. Hire'nin Sâsânî imparatorluğundaki rolü, Gassânîlerin Bizans imparatorluğundaki rolünün aynıydı. Bizans'a karşı açılan İran harplerinde Hire Arapları umûmiyyetle yardımcılık edeceklerdi. Bunların a'zamî istiklâl devresi, Gassânîlerden (Hâris) in muâsırı olan (Üçüncü El-Münzir) in saltanat devrine tesadüf etmektedir.»

Bu iki kırallıktan birinin, yâni Hire devletinin muhteşem bir pâyıtahlı mevcûd olduğu halde, Gassânîlerin pâyıtaht sayılabilecek dâimî bir hükûmet merkezi yoktur; yalnız Gassânî hükümdarlarının iki muhtelif merkezde sarayları vardır ve mevsimlere göre bu sarayların birinde oturmuşlardır; Maskat ve Oman sultanlığının sâbık Baş-vekili (Bertram Thomas) in «Les Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinde bu nokta şöyle izâh edilir (1946 Paris tab'ı, S. 21):

İnkırâza uğrayan (Palmyre = Tedmür) krallığının yerine geçmiş olan ve Bizans'ın yüksek hâkimiyyeti altında bulunan Gassânî emâreti, metbûu olan devletin resmî dînî olan Hıristiyanlığı kabûl etti ve işte bunun üzerine imparator (Justinien) Gassânî hükümdarlarını Bizans imparatorluğunun (Patrice) leri hâline getirdi. Menşe' i'tibâriyle Yemen'in zâdegân sınıfına mensûb olduklarını iddiâ eden bu Gassânî kralları tıpkı son ataları gibi yarı-bedevî bir hayât sürerlerdi: Bir payıtaht sâhibi olmaya tenezzül etmedikleri için, en çok tercih edip ikaametgâh ittihâz ettikleri merkezlerin bâzan birinde, bâzan da diğerinde mevsimlerini geçirirlerdi. (Jourdain = Şeria) nehrinin ötesinde bunların saraylarıyla Bizans tarzındaki kiliselerinin harâbeleri bugün zamânımızın bedevilerine indelhâce sığınak teşkîl etmektedir.

Hire'deki Lakhmîler de menşe' i'tibâriyle Yemenli olmakla öğünürlerdi. Bunların hüsn-i-şöhretleri Gassânîlerden faz laydı, çünki bir pâyıtahları ve hâmîleri olan İranlılarınkine benzemiyen bir de müşriklikleri vardı. Hakîkatte ise düşmanları olan Bizanslıların dîni olan Hıristiyanlığa meyletmekte oldukları için, Hire hükümdarları bu dîni alenen reddetmek mecbûriyyetinde kalmışlar, fakat halk kütleleri umûmiyyet itibariyle resmen tanassur ettikleri için son Hire kralları da nihâyet Hıristiyanlığı kabûl etmişlerdi».

Arabistan'ın cenûbunda muhtelif hükûmetler kurulmuş, fakat bunların ilk devir târihi karanlıklar içinde kalmıştır. Ayni eserin 18 - 19 uncu sahîfelerinde bu nokta da şöyle izâh edilmektedir:

«Cenup devletlerinin çok eskiden yıkılıp gitmiş oldukları muhakkaktır. Mineliler, Sebâlılar, Katabânîler, Hadramutlular eski-çağ karartıları içinde kaybolup gitmişlerdir. Klâsik müellifler, Arabistan'ın cenûbugarbîsinden tekrar bahse başladıkları zaman, bilhassa bu millet, leri artık kaale almamakta ve âkıbetlerinden hiç bahsetmemektedirler; onlar artık hep (Homérites) dedikleri (Himyeriler) den bahsetmektedirler. Fakat Himyerîlerin geçirdikleri günler de hep kuru ota benzetilebilir, çünki Mîlâdın 350 târîhinde Habeşistan imparatoru Himyerî devletiyle Yemen'i kendi ölkesine ilhak edivermiştir».

Umûmiyyetle Şark eserlerinde ve bilhassa (İbni - Haldun), (İbn - ül - Esîr), (Mes'ûdi), (Taberi), (Ebu-l-Fidâ), (İbn-ül-Verdi) vesâire gibi Arap menbâlarında Cezîret-ül-Arab'ın içinde ve dışında teşekkül etmiş eski Arap devletleri hakkında çok mufassal olmakla berâber, bir takım efsâneler ve hurâfelerle de karışan bir çok tafsîlât vardır. Yığınlar teşkîl edecek kadar böyük yekûnlar tutan bu eski Şark menkuulâtındaki târihî hakikatlerle hurâfelerin birbirinden ayrılması, uzun bir ömür boyunu baştan başa işgal edecek böyük bir iştir. Son Osmanlı âlimlerinin en mümtâzlarından olan (Mahmud Es'ad Efendi) merhum bu işi kısmen yapmış, yâni yalnız en mühim Arap menbâlarını tarayıp hakikatle hurâfeyi mümkin olduğu kadar birbirinden ayırmak sûretiyle «Târih-i dîn-i İslâm» ismindeki eserinin birinci cildinde eski Arap devletleri hakkında çok esaslı izâhât vermiş ve bu izâhâtında bâzı Garp menbâlarından da istifâde etmiştir. Bunun böyle olduğunu ve bu işi yapmak için bir kaç sene uğraşıp çalıştığını bizzât kendisinden işitmiş olduğumuz için, yukarda gözden geçirdiğimiz yeni Garp menbâlarından sonra eski Şark menbâlarının mevzûumuz hakkındaki izâhâtını telhis eden (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Arap hükûmetleri» hakkında verdiği mâlûmâtın bühim noktalarından istifâdeyi de zarûrî görüyoruz; bu iktibaslarımızda lüzûmundan fazla tafsîlâttan ictinâb etmiş olmak için, mevzûumuzu doğrudan doğruya alâkadar etmiyen kısımlar kâmilen atlanmıştır. Efendi merhûmun fasıl başında eski Arap devletleri hakkında verdiği umûmi izâhât işte şöyledir (Târih-i dîn-i İslâm, C. I, 1326 İstanbul tab'ı, S. 148 - 150):

«ARAP HÜKÛMETLERİ. — Arap, târîhin dâire-i ıttılâma dâhil olduğu zamanlarda, hâl-i mebâdide olmayıp çoktanberi âdâtiyle, mu'tekadâtiyle teşekkül etmiş ve tarik-ı medeniyyette hayli terakkî etmiş bir ümmet idi. Böyle müterakkî bir ümmet içinde anları idâre edecek muntazam hükûmetlerin teşekkül etmesi de emr-i tabîîdir.

Filhakîka Cezîret-ül-Arab'ın her tarafında suver-i muhtelifede küçük böyük pek çok hükûmetler teşekkül etmiş ve bunların en mühimmi memleketlerinin ahvâli ve hâric ile olan münâsebâtı sebebiyle Yemen'de teşekkül eden hükûmet-i Himyeriyye olmuştur.

Yemen ahâlisi min-el-kadîm Mısrîler, Habeşîler, İrânîler gibi bahrî milletler ile münâsebâtta bulunduklarından, çoktanberi bir hükûmet-i muntazama altına girmişlerdi. Burada ikamet eden kavm - i Âd sâir akvâm - ı Arap'tan çok ileri gidip fenn-i mi'mârî ve sâir şuabât-ı medeniyette hayli terakkî etmiş idi. Metîn ve cesîm ebniye meydana getirmişlerdi. Anlardan sonra Himyerîler dahî zirâat ve ticâret ile iştigaal etmişlerdi. Himyerîlerin meydana getirdikleri hükûmet teşkîlât i'tibâriyle kurûn-ı-vustâdaki Alman imparatorluğuna teşbîh edilebilir. Şöyle ki, (Tübba') nâmiyle bir imparator tarafından idâre olunur ve anın zîr-i hükmün-

de (Zev'), (Kayl) gibi nâmlarla (12) bir silsile-i zuamâ teselsül ederdi; Aden gibi serbest beldeleri, Bahr-i-Ahmer müstemlekelerini ve hattâ bir kıssîs (= papaz) tarafından idâre olunan Necran gibi bir hükûmet-i rûhâniyyeyi muhtevî idi.

Bir de Hicaz'da Cürhüm hükûmeti teşekkül etmiş ve şu kadar ki Benî-İsmâîl ile ihtilât ederek Arab-i-Tâbia tekessür ettikten sonra beynlerine tefrika düşmüş, müstakil ve müteaddid kabileler yetiştirmiştir. Bunlardan bâzıları bir mahalde tavattun etmiş ise de çoğu çöllerde çadır altında ikaameti tercih ettiğinden, içlerinde hükûmet denilecek bir hey'et-i muntazama teşekkül edememiştir.

Maamâfih Arap zamân-ı Câhiliyyette bile Cezîre'nin hâricine tahatti ederek Mısır'ı (Kabl-el-Hicre 2836) ve Bâbil'i (Kabl-el-Hicre 2181) zabtettikleri gibi, Irak ve Sûriye cihetlerinde dahî yerleşmişler ve ehemmiyyetli bir mevkı' işgaaliyle müteaddid hükûmetler teşkîl eylemişlerdir. Bunların zaman cihetiyle akdemi Amâlika hükûmetidir.

Ba'dehu Tavâif-i-Mülûk devri gelmiş ve Irak'da Hîre hükûmeti, Şam'da (= Sûriye'de) Gassân hükûmeti, Necid ve Diyarbekir'de Kinde hükûmeti teşekkül etmiştir. Bunlar birer medeniyyet merkezi olup parlaklığı tasavvurumuzun fevkinde uzak yerlere intişâr eylemiştir.»

(Mahmud Es'ad Efendi) bu umûmî medhalden sonra cenup devletlerinin îzâhına girişmektedir (Ayni cilt, S. 150 - 164):

«DEVLET - İ KAHTÂNİYYE. — (Âbir) evlâdından Kahtân etbâiyle berâber Hadramût cihetlerinden gelip Yemen'de bir hükûmet teşkîl etti. Buna (Kahtâniyye) denilir; işbu hükûmet Hımyer'den i'tibâren (Hımyeriyye) hükûmeti, (Hâris-ür-Râşit) den i'tibâren dahî hem (Hımyeriyye), hem (Tebâbia) hükûmeti nâmını almıştır. Müverrihînin beyânına göre devlet-i Kahtâniyye'nin teşekkülü Hicretten 3065 sene mukaddemdir.

Kahtân'ın vefâtında oğlu (Ya'rub) yerine geçti ve bilâd-ı mütecâvîreyi zabt ile birâderlerinden (Cürhüm) ü Hicaz'a, (Âd) ı Şıhr'a, (Hadramavt = Hadramût) u Cibâl-i Şıhr'a, (Omân) ı Oman havâlisine vâlî tâyîn etti.

(Ya'rub) dan sonra oğlu (Yeşcub) yerine geçti. Re'yi zaîf ve emr-i idâreden gaafil olmağla zamân-ı idâresinde amcaları Hicaz, Hadramut, Şıhr, Oman eyâletlerinde kesb-i istiklâl ile birer hükûmet teşkîl ettiler.

(ME'RİB) İN İNŞASI. — (Yeşcub)dan sonra yerine oğlu (Sebâ) geçti. Bâbilliler ile muzafferâne muhârebe ve Mısır'ı zabtetti ve pek çok (dört bin kadar) esir getirdi. Üserâsının kesretine binâen (Sebâ) telkîb olunmuştur. Gazevât ve fütûhâtı çok olduğu gibi nice bilâda da esas koymuştur. Ez-cümle Mısır havâlîsinde (Ayn - Şems) nâmiyle ma'ruf şehri binâ ve oğullarından (Bâbilyon) u oraya vâlî tâyîn etti. Yemen'de dahî (Me'rib) şehrini binâ eyledi Me'rib arzı yağmur mevsiminde husûle gelen sellerin tutyânından kaabil-i iskân olmayacak bir hâle gelirdi. Suların toplandığı iki yüksek dağın arasında bir fersah tûlünde (İram) veyâ (Sadd-i Me'rib) nâmiyle büyük bir bir sed inşa ve uzak mahallerden selleri oraya sevketti (13). Bu veçhile hem mem leket sellerden kurtuldu, hem de kurak zamanlarda anın suyun ile arâzî saky-u-irvâ olunarak Yemen'in umrân-u-saâdeti tezyîd ve te'mîn olundu. İlerde evlâd-u-ahfâdı bu seddin ta'mîr-ü-termîmine sûret-i mütemâdiyede nezâret ederlerdi.

(12) Mülûk-i Hımyeriyyeden ba'zısına - Aslında Şerîf mânâsı olan «Kayl» itlâk olunur ki cem'i «Akyâl» gelir. Târihlerde «Akyâl-i Yemen» ta'biri (Eşrâf-ı Yemen) mânâsınadır. Ümerây-ı Yemen'e «Ezvâ» dahî denilir. İ. H. D.

Hükûmet-i Hımyeriyye. — (Abdu - Şems) den sonra hükûmet oğlu (Hımyer - İbni - Sebâ) ya intikal etti. Andan sonra mülûk-i Yemen (Benî - Hımyer) nâmını aldı. Alâ - rivâyetin babasının ismine isbetle Sebâ (Me'rib) şehrini te'sîs ve makarr-ı hükûmet ittihâz eden budur. (Semûd) kavminin bekaayâsını dahî Yemen'den ihrâç ve cânib-i Hicâz'a tardeylemiştir (14)...

. . . ((Nu'mân) dan onra oğlu (Esham) yerine geçti. Zamânında Benî-Hımyer'in intizâmı bozulup âsâyiş muhtel olmuş ve ba'dehu on beş kadar hükümdar teâkub etmiş ise de nesepleri ve tertipleri mâlûm değildir.....

TEBÂBİA HÜKÛMETİ. — (Hâris) Hind'e, Tay cibâline, Enbâr cihetlerine, Ninova'ya karşı harbetmiş; Hadramut, Mehre, Oman cihetlerini zabt ve pek çok emvâl iğtinâm eylemiştir. Ümerâsından (Şemir - ibni - Attâf) ın Âzerbaycan cihetlerindeki fütûhâtını iki taş üzerine yazdırdığını müverrihler naklediyorlar. Mâl-i ganîmetin kesretiyle tebaasını tüylendirdiği için (Râiş) denmiş ve umûm ahâlî kendisine biat ettiğinden (Tübba') tesmiye olunmuştur. Bundan sonra gelen Hımyer mülûküne cem' sıygasıyla (Tebâbia) denilir (15).

ZÜLKARNEYN. — Sa'b saçlarını iki bölük ederek her birini bir tarafa bıraktığı için (Zülkarneyn) nâmiyle mâruftur. (Hazret-i İbrâhîm) ile muâsır olup Mekke-i - Mükerreme'de mülâkat ettikleri kütüb-i ahâdîste münderiçtir.

Kur'ân-ı Kerîm'de mezkûr olup nübüvveti muhtelefün-fîh olan (Zülkarneyn) in mülûk-i Hımyerîden olduğu rivâyet ediliyor ki, (Sa'b - ibni - Râiş)

(13) Ebu-l-Fidâ bu sedde yetmiş iki çay isâle edildiğini söylüyor.

(14) İbni-Haldun mülk-i Yemen'in (Hımyer)den sonra kardeşi (Kehlân)a intikaal ettiğini İbni-Saîd'den naklediyor. Zâten Sebâ hayâtta iken umûr-ı siyâsiyyeyi (Hımyer)e, kılâ-u-bikaa'ın idâresini (Kehlân)a havale etmiş olduğu «Sebîket-üz-zeheb»de münderiçtir. İlerde (Kehlân) evlâdından bâzılarının Yemen mülûkü sırasına girdiği dahî müttefek-un-aleyholup şu halde cümlesine birden «Mülûk-i Hımyer» nâmının verilmesi teğlib tarhîkıyledir. (Kehlân) tarafından Hadramut'da bir hükûmet teşkîl edildiği dahî rivâyât-ı târîhiyyeden olup çok geçmeksizin (Hâris ür-Râiş) oraları zabt ile iki hükûmeti birleştirmiştir.

(15) Hımyer ve Hadramut eyâletlerine mâlik olmayan melike (Tübba') itlâk olunmaz Kaamûs'un beyânına göre ibtidâen «Tübba'» ıtlâk olunan (Es'ad Ebu-Kerb) imiş. İ. H. D.

olmak lâzımgelir. Yoksa bazan zannolunduğu veçhile (İskender-i Rûmî) değildir (16).

(Sa'b) dan sonra gelen hükümdarların tertîbinde ihtilâf vardır. (Ebu-l-Fidâ) nın tertîbine göre ana (Ebrehe-i Zü-l-Menâr) halef olmuş ve ibtidâ fütûhât maksadiyle gittikleri yerleri avdette bulmak için alâmetler vaz' ve Sûdân'a karşı harbetmiştir. Ba'dehu yerine oğlu (Afrîkus) geçip arz-ı Filistin'den Afrika'ya geçmiş, nâmına mensup şehri binâ ve Hazret-i Dâvûd ile muâsır olup, mağlûb olan Amâlika'yı ve Himyer'den Sıhnâce ve Kuşâme kabîlelerini Afrika'ya geçirip iskân etmiş ve bu kıt'aya anın nâmına Afrika denilmiştir. Ba'dehu, (Sa'b) ın diğer oğlu (Amr Zü-l-Ez'âr) halef olmuştur. Bunun zamânında mülûk-i Fürs'den (Keykâvus) Yemen'e hücûm ederek mağlûb olmağla ser-askeri (Rüstem) bir kuvve-i külliyye ile gelip kurtarmıştır.

SÜLÂLENİN TEBEDDÜLÜ. — (Zü-l-Ez'âr) bir şahs-ı şerîr olmağla Himyer anı tardetti ve sülâle değişip mukaatelât-ı şedîdeden sonra hükûmet (Şerhabîl) e intikaal eyledi. Anın yerine oğlu (Hedhâd) geçti.

Bundan sonra hükûmet (Belkîs - bînti - Hedhâd) a intikaal etti ve yirmi sene hükûmet ederek (Me'rib) i muhâfaza için (Sedd-i Me'rib) i müceddeden ta'mîr ve inşâ ve suyunu cedveller ile taksîm etmekle Sebâ memleketi fevkalâde kes-i letâfet ve ma'mûriyyet eyledi. (Hazret-i Süleymân) ile tezevvüc etti.

Andan sonra hükûmet ameası (Nâşirr-ün-niam Mâlik-ibni-Şerhabîl) e geçti. Husamâsı tekessür edip mülküne za'f târî olduğundan bezl-i ihsân ile husamâsını teskin ve hükûmetinin bekaasını te'mîn etmiş ve bu sebeple (Nâşir-ün-niam) tesmiye olunmuştur. Bilâd-ı Mağrib'a gazâ ederek (Vâdi-r-rimâl) denilen mahalle kadar varmış ve bora zuhûriyle askerinin bir mikdârı telef olmuş olmağla bakırdan bir insan heykeli yaptırarak müsned hurûfiyle:

— Bundan ilerde gidilecek yer yoktur!

ibrâresini yazdırmıştır.

Ba'dehu oğlu (Şemir Yer'iş) ana halef oldu. İrâk-ı-Arab-ı ve ıklîm-i Fâris'i fetih, Türkistan'ı zabt ve ismine nisbetle (Şemir-kend = Semer-kand) beldesini binâ etti. Şehr-i mezkûrda bir amûd bulunarak hatt-ı Himyerî ile üzerinde:

— (Şemir Yer'ış) seyyide-i Şems için burayı binâ etti!

Diğer bir kapu safhasında da:

— Buradan (San'â) ya kadar bin fersahtır!

diye yazılı olarak bulunduğu mervîdir.....

. . . Sonra (Ebû - Kerib Es'ad) mevkı'-i iktidâra geldi... Kur'ân-ı Kerîm'de mezkûr olan budur. 206 sâl-i Mîlâdîsinde İrân'a sefer ve emvâl-i ganâim ile avdet

(16) İskender-i Rûmî putperesttir ve (Sa'b)dan 1958 sene muahhardır.
İ. H .D.

etti... Oğlu (Hassân) ile birâder - zâdesi (Şemir) i birer ordu ile Şark'a yönderdi. (Şemir) Fürs'e galebe ettikten sonra (Hassân) ile birleşerek Çin'e galebe ve muzafferen avdet ettiler. Diğer (Ya'fur) u Garb'a gönderdi. Kostantîniyye'de külliyyetii emvâl iğtinâm ettikten sonra Roma'ya doğru ilerledi. Roma havâlisinde askerî vebâya tutulduğundan, Romalılar ordusunu mahvettiler.....

KEHLÂN EVLÂDI VE (SEDD - İ - ME'RİB) in İNHİDÂMI. —

Bundan sonra hükûmet (Himyer ibni Sebâ) evlâdından (Kehlân ibni Sebâ) evlâdına geçti ve Ezb kabîlesinden Omrân'a intikal etti; Omrân, kâhin idi.

Ba'dehu kardeşi (Amr ibni Âmir) ana halef oldu. (Omrân) gibi (Amr) ile zevcesi dahî kehânette yed-i-tûlâ sâhibi idiler. (Sedd-i-Me'rib) in yıkılmasıyla Seyl-ül-İrem'in husûlü bunun zamânına tesâdüf eylemiş ve bunu vukuundan evvel keşfederek kabîlesiyle berâber çekilip hıtta-i Hicâziyye'ye gitmiştir... Bir müddet sonra sular feyezân etmekle seddin duvarları yıkılıp sular sahrâya dağıldı, önüne ne geldiyse kâffesini tahrîb etti ve Yemen için bir musîbet-i azîm oldu. (Seyl-ül-İrem) denilen bu vak'a Kur'ân-ı-Kerîm'de mezkûrdur.

Bundan sonra hükûmet Benî - Himyer'e geçerek San'â şehrini makarr ittihâz etmişlerdir.

Anlardan (Ebû - Kerib) in oğlu (Hassân), ba'dehu diğer oğlu (Amru Zi-l-A'vâd) hükûmete geçmiş, ba'dehu (Zü-l-A'vâd) ın oğlu yâhut (Mersed) in oğlu (Abdu - Külâl) helef olmuş ve bunun zamânında Sâsâniyan'dan (Şâpûr) Araplara galebe etmiştir...

. . . Andan sonra (Rebîa ibni Nasr) hükûmete geçti. Bir rü'yâ gördü. Kâhinlere ta'bîr ettirdi. Kâhinler bundan Habeşe'nin (= Habeşlilerin) Yemen'e müstevlî olacağını (İbnu Zî - Yezin) in Habeşe'yi Yemen'den çıkaracağını, Kureyş'de bir Nebî zuhûr edeceğini istihrâc ettiler. (Rebîa) bundan hayf ederek akrabâsını Hîre'ye gönderdi. (Şâpûr) a tavsiye etti. O sırada Hîre'de (Rebîa) nın mensûb olduğu Benî - Lakhm'dan (Münzir ibni Nu'mân ibni Amr) hükûmet etmekteydi.

Sonra birâder - zâdesi (Hâris ibni Amr) halef olmuş ve Yahûd dînini kabûl etmiştir (17)

Ba'dehu hükûmet (Mersed ibni Abdi - Külâl) e intikaal etti. Andan sonra Himyer hükûmeti tefrika ve inkısâma uğradı....

HÜKÛMET-İ HIMYERİYYE'NİN HİTÂMI ESHAB-I UKHDÛD. — Zî-Nüvâs) ın asıl ismi (Tubân - Tibân) olup tehevvüd ederek (= Yahudileşerek) ismini (Yûsuf) a tebdîl etmiştir. İptidâ saltanatı pek parlak idi. Muahharen zalemeden bir adam oldu. Tehevvüd etmek (Yahudi olmak) istemiyenleri ateş ile dolu çukur (Ukhdûd) lara ilkaa ederdi. Kur'anda mezkûr olan Eshâb-ı-Ukhdûd'dan maksat, (Zî-Nüvâs) ile tebeasıdır.

(17) Erbâb-ı târihten bâzıları Tübba'-i-Asgar'ın işbu Hâris olduğunu ve bunun Hîre'yi zabt, Fürs'ü istilâ, Çin havâlisine asker sevkettiğini beyân ederler.
İ. H .D.

O târihte Arap'dan tanassur eden Necrân (18) kabilesi, tâife-i Yahûd'dan bî-günâh iki sabiyi katletmekle (Zî-Nüvâs) anlara i'lân-ı harb etti. Reisleri (Abdullâh ibni Tâmir) i katl. ahâliyi tehevvüde (= Yahudileşmiye) cebr ile haklarında katl-i-âm icrâ ve fallarını yağmâ etti. Eline geçenleri ukhdûdlara (= çukurlara) ilkaa eyledi (523 sâl-i Mîlâdî). Necran nasârâsı rüesâsından (Devs ibni Su'lebân) Habeşe melikinin yanına firâr ve anın vâsıtasıyla (Zî - Nüvâs) ın mezâliminden kaysara (= Bizans imparatoruna) şikâyet eyledi ve kısmen muhterik olmuş bir İncîl irâe etti. Kaysar Birinci Yustin (= Justin) Habeşe necâşîsi (= imparatoru) Kaalib'e (Zî - Nüvâs) dan ahz-i sâr etmesini emretti. Necâşî dahî Yemen'e amca-zâdelerinden (Irbât ibni Udhum) un zîr-i idâresinde yetmiş bin kişilik bir Habeşe ordusu sevkeyledi. (Zî - Nüvas) Aden tarafında mukaabele etti. (Irbât) şûriş-i dâhilî ile zebûn olan ahâliyi bi-s-sühûle taht-i inkıyâda aldı. Üserânın sülsünü Necâşîye îsâl etti. Ahâliyi tezlîl, hisarları hedm eyledi. (Zî - Nüvâs) mağlûb oldu:

— Sûdan illerinde esir olmaktan ise suda boğulmak hayırlıdır!

diyerek atını denize sürüp garkoldu (95 Kalb-el-Hicre.)

Bâzı müverrihler (Zî-Nüvâs)dan sonra (Ali Zî-Ceden) tübba'-i ahîr olup Habeşliler anın zamânında ilerliyerek mülkü yedinden nez'ettiklerini ve bu sûretle Himyer hükûmet-i milliyesi zâil olup Habeşe hükûmet-i istibdâdiyesi teessüs ettiğini söylüyorlar.»

(Mahmud Es'ad Efendi)nin bu îzâhâtında Himyerîlerin yerine geçtiğinden bahsettiği Habeş idâresi devrinde Kâ'beyi yıkmak ve Mekke'nin tekmil Arabistan da en mühim rûhânî merkez vaziyetine nihayet vermek için açılmış olan meşhur seferin Câhiliyyet devrine müsâdif olmasına rağmen İslâm târihinde almış olduğu ehemmiyetin sebebi, umûmiyetle Mevlid târihine tesâdüf gösterilmesindendir. (Mahmud Es'ad Efendi) Mekke'deki bu Habeş idâresini de şöyle anlatır (Ayni cilt, S. 164-165):

«YEMEN'DE HABEŞE HÜKÛMETİ. — (Zî-Ceden)in vefâtından sonra Irbât ikbâlini muhâfaza içi neşrâtı iltizâm ve ikrâm eder, fukarâ ve zuafâyı ezerdi. Zuafâ takımı Habeşe rüesây-ı askerriyesinden (Ebrehe)nin başına toplandılar. Beyinlerinde mukaatele vukuu buldu.

Bir mübârize-i münferidede (İrbât) ilk hamlede (Ebrehe)nin burnunu şakhetti: Anınçün ba'demâ ismi (Ebrehetül-Eşrem) kaldı. Nevbet (Ebrehe)ye geldiğinde (İrbât) katl ve hükûmeti zabtetti. Bundan dolayı Necâşî anın üzerine asker çekmek istedi. (Ebrehe) kendisinin âsî olmadığını beyan ve (İrbât) ın zulm-ü-teaddisini ifhâm ile ma'zeretini isbât etti.

(Ebrehe)nin emri üzerine Zafâr beldesinin râhibi (Saint Grégentius) Yemen ahâlisi için kısm-ı a'zamı Roma kaanûnundan muktebes bir kaanun tertîb eyledi ki aslının Rumca olarak Viyana kütüphâne-i hükümdârîsında mevcûd idüğü mervîdir.

(Ebrehe) nasrâniyyeti Cezîret-ül-Arab'a ta'mîm etmek istemiş ise de âtiyen beyân edileceği vechile bu bâbdaki teşebbüsü akîm kaldı.

(Ebrehe)nin vefâtında yerine oğlu (Yaksum), ba'dehu diğer oğlu (Masruk) geçti ve Habeşlilerin idâresi yetmiş iki sene devam etti. Habeş vâlilerinin sonu (Masruk)dur.»

(Mahmud Es'ad Efendi)nin umûmî yetle Şark ve bilhassa Arap menbâlarına istinâden vermiş olduğu bu îzâhât içinde en çok nazar-ı-dikkati celbeden iki nokta vardır:

1 — Yemen'de saltanat sürmüş muhtelif hânedanlar ve netice olarak muhtelif devirler birbirine karıştırılmak tadır; bu noktayı Efendi merhum da ayrıca tesbit etmiştir.

2 — Yemen'in bundan evvel de bahsetmiş olduğumuz cihangirlik an'anesi çok i'zâm edilerek Çin'in, Hind'in, Afrika'nın Yemenliler tarafından istilâ edilmiş olduğu hakkında bir takım efsânevî mübâlağalar ileri sürülmektedir.

Bütün bunları Şark menbâlarına istinâden hülâsa etmiş olan (Mahmud Es'ad Efendi) merhum, doğruluklarına kanî' olmadığı rivâyetlerinin tenkîdini de ihmal etmiş değildir; ayni cildinin 168-170 inci sahifelerinde bu mühim mesele işte şöyle îzah edilmektedir:

«HULÂSA-İ AHVÂL-İ YEMEN. — Bâlâda hulâsaten gözden geçirilen ahvâlden anlaşıldığına göre hükûmet-i Himyeriyye'nin de edvâr-ı şevket-ü-şânı vardır. Hattâ Arap müverrihleri Tebâbia hükûmetini hükûmât-ı muazzamaya nümune olarak ityân ederler. Lâkin bu bâbdeki ifâdeleri mübâlağadan hâlî değildir. Ez-cümle (Sa'b)ın cihangirliğiyle Asyâ'yı fethetmesi, (Afrikus)un Şimali-Afrikaya doğru ilerleyip Bahr-i Muhit-i Atlâsî'ye kadar vâsıl olması ve hattâ Afrika kıt'asının anın ismiyle tesmiye edilmesi, (Şemir) ile (Tübba'-i-Ekber)in Hind'i feth ve Çin hükümdariyle muhârebe etmesi hakkındaki rivâyât, akvâm-ı şarkıyye-i sâirenin târihleriyle kaabil-i te'lîf olmadığından şâyân-ı i'timâd değildir.

(Tevârîh ül-ümem) sâhibinin dediği gibi hükûmât ve akvâm içinde Himyer mülûkü kadar târihi yanlış olanlar nâdir bulunur. Bir kerre iddiâ olunduğu vechile iki bin yirmi sene zarfında yirmi altı hükümdârın hükûmeti idâre etmiş olması maddeten kaabil değildir. Aralarından bir takım hükümdârânın esâmisi ferâmûş edilmekle yekdiğere vasledilmiş ve her birine aklın kabûl etmiyeceği derecede müddetler gösterilmiştir.

Maa-hâzâ Yemen'in min - el - kadîm bir hükûmet-i muntazamaya mâlik olduğu ve bu hükûmet Arap hükûmet-i kadîmesinin en mühim ve mütemeddini idü

(18) Necran ahâlisi eskiden beri dîn-i İsevîyi kabûl etmişlerdi. Zî-Nüvâs bunlardan yirmi bin kişiyi katlettirdi. Zamân-ı Nebevîde Necran ahâlisi Hazret-i Peygambere meb'ûs i'zâmiyle sulhen tâbi olmuşlarsa da, Hazret-i Ömer zamânında umûm Cezîretül-Arab'dan gayri-müslim ahâli ihraç edildiği sırada arâzî ve emlâklerinin bedeli verilerek Necranlılar dahî Kûfe kurbünde gene (Necran) tesmiye edilen bir mahalle nakledilmişlerdir. İ. H .D.

ğü şüphesizdir. Himyerilerin devrinde Yemen ahâlisi zirâat ve ticârete koyulmuştur. böyük bir cedvel vasitasiyle eya letin her tarafını saky-u irvâ etmişler idi. Günlük ve ıtrıyyât menbe-ı servet idi. (Mes'udî) diyor ki:

— Himyeriler her vechile nâil-i sâa det idiler.; maişetleri emin, hava ceyyid semâ berrak, enhâr-ı adîde mevcûd, kuvvetleri metin idi.

Lâkin 120 târih-i Milâdîsine doğru zâhirde ehemmiyetsiz gibi görünen bir vak'a (Sedd-i-Me'rib)in inhidamı Yemen için felaket-i azîme olmuştur. Eğer sed evvelki halinde tamir edilseydi daha vahim neticeler tevellüd etmezdi. Himyerile rise bu ameliyâtın müşkilât ve metâibinden ve zuhuru muhtemel olan mehâlikten sakındılar. Bu felâketi Cenâb-ı Hak tarafından bir ukuubet olmak üzere telâkkî ettiler. Bu hâdise anlar için bir tarih-i cedide mebde' oldu. Müsamahalarıyla sûret-i mevkuutede feyezanlara maruz oldular.

Arab-ı Adiyyenin fer-i azîmi olan Benî - Ezd ile Beni-Tayy, Beni-Cuzzâm, Beni-Lakhm tevârîh-i muhtelifede Yemeni terki ve cihadı sairehe azimet ettiler. Lâkin bunlardan bir kısmı gittikleri yerlerde ahâlî-i mahalliye tarafından hüsn-i kabul görmediklerinden, hicret ede ede Cezîret - ül - Arab'ın şimal cihetine kadar vardılar. Bunlar (Şeyh-ül - meşâyih) denilen bir reisin zîr-i idâresinde hareket ederlerdi. Ba'dehu işbu meşâyih tezyîd-i kuvvet ederek hükûmöt-ı cesîme teşkil eylediler. Benî Ezd'in bir kısmı (Culandâ oğulları) Omanda, diğer bir kısmı Şâm'ın (= Sûriye'nin) cenubuşarkisinde (Gassân) hükûmet te'sis ettiler. Bunlardan Evs ve Hazrec Yesribde (= Medine'de) yerleştiler. Tayy kabilesi şuabat-ı kesîreye ayrıldı. Beni Cuzrâm Yanbu' ve Eyle cihetlerinde tavattun eylediler. Benî Lakhm bilâd-ı Irak'a gidip Hire hükümetini tesis ettiler.

Ba'dehu Tebâbia ne kadar çalışmalar sa da evvelki azametlerini istihsâle muvaffak olamadılar. Şibin-cezîrenin hâricine tecavüz etmek şöyle dursun. hudut larının tamamiyyetini bile muhafaza edemediler. Altıncı karn-ı Milâdîde ecânib (Hâbeşîler) Yemeni istilâ ettikleri vakit anlara karşı ciddî bir mukavemet ibraz edilemedi. Zürra' muhaceret etmiş olmağla ecnebiler bi-s-sühûle anların yerlerine yerleştiler».

Bu fıkranın başında (Mahmud Es' ad Efendi) Arap müverrihlerini Yemen cihangirliği meselesindeki mübalâgalarından dolayı tenkid etmekte tamamiyle haklıdır; bilhassa Câhiliyyet târihine âit meselelerde Arap menbâları arasında bir hayli tenâkuzlara da tesadüf edilir; işte bu mübalagalarla tenakuzlardan dolayı Arap müverrihlerinin o devre ait ifâdeleri Garp menbalarında da tenkid edilmiştir; meselâ (Ernest Renan) ın «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» ismindeki eserinde onların bu zâ'fından şöyle bahsedilmektedir (1878 Paris tab'ı. S. 307 - 308) :

«Hiç bir tenkit şuûru olmaması, onların eski çağlara ve bir de iyice tedkik edilmiş olmak için hususî bir fikir inceliğiyle nüfüz-ı nazara ihtiyaç gösteren hadiselere âit ifâdelerini biraz değersiz bırakmaktadır.»

İslâm târihi bakımından Arabistan'daki Câhiliyyet devletlerinin en mühimmi Mekke cumhuriyyetidir. Bu hükûmetin o zamanki mahalli şerâite göre kurulmuş bir cumhuriyyet olduğunda bugünkü Garp menbâlarının da müttefik olduğunu yukarda muhtelif müelliflerin ifadeleriyle tesbit etmiştik. (Mahmud Es'ad Efendi) nin ayni eserinde Kâ'benin eskiliğine mukabil Mekke şehrinin yeniliği ve Hazret-i Peygamberin beş batın evvelki cedd-i alâsı (Kusayy) tarafından Milâdın beşinci asrında tesis edilmiş olduğu an latıldıktan sonra, o târihten itibaren te şekkül eden cumhûriyyetin nasıl bir idâre olduğu hakkında çok vâzıh ve esaslı izahat verilmektedir; Efendi merhum, şehrin te'sisini şöyle anlatır (Ayni cilt, S. 179—180):

«MEKKE ŞEHRİNİN BİNÂSI : — Mekkenin Beşinci karn-ı Milâdiye tesadüf eden o vakitki hâlinden bahsolundukta bunun hakikî bir belde olmadığı ın ferâmûş etmemelidir. Arabın Kâ'beye ve etrafındaki araziye hürmet ve riayeti o derece idi ki, daha o vakte kadar bu mekân-ı mukaddeste ve civarında tavattun etmiye, yâhut mesken inşâ eylemiye cesâret edemezlerdi. Gündüzleri oralarda vakit geçirirler, geceleyin ise kemal-i ihtirâm ile çekilip giderlerdi. (Harem) ta'bir edilen bu mekân-ı mukaddes, Mekke vâdisini tamâmen hâvî idi ki, muhîti ilerde beyân edileceği veçhile on beş fersah kadardır. Her kabile için hakikî bir melce olan işbu Harem'de kendilerine mahsus sanemler vardı.

(Kusayy) arz-ı Harem'e mâlik olunca orada dâimî bir ikaametgâh tâ'yin etmek istedi ve bir belde binasına karar verdi. Kureyş ise Harem-i Şerif'e riayetsizlikten hazeren vâdiyi setreden ağaçları kesmiye cesaret edemezlerdi. Anınçün (Kusayy), nümûne-i imtisâl olmak üzre en evvel kendisi eline baltayı alıp kesmiye başladı ve belde binâ olundu. Kureyş' in âilelerine muhtelif mahalleler tâyin edildi. Mekke arâzisini hâne hâne ayırdı ve Kureyş'in her kâbilesini geceledikleri yerlerde iskân eyledi (19).

(Mahmud Es'ad Efendi) bundan sonra da (Kusayy) ın kendi eseri olan Mekke'de «Dâr-ün-Nedve — Meşveret binâsı» isminde bir Millet meclisi te'sis etmek sûretiyle nasıl bir cumhûriyyet temeli atmış olduğunu da şöyle izâh etmektedir (Ayni cilt, S. 181-182) :

«KUSAYY'IN RİYÂSET-İ CİSMÂNİYYE VE RÛHÂNİYYESİ. DÂR-ÜN-NEDVE. — Kusayy Mekke beldesini binâ ettikten sonra riyâset-i cismâniyye ve rûhaniyyeyi cem'etti. Şöyle ki, evvel-i-emrde Kâ'benin kurbünde ve kapusu Kâ'beye müteveccih olmak üzere kendisi için bir kasır binâ ettirdi. Bunun bir odası kabile meclisinin in'ikaadı için tahsis edilmekle (Dâr-ün-Nedve) tesmiye olundu. Lâkin meclisin içtimâ'gâhı olan işbu mahal, u-

(19) İbn-ül- Esîr'in rivâyetine göre de (Kusayy) Mekke arâzisini kavmi beyninde taksîm ile mesken inşâsına müsâade etmiş ve fakat eşcârın kat'ı için kendisinden istizân ettiklerinde onları bundan men'eylemişti. Onlar dahî (Kusayy) a rıâyeten eşcâra ilişmeyip meskenlerini eşcâr arasında binâ ve eşcârı (Kusayy) ın vefâtından sonra kat'eylemişlerdir. İ. H. D.

mûma âid olmayıp gene (Kusayy) ın zir-i idâresinde kaldı. Cemâati istediği vakit kendisi dâvet ederdi. Bu vechile kabâil-i müttahide meclisinin riyâsetini ihrâz etti.

Sâniyen, eyyâm-ı muayyenede hüccâca tavâf ve merâsim-i mezhebiyyeyi îfâ ettirmek dahi (Kusayy) a âid idi; bu sûretle riyâset-i rûhâniyyeyi de ihrâz etmiş oldu.

(Kusayy) bu vechile hem rûhânî ve hem cismânî iktidârı elde ettiği gibi, nüfûzu Mekke'nin hâricine de tecavüz eder ve Cezîret-ül-Arab'ın kısm-ı-a'zamında nüfûzu câri olurdu; bu da (Eşhür-i-hurum) u tâyin etmek salâhiyyeti idi. Çünkü o vakitler Arabın takvîmi münhasıran şühûr-ı kameriyye üzerine yürüdüğünden aradan vakit geçtikçe sene-i şemsiyye mevâsimiyle tefâyütler husûle gelirdi. Beynlerini te'lîf etmek vazifesi en mühim vezâiften idi. İşte (Kusayy) bu salâhiyyetle Cezîret-ül-Arab'da sulh ve harb zamânını tâyîne kesb-i iktidâr etmiş oldu...

... (Kusayy) ın evâmiri gerek hayâtında ve gerek vefâtından sonra Yavmi beyninde âdetâ bir dîn-ı mer'î hükmünü aldı. Yarım asır bir müddet zarfında kabâil-i müttahide umûrunu hüsn-i idâre etti. Alâ-rivâyetin 480 târîh-i Milâdîsinde vefât etti. (Cahûn) nâmındaki kabristana defnolundu. Ehl-i Mekke anın kabrini ziyâret ve ta'zîm ederlerdi.»

Gene ayni menbaın 188-194 üncü sahifelerinde de hem bir pâyıtaht, hem bir devlet, hem de Milâdın beşinci asrında bir demokrat idâre kurmuş olan böyük adamın: yâni o dahi (Kuseyy) ın te'sis etmiş olduğu Mekke cumhûriyyetinin nasıl işlediği de anlatılır; bu izâhâtın mühim noktaları şunlardır:

«BEYN-EL-KUREYŞ MASÂLİH-İ ÂMMEi - Mekke arz-ı mukaddesinde ikaamet eden kabâilin yegâne sebeb-i taayyüşü Kabe-i Muazzama idi. Eğer Kâ'be olmasaydı, o vâdî-i gayr-i zî-zer'de ikaamet edemezlerdi. Kureyş Irak ve Şâm (= Sûriye) cihetlerine kesretle sefer ve âlem-i medeniyetle ihtilât ettiklerinden vukuuf ve mâlûmât cihetiyle sâir kabâil-i araba fâik idi. Kâ'be-i Muazzama'nın kendi maişetlerine fevkalâde merbûtiyyeti (— irtibâtı, alâkası) olduğunu nazar-ı i'tibâra alarak ana müteallik umûrun tanzîm ve idâresine fevkalâde ehemmiyet verdiler ve nâsın gelip gitmesini teshîl ettiler.

Züvvâra tatlı-su ve taâm tevziine mahsus ve imârethâneye müşâbih binâlar meydana getirdiler. Mekke'nin dâiremâ-dâr etrâfında bulunup Harem ittihâz olunan arâzide kıtâli men'eylediler. İçlerinden bâzısı su tevziini, bâzısı taâm taksîmini der-uhde etti. Bu sûretle bir takım vezâif meydana gelip masâlih-i âmme sırasına girdi. Mürûr-ı eyyâm ile işbu vezâif taaddüd ve teşa'ub ve Bi'set-i-Nebeviyye zamânına doğru onu tecâvüz eyledi.

İşbu vezâif, Kureyş'in münkasım olduğu on kabîle (Hâşim; Ümeyye; Nevfel; Âbd-üd-Dâr; Esed; Teym; Makhzûm; Adî; Cumah; Sehm) beyninde tevzî' olundu. Her kabîle bunlardan bir veyâ ikisini idâre eder ve batnen-ba'de-batnin tevârüs eylerdi. İşbu masâlih-i âmmeden bâzıları o kadar hâiz-i ehemmiyet değilse de; mücerred muhâsededen ihtirâz için Kureyş kabâilini memnûn etmek üzere adedleri teksîr edilmiş idi. Maamâfih bunun zımnında Kâ'be-i-Muazzama'nın kadri de i'lâ ve tebcîl edilmiş olurdu ve Kâ'be-i-Muazzamaya ne kadar ehemmiyet verilirse züvvâr o derece tekessür eder ve bu sûretle istifadeleri de tezâyüd eylerdi.

Kureyş işbu masâlih-i âmme ile siyaset ve dînî ve umûr-ı idâre ve harbiyyeyi cem'ü-te'lîf etmişlerdi ve anların işbu masâlihi idâreleri bir hükûmet-i infirâdiyye (— ferdî idâre) şeklinde olmayıp âdetâ vaktiyle Venediklilerde olduğu gibi bir (Cumhûriyyet-i havâss) şeklindeydi. Her kabîleye âit vazîfe-i muayyeneyi o kabîlenin reîsi idâre eylerdi. Gerçi cümlesinin meşveret meclisi olan (Dâr-ün-Nedve) de içlerinden biri riyaset ederse de anın şu riyâseti bir hâkimiyyet mânâsını tazammun etmeyip iktidarı; meclisi cem'-ü-idâre etmekten ibâretti.

Kureyş beyninde mevcut masâlih-i âmmenin başlıcası şunlardır:

Birincisi: — Sidânet ve Hicâbettir ki; Kâ'be-i-Muazzama'nın perdedarlığı me'mûriyyetidir. Kâ'benin miftâhı bu me'mûriyyet sahibinin yedinde olup anınla bâb-ı Kâ'beyi açar, nâsı idhâl eder, ba'dehu gene seddeylerdi. Beyn-el-Kureyş bu me'mûriyyet birinci derecede olup bunu Beyt-ül-Mukaddes'de Yahûd'dan iktibâs etmişlerdi: Orada (Hâfız-ul-Bâb) ünvaniyle bir me'mur vardı. (Ikd-ul-Ferîd sâhibi Sidânet (20) ile Hicâbeti başka başka birer vazîfe addetmiştir)...

İkincisi: — Sikaayettir. Vaktiyle Mekke'de suyun külletinden nâşi böyle bir me'mûriyyet ihdâsına lüzum görülmüş idi. Bunun sâhibi ahâl-i Mekke beyninde su taksîmine ve hac için gelen lâ-yuad ve lâyuhsâ züvvâra su tedârüküne me'mûr idi. Deve üzerinde kırbalarla tatlı - su nakleder ve Kâ'benin yanında mevzû' deriden havuzları imlâ eylerdi. Oradan hüccâca tevzî' olunurdu. Vaktâ ki (Abdülmuttalib) tarafından bi'r-i Zemzem hafredildi, anın suyundan iskaa edilmeye başladı...

Üçüncüsü: — Ukaab veyâ Livâ (Alemdarlık) dır. Bir mahalle asker sevkolunacağı zaman bu me'mûriyyette bulunan kimse bayrağını bir tarafa rekzeder ve muhâribler anın etrâfına toplanırdı. Bir muhârebeye karar verildiği vakit Kureyş başka bir alemdar intihâbında ittifak ederse sancak ana teslîm olunur, yoksa asıl me'mûruna verilirdi...

...Birde Kıyâde (Kumandanlık) var idi ki kaafileye riyâset etmek vazîfesidir. Bunun sâhibi gerek ticâret ve gerek muhârebe seferlerinde kaafilenin önünde giderdi ...

Dördüncüsü: — Nedve (Şûrâ) dır ki (Dâr-ün-Nedve) de akd-i meclis etmek vazîfesidir. Kırk yaşına vâsıl olan her bir Kureşî buraya dâhil olabilir ve müzâkereye iştirâk ederdi. Burada ekseriyyet ile bir şeye karar verilmeyip içlerinden en zekîsi veyâ en natûku diğerlerini iknâ' ile re'yini tervîc ettirirdi. İşte kabâil-i Kureyş menfaat-i umûmiyyeye âid olan mesâili silâh müracaat etmeksizin bu vechile faslederlerdi. Kureyş delikanlılarının nikâhı

(20) Sidânet, hizmet demektir. İ. H. D.

burada akdolunur, harbe burada karar verilir, kızlara burada gömlek giydirilirdi. Bir kız sinn-i bülûğa vâsıl olunca Nedve reîsi anın gömleğini kendi eliyle kesip ilbâs eylerdi

Dâr-ün-Nedve binâsı muahharen kırk dördüncü sene-i Hicriyyede Harem-i Şerîf'e ilhâk edildi.

Bir de Mesveret (Müşâvirlik) vardı ki umûr-ı mühimmede bunun sâhibiyle istişâre olunurdu... Kureyş anınla istişâre etmeksizin bir işe mübâşeret etmezdi.

Beşincisi: — Şifârettir (21). Kureyş ile diğer bir kabile beyninde bir muhârebe olup da akd-i sulh için muhârebe etmek istedikleri vakit bir sefir gönderirlerdi ve bir kabile kendilerini müfâhareye dâvet ederse mukaabele için o sefiri meydana çıkarırlar ve ana râzı olurlardı. Kureyş'in zamân-ı Câhiliyyette kabl-el-İslâm son sefiri (Hazret-i Ömer) idi.

Bir de (Hükûmet) vardı; bâzıları bunu başka bir vazîfe addetmiştir ki kabileler beyninde veyâ efrâd beyninde tahaddüs eden münâzaaları hakem sıfatiyle hal letmektir...

Altıncısı: — (Nezâret) dir ki âdetâ Rüsûmât me'mûriyyeti gibi bir şey olup bir mahalden diğer mahalle nakledilen eş yâyı muâyene ile mahtûm veyâ mumzâ bir ruhsat varakası vermekten ibâret idi..

Yedincisi: — (Kubbe) dedikleri debboy me'mûriyyetidir. Bir muhârebeye gittiklerinde bir çadır kurup silâhları ve mühimmâtı oraya cem'ederlerdi.

Sekizinci: — (İsâr) kur'adır ki Ezlâm denilen kumar oklarıyla tefe'ül vazîfesidir. Zamân-ı Câhiliyyet'de sefer ve muhârebe gibi masâlih-i âmmeden birine teşebbüs edecekleri vakit bunlarla tefe'ül ederlerdi. Ve kezâ bir şeyde şüphe eden kimse anlarla tefe'ül ederdi. Bu oklar (Hubel) nâmındaki sanemin yanında durur ve ana me'mûr olan falcı vâsıtasiyla icrâ olunurdu.

Bunlar üç dâne idi. Birinde

امرنی ربی

Rabbim bana emretti», diğerinde

نهانی ربی

Rabbim beni nehyetti» yazılıp üçüncüsü yazısız idi. Bir kimse bir işi işlemek ile işlememek beyninde müteredddid bulunsa okları bir kap derûnuna vaz'eder ve elini sokup birini çekerdi. «Rabbim bana emretti» çıkarsa anınla amel eder, «Rabbim beni nehyetti» çıkarsa bir sene te'hîr eylerdi. Yazısız çıkarsa tefe'ülünü bir daha teeddîd ederdi...

(21) Sifâre, iki kavmin mâ-beynini ıslâh etmek mânâsınadır ki maksat yekdîgere münâfeseleri olan iki tâife miyânında miyancılık ve elçilik edip vahşet (— husûmet) ve münâferetlerini keşf-u-izâle ile hoş-dil eylemekten ibârettir.

İ. H .D.

Dokuzuncusu: — (Hâzin-i emvâl) me'mûriyyetidir ki harb için tedârük olunan emvâl ve âlâtı muhâfaza vazîfesidir....

Onuncusu: — (Rifâde) dir ki (Kusayy) ın ihtirâ' ettiği bir vazîfe olup bâlâda beyân olunduğu vechile mevsim-i Hac'de fukarây-ı hüccâca muâvenet vazîfesidir; bunun için Kureyş'den küllî akça toplanır ve hurma, kuru - üzüm ve sâir hubûbât iştirâ ve fukarây-ı hüccâca tevzî' edilirdi

On birincisi: — Diyet ve garâmetleri takdîr vazîfesidir. Bu me'mur işbu ahvâlde ne takdîr ederse kabûl olunurdu...

On ikincisi: — (Ainne) dir ki (inân'ın cem'i) esnây-ı harpte Kureyş'in beygirlerine nezâret ve hakkında lâzımgelen tedâbîr-i idâreyyeyi icrâ etmek vazîfesidir.

On üçüncüsü: — (İmâre) dir ki Mescid-i Harâm'da fısk-u-fücûra ve şütûma dâir söz söylemeyi ve yüksek sesle konuşmayı men'etmek vazifesi idi.

On dördüncüsü: — (Emvâl-i mahcere) dir ki esnâm için cem'edilen emvâli muhâfaza vazîfesi olup mallar nukuud-u-hulliyyâttan ibâret idi ve âdetâ Beyt-ülmâl me'mûriyyetine benzerdi».

Bu îzâhattan anlaşılan en mühim vaziyet, Mekke demokrasisinde devlet işlerinin bugünkü nezâretleri andıracak bir tasnîfe tâbi' tutulmuş olmasıdır: Meselâ (Ukaab) Harbiye, (Hükûmet) Adliye, (Nezâret) Rüsûmât, (Sifâret) Hâriciyye ve (Hâzin-i emvâl) me'mûriyyeti Mâliye nezâretlerine tekaabül ettiği gibi, (Kıyâde) ismiyle bir Baş-kumandanlık veyâhut Erkân-ı-Harbiyye-i Umûmiyye riyâseti de mevcûd olduğu anlaşılmaktadır.

Zamânımızın en mühim müsteşriklerinden olan Edimbourg üniversitesi Arapça muallimi (W. Mongomery Watt) ın «Mahomet à la Mecque» ismiyle İngilizceden Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinde de Mekke cumhûriyyetinin mâhiyyeti şöyle izâh edilir (1958 Paris tab'ı, S. 29-31) :

«Eğer ta'bîri câizse, Mekke'de yalnız bir tek idâre unsuru vardı denilebilir: O da (Mele') denilen A'yan meclisidir (22) Bu meclis, muhtelif âile zümrelerinin = (= Clans'ların) reisleriyle idâre adamlarından mürekkep bir hey'et mâhiyyetindeydi. (Mele') sırf istişârî mâhiyyette bir meclisti ve hiç bir hususta icrâî salâhiyeti yoktu. Muhtelif âilelerden mürekkeb olan her zümre nazaî olarak müstakil sayıldığı ve istediği gibi hareket etmekte tamâmiyle serbest olduğu için, (Mele') in tatbîkine imkân olan kararları ancak ittifakla verilmiş olanlardı. Serkeşlik eden akalliyyetlere karşı harekete geçme imkânları da tabiî yok değildi: Meselâ (Hâşim) ve (El-Muttalib) zümrelerinin boykot edilmesi, iktisadî ve ictimâî sâhalarda o bakımdan nasıl hareket edildiğini gösteren br misâl demektir.

Mekke şevket ve kudretinin mühim bir kısmı, idâre adamlarının müşterek

(22) Hem cemâat, hem Eşrâf meclisi mânâlarına gelen bu kelimeyle (Dâr-ün-Nedve) de toplanan hey'et kasdedilir.

İ. H .D.

bir fikir kurabilmelerinden ve umûmî menfaat nâmına küçük rekaabetleri dizginliyebilmelerinden mütevellit bir vaziyettir. (Akhlâf) ile (Mutayyebûn) arasındaki ihtilâfın tafsîlâtiyle Bedr bozgunu üzerine şehrin harp hâline karşı teşkilâtlandırılması bu vaziyetin birer misâli sayılabilir. Bu umûmî meclis hâricinde, her hangi bir mevzûun müzâkeresi lâzım geldikçe zümrelerin her halde husûsî ictimâ'lar akdetmekte oldukları da şüphesizdir. Meselâ Hazret-i Muhammed'i himâye husûsunda el - birliği edilmek üzere Ebû-Talib'in (Hâşim) ve (El-Muttalib) zümrelerini ictimâa dâvet etmesi işte o şekildedir.

Târih menbâlarında an'anevî bir takım vazîfelerle me'mûriyyetlerden de bahsedilir. Ezcümle kamerî takvîme bir ay ilâvesiyle şemsî takvîme muâdil bir hâle getirmiye karar verebilme imtiyâzı demek olan (Nesî) ile bilhassa hacıların ihtiyaçlarını te'mîn için su tedârikine nezâret mefhûmunu ifâde eden (Sikaaye), gene hacılara erzak temîni mânâsına gelen (Rifâde) ve harb sancağının taşınması veyâhut taşıtılması vazîfesini ifâde eden (Livâ') işi işte o kabildendir. Bu vaziyet, bizim bugün anladığımız mânâsiyle ve hattâ eski Yunanlılarla Romalıların anladıkları mânâ ile bir Belediye idâresine pek benzetilemez. O gibi vazîfeler birer me'mûriyyetten ziyâde birer imtiyaz mâhiyyetindedir ve içlerinden hiç olmazsa bir kaçı da para kazanma fırsatları te'mîn edecek şeylerdir; meselâ (Sikaaye) ile alâkadâr olarak hacıların Zemzem kuyusundan istifâde hakkına mukaabil te'diye ettikleri bir vergi vardı. Hacılarla tâcirlerden alınan muhtelif vergilerden de bahsedilir, fakat bunların nasıl tahsîl edildiği mâlûm değildir.

Her hangi bir kimsenin Mekke işlerinde nüfuz sâhibi olması iki şeye tâbi'di: Bunların biri mensûb olduğu âile zümresi, biri de şahsî meziyyetleriydi.

Her hangi bir âile zümresinin nüfuz ve iktidârı artık refâhiyyet derecesine tâbi' olacak bir hâle gelmişti: Öyle bir ticarî câmiada refâhın biraz seyyâl bir mâhiyette olmasına ve ayni zamanda âile zümresiyle fertlerin giriştikleri teşebbüslerin genişlik nisbetiyle muvaffakiyyet derecesine tâbi' bulunmasına rağmen bu böyleydi.

Böyük bir mîras ile ticârî münâsebetler her hangi bir kimsenin parlamasına yol açabilirdi ama, netîce i'tibâriyle nüfuz derecesi her şeyden evvel şahsî meziyyetlerine, yâni ticârî ve mâlî dirâyet ve iktidârına, diğer aile zümreleri ve başka kabilelerle ve bilhassa böyük makamların mümessilleriyle olan münâsebetlerinde göstereceği mehâret derecesine ve kendi zümresiyle ondan daha geniş sâhalardaki meslekdaşlarını kendi hareketine iştirâk etmeleri husûsundaki ikna' kaabiliyyetine tâbi'di. Hazret-i Muhammed'in ilk Bi'set günlerinde (Ebû - Süfyân) ın Mekke siyâsetine hâkim olabilmesi her hangi bir mevkı' sâhibi olmasından değil, mensûb olduğu (Abd-Şems) yâhut (Ümeyye) zümresinin servet ve ehemmiyyetiyle yukarda saydığımız meziyyetleri hâiz olmasındandı. O sırada Mekke idâresine hâkim olan diğer zümre de (Makhzûm) zümresiydi ve bunun (El-Velîd İbn-ül Muğîra) ile (Ebû-Cehl) gibi en gözde şahsiyyetlerinin de şehir işlerinde çok mühim vaziyetleri vardı».

(Montgomery Watt) Mekke cumhûriyyetini işte böyle anlattıktan sonra, bu

cumhûriyyetin eski Yunan idâresiden daha âkılâne ve daha ameli bir demokrasi olduğunu da şöyle izah etmektedir (Ayni eser, S. 31) :

«(Ebû-Süfyân) ın Mekke'deki vaziyetiyle (Périclès/Perikles) in Atina'daki vaziyeti arasında yapılacak bir mukaayese çok merakh ve câzib olabilir.

Arap demokrasisi Atina demokrasisi kadar müsâvâtçı değildi. Her hangi bir Mekke zümresi âzâsından her biri kişi sayılır ve hiç biri birden fazla sayılmazdı; fakat, her ne süretle olursa olsun, Araplar bir zümre ileri - gelenlerinden han gilerinin A'yân (yâni Dâr-ün-Nedve) toplantılarına iştirâk edebileceklerini tâyin ve tesbît edecek usûlü bulmuşlardı.

Mekke'nin (Mele') i (yâni Dâr-ün-Nedve'si), Atina'nın (Ekklesia) sından daha âkılâne ve daha mes'ûliyyetli bir meclisti; netîce i'tibâriyle, verdiği kararlar ötekine nisbetle ekser'iyyâ insanların hakîki meziyyetlerine istinâd eder ve diğerinde olduğu gibi çok defâ en kötüyü en iyi gösteren göz - bağıcı bir belâgat oyununa dayanmazdı. Diger cihetten, Atinalılar ahlâk esaslarını öne alıp her hangi bir kimseyi nâmûsuyla doğruluğundan dolâyı tebcîl ettikleri halde, Mekkeliler her hangi bir şahsın her şeyden evvel ameli bir kaabiliyyetle iktidâra sâhib olmasına ve kendini basîretli bir idâreci göstermesine daha fazla ehemmiyyet verirlerdi.»

Burada tasrihine lüzum gördüğümüz bir nokta daha vardır: O da «Dâr-ün-Nedve» nin bir nevi meclisler - meclisi vaziyetinde bulunmasıdır; Sorbon profesörlerinden meşhur müsteşrık ve Kur'ân-ı-Kerîm mütercimi (Régis Blachère) in «Dans les pas de Mahomet» ismindeki eserinde Mekke'nin Câhiliyyet devrindeki vaziyetinden bahsedilirken bu nokta şöyle tavzîh edilir (1956 Paris tab'ı, S. 9) :

«Kâ'benin etrâfında hiç bir duvar yoktu; yalnız çevresinde Mekke zâdegân sınıfının yüksek evleri sıralanırdı ve bu evleri her birinde (Nâdi) denilen birer meclis salonu vardı; daha ilerde de bir nevi şehir meclisi olan (Dâr-ün-Nedve) bulunuyordu: Şehrin a'yânı işte bu mecliste toplanıp müşterek işlerini müzâkere ederlerdi».

İşte bu izahattan anlaşıldığı gibi, birinci derecede zümre meclisleri ve onların üstünde de (Dâr-ün-Nedve) denilen Meclisler - meclisi vardı.

İslâmiyyet işte böyle eski Yunan demokrasisine bile tercih edilen bir cumhûriyyet merkezinde zuhûr etmiş medeni bir dindir: İlme karşı cephe almış bir takım iptidâi gaafillerle câhillerin zannetmek ve ettirmek istedikleri gibi bir «Çöl kaanûnu» değildir.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz menbâlara göre, Milâttan - evvel üçüncü bin yıldan i'tibâren Arabistan yarım - adasının cenûbuda, şimâlinde ve Orta - Arabistan'da teselsül eden Arap devletleri, yaşadıkları devirler i'tibâriyle şöyle sıralanabilir:

Cenup devletleri:

1 — (Katabânî) ve (Hadramût) kralhkları: Bunların yalnız mevcûdiyyetleri

mâlûm olup târihleri karanlıklar içindedir;

2 — Muhtelif kitâbelerde (Main) ve (Maan) isimleriyle anılan (Mine) krallığı;

3 — (Sebâ) krallığı;

4 — (Himyerî) krallığı;

5 — Oman'da (Culandâ) emâreti.

Bunlardan (Sebâ) ve (Himyerî) devirlerinin târihleri Arap menbâlarında bâzan birbirine karıştırılmıştır. Himyeri krallarının cihangirliği hakkında da bir çok mübâlagalarla hurâfelere tesâdüf edilir.

(Habeşistan imparatorluğu) da (Aksum) hânedânının idâresinde bulunan Cenubî - Arabistanlılar tarafından kurulmuştur.

Şimâl devletleri:

1 — (Nabatî) devleti: Akabe - körfeziyle Lût - gölü arasındaki sâha ile Şimâlî - Hicaz'a hâkim olan bu devletin merkezi eski (Pétra) şehridir; bugün bu eski şehrin harâbelerine (Vâdi - Mûsâ) denilir; Nabatilere âit bir çok kitâbeler vardır;

2 — Garp menbâlarında (Palmyre) denilen (Tedmür) krallığı: Bu devletin arâzisi Arabistan'la Sûriye arasındaki sâhadadır; (Tedmür) bir tranzit merkezidir;

3 — (Hire) krallığı: Bu krallık, Arabistan'dan eski Bâbil taraflarına hicret etmiş olan Lakhmiler tarafından kurulmuştur: İran - Bizans mücâdelelerinde bu devlet Bizanslılara karşı İranlılarla el-birliği etmiştir. (Hire) şehri refâh ve ihtişâmiyle meşhurdur;

4 — (Gassânî) devleti: Cenûbî - Sûriye ile Filistin havâlisine yayılmış olan bu devletin merkez sâhası (Palmyre = Tedmür) havâlisidir; bununla berâber dâimî bir pâyitahtı olmayan hükümdarlarının mevsime göre iki muhtelif şehirde bulunan saraylarında oturduklarından bahsedilir. İran - Bizans mücâdelelerinde Hirelilerin Sâsânî - İranlılarla el-birliği etmelerine mukaabil, Gassâniler de Bizanslılara yardım etmişlerdir: Netice i'tibâriyle İranlılarla Bizanslılara mukaabil, Hirelilerle Gassâniler de araplıklarına rağmen birbirlerine düşman kesilmişler demektir.

Orta - Arabistan devletleri:

1 — (Lihyân) ve (Semûd) devletleri: Bunlara âit bâzı kitâbeler mevcûd olmakla berâber, târihleri karanlık ve âdetâ mechûldür; bu devletlerin Nabatî hâkimiyyetinden çıkmak sûretiyle istiklâllerini kazanmış olduklarından bahsedilir; hâkimiyyet sâhaları İç - Arabistan'dır:

2 — Hicazd'a (Curhum) devleti;

3 — (Kinde) krallığı: Bu devletin Arabistan'daki Necid havâlisinden Diyarbekir'e kadar hâkim olduğundan bahsedilir;

4 — (Mekke cumhûriyyeti) : Bu demokrat cumhûriyyet, hâkimiyyetini Hicaz'dan başka Arabistan'ın diğer bir çok

yerlerine de teşmil etmiş ve tıpkı eski Yemen devletleri gibi Uzak - Şark ve Garp medeniyyetlerinin bilhassa ticârî ve iktisâdî sâhalarda irtibâtını te'min husûsunda çok mühim roller oynamıştır.

Arabistan'ın en eski medeniyyetleri gibi en eski devletleri de cenuptakilerdir. Bunları târih sâhasında üçüncü bin yılı bulan eskilik dereceleri Arkeoloji sâhasındaki deliller ve bilhassa kitâbelerle de bir dereceye kadar tevsik edilmektedir.

Bu sâhada varılan neticeler de dünyânın eski ve yeni yazıları hakkında «Collège de France» profesörlerinden (Charles Fossey) nin riyâsetinde muhtelif mütehassıslardan mürekkep bir ilim heyeti tarafından tedvin edilmiş olan «Notices sur les caractéres étrangres anciens et modernes» ismindeki kıymetli eserde işte şöyle hülâsa edilmektedir (1927 Paris tab'ı, S. 83-84) :

«Kitâbeler Cenûbî - Arabistan'da dört devlet tesbîtini mümkin kılmıştır: Bunlar da Mine imparatorluğu, Sâbiî - Himyerî imparatorluğu ve onlar kadar ehemmiyyeti hâiz olmayan Hadramût ve Katabân devletleridir.

Arabistan'ın şimâline yerleşmiş olan ve hem cenup kitâbelerinde, hem şimâlin mahallî mahkûkâtında bahsi geçen Cenubî - Arabistan cemâatleri de bu zümreye girmektedir. Bu devletlerden her birinin bâzı husûsiyyetlerle birbirinden ayrılan birer lehçesi vardır.

Mine imparatorluğu uzun zaman komşu devletlere hâkim olmuş ve Arabistan'ın şimâlini istimlâk etmiştir. Bu imparatorluk nihâyet Sâbiî (= Sebâ) imparatorluğu tarafından devrilmiş ve Sâbiî hâkimiyyeti de bir çok asırca devâm etmiştir. Sâbiî devletinin hükümdarları ilkönce (Sebâ kralı) ünvânını kullanmışlarsa da, daha sonraları Himyerî hânedâniyle rekaabete başladıkları zaman (Sebâ ve Raydân kralı) diye anılmışlardır. Cenûbî - Arabistan diliyle yazısına alem olarak kullanılan (Sâbiî) ve (Himyerî) isimleri işte ondan kalmıştır.

Cenup kitâbeleri umûmiyyetle krallar tarafından yazılmış birer adak vesîkası şeklindedir; aynı zamanda hem dînî, hem siyâsî bir mâhiyyetleri vardır. Bunların kronoloji bakımından Cenûbî - Arabistan târîhi hakkında verdikleri mâlûmât çok eksiktir.

Minelilerin Sâbiîlerle Himyerîlere takaddüm etmiş olduklarında ittifak edilmekte ve bilhassa yabancıların vermiş oldukları mâlûmâta istinâden Cenûbî - Arabistan'daki müstakil devletlere âit son âbidelerin Milâttan sonra Altıncı asrın sonlarından kalmış oldukları anlaşılmaktadır. Bâzı alâmetlere istinâden Milâttan - evvel Birinci asra kadar da kestirme şekilde çıkılabilmektedir. Ondan evvelki devre gelince, o hususta da her devletin kitâbelerde isimleri geçen krallarının sayısına göre devreler tesbît'nden başka çâre kalmamaktaysa da, bâzı kral silsilelerinin birbiriyle muâsır mı, yoksa birbirini tâkib etmiş devirlere mi âid oldukları mâlûm değildir.

En eski kitâbelerin târihlerini tesbît husûsunda muhtelif âlimlerin ileri sürdükleri tahminler arasında Milâttan - evvel 1500 târîhinden 600 târihine kadar ihtilâflar vardır».

Bu izâha mukaabil, şu nokta da unutulmamalıdır ki henüz okunmamış kitâbeler de vardır ve bundan sonra keşfedilebi'ecek mahkûkât sâyesinde Milâttan - evvel üçüncü bin yıla dayanan Cenûbi - Arabistan târihinin bir çok karanlık noktalarının Arkeoloji sâhasında aydınlanmak ihtimâli de dâimâ göz önünde tutulmalıdır.

Her halde şurası muhakkaktır ki Arap târihinin eskiliği ve dünyânın en eski milletlerinden geri kalmayacak kadar eski devirlere dayandığı, Garp ilminin daha Arabistan tedkikatından evvel tesbit etmiş olduğu bir hakikattir: Arabistan'da yapılan ilmi tedkikler, bundan evvel bahsetmiş olduğumuz (Carsten Niebuhr) hey'etinin 1761 târihinde yola çıkmasıyla başlamıştır; fakat Garp ilminde Arap târihi ve bu târihin eskiliği hakkındaki mâlûmât Yunan menbâlarına dayandığı için, o ilmî tedkikaat seferinden çok evvellerine çıkmaktadır. Meselâ, Onsekizinci asrın en meşhur müsteşrıklerinden (Joseph de Guignes) in (Niebuhr) hey'eti sefere çıkmadan beş sene evvel 1756 târihinde neşrine başlanmış olan beş ciltlik «Histoire générale des Huns» ismindeki böyük Türk târihinin birinci cildinin sonlarında eski Şark devletlerinin kronolojisinden bahsedilirken, 314 üncü sahîfede Arap târihinin eskiliği hakkında şu izâhâta tesâdüf edilir:

«Eskilik i'tibâriyle Araplar Çinlilerden de, diğer Eski - çağ milletlerinden de geri kalmazlar. Ancak kendi târihlerini Çinliler kadar dikkat ve i'tinâ ile muhâfaza edebilmiş olmak mazhariyyetinden mahrumdurlar. Umûmî olarak denilebilir ki Hazret-i Muhammed'den evvelki devirler bizim için baştan başa mechûldür. Yalnız bu Arap kavminin eskiden bir takım kralları olduğu mâlûmdur. Hazret-i Muhammed'den sonraki müellifler bu krallara âit listeler tertîb etmişlerse de. bunlar pek doğru değildir. İslâmiyyetin teessüsünden evvelki Arap târihinin mecmûu işte bundan ibârettir. Bununla berâber, Araplar ilim ve edebiyyâtı ihmâl etmişler zannedilmemelidir: Bil-akis çok alâka göstermişler ve bilhassa şiirle hitâbete fevkalâde ehemmiyyet vermişlerdir. Hattâ bir çok târihler te'lîf ettiklerinden ve her şeyden evvel kendi memleketleriyle orada yetişmiş meşhûr adamların, İranlıların, Yunanlıların ve diğer komşu milletlerin târihlerini yazmış olduklarından ehemmiyyetle bahsedilir.

Araplar seyâhatten hoşlandıkları için, fırsattan istifâde ederek Hindistan târihini de öğrenip yazmışlardır. Fakat bütün bu kıymetli âbideler diğer milletlerin bilâ-istisnâ hepsinde nasıl bir âkıbete uğramışsa, Araplarda da ayni âkıbete ma'rûz olmuştur.

Yunanlılarla Romalıların te'lîf etmiş oldukları bunca eserlerden bugün elimizde pek az şey vardır; Mısırlıların, Bâbillilerin Keldânîlerin eserleri ise tamâmiyle kaybolmuştur. Çinlilere gelince, Milâttan - evvel 200 târihinden evelki uzun zamanların ancak bâzı devirleri hakkıda bâzı mâlûmâtları varsa da, o da millî târihlerinin vuzûhunu te'mîn edecek her türlü târihî tafsîlâttan tamâmiyle mahrumdur.

Biz işte bunca âbidelerin mahvolup gitmiş olmasının mes'ûliyyetini cehâlete veyâhut o milletlerin târihlerini müstakbel nesillerine devretmekte gösterdikleri ihmâle değil, ancak her şeyi yıkıp yok eden zamâna atfetmeliyiz».

(Deguignes) bu hususta diger bir takım izâhâta daha giriştikten sonra, Arapların daha Bâbilliler devrinde bile şevket ve kudretleriyle meşhur olduklarını şöyle anlatır (Ayni cilt, S.) 317) :

«Arapların daha Bâbil hükmeti devrinde meşhur ve kudretli bir millet oldukları anlaşılmaktadır, çünkî Yunan müverrihleri Bâbil kralları içinde bir Arap hânedânının da saltanat sürmüş olduğundan bahsetmektedirler. Bu hükümdarlar işte şunlardır:

1 — Mardokentes;

2 — Sisimardakos;

3 — Abias;

4 — Paramnos;

5 — Nabonidos;

6 — İsmi mâlûm olmayan bir kral.

Ancak, Arap târihinin bu kısmını ihâta eden karanlıklar, bizim bu krallar üzerinde daha fazla durmamıza imkân bırakmamaktadır».

Eski Yunan menbâlarından nakledilmiş olan bu hükümdar isimlerinin bir hayli tahrife uğramış olması pek tabiidir.

Buraya kadar bilhassa ve tercihan eski ve yeni Garp menbâlarına istinâden tesbit etmiş olduğumuz vaziyete göre, Arap târihi Milâttan - evvel üçüncü bin yıla dayanacak kadar eskidir ve Arap kavmi dünyânın en eski milletlerindendir: Milâttan evvelki üç bin yılla Milâttan sonraki yirmi asrın mecmûu elli asır, yâni beş bin sene tutmaktadır. Bu uzun devrin son on dört asrını işgaal eden İslâm târihinden evvelki otuz altı asır boyunca Arap kavmi dünyâ târihinde çok böyük roller oynamıştır.

Bu rollerin en mühimmi, Uzak - Şark ile eski Garb'ın Lâtin - Yunan madeniyyetleri arasındaki münâsebet ve ittisâlin asırlar boyunca te'mininde gösterilebilir.

Bununla berâber, Cenûbi - Arabistan'da millî bir Arap eseri olan Sebâ - Himyer medeniyyeti de bütün eski dünyâ medeniyyet târihinde çok mühim bir mevki' işgaal etmektedir.

Arap kavminin dünyâ târihinde oynadığı rol de fevkalâde mühimdir: Bilhassa imparatorlar yetiştirerek eski Roma'ya, krallar yetiştirerek Bâbil'e hâkim olmuş, Afrika'da hâlâ mevcûdiyyetini muhâfaza eden Habeşistan imparatorluğunu kurmuş ve İran - Bizans mücâdelelerinde çok mühim roller oynamıştır.

Dünyânın en böyük yarım - adası olan Ceziret-ül-Arab'ın içinde ve dışında bir çok Arap devletleri kurulmuştur: Cenuptakiler imparatorluk, şimâldekilerle Orta - Arabistan'dakiler krallık ve nihâyet Hicazın İslâmiyyetten evvelki Mekke hükûmeti de ekseriyyetten ziyâde aklın hâkimiyyetine istinâd eden demokratik bir cumhûriyyet şeklini almak sûretiyle muhtelif idâre ve hükûmet şekileri tatbik edilmiştir.

Şimâl devletleri Araplığın arap ya-

rım - adasından dışarı taşması şeklinde kurulmuş ve binnetice Arap hâkimiyyeti Arabistan'dan sonra Irak ile Sûriye ve Filistin kıt'alarına da teşmil edilmiştir.

Bir aralık eski Mısır da arap hâkimiyyetine girmiştir.

Bütün bunları yapan kavmin «Hazarî» ve «Bedevî», yâni şehirli ve göçebe zümrelerine ayrılması iklimin en tabii zarûretidir. Bugün o vaziyetini hâlâ muhâfaza eden başka medeni milletler de vardır ve Türk ırkı da o miyandadır.

Netice olarak İslâmiyyet ,işte böyle medeni ve dünyâ târihinde çok böyük roller oynamış bir muhitin Mekke gibi iktisadî, ticârî ve bilhassa demokrat bir medeniyyet merkezinde zuhûr etmiş olduğu için, Kur'ânın tasrih ettiği vechile bütün insanlığa hitâb eden beşerî ve medeni bir din olarak ortaya çıkmıştır.

V - ARAP YAZILARI

Şimâl ve cenup Araplarının ayrı ayrı yazıları vardır: Fakat bu iki yazının ilk menşei birdir ve işte bundan dolayı teşekkül bakımından aralarında bir takım yakınlıklar tesbit edilebilir.

Bunların biri Hicaz yazısı ve diğeri de Sâbiilerle Himyerîlerin Yemen yazısıdır. Şimâlin Hicaz yazısı nihâyet umumi Arap ve İslâm yazısı hâline geldiği için tekâmül ve inkişâf etmiş ve buna mukaabil cenup medeniyyetinin Himyerî yazısı da işte o yüzden inkırâza uğrayıp yalnız Arkeoloji sâhasını alâkadar eden bir ölü yazı hâline gelmiştir. Yalnız Habeş yazısı işte bu ölü - yazının bir devâmıdır: Çünki, bundan evvel de gördüğümüz gibi, Habeşistan imparatorluğu Cenubî - Arabistan cemâatleri tarafından kurulmuştur.

I — Sâbiî yâhut Himyerî yazısı:

Dünyânın eski ve yeni yazıları hakkında mütehassıs âlimlerden mürekkep bir ilim hey'eti tarafından tertip ve te'lif edilmiş olduğundan biraz evvel bahsetmiş olduğumuz «Notices sur les caractères étrangers anciens et modernes» ismindeki kıymetli ihtisâs eserinin (Écriture sud-arabique» faslında Cenubi - Arabistan'ın Himyerî yazısı hakkında umûmî mâlûmât olarak ilkönce şu izâhât verilmektedir (1927 Paris tab'ı, S. 83) :

«Umûmiyyetle (Himyerî) yâhut (Sâbiî)isimleriyle anılan ve bugün artık kullanılmayan Cenûbî - Arabistan yazısı, uzun zaman Cezîret-ül-Arab'ın cenup lisânı olup Arapçaya çok yakın olan bir lehçe ile pek çok kitâbeler yazılmasına yaramış tır.

Arap müellifleri bu lisan hakkında çok mânâsız bir takım izâhât nakletmişlerdir. (Mahra) ile Yemen'in şarkında ve Arabistan'ın cenup sâhilinde bulunan (Kara) da ve bir de (Sokotra) adasındaki küçük cemâatlerin bugün kullanmakta oldukları lehçeler, işte o eski dilin son zamanlarda Avrupa âlimleri tarafından tesbît edilmiş son bakıyyeleridir.

Cenûbî - Arabistan'ın eski târihiyle eski dilini öğrenmek için, kayalar üzerindeki kitâbelerle tunç tabletler en esaslı vesikalar mâhiyyetindedir».

Ayni eserin 84 - 85 inci sahifeleride de Himyerî yâhut Sâbiî yazısının mâhiyyeti hakkında şu izâhâta tesâdüf edilmektedir:

«Cenûbî - Arabistan yazısı bir Sâmî yazısıdır. Arabistan'a hangi târihte ve ne sûretle yayılmış olduğu mâlûm değildir. Harflerinin şekilleri ne Fenike yazısına, ne de Ârâmî yazısına uymaktadır; bâzı harfleri Yunan majüsküllerini andırır gibidir. Eski Sâmî yazı tipine ne sûretle bağlanırsa bağlansın, her halde Cenûbî - Arabistan yazısının kendine mahsus bir şekilde ayrıca inkişâf etmiş olduğu muhakkaktır.

Cenûbî - Arabistan kitâbelerinde birbirini tâkîb etmiş iki yazı devri görülmektedir. Mine ve eski Sâbiî kitâbelerinde gö-

rülen birinci devr'in husûsiyyeti, bâzı harf lerin ve meselâ

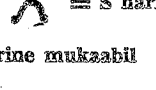

= H,

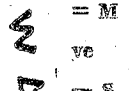
= Kh

ve

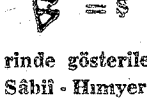
= S harflerinin mün

hânî şekillerine mukâbil

= M

ve

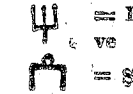

= Ş harflerinin köşeli şekille-

rinde gösterilebilir. Daha muahhar olan Sâbiî - Himyerî kitâbelerinde ise daha çok küşeli şekillere tesâdüf fedilmektedir: Meselâ,

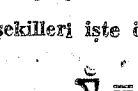

= H,

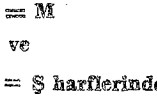
= Kh

ve

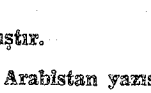
= Ş

şekilleri işte öyledir; bununla berâber,

= M

ve

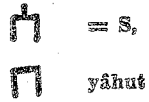

= Ş harflerinde köşeler biraz

ta'dîle uğramıştır.

Cenûbî - Arabistan yazısı kat'î şeklini aldığı devirde düz çizgilerin bolluğuyla nazar-ı-dikkati celbetmekte ve bunların çoğu zâviye-i-kaaime teşkil edecek sûrette birbirini kat'etmektedir.

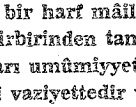
Bir çok harfler de ikişer taraflarından birer şâkuulî mihverle son derece mütenâzır bir vaziyettedir: Meselâ

= S,

yâhut

= B vesâire işte öyledir.

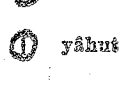
Hiç bir harf mâil vaziyette değ'ildir; hepsi birbirinden tamâmiyle ayrıdır. Yazı satırları umûmiyyetle düm-düz ve güzel bir ufkî vaziyettedir ve hep bir boydadır. Bu âbide yazısı, sert taşlar üstüne satırlarını sıralamış olan mümtâz işçilere karşı hayranlık uyandırmaktadır.

Minelilerle Sâbiîlerin işlek bir yazı kullanıp kullanmadıkları mâlûm değildir; Arabistan'ın şimâlinde keşfedilen bâzı duvarlar üzerine yazılmış el-yazılarıyla Habeş yazı bünyesi bunu mümkün göstermektedir. Her halde şurası muhakkaktır ki, kitâbelerdeki yazı el - yazısına ne kadar elverişli değilse, mahkûkât işlerine de o nisbette uygundur.

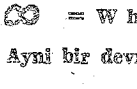
Cenûbî - Arabistan yazısının umûmî tenâsüp ve tenâzuru içinde ihmâl edilemiyecek bir istisnâ vardır: diğerlerinden çok daha kısa iki harf görülmektedir; bunlar da

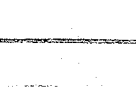
= Arapçanın

harfiyle

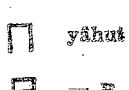
yâhut

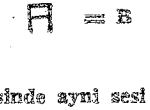
= W harfidir.

Aynı bir devrin kitâbeleri içinde bâ-

zı harflerin değ'işik şekillerine de tesâdüf edilmektedir: Meselâ

yâhut

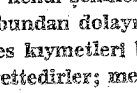

= B işte öyledir; harfler

listesinde aynı sesi ifâde eden şekillerin bolluğu işte bundandır.

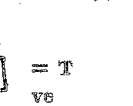
Daha mühim bir vaziyet de bu yazının iki cihetli olmasıdır. Filhakika ufkî vaziyette birbirinin altına yazılan satırlar umûmiyyetle sağdan sola doğru okunur ve zâten Habeş yazısı müstesnâ olmak üzere bütün Sâmî yazılarında bu böyledir; bununla berâber bâzı kitâbelerdeki tertip, eski Yunan kitâbelerinin (Boustrophédon = Bustrofedon) denilen tertibini andırmaktadır: Öyle vaziyetlerde satırlar sırayla sağdan sola ve soldan sağa doğru okunur ve umûmiyyet i'tibâriyle ilk satır sağdan başlar.

Ortada bulunan şâkuulî bir mihverin etrâfındaki mütenâzır işâretler, satır istikaameti her ne olursa olsun pek tabiî olarak kendi şekillerini muhâfaza ederler: İşte bundan dolayı harfler listesinde bunlar ses kıymetleri bakımından münferid vaziyettedirler; meselâ

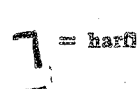

= T

ve

= Z harfleri işte öyledir. Diğer harfler soldan sağa doğru yazılan satırlarda tenâzur i'tibâriyle tabiî şekillerinin tamâmiyle aksine bir vaziyet alırlar; meselâ

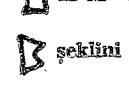

= harfi

ve

= M harfi de

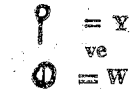
şeklini almaktadır; işte bundan

dolayı bunlar, harfler listesinde çift gösterilmiştir.

Cenûbî - Arabistan yazısında cümlelerle ibâreleri birbirinden ayıran noktalama işâretleri yoktur. Fakat her müstakil kelime işte şöyle şâkuulî bir çizgi ile diğerinden ayrılır: Satır sonunda nihâyet bulmayan kelimeler ikiye ayrılmakta ve son parçası aşağıdaki satıra atılmaktadır; ondan sonra gelen şâkuulî çizgi de kelimenin sonunu gösterir.

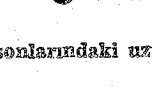
Satırla berâber kelime de nihâyet bulduğu takdirde, ayırma çizgisi alt satırın başına gelebilir; öyle vaziyetlerde bâzan bu çizginin kullanılmadığı da olur.

Habeş yazısı müstesnâ olmak üzere, diğer Sâmî alfabeler gibi Cenûbî - Arabistan alfabesi de yalnız sessiz harflerden mürekkeptir; sesliler, hattâ uzun sesli bile olsalar, hiç kaydedilmezler; ancak nâdir vaziyetlerde

= Y

ve

= W gibi yarım sesliler kelime

sonlarındaki uzun (î) ve (û) seslerini i-

îâde için kullanılırlar. Mine yazısında da

 = H şekli bâzan sesli

harflerin ifâdesinde kullanılmıştır.

Sessiz harflerin şeddeli okunmasını te'mîn edecek hiç bir işâret mâlûm değildir; şeddeli sessizler şeddesizler gibi yazılır; yalnız Mine kitâbelerinde bâzan aynı bir harf iki defâ kullanılmak sûretiyle bu ihtiyaç temîn edilmektedir.

Hiç bir eski Sâmî alfabesinde, Cenûbî - Arabistan alfabesinde olduğu kadar sessiz harf yoktur: Çünki sayısı yirmi dokuzdur. Şimâlin Sâmî yazılarında mevcûd olmayan bütün Arap sessizlerinin cenupta birer karşılığı vardır; fazla olarak cenup Arapçasında şimâl Arapçasına mugaayir olarak, tıpkı İbrânîde olduğu gibi, iki türlü (S) vardır; bunlardan birinin bir geniz sesi olmak ihtimâli de vârittir.

Klâsik - Arapçada olduğu gibi Cenûbî - Arapçada da alfabenin menşei olan şimâl memleketlerinde mevcûd olmayan sesler için bâzı yeni harfler îcâd edilmiş olması lâzımgelir.

Cenup lehçesi hereke işâretleriyle iktifâ etmemiş ve tecedddüd karşısında hiç bir tereddüd göstermiyerek yeni ihtiyaçlar için eski harflerin şekillerini bile değiştirmiştir. Meselâ arapçanın

harfine tekaabül eden (ğ) sesi Cenûbî — Arapçada

şekliyle ifâde edilmiştir. Halbuki, görünüşe göre bu şekil, = K

harfinin yeni bir ihtiyaç için keyfi sûrette tâdil edilmiş bir şeklinden başka bir şey olmamak lâzımgelir. Yunancanın

(Fenike yazısının şeklinde olduğunu bildiğimiz harfi de âdetâ 90 derece çevrilmiş gibidir; iki muhtelif tarafına birer çizgi ilâvesiyle bu harf iki muhtelif sese alâmet olmuştur: Biri

yâhut

şekliyle (dh =

ve biri de = Z sesini ifâde etmektedir.

Cenûbî - Arabistan alâlisi arasında alfabedeki sıra tertîbi ve ayni zamanda harflerinin isimleri nasıl olduğu hakkında doğrudan doğruya hiç bir mâlûmâtımız yoktur. Bununla berâber, Habeş alfabesindeki sıra tertîbiyle ötedenberi muhâfaza edilen harf isimlerinin Cenûbî - Arabistan menşeinden gelmiş olmak ihtimâli vardır.

Her halde Cenûbî - Arapçanın sessiz harflerini, Şimâlî - Arapçanın harfi harfine tekaabül eden sessizlerinin tertîbine göre sıralanmakta hiç bir mahzur yoktur»

Yirmi beş mütehassıs âlimin eseri olan me'hazimizin Sâbîî - Himyerî Arap yazısına âid olan ve Paris «Şark dilleri mektebi» profesörlerinden (Marcel Cohen) tarafından yazılan bu faslının yukarda en mühim kısımlarını aynen iktibâs ettiğimiz izâhâtıdaki başlıca esaslar şöyle sıralanabilir:

1 — Cenûbî - Arabistan'ın Sâbîî - Himyerî yazısı, menşe' i'tibâriyle şimâlden gelip cenupta bâzı tâdilâta uğradıktan başka ilâveler de yapılmış bir Sâmî yazısıdır;

2 — Bu yazı, şimdiye kadar yalnız mahkûkât sahasında görülmüş bir âbide yazısıdır;

3 — Cenûbî - Arabistan'da Sâbîî ve Himyerî devirlerinden kalma el - yazılı vesikalar bulunmuş olmamakla berâber, bu eski alfabeden doğmuş olan Habeş yazısından ve Şimâlî - Arabistan'ın bâzı duvarlarında keşfedilmiş cenup el - yazılarından anlaşıldığına göre, Himyerilerin de bizce şekli mâlûm olmayan işlek bir el-yazıları olmak ihtimâli pek kuvvetlidir;

4 — Sâbîî - Himyerî yazısı bitişik değil, birbirinden ayrı harflerle yazılan bir yazıdır;

5 — Bu yazı, tıpkı Şimâlî - Arap yazısı gibi, hep sessiz harflerden mürekkep tir: Ancak nâdir bâzı vaziyetlerde şimâlin

 = V

ve

 = Y

harflerine tekaabül eden işâretler (U) ve (İ) seslerini ifâde için kullanılmıştır;

6 — Cenup yazısı eski devirlerde Arabistan'ın şimâline ve hattâ her tarafına yayılarak bir müddet umûmî bir Arap yazısı hâline gelmiştir;

7 — Sâbîî - Himyerî yazısı, tıpkı Şimâlî - Arap yazısı gibi, esâs i'tibâriyle sağdan sola doğru okunup yazılır: Bununla berâber, bâzı kitâbelerde sağdan sola giden satırın altındaki satırda yazının soldan sağa devâm ettiği de görülmektedir; fakat bu vaziyetin kitâbelere münhasır olması lâzımgelir: Nitekim eski Yunan kitâbelerinde de (Boustrophédon = Bustrofedon) denilen böyle bir vaziyet vardır; halbuki Yunan yazısı esâs i'tibâriyle soldan sağa müteveccihtir;

8 — Cenûbî - Arabistan yazısında bâzı harflerin devirlere ve hattâ satır vaziyetlerine göre değişmiş muhtelif şekilleri de vardır.

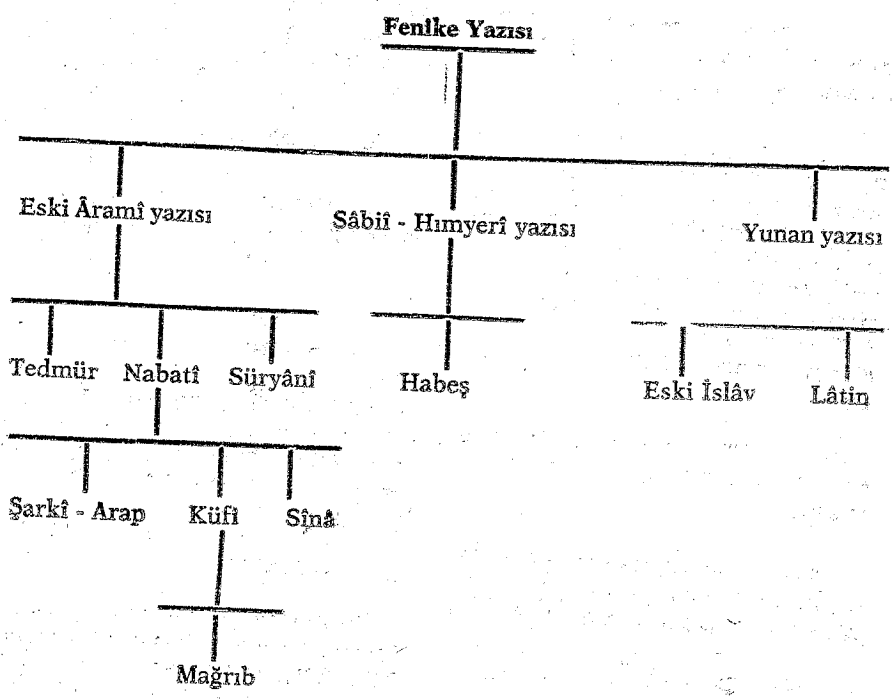
Profesör (Marcel Cohen) in tesbit ettiği bu mühim noktalar içinde her nedense ihmâl edilmiş çok mühim bir mesele vardır ve o da cenup harfleriyle şimâl harfleri arasındaki şekil yakınlıklarının mukaayeseyle tesbiti meselesidir. Böyle bir mukaayesenin neticesi olarak şu iki hakikat her halde kat'i sûrette tavzih edilebilecektir:

1 — Aradaki umûmî menşe' birliği bu yakınlıkların izâhına kâfi bir âmil değildir: Çünki en eski ve ilk menşe' Fenike yazısıdır ve o da İbrânî, Arap, Yunan, Lâtin, İslâv vesâire yazıları gibi hep ken-

dinden zuhûr etmiş alfabelerin birbirinden büsbütün başka şekiller almasına mânî' olacak bir sebep teşkil edememiştir;

2 — Şimâlî - Arabistan yazısının teşekkülünde Cenûbî - Arap yazısının böyük bir te'sîri olmak ihtimâli çok kuvvetlidir.

Bahsettiğimiz mukaayeseye başlamadan evvel mühim bir noktanın tavzihini zarûrî görüyoruz: Muhtelif yazıların menşe'lerini tesbit için tertib edilmiş bâzı silsilenâme yâhut nesepnâmelere tesâdüf edilir. Yukarda bahsettiğimiz «Notices sur les caractères étrangers anciens et modernes» ismindeki kıymetli eserin Medhal kısmıyla metni arasında da böyük bir kâğıt üzerine basılmış böyle bir Yazılar silsilenâmesi vardır; bu böyük silsilenâmede bütün yazılar, ana - yazı vaziyetindeki Fenike alfabesinden türemiş gösterilir. Türeyiş tarzı da evlâtlardan torunlara, sonra torun çocuklarına ve nihâyet torunların torunlarına kadar dayanmaktadır. Burada hepsini iktibâsa lüzum görmediğimiz bu nesepnâmenin yalnız Arap yazılarını alâkadar eden nesillerini ve teselsül tarzı hakkında umûmî bir fikir vermiş olmak üzere de Yunan, Lâtin ve İslâv yazılarının nesebini göstermekle iktifâ ediyoruz :

Bu muhtasar silsilenâmede böyük — dede vaziyetinde bulunan Fenike alfabesinin üç oğlu görülmektedir: Bunlardan Yunan yazısının çocukları Lâtin ve eski İslâv yazıları, Sâbiî - Himyerî alfabesinin yegâne oğlu Habeş yazısı ve eski Âramî alfabesinin çocukları da Süryânî, Nabatî ve Tedmür yazılarıdır. Bâzı müelliflerce Arap yarım - adasına dâhil sayılan Sînâ yazısıyla Şarkî - Arap ve Kûfî yazıları da Nabatî alfabesinin çocukları olmak i'tibâriyle, bunlar böyük - dede vaziyetindeki Fenike alfabesinin torununun çocuk'arı vaziyetindedir ve bu vaziyete göre de Sâbiî - Himyerî denilen Cenûbî - Arabistan yazısıyla şimâlin Kûfî ve Hicaz yazıları arasında üç nesli bulan bir fark var demektir.

İşte bu farka göre, Arabistan'ın cenup ve şimâl yazıları arasında artık hiç bir şekil yakınlığı kalmamış olmak lâzım gelir: Çünki, bâzan birbirinden doğmuş yazılar arasında bile pek az müşâbehet kalmaktadır: Meselâ Yunan yazısıyla ondan doğmuş olan Lâtin yazısı arasında birbirini tamâmen andıran harfler çok değildir. Yunan, Lâtin ve İslâv yazıları arasında da ayni mübâyenete tesâdüf edilmektedir. Fakat, bütün bunlara mukaabil, ara'arında üç nesil farkı olan cenûbî ve şimâlî Arabistan yazıları arasında daha fazla bir yakınlık göze çarpmaktadır.

Bu yakınlığı anlamak için, cenup ve şimâl alfabeleri arasında en çok nazar-ı dikkati celbeden harf şekillerinden bâzılarını burada gözden geçirçmek mecbûriyyetindeyiz. Bu şekiller arasındaki hafif farklar, bâzan bir harfin yukardan aşağı, yâhut sağdan sola veyâhut soldan yukarı doğru istikaamet değiştirmiş olmasından ve bâzan da bir çizgi ilâve veyâ izâle edilmesinden husûle gelmektedir.

Cenûbun Sâbiî - Himyerî yazısıyla şimâlin Kûfî yazısından misâl olarak aldığımız şu harfler arasındaki farklar işte öyle hafif değişikliklerden hâsıl olmuş şeylerdir:

Sâbiî - Himyerî	Kûfî	Nesh	
⊓	ل	ب	= B

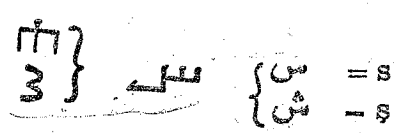
Bunda Himyerî harfi yukardan aşağı çevrilip bir dil'ı ihmâl edilmek sûreiyle Kûfî harf vücûda gelmiş ve Türkçede «Nesih» şeklinde telâffuz edilen Nesh yazısında ise Himyerî'deki iki çizgi kısaltılmıştır; Nesih harfinin altındaki nokta muahhar bir ilâvedir: Çünki Arap yazısında noktalama İslâmyyetten sonra vukuua gelmiş bir teceddüd mâhiyyetindedir; onun için aşağıdaki şekillerde de noktalar nazar-ı-dikkate alınmamalıdır.

⊐	ت	ج	= C

Yukarıki harfin aksine olarak bunda Himyerî şekline bir çizgi ilâve edilmiş ve Nesih yazısında da bu şekil değirmileşmiştir.

⊃	ك	ر	= R

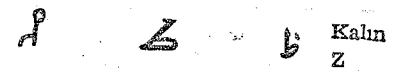
Bu harfin şeklinde hiç bir değişiklik olmamış, yalnız Nesih'de inhinâ derecesi hafif nisbette azalmıştır.

Cenup yazısında birincisi şâkuulî ve ikincisi de sağdan sola yazılan bu iki harfin yegâne husûsiyyeti, her ikisinin de üçer dişli olmasıdır: Kûfî yazısında bu husûsiyyet her iki sese şâmil tek bir harfle ifâde edilmiş ve Nesih yazısında da bu tek şekil İslâmiyyetten sonra üç nokta ilâvesiyle ikiye ayrılmıştır.

Sâbii - Himyerî	Kûfî	Nesh	
			Kalın S

Sâbii - Himyerî yazısında şâkuulî vaziyette bulunan bu harf Kûfî'de devrilerek ufkî vaziyete getirilmiş ve Nesih yazısında da Himyerî'de olduğu gibi münhanileşmiştir.

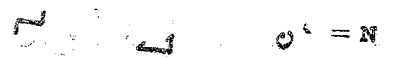
Bu harfin de Himyerî ve Kûfî şekilleri arasında yukarıki harfin uğradığı ufkileşme tahavvülü olmuş ve Nesih'de de üst çizgi şâkuulileşmiştir: Nokta muahhardır.

Bunda da Himyerî şekil şâkuulînden ufkiye tahavvül etmiş ve inhinâ peydâ eden Nesih şeklinde de ortaya bir işâret ilâve edilmiştir.

Bu harf de Himyeriden Kûfî'ye inkılâb ederken devrilmiş vaziyettedir: Nesih'de inhinâdan başka bir değişiklik olmamıştır.

Bu şeklin Himyerî'deki alt çizgisi Kûfî'de hazfedilmiş, Nesih'de bundan evvelkiler gibi bir inhinâ hâsıl olmuş ve noktalama devrinde de bir nokta ilâve edilmiştir.

Sâbii - Himyerî şeklindeki dâirenin içinde bulunan çizgi dâirenin altına getirilip bir de ufkî çizgi ilâve edilmştir; Nesih'de inhinâdan başka bir değişkilk yoktur. Bununla berâber, Himyerî yazısında bu harfin iki dâireden mürekkep şöyle bir şekli de vardır:

Bu şekle göre, Kûfî yazısında bu Himyerî harfi ufkî vaziyetten şâkuuliye getirildikten sonra, altta kalan dâirenin yarısı hazfedilmiş de olabilir.

Her halde bu vaziyet, Kûfî ve Nesih gibi şimâlî Arap yazılarının teşekkül ve inkişâfında cenup yazısının ihmâl edilemiyecek bir âmil olduğunu bütün vuzûhiyle göstermektedir.

Sâbii - Himyerî yazısını doğrudan doğruya Fenike yazısından türemiş gösteren telâkkî doğru olduğu takdirde, onunla doğrudan doğruya alâkadar olmaması lâzımgelen şimâlî Arap yazılarını yalnız Nabatî yazısından doğmuş ve ondan başka hiç bir te'sir altında kalmamış saymak, yukarda gözden geçirdiğimiz vaziyete göre pek doğru olmasa gerektir.

Şimâlî - Arabistan'ın asırlarca cenup medeniyyetinin te'siri altında kalmış olduğu da unutulmamalıdır. Finlândiya akademesi âzâsından (H. Holma) nın «Mahomet, Prophète de l'İslam» ismiyle Finceden Fransızcaya terceme edilen eserinin 1947 Mayenne tab'ının 21 ici sahifesinde bu nokta şöyle tavzih edilir:

«Cenûbî - Arap yazısıyla hakkedilmiş kitâbeler Şimâlî - Arabistan'da bile bulunmuştur: İşte bu sûretle ilk zamanlarda şimâlin cenup te'siri altında kalmış olduğu kat'î sûrette meydana çıkmaktadır.»

Bu vaziyette cenup yazısının çok mu ahhar olan şimâl yazısı üzerinde hiç bir te'siri olmamak ihtimâli nasıl vârid olabilir? İşte bundan dolayı Hicaz yazısına menşe' olan Nabatî yazısının yanında Himyerî yazısının da böyük te'siri ihmâl edilmemelidir.

2 —Şimâlî - Arabistan yazıları: Nesih ve Kûfî.

Eğer Arabistan hâricindeki Arap yazılarını da saymak lâzımgelirse, cenûbun yukarda bahsettiğimiz Sâbii - Himyerî yazısıyla Hicaz yazısından başka Ceziret-ül-Arabın şimâlindeki Nabatî yazısıyla şimâl-i garbîsindeki Sîna yarım - adasının mahkûkât yazısını da hisâb etmek sûretiyle mecmûu dört yazı nev'ine çıkarılabilir. Fakat biz burada hâlâ kullanılan Arabistan yazılarını esâs ittihâz etmiş olduğumuz için, yarım - adanın hâricinde kalan diğer ölü - yazıları mevzûumuz hâricinde telâkkî ediyoruz.

Arap yazılarının en yenisi Ceziret-ül-Arab'ın içindeki şimâl yazısıdır: Buna Garp menbâlarında «Hicaz yazısı» da denilir. Bunun teşekkülünde Nabatî yazısı başlıca âmil sayılmaktadır. Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismindeki eserinde «Arap» kelimesinin ilk defâ olarak hangi kitâbede geçtiğinden bahsedilirken, klâsik Arap diliyle ve Nabatî yazısıyla yazılmış olan bu târihî kitâbe hakkında şu izâhât verilmektedir 1958 Paris tab'ı, S. 10):

«Şimâlde (Arab) kelimesini ilk defâ olarak zikreden Namâra kitâbesi Milâdın dördüncü asrının başlarına âittir ve bu kitâbe sonradan klâsik Arapça hâline gelmiş olan şimâlî Arap dilinde yazılmış en eski mahkûkâttandır. Lisânı Arapça olmakla berâber Nabatî - Ârâmî yazısıyla yazılmış olan bu kitâbede (Bütün Araplar kralı İmru'-ul-Kays'ın menâkıbiyle âkıbetinden öyle bir şekilde bahsedilmektedir ki bu hükümdârın hâkimiyyet dâiresi şimâlî ve merkezî Arabistan bedevîleri sâhasını pek tacâvuz edememiş olduğu derhal anlaşılmaktadır».

Bu vaziyete göre, Milâdın dördüncü asrında klâsik Arap yazısı henüz teşekkül etmemiş demektir.

Sorbon profesörlerinden meşhur müs teşrık (Régis Blachère) in iki ciltlik Kur'ân-ı-Kerîm tercemesine yazmış olduğu kıymetli Medhal cildinde bu muahhar yazının teşekkül devriyle ilk kitâbeleri ve teşekkül devrindeki iptidâi hâli hakkında şu izâhâta tesâdüf edilir (İntroduction au Coran, 1959 Paris tab'ı, S. 4) :

«Altıncı asrın başlarında Şimâlî - Arabistan, üç asır evvel Pétra (= Vâdî — Mûsâ) Nabatîleri tarafından kullanılan işlek yazıdan türemiş bir alfabeye mâlikti Bu yazı tarzı maatteessüf bize tabiî ve mu'tâd şekliyle değil, Rühban yazısı şeklinde yazılmış iki kitâbe ile intikaal etmiştir: Mâbedlere konulmuş olan bu kitâbelerin Yunan, Süryânî ve Arap dillerinde yazılmış olanı Halep civârındaki Zebed'dedir ve târihi de 512 dir: Yunanca ve Arapça yazılmışolan ikincisi de Şam şehrinin cenûbuşarkîsinde bulunan Harran'dadır ve bunun da târihi 568 dir.

Taş hakkâklerinin elinden çıkan bu yazı sert ve köşelidir ve daha sonraları Irak'da tekâmül ve inkişaf edecek olan Kûfî yazısını noktası noktasına andırmaktadır. Bu bir kusurlu yazıdır, yâni sessizlerle (î) ve (û) gibi uzun sesleri ve çok defâ da uzun (â) sesini ifâde edebilmekteyse de, bunların kısa seslilerini kat'iyyen ifâde edememektedir.

Fazla olarak, kifâyetsizliğin ayrı bir tecellisi olarak da ayni şekilde bulunan bâzı harfler muhtelif sessizleri temsîl etmektedir; meselâ kelime başlarında ayni bir şekil hem (b), hem (t), hem (th), hem (n) ve hem de (y) seslerini vermektedir (23).

Her halde bu usûlün Garbî - Arabistan'da, yâni Altıncı asrın son rub'u içinde Hazret-i Muhammed'in dünyâya geleceği sıralarda Mekke şehrinde de mâlûm olması lâzımgelir. Ne kadar kusurlu olursa olsun, bu yazı sistemi o ticârî işler şehrinin simsarlarıyla ikrâzâtçılarına kâfi geldiği gibi, Mekke havâlisinin emlâk sâhiplerine de kifâyet ediyordu: Netîce i'tibâr'yle, eldeki vâsıta iptidâi olmakla berâber, tahsîs edilmiş olduğu mahdûd işleri te'mîne kâfîydi: Bu işler de hisap tutmak, alacakları kaydetmek, muhtelif mukaaveleler tanzîm etmek ve gaayet kısa mektuplar yazmak gibi şeylerdi.

Yazı nasıl hârîçten alınmışsa, levâzımının isimleri de yabancı kelimelerle ifâde edilmekteydi. Meselâ yazı kamışına (Kalem) ve cem'ine (Aklâm) denilirdi: Bu kelime Yunancanın (Kalamos) ve Süryânînin (Kalûmâ) kelimelerini hatırlatmaktadır; (Kâğıt yaprağı) mânâsına gelen (Kırtâs) ve cemi' şekli olan (Karâtis) de Yunancanın (Khartês) ve Süryânînin (Kartîsâ) kelimesini aynidir. (Levha) ve (Cedvel) mânâlarına gelen (Levh) kelimesiyle cemi' şekli olan (Elvâh) tâbîri ise Kitâb-ı-Mukaddes'in (Exode = Hurûc) kısmının XXXI inci bâbının 18 inci fıkrasındaki (Lôh) dan başka bir şey değildir.

(23) Daha sonraları, bu sessiz harfleri birbirinden ayırmak için noktalama işâretleri konuldu. Hazret-i Peygamber devrine doğru mecmûu pek küçük bir yekûn tutan bâzı harflerin vaziyetlerinde bu gibi işâretlerin kullanılmış olmak ihtimâli vardır. Fakat bu cihet pek muhakkak değildir. İ. H. D.

Mâlûm olan mânâsından başka (Yazının şey) ve (Yazı) mefhumlarını da ifâde eden (Kitâb) ile cem'i olan (Kütüb) kelimesinin de Ârâmîdeki (Ketâbâ) dan gelmiş olması çok muhtemeldir. Nihâyet (Ketb = Yazmak), (Satr = Çizmek, sıralamak) ve (Nesh = Kazımak) fiilleri de İbrânî ve Süryânî mukaabillerine bağlanmaktaır. Bu kelimelerle diğer bir çokları Kur'andan da geçmektedir.»

Şimâlî - Arabistan yazısının târihi bakımından bu izâhâtın en mühim noktası, İslâmiyyetten evvel bu yazıyla yazılmış iki kitâbeden en eskisinin Milâdî 512 târihine âid olmasında ve her iki kitâbedeki yazının da tamâmiyle Kûfîtarzına intibaak edecek bir şekli hâiz bulunmasında gösterilebilir.

Altıncı asrın başlarında, yâni Milâdın 512 târihinde kitâbe yazısı hâline gelmiş bir alfabenin en aşağı hisapla Beşinci asırda teşekkül etmiş olması lâzımgelir. Bu vaziyete göre Beşinci asrı, bugün hâlâ kullanılmakta olan Şimâlî - Arabistan yazısının teşekkül târihi olarak kabûl etmemiz pek tabiidir.

(Régis Blachère) in bu fıkrasında ihmâl etmiş olduğu mühim bir nokta vardır: Mekke'de yazı yalnız ticârî işlerde değil, edebî sâhada da kullanılmış ve bilhassa güzel şiirlerin yazılmasına hususî bir ehemmiyyet verilmiştir.

İlk Arap yazı tarzının yanlış olarak «Kûfî» denilen şekline gelince, bu yazı İslâmiyyetten evvelki kitâbelerde bile kullanılmış olduğuna göre, Irak'ın İslâmiyyetten sonra kurulmuş olan Kûfe şehrine nisbet edilmesi tabii doğru değildir. Fakat bu zühûlün mühim bir sebebi vardır. (Mahmud Es'ad Efendi) bu yazının menşeini Nabatî yerine «Satrancilî = Estrangh hêlo» denilen eski Süryânî yazasına izâfe ettikten sonra «Kûfî» ismini şöyle izâh etmektedir (Târih-i dîn-i İslâm, 1327 İstanbul tab'ı, S. 265) :

«Satrancilî hattı lisân-ı Arabîye tatbik edildikte murabba'-uş-şekl ve müzeyyen bir sûret almış ve hattı Cezm (ve Hire'ye nisbetle hatt-ı Hîrî) nâmiyle yâd olunmuş idi. Kûfe'nin inşâsından sonra (Hatt-ı Kûfî) nâmını aldı. Masûhif-i Osmâniyye hatt-ı Cezm ile yazılmış idi. Bu yazı Benî - Ümeyye zamânında ümmet-i İslâmiyyenin terakkıyyâtiyle mütenâsiben güzelleşerek isti'mâl edildi. Hatt-ı Kûfî bütün memâlik-i meftûhaya intikaal ètti ve eşkâl-u-rüsûmu tenevvü' ve isimleri tebeddül eyledi. Emevîlerden Şimâli-Afrika'ya intikaal ederek el'an Cezâyir, Tûnus, Trablus ve Fas'da müsta'mel hattı-ı Mağrıbî tevellüd eyledi».

Bu izâha göre ilk ismi (Cezm) olan o köşeli Arap yazısı İslâmiyyetten evvel meşhur ve ma'mûr bir krallık merkezi olan Hire şehrinde kullanıldığı için (Hatt-ı Hîrî) ismini almış ve İslâmiyyetten sonra gene ayni sâhada Kûfe şehri kurulunca, şehir gibi yazının da ismi değişerek «Hîrî» yerine «Kûfî» denilmiştir.

(Nesh) denilen ve «Kûfî» nin murabba'lığına mukaabil münhanî ve işlek mâhiyyetinden dolayı İslâm âleminde daha fazla kullanılarak Şimâlî - Afrika müstesnâ olmak üzere umûmî yazı hâline gelen alfabeyi de (Mahmud Es'ad Efendi) ayni cildinin ayni sahifesinde şöyle anlatmaktadır:

«Hatt-ı Neshî. — Hatt-ı Kûfî sür'atli yazıya elvermediğinden, Hicret-i Nebeviyyenin daha ilk senelerinde (Hatt-ı Nabatî) hatt-ı Neshî'ye tahvîl edildi. Bundan sonra hatt-ı Kûfî bir hatt-ı dînî olarak mahfuz kalıp kürûn-ı adîde esnâsında Kur'ân-ı Azîm-üş-Şânın istinsâlında yalnız bu hat kullanıldı. Hatt-ı Neshî dahî umûr-ı dünyeviyyede kabûl ve isti'mâl edildi. Viyana müzesinde yirmi ikinci sene'i Hicriyyede papirüs üzerine hatt-ı Neshî ile yazılmış bir iteknâme vardır».

(Mahmud Es'ad Efendi (ilim âleminde umûmiyyet'le kabûl edilen Nabatî menşei yerine yalnız Kûfî yazısı için Süryânî menşeini esâs ittihâz etmesinin sebebini de şöyle anlatmaktadır (Ayni cilt, S. 261 - 262) :

«Elyevm müsta'mel olan hatt-ı Arabî Süryânîden me'hûz olup tahavvül ede ede şimdiki hâli almıştır. Hurûf-ı muttasıla ile yazılması bu ihtimâli takviye ediyor.

Arabın evvelâ (Cezm) ve ba'dehu (Kûfî) yâd edilen elifbâsı Süryânîlerin (Satraneîlî) denilen ve kütüb-i mukaddesesinin tahrîrinde kullanılan elifbâsına çok yakındır. İbtidây-ı emrde tertîbi de müşâbih olup Ebced tertîbindeydi. Hurûfun her iki cihetteki kıyem-i adediyyelerinin müşâbeheti ve (Rahmân) ve (Hâris) gibi kelimeler ortasındaki elifin ıskaatı buna delildir. Âtiyen beyân edileceği vechile bu tertîb muahharen tebdîl olunmuştur.

Bu hattın ne vakit ahz-u-kabûl olunduğu ve ne vakittenberi lisân-ı Arabînin bu hatla yazılmaya başladığı mâlûm değildir. Her ne kadar bâzı tevârîh-i arabiyyede bu hatt ilè en evvel yazan (Ebu - Süfyân) ın pederi (Harb ibni Ümeyye) olduğu muharrer ise de zuhûrı İslâmda Hatt-ı arabî tamâmiyle yerleşmiş ve intişâr-u-taammüm etmiş olduğundan ve halbuki hatt-ı Süryânîden zuhûr-ı İslâmda müsta'mel olan hatt-ı Kûfî şekl-ü-sûretine intikaal ve o derece taammüm etmek için daha çok ziyâde bir zamâna ihtiyaç messettiğinden, bu hattın lisân-ı Arabîye ahz-ü-kabûlü daha çok eski olmak iktizâ eder».

Nabatî, Süryânî ve Kûfî yazılarının bâzı şekilleri arasında yapılacak bir mukaayese, (Mahmud Es'ad Efendi) nin bu nokta-i-nazarında haklı olmak ihtimâlini her halde te'yid edecektir. O üç yazı arasında böyle bir mukaayese yaparken, bu şekillerin Nesih yazısındaki mukaabillerini de gözden geçirmek, diğer bâzı müellifler gibi Efendi merhûmun da Nabatî'yi Nesh'in ve Süryânî'yi Kûfî'nin menşei göstermekte pek haksız olmadığını meydana çıkarabilir. İşte bundan dolayı aşağıda sağdan sola doğru Nabatî, Süryânî, Kûfî ve Nesih şekillerini sıralamakla meselenin mühim bir nisbette tavazzuh edeceği kanâatindeyiz.

Nabatî	Süryânî	Kûfî	Nesih
ﺍ	ا	ا	ا

Bu dört şekilden birincisinin diğer üçüyle hiç bir alâka ve münâsebeti yoktur; Nabatide ayni harfin:

gibi bir şekli daha varsa da o da çift çezgisiyle diğerlerinden tamâmiyle ayrılmaktadır.

Nabatî	Süryânî	Kûfî	Nesih
ﺏ	ـبـ	ـبـ	ـبـ

Yukarıki harfe nisbetle buradaki dört şekil arasında umumî bir yakınlık olduğu muhakkaktır: Bununla berâber, Nabatî harfi diğer üçünden biraz daha başka türlüdür.

ﺕ	ـتـ	ـتـ	ـتـ

Birinci harfte olduuğ gibi, bu tertipte de Nabatî şekli diğerlerinden tamâmiyle ayrı vaziyettedir.

ﻁ	ـطـ	ـطـ	ـطـ

Kalın T

Bu tertipte Nabatî şeklinin en çok Neshe yaklaşması (Mahmud Es'ad Efendi) nin nazariyyesini te'yid edecek bir vaziyet demektir.

ﻝ	ـلـ	ـلـ	ـلـ

L

Bu vaziyette de dört harf arasındaki yakınlık âşikârdır: Fakat bundan evvelki harfte olduğu gibi burada da birbirlerine en yakın olanları Nabatî ve Nesih şekilleridir.

ﻡ	ـمـ	ـمـ	ـمـ

M

Bu tertipte Nabatî şekli tıpkı birinci ve üçüncü tertiplerde olduğu gibi diğerlerinden tamâmiyle ayrılmaktadır.

ﺱ	ـسـ	ـسـ	ـسـ

S

Nabatî harfi burada da diğerlerinden büsbütün başka bir şekildedir.

Nabatî	Süryânî	Kûfî	Nesih
ﻑ	ـفـ	ـفـ	ـفـ

F

Bu tertipte dört harf arasındaki yakınlık bâriz olmakla berâber, Nabatî ve Süryânî şekillerine en çok yaklaşan Nesih şeklidir.

Her halde netîce i'tibâriyle Kûfî ve Nesih gibi Arap yazı cinslerinin umûmiy yetle Nabatîden ziyâde Süryâniye yaklaştıkları muhakkaktır; bununla berâber, şu nokta da unutulmamalıdır ki (Mahmud Es'ad Efendi) nin bâzı Şark ve hattâ Garp menbâlarına dayanan nazariyyesine uygun olarak Nabatiyi en çok andıran Nesih ve Süryâniye en çok benziyen de Kûfidir. Fakat, bütün bunlara rağmen, bugünün Garp ilmi şimâli Arap yazılarına menşe' olarak Süryânî yazısını değil, Nabatî alfabesini esâs ittihâz etmek tedir. Yalnız, şu hakikati de ihmâl etmemelidir ki, yukarda gözden geçirdiğimiz yazılar arasında menşe' birliğinden müteveilit bir yakınlık vardır ve bu yakınlık Garp âlimleri arasında da bir takım ihtilâflara sebeb olmaktadır. Meselâ Sâmî diller hakkındaki tedkikaatiyle meşhûr (Ernest Renan) ın geçen asır sonlarında neşredilmiş olmakla berâber hâlâ ilim âleminde me'haz ittihâz edilmekte olan «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» ismindeki eserinde Kûfî ve Nesih yazılarına ayrı ayrı menşe'ler gösteren şu fıkra (Mahmud Es'ad Efendi) nin nokta-i nazarını te-yid etmekte, Kûfînin Süryânîden doğduğu da kabûl edilmekte, yalnız Nesih yazısına menşe' olarak Nabatî yerine Sinâ yazısın

dan bahsolunmaktadır (1873 Paris tab'ı, S. 352 - 353) :

«...Sînâ yarım adasında, Pétra (= Vâdi-Mûsâ) da, Bosrâ'da ve Havran'da bulunmuş olan kitâbeler, Arapça olduğu umûmiyyetle kabûl edilen bir yazı külliyyâtı teşkil etmektedir. Paris millî kütüphânesinde bulunan gaayet eski bâzı yazma Kur'an nüshaları da bize Nesh'ni ilk şeklini göstermek sûretiyle bu yazının Arap alfabesi olarak müstakil bir şaksiyyete mâlik olduğunu isbât etmiştir.

(François Lenormant) la berâber ben de Nesih yazısının Sînâ yazısından çıkmış olduğunu ve Arap yazısının iki menşei bulunduğunu, bunlardan birinin (Estranghélo = Satrancili denilen) eski Süryânî yazısından doğmuş olan Kûfî yazısı ve diğerinin de tâbîri câizse (Sinaïtique = Sinâi) bir yazı olduğunu kabûl ederim. Her halde eskiden zannedildiği gibi Kûfînin ıslâh edilmiş Nesih yazısından vücûda geldiğini veyûhut Nesh'in bir Kûfî bozuntusu olduğunu kabûle artık imkân kalmamıştır.

Bunlar menşe'leri i'tibâriyle birbirinden tamâmiyle müstakil iki yazıdır ve ancak Sâmî yazılar âilesi içinde birbiriyle uzak bir nisbette karâbetleri vardır.»

Bu vaziyette kat'i bir şey söylemek kaabil olamıyacağına göre, yalnız bugünkü ilmin tesbit ettiği Nabatî menşeini göz önünde bulundurmaktan başka yapılacak bir şey yok demektir: Ancak bu telâkkî nin de değişebileceği ve bugün kabûl edilen tek menşe' yerine yarın Kûfî ve Nesih yazıları için ayrı ayrı iki menşe' kabûl edilebileceği de unutulmamalıdır; çünki mesele henüz kat'i vesikalar ve delillerle isbât edilmiş vaziyette değildir.

İşte bundan dolayı, yalnız Nabatî menşeinin esâs olduğundan bahseden âlimler bile bu eski yazının Süryânî ve Tedmür yazılarıyla menşe' birliğini ehemmiyyetle tebârüz ettirmektedirler. Meselâ meşhur müsteşrık (Clément Huart), bir ilim hey'eti tarafından te'lif ve neşredilmiş olduğunu bundan evvel de kaydetmiş olduğumuz «Notices sur les caractères étrangers anciens et modernes» ismindeki kıymetli eserin «Écriture arabe» faslında Arap yazısının târihiyle mâhiyyetinden bahsederken, bu noktanın da tavzihini ihmâl etmemiştir (1927 Paris tab'ı, S. 103 - 104) :

«İslâm dînine giren bütün milletlere kendini kabûl ettirmiş olan ve bugün yalnız Arapçanın değil, aynı zamanda Acemcenin, Türkçenin (24), Hintçenin, Malezya ve Berberî dillerinin de seslerini ifâde etmekte bulunan Arap yazısı, Tedmür ve eski Süryânî (Estanghélo = Satrancili) yazılarının da mensub olduğu müşterek menşe'den doğmuş olan Nabatî yazısından çıkmıştır.

Pâyitahtları (Vâdî-Mûsâ) daki Pétra şehrinde bulunan Ârâmî krallarının kabûl etmiş oldukları bu Nabatî yazısı onlarla berâber Şimâlî - Arabistan'a da girmişti: Bugün mâlûm olan en eski iki Arap kitâbesi, yânî (Zebed) ve Sûriye'nin mer-

(24) Bu kıymetli eser, memleketimizde Lâtin yazısının kabulünden biraz evvel intişâr etmiştir. İ. H. D.

kez sâhasındaki (Harrân) kitâbelerini istinsâh için bu yazı işte orada aranmıştır.

Habeş yazısı müstesnâ olmak üzere diğer Sâmî yazıları gibi Arapça da sağdan sola doğru yazılır; bu yazının harfleri birbirine bitiştirilerek yazılabilir; yalnız ken dinden sonraki harfle bitiştirilemiyecek olanlar müstesnâdır. İşte bundan dolayı Arap yazısı bir nevi stenografidir. Fazla olarak, Alfabedeki her harfin kelime bün yesindeki vaziyetine göre hafif sûrette değişen dört muhtelif şekli varsa da, bun - ların hepsi müşterek bir tipe bağlanmak tadır: Yalnız olduğu zaman müstakil, kelime başında önceli, ortasında aracı ve nihâyetinde sonuncu vaziyetindedir.

Asırlar boyunca aşına aşına şekil değiştirmelerinden dolayı bu harf'lerin çoğu birbirinin tamâmiyle aynı bir şekil aldıklarından dolayı, bunları birbirinden ayırd etmek için bâzan üstlerine, bâzan altlarına noktalar konulmuş ve bun'lara (Points diacritiques = Tefrik noktaları) denilmiştir.

Mısır papirüsünün kullanılması ve (Kalamus) dan gelme (Kalem) ismiyle anılan kamışla yazı yazılması, bu Nabatî alfabesinin harflerine hakkâkler tarafından taşlar üzerine kazılmış yazılarda görülmiyen münhani bir şekil vermiştir. Arap hâkimiyyeti devrine âit Mısır mezarlıklarında bulunan en eski vesika'lar bize işte öyle bir yazı göstermektedir..

Muhtelif kitâbelerle ceylan derisi üzerine yazılmış Kur'an nüshalarında görülen köşeli âbide yazısına Fırât nehri civârındaki (Kûfe) şehrinin isminden dolayı i'tibârî olarak (Kûfî) denilir. İşte buna kıyâsen ve umûmî i'tiyâda hürmeten papirüs üzerine yazılmış eski ei - yazılarına da (İşlek-Kûfî) denilebilir. Çok eski bir manzara idâme etmekte olan Mağrıb yazısı da hakîkatte işlek bir Kûfî'den ibârettir.

Klâsik devrin münhani yazısına (Nesh) denilir. Bunun başlıca iki nev'i vardır: Biri İslâm âleminin şarkında tamâmmüm etmiş olan Şark yazısı, diğeri de Orta - çağ'da İspanya'da inkişâf etmiş olan ve (Endelüs Mağrıbîsi) denilen Mağrıb, yâni Garp yazısıdır ve bu yazı Şimâlî-Afrika'da hâlâ kullanılmaktadır; yukarda da söylediğimiz gibi, hakîkatte bu bir işlek Kûfîdir.»

Bu izâhâtın en mühim noktası, bugünkü Garp ilminde Nesh'in Kûfî'den türemiş muahhar bir yazı sayılmasından ibârettir.

3 — Yazı hakkında Arap an'anesi:

Arapça yazılmış en eski kitâbenin Halep civârındaki (Zebed) de bulunmuş olduğundan ve bunun Altıncı asır başlarına, yâni Milâdın 512 târihine âid olduğu tesbit edildiğinden yukarda bahsetmiştik. Bu vaziyete göre şimâlî Arap yazısının en aşağı hisapla Milâdın Beşinci asrında teşekkül etmiş olması lâzımgelir. Halbuki Arap an'anesine göre yazının Hicaz'a girişi İslâmiyyetten a'zami bir nesil evveldir, yâni Altıncı asra müsâdiftir; ilk giren yazı da Ara pyazısı değil, (Satrancili = Estanghélo) denilen eski Süryânî yazısıdır.

Zâten o zamâna kadar Arabistan'da

muhtelif ecnebî yazıları kullanılmıştır ve bunları kullananlar da Araplar değil, umûmiyyetle yabancılardır! Netice i'tibâriyle bu Arap an'anesi, Arap kültür târihinin aleyhinde bir an'ane demektir ve hakikate tamâmiyle mugaayyirdir.

(Corci Zeydân) in «Medeniyyet-i İslâmiyye târihi» nde muhtelif menbâlarına istinâden bu tuhaf mesele şöyle hülâsa edilir (Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 99-100) :

«Irak'da bulunan Süryânîler, Süryânî lisânını müteaddid şekillerde yazarlardı. O cümleden (Hatt-ı Satrancîlî) nâmını verdikleri bir hat var idi ki Kitâb-ı-Mukaddes'i bununla yazarlardı. Araplar bu yazıyı İslâmiyyetten evvelki birinci asırda (25) iktibâs eylediler. Bu iktibâs, daha sonra zuhûr eden devr-i intibâha bâis olan esbâbdan birini teşkil etti. İşte bu yazıdan (Hatt-ı Kûfî) türedi. Her iki hat arasında bulunan müşâbehet bugüne kadar pâydâr durur.

(Hatt-ı Satrancîlî) yi Araplara nakledenlerin kimler olduğu hakkında ihtilâf vardır. En meşhur rivâyete göre bu hat Araplara (Enbâr) ahâlisi vâsıtasıyla intikaal eylemiştir. Şöyle ki: Enbâr ahâlisinden (Bişr ibni Abdülmelik-il- Kindî) nâmında biri - ki (Dûmet-ül-Cendel) emîri (Ükeydir ibni Abdülmelik) in birâderi idi - bu yazıyı (Enbâr) da öğrendikten sonra Mekke'ye giderek orada (Muâviye) nin pederi (Ebû - Süfyân) ın hemşîresi olan (Sahbâ' bint Harb ibni Ümeyye) ile izdivâc eyledi. Bu münâsebetle Mekke a-

hâlisinden bir kaç kişiye bu yazıyı öğretti. Müteâkiben İslâmiyyet zuhûr ettiği zaman Mekke'de Kureyş'den yazı bilenler çoğalmış idi. Araplara yazıyı ilk nakleden zâtin (Ebû - Süfyân ibni Ümeyye) olduğuna dâir bâzı müverrihlerce hâsıl olan yanlış zehâb işte bundan neş'et ediyor.

Velhâsıl her halde şu sâbit oluyor ki Araplar Hicretten biraz zamân evvel (Hatt-ı Nabatî) yi Şâm'a (= Sûriye'ye) ticâret için azîmetleri esnâsında (Havran) dan ve (Hatt-ı Kûfî) yi de Irak'dan öğrendiler. Her iki yazı İslâmiyyetten sonraki zamanlarda dahi anlarca mârûf kaldı. En müreccah tahmîne göre Araplar bu iki yazıyı kullanmakta devâm ederek (Hatt-ı Kûfî) nin selefi olan (Hatt-ı Satrancîlî) nasıl Süryânîler tarafından kütüb-i mukaddese-i îseviyyenin tahrîrine tahsîs edilmiş ise, (Hatt-ı Kûfî) de araplarca Kur'an ve sâir nusûs-ı dîniyyenin tahrîrine ve (Hatt-ı Nabatî) dahî mürâselât ve mükâtebât-ı âdiyyeye tahsîs edilmiştir.»

(Mahmud Es'ad Efendi) de «Târih-i dîn-i İslâm» ında gene Arap menbâlarına istinâden Arap yazısını ilk yazan an'anevî şahsiyyetin «Beni-Tayy» dan (Murâmir) isminde biri olduğunu kaydettikten ve aynî an'aneyi aynen anlattıktan başka, İslâmiyyetten evvel Hicaz'da okuyup - yazmanın Yahudilerle Hıristiyanlara mün hasır olduğundan şöyle bahsetmektedir (C. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 262-263) :

«... Ba'dehu bunu Enbâr ehline ta'lîm ettiler. (Dûmet-ül-Cendel) sâhibi (Ü-

(25) Yâni Milâdın altıncı asrında.

İ. H. D.

keydir ibni Abdülmelik) in birâderi (Bişr ibni Abdülmelik) Enbâr'da taallüm etti. Mekke'ye giderek (Ebû - Süfyân) ın kız - kardeşi (Sahbâ bint Harb ibni Ümeyye) ile tezevvüc eyledi. Mekke halkından bâzıları andan teallüm eyledi. Bu sûretle Kureyş'den yazı yazanlar çoğaldı.

Hat, kabl-el-İslâm ve hattâ ba'd-el-İslâm bir müddet Yahûd-u-Nasârâya münhasır idi. Hattâ Hicaz ehli iki fırkaya tefrîk olunurdu; biri Ehl-i-Kitâbdır ki Yesrib'de (= Medine'de) mukim Yahûd ile Nasârâdır; diğeri Ümmîlerdir ki Mekke ahâlisidir. Hicrete muâsır olan Cezîret-ül-Arab'da ve biraz müddet evvel Araptan tahsîl görmüş kimseler hep Ârâmî veyâ İbrânî terbiyesi almışlardı; dîn-i İslâmın mübeşşirleri olan Hunefâ (26) dahî Tevrât'ı okumuşlardı. Bunun da sebebi Cezîret-ül-Arab'da yerleşmiş olan bir takım kabâil-i Hahûd'un mevcûdiyyetidir.

Her ne kadar bâlâda kabl-l-Bi'se Kureyş'den yazı yazanlar olduğu gösterilmişse de, anlar eşhâs-ı ma'dûdeden ibâret tir.»

Arap yazısının menşei ve teşekkül târihi hakkında yukarda gözden geçirdiğimiz iki eserin Arap menbâlarından telhis etmek sûretiyle ileri sürdükleri esaslar şöyle sıralanabilir:

1 — (Kûfî) denilen en eski Arap yazısını ilk yazan an'anevî şahsiyyet «Beni-Tayy» kabilesinden (Murâmir) dir;

2 — (Murâmir), «Estranghélo = Satrancîlî» denilen eski Süryânî yazısını esâs ittihâz ederek tertib etmiş olduğu «Kûfî» yazısını ilkönce Irak'ın (Enbâr) ahâlisine öğretmiştir;

3 — «Bâdiyet-üş-Şâm» daki (Dûmet-ül-Cendel) şehrinin emîri olan (Ükeydir ibni Abdülmelik il-Kindî) nin kardeşi (Bişr ibni Abdülmelik) Enbâr'a gidip okuyup yazma öğrendikten sonra Mekke'ye gelerek meşhûr (Ebû — Süfyân) ın kız - kardeşiyle evlenip yerleşmiş ve işte bunun üzerine bâzı Mekkelilere Irak'da tahsil ettiği «Kûfî» yazısını öğretmiştir;

4 — İşte bundan dolayı bâzı Arap menbâlarında Süryânî yazısının Arapçaya tatbiki (Ebû - Süfyân) a izâfe edilmişse de doğru değildir; zâten daha evvel de gördüğümüz gibi aynî rol (Ebû - Süfyân) ın babası (Harb ibni Ümeyye) ye izâfe edilmiştir;

5 — «Satrancîlî» denilen eski Süryânî yazısının ilk defâ olarak Arapçaya tatbiki İslâmiyyetten evvelki asırda, yâni Milâdın Altıncı asrında olmuştur ;

6 — İşte bundan dolayı İslâmiyyetten evvel ve hattâ sonra Arabistan'da okuyup - yazma bilenler Yahudilerle Hıristiyanlardan ibâretti;

7— Araplardan tahsil görmüş kimseler hep Ârâmî yâhut İbrânî kültürü almışlardı;

8— «Kûfî» denilen ilk Arap yazısının teşekkülünden sonra ve İslâmiyetten evvel okuyup - Yazma bilen Kureyşiler «Eşhâs-ı ma'dûde» den, yâni bir kaç kişiden ibâretti;

9 — «Kûfî» yazısının Irak'dan gelmiş olmasına mukaabil, «Nabatî» yazısından doğan «Nesh» de Sûriye'den gelmişti.

(26) «Hanîf» kelimesinin cem'i: İslâmiyetten evvel Allahın birliğine îmân eden zümre.

İ. H. D.

Bu eski Arap an'anesinin burada dokuz esâsa ayırarak sıraladığımız menkulâtı içinde bugünkü ilmin kabûl edebileceği tek bir nokta yoktur.

Her şeyden evvel bir kere «Kûfi» yazısının mûcudi sayıldığı için hakkında bir çok rivâyetler mevcûd olan (Murâmir) ismindeki şahsiyyet tamâmiyle efsânevi ve mevhum bir mûcittir. Nitekim (Ernest Renan)ın bundan evel de bahsi geçen Sâmi diller târihinin şu fıkrasında bu efsânevi şahsiyyetin ismi bile Süryâniden muharref gösterilmektedir (1878 Paris tab'ı, S. 351-352) :

«... Araplar, alfabelerinin mûcidi olarak (Morâmer) i ileri sürmekte müttefiktirler; fakat bu isim tahlil edildiği takdirde, Süryânî râhiplerinin ünvânı olan

kelimesini bulmamaya pek imkân kalmaz; bu (Morâmer)in dolaştığı sâhalara göz gezdirildiği takdirde ise, ilkönce Irak'daki (Enbâr) a yerleştiği ve ondan sonra da (Hîre) ye gittiği görülür: İşte orada bir Kureyşînin ve diğer bir rivâyete göre de bir Kindînin kendisinden yazı öğrendikten sonra Mekke'ye idhâl ettiğinden bahsedilmektedir. »

(Ernest Renan), yukarda bahsi geçen ve «Kûfi» yazısını Irak'dan Hicaz'a nakletmiş olduğundan bahsedilen (Bişr ibni Abdülmelik)in yazıyı işte bu (Murâmir)den öğrenmiş olduğunu bir hâşiye ile tesbit ettikten sonra, bu Arap an'anesine âit bir şi'rin Araplara hitâb eden Fransızca tercemesini de şöyle nakletmektedir (Ayni eser, S. 353-354) :

«... Araplar, alfabelerînin menşeini (Enbâr) mektebine bağlamakta müttefik tirler. Bunu isbât için bir Kindî şâirin (M. Fresnel) tarafından terceme edilmiş olan şi'rinden şu parçayı iktibâs etmekle iktifâ ediyorum:

— (Bişr) in size etmiş olduğu hizmeti inkâr etmeyin; çünki o sizin iyi bir mürşidiniz ve parlak bir dâhîniz olmuştur.

Size (Cezm = Kûfi) yazısını getiren işte odur:

Karma - karışık dağılan şeyleri zaptetmeniz işte o sâyede mümkin olmuştur;

Mechûlât içinde kaybolup giden şeyleri tesbît edip unuttuklarınızı toplamak ve kendinize mâl etmek işte o sâyede imkân dâhiline girmiştir.

İşte o zamandanberi (kalemleriniz) i ileri geri işletip duruyorsunuz ve (Kisrâ) ile (Kaysar) imkilere (27) karşılık tutabileceğiniz yazılara sâhib oluyorsunuz.

İşte bu sâyede Himyer'în (Müsned) denilen yazısıyla Himyerî kalemlerinin yapraklar üzerine sıraladıkları satırlara muhtâc olmaktan artık kurtulabilirsiniz.»

İ. H. D.

(27) Yâni İranlılarla Bizanslılarınkine.

(Murâmir) in efsânevî bir şaysiyyet olınduğu yalnız Süryâni raâhiplerinin ünvânından muharref bir isim taşımasıyla değil, ayni zamanda çok muahhar ve hattâ İslâmiyyetle muâsır bir devirde yaşamış gösterilmesiyle de sâbittir: Çünki «Kûfi» yazısını (Enbâr) dan (Mekke) ye, yâni Irak'dan Hicaz'a nakletmiş olduğundan bahsedilen (Bişr ibni Abdülmelik) o yazıyı işte bu efsânevî adamdan öğrenmiştir; (Bişr) ise İslâmiyyetin ilk yıllarında (Dûmet-ül-Cendel) emirliğinde bulunan (Ükeydir ibni Abdülmelik) in kardeşidir! Bu vaziyete göre o efsânevî (Murâmir) in de İslâmiyyet devrinde veyâhut İslâmın zuhûrundan biraz evvel yaşamış olması lâzımgelir: Halbuki, bundan evvel de gördüğümüz gibi, Halep civârındaki (Zebed) de bulunan en eski Arapça kitâbe Milâdın 512 târihine, yâni İslâmiyyetin zuhûrundan yüz küsur sene evveline âittir; fazla olarak, 512 târihinde kitâbelere geçebilmiş bir yazının hiç olmazsa bir asırlık bir teşekkül târihi olmak lâzımgelir. Bu hisâba göre de Kûfi yazısının Beşinci asırdan sonra teşekkül etmiş olmak ihtimâli yok demektir.

Arabistan'da yazının İslâmiyyetten evvel ve hattâ sonra da bir müddet Yahudilerle Hıristiyanlara münhasır kaldığı, münevver Arapların da Ârâmi ve İbrâni yazıları kullandıkları hakkındaki rivâyetler de ayni sebeplerden dolayı tamâmiyle yanlış ve hakikate mugaayyirdir; hattâ Câhiliyyet devrinde yabancı dillerden Arapçaya terceme edilmiş bâzı kitaplar bile bulunduğu tesbit edilmiştir. (Ernest Renan), yukarda bahsi geçen Sâmi diller târihinde bu noktayı şöyle anlatır (1878 aris tab'ı, S. 352) :

«... (M. Sprenger) İslâmiyyetten evvel de Araplardan en aşağı hisapla bâzı kimselerin okuyup - yazma bildiklerini ve hattâ bâzı meşkûk kitapların Arapçaya terceme edilmiş eserler olduğunu bütün vuzûhiyle isbât eden kat'î deliller elde etmiştir.»

Sorbon profesörlerinden (Régis Blachère) de Kur'ân-ı - Kerim tercemesine Medhal olarak te'lif ettiği «İntroduction au Coran» ismindeki kıymetli eserinde Mekke'de okuyup - yazma nisbeti meselesinden şöyle bahsetmektedir (1959 Paris tab'ı, S. 6) :

«Altıncı asrın sırlarında Mekke ile Hicaz'da yazı san'atı istisnâî bir şey olmadığına göre, acabâ intişar nisbeti ne olabilir?

Hadîse nazaran Hazret-i Muhammed devrinde, mukaddes şehirde okuyup - yazma bilenlerin sayısı takrîben on beşten fazla değildi. Bununla berâber, şu noktayı da tesbît edelim ki bu rivâyet (Ümmî) kelimesinin yanlış bir tefsîrinden mütevellittir; çünki, aşağıda göreceğimiz gibi, bu kelimeye (okuyup - yazma bilmez) mânâsı tamâmiyle yanlış olarak izâfe edilmektedir.

Hakikatte ise, Mekke gibi bir ticâret merkezinde kalem tutmasını bilenler pek çoktu. Fazla olarak, kâtibin tefeciyle karıştırılarak istihfâf ve istiskaal edildiği bedevî muhitlerinde vukua gelen ahvâle tamâmiyle mugaayir olmak üzere, kalem kullanmasını ve yazı okumasını bilen bir adam Mekke ile komşusu olan Tâif şehrinde oldukça i'tibâra mazhar olurdu.»

Bu fıkranın altında bulunan (6) nu-

maralı hâşiyede de Profesör (Régis Blachère) Mekke'de okuyup - yazma bilenlerin sayısını on beşe münhasır gösteren rivâyet münâsebetiyle şu mühim noktayı tavzîh etmektedir:

«Lammens'in reddettiği bu rivâyet fîlhakika müdafaa imkânından mahrumdur. Fazla olarak (İbni-Sa'd) in toplamış olduğu muhtelif Hâdislerden anlaşıldığına göre Medîne Müslümanlarının esir etmiş oldukları Mekkelilerin her biri on Medîne gencine okuyup - yazma öğretmek şartiyle âzâd olmuşlardır. Nihâyet şu kadar denilebilir ki yazı san'atı Medîne'de azdı ama Mekke'de öyle değildi. Zâten o Hadîslerden biri bu noktayı tamâmiyle tavzîh etmektedir.»

Mekke'de okuyup - yazma bilenlerin sayısını on beşe münhasır gösteren rivâyetin doğru olmadığı (Régis Blachère) in İslâm menbâlarına istinâden Vahy - kâtipleri hakkında verdiği şu izâhâtla da sâbit olmaktadır (Ayni cilt, S. 12-13) :

«Hazret-i Muhammed'in maiyyetinde kâtiplik etmiş zevâtın isimleri mâlûmdur. Bunlara âit bir çok listeler varsa da, bu kâtiplerin hangi devirlerde o vazîfelere başlamış oldukları hiç birinde tavzîh edilmediği gibi, aralarında tevâfuk da yoktur.

(Moâz ibni Cebel) in, (Ubeyy ibni Kâ'b) in ve (Zeyd ibni Sâbit) in isimleri hemen bütün listeler arasında müşterektir; (Ebu-d-Derdâ) ile (Ebu-Zeyd ibni Sakan) isminde bir zâtin isimleri de hepsinde sık sık geçmektedir; istikbâlin halîfeleri olan (Ebu-Bkr), (Ömer) ve (Ali) nin isimleri de musarrahtır. İşte bu sûretle (Kâtipler)in yekûnu kırkı bulmaktadır: Bunların (Ali) ve (Ebu-Bekr) gibi bâzıları ilk ihtidâ eden eshâptandı ve (Ebu-Süfyân) gibi bâzıları da son saat mühtedîlerindendi.»

Yalnız Vahy - kâtiplerinin mâlûm olan sayısı kırkı bulduktan sonra, Câhiliyyet devrinin sonlarında Mekke'de okuyup yazma bilenlerin on beş kişiden fazla olmadığını nasıl iddiâ edilebilir?

(Mahmud Es'ad Efendi) de «Târih-i din-i İslâm» ında bu meseleyi şöyle izâh etmektedir (1327 Istanbul tab'ı, S. 264 — 625) :

«Hattın Medîne'ye dühûlü. — Yesrib (= Medîne) halkı çiftçi bir kavm olduğundan okuyup - yazma bilmezlerdi. Hat, orada Hicret-i Nebeviyyeden sonra intişâr etmiştir.

Şöyle ki; Bedir muhârebesinde sanâdîd-i Kureyş'den vesâireden yetmiş kişi esir düşmüş ve her birine fidyei-necât olarak bir mikdâr mâl tâyin edildiği gibi, bunu edâ edlemiyenler için dahî medîne ehlinden onar çocuğa yazı ta'lîm etmeleri şart kılınmış idi. Edâv-ı mâle muktedir olamayanlardan her biri on çocuğa yazı öğretmedikçe ıtlâk olunmazdı.

Bu sûretle hat Medîne'de intişâr ettiği gibi, gerek zamân-ı Nevebîde ve gerek ba'dehu hangi nâhiye fethedilse orada teammüm eyler idi.

Sadr-ı İslâmda yazı ile iştihar eden lerden bâzıları kibâr-ı eshâbdan Ömer, Osman, Ali, Talha, Ebu - Ubeyde, Ubeyy-ibni-Kâ'b, Zeyd-ibni-Sâbit, Yezîd ibni Ebî-Süfyan'dır. Hazret-i ePygamber'in kâtipleri kırk üçe bâliğ olmuştu.»

İşte bütün bunlardan anlaşılacağı gibi, bâzı Garp müelliflerince eski Yunan demokrasisine bile tercih edilen Mekke cumhûriyyetinde okuyup - yazma çok yaygın bir haldeydi ve zâten Şark'la Garb'ın ticârî ve iktisâdî münâsebetlerini tanzim eden bir merkezin başka türlü olmasına imkân yoktu. Bilhassa muahhar İslâm âleminde bu bakımdan yanlış bir telâkkiye meydan veren en mühim sebep, İslâmiyyetten evvelki devre «Câhiliyyet» ve Mekke halkına da «Ümmî» denilmesinde gösterilebilir: Hakikatte ise bu tâbirlerin her ikisi de yanlış tefsîr edilmektedir; çünki bunlar okuyup - yazma mefhûmiyle değil, Müslümanlıktan evvelki dinî vaziyetin iptidâîliği ile alâkadardır.

(Mahmud Es'ad Efendi) merhum, gene o kıymetli «Târih-i din-i İslâm» ının birinci cildindeki «Cezîretül-Arab'ın fünun ve edebiyyâtı» faslında târihî bir ıstılâh şeklini almış olan «Câhiliyyet» tâbirini şöyle izâh etmektedir (1327 Istanbul tab'ı, S. 279) :

«Bi'set-i Nebeviyyeden evvel Cezîretül-Arab'ın bulunduğu hâl, ki Arabın devr-i kahramânisidir, (Câhiliyyet) ile tavsîf edilmekte ise de, bundan maksat emr-i dinde cehldir; yoksa rab ulûm-u-fünundan bi-l-külliyye bi-behre değildi...»

Efendi merhum, yanlış olarak «Cehâlet»le karıştırılan «Câhilliyylet» mefhûmunu işte böyle izâh ettikten sonra, o zamanki Arapların umûmî kültür seviyyesi hakkında da ayni cildinin ayni ve müteâkıp sahifelerinde şu izâhâtı vermektedir :

«... Cezîret-ül-Arab'da kasabât (= kasabalar, şehirler) ve mukîm ahâlî (= hazariler) mevcûd olduğu gibi, ticâret dahî hayli ilerlemiş idi. Ale-l-husûs Arab gayet rakik ve hissi bir şiir husûle getirmişti ki bu hâl anlara ismâd edilen kabalık ile kaabil-i te'lif değildir.

Arabın nasıl zeki bir kavm idüğü bâlâda görülmüştü. İşte bu zekâları onları tedricen temeddüne sevketmiştir. Eğer mevki'leri müsâid olsaydı, Dicle ve Fırât sâhilinde ikaamet eden diğer ümem-i Sâmiyye veyâhut Arabiyye-i-Saîde'yi teşkîl eden Yemen ahâlisi gibi bir derece-i medeniyyete vâsıl olurlardı. Arabın zamân-ı (Câhiliyyet) i, Yunanlerin edvâr-ı evveliyyesine müşâbih olup medeyyetin her iki kavimdeki neşv-ü-nemâsı evsâf-ı müteşâbihe ibrâz etmektedir».

Tıpkı (Câhiliyyet) kelimesi gibi, (Ümmî) tâbiri de yanlış tefsîr edilmiş, birincisinin «Cehâlet» zannedilmesine mukaabil, ikincisi de «Okuyup - yazma bilmiyen kimse» mânâsına alınmış ve hattâ asırlardanberi hep o mânâya kullanılmıştır.

Son zamanlarda Garp âlimleri bu telâkki üzerinde ehemmiyetle durmakta ve bunun yanlışlığını muhtelif delillerle tenvir etmektedirler. Meselâ Paris Edebiyyât fakültesiyle Şark dilleri mektebi profesörlerinden kıymetli müsteşrık (Régis Blachère)in Kur'ân-ı-Kerim tercemesine Medhal olarak yazdığı cildin başlarında bu nokta şöyle izâh edilir (İntroduction au Coran, 1959 Paris tab'ı, S. 8):

«(Nebiyy-i ümmî) terkîbi (câhil Peygember) yâhut (okuyup - yazma bilmi-

yen Peygamber) mânâsına gelmez, (Müşriklere gönderilmiş Peygamber) mânâsına gelir ve Arapçanın (Ümmet) kelimesinden çıkmış olan bu (Ümmî) vasfı hiç şüphesiz ki İbrânî dilinin (Dünyâ milletleri) ve (Müşrikler) mânâlarına gelen ve Medîne yahudilerince de mâlûm olması îcâb eden (Ummot hâ-olâm) tâbîriyle alâkadardır».

(Profesör (Blachère) bu izâhını bâzı İslâm ve bilhassa Arap menbâlarıyla da te'yid etmektedir. Bu vaziyete göre «Câhiliyyet» kelimesinin de, «Ümmî» sıfatının da okuyup - Yazma meselesiyle hiç bir alâkası yok demektir.

Netîce i'tibâriyle okuyup - yazma bilenlerin bilhassa Mekke'de mühim bir yekûna bâliğ olduğu muhakkaktır. Yalnız, yukarda gözden geçirdiğimiz Arap an'anesinde yanlış olarak pek muahhar ve adetâ İslâmiyyetle muâsır sayılacak kadar yeni teşekkül etmiş gösterilen yazının Beşinci asra dayanacak kadar eski olduğu bundan evvel bahsi Arapça kitâbelerle sâbit olmakla berâber, o zamanki şeklinin aşağıda gözden geçireceğimiz iptidâî vaziyetini de inkâra imkân yoktur.

4 — Noktalama ve harekeleme inkılâbı:

İslâmiyyetin zuhûrune kadar çok iptidâî bir vaziyette kalan Arap yazısının başlıca müşkilâtı şu üç noktada toplanabilir:

1) Bâzı Garp âlimlerinin yukarda gözden geçirdiğimiz ifâdelerinde gördüğümüz gibi, Arap yazısının menşeinden i'tibâren asırlar geçtikçe bir takım harfler aşına aşına birbirini andıran istihâlelere uğramış ve işte bundan dolayı her hangi bir şeklin hangi sesi veyâhut sesleri ifâde ettiği anlaşılmayacak bir hâle gelmiştir. Bunun ne demek olduğunu anlamak için en çok kullanılan (Nesih) yazısından bir iki misal göstermeyi zarûrî görüyoruz. Meselâ şu:

ب

şekli Arap fonetiğinin hem (B), hem (T), hem (Th) seslerini ifâde edebilir! Tıpkı bunun gibi:

ح

harfi de hem (C), hem (H), hem (Kh) seslerinin işâretidir.

ز

Şekli de hem (R), hem (Z) okunabilir. Tıpkı bunun gibi, iki muhtelif ses ifâde eden diğer bir takım harfler daha vardır; meselâ:

س

şekli hem (S), hem (Ş) karşılığıdır.

ط

Harfi de hem kalın (T), hem kalın (Z) seslerini verebilir.

ف

Şekli ise hem (F), hem (K) karşılığıdır.

Böyle bir yazı ile Kur'an okumak şöyle dursun, alelâde bir mektup okumak bile mühim bir ustalık meselesidir ve ancak ayni bir kelime içinde bulunan diğer harflerin yardımıyla, yâni karîne ile yazı sökülebilir: Bu vaziyet, âdetâ bir bilmece halli gibi bir şeydir ve yazandan ziyâde okuyanı müşkil vaziyette bırakır.

İşte bu böyük mahzûra karşı İslâmiyyetten sonra noktalama çâresi bulunmuş ve o sâyede her sese mukaabil ayrı bir harf te'min olunmuştur. Meselâ yukarıki işâretlerden birincisinin altına bir nokta konularak (ب =B), üstüne iki nokta konularak (ت = T) ve gene üstüne üç nokta konularak (ث = Th) harfleri elde edilmiştir.

İkinci şekil de ayni muâmeleye tâbi' olmuş ve noktasız vaziyeti (ح = H) sayılmış, içine bir nokta konulmak suretiyle (ج = C) ve nihâyet üstüne bir nokta konulmak sûretiyle de (خ = Kh) harfleri vücûda getirilmiştir.

Üçüncü harfte noktasız vaziyet (ر = R) ve üstünde bir nokta olan şekil de (ز = Z) hâline gelmiştir.

Dördüncü şekilde noktasız vaziyet (س = S) ve üç noktalısı da

(ش = Ş) sayılmıştır.

(ظ) şekli noktasız vaziyetinde kalın (T) ve noktalı vaziyetinde de kalın (ظ = Z) dir.

(ق) harfi ise hiç noktasız bırakılmamış, üstünde bir noktalı şekli (F) ve iki noktalı şekli de (K) i'tibâr edilmiştir.

Bu noktalama usûlüne «Tenkıyt» ve «İ'câm» denilir.

2) Eski Arap yazısında gerek kısa, gerek uzun sesli harflerin mevcûd olmaması da o yazının okunmasının son derece güçleştiren ikinci bir âmildir. Meselâ Kaahire'de bulunan eski «Hicaz» yazılı bir Kur'an nüshasında

قال = kaale) kelimesi

قل = kl) ve

صالحات = Sâlihât) kelimesi de

صلحت = slht) şeklinde yazılmış tır. Tıpkı bunun gibi, diğer bir takım eski nüshalarda da

كتاب = kitâb) kelimesi

كتب = ktb), (

انهار = enhâr) kelimesi (

انهر = snhr), (كافرون = kâfirûn) kelimesi

كفرون = kfrûn)

مسلمات = müslimât) kelimesi (

مسلمت = mslmt), (كلمات = kelimât) kelimesi (

كلمت = klmt) ve nihâyet (جنات = cennât) kelimesi de (جنت = cennet) şeklinde yazılmıştır.

Bu güçlükler de, gene İslâmiyyetin ilk devirlerinde bâzı sessiz harflere uzun sesli harf rolleri verilmek sûretiyle izâle

edilmiştir: Meselâ (ا) harfi indelhâce (â), (و) harfi (û) ve (ى) harfi de (î) sesini vermiye başlamış ve işte bu sûretle müfred olan (جنت = cennet) ismiyle bunun cem'i olan (جنات = cennât) şekli birbirinden ayırd edilebilmiştir.

3) Sesli harf yokluğundan hâsıl olan böyük müşkilâtı yalnız üç uzun ses işâretiyle telâfi etmiye tabii imkân olamaz. Her dil bünyesinde çok böyük bir yekûn tutan kısa sesleri ifâde edecek şekiller bulunmadıkça her hangi bir yazının zahmetsiz ve doğru okunması tabii kolay değildir. Meselâ (ktb) harflerinden mürekkeb olan (كتب) kelimesi, Arapçada ayni kökten çıkıp muhtelif mânâ ifâde eden üç muhtelif kelime şeklinde okunabilir:

A — Biri (Ketebe = yazdı),

B — Diğeri (Kütibe = yazıldı),

C — Ve nihâyet üçüncüsü de (Kütüb = Kitaplar) şeklinde sıralanır!

İşte bundan dolayı, sessizlerin arasında sesliler bulunmadıkça, bu (ktb) kelimesi (ketebe) mi, (kütibe) mi, yoksa (kütüb) mü okunacaktır? Nasıl tâyin edilebilir?

Tıpkı bunun gibi, (علم = ilm) kelimesi de (alem) ve (alime) şekillerinde okunabilir.

Bu böyük mahzur da «Hareke» denilen ve harflerin altlarıyla üstlerine konulup kısa (a/e), (i) ve (u) seslerini veren işâretlerle izâle edilmiştir: İşte bundan dolayı (Hareke) demek, netîce i'tibârîyle kısa «sesli harf» demektir. Fakat bu işâretler yalnız sesli harfler sâhasına da mün hasır kalmış değildir: Bir sessiz harfi çift okutan ve «Şedde» denilen (ّ) işâretiyle uzun (â) sesini veren ve hattâ eskiden diğer sesli harfler için de kullanılan (~ = Med), kelime sonlarında (un), (en) ve (in) seslerini verip (Tenvîn) denilen (ً) şekliyle sessiz harfleri sâkin okutan (ْ = Cezm) gibi işâretler de vardır.

Câhiliyyet yazısı İslâmiyyete intikal ederken işte bu istihâlelerle tekâmül

etmiş ve bilhassa Kur'ân-ı-Kerîm ilk devirdeki noktasız ve harekesiz şeklinden sonra artık dâimâ noktalı ve harekeli yazılmaya başlamış ve bu usul kat'î bir teâmül hâlini almıştır.

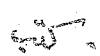
Yalnız dînî metinler hâricindeki yazılar ister el, ister matbaa yazısı olsun, hep harekesiz yazılmaktadır. Hattâ bir çok dînî yazılar bile harekesizdir. İşte bundan dolayı «Hareke», bilhassa Kur'an yazısının bir husûsiyyeti şeklini almıştır.

Gerek sessiz harfleri birbirinden ayırrd eden «Nokta» nın, gerek bâzı sessizlerin uzun sesli harf şeklini almasının ve gerekse kısa seslerle sâir telâffuz husûsiyyetlerini te'mîn eden «Hareke»nin muhtelif istihâlelere uğramak sûretiyle geçirdiği teşekkül târihi hakkında Şark menbâlarında bâzıları birbirini tutmayan bir takım an'anelerle rivâyetlere tesâdüf edilir. Bunlara mukaabil, bir de Garp menbâlarındaki son tedkikler vardır. Arap an'anelerine istinâd eden Şark menbâlarındaki rivâyetler (Corci Zeydân) ın «Medeniyyet-i İslâmiyye târihi» nde şöyle hülâsa edilmektedir (Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 Istanbul tab'ı, S. 102 - 103):

«HAREKELER. — İslâmiyyetin iptidâlarında Kur'ân-ı Azîm-üş-şân kurrâ'ın (= Hâfızların) ezberinde mahfuz bulunduğu için tilâvetinde ihtilâf zuhûrundan korku yoktu. Bundan mâadâ Kur'ânın cem'-ü-tedvîn edildiği ve ehl-i-İslâmın çoğaldığı zamâna kadar Kur'ânın nakl-i âyâtında ve elfâzının zabtında son derece dikkat ediliyordu.

Birinci asr-ı Hicrînin nısf-ı evveli geçtiği halde Kur'an hem harekesiz, hem noktasızdı. Yazıda en evvel vücûduna ihtiyaç görülen şey harekeler olduğu gibi, bu harekeleri ilk resmeden zât de 69 sene-i Hicriyyesinde vefât eden Nahv-i arabînin vâzi'-i kavâidi (Ebu-l-Esved id-Dueli) idi. Müşârünileyh kelimeleri ayırmaya, yâhut harekeleri göstermiye mahsus bir takım noktalar vaz'eyledi. Arabî elifbâyı noktalı yapan zâtin müşârünileyh olduğuna dâir hâsıl olan tevehhüm işte bu hareke işâretlerini koymaktan neş'et ediyor.

Hakikat-i halde (Ebu-l-Esved id-Dueli) tarafından yazıya vaz'olunan noktalar (Bâ=B) yi (Tâ=T) den, yâhut (Cim=C) yi (Hâ=H) den tefrik için değil, ismi fiilden ve fi'li harften (= edâttan) tefrik içindi. Zann-ı gaalibe göre müşarünileyh bu sûret-i tenkıyti Irak'da komşuları bulunan Keldânilerden, yahut Süryânilerden iktibâs eylemiştir. Çünki akvâm-ı mezkûrede bir takım böyük noktalarvardı ki bu noktalar harfin mahrecini tâyîn etmek, yâhut bulunduğu kelimenin isim, yâhut fiil, yâhut edât olduğunu göstermek için o harfin altına, yâhut üstüne vaz' olunurdu. Süryânîler meselâ

= ktb) kelimesini yazdıkları zaman bu kelime (Kitâb) ın cem'i olan isim olabileceği gibi mâz-i mâlûm veyâ mechûl de olabilir. İşte bu cihetleri tefrik etmek için o noktaların isti'mâline lüzum görmüşlerdi.

Bundan mâada bu noktaların isti'mâlinden biraz zaman evvel hareke ye-

rine kaaim olmak üzere ulemây-ı Süryâniyyeden (Ya'kuub-ur-Ruhâvî) tarafından bir takım noktalar îcâd olunmuştu ki bunlar evvel-i-emrde harflerin içine sokusturulur noktalardan ibâret iken bi-l-âhire harekât-ı selâse (Fetha = Üstün, Zamme = Ötre, Kesre = Esre) yerine kaaim olmak üzere nokat-ı müzdevice (= Çift noktalar) şekline tahavvül eyledi. Bunlar hâlâ, Süryânîlerle Keldânîlerde müsta'meldir. Bunu müeyyid-edilleden olarak (Ebu-l-Esved id-Dueli) harflere hareke koymak istediği zaman maiyyetine verilen kâtibe:

Harfi telâffuz ederken ağzımı açarsam noktayı harfin üzerine, ağzımı büzersem noktayı harfin için, aşağı doğru kırarsam noktayı harfin altına korsun!

diyerek o sûretle tenkıytde bulunmuş olmasıdır.

Daha sonra Araplar bu noktaları isti'mâl etmiye başlıyarak ale-l-ekser yazının renginden başka bir rengile yazarlardı. Kitâbnâne-i Hıdîvî'de bu şekilde tenkıyt edilmiş Kûfî yazı ile bir Mushaf gördük. Kaahire civârında Amr câmiinden alınan bu Mushaf en eski Mushaflardan ma' dûddur. Büyük kıt'ada ceylân derileri üzerine ve siyah mürekkeple muharrerdir. Hâvî olduğu noktalar kırmızı renktedir.

(Ebu-l-Esved) ın ta'rîfâtı vechile bu Mushafta harfin üzerine bulunan nokta fethayı (= Üstünü), ortasında bulunan nokta zammeyi (= Ötreyi) ve altında bulunan nokta kesreyi (= Esreyi) gösteriyor».

(Corci Zeydân) ın bu izâhâtındaki başlıca noktalar şöyle sıralanabilir:

1 — İlk Kur'an metinlerinde nokta ve hareket yoktu;

2 — Araplar içinde bu lüzûmu takdir edip ilk teşebbüse geçen zât, Hicretin birinci asrında yaşamış olan (Ebu-l-Esved id-Dueli) dir;

3 — Bu zât birbirine benziyen harfleri ayırd eden noktalarından evvel harekeleri îcâd etmiştir;

4 — (Ebu-l-Esved) in icâd etmiş olduğu harekeler daha sonra takarrür eden işâretler şeklinde olmayıp noktalardan ibârettir;

5 — Bu mûcid o icâdında Keldânî ve Süryânî yazılarında da ayni rolü oynayan noktalardan mülhem olmuştur;

6 — Hareke vazîfesi gören bu ilk noktalar, siyah yazılı metinlerden kırmızı renkleriyle ayrılırdı.

Bunların en mühimmi, harekenin harf noktalarından evvel teşekkül etmiş olması ve ilk harekelerin muahhar işâretler şeklinde olmayıp noktalardan ibâret bulunmasıdır.

Ayni menbaın 104 - 106 ncı sahîfelerinde de «İ'câm» denilen noktalama hakkında şu târihî izâhâta tesâdüf edilir:

«Hatt-ı arabî Araplar tarafından Süryânîlerden ve Nabatîlerden iktibâs edildiği zaman noktalardan hâlî idi. (Süryânî yazılar bugüne kadar noktasız durur). Noktaların sonradan ilâve edildiği müsellem ise de hangi târihte nokta konulmaya başladığı sûret-i kat'iyyede mâlûm de-

ğildir. Fakat her halde nokta vaz'ı eskidir. Karâin-i ahvâlden anlaşıldığına göre İslâmlar bâlâda zikri geçen hareketleri isti'mâl ettikten sonra, harflerin birbirinden tefrîk edilememesinden yanlış okunduğunu ve bir çok tereddüd ve iltibaslara düşünüldüğünü görerek nokta vaz'ına lüzum görmüşlerdir. Çünki mürûr-ı zamân ile Arap olmayan İslâmların mıkdârı çoğalmış idi.

Lisân-ı aslileri Arabî olmayan bu nevi İslâmlar hurûf-i hecâdan şeklen yekdiğerine müşâbih olan (Cîm = C) ve (Hâ =H), (Sîn = S) ve (Şîn = Ş), (Bâ=B) ve (Tâ = T) ve (Thâ = Th) harflerini birbirinden tefrik meselelerinde müşkilâta düşmüşlerdi. Bu müşkilâtı mülûk-i Emeviyyeden (Abdülmelik bini Mervân) zamânında Irak'da vâlî bulunan (Haccâc) ilk zât olmak üzere nazar-ı-dikkate alarak çâre-sâz olmak istedi. (İbni-Khallikân) diyor ki (C. 1, S. 125) :

— (Haccâc), maiyyetinde bulunan kâtipleri nezdine celbederek yedîğerine şeklen müşâbih olan harflerin üzerine birbirinden tefrîk için alâmât-ı mahsûsa vaz'ı lüzûmunu ihtâr eyledi. Rivayete göre bu işi der'uhde eden zât (Nasr ibni Âsım) idi. (Nasr) noktaları muhtelif yerlerde olmak üzere birer ikişer vaz'etti. Halk uzun müddet bu şekilleri isti'mâl eyledi. Noktasız yazı yazmazlardı. Fakat bu noktaların isti'mâli ile dahî yazıda tashîf (= Yanlışlıkla değiştirme, yanlış yazma) vukuunun önü alınamadığından, İ'câmı ihdâsa mecbûr oldular. Yazıda noktalar ile berâber İ'câmı da isti'mâl ederlerdi.

(İbni-Khallikân) ın bu ibâresinde öyle bir müphemiyyet vardır ki bundan ne demek istenildiği ve (Tenkıyt) ile (İ'câm) arasında ne gibi bir fark bulunduğu anlaşılamıyor.

Çünki, (Tenkıyt) ile (İ'câm) ayni mânâdadır. Bundan mâadâ (Tenkıyt) den maksat harekeler olmak da müsteb'addir. Zîrâ harekelerin vaz'ına lüzum gösteren hâl tashîfin çokluğu, yâni noktaların ihtilâfı ile kıraâette hâsıl olan ihtilâftan ibârettir. Şu hâle göre zikrolunan noktalar hurûf-i müteşâbiheyi birbirinden tefrîk etmek için (İ'câm) kabilinden olmak iktizâ eder. Maamâfih şurasa anlaşılıyor ki mûmâileyh (Nasr) bütün elifbâya noktalar vaz'etmemiştir. Yalnız kesretle vürûd eden bu iltibâsa sebebiyyet vermesinden korkulan bir kaç harfi noktalı yapmıştır.

Daha sonra dürüst okumak ancak bugünkünde olduğu gibi bütün harfleri noktalı yapmakla mümkün olabileceği anlaşılmakla ona göre noktalar konulmuş ve buna (İ'câm) nâm verilmiştir. Kitâbhâne-i-Hıdiv'de yazıların teşhîr olunduğu mahalde 91 sene-i Hicriyyesi târihini hâvî, üzerinde Arapça yazılı sazdan (= Papirüs) bir sahîfe manzûrumuz oldu. Bu yazıda noktalar mevcuttur. Şu kadar ki noktalar bâzı hurûf-i müteşâbiheye münhasırdır. Meselâ (Yâ = Y) ve (Tâ = T) den tefrîk etmek için (Bâ = B) ye nokta konulmuş. Kezâlik (Sîn = S) den ayırmak için (Şîn = Ş) nin üzerine müstevî bir şekilde üç nokta vaz'edilmiş.

Bu teşhîrgâhta küçük kıt'ada ceylân derisi üzerine yazılmış Mushaflar dahî gördük. Bunlarda da harekeleri gösteren noktalar kırmızı, (İ'zâm) için vaz'edilen

Maamafih yazıda bu hâl muttarit değildi. Bâzan eski olduğu halde noktalı ve hakereli yazı bulunduğu gibi, bâzan da daha yakın bir zamanda yazılmış iken hareke noktası olmayan yazılara da tesâdüf edilmektedir.

Bundan anlaşılıyor ki Araplar birinci asr-ı Hicrînin ortasından i'tibâren hem harekeleri, hem noktaları kullandıkları halde bunların isti'mâlinden hoşlamazlardı. Mushaflar vesâire gibi zabt-u-dikkati müstelzim olan kitaplardan başka şeylerde hareke ve noktaların isti'mâlini istemezlerdi. Noktasız yazıyı, bâ-husûs mürselün-ileyh âlim bir zât ise, mürecah addederlerdi. Rivâyete göre Devlet-i Abbâsiyye ümerâsından (Abdullah ibni Tâhir) e bir yazı gösterildiği zaman müşârünileyh:

— Noktaları olmasa ne güzel yazıdır! demişti.

— Mektupta noktaların çokluğu mürselün-ileyhin ilm-i-irfânı hakkında şüpheyi mutazammındır!

derlerdi. Bâzan noktalar yüzünden mazarratlar vukuu'bulurdu. Rivâyete göre hulefây-ı Abbâsiyyeden (Ca'fer Mütevekkil) vâlilerinden birine:

— İslâm olmayanların tahrîr-i nüfûsunu icrâ ederek mıkdarlarını bize bildir!

Diye bir emir göndermiş ve emirnâmede (İhsâ etmek = Saymak) fi'linin sıyga-i emri olan (احص = Say)

kelimesini kullanmış idi. Kelimede bulunan (Hâ = H) nin üzerinde nasılsa bir nokta hâsıl olduğundan vâlî emri (

اخص

= Hadımlaştır!) sûretinde telâkkî ederek dâhil-i vilâyetinde bulunan gayri-müslimleri toplayıp tavâşî (= hadım) etmiş ve anlardan iki kişiden mâadâsı ameliyyât-ı vâkıadan helâk olmuştur.

Kâtipler medeniyyet-i İslâmiyyenin geçirdiği devirler esnâsında yazıyı noktalı veyâ noktasız yazmakta muhayyer kalmışlardır. Fakat ekseriyyâ noktasız yazarlardı. Bunun netîcesinde bir çok ahvâlde bu husûsen garîb mamâller isimlerinde ve sâir elfâz-ı garibede iltibâs vukuu'bulmuştur. Üdebâ ulûm ve fünûna dâir olan kitaplarda nokta isti'mâlini lâzım ve muvâfık gördükleri halde, muhâberâtta nokta kullanılmasını çirkin bulduklarından inş ve hüsn-i hattaki iktidar ve gururlarına binen yalnız sözün fasâhati ve hattın güzelliğine ehemiyyet vererek tahrirde muhtasar bir üslûp ihtiyâr ve ufak beliğ cümleler ile iktifâ ederler ve fazla izâhât i'tâsını ve nokta ve hareke vaz'ını kitâbette bir acz-ü-taksîr addeylerlerdi.»

Bu izhâtın en mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

1 — Hicretin Birinci asrının ortalarından i'tibâren Arap yazısında hem hareke, hem nokta kullanılmaya başlamıştır;

2 — Harfleri birbirinden ayırmak için tatbîk edilen noktalama usûlü tedrî-

cen tatbik ve nihâyet icâb eden harflerin hepsine teşmil edilmiştir;

3 — Buna rağmen ilk zamanlarda bir müddet Araplar arasında nokta ve hareke düşmanlığı zuhûr etmiştir: Bunun sebebi, bilgisizlik iddiâsı kadar noktalama ve harekeleme güçlüğü de olabilir; netice olarak, noktalama zarûri bir ihtihâc olduğundan dolayı taammün etmiş, fakat harekeler başta Kur'ân-ı-Kerîm olmak üzere bilhassa dinî yazılara münhasır kalmıştır.

Bu meseleler hakkında (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târîm-i dîn-i İslâm» ında da bâzı mümim îzâhâta tesâdüf edilir; mesel hareke meselesinde (Ebu-l-Esved) in rolü şöyle îzâh edilmektedir (C. 1. 1327 Istanbul tab'ı, S. 267-268) :

«Elifbây-ı arabî esâsen harekâtı irâe edecek işârâttan hâli olmağla hatten müteşâbih olan kelimatın kırâetinde müşkilât rû-nümâ olurdu. Nahviyyundan (Ebû-Esved-i Dûelî) «Vefâtı: H. 69 = M. 689» hatt-ı Süryânîden üç işâret ahzetti. Bunlar hurûfun üstüne veya altına vaz'edilerek nasıl okunacağını irâe eder.

Râviler masâhife tâbiînden hangisi tarafından işâret vaz'edildiği hakkında ihtilâf etmişlerdir. Bu işâreti en evvel (Ebu-Esved) in vaz'ettiği rivâyet edilmek tedir. Nahve dâir bir kitap yazmak ve nâsın kelâmını fesâddan muhâfaza etmek istedi:

— En evvel Kur'ân ile başlamayı münâsip görüyorum!
dedi...».

(28) Ebu-l-Esved'in talebesidir.

Ayni menbâda bundan sonra (Ebu-l-Esved) in Kur'ân-ı-Kerîmi ne sûretle harekelediği (Corci Zeydân) ın yukarda gördüğümüz tafsîlâtına istinâden îzâh edilmekte ve ondan sonra da «Nokta ve Hareke ihdâsı» şöyle anlatılmaktadır (Ayni cilt, S. 270-271) :

«İlk defa iktibâs olunan Nesih elifbâsında yirmi sekiz mahreci ifâde için on beş şekil mevcûd idi. Eşkâl-i hurûfun müşâbehetinden kırâetinde müşkilât ve teşevvüşât husûle gelirdi. (Abdülmelik) zamânında Irak vâlisi bulunan nahviyyundan (Haccâc ibni Yûsuf) hurûfu yekdîğerinden tefrîka medâr olmak üzere nokta usûlünü ihtirâ' eyledi. İşbu nikaat-ı fârika hurûf-i asliyyenin üstüne veyâ altına bir, iki, üç adedde vaz'olundu. Bununla yeniden on üç şekil meydana geldi.

(İbni-Khallikân) Haccâc'ın terceme-i hâlini beyan sadedinde (Ebû-Ahmed-i Askerî) den naklen diyor ki.

— Ehl-i İslâm takrîben kırk sene müddet (Abdülmelik ibni Mervân) zamânına değin Hazret-i Osmân'ın Mushafından kırâet ettiler. Ba'dehu Tashîfât (= Yazı yanlışları) çoğaldı ve Irak'da intişâr etti. (Haccâc ibni Yûsuf) hattatlarına bil-mürâcaa hurûf-i müteşâbiheye alâmât vaz'ını emretti. Rivâyete göre (Nasr ibni Âsım) bunu der'uhde etti (28). Tek ve çift noktalar ihdâs ve hurûfun muhtelif mahallerine vaz'eyledi. Ba'dehu nâs noktasız yazmaz oldular. Halbuki nokta isti'mâliyle berâber gene tashîf (Yazı yanlışı) vâkı olurdu. Bunun üzerine hareke

İ. H. D.

ihdâs ettiler ve harekeyi noktadan sonra vaz'ederlerdi.

Bundan anlaşıldığına göre harekât noktadan başkadır ve bu da (Haccâc) zamânında vaz'edilmiştir. Bu ifâde en evvel Mushafa işâret vaz'eden (Ebû-Esved-i Dûelî) olduğu hakkındaki rivâyet-i sâbıkaya mugaayyir değildir: Çünki anın vaz' ettiği işâret de mücerred i'râb alâmâtından ibâret idi. Ana isnâd edilen rivâyâttan münfehim olan da budur.»

Bu izâhâttan çıkan neticeler de şöyle sıralanabilir:

1) Ayni şekilde yazılan harflerin birbirinden ayıran noktaların mûcidi, halk arasında (Haccâc-ı Zâlim) diye meşhûr olan Irak vâlisi (Haccâc ibni Yûsuf) dur;

2) Haccâc'ın bu icâdı doğrudan doğruya kendi eseri değildir: Onun emriyle (Ebu-l-Esved) in talebesinden (Nasr ibni Âsım) yapmıştır;

3) Hareke, noktadan sonra icâd edilmiştir;

4) Ebu-l-Esved'in evvelce icâd etmiş olduğu harekeler «İ'râb» sâhasına münhasır, yâni mahdûd olduğu için, o tertip sonradan ikmâle dilmiş demektir.

Bir de «Şedde», «Med» vesâire gibi işâretler de vardır; (Mahmud Es'ad Efendi) bunları da aynı cildinin 271 nci sahifesinde şöyle anlatır:

«Rivâyete göre (Halîl ibni Ahmed) işârâtı itmâm için (Şedde), (Medde), (Kıt'a), (Sıle) gibi şeyleri vaz'ettiği ve işâretleri tezyin eyledi. (Zamme) yi harfin üstünde bir (Vâv-ı sağîre =) şekline, (Kesre) yi harfin altında (Yâ =) şekline, (Fetha) yı dahî üstünde (Elif-i mastûha =) şekline, (Şedde) yi (Şîn başı =) ve (Sıla) yı (Sâd başı =) şekline ifrâğ eyledi».

Efendi merhum bu izâhâtı verdikten sonra, ayni cildinin 272 nci sahifesinde de:

«Nokta veyâ şekle (İ'câm) denir.» dediğine göre, (İ'câm) ı yalnız noktalama mânâsına alan (Corci Zeydân) ın yukarda iktibâs etmiş olduğumuz fıkrasında neden dolayı yanılmış ve (İ'câm) kelimesini «Harekeleme» mânâsına kullanan (İbni - Khallikân) ın ifâdesini niçin mânâsız bulmuş olduğu kendiliğinden anlaşılır: (İ'câm) esâsen hem «Noktalama» hem «Harekeleme» mânâsına kullanıldığı halde, sonraları yalnız Noktalama mefhûmuna hasredilmiş ve (Corci Zeydân) işte bundan dolayı yanılmıştır.

(Mahmud Es'ad Efendi) ile (Corci Zeydân) ın hülâsa ettikleri Arap menbâlarının bu an'anevî izâhâtına mukaabil, Garp menbâlarında bugünkü ilmin tesbit ettiği esasları da kısaca gözden geçirmek

mecbûriyyetindeyiz. Geçen asırla bu asrın Garp telâkkileri arasında bile bâzı farklara tesâdüf edilmekte olduğu için, her iki asırdan birer böyük müşrikin ifâdelerini iktibâs etmekle iktifâ edeceğiz.

Sâmi diller sâhasındaki tedkikaatiyle meşhur (Ernest Renan), «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» ismindeki kıymetli eserinde bu meseleyi şöyle izâh etmektedir (1878 Paris tab'ı, S. 370-372) :

«Kur'ânın yazılmasıyla Arap dilinin târîhi nihâyet bulmuş olduğunu söylemekte hiç bir mahzur yoktur, çünki o andan (Yâni Mîlâdın 650 târîhinden) i'tibâren bu dil bilhassa edebî ve klâsik şekli i'tibâriyle artık hiç bir değişikliğe uğramamıştır.

Bütün Müslüman memleketlerinin münevver adamları tarafından bugün yazılmakta olan Arapça ile Hazret-i Osman devrinde yazılmış olan Kur'an nüshasının lisânı arasında hiç bir fark yoktur. Yazı dili sâhasında vukua gelen inkılâpların târîhini ikmâl için, sırf gramer sâhasına âit bâzı tavzih ve tesbit esaslarının izâhından başka yapılacak bir şey kalmamıştır.

Kur'ânın yazılmış olduğu yazının kifâyetizliği ilkönce bâzı ıslâhâta lüzum gösterdi. Her halde bu yazı, çok yanlış olarak yeni bir îcat gibi gösterilmiş olan (Nesih) di. Paris millî kütüphânesinde mevcud olan gaayet eski nüshalar hep Nesih yazılıdır. Her ne olursa olsun, şurası muhakkaktır ki eski Arap yazısında iki noksan vardı ve bunların biri uzun zaman kullanıla kullanıla aşınmış bir yazı olması, biri de kendisiiç in îcâd edilmiş olmadığı bir dile tatbîk edilmesiydi.

Bu alfabe bir taraftan kendisini benimsemiş olan dilin husûsiyyetlerini kifâyetsiz bir sûrette ifâde ediyor ve bir taraftan da, bir çok harfler şeklen birbirini andırdığı için hep birbirine karışıyordu. Bu noksanlar Kur'ân okunurken böyük tereddütlere yol açıyor ve tehâlüflerle ihtilâflar fasâhat tarafdarlarını ürkütüyordu.

İşte bundan dolayı, ilk alfabenin kifâyetsizliğini izâle için iki türlü ilâve yapılmak mecbûriyyeti hâsıl oldu:

1) Ayni şekilde bulunan harfleri birbirinden ayırd edebilmek üzere noktalar tertîb olundu;

2) Yerine göre değişen sesli harflerle bâzı teâffuz husûsiyyetlerini belirtmek için harekeleme usûlü kabul edildi.

Umûmiyyetle (Hicretin 69 ve Mîlâdın 688 târîhinde vefât etmiş olan) Ebu-l-Esved'e izâfe olunan bu ıslâhâtın nasıl yayıldığı hakkında Arap müverrihleri bize az çok efsânevî bir takım tafsilât vermektedirler. Bütün bunlar içinde yalnız bu yeniliğin birinci Hicret asrına dayandığı olsun muhakkaktır.

Hazret-i Osman devrinde tertîb edilmiş olan Kur'an nüshalarında harflerin üstünde hiç bir fazla işâret bulunmadığından bahsedilir. Hattâ (Ebu-l-Esved) in ortaya koymuş olduğu tecribelerin muhâfazakâr Müslümanlar tarafından ilkönce red ve tenkîd edildiği ve kıraât hatâlarının mütemâdiyen artıp gitmesi üzerine bu tedbirlerle çârelere baş vurulduğu anlaşılmaktadır.

Filhakîka, bu teşebbüs gerek akide, gerek siyâset bakımlarından ehemmiyyetsiz bir teşebbüs değildi: Çünki müfessirlerle kaarî'leri sâbit ve muayyen bir mânâ kabûlüne mecbûr ediyordu: halbuki Kur'ânın ilk yazılış şekli onları türlü türlü okuyup mânâ vermekte serbest bırakıyordu.

İşte bundan dolayı fazla takayyütkâr olanları tatmîn için harekelerle imlâ işâretleri metin yazısından başka bir mürekkeple yazılmaya başladı. Harfleri birbirinden ayırd eden noktalara gelince, bunlar hiç bir zaman ayrı bir renkle yazılmamıştır, çünki noktanın metne hiç bir şey ilâveetmediği ve yalnız okumayı kolaylaştırdığı esâs ittihâz edilmiştir: Zâten bunlar Kûfî yazılarda ve hattâ 12-13 üncü asırlara kadar Nesih yazısında pek intizamsız bir şekilde kullanılmıştır.»

Sorbon profesörlerinden Kur'ân-ı-Kerîm mütercimi (Régis Blachère) de o kıymetli tercemesinin Medhal cildinde bu meseleyi ilmin en son teâkkilerine göre bir çok tafsilâtla izâh etmektedir; burada yalnız en mühim noktalarını iktibâs edeceğimiz bu tafsilâtın (Ebu-l-Esved), (Nasr ibni Âsım) vesâire gibi ilk ıslâhâtçılar hakkındaki fikrası şöyledir (Introduction au Coran, 1959 Paris tab'ı, S. 89-90) :

«Mütekâmil yazının Kur'âna tatbiki gerek (Paléographie = Eski yazılar ilmi), gerek İslâmiyyât sâhalarında elde edilen mâlûmât, bu işde umûmî bir görüşle değil, el-yurdamıyla ve ihtiyâcın sevkiyle hareket edilmiş olduğunu göstermektedir. Hareke îcâdının (Nasr ibni Âsım) la (Yahyâ ibni Ya'mor) a izâfesi de ayni bir devirde muhtelif hal şekillerinden bahseden faraziyyeyi te'yîd etmektedir.

Her halde iş başındaki adamlar bu teşebbüslerle alâkadâr olmuşlar veyâhut telkînâtta bulunmuşlardır. Bununla berâber, onların bu işleri zorla yaptırdıkları hakkında hiç bir emâre mevcut değildir. Bilhassa yazma nüshaların tedkikinden anlaşıldığına göre, ileri sürülen ıslâhât şekilleri kat'î bir mâhiyyet almadan evvel tedrîcen tekemmül etmek sûretiyle tamamlanmıştır.

(Abdülmelik) devrinde başlamış olan ıslâhât nesiller boyunca devâm etmiş ve ancak Hicretin 3 üncü ve Mîlâdın 9 uncu asrında kat'î şeklini almıştır. Bâzı İslâm an'anelerine göre bütün bu ıslâhât sistemini şâir (Ebu-l-Esved id-Dûelî) nin kafasından çıkarmış olan sihirbaz asâsı darbesindenher halde artık tamâmiyle uzaklaşmış vaziyetteyiz !

Mütekâmil yazının îcâdını münhasıran (Nasr ibni Âsım) ve (Yahyâ ibni Ya'mor) gibi Basra hâfızlarına izâfe eden Müslüman rivâyetlerinin birbirini te'yîd etmesi de çok şâyân-ı-dikkattir. Böyük hüsn-i-hat mektebinin Basra'ya rakîb olan Kûfe şehrinde bulunması bu vaziyete büsbütün hayret edilecek bir mâhiyyet vermektedir. Belki de bu hâl Kûfe ve Basra mektepleri arasındaki muhâlefetin Hicrî 3 üncü ve Mîlâdî 9 uncu asır sonlarından evvele çıkmadığı husûsunda müstakil bir delil teşkil edebilir.»

Bu izâhâtın en mühim noktası, zarûret ve ihtiyâcın te'siriyle tedrîcî sûrette vücûda gelen ıslâhâtın aradan bir müddet geçtikten sonra (Ebu-l-Esved) e izâfe edilmiş olmasıdır. Ayni menbaın 95-99

uncu sahifelerinde de noktalarla hareke-ler hakkında şu mühim mâlûmâta tesâdüf edilir:

«Eski Kur'ânlarda görülen ve kısa hecelerin tesbîtinde kullanılan işâretler pek iptidâîdir.

(El-Askerî) nin îzâhına göre, ilkönce kısa sesli harfler için noktalar kullanılmıştır. Eski Kur'ân nüshalarının tedkîki bu ifâdeyi te'yid etmektedir. (A) sesi harfin üstüne bir nokta, (İ) sesi altına bir nokta ve (U) sesi de ortada sol tarafa bir nokta konulmak sûretiylê gösterilmiştir: (An), (Un), (İn) seslerini veren (Tedvin) işâreti de (A), (U) ve (İ seslerini ifâde eden noktaların yerlerine üs-te iki nokta koymak sûretiyle te'mîn [illegible]stir; zâten yalnız sıygaları ifâde edem[illegible] harfler, yâni münhasıran kelime içindeki rolünü gösteren menin [illegible] edilmekle iktifâ olunurdu. Bu işâretlerin [illegible]lk metinde mevcûd olmayıp muahh[illegible]ar bir [illegible]ser olduğunu iyice belli etmek için [illegible]de bunlar kelime bünyeleri gibi siyah müre[illegible]kkeple değil, çok defâ kırmızı, bâzan sarı y[illegible]hût yeşil ve son devirlerde de enderen ma[illegible]vî mürekkeple yazılırdı.

Bu teceddüt uzun bir [illegible]ukaavemet gördükten sonra taammün ede[illegible]bilmiştir. Hicretin üçüncü asrı sonlarında (Yâni Milâdın onuncu asrı başlarında bile hâlâ bunun câiz olup olmadığı münaâkaşa edilmekteydi.

Her zaman olduğu gibi, o zaman da bu yeni îcâd ile muâsır olan salâhiyyet sâhiplerinin re'yine mürâcaat edildi. Ekseriyyetle olduğu gibi an'ane bu hususta da çok şüphelidir. (H. 117 — M. 736 târîhinde vefât etmiş olan) muhaddis (Katâde) nin şiddetle muhâlefet ettiğinden bahsedilir: Her ikisi de Hicretin 110 ve Milâdın 728 târîhinde vefât etmiş olan (İbni-Sîrîn) in veyâhut meşhur mu'tekif (El — Hasan ül — Basrî) nin vaziyetleri ise içinden çıkılır bir şey değildir, çünki bunlar o ıslâhâta müdâfi' ve muhâlif olarak kendilerini haklı göstermek için isimlerini kalkan gibi kullanmışlardır (29)

Buna mukaabil, (Palèographie = Eski yazılar ilmi) sâhasındaki mâlûmât daha vâzıhtır. (Hicâzî) veyâhut Paris'deki 324 numaralı böyük nüsha gibi eski Kûfî yazılı Kur'anlarda hareke rolü oynayan noktalar mevcût olmadığına ve bir çok yazma nüshalarda da ne kadar az kullanılmış veyâhut ilâve edilmiş olduğuna dikkat edilecek olursa, çok muannidâne bir mukaavemetle karşılaşılmış olduğuna hükmetmek îcâb eder.

Rivâyete nazaran Şedde, Cezm ve Hemze gibi vaziyetler için hususî işâretler îcâdı değilse de, her halde bunların kullanılması Hicretin 170 ve Milâdın 786 târihinde vefât etmiş olan Basra nahviyyûnun dan (Halîl) e izâfe edilmelidir. Bununla berâber, eski Kur'an nüshalarında hiç bir Şedde işâreti yoktur. (Hemze) denilen sezziz harfe gelince, bu da hareke yerine kullanılan uoktalardan başka bir renkle tesbît edilmiştir: Meselâ Paris' deki 326 nu-

(29) Danî'ye göre (imam Malik hareke kullanılma sına ancak halk için yazılmış küçük kıt'-adaki Kur'anlarda müsaade etmiş, böyüklerinde tervic etmemiştir. İ. H. D.

maralı yazma nüshada hareke noktalrı kırmızı olduğu halde bu harf sarıdır; (Ed—Dânî) devrinde, yâni Hicretin beşinci ve Milâdın on birinci asrında bile bu âdet hâlâ umûmi bir teâmül mâhiyyetini muhâfaza ediyordu.

Biraz sonra, (H. 250 ve M. 864 târihinde vefât etmiş olan) diğer bir Basralı âlim yâni (Ebu — Hâtim is — Sicistânî) de kur'ânın hareketlenmesi hakkında elimize yalnız bir kısmı intikaal etmiş olan bir eser yazmıştı.

O sırada bu usûl tekâmül etmişti; cünki yalnız üç sıyga sesinin tesbîtiyle iktifâ edilmeyip klime bünyesinde bâzi mühim sesli harflere âit işâretler de kullanılıyordu: Meselâ (öldürüldüler) mânâsına (kutlû) şekli (kutilû) şeklini alıyordu. Tam bir mütekâmil yazıya doğru ağır ağır gidiliyordu ama henüz hedefe varılmamıştı.

H. 5 inci ve M. 11 inci asırda bile (Dânî) «Tenkıyt» ismindeki eserinde muhâfazakâr muhîtlerin yazı ıslâhâtına karşı muhâlefette ber—devam olduğundan ve Hareke noktaları olmayan Kur'anlar okuyup durduklarından bahsetmektedir.

Çok mühim bir mesele daha vardır: (Ed—Dânî) yazılarıyla meşgul olduğu sırada kısa sesli harflerle Hemze'yi ifâde için henüz noktalar sistemi kullanılmaktaydı ve şimdiki işâretler henüz ortaya çıkmamıştı: Şedde'yiifâde edecek hususî bir işâret mevcût olmadığı için de bu ihtiyaç (Teşdid) kelimenin baş tarafını kaydetmekle te'mîn ediliyordu Bununla berâber, Şark'da bu işâretin kullanılmasına bugün bile luzüm görülmemektedir.

Hareke yerine kullanılmış olan noktalara mukaabil, ayni şekildeki harfleri birbirinden ayırmak için kullanılan noktalardan bir kısmının da İslâm târihinin daha ilk anlarından i'tibaren ortaya çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. bir takım papirüslerle sikkelere nazaran o gibi noktaların H. 85 ve M. 704 târihinden i'tibâren kullanılmış olduğu sâbit olmaktadır.

Acaba bu noktalar Kur'ana hangi tarihte idhâl edilmiştir? işte bunu bilmiyoruz. yalnız(Hicâzî) yazılı nüshalarda (ve meselâ Paris'deki 328 numaralı nüshada) hiç bir nokta mevcût olmadığı ve bazılarında da (meselâ 326 ve 336 numaralı nüshalar da) pek az nokta bulunduğu gibi, Kaahi re'nin 387 numaralı nüshası gibi bazî (Kûfi)yazılı Kur'anlarda da hiç nokta görülmemektedir. Yalnız bu îcâdin hiç bir mukaavemet görmediği malûmdur. Onun için bu usûl çabuk taammüm etmiş ve Kûfî yazıların böyük bir ekseriyyeti noktalanmıştır; bâzı Kur'an nüshalarında da noktaların sonradan ilâve edildiği anlaşılmaktadır (Hicâzî yazılı ve bâzı işâretleri muhtevî bir takım Kur'ânlarla Paris' in 324 numaralı böyük nüshasının işte öyle olmak ihtimali vardır).

Ancak, noktalar umûmiyyetle metin yazısıyla muâsırdır. Bunlar, konuldukları kelimeye hiç bir zaman yabancı sayılmamış ve tıpkı kelimeler gibi noktalar da siyah mürekkeple yazılmıştır. İlk noktalar bâzan iki ve bâzan üç ince ve sâde çizgi şeklindedir ve sessiz harfin altında yâhut üstünde soldan sağa doğru eğrice çizilmiştir. H. 3 ve M. 9 uncu asır Kur'ânlarında bu Tenkıyt = Noktalama usûlü artık kat'î bir zarûret hükmünü almıştır.»

Bundan evvel de söylediğimiz gibi,

Arap yazısının menşeiyle târihi hakkında eski Şark ve bilhassa Arap menbâlarında bir çok hurâfelerle ihtilâflara tesâdüf edilir: (Corci Zeydân) ile (Mahmud Es'ad Efendi) nin yukarda gözden geçirdiğimiz izahları işte onların mukaayeseli birer hülâsası mâhiyyetindedir. Bilhassa «Paléographie = Eski yazılar ilmi» sâhasındaki tedkiklere dayanan Garp âlimlerinin vardıkları neticelerle Arap an'aneleri arasında ne kadar böyük farklar olduğu, (Renan) la (Blachère) in aynen naklettiğimiz fıkralarından herhalde bütün vuzûhiyle anlaşılır.

Bu hususta bâriz bir misâl olarak nokta ile hareke târihleri arasında bir mukaayese yapmak kâfidir: Çünki Arap menbâlarına istinâd eden (Corci Zeydân) arap yazısında Hareke'nin Nokta'dan evvel teşekkül etmiş olduğunu söylediği halde, (Régis Blachère) bil-akis Nokta'nın Hareke'den evvel teşekkül ettiğini tesbit etmiştir! Yeni ilimle eski an'ane arasında bunun gibi daha bir çok ihtilâflar gösterilebilir. Bunların ayrı ayrı tedkikine lüzum görmediğimiz için, şimdi burada umûmiyyetle kabûl edilen ilmî neticeleri sıralamakla iktifâ ediyoruz:

1 — Câhiliyyet devrinin noktasız ve harekesiz yazısı İslâmiyyetin ilk zamanlarından ve bilhassa Hicretin birinci asrının ortalarından i'tibâren ıslâh edilmeye başlamıştır;

2 — Bu ıslâhâta mebde' olarak kat'i bir târih tesbitine imkân yoktur;

3 — Islâhâtın (Ebu-l-Esved) e isnâdı ve bu zâtın yazı inkılâbına timsâl olarak gösterilmesi doğru değildir;

4 — Nokta ve hareke inkılâplarında muhtelif şahsiyyetlerin isimleri geçmektedir: Bunların en mühimleri (Haccâc), (Nasr ibni Âsım), (Yahyâ ibni Ya'mor), (Sicistânî) ve (İmâm Halil) gibi kimselerdir;

5 — Arap yazısını ıslâh için tertib edilen ilk işâretler, şekilleri birbirinin ayni olan harfleri tefrik için konulan noktalardır: Bu noktalar Hicretin birinci asrının sonlarından ve Milâdın sekizinci asrının başlarından i'tibâren tedrîcen tekâmül edip Hicretin üçüncü ve Milâdın dokuzuncu asrında kat'i şeklini almıştır;

6 — Kısa sesli harfleri temsil eden harekeler, harf noktalarından yarım asrı mütecâviz bir zaman sonra teşekküle başlayıp gene H' 3 üncü ve Milâdî 9 uncu asırda tamamlanmıştır;

7 — Bununla berâber, ilk harekeler muahhar çizgili işâretler şeklinde olmayıp siyah metin yazısından ayrı renkleri olan ve meselâ umûmiyyetle kırmızı ve bâzan da sarı, yeşil ve hattâ mâvi renkler alan noktalar şeklindedir;

8 — Buna mukaabil, birbirine benziyen harfleri ayırd etmek için konulan noktalar kelime bünyesine dâhil sayıldığı için, tıpkı metin yazıları gibi siyah mürekkeple yazılmıştır;

9 — Muhtelif renkli hareke noktalarının muahhar devirlerdeki çizgili şekillerini almaları çok uzun sürmüş ve tedrîcen takarrür etmiş bir tekâmül neticesidir;

10 — Yalnız kısa sesli harflere tekabûl eden harekelere mukaabil, uzun sesli hecelerde (ا = A), (ي = î) ve (و = Û) gibi sesler, sessiz harflere sesli rolleri izâfe edilmek sûretiyle te'min olunmuştur;

11 — İlk zamanlarda harekeler umumi ve hattâ çok şiddetli bir muhâlefetle karşılaşmış ve nihâyet yalnız Kur'ân-ı-Kerîm ile bâzı dinî metinlere münhasır kalmıştır;

12 — Buna mukaabil, kelime bünyesine dâhil sayılan ve muhtelif harfleri birbirinden ayırmakta kullanılan sessiz harf noktaları kolayca taammüm etmiş ve ilkönce ince çizgiler şeklinde olan bu işâretler az zamanda noktalaşmıştır;

13 — Harekelerle noktalardan başka (Şedde),(Medde), (Cezm) ve (Hamze) gibi bundan evvel bahsi geçen diğer bir takım işâretler daha teşekkül etmiştir;

14 — Bu ıslâhâtın mecmûu, asırlarca sürmüş bir tekâmül mahsûlüdür.

Netice i'tibâriyle Arap yazısında uzun sesli harflerin umûmiyyetle kullanılmasına mukaabil, «Hareke» denilen kısa sesli harfler, başta Kur'ân-ı-Kerîm olmak üzere bâzı dinî metinlere münhasır kalmış demektir.

CÂHİLİYYET EDEBİYYÂTI ve "MUALLAKAAT" MESELESİ

«Câhiliyyet» devrine hasrettiğimiz bu Medhal'in şimdiye kadar teselsül eden fasıllarında göze çarpacak başlıca hususiyyet, eski Arap ve umûmiyyetle İslâm menbâlarına tercihan son Türk ve Arap menbâlarını esâs ittihâz ettikten sonra yeni Garp menbâlarındaki izâhâta daha fazla kıymet vermemizdir. Bunun sebebi eski Arap ve İslâm menbâlarında Câhiliyyet devrinden bahsedilirken hem bir takım hurâfelerle efsânelere yer verilmesi, hem o eski müelliflerin bu mevzûda çok defâ birbirini nakzetmesidir.

Son Şark müellifleri ise Câhiliyyet devrinden bahsederken eskilerin işte o gibi menkuulâtını mukaayese ve hulâsa etmiş oldukları için, fazla tafsilâta kaçmış olmamak üzere onların ifâdeleriyle iktifâyı tercih ettik. Şimdi Edebiyyât bahsinde de ayni usûlü tâkib edeceğiz.

«Câhiliyyet» kelimesine umûmiyyetle ne kadar yanlış bir mânâ verildiğinin en mühim delili, eski Arap medeniyyetinin o devrine âit muhtelif ilimlerle fenlerin mevcûdiyyetidir. Bunları başlıcaları şöyle sıralanmaktadır:

1 — İlm-i Nücûm: Hey'et ilmi.

2 — İlm-i Envâ' (انواء): Hava bilgisi. Aḥvâl-i cevviyye, yâni Meteoroloji.

3 — İlm-i Esâtîr: Mitoloji.

4 — İlm-i Kehânet: Falcılık.

5 — İlm-i Tıb: Tabâbet.

6 — İlm-i khayl: Baytarlık.

7 — Târih ilmi: Arap vesâire târihleri.

8 — İlm-i Ensâb: Nesepler bilgisi, jenealoji. Araplar Ensâb'a fevkalâde ehemmiyyet vermiş olmakla meşhurdurlar.

9 — Mi'mârî: Bu ilim Arabistan'da çok inkişâf etmiştir; eski Mi'mârî eserlerinden bâzılarının zamanımıza kadar intikaal etmiş bakıyyeleri vardır.

10 — İlm-i Hisâb.

11 — Hitâbet: Eski Arap nesrinin en mühim sâhası Hitâbet olmakla berâber, nutuklar şifâhî olduğu için, zamânımıza hemen hiç bir şey intikaal etmemiş gibi dir.

12 — Şiir: İslâmiyyetten sonra Câhiliyyet devrine izâfe edilmiş şiirler böyük yekûn tutmaktadır.

Bunlardan İslâmiyyetin men'etmiş olduğu «Kehânet» den, yâni Falcılıktan mâadâsı aklî ve müsbet ilimlerdir ve hattâ «Esâtîr = Mitoloji» bile bugünün ilim sâhasında mühim bir tedkik mevzûudur.

Bu ilimler iki kola ayrılır: Bir kısmı Arabistan'da teşekkül etmiş mahallî ve millî ilimlerdir; meselâ Târih, Şiir, Hitâbet ve Ensâb öyledir; bunlara mukaabil «Dahîl» denilen hâriçten idhâl edilmiş olan Nücûm = Hey'et, Envâ = Meteoroloji, Tıb = Tabâbet, Khayl = Baytarlık, Esâtîr = Mitoloji ve Kehânet = Falcılık gibi ilimler de başka milletlerden alınmıştır. Yalnız millî ve mahallî hususiyyetleri olan Mi'mârî ile Hisap ilminin menşe'leri hakkında kat'î bir şey söylemek kaabil değildir: Bununla berâber, bunlarda da hâricî te'sirler bulunmak ihtimâli çok kuvvetlidir.

Dikkat edilecek noktalardan biri de, bu Câhiliyyet ilimlerine âit bir çok tâbirlerin ıstılâhların İslâm ilimlerine ve netice i'tibâriyle İslâm âlemine intikaal etmiş olmasıdır. Bilhassa Hey'et, Tabâbet, edebiyyât ve Mi'mârî sâhalarında bu gibi ıstılâhlara pek çok tesâdüf edilir.

Mevzûumuz i'tibâriyle bizi burada alâkadar eden ilimler yalnız şiirle hitâbetten ibârettir ve bunlar da nazımla nesir demek olduğuna göre, Câhiliyyet edebiyyâtının iki kolu vaziyetindedir. Umûmiyyetle Araplarda edebî nesrin şiirden daha eski olduğuna ve hattâ manzum şi'rin mensur şiirden doğmuş olduğuna hükmedilir.

Eski Arap nesri. — Câhiliyyet nesri darb-ı-mesellerden, hutbalardan ve târihî menkabelerden mürekkep üç sâhaya ayrılmaktadır. Bunların en mühimmi Hitâbet denilen hutbalar, yâni nutuklar sâhasıdır.

(Mahmud Es'ad Efendi), bundan evvel de mükerreren me'haz ittihâz ettiğimiz «Târih-i din-i İslâm» ında bu meseleyi şöyle anlatır (1327 Istanbul tab'ı, S. 302-303) :

«Nesir ve âsâr-ı mensûre. — **Arabın eznine-i kadîmesi nesirlerinden pek az şey kalmıştır. Çünki bunlar yazı ile tesbît edilmediği gibi, mevzun ve mukaffâ olmaması hasebiyle hâfızalarda zabtı şerefine de lâyık görülmemiş idi. Maamâfih ulemây-ı edebin tedkikaatından işbu hâl-i ibtidâînin ne olması lâzımgeleceğine dâir bir fikir istihsâl edilebilir.**

Edebiyyât-ı arabiyyenin esaslarını teşkîl eden âsâr-ı mensûre Durub-i-emsâl, Hutbalar, Rivâyât-ı târihiyyedir.

Evvelâ durûb-i-emsâl, — ale-l-ekser aslı ferâmûş edilen = unutulan) — bir takım vekaayi' sebebiyle ityân edilip muahharen indî tefsirlerle îzâh ve ulemây-ı lisâniyye tarafından cem'edilmiş cümlelerdir.

Durûb-i-emsâl milletin âdât ve ahlâk ve âdâbının âyînesi olmak i'tibâriyle şiir kabilinden dahî addolunabilir. Arabın Câhiliyyet zamânındaki âdâb-u-ahlâkından bir çokları o zamâna mütealllik emsâl den istihrâc olunmuştur.»

Bu izahtan anlaşılacağı gibi, nutuklar umûmiyyetle zaptedilmiş, fakat her biri bir cümlelik birer vecize mâhiyyetinde bulunan darb-ı-meseller (= Ata - sözleri) bütün bir milletlerde olduğu gibi kolayca hâfızalarda kalmıştır. Yukarda söylediğimiz gibi, Arûz veznine dayanan Arap şi'ri işte bu vecîz darb-ı-mesellerden doğmuştur. (Corci Zeydân) bu mühim noktayı şöyle izâh etmektedir (Medeniyyet-i İslâmiyyet târihi, Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 Istanbul tab'ı, S. 43) :

«**Nazm usulünü nasıl buldular? — ... Araplarda tasavvurât-ı şâirâne fıtrî bir şey ise de nazım sun'î olarak sonradan hâdis olmuştur. İhtimâl ki evvel-i emrde şi'ri durûb-i-emsâl kabilinden hıfz-u-tedâvül edilmek üzere muhtasar ibârelerden teşkîl eylemişlerdir. Emsâl-i hikemiyye de bu kabildendir. Karâin-i ahvâlden anlaşılıyor ki şiir o hâlde, yâni emsâl kabilinden olarak bir çok asırlar geçirmiştir.**

Bundan sonra birî mesel söylerken sözü bi-t-tesâdüf bir, yâhut birbirine yakın manâda iki darb-ı-mesel şeklinde müsecca' iki kısım yapmış. Bu seci'lerin zuhûriyle sözde bir tanânîyyet görmekle anı bir makaam ile terennüm etmiş. Halk bunu onun ağzından işidince andan iktibâs ile sevinç zamanlarında, yâhut deve––ler arkasında tagannî etmeye başlamışlar. Mâlûm olduğu üzere lisân-ı taganni, bir lisân-ı tabiîdir.

Bu sûretle vezin ve kaafiyenin tannâniyyeti halkın hoşuna giderek bir kaafiye üzerine bir veyâhut iki mısrâ ilâve etmişler. Bunun üzerine en basît hâlinde (Recez) vezni zuhûr eylemiş. Bir müfâhare, yâhut müşâteme, yâhut münâfere (=Câh -u-rif'at müsâbakası) için bir şâirin karîha-i şâirânesi teheyyüce geldikçe (Recez) den iki, üç beyt şiir söyliyerek asırlar geçmiş. Mürûr-ı-zamanla böyük bir şâir yetiştikçe şiirde tedrîcen terakkıyyât vukuu'bulmuş...».

Bu îzâha göre darb-ı-meseller manzum hâle gelmeden evvel «Müsecca'», yâni kaafiyeli ikişer cümle veyâ ibâre şeklini almıştır. Türkçede «Seci'» şeklinde telâffuz edilen «Sec'» nesir kaafiyesi demek olduğuna göre, netice itibâriyle nesrin şi're inkılâbında vezinden evvel kaafiye teşekkül etmiş ve Arap şi'rinin ilk mısrâları vezinsiz olmasına mukaabil kaafiyeli cümleler şeklinde ortaya çıkmış demektir.

Veznin teşekkülü de kelime bünyelerindeki hafif ve sakil hecelerin teselsül tarzındaki âhengin mahsûlüdür. On altı ana-makaamdan mürekkeb olan Arûz vezinlerinin işte bu sûretle teşekkül eden ilk makaamı, (Corci Zeydân) ın yukarda bahsettiği (Recez) veznidir: Bu vezin dört kalıptan mürekkeptir ve her kalıpta sırayla 2 sakil + 1 hafif + 1 sakil hece teselsül etmektedir. «Cüz'» denilen bu kalıplar (Müstef'ilün») şeklindedir. İşte bundan dolayı «Recez» vezni dört (Müstef'ilün) cüz'ünün sıralanmasından hâsıl olmuş bir âhenk tertibi demektir.

Câhiliyyet devrinde manzum şi'rin mensur şiirden, yâni «Müsecca'» denilen kaafiyeli ve âhenkli bir nesirden doğmuş olduğunda Garp menbâları da müttefiktir. Meselâ meşhur müsteşrık Profesör (Clément Huart) ın «Littérature arabe» ismindeki Arap edebiyyâtı târihinde Câhiliyyet şi'rinin en eski nev'i olan Hicviyyelerden bahsolunurken bu mesele şöyle

îzâh edilmektedir (1902 Paris tab'ı, S. 8) :

«Bu hicviyye metinleri ilkönce (Sec') denilen kaafiyeli nesirle tertîb edilmiştir; ondan sonra iki uzun, bir kısa ve bir uzun heceden mürekkep kalıplardan müteşekkil gaayet basît bir nağme tarzında îcâd edilen (Recez) vezni onun yerine kaaim olmuştur: Her ne kadar bu vezin Arabistan yerlileri nazarında hakîkî bir Arûz vezni sayılmıyorsa da (29), o andan i'tibâren artık bir Arap şi'ri teşekkül etmiş demektir; bununla berâber, Araplar bütün diğer vezinlerinin menbaı olan bu ilk veznin bir menşe' teşkil ettiğini olsun unutmamışlardır; bundan maksadım, çöl şâirlerinin kullandıkları vezinlerdir: Çünki daha sonraları şehir hayâtında raks ile mûsikînin te'sîri bâzı yeni vezinler daha îcâdına sebeb olmuştur».

Gene (Clément Huart), «Histoire des Arabes» ismindeki iki ciltlik İslâm târihinin birinci cildinde de ayni meseleyi şöyle izâh etmektedir (1912 Paris tab'ı, S. 98-99) :

«Bugün ancak bâzıları mâlûm olan sihirli sözler eskiden müsecca' (= kaafiyeli) nesir hâlindeydi. Üç defâ tekrarlanan iki uzun, bir kısa ve bir uzun heceden mürekkep olup edebiyyâtçıların hiç bir zaman Arûz sâhasına dâhil saymak istemedikleri çok basît ve bilhassa irticâlen şiir söylemiye pek müsâid olan (Recez) vezninin îcâdını hakîkî şi'rin zuhûruna yol açmıştır..»

Şarkiyyât sâhasında bu telâkki hâlâ devâm etmektedir; nitekim Maksat ve Oman sultanlığı sâbık baş - vekîli müsteşrık (Bertram Thomas) ın «Les Arabes» ismiyle İngilizceden Fransızcaya terceme edilen eserinde ayni telâkki şöyle izâh edilir (1946 Paris tab'ı, S. 10-11) :

«Şiir, diğer güzel - san'atlardan mahrûm olan bir hayâtın yegâne şâyân-ı-dikkat san'atıydı. Bedevîler âhenkli mısrâlara karşı duydukları ibtilâ ile mâruftular ve edebiyyât sâhasındaki cehâletlerilerine rağmen lisanları onların bu meziyetlerine çok uygun geliyordu. En çok hoşlandıkları âhenkli menkabeler umûmiyyetle harbe, aşka ve müsâfirperverliğe âid olmak i'tibâriyle âhengin her halde mânâdan üstün tutulması lâzım gelmesine rağmen, bedevî folklorunun müsecca' (= kaafiyeli) nesir şeklindeki olduğu anlaşılmaktadır.

Şimdiki Araplar, çok mütenevvi' olan Arûz vezinlerinden en muğlak olanlarının bile Câhiliyyet asırlarının okuyup - yazma bilmiyen araplarınca da mâlûm olduğu hakkındaki an'anelerini böyük bir kıskançlıkla idâme edip durmaktaysalar da, bizim Garp müellifleri bu telâkkîye pek iştirâk etmemektedirler».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz son Şark ve Garp müelliflerinden bâzılarının birbirini te'yid eden ifâdelerinden çıkabilecek netîceler şöyle sıralanabilir :

1 — Câhiliyyet nesri umûmiyyetle

(30) Huart'ın bu telâkkisi doğru değildir. Çünkü «Recez» aruzun On altı ana vezninden biridir. İ. H. D.

Darb-ı-mesel, Hutba = Nutuk ve Târihi menkabe sâhalarına ayrılır;

2 — Bunlar Arap yazısının teşekkülünden evvel vücûda gelmiş ve nev'ileri i'tibâriyle de hep şifâhen îrâd ve tekrâr edilmiş şeyler olduğu için, zamânımıza intikaal edebilenleri ender ve pek cüz'îdir;

3 — Eski Arap nesrinin İslâmiyyetten evvelki tekâmül devrinde görülen en mühim husûsiyyet, «Seci'» denilen kaafiyedir;

4 — Mevzun şiir ,işte bu «Müesseca' = Kaafiyeli» nesirden ve bilhassa mukaffâ darb-ı-mesellerden doğmuştur;

5 — Manzum şiir dilinin teşekkülün de «Sec'» kadar Arap lisânının bünyevî âhengi de âmil olmuştur;

6 — İşte bu iki âmilin, yâni «Sec'» le lisân âhenginin te'sîrinden dolayı şehirlilerden evvel bedeviler çöl hayâtını şenlendirmek için müsecca' sözleri mûsiki makaamlarıyla terennüme başlamışlar ve bu sûretle veznin ve mevzun şi'rin zuhûrunda ilk böyük rolü oynamışlardır;

7 — Arûz vezinlerinin hem en eskisi, hem en basîti sayılan ve dört (Müstef'ilün) ün teselsülünden hâsıl olan (Recez) vezni işte bu vaziyetin netîcesi clarak teşekkül etmiştir;

8 — Vezin meselesinde dikkat edilecek en mühim nokta, «Cüb'» denilen ve (Recez) de «Müstef'ilün» şeklini alan kalıpların Câhiliyyet devrinde mevcûd olmamasıdır: O zaman bu kalıp, bünyesindeki 2 sakîl + 1 hafîf + 1 sakîl hecenin teselsül âhengine göre şi're tatbik edilmişse de, Arapçanın «FİL» kökünden çıkıp umûmiyyetle «Elfâil» ve tefâîl» ismiyle anılan Arûz vezinleri, aşağıda göreceğimiz gibi İslâmiyyetten sonra tertîb edilmiştir;

9 — Arap edebiyyâtında kaafiye, vezinden evvel teşekkül etmiştir;

10 — Arûzun ilk vezni olan (Recez) gibi, ondan doğmuş olan diğer on beş ana - vezin de sakil ve hafif hecelerin teselsülüne göre teşekkül etmiştir;

11 — Müsecca' nesir devriyle Arûzun ilk teşekkül devri arasında istihâle devresi teşkil edebilecek alelâde bir hece vezni bile kullanılmış olabilir de, buna âit hiç bir delil ve emâre mevcut değildir.

Arap şi'rinin teşekkülünde âmil olan müsecca' nesrin o bakımdan en mühim kolu sayılan darb-ı-meseller hakkında (Dr. Gustave e Bon) un «La civilisation des Arabes» ismindeki kıymetli eserinde bir takım misâller ihtivâ eden şu izâhâta tesâdüf edilir (1884 Paris tab'ı, S. 848-485) :

«Şarklılar masallara, kıssalra ve darb-ı-mesellere çok rağbet ederler. Mücerred mefhumların insanı çabuk yorup çar-çabuk unutulmasına mukaabil, bunlar zihne açıkça hitâb eden ve kolayca hâfızaya nakşolup kalan bir edebiyyât nev'idir...

Arap darb-ı-meselleri pek çoktur. İspanya ile diğer Avrupa memleketleri bunlardan bir çoğunu alıp benimsemiştir.

(Sancho Pança) nın (30) o tükenmez akıl ve hikmet hazînesini teşkil eden darb-ı-mesellerin böyük bir kısmı Müslümanlardan alınmıştır.

Arap darb-ı-meselleri hakkında bir fikir vermiş olmak için, (M. Piesse) in tedkiknâmesinden iktibâs ettiğim bâzı sözleri buraya kaydediyorum:

— Bir sinek kanadının altındaki hayât, mezarlıktaki uykudan evlâdır.

— Gençliğinden istifâde et, hayât bir lâhzadan ibârettir.

— Sen bu akşam kederlerini gidermiye bak; yarın başına ne geleceğini bilmezsin!

— Demirciye gidip gel, islenirsin; lavantacıya gidip gel, bir demet çiçek kokusu alıp götürürsün!

— Aşk, bir kuru odun parçasıyla bile alevlenir!

— Kadını güzelliği için alan aldanır, zenginliği için alan cimridir; fakat akıl ve iz'nı için alan evlenmiş olduğunu söyliyebilir!

— Eğer kadınlar sizi seviyorlarsa, size ne kapular açarlar! Ama eğer sizden nefret ediyorlarsa, örümcek ağının bir teliyle karşınıza demirden bir duvar örerler!

— Gönül ferahlığı içinde asgarî bir refâh, bin türlü endişe içinde a'zamî bir bolluktan evlâdır.

— Susmasını bilen bir ağıza hiç bir sinek girmez.

— Basîret velâtiyat, hayâtın yarısıdır. Hattâ bütün hayât ondan ibârettir denilir.

— Fâre ancak fâre doğurabilir.

— Gül yetiştiren fidan, diken de yetiştirir.

— Seni güldürenin değil, ağlatanın nasihatini dinle.

— Üç meziyyet vardır ki otuz meziyyet değerindedir: Biri güzellik, biri dindarlık, biri de aşk işinde ketumluktur.

— Hiç doymak bilmeyen iki mahlûk vardır: Bunların biri ilim adamı, biri de para adamıdır!»

Eski Arap nesrinin burada bâzı örneklerini gördüğümüz «Darb-ı-meseller» kolunun ehemmiyyeti, nesrin şi're inkılâbında oynadığı rolden mütevellittir; fakat hakîkatte Câhiliyyet nesrinin en geniş ve en mühim şûbesi Hitâbet sâhasıdır. (Corci Zeydân) bu sâhanın ehemmiyyetini şöyle anlatır (Medeniyyet-i İslâmiyye târihi, Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 Istanbul tab'ı, S. 54-55) :

«Arap kavmi, muhîti dâhilinde bulunduğu mevkiin te'sîriyle hürriyet ve hamâsetle me'lûf, hayâlât-ı şâirâne sâhibi olan sâir milletler gibi hassâs bir kavm olduğundan, Hitabet onlarca pek büyük bir mevki' ve te'sir tutmuştu. Bâzan beliğ bir söz, uyandırdığı nahvet ve teheyyüc te'sîriyle anları ayaklandırırdı. Mevki' ve tarz-ı maîşet te'sîriyle aralarında zuhûr eden münâzaalar birbirlerine karşı rekaabet ve müfâhare icrâsına istilzâm eylediğinden, beliğ sözler ile hasmı ilznâ' etmek ve tarafdâr elde eylemek için Hitâbete muhtâc olmuşlardı.

(30) «Don oichotte» un seyisi.

İ. H. D.

Hutbaların mevzûu ekseriyyet umûmî ve husûsî ictima'gâhlarda haseb ve neseb ve ahlâk ve terbiye ile müfâharelerden teşekkül ediyordu. Arap hatîpleri mevki'-i hitâbete çıkarak söz söyledikleri zaman başlarında sarık olduğu ve ellerinde bulundurdukları bir deynek üzerine dayandıkları halde kaaimen nutuk îrâd ederler ve bâzan deynek yerine, üzerine dayandıkları ok veyâ mızrak ile söze göre işâret-i mahsûsa yaparak söyledikleri nutkun sâmiin üzerine daha ziyâde icrây-ı te.sîr etmesine gayret eylerlerdi. Ba'zan dahî deve üzerine binmiş oldukları halde nutuk îrâd eylerlerdi.

Şiirle hitâbetin yekdîğerine müşâbehetini gösteren ahvâlden biri de şuarâdan ekserinin hitâbetle ve hatîplerden kısm-ı a'zamının da namz ile uğraşmalarıdır. Hatîp ve şâirlerden ekseri hem hatîp, hem şâir idiler. Her iki san'at ile uğraşırlardı. Daha sonra hangi san'at daha gaalip gelse ana göre sâhibine (Hatîp) veya (Şâir) nâmı verilirdi. Hatîpleri çok olan kabâil ale-l-ekser şâirleri de çok olan kabâil idi.

Araplar şiir ve hitâbet târihine müteallik söyledikleri sözler cümlesinden derler ki:

— (Abdülkays) kabîlesi (İyâd) muhârebesinden sonra iki fırkaya ayrılmış. Bunlardan biri (Omân) ve (Şıkk-ı Omân) ı makarr-ı ikaamet ittihâz eylemiş. Arap hatîpleri bu fırka ile berâber bulunmuşlar. Diğer fırka (Bahreyn) ve (Şıkk-ul-Bahreyn) taraflarına yerleşmiş. Arapların en meşhur şâirleri işte bunlardan çıkmış.

Halbuki bunlar çölün göbeğinde ve fasâhatin menbaında iken böyle değil idiler. Bu da gösteriyor ki daha evvel dediğimiz vechile ecnebiler ile ihtilât vukûnda hâsıl olan mübâdele-i efkâr terakkiye bâis oluyor. Yemen'de bir çok hutebâ yetişmesi de bu sebepten neş'et ediyordu. Zîrâ Yemen ahâlisi, Araplar gibi hitâbet erbâbı olan İranlılar ile ihtilâtta bulunmuşlardı».

Bu fıkrada Hitâbet sâhasına münhasır sayılan hâricî te'sir İranlılarla ihtilâttan mütevellit gösteriliyorsa da, eski Arap kültürünün muhtelif sâhalarında muhtelif Şark ve Garp te'sirleri tesbit edilmiştir.

(Corci Zeydân) Câhiliyyet devrinin Hitâbet mevzû'larıyla o zamanki Arapların bu edebî san'ata verdikleri ehemmiyyeti de şöyle îzâh etmektedir (Ayni cilt, S. 55-56) :

«Araplar okuma - yazma bilmiyerek ümmî bulunurken bile en beliğ ve fasîh ibâreler ile nutuk îrâd ederlerdi. Çünki şiir nasıl ise hitâbet dahî anlarda fıtrî idi. Fazla olarak çocuklarını küçük yaştayken nutuk îrâdına alıştırırlardı; zîra neseplerin muhâfazasıyla ırz müdâfaası için şuarâya nasıl muhtâc idilerse vürûd (= murahhaslar) göndermek için hatîplere de o nisbette muhtâc idiler.

Bununla berâber, zamân-ı Câhiliyyette şâirler hatîplere tercih ediliyordu. Fakat daha sonra İslâmiyyet zuhûr edince ikmâa ve tarafdar celbine daha ziyâde yaradıkları için hatîpler şâirlere tercih olunmaya başladı. Arapların murahhas veyâ meb'us göndermek için hatîplere fart-ı ihtiyaçlarından dolayı bir kabîlede bir hatîp o kabîlenin en böyüğü ve reisi itibâr olunurdu. Bu sûretle bir adam bir kabîleye ve bir lisan bir çok lisanlara muâdil demek idi.

O asra göre meb'us ve murahhaslar göndermek her tarafta câri bir âdet hükmündeydi. Rum, Hint, Çin, İran devletleri arada münâsebât-ı meveddetkârâneyi te'yîd etmek, yâhut müfâhare icrâ eylemek üzere birbirlerine murahhaslar gönderirlerdi. Arapların o sıralarda murahhaslar gönderecek belli - başlı bir devletleri yoktu. Şu kadar ki Irak'da bulunan Arap mülûkü (= Âl-i Münzir), ekâsirenin (= İran hükümdarlarının) ve husûsen Kisrâ (Nûşirevân) ın huzûrunda bulundukça Arapların fasâhat ve belâgatlarını zikretmekten hâli kalmadıklarından (Nûşirevân) o erbâb-ı belâgat ve fashati görmek için dâimâ meyl izhâr ederdi. (Âl-i Münzir) mülûkünden (Nu'mân) bir gün (Nûşirevân) ın huzûrunda bu hususdan bahsedince (Nûşirevân) o büleğaa ve fusahâdan birini görmeyi arzû etmiş ve (Nu'man) arap hatîplerinden her kabîleden ikişer, yâhut üçer hatîp intihâp ve (Nûşirevân) ın nezdine ihzâr eylemiştir. Arapların hakîkî hükemâ ve ekâbiri olan bu hatîpler miyânında muhtelif zevât bulunmaktaydı. Bunlar (Kisrâ Nûşirevân) ın huzûruna çıkarak her biri bir nutuk îrâd eyledi...

İslâmiyyetin intişârı üzerine kabâil tarafından nezd-i Nebî'ye gelen kaasıdân (= murahhaslar) dahî bu kabîldendi. İslâmiyyet teeyyüd edince kabâilin en güzîde hutebâsı ve ekâbiri dâire-i İslâmiyyete dühûl etmek, yâhut bâzı husûsâtı sormak vesâire için nezd-i Peygamberî'ye gelmişlerdi».

Gene ayni cildin 58 inci sahifesinde de Câhiliyyet hatipleri hakkında şu îzâhâta tesâdüf edilir:

«... Zamân-ı Câhiliyyette vukuu'bulan intibâh devrinde hatîpler şuarâ gibi kesretle yetişerek bunlar ekseriyyetle kabâil rüesâsı yâhut ekâbiri, yâhut hâkimleri idiler. Her kabîlenin bir veyâ daha ziyâde hatîbi vardı. Hutebây-ı Câhiliyyenin en meşhûru (Beni - İyâd) dan (Kıss ibni Sâide) idi. Hazret-i Nebî bu zâtin zamânına yetişerek kendisini (Okâz) panayırında kırmızı bir deve üzerinde görmüş ve halka hitaben:

— Ey nâs! Geliniz, dinleyiniz, teemmül ediniz. Her kim ölürse geçmiş olur. Bir şey ki mutlakaa vâki' olacaktır, er-geç gelip çatacaktır!

dediğini işitmiştir. Fasâhat-i lisâniyyesinden dolayı durûb-i emsâl sırasına geçmiş (Sohban Vâil) de o zamânın böyük hatîplerindendi..

Arap hatîpleri nutuklarında rakik lafızları ve me'lûf mânâları ihtiyâr ederlerdi. îrâd eyledikleri nutuklar uzun ve kısa olarak iki nev'i idi. Kısa nutuklar kolay likla hıfzolunduğu için, bunlar adeden uzun nutuklardan daha çoktu.

Araplar nutuklara pek ziyâde ehemmiyyet verdiklerinden, bunları eslâftan

ahlâfa mîrâs sûretiyle hefz-u-nakledirler ve her nutka bir isim-i mahsûs itlâk eylerlerdi».

Bu îzâhâtın en mühim noktası, kısa nutukların tıpkı darb-ı-meseller gibi hıfzalara nakşolup kalmalarında ve hattâ halk tarafından takılmış birer isimle anılmalarında gösterilebilir. Meselâ (Kıss ibni Sâide) nin yukarıki fıkrada bahsi geçen meşhur nutkunun metnine işte bundan dolayı dolayı İslâmiyyetten sonraki Arap menbâlarının hâmilarında aynen tesâdüf edilmektedir.

Bu gibi nutukların nesilden nesle intikaal ettikçe bir takım tahriflere uğramış olmaları pek tabiidir. Hattâ Câhiliyyet şiirleri bile o vaziyettedir. Her halde şurası muhakkaktır ki, kısa nutukların ezberlenebilmesi, tıpkı darb-ı-meseller gibi bunların da müseccâ', veciz ve âhenk dâr olmalarındandır: Bu bakımdan o gibi Câhiliyyet nutukları birer mensur şi're benzetilebilir. (Mahmud Es'ad Efendi) de «Hutba» denilen o nutukların bu mâhiyyetini «Târih-i din-i İslâm» ında şöyle anlatır (C. 1, 1327 Istanbul tab'ı, S. 303):

«Hutbalar büleğa tarafından mecma'-i nâs olan mahallerde îyân edilen nutuklardır. Onlar kendi fikirlerini bu tarîk ile kabûl ettirirlerdi. Çünki Arapta masâlih-i âmme hakkında umûmî meclislerde ittihâz edilen mukarrerât ekseriyyetin re'yine binâ edilmeyip en âkıl ve beliğ olanlar talâkat-i lisâniyyecileriyle diğerlerini iknâ' ve re'ylerini terviç ettirirlerdi.

Arap her ne kadar bir ümmet-i ümmiyye ise de fıtraten seci' ve beliğ olduğu gibi fikr-i istiklâle de mâlik bulunduğundan, içlerinde Hitâbet böyük bir mevkı' ihrâz etmiş idi; beliğ ibârelerle nutuk îrâd ederlerdi.»

Bundan evvel de söylediğimiz gibi, pek az ve hattâ ender denilecek kadar az bakıyyesi kalmış olan bu Câhiliyyet nesrine bâzı Garp menbâlarında lüzûmu kadar ehemmiyyet verilmemekte, çünki elde kalan parçalardan bile şüphe edilmek tedir. Meselâ meşhur müsteşrik (Clément Huart) ın «Littérature arabe» ismindeki kıymetli eserinde Câhiliyyet nesrinden işte şöyle bahsedilir (1902 Paris tab'ı, S. S. 30-31):

«O eski devirlerin nesrinden elimizde hiç bir şey kalmamıştır, çünki bu nesir yazılmamıştır ve hatta ehemmiyyet verilmediği için o şereften mahrum bırakılmıştır. Arap lisâniyyâtçılarının tedkikaatına istinâden o pek iptidâî vaziyetin mâhiyyeti hakkında bir fikir hâsıl etmek imkânı yok değildir: O devrin mensûr eserleri bedevî çadırlarında söylenen ve (Samar) denilen gece masallarından, meslekten yetişmiş hikâyecilerin şehirden şehre dolaşıp anlattıkları hikâyelerden ve meselâ İranlıların eski hükümdarları hakkında nakletmekte oldukları güzel masalları (Hîre) de öğrenmiş olan Mekkeli (Nadr ibni Hrâris) in şöhretine sebeb olanlar gibi bir takım efsânelerden mürekkepti...

Arapların umûmiyyetle efsânevî ve pek az târihî sayılabilecek böyük günleriyle çöllerde girişmiş oldukları böyük muhârebeler hakkındaki menkabeler, sonraları Lisâniyyâtçılar tarafından tasnif edilmiş olup unutulmuş bir takım hâdiselerden mülhem olan ve işte bundan dolayı çok defâ anlaşılmayan ve bir takım gelişi-güzel te'vil ve tefsirlerle îzâh edilen

darb-ı-meseller ve nihâyet halk efkârına te'sîr ettiğinden bahsedilerek iftihar vesilesi ittihâz edilen kısa nutuklar bugün elimizde hiç bir vesikası bulunmayan, fakat sonraları fevkalâde tekâmül ve inkişâf edecek olan bir edebî san'atın ilk unsurları olmuştur».

Her halde (Huart) ın bu mülâhazasını, bundan evvel «Histoire des Arabes» ismindeki eserinin birinci cildinin 98-99 uncu sahifelerinden iktibâs etmiş olduğumuz fıkrasında eski Arap şi'rini sihirli sözler şeklindeki «Müsecca» bir nesirden doğmuş gösteren ifâdesiyle te'life imkân yoktur.

Câhiliyyet nesri tamâmiyle şifâhî kalıp yazılmadığı için, elde hiç bir vesika kalmamış olduğu hakkındaki iddiâ da doğru değildir; çünki, bundan evvel Arap yazısının teşekkülünden bahsederken de söylediğimiz gibi, Arabistan'ın şimâlinde ve cenûbunda Arapça yazılı muhtelif Arap kitâbeleri tesbit edilmiştir. Tabii bunların her biri, eski Arap nesrinin muhtelif şivelerde yazılmış birer âbidesi demektir.

Yalnız, bu meselede dikkat edilecek çok mühim bir nokta vardır: Bu kitâbe metinleri, Kureyş lehçesinin umûmî Arap dili hâline gelmesinden evvelki devirlere âid olmak i'tibâriyle, bunlarda bilhassa şimâl ve cenup lehçeleri arasındaki farklarla karşılaşılması pek tabiidir.

Profesör (A. Meillet) nin riyâsetinde en büyük lisaniyyât âlimlerinden mürekkep bir ilim hey'eti tarafından tertip ve te'lif edilip «Société de linguistique de Paris = Paris lisâniyyât cem'iyyeti» tarafından neşredilmiş olan «Les langues du monde» ismindeki kıymetli eserin 1924 Paris tab'ının 81-151 inci sahifelerindeki «Langues chamito - sémitiques» faslını yazmış olan (Marcel Cohen), bu tedkiknâmesinin 114-116 ncı sahifelerinde eski Arap lehçeleriyle kitâbeleri hakkında şu îzâhâtı vermektedir:

«... Cenubî - Sâmî dilinin eski sâhası Arabistan'dır ve Afrika'nın Araplar tarafından işgaal ve istimlâk edilmiş olan kısmı da bu sâhaya dâhildir. Arabistan'ın içinde de cenûbî - arap dilleri sâhasıyla asıl Arapça sâhasını birbirinden ayırmalıdır; bu son sâhada da (eski mıntakası Orta - Aarbistan olan) asıl Arapçayla Şimâlî - Arabistan'da ve civârında bulunan kitâbelerdeki lehçeleri birbirinden ayırmak îcâb eder.

Şimâlî - Arabistan kitâbeleri. — Bu kitâbelere Hicaz'ın şimâlinde, Teymâ, El-Hicr (= Medâyin - Sâlih) ve El-Olâ'da tesadüf edilmektedir.

O kitâbelerden bâzılarında (Lihyân) krallarından bahsedilir; bu krallar Mîlâttan evvel ikinci yâhut birinci asırla Mîlâdın 4-6 ncı asırları arasında sıralanır. Lihyânî dili Arapçaya yakındır. Yazısı da Cenûbî - Arabistan tarzındadır. İstikaameti üfkî ve sağdan sola doğrudur.

Gene ayni yerlerle biraz daha şimâlde daha mükemmel bir şekilde yazılmış bir takım el- yazıları da görülmektedir: Bunlar muhtelif istikaametler tâkîb etmekte ve ekseriyyâ aşağıdan yukarı doğru çıkmaktadır.

Bu yazılara Kur'ânın o havâlîde gösterdiği Semûd kavminin isminden dolayı (Semûdî) denilir: Lihyânîlerin de işte bu Semûd kavminin bir şûbesi olmak ihtimâli vardır. Bu el - yazılarına (Protoarabes/Protoarabiques = İlk Arap yazıları) ismi de verilmektedir.

Diğer cihetten, Nabatî ölkesinin şimâlinde (Şam'ın cenûbuşarkisinde) bulunan (Safâ) ahâlîsi böyük bir ihtimâl ile Mîlâdın ilk üç asrı esnâsında kendi dilleri olan Şimâlî - Arap lehçesiyle bir takım yazılar çizmişlerdir: Bunlar Yunanca yazıların yanındadır. (Safaîte) yâhut (Safaîtique) denilen bu Safâ yazıları Lihyânî yazıları tarzındadır; istikaameti muayyen değildir.

Eski Arapça. — Asıl Arap dili ve bu dilde Arapların (a r b) kökünden gelen kendi isimleri ilk defâ olarak (Safâ'nın cenup tarafındaki) En-nemâra'da bulunan bir kral mezarının kitâbesinde görülür; Nabatî yazısıyla yazılmış olan bu kitâbenin târihi Mîlâdın 328 senesidir. Henüz noktasız vaziyette bulunan asıl Arap yazısı da (Haleb'in cenûbuşarkîsindeki) Zebed ve Şam'ın cenûbundaki Harrân kitâbelerinde görülmektedir: Bunların birincisi Mîlâdın 512 ve ikincisi de 568 târîhine âittir.

Takrîben gene ayni devirde (henüz yazı hâline gelmemiş olan) edebî bir dil, yâni Câhiliyyet şiir dili de Orta - Arabistan'da böyük bir inkişâf hâlindeydi. Câhiliyyet şi'riyle Mekke halkının Kureyşî lehçesi arasında husûle gelen bir nevi tevâzun âhengi de Hazret-i Muhammed'in Yedinci asır başlarındaki tebliğaatından mürekkeb olan Kur'an dili şeklinde ortaya çıktı.

(Eski, klâsik, ilmî, dînî ve yazı - dili şeklindeki) edebî Arapça, târihen mühim olan en mühim dillerden biridir. Nâ-mütenâhî müellifler, işte bu Câhiliyyet şi'riyle Kur'an diline göre eserlerini yazmışlardır.»

Bu fıkrada bahsi geçen kitâbeler ortada dururken, Câhiliyyet nesrinden hiç bir yazılı vesika kalmamış olduğundan bahsetmek tabii doğru değildir. Bütün mesele, bu kitâbe metinleriyle Câhiliyyet'ten İslâmiyyet devrine şifâhen intikaal etmiş olan darb-ı-mesellerle veciz nutukların lisânı arasında bir mukaayese zarûreti üzerinde temerküz etmektedir.

Bundan evvel de söylediğimiz gibi, Câhiliyyet nesri yukarıda gözden geçirdiğimiz darb-ı-mesel ve hutba = nutuk çığırlarıyla şimdi bahsedeceğimiz târihî menkabeler, o devrin bir çok milletlerinde olduğu gibi, bir takım şifâhî menkuulâttan ibârettir. (Corci Zeydân) ın «Medeniyyet-i İslâmiyye târihi» nde bu nokta şöyle tavzih edilir (Zeki Magaamiz tercemesi, 1329 Istanbul tab'ı, S. 67):

«Târih. — Zamân-ı Câhiliyyet arapları nezdinde elyevm bu lafızdan anladığımız mânâya mütâbık bir târih ilmi mevcut değildi. Şu kadar ki bâzıları kendi memleketlerinde vukuu'bulmuş, bâzıları da sâir milletlerden kendileriyle ih-

tiât edenler tarafından naki-u-hikâye olunmuş bir takım müteferrik haberleri ve hâdisâtı hıfz-u-tedâvül ederlerdi.»

(Mahmut Es'ad Efendi) nin şu izâhı da bunu te'yid etmektedir. (Târîh-i din-i İslâm, C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 307) :

«Rivâyât-ı târihiyye. — Bunlar (Eyâm-ı Arab) a, yâni şöhret verilen aşâir ve kabâil muhârebâtına dâir olup o kadar târihî olmayan menkuulâttır. Hikâyeciliği san'at edinen bir takım kimseler beldeden beldeye, kabileden kabileye gider, işbu rivâyât cem' ile çadırlarda naklü-rivâyet eylerdi.

Bunlardan biri husamây-ı Nebeviyyeden (Nadr ibni Hâris) dir ki Hîre cihetlerine çok sefer etmiş, Rüstem ve İsfendiyâr hikâyelerini bellemiş, İran mülûkünün vakaayini içitmiş idi; fasâhat-i beyan ve talâkat-i lisân ile kesb-i şöhret eylemiş idi. Herkesi başına toplar, bildiği rivâyât ve hikâyâtı söyler ve söylediğini dinletirdi.

Arapta târih diyevm anladığımız mânâda olmayıp kendi milletlerinde vukuu' bulmuş veyâ sâir milletlerden rivâyet edilmiş hâdisât ve ahbâr-ı müteferrikayı hıfz-u-tedâvülden ibâretti».

(Corci Zeydân) ile (Mahmud Es'ad Efendi) nin Arap menbâlarına istinâd eden bu izâhlarıyla bunları te'yid eden diğer bir çok Şark ve Garp menbâlarına göre Câhiliyyet devrinin târihî menkabeleri, mâhiyyetleriyle mevzûlarına göre şöyle bir tasnîfe tâbi' tutulabilir:

1 — Millî târih menkabeleri: Bunlar Arap yarım - adasında ve bilhassa kabileler arasında cereyân etmiş muhârebelerle kahramanlık rivâyetlerinden mürekkeptir;

2 — Ecnebî târih menkabeleri: Bunlar da Cezîret-ülü Arab hâricindeki yabancı milletlerle devletler ve ayni zamanda ecnebîlerle Araplar arasındaki muhârebelerle târihî vak'alara âittir;

3 — Bütün bu yerli ve yabancı menkabelerin mühim bir kısmı tamâmiyle efsânevîdir;

4 — Bununla berâber, dâhilde ve hâriçte cereyân etmiş târihî vak'alar da vardır ki bunlar da ağızdan ağıza ve nesilden nesle intikaal ettikçe pek tabiî olarak bir takım tahrîfâta uğramış ve kısmen de hurâfeleşmiştir.

Câhiliyyet devrinde yazılmamış veyâhut yazılmış olsa bile hiç bir metni ele geçmemiş olan bu menkabeler İslâmiyyetten sonra kaleme alınmıştır. Profesör (Clément Huart), bundan evvel de bahsetmiş olduğumuz «Littérature arabe» ismindeki Arap edebiyyâtı târihinde bu noktayı şöyle anlatır (1902 Paris tab'ı, S. 59) :

«Târih ilminin doğuşu Emevîler devrindedir. Rivâyete nazaran (Muâviye) nin kardeşi ve saltanat nâibi olan (Ziyâd) arap sülâlelerinin iddiâ ettikleri haklara âit bir kitap yazmıştı: Bundan maksadı, kendi nesebine taarruz edecek olanlara karşı evlâd-u-ahfâdının bu eseri bir silâh gibi kullanabilmeleriydi (Çünki Ziyâd, Muâviye'nin babası olan Ebu-Süfyân ile bir câriyenin oğluydu); fakat isnâdın (Fihrist) e istinâd etmesine rağmen doğru olup olmadığı şüpheliydi. Bir de cenûp araplarından (Abîd ibni Şâriye) vardı; (Muâviye) bunu San'âdan Şam'a dâvet etmişti: Bu da Yemen krallarının târihleriyle Kitâb-ı-Mukaddes efsânelerini naklediyordu.»

Netîce i'tibâriyle Câhiliyyet nesrinin darb-ı meselleriyle hutbaları gibi, târih menkabelerinden de İslâmiyyet devrine pek böyük bir şey intikaal etmemiş demektir.

Eski Arap şi'ri, — Meşhur müverrih ve vak'anüvis Ahmed Cevdet Paşa, " Kısas-ı Enbiyâ ve tevârîh-i Hulefâ" ismindeki eserinde dünyânın en böyük medenî dillerinden olan Arap lisânının mu'cizevî bir tekâmül mahsûlü olduğunu şöyle anlatır (C. I, 1331 İstanbul tab'ı, S. 47):

"... Zamân-ı Câhiliyyet'de arapların fasâhat ve belâğatçe bu derece ilerlemeleri dikkat olunacak ve ibret alınacak bir keyfiyyet idi ve belki Arap lisânının o mertebe kemâle gelmesi, Allah tarafından bu lisân üzre bir kitâb nâzil olacağına işâret idi".

Lûgatleri bile birbirine uymayan muhtelif lehçelerden mürekkep ve bilhassa Gramer, Fonetik ve Semantik birliğinden mahrum bir dilin İslâmiyyetten evvel bir asır kadar tahmîn edilen az bir zaman zarfında dünyânın en mühim dillerinden biri hâline gelivermesi, (Cevdet Paşa)nın dînî bir hisle ifâde ettiği bu mu'cizevî tekâmüle hak verdirecek bir vaziyet değildir de nedir? Bugünkü Garp âlimlerinin Arap dili hakkındaki fikirleri de bu mühim noktayı te'yîd edecek mâhiyyettedir. Meşhur Lisâniyyât âlimi (A. Meillet) nin riyâsetinde bir ilim hey'eti tarafından te'lîf edilmiş olan "Les langues du monde" ismindeki kıymetli eserin (Marcel Cohen) tarafından yazılmış olan ve biraz yukarda bahsi geçen "Hâmî ve Sâmî diller" faslında Arapçanın bilhassa Altıncı asırdan i'tibâren inkişâf etmiş olduğu tasrîh edildikten sonra, bu hakîkat şöyle ifâde edilmektedir (1924 Paris tab'ı, S. 116):

"Edebî arapça, târîhen mâlûm olan en mühim dillerden biridir„.

Tıpkı bunun gibi, (René Basset)nin Câhiliyyet şi'rinden bahseden "La poésie anté-islamique" ismindeki eserinde de ayni hakîkat şöyle îzâh edilir (1880 Paris tab'ı, S. 1-2):

"Medeniyyete nakil vâsıtalığı yapmış olan diller içinde, Arap dili beşer cinsinin târîhinde en mühim mevkı'lerden birini işgaal etmektedir. Bidâyette bir Hicaz âilesi olan Kureyşîlerin basît bir lehçesinden ibâret olan bu dil, yeni bir dînin lisânı olmak mazhariyyetine nâil oldu ve Miladın altıncı asrında Arabistan'ın en parlak medeniyyetine sâhib olan Himyerîlerin (= Yemen Araplarının) konuştukları lehçenin bir çok sebeplerden dolayı daha lâyık görünür gibi olmasına rağmen, bu şeref Arap dilini (yânî Kureyşî lehçesini) Sanskrit, Yunan ve Lâtin dilleri gibi klâsik lisanlar seviyyesine yükseltti„.

Câhiliyyet devrinde Kureyşî lehçesinin bu eşsiz mazhariyyetine zemin hazırlamış olan başlıca âmil şiirdir ve bilhassa şiir dilinden umûmî bir Arap dilinin doğmuş olmasıdır.

Bu sihirli şiir dilinin teşekkülünde Mekke'nin Kureyşî lehçesi âmil olmuş ve diger lehçeler hep onda inhilâl etmiştir. İşte bundan dolayı cenûbî-arapça demek olan Himyerî lehçesinin şiirleri unutulmuş, her halde zamânımıza bir şey intikaal etmemiştir. (Dr.Gustave Le Bon)un "La civilisation des Arabes" ismindeki İslâm medeniyyeti târîhinde bu nokta şöyle tavzîh edilir (1884 Paris tab'ı S. 478):

"Yemen'le Arabistan'ın diğer mütemeddin taraflarının eski edebiyyâtı bizim için tamâmiyle mechuldür. En muahhar eserler Mîlâttan sonraki devre ve hattâ Hazret-i Muhanmed devrinden pek az evveline âittir„.

Dünyanın en medenî ve en böyük kültür dillerinden birinin menşei demek olan Arap şi'rinin en şâyân-ı hayret husûsiyyeti de şehirlerdeki medenî hayâttan değil, çöllerdeki bedevî hayâtından doğmuş olmasında gösterilebilir! Bu şaşılacak vaziyette bedevîlerle berâber develerin de rolü olduğunda ittifak edilmektedir: Her halde bu garîbeyi de mu'cizevî bir hâle benzetmekte böyük bir mahzûr olmasa gerektir!

Bu hususta muhtelif Şark ve Garp müellifleri ittifak etmektedir; meselâ meşhur müsteşrık (Clément Huart)ın "Littérature arabe" ismindeki Arap edebiyyâtı târîhinde bedevî ile devenin çöldeki müşterek edebî rolünden şöyle bahsedilir. (1902 paris tab'ı S. 4-5):

"Kervanın o yeknesak çöllerdeki tükenmez yürüyüşleri ve o sırada devenin üstündeki deveciyi iki büklüm ederek alışık olmayanlara deniz tutmuş gibi baş-dönmesi verecek bir ıttırâd ile salınıp gitmesi, bedevî arabı daha erkenden şiirler terennüm etmiye sevketti. Hattâ deveci, mırıldandığı nağmenin âhengini hızlandırdıkça, uzun bir sıra teşkîl eden develer sürüsünün başlarını dikip ayaklarını kaldırarak daha hızlı yürüdüğünün çok çabuk farkına vardı. O sersem ve kindar hayvan, müsikîye ve hiç olmazsa âhenge karşı oldukça hassas bir hayvandır: Onun yürüyüşündeki dört ağır adım veznin esâsını teşkîl etti ve konuşma dilindeki uzun ve kısa hecelerin teselsül tarzı da o veznin tempolar sırasını te'mîn etmiş oldu. Ker-

van idâre eden devecinin (Hidâ) denilen nağmesi işte böyle teşekkül etti.

Bedevînin o muttarit mevcûdiyyetini sürükleyip giden hayât şartlarının netîcesi demek olan fıtrî dehâsından doğmuş olduğunda hiç şüphe olmayan Arûz vezinlerinin menşei işte bu (Hidâ)dır ve daha sonraları nazariyyeciler o vezin kaanunlarını işte bu esâs üzerine kurmuşlardır".

Ayni menbaın 5 inci sahîfesinde de netîce olarak şu hükme varılmaktadır:

"İşte bundan dolayı Arap şi'ri çölden çıkmış demektir: Çünki şehirler ticârî meşgalelere dalmış oldukları için, onlardan hiç bir zaman bir edebiyyât doğmamıştır".

Çok eski zamanlara dayanan bu ilk bedevî şi'rinin bir nevi mensûr şiir veyâhut hece vezniyle tertîb edilmiş hafif âhenkli bir şiir şeklinde olduğu anlaşılmaktadır; gene (Clément Huart) ın "Histoire des Arabes" ismindeki İslâm târîhinin birinci cildinde Arapların o eski halk şi'rinden bahsedilirken bu mesele de şöyle îzâh edilmektedir (1912 Paris tab'ı, S. 97):

"Bu halk şi'rinin (Hidâ) ile başlamış olduğu anlaşılmaktadır; kervan sevkeden devecinin türküsü demek olan (Hidâ), deve üzerindeki insan vücûdunun uğradığı saat rakkası hareketine göre ayarlanmıştır. Türkünün terennüm nisbeti hızlandırıldıkça, deve sürüsünün de yürüyüşüne sür'at verdiği daha ilk zamanlarda farkedilmiştir; âhenkli nutukların işte bundan doğmuş olmak ihtimâli vardır.

Mîladın 400 târîhine doğru (Saint Nil) Sînâ araplarının uzun bir yolculuktan sonra bir su menbaına tesâdüfet tikleri zaman irticâlen söyledikleri türkülerden bahsetmektedir. (Sozomène)de Arap kraliçesi (Mania) yâhut (Mavia)nın Mîlâdî 372 târîhinde Filistin ve Fenike'deki Roma ordularına karşı kazanmış olduğu zafer hâtırasını idâme eden halk şarkılarından bahseder".

Bu îzahlardan anlaşıldığına göre, (Hidâ) denilen besteli şiir şekli, yukarda bahsettiğimiz ilk Arûz vezni olan (Recez) âhengine göre tertîb edilmiş şiirlerden daha eskidir: Çünki eski şiir tarzı olan ve (Hicâ) denilen Hicviyye tarzı (Hidâ) dan sonra teşekkül etmiş ve (Recez) vezni ise (Hicâ) dan bile sonra zuhûr etmiştir. Bu vaziyete göre teşekkül târîhi bakımından bunlar şöyle sıralanabilir:

1) Hidâ; 2) Hicâ, 3) Recez.

Bunların her üçünde, hattâ (Recez) vezninin teşekkülünde bile devenin rol oynadığından bahsedilir; hattâ (Recez) kelimesi bile esâs i'tibâriyle deve ile alâkadardır; (Âsım Efendi)nin "Okyânûs" ismindeki "Kaamûs" tercemesinde bu nokta şöylè îzâh edilir (C. 2, 1305 İstanbul tab'ı S. 177):

"Recez şiirden bir nevi'dir ki vezni altı kerre (müstef'ilün)dür; hurûfu az ve eczâsı mütekaarib olduğu için (Recez) tesmiye olundu: Deveye mahsûs illet-i recezden me'hûzdur... Ve (Recez) deve kısmına mahsûs bir illet adıdır ki devenin ense tarafına ve sağrısına ârız olur; hareket eyledikde ayakları sık sık ra'şedâr olur, sonra açılır".

Bu îzahtan anlaşıldığına göre, ilk zamanlarda altı ve sonra dört (Müstef'ilün)den mürekkeb olan (Recez) vezni, hasta bir devenin adımlarından mülhem bir vezindir. (Mahmud Es'ad Efendi) bu meseleyi şöyle anlatır (Târîh-i dîn-i İslâm, C. 1, 1327 İstanbul tab'ı, S. 324):

"Hicâ'dan sonra Recez denilen vezin husûle gelerek anın makaamına kaaim olmuş ve bu zamandan i'tibâren hakîkaten bir Arap şi'ri vücûda gelmiştir. İlerde hazarîlik hayâtı ve raksın, mûsikinin te'sîrâtı yeni vezinler husûle getirecektir.

(Recez) şiirden bir nevi'dir ki nesr-i müseccadan tevellüd edip vezni altı kerre (Müstef'ilün)dür. Hurûfu az ve eczâsı mütekaarib olduğundan (Recez) tesmiye olunmuştur".

Arap şi'rinin teşekkülünde bedevî ile devenin rolünü Paris islâm Enstitüsü profesörlerinden (Jacques C. Risler) de "La civilisation arabe" ismindeki İslâm medeniyyeti târîhinde şöyle anlatır (1955 Paris tab'ı, S. 84):

"Hulâsaten ve her türlü ihtimâlâtın te'yîdine istinâden denilebilir ki, eğer ilk şiir tezâhürlerinin nasıl ortaya çıkmış olduğuna dikkat edilecek olursa, bedevînin sâdık yoldaşları olan deve ile hecinin yürüyüşlerindeki âhenkli hareketin ilk şâirâne türkü vezinlerini taktî' etmekte âmil olduğunu kabul etmek lâzımgelir.

Tek başına yol alan bedevî, çölü geçmek için sarfedilen uzun yürüyüş günlerinin acılığını gidermek üzere şarkısını hayvanın adımlarındaki âhenge uydururdu. Arabın şarkıcılık târihinde tesâdüf edilen en eski nağme, (Hidâ) denilen deveci şarkısıdır. Bu (Hidâ) hecin devesinin yürüyüşündeki sür'at derecesine göre bedevînin temposunu hızlandırıp hafiflettiği bir türküden başka bir şey değildir. (Mahmûd ul-Akkaad)a göre Arûz vezinlerinin en basîti ve en kolayı olan (Recez) ismindeki ilk Arap vezni işte bundan doğmuştur".

Bugünün ilim âleminde Arap şi'rinin şehirden değil, çölden doğmuş olduğuna hükmedilmesi işte bundandır. Paris "Elsine-i-Şarkıyye mektebi" profesörlerinden (Henri Massé)nin "L'İslâm" ismindeki kıymetli eserinde Arabistan çölünün bu edebî ve medenî rolü şöyle anlatılır (1937 Paris tab'ı, S.19) :

"Biz bu bedevî Câhiliyyet'ini bilhassa şi'rinden dolayı biliriz. Filhakîka Arap edebiyyatı işte o göçebeler içinde doğmuştur. Cenup lehçelerinin bir daha dirilmemek üzere ölüp gitmiş olmalarına mukaabil, şimal lehçeleri Kur'an dili olacak ve tekmîl İslâm âleminde Lâtincenin Garp'da oynadığı role benzer bir rol oynayacak olan lisânı vücûda getirmişlerdir. Bu Arap dili, tabiî tekâmülü bakımından ilkönce şiirlerle ortaya çıkmakta ve bunlar, Câhiliyyet devrine âidiyyetlerinin sıhhat derecesine göre o bedevî cem'iyyeti hakkında bizi tenvîr etmektedir".

Dünyânın en böyük, en medenî ve hattâ beynelmilel mâhiyyet almış dillerinden birini vücûda getiren bu çöl şi'rinin mâhiyyeti neydi? En fazla hangi mevzûlara temâs edilirdi? Pek tabiî bir merak uyandıran bu meseleyi, Arap menbâlarındaki tedkîkaatına şahsî telâkkîlerini de ilâve eden (Mahmud Es'ad Efendi) merhum "Târîh-i dîn-i İslâm"ında şöyle îzah etmektedir (C. 1, 1327 İstanbul tab'ı, S. 319 - 322):

"Bir kavmin şi'ri az çok içinde yaşadığı ahvâl-i ictimâiyyenin in'ikâsı, duyduğu ihtiyâcatın ifâdesidir. Bedevî için hayât-ı ictimâiyye iptidâî hâlindedir, ihtiyâcât mahdûddur. Nazarına en ziyâde isâbet eden, muhâtı bulunduğu tabiattir. Eski Arap şâirleri bunu pek güzel idrâk etmişlerdir.

Dâimâ hâdisât-ı tabiiyyenin manzara-i heybetnümâsını, seyâhat-i leyliyyesi esnâsında vezân olan fırtınayı, seyâhatine rehberlik eden bürûc-u-küevakibi hayretfezâ bir sûrette tasvîr ederlerdi. Nebâtâtın, hayvânâtın, kendileriyle berâber bî-intiha çöllü kat'eden geyiklerin, atların, develerin hayatını en küçük teferrüâtına kadar gösterirlerdi. Daha ilerde çobanlık hayâtının manzaraları, bir menbâ civârında rekzedilen haymeler, sayyâdın avdetine intizâr eden ve mübtelâsı olduğu aşk-u-sevdâyı tasvîr ile tebessüm eyliyen mahbûbeler gelirdi.

Arap mezâyây-ı zâtiyye ve hasâis-i makbûlesini bilir ve gurûr-u-vekaar hissiyle mütehassis olurdu. İntikaam, gurûr, aşk, vefâ onun kalbini iktisâm eden ağrâzdan ibârettir.

Arap şâiri daima âlî fikirlerde cevelân etmez, ale-l-ekser anın ilhâmâtı (Hicâ=Hicviyye) şeklinde tecellî ederdi. Edânî ve humakaayı bî-rahmâne istihzâlarıyla dâğdâr eylerdi. Civarda bulunan düşman kabilesini fenâ lakaplarla telkîp ederdi.

Çok kerre de meşhur muâşakaları tasvîr eder; yâhut şikâyât-ı âşıkaaneye, ağrâz-ı felâketkârâneye, mechul arzûlara ma'kes olurdu.

(Suyûtî)nin beyânına göre eski Araplar başka şiir bilmeyip anların bildiği yalnız her hangi bir hâlin ilcâsiyle söylenilen münferit eş'ârdan ibârettir. Heves, hiddet, ârzûy-ı intikaam, gurûr gibi ağrâzın birdenbire feverâniyle heyecâna gelen bedevî rûhunun teheyyücâtını (Bahr-i Recez)den kısa şiirlerle îfâde ederdi ki Bahrlerin (= Ana-vezinlerin) en hafif ve en sühûletlisidir.

Filhakîka eski Arapların eş'ârı mahrûm-ı tenevvü'dür; mevzû'lar mahdûd olduğundan pek çabuk tükenir. Edebiyyât-ı arabiyye ale-l-ekser şâirin kendi şahsına âit bir hâlet-i rûhiyyeyi veyâ ihtisâsât-ı zâtiyyeyi müfid olup hemen hiç bir vakit yüz beyti tecâvüz etmez; muhtasar bir takım eş'âr ve elhân-ı vicdâniyyeden müterekkiptir. Bunun sebebi, fikr-i îcâdın ve binâenaleyh tab'ı fesâne-perverânenin fıkdânıdır.

Bu hâl ümem-i Sâmiye şuarâsında umûmîdir; bunlar nefislerinin hâricinde olan mevzûları ciddiyyet-i lâyıka ile telâkkîye aslâ temâyül etmezler Bu sebepten edebiyyât-ı Sâmiyede hikâyât ve rivâyât nev'inden veyâ sahne-i temâşâya vaz'olunabilecek kabîlden eş'âra tesâdüf edilmez. Efsâne tarzında olan eş'ar hikâyât-ı ahlâkıyyenin fevkına çıkmaz.

Arap (te'sirât-ı hâriciyye hakkındaki hassâsiyyet-i nâfizesi, hâssa-i beyân-u-ifâdedeki zarâfet ve sühûletiyle berâber) hakîkat-i hâlde bir mübdi' değildir; öyle bir sâhib-i san'atтır ki rübâb-ı teganniîsinde az çok hoş-âyende tenevvüât-ı lâhniyye ile dâimâ ayn-i mevzu-i zemzeme tekerrür eyler. İhtisâsâtında derinlik mefkuuddur; zarîf, vecîz, nükte-perverdir; isabet-i temâs-u-nazar sâhibidir; bir şeyi iki sıfatla tavsîf edivermekte şâyân-ı hayret bir mehâret gösterir; lâkin aslâ ulviyyete terakkî edemez. Eş'âr-ı arabiyyede bir fikrin tevsî'-ü-ta'mîk edildiğine pek nâdir tesâdüf olunur; şâir temâs ettiği efkârı emsâl ve mülahazât tarzında cümel-i muhtasara ile ifade eylemeyi daha muvâfık ve münâsip bulur.

Arap endîşe-i ferdâdan tamâmiyle müberrâ olarak hayâttan gelişi-güzel istifâza eyler. Bir hayât-ı ukbâ ile işgaal-i zihn etmez. Fakat bundan dolayı maddiyyât-perest de değildir; şan-u-şerefe meyelân-i şedîdî, gurûr ve izzet-i-nefsi, mahv-u-adem esasına müstenit bir meslek-i felsefî ile tevâfuk ve i'tilaf eylemez; ancak bir takım mesâil-i ma'neviyye vardır ki anlara temâs-u-takarrüpten tevakkî eyler.

Velhâsıl Arap uzun seyâhatleri esnâsında tagannî eder; mahbûbesinin hayali, terkedilen haymegâhın âsâr-ı bâkıyesi, muhârebesinin hâtırâtı gibi mevâdd-ı muhtelifeyi eş'ârında zikr-ü-ityân eylerdi. Lâkin anın iştirâk ettiği müşâcereler, kaafilelerin nehb-ü-gaareti, sulu bir yere temellük için vukuu'bulan muhârebât, zabtedilen develer hakkındaki münâzeât gibi şeylerin bıraktığı hâtırât anda hiç bir vakit bir dâstân hissi îkaaz etmemiştir.

Vakaayi'-i târîhiyye veyâ muhayyeleyi parlak tavsîfler ve fevkalbeşer bir iktidârı hâiz kahramanlar ile memlû tavîl-üz-zeyl eş'âra tahvîl iktidârı ümem-i Sâmiyeye ihsân olunmamıştır. Anların

ilhâmâtı kısadır; lâkin şiddetli olup fikr-i beşer üzerinde böyük bir te'sir husûle getirmekten halî kalmamıştır. Bu ilhâmâttan arz-ı Ken'an ve Hicâz'da eş'ar-ı mensûre-i mezhebiyye husûle gelmiştir".

Bu îzâhâtın mühim noktaları şöylè sıralanabilir:

1) Câhiliyyet şi'rinde mevzûlar mahduttur;

2) Destan, manzum hikâye ve tiyatro gibi böyük eserler yoktur;

3) Ulvî yâhut derin fikirler olmamasına mukaabil hissiyyâtın ifâdesinde şiddet vardır;

4) Şahsî hisler umûmiyyetle aşk, vefâ, garaz, intikaam ve gurûr mevzûlarına ayrılabilir.

5) İctimâî tasvirler bilhassa muhârebelerle zaferlere âittir;

6)Tabîat tasvîrine çok ehemmiyet verilir: Bilhassa tabîî manzaralar, çöl yolculuklarında kılavuz ittihâz edilen yıldızlar, gece seyâhatlerinde fırtınalar, hayvanlar, nebâtlar, su menbâları, çadır kurulan konaklar bedevî şi'rinin başlıca mevzûlarındandır;

7) "Hicâ" denilen ve aşağıda bahsi gelecek olan Hicviyye tarzı Câhiliyyet devrinin "Hidâ" dan sonraki en eski şiir nev'idir.

En fazla işte bu sâhalara düşkün olan Câhiliyyet şâirlerinin eserleri, mütemâdiyen mûsikî ile el-birliği eden ve belki de ilk devirlerindeki kaafiyeli vezinsizliğini işte o sûretle telâfî etmek istiyen bir şiir şeklindeydi. (Will Durant)ın İngilizceden Fransızcaya terceme edilen meşhur Medeniyyet târîhi külliyyâtının "L'age de la foi" serisinin birinci cildinde bu nokta şöyle tavzîh edilmektedir (François Vaudou tercemesi, 1952 Paris tab'ı. S. 205 - 206):

"Câhiliyyet şâirleri eserlerini bir çalgı refâkatinde terennüm ederlerdi; mûsikî ile şiir ayni şeydi. En çok tercîh edilen mûsikî aletleri flâvta, ut, kamış kaval ve dümbelekti. Erkek zıyâfetlerini neş' elendirmek üzere ekseriyetle genç muganniyyeler dâvet edilirdi.

Gassânî krallarının da krallık gaailelerini unutturacak bir muganniyye takımı vardı; îlâdın 624 târîhinde Mekkeliler Hazret-i Muhammed'e karşı hareket ettikleri zaman, ordugâhta neş'elerini artırmak ve kendilerini harbe teşvik etmek üzere genç muganniyyelerden mürekkep bir hânende takımı da götürmüşlerdi. Müslümanların İslâmiyyetten evvelki devre taktıkları isimle anılan o eski (Câhiliyyet) günlerinde bile Arap nağmesi az sözlü ve acıklı bir şarkı tarzındaydı ve mütemâdiyen o kadar yüksek ve uzun perdelerden terennüm edilirdi ki bir sâat için bir iki mısra kâfî gelirdi".

Fransa Enstitüsü âzâsından Profesör (Gaudefroy-Demombynes)in "Mahomet" ismindeki kıymetdâr eserinin 1957 Paris tab'ının 23-24 üncü sahîfelerinde de Câhiliyyet şi'riyle mûsikîsine raksın da karıştığı şöyle anlatılır:

"... İslâmiyyetten evvelki Arap cem'iyyetinde şiir bir edebî dil başlangıcı mâhiyyetini arzediyordu: Kur'ânın sâmialara aksedeceği sâatte bu nokta unutulmamalıdır. Fakat bu şi'rin ehemmiyyeti bilhassa ictimâî-dînî mâhiyyetindedir. Dinîdir, çünki bütün toplantılarla âyinlerde şâirin bulunması zarûrîdir. Câhiliyyet mü'mininin ilâhına arzettiği münâcâtlarda sözle mûsikî ve raks birbirine karışır ve şiirle dümbelek darbeleri, ayak vuruşları ve istimdâd nidâları arasında bir âhenk uygunluğu olurdu.

Bu vaziyete göre şâir demek, bir nevi orkestra şefi demekti. Böyle bir muhîtte şâirin hassâsiyyeti, tıpkı dinleyicilerinde olduğu gibi alevlenir ve hattâ bâzan kehânette bulunduğu bile olurdu. Neredeyse kendisi peygamber ve sözleri de vahy-i ilâhî sayılacaktı. Hazret-i Muhammed zuhûr ettiği zaman, Kureyşilerin onu bir şâire benzetmeleri işte bundandı. Bununla berâber, şâir kabîle rûhunun yalnız dînî bir mümessilinden ibâret değildi: Çünki harp menkabelerini, kinlerle garazları, intikaamları ve kabîlenin yâhut kahramanlarının çektikleri acıları terennüm eden de oydu. Mensûb olduğu zümre hissiyyâtının sözcüsü olan şâir, ayni zamanda efkâr-ı umûmiyyenin de bir dereceye kadar nâzımı vaziyetindeydi".

Câhiliyyet devrinde şiir ibtilâsı bir nevi mezhep hâline gelmişti.

Şâirin oynadığı dînî rolün ehemmiyyetinde başlıca âmil işte bu vaziyetti. (Dr. Gustave Le Bon), İslâm târîhinin ilk günlerini de alâkadâr eden bu mühim noktayı şöyle îzâh eder (La civilisation des Arabes, 1884 Parih tab'ı, S. 179):

"Şi'rin Araplar arasındaki ehemmiyyeti netice i'tibâriyle şâirlere böyük bir nüfûz tem'in etmiş oldu. Şâirler kin ve garaz hislerini istedikleri gibi körüklüyor ve her hangi bir kabîle üzerine şöhret veyâ hacâletten hangisini isterlerse onu çekiyorlardı. Nüfuzları o dereceyi bulmuştu ki, Hazret-i Muhammed devrinde Kureyşiler şâir (A'şa) nın Peygamber lehine tertîb etmiş olduğu şiirleri ifşâ etmemesi için kendisine yüz deve vermişlerdi.

Araplar arasında şiir hayranlığı o kadar inkişâf etmişti ki, Hazret i Muhammed'den asırlarca evvel Arabistan'ın her tarafından gelen kaafilelerin iştirak ettikleri edebî kongreler bile te'sîs etmişlerdi. Bu kongreler Mekke'ye üç günlük mesâfede ve Tâif civarında küçük bir kasaba olan (Okâz) da toplanırdı''.

İşte bundan dolayı Câhiliyyet şi'rinin çok muazzam bir yekûn teşkil ettiğinden bahsedilir. (Corci Zeydân) bu noktayı bir takım mukaayeselerle şöyle izâh etmektedir (Medeniyyet-i İslâmiyye târîhi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 45) :

"Araplarda şi'rin kesreti. — Arapların İslâmiyyetten evvel vukuu bulan son intibâhları sıralarındaki zamâna âid olarak bize terkettikleri eş'ârın çokluğu daha eski zamanlarda da kesretle şiir yaptıklarına delil teşkîl eder. Araplar o son bir, yâhut iki asır zarfında o kadar çok şiir tanzîm etmişlerdir ki diğer milletlerde, bâ-husûs bedâvet zamanlarında, bir kaç asır zarfında o kadar şiir yapılmamıştır. (Homer) in (İliyada) ve (Odise) si Yunan zamân-ı câhiliyyetine mensûb eş'ârın kırk-mı-a'zamını teşkîl ediyor. Halbuki o iki eser-i manzûmun aded-i ebyâtı 30,000 i geçmez. Kezâlik Hintlilerin (Mahabharata) sı 20,000 ve (Ramayana) sı 48,000 beyitten fazla değildir. Araplara gelince, kabl-el-islâm son intibâhları esnâsında tanzîm ettikleri eş'âra dâir gördüğümüz mâlûmâta göre bunlar zikrolunan miktarlardan kat kat fazla şiir söylemişlerdir.

Araplar manzûmelerini beyt ile değil, kasîdelerle ta'dâd ederlerdi. Rivâyete göre (Kitâb-ül-Hamâse) müellifi (Ebu-Temmâm) zamân-ı Câhiliyyet şuarâsına mensûb olmak üzere kasâid ve makaatî'den mâadâ 14,000 ürcûze hıfzederdi. (Hammâd-ı Râviye) hurûf-ı hecâdan her harfin kaafiyesinden bin kasîde olmak üzere 27,000 kasîde ezber etmiş idi".

Bu rakamlarda her halde mübâlaga bulunmak ihtimâli pek tabiî olmakla berâber, hemen bütün Arapların şiir söylediği hakkındaki rivâyet nazar-ı i'tibâra alınacak olursa, Câhiliyyet manzûmelerinin mühim bir yekûn tuttuğunu kabûl etmemiz zarûret şeklini alır. Gene aynı menbaın 49 uncu sahîfesinde muhtelif Arap menbâlarına istinâden bu nokta da şöyle îzâh edilmektedir:

"Araplarda şâiriyyet fıtrî ve umûmî idi. İçlerinde şiir söylemiyenler pek nâdir bulunurdu. Hattâ mecnunlar ve hırsızlar bile şâir idiler. Erkekler nasıl ise, kadınlar dahi fıtrat-ı şâiriyyet ile meftûr olduklarından, bunlardan da pek çok şâireler yetişmişti. Araplardan şâir olmayanlar şiir inşâdına mahsus ictimâ'gâh-ı umûmîlere devâm ederek şiirden müstefid olurlardı.

Çok defâlar kadınlar dahî şiir inşâd, şuarâyı yâd-u-tizkâr, şiirleri tenkîd veyâ takdîr etmek ve şuarânın yekdîgerine tefevvuk ve rüchânını tâ'yîn eylemek için meclis kurarlardı. Bir çokları henüz sinn-i tufûliyyette edebiyyât ve şiir hakkında hiç mâlûmât almamışken şiir tanzîm ederlerdi. Araplardan karîhası şi're muntalık olmadan her kim böyürse bu hâl onun için bir noksan ve mensûb olduğu kabîle için bir ayıp addolunurdu".

Gene (Corci Zeydân), Câhiliyyet araplarının şi're ve şâire karşı gösterdikleri bu fevkalâde alâka ve temâyülün sebeplerini de aynı cildinin 49 - 50 nci sahîfelerinde şöyle anlatır.

"Şuarânın mevkı'leri. — Araplar şiir tanzîmine ve güzel söz söylemiye çocuklarının gayretlerini tahrîk ve incizâplarını tezyîde sarf-ı mesâî eylerlerdi. Çünkî zamân-ı Câhiliyyette şuarâ ırz hâmîleri, vakaayi' ve âsâr hâfızları; mâlûmât nâkılları idiler. Belki Araplar kendilerinden böyük bir şâir yetişmesini böyük bir kumandanın yetişmesine tercîh ederlerdi. Bu cihetle bir kabîlede bir şâir yetiştikçe sâir kabâil o kabîlenin nezdine gelerek beyân'ı tehniyet ederler ve düğünlerde yapıldığı gibi yemekler pişirilerek ve kadınlar toplanıp ut çalınarak ızhâr-ı şâdmânî olunurdu. Böyükler, küçükler yekdîğerini tebrîk ederlerdi. Çünki öyle bir şâire mâlikiyyetin ırzlarını sâir şuarânın hücûmundan himâyeye, neseb ve haseblerini vikaayeye, kabîleye âit ahvâl ve vakaayii tâhlide ve nâmlarını i'lâya hizmet edeceğine kaani' idiler. Filvâkı' devr-i Câhiliyyet araplarının vakayi' ve âdâb ve ulûm ve ahlâkına dâir bize vâsıl olan şeyler ancak o şiirlerden menkuuldur".

Zamânımızın en mühim İslâmiyyât âlimlerinden sayılan ve hattâ Arapça eserleri de olan râhip (H. Lammens)in "L'İslam" ismindeki meşhûr eserinde de aynı mesele şöyle îzâh edilmektedir (1943 Reyrut tab'ı, S. 11 - 13):

"Arap dili ve şi'ri — Milâdın altıncı asrından i'tibâren Arap kabîlelerinde aşiret şeyhiyle kâhinin yanında şâirin de ayrı bir mevkı vardı; tıpkı kâhin gibi, şâir de bâzan muhîtindeki cinin ilhâmına mazhar olmuş sayılırdı. Şâirin etrâfında (Râvî) denilen okuyucularla mürîdler vardı: Bunlar da sonradan şâir olurdu. Bu vaziyete göre o devirlerden i'tibâren bedevînin millî dilinde fevkalâde bir tetâbuk ve intibaak kaabiliyyetini hâiz edebî bir imkân var demekti ve o dil işte bu sayede ilmî bir lehçe olabilirdi ve nitekim oldu.

O ümmî bedevî, şi'ri çılgınca sever ve hep onunla meşgul olurdu. Bu umûmî incizâba kadınlar da kapılmıştı. Edebî bir an'anenin bize nakletmiş olduğu ve tenkitçilerin de üzerinde münâkaşaya başladığı eski Arap şi'ri, bâzı parçaları Abbâsîler devrinde tâdîlâta uğramış olan ve Hicretten evvelki asırdan kalan bakıyyelerine göre tedkîke tâbi' tutulduğu takdirde varılacak netîceye nazaran, muhtelif Arûz vezinlerine yöre âlimâne sûrette tertîb edilmiş olmakla berâber, âdetâ bir kalıpta dökülmüş olduğu için sert çerçeveleri şahsî ilhâmı boğan bir şiirdir. Vecîz ifâdeler bakımından çok zengin olmasına ve fikirlerden ziyâde şiddetler ve ihtiraslarla dolu bulunmasına mukaabil; âhenkten de, güzel tasvirlerden de mahrum değildir ve bilhassa tâbirleriyle ıstılâhlarının bolluğu şâyân-ı-hayrettir.

Bu şiir mecâzî hisler, ibdâ'kârâne ve düşündürücü tasvirler ve bilhassa dînî ve mânevî zînetler bakımından fakirdir: O gibi şeyler an'anevî hudûdunâ dâhil olmadığı için bir tarafa bırakılmış gibidir. (El-Câhız)ın tem'in ettiğine göre eski Arap

şi'rinde:

— Başka milletlerin edebiyyâtlarında bahsi geçmemiş hiç bir şey bulunamaz!

Bu şiir fasîh ve belîğ parçalarla dolu olmasına mukaabil, hissiyyâtı tahrîk etmez ve insanı hayâlâta daldırmaz.

Câhiliyyet şi'ri o donuk bedevî varlığının hâricî hayâtını tasvîre inhisâr eder ve onu tamâmiyle aynen, olduğu gibi, çöl kadar yeknesak, ve ayni bir şiirde tek bir kaafiyenin tekrârı kadar muttarit bir şekilde anlatır.

Renklerle şekillerin te'sîrini kelimelerle husûle getirmek başlıca hedeftir. Tercemeye güç tahammül edilir veyâhut hiç edilmez. Muhtarıs ve müdekkik bir zihniyete mâlik olan ve anarşi derecesi de dâhil olmak üzere hürriyyet ve istiklâle çılgınca müptelâ olan bedevî Arap, o tumturaklı lisânı sâyesinde hitâbet ve belâgatte muvaffak olabilmek için lâzımgelen bütün meziyyetleri hâizdi; fakat ictimâî teşkîlâtının iptidâîliği Hicretten evvel de, sonra da muvaffakıyyetine mâni' oldu.

Eğer bir dilin kemâli bir milletin rûhiyle fikrinin ma'kesi sayılabilirse, Arap dilinin çok ilerlemiş olan tekâmülü Câhiliyyet bedevîlerini iptidâî milletler zümresine idhâl etmemize her halde mâni' olacak bir sebep demektir".

Acabâ dünyâda böyle bir şiirle edebiyyâta menşe' olan ve işte o şiirden dünyânın en böyük ve beynelmilel medeniyyet dillerinden birinin doğmasını te'mîn eden, her kabilesinde bir şâirle bir edebî hey'et bulunan ve edebiyyât kongrelerine sahne olan bir çöl daha gösterilebilir mi? Şark ile Garbın eski medeniyyetleriyle mütemâdiyen temâs hâlinde bulunan böyle bir çölün şiir ve mûsikî müptelâsı bedevîlerine bir takım İslâm düşmanlarıyla târihî hakîkatlerden bîhaber câhillerin dedikleri gibi "vahşî" ve "İptidâî" denilebilir mi?

Yukarıki fıkrasında öyle bir iddiânın doğru olamıyacağını söyliyen müellif, bugünkü Garp ilminin en böyük İslâmiyyât mütehassıslarından olan bir Fransız râhibidir: Bu vaziyete göre Kur'ân-ı-Kerîm'e bir "Çöl kaanûnu" diyebilmek için, İslâmiyyet düşmanlığı taassubunda bir Katolik papazını bile çok geride bırakmış olmak lâzımdır!

Bundan evvel de gördüğümüz gibi, İslâmiyyet Şark ile Garp arasındaki medenî ve iktisâdî ittisâli tem'în eden Mekke gibi muhteşem bir Cumhûriyyet merkezinde ve hattâ eski Yunan halk idâresine tercîh edilen bir demokrasi yurdunda zuhûr etmiş medenî bir dindir ve bu din ilkönce Arap yarım-adasının Himyerî ve sâir medeniyyet merkezleriyle işte o münevver bedevîlere, yani Arabistan'ın her sene edebî kongreler akdeden şiir ve mûsikî müptelâsı bedevîlerine hitâb ederek bütün yer-yüzünde intişâra başlamıştır.

Asrımızın en böyük müverrihlerinden olan Amerikalı (Will Durant)ın "Histoire de la civilisation" ismiyle Fransızcaya terceme edilen Medeniyyet târîhi külliyyâtının "L'age de la foi = Îman çağı" serisinin Bizans ve İslâm medeniyyetlerinden bahseden birinci cildinde de Câhiliyyet şi'ri şöyle izâh edilmektedir (François Vaudou tercemesi, 1952 Paris tab'ı, S. 204):

"Câhiliyyet arabı umûmiyyetle ümmî idi; fakat ata, kadına ve şaraba karşı olan iptilâsından hemen sonra şiir aşkı gelirdi. Ne âlimleri vardı, ne târihçileri vardı; fakat belâgate, dil güzelliğiyle fasâhatine ve güzel işlenmiş şi're olan iptilası onu mest ederdi. Lisânı İbrânîye yakın bir dildi; karışık tasrîf şekilleriyle, zengin bir lûgatle, her şeyden evvel şiir inceliklerini ayrı ayrı ifâdeye müsâit ve vâzıh tasvir ve târif husûsiyyetleriyle ve daha sonraları felsefenin bütün inceliklerini ifâde eden bir fasâhatle konuşurdu.

Araplar dillerinin eskiliği ve zenginliğiyle iftihâr ederler, o tatlı hecelerini kalemle yâhut dille fasâhat ve belâgat çiçekleri hâline getirmekten pek hoşlanırlar ve kahramanlarının, kabîlelerinin veyâhut krallarının harpleriyle aşk mâcerâlarını seyyâl vezinler ve tükenmez kıt'alarla zihinlerinde canlandıran şâirleri köylerde, şehirlerde, çöl karargâhlarında veyâhut panayırlarda böyük bir veced ile dinlerlerdi.

Şâir arabın hem müverrihi, hem Ensâb mütehassısı, hem hicviyyecisi, hem ahlâkçısı, hem gazetesi, hem kâhini, hem harp münâdîsiydi. Eğer şâirin biri pek çok yapılan şiir müsâbakalarından birinde mükâfât alacak olursa, bütün kabîlesi şeref duyar ve sevinirdi.

Her sene (Okâz) panayırında bu müsâbakaların en böyüğü tertîp edilirdi; bir ay boyunca hemen her gün muhtelif kabîle zümreleri, şâirleri vâsıtasıyla işte bu müsâbakaya iştirâk ederlerdi; hakemler yoktu, yalnız halk kütleleri heyecanla veyâhut istihfafla dinlerdi".

Yukarda Câhiliyyet şi'rinin "Hidâ" denilen deveci türküsüyle başladıktan sonra, ikinci merhale olarak "Hicâ" denilen Hicviyye safhasına girmiş olduğundan bahsetmiştik. Bu ikinci safhanın teşekkülünde sihirle dînin âmil olduğunda umûmiyyetle ittifak edilmektedir. Alman müsteşriklerinden Profesör (C. Brockelmann)ın "Histoire des peuples et des Etats islamiques" ismiyle Fransızcaya terceme edilen İslâm târîhinde sihirle dînin te'sîri şöyle izâh edilir (Tazerout tercêmesi, 1949 Paris tab'ı, S. 19-20):

Araplar, bütün kabîle dâiyelerine rağmen bir millet teşkîl edebilme şuûrunu, umûmiyyetle ileri sürüldüğü gibi her şeyden evvel en mühim müşterek hâssaları olan şiir san'atına medyundurlar. Bu san'at bir dereceye kadar dînin himâyesi altında intişâr ve inkişâf etmiştir.

Şi'rin daha ilk teşekkül anlarından i'tibâren dîne bağlanmış olduğunda hiç şüphe yoktur. Her halde bu san'atın ilk kökü oyun sevk-ı-tabîîsinde ve ilk insanları hayât yorgunluklarına tahammül etmiye alıştıran sesle âhengin verdiği neş'ededir; bedevînin ilk türkü'leri belki de yürüyüşler esnâsında doğmuştur. Fakat sözün ihtişamlı bir şekilde telâffuzu iptidâî insana ayni zamanda kendi kudret ve kuvvetiyle her istediği te'sîri îkaa' edebilme kanâatini de veriyordu; işte bu suretle o eski söz san'atı ayni zamanda sihre de yaramış oluyor ve kültürün o derecesinde sihir henüz dîneğmugaayir bulunmayordu. Bilhassa harb esnâsında düşmana lânet okumak vazîfesi, doğru konuşabilme kaabiliyyetini hâiz olanlara terettüb ediyordu...

Lânet cümlesinin sihirli te'sîrini artık kaybetmiş olduğuna hükmedildiği zaman, işte ondan Hicviyye şeklindeki şiir doğdu ve bu tarz nihâyet kabîleler arasındaki münâsebetler safhasından şahsiyyât safhasına intikaal etmek sûretiyle şâirin eline korkunç bir silâh gibi geçti ve işte öyle bir şâir istismâr günâhından çekinmedikçe o silâh onun elinde bir şahsî menfaat kaynağı haline geldi".

Arap menbâlarının bu hususdaki îzâhâtını hulâsa eden (Corci Zeydân) da "Hicâ" denilen Hicviyyenin nasıl bir menfaat kaynağı hâline geldiğini şöyle anlatır (Medeniyyet-i İslâmiyye târîhi, Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 51):

"Şi'rin ırz-u-nâmın himâyesine te'sîrinin sebebi, arapların meftûr oldukları hiss-i hamâset ve hayâl cihetiyle belîğ sözlerden pek ziyâde müteessir olmaları ve belki yalnız bir beytin kendilerini ayaklandırıp oturtmaya kâfî bulunmasıdır. Bu sebeble şuarânın hicivlerinden korkarlar ve medihleriyle iftihâr ederlerdi. Hattâ Hazret-i Ömer iki şâir arasında vukuu'bulan bir ihtilâf kendisine arzolunsa işe girişmekten çekinirdi. İhtilâfın hallini (Hassân ibni Sabit) gibi zevâta havâle ederdi. Hazret-i Ömer bir daha halka zebanderâzlıkta bulunursa ihtâr ve tekdîre müracaat etmeksizin şiddetli cezâya düçâr etmek üzere (Hatîe) nâmındaki şâire üç bin dirhem vererek bir daha fenâ şeyler söyleyemiyeceğine dâir kendisinden bir taahhüd almış idi.

Araplar ahlâfa kalır da tedâvül eder diye hicivden (1) o kadar korkarlardı ki kabâil arasında vukuu'bulan muhârebelerde bir şâir esîr düşerse kendilerini hicvetmiyeceğine dâir andan taahhütler alırlardı. Bâzan gene bu maksatla şâirin lisanını bir parça kayış ile bağlarladı".

Meşhur müsteşrık (Clément Huart) da "Littérature arabe" ismindeki Arap edebiyyâtı târîhinde Câhiliyyet hicviyyelerinin cinlerle, dinle ve sihirle alâkasını şöyle anlatır (1902 Paris tab'ı, S. 6-8):

"... Bu ilk Arap şi'rinin en eski âbideleri (Hicâ) denilen Hicviyyenev'inden zamânımıza intikaal etmiş olan parçalardır; bu şiir nev'ine karşı bir takım bâtıl i'tikatlar beslenir ve sihirli bir te'sîri olduğuna inanılırdı.

Asıl mânâsı i'tibâriyle (Âlim) demek olan (Şâir) bir nevi kâhindi: Ayni menşee mensûb olan kabîleler arasında ağızdan ağıza dolaşan bu hicviyyelerin tertîbi için işte ona mürâcaat edilir ve biraz sonra da düşman kabîle şâirinin kafasından çıkmış mukaabil hicviyyelerle onlara karşılık verilirdi.

... Câhiliyyet şâiri ıssız çölleri dolduran ve fenâlıktan ziyâde mûziplik ettiğine inanılan cinlerden ilhâm aldığını iddiâ ederdi; işte o cin, şâire kabîle düşmanının tehzili fikrini telkîn ederdi: Bundan maksat, muhtelif haymegâhlarda tekrâr edilip duran dokunaklı hicviyyenin o düşmana fenâlık etmesini, yâni bizim Orta-çağ büyücülerini ntâbî'riyle vücûdunu delik-deşik edivermesini te'mîn etmekti.

Bu vaziyette şâir, sihir muâmelelerini bilen bir âlim, kabîlenin cinler tarafından ilhâma mazhar olup gaaipten haber veren bir kâhini demekti. meselâ ihtiyar şair (Züheyr ibni Cenâb)ın emriyle haymegâhın yeri değiştirilir, onun uğurlu saydığı anda uğurlu saydığı yere yerleşilirdi. Harbe işte onun re'yini aldıktan sonra girişilir ve ganîmetler tevzî' edilirken de onun payı en kahraman cengâverlerinkine muâdil olarak takdîm edilirdi. Onun silâhı Hicviyye idi ve bu silâh da en sivri silâhlar kadar derin yaralar açar, incitir, milletleri birbirine düşürürdü; fakat hicviyye ayni zamanda öyle bir sihirli sözdü ki düşmanı tehdîd eder, çölün fenâlık ilâhlarını harekete getirerek ona zarar verdirir, onu lânetler ve yalnız (Şâir) denilen âlimin sihirli kelimenin telâffuziyle onu mahva, inkırâza mahkûm ederdi.

Bu gibi hicviyyelerden maatteessüf hiç biri zamânımıza intikaal etmemiştir;, fakat (Balaam)ın meşhur lânetnâmesine kıyâsen bunların ne gibi mevzûlar üzerinde işlenip durdukları kolayca tahmîn edilebilir.

(Hicâ = Hicviyye) okumanın husûsî bir takım merâsimi vardı: Meselâ başın yalnız bir tarafındaki saçlar yağlanır, ridânın etekleri yerlerde sürüklenir ve yalnız bir ayağa pabuç giyilirdi".

Gene (Clément Huart)ın "Histoire des arabes" ismindeki İslâm tarîhinin birinci cildine de ilk efsunlama sözlerinin müsecca', yâni kaafiyeli nesir şeklinde olduğundan ve manzun hicviyyelerin işte bundan doğmuş olduğu anlaşıldığından bahsedildikten sonra, o ilk hicviyyelerin mâhiyyeti şöyle izâh edilir (1912 Paris tab'ı, S. 99):

"Hica demek, dokunaklı sözlerle ve insanın en

(1) Doğrusu "Hecv" olduğu halde Türkçede "Hiciv" şeklinde takarrür etmiştir, İ.H.D.

ulvî hislerine saldıran târizlerle dolu bir hicviyye ve inkisarla sihir kelimesi kullanılmak sûretiyle ilâhlardan istimdâd edilerek düşmana zarar verilmek için tertîb edilmiş bir efsun metni demektir. (Balaam)ın lânetnâmesi, mensûr (Hicâ = Hicviyye)nin nasıl bir şey olabileceğini gösteren mükemmel bir nümûnedir".

(Mahmud Es'ad Efendi)nin "Târîh-i dîn-i-İslâm"ında da (Hicâ)nın mâhiyyeti şöyle îzâh edilmektedir (C. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 322-323):

"Arap şi'rinin envâı : Hicâ. — Arabın en eski âsâr-ı şi'riyyesi Hicâ-dır (1). Hicâ, müsecca' ve mevzun bir takım kelimât ile söylenirdi; kendine mahsus bir âhengi vardı ki üdebâ anı saçları başın bir tarafına bağlamak, ridâsının bir tarafını yerde sürmek,yalnız bir ayağına ayakkabı giymek gibi şeylere teşbîh ederler. Şâir dahî hem âlim, hemde bir nevi kâhindi; Hicâları terkîb için anlara mürâcaat olunurdu. Bir kabîle şâirinin terkîb ettiği Hicâlar o kabîlenin şûbeleri içinde ağızdan ağıza dolaşır ve düşman olan kabîle şâirinin Hicâlarına bu yolda cevap verilirdi.

Eski şâirler ithâmât-ı şi'riyyelerini bâdiyenin hâlî mahallerinde mukîm cinlere, ervâh-ı habîseye isnâd ederlerdi. Gûyâ cin ana kabîlenin düşmanıyla istihzâ etmek fikrini ilkaa ederdi. Bu sebepten işbu Hicâlar hakkında bir takım zunûn-i bâtıla tevellüd etmişdi; anlara te'sîrât-ı sihriyye atfolunurdu.

Kurûn-ı-vustâda avrupa'da bulunan sâhirler bir kimsenin bal-mumundan yapılan heykeline bir iğne batırıldıkta müteezzî olacağına i'tikaad ettikleri gibi, Arap dahî müteaddid haymegâhlarda tekrâr edildikçe işbu Hicâların düşman hakkında maddeten bir fenâlık husûle getireceğini zu' mederlerdi.

İşbu ilk âsâr-ı şi'riyyenin bâzı nümûneleri zamânımıza kadar mahfûz kalmıştır.

(Mahmud Es'ad Efendi) ayni eserinin 324 üncü sahîfesinde "Recez" denilen ilk şiir vezninin "Hicâ'dan sonra" teşekkül etmiş olduğundan bahsettiğine göre, yukarıki fıkrasının başında "Hicâ"yı "müsecca' ve mevzun" şeklinde târîf etmekle bir mensûr şiir kasdettiği anlaşılmaktadır: Çünki manzum şi're "müsecca" denilmez, "mukaffâ" denilir.

Arap şi'rinin Câhiliyyet devrindeki teşekkül safhalarını muhtelif müelliflerin birbirini te'yîd eden îzahlarına göre tâkîb ederken, buraya kadar gözden geçirmiş olduğumuz esaslar şöyle sıralanabilir:

1) Arap şi'rinin ilk temeli, "Hidâ" denilen deveci nağmesidir: Bir nevi mensûr şiir tarzında olan bu ilk bedevî türküsünün teşekkülünde deveci kadar devenin de rolü vardır; çünki bu türküyü devesinin adımlarına ve o adımların sıklık ve seyreklik nisbetlerine göre ayarlamıştır; bu i'tibarla "Hidâ"nın deve adımlarına göre âhenklenmiş iptidâî bir hece vezni var demektir;

2) "Hidâ"dan sonra ortaya çıktığı tahmîn edilen ve "Hicâ" denilen Hicviyye nev'i de vezinsizdir: Fakat kelimelerle cümlelerin tertîbi daha muntazam ve fazla olarak ' müsecca' ", yâni kaafiyelidir; bu vaziyete göre Hicâ âhenk i'tibâriyle "Hidâ" ile "Arûz" arasında mütevassıt bir tekâmül merhalesi demektir. O ilk devrin hicviyyeleri şimdikiler gibi olmayıp birer lânet ve inkisâr düâsı şeklindedir ve içlerinde sihirle alâkadâr tâbirler vardır; o devirden kalma bâzı örnekler zamânımıza da intikaal etmiştir;

3) Gene "Hicâ" devrinde aşk ve kahramanlık şiirleri de tertîb edilmiş ve hattâ böyük yekûnlar tutmuştur: Tabiî bunlar da müsecca' ve âhenkli mensûreler tarzındadır;

4) Bu ilk Arap şiirleri edebî toplantılarda mûsiki yardımıyla güzelleştirilmiş ve belki de müsecca' nesir âhenginin kifâyetsizliği o sûretle telâfi edilmiştir: O zamanki mûsikî âletlerinin başlıcaları flâvta, kaval, ut ve dümbelek gibi şeylerdir; bu çalgılı şiir âlemlerinde rakkaase takımlarının millî ve dînî oyunları da an'ane hâlini almıştır;

5) Câhiliyyet araplarının şiirleri Hint, Yunan vesâire gibieski milletlerin elde mevcut şiirlerinden daha böyük yekûnlar tuttuğu anlaşılmaktadır;

6) Gerek yalnız bedevîlerin, gerek bedevîlerin de katıldığı şehirlilerin birer kongre tarzındaki böyük edebî toplantıları târîhe aksedecek kadar ehemmiyyet almıştır: Bu şiir kongrelerinde müsâbakalar tertîbi de âdet olmuştur; bir şâirin müsâbakayı kazanması, mensûb olduğu kabîle için tes'id ve tebrik merâsimiyle geçen bir bayram vesîlesidir. Edebî kongrelerle şiir müsâbakalarının en mühimleri meşhur (Okâz) panayırındakilerdir;

7) İşte bütün bunlardan dolayı Câhîliyyet arapları nazarında şâirin fevkalâde ehemmiyyeti vardır: Şâir ayni zamanda kabîlenin resmî âlimi, müverrihi, müşâviri, Gayb âlemiyle ve bilhassa cinlerle irtibât ve ittisâl hâlinde bir kâhini ve bir nevi râhibi ve netîce i'tibâriyle mürşidi demektir; Hattâ harb idâre eden bir bedevî kumandanından daha mühim sayılır; herhangi bir kabîleden yeni bir şâir yetiştiği zaman tebrik merâsimi yapılması işte bundandır;

8) Her kabîle şâirinin maiyyetinde şiir okuyan "Râvi"lerle müridlerden, yâni bir takım çömezlerden mürekkep bir edebî hey'et de mevcuttur: Bunların da aldıkları edebî terbiye sâyesinde günün birinde şâir olmak ve kabîle şâirinin yerine geçmek ihtimâli vardır;

9) "Hidâ" ve "Hicâ" devirlerinden sonra Arûz'un ilk ana-vezni olan "Recez" teşekkül etmiştir: İlkönce 2 sâkil ⏑ – 1 hafîf – 1 sâkilden mürekkep dört heceli altı (Müstef'ilün) kalıbından mürekkep olan bu ilk Arap vezni sonradan yalnız dört (Müstef'ilün) şeklini almıştır; bu veznin teşekkülünde de deve adımlarının te'sîri âmil olduğundan bahsedildiğine göre, "Hidâ" gibi bu da bir bedevî eseri demektir;

10) Arap edebiyyâtının ilk manzum şiirleri işte bu "Recez" veznine göre tertîb edilmiştir;

11) "Hicâ" nev'ine mensûb olan hicviyyelerin tertîbine "Recez"in îcâdından sonra da devâm edilmiştir;

12) "Recez"in teşekkülünden sonra Arûz'un diğer ana-vezinleri de tedrîcen teşekkül etmiş ve onlarla da şiirler söylenmiştir;

13) Arûz vezinlerinin "Efâil ve Tefâil" denilen kalıpları, ilerde göreceğimiz gibi, İslâmiyet'ten sonra tertîb edilmiştir;

14) Netîce i'tibâriyle Arap şi'ri şehirden değil, çöldeh doğmuştur: Arabistan bedevî âlemini iptidâî ve hattâ vahşî bir kütle gibi gösteren yanlış telâkkiye Garp âlimlerinin i'tirâz etmeleri işte bundandır.

Câhiliyyet devrinde bir "Arap birliği" yoktu: Bu hal yalnız bedevîlikle şehirlilik arasındaki telâkkî ve hayât ayrılıklarına münhasır değildi; siyâsî, fikrî ve millî bir birlikten de eser olmadığı gibi, dil ve dîn birliği bile mevcut değildi: Meselâ Cenûb Arabistân'ın Yemen havâlisindeki Himyerî arapçasıyla Şimâl arapçası aynî menşe'den çıkmış iki muhtelif dil vaziyetindeydi.

Fakat millî perîşânlık buna da münhasır değildi: Bir de lehçeler meselesi vardı: Yabancılarla ihtilâttan dolayı şehir lehçelerinin karışıklığına mukaabil, kabîle lehçeleri millî safvetlerini muhâfaza ediyor, fakat onlarda da birbirinden ayrıldıklarından dolayı yekdiğeriyle telîf edilemiyecek husûsiyyetler bulunuyordu: Bu lehçeler arasında telâffuz birliği olmadığı gibi, lûgat birliği de yoktu; yâni cenûbun Himyerî diline mukaabil merkezî ve şimâlî Arabistan'daki asıl Arap dili Fonetik ve Semantik bakımlarından iki muhtelif zümreye ayrılmış vaziyetteydi.

Bu vaziyette başlıca iki âmil vardı: Biri bedevî ve medenî hayât ayrılığı gibi ictimâî ve biri de bütün Arabistan'ı içine alan ve millî bir birlik vücûda getiren tek bir idârenin hiç bir zaman kurulamamış olması gibi siyâsî bir âmildi. O zamânın arapları yalnız millî bir idâre mahrûmiyyetinden dolayı değil, bundan evvelde görmüş olduğumuz gibi muhtelif yabancı devletlerin yüksek hâkimiyyetlerini kabûl edip birbirine düşman zümreler hâline gelmiş olmalarından dolayı da birleşemiyor ve netîce i'tibâriyle lehçeler üstünde bir millî dil birliği vücûda getiremiyorlardı.

(René Basset)nin Câhiliyyet şi'rinden bahseden "La poésie arabe anté-islamique" ismindeki eserinde bu siyâsî vaziyet şöyle hulâsa edilir (1880 Paris tab'ı, S. 18):

"...Arap yarım-adasında teşekkül etmiş devletlerin hiç biri Milâdın altıncı asrında bütün Arabistan'a hâkim olacak ve faaliyetle Atina'nın Yunanistan'da ve Roma'nın İtalya'da oynadığı rolü oynayabilecek derecede kuvvet ve kudretiyle istiklâlini muhâfaza ve idâme edememişti.

İlkönce Roma ve ondan sonra da Bizans ile İran arasında geçen mücâdele şeklindeki böyük faciada,yâni aktörlerinin başlıcaları (Şâpûr),(Julien), (Bélisaire) ile (Nûşirevân) ve (Pervîz) isimlerinde iki İran hükümdârı ve nihâyet (Héraclius) isimleriyle teselsül etmiş fâcia esnâsında Araplar ne Hire ve Gassân krallıklarıyla Yemen, Mekke ve hattâ Necid'deki Arap kabîleleri birer bostan korkuluğundan başka bir şey değillerdi".

Bu siyâsî perîşânlıkla kudretsizlik hem bir umûmî lehçe teşekkülüne mâni oluyor, hem mevcut lehçeler arasındaki ayrılığı gittikçe artırıyordu. Câhiliyyet şi'rinin mu'cizevî rolü işte bu vaziyette gösterilir: Lehçeler üstünde umûmî bir dil birliği kurarak başlıca âmil şiirdir (L. A. Sédillot)nun "Histoire générale des Arabes" ismindeki İslâm târîhinde Arap kavminin Câhiliyyet devrindeki perîşânlığından ve millî birlik ihtiyâcından bahsedilirken bu mühim nokta şöyle îzâh edilir (1877 Paris tab'ı, C. I, S. 44-45):

"...O sırada öyle bir netîceye varabilmek için henüz iki zarûrî şart vardı: Bunların biri dilin umûmî birliği ve biri de din birliği idi; bu iki şartın birincisi kısmen te'mîn edilmişti. Filvâkı' araplar sırf fıtrî hislerine ittibâ' ederek böyük bir yekûn tutan kabîle lehçelerinin birbirinde tahlîl ile tek bir dil hâline gelmesini te'mîn edecek esbâbı

(I) **"Hicâ" bir adamı şiirle zemm-ü-şetm etmekdir.**

hazırlamışlardı.

Kahramanlık menkabelerine âit hâtıraların müstakbel nesiliere intikaalini te'min husûsunda pek titiz oldukları için, bu arzûlarını yerine getirecek bir vâsıta demek olan şi'ri severler ve şan ve şereflerinin tekmil Arap yarım-adasına yayılabilmesini isterlerdi. Fakat Necid ve Hicaz şâirlerini Yemen'dekiler anlamazdı; hattâ ayni bir memleketin muhtelif kabîleleri bile hep ayni tâbirleri kullanmazlardı. İşte bundan dolayı şâirler daha umûmî bir lisan vücûda getirmekle vazîfelendirildiler. Bunların her tarafta okunan şiirleri muhtelif mefhumları kat'î sûrette ifâde edecek kelimeleri tesbît etmekteydi; eğer muhtelif âileler ayni bir fikri iki muhtelif kelimeyle ifade edecek olursa, şâirin seçtiği kelime tercîh ediliyor ve işte bu sûretle umumî Arap dili tedrîcen teşekkül ediyordu".

Bu vaziyetten iki mühim netîce hâsıl olmuştu: Bunların biri Câhiliyyet devrinin muhtelif lehçelerine göre tertîb edilmiş mevzî şiirlerin unutulup gitmesi ve ikincisi de o muhtelif lehçelerin ayni mefhûmu ifâde eden kelimelerinin umûmî Arap dilini zenginleştirmiş olmasıydı. (René Basset)nin yukarda bahsi geçen "La poésie arabe anté-islamique" ismindeki eserinde bu mesele de şöyle anlatılır (1880 Paris tab'ı, S. 57-58):

"... Bu vaziyetin diğer bir netîcesi de lehçe şiirlerinin hemen tamâmiyle kaybolması şeklinde tecellî etti. (Maadd) ve (Adnân) nesillerine mensup muhtelif âileler arasında muhtelif tahavvüller gösteren lehçeler vücûda gelmişti: Bununla berâber, bu lehçeler birbirine o kadar yakındı ki birini bilen dîgerlerini de anlardı. Aralarındaki farklar her halde pek ince şeylerdi ve tahmînimize nazaran bâzı köklerdeki seslerin ve umûmiyyetle ikinci sesin harekesine ve lûgat sâhasına inhisâr ediyordu.

Eserlerine bir çok lehçelerden kelimeler almış olan (ve işte bu sûretle Arap dilindeki müterâdif kelimelerin çok böyük yekûnlar tutmasına sebeb olduklarından bahsedilen) lûgatçiler, bu kelimelerden her birinin hangi kabîleye âid olduğu hakkında bizi tenvîr etmeyi maatteessüf ihmâl etmişlerdir".

Dil birliğinin teşekkülünde şi'rin edebî rolünden başka bir de (Kinde) krallığının siyâsî rolü vardı. Londra üniversitesi Yakın ve Orta-Şark târîhi profesörü (Bernard Lewis)in "Les Arabes dans l'histoire" ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinde Arap birliğine doğru geçici bir tecribe mâhiyyetinde sayılan Kinde devletiyle bu devletin dil birliği sâhasındaki rolü şöyle îzâh edilmektedir (Annie Mesritz tercemesi, 1958 Brüksel tab'ı, S. 28):

"Kinde krallığı Mîlâdın beşinci asrının sonlarıyla altıncı asrının başlarında Şimâlî-Arabistan'da inkişâf etmiştir. İlkönce kudretli bir devlet olan ve hattâ komşu devletlerin arâzîsine kadar yayılan bu krallık, dâhilî birlikle mânevî kuvvetten mahrûm olduğundan ve kırk-elli sene sonra İslâm istîlâlarına mukaavemet edemiyecek bir hâle gelecek olan Bizans ve İran imparatorluklarının o sırada nisbeten daha kuvvetli bir vaziyyette bulundukları için kurabilmiş oldukları engelleri yıkamadığından dolayı munkarız olmuştur.

Kinde krallığı Arap şi'rinde sönmez bir hâtıra bırakmıştır. Mîlâdın altıncı asrına doğru Arabistan yarım-adasındaki arap kabîlelerinin müşterek bir şiir diliyle müşterek bir şiir tekniği vardı ve bu dil kabîle lehçelerinden tamâmiyle ayrıydı. İşte o sâyede arap kabîleleri ayni bir an'ane ve şifâhen intikaal eden ayni bir kültür altında birleşmişlerdi. Bu müşterek dille müşterek edebiyyât, inkişafının böyük bir kısmını merkezî ve şimâlî Arabistan kabîlelerinin ilk böyük teşebbüs mâcerâsı demek olan Kinde devletinin kahramanlık menkabeleriyle hâtırasına medyundu. Altıncı asır esnâsında bu müşterek dille edebiyyât klâsik olgunluğun a'zamî derecesine yükseldi".

Takrîben bir asır kadar bir zaman zarfında dünyânın en böyük kültür ve medeniyyet dillerinden biri işte böyle mu'cizevî bir teşekkül ve tekâmül sırrına ermiş ve biraz sonra Kur'ân-ı-Kerîm insanlığa işte o dille hitâb etmiştir.

Bu eşsiz teşekkül ve tekâmülde yukarda bahsettiğimiz şiirle pek az sürmüş bir siyâsî birlik şuûrundan başka, panayır şeklinde toplanan edebî kongrelerin de böyük bir rol oynadığından bahsedilir. (L.-A. Sédillot)nun yukarda bahsi geçen İslâm târîhinde dil birliğinin teşekkülünden bahsedilirken bu nokta da şöyle îzâh edilir (Histoire générale des Arabes, 1877 Paris tab'ı, C. I, S. 45-46):

"... Ayni zamanda medeniyyetin faydaları da anlaşıldı: Fikir işlerine lâyık olduğu ehemmiyyet verildi ve o zamâna kadar yalnız maddî kuvvetin zaferine verilen ehemmiyyeti artık fikrî zafer de kazanmış oldu. İnsanların tanışıp sevişmeyi öğrendiği umûmî toplantılar tertîb edildi. (Tâif)le (Nahle) arasında ve mekke'ye üç günlük mesâfede bulunan (Okâz) kasabasıyla (Mejne/Mecenne) de ve Arefât dağının arkasındaki (Zülmecâz)da akdedilen bu ictimâlar hakîkatte birer şiir kongresinden başka bir şey değildi; fazla olarak, ortalığa bir sâdelik havası hâkim olmasına rağmen, a'zamî bir hürmet hissi duyulurdu.

Bu vaziyet, tıpkı Olimpiyad oyunlarına benzetilebilecek bir hâldi. Sessiz ve hareketsiz bir dinleyici kütlesinin huzûrunda mağrûr edâlı bir cengâver ayağa kalkardı: Hiç bir rütbesi ve üstünde yüksek bir mevkı' sâhibi olduğunu gösterecek hiç bir rütbe alâmeti olmadığı halde, bütün gözler ona dikilirdi.

O vekur cengâver yüksek bir tümseğin üstüne çıkar ve işte orada, ilhâm kudretinden veyâhut fevkalâde bir hâfızadan başka hiç bir şeyden yardım görmiyerek gür bir sesle bütün bir şi'ri okurdu. Bâzan kendi kahramanlıklarını veyâhut kabîlesinin asâletini terennüm eder, bâzan intikam zevklerini, bâzan müsâfirperverlik lezzetlerini, bâzanda şecâat ve cesâreti ve dâimâ da şeref ve haysiyyeti anlatırdı.

Başka defâlar da tabîatin güzellikleri, çölün ıssızlıkları, hasretle özlenen vâdilerin letâfeti ve ceylânın çevikliği üzerinde dururdu. Gözlerini onun dudaklarına diken dinleyiciler şâirin kendilerine ilhâm etmek istediği bütün hislere tâbi' olurlardı: Dikkatli çehrelerinde felâketini sabırla geçiren kahramana karşı hissettikleri hayranlıkla korkaklara karşı istihfaf duyguları okunurdu.

Dinleyiciler hislerini gizlemedikleri için, şâir kendi şiir kudretinin i'tirâfı karşısında yeni bir gayret duyarak hikâyesini daha fazla bir şevk ile tekrâr ederdi.

Eşsiz bir nüfûz ve i'tibâra mazhar olan Arap şâirleri memleketlerinin İslâmiyyetten evvelki müverrihleri olacak adamlardı; efkâr-ı-umûmiyyeye hâkim olan bu şâirler muhtelif kabîleleri istedikleri gibi alçaltıp yükseltebilirlerdi; onun için herkes onlardan korkar ve herkes onlara hürmet ederdi".

(Corci Zeydan)ın bilhassa Arap menbâlarına istinâd eden "Medeniyyet-i İslâmiyye târîhi"nin üçüncü cildinin "Edeb meclisleri ve sûk-ı Okâz" faslında mevzûumuzla alâkadâr bâzı mühim îzâhâta tesâdüf edilir; bu faslın yalnız o mühim noktalarını burada aynen iktibâsı zarûrî görüyoruz (Zeki Magaamiz tercemesi, 1329 İstanbul tab'ı, S. 59-64):

"Araplar şiir inşâdına, fikir ve havâdis teâtîsine ve müsâmereye, yâhut umâmî husûsât hakkında müzâkereye mahsus olmak üzere bir takım meclisler akdederek bu meclislere (Endiye = Meclis ve encümenler, klöpler) nâmını verirlerdi. (Kureyş nâdîsi) ile Kâ'be civârında bulunan (Dâr-ün-Nedve = İstişâre meclisi) bu nevi meclislerdendi. Bununla berâber Araplar işten boş vakit bulup da bir yerde ictimâ' ettikçe, bâ-husûs (Esvaak) nâmiyle marûf olan panayırlarda, münâşedât ve müfâherât ve müsâmerât ile vakit geçirirlerdi.

Sûk (= Pazar yâhut panayır)dan maksat şehir veyâ köy ahâlîsinin alış-veriş yapmak, müdâvele-i efkârda yâhut mübâdelâtta bulunmak için evkaat-ı muayyenede ictimâ' ettikleri mahaldir.....

Zamân-ı Câhiliyyet araplarının senenin her ayında ayrı yerde kurulur bir takım panayırları vardı ki bir mahalde panayır müddeti bittikçe dîger mahalle gidilerek orada panayır kurulur ve Araplar uzak ve yakın yerlerden bu panayırlara gelerek alış-verişte bulunurlardı. Böylece bir panayır kapandıkça dîgeri açılırdı. Meselâ Necd'in yukarı taraflarında kâin (Dûmet-ül-Cendel) mevkıinde Rebî'-ül-evvel iptidâsında panayır kurularak alış-veriş yapılırdı.

Daha sonra (Hecer) mevkıine gidilerek orada bir ay pazar kurulduktan sonra (Omân)a nakl-i mekân edilir, burada dahî panayır kurularak alış-verişte bulunulurdu. Daha sonra (Hadramût) ve (Aden)e gidilirdi. Panayırcılar bâzan (San'â)ya varırlardı. Buralarda panayır kurarak alış-verişte bulunduktan sonra eşhür-i-huramda(=Zülka'de, Zülhicce, Muharrem, Receb) Okâz panayırına giderlerdi...

Zamân-ı Câhiliyyet araplarının en meşhur panayırı (Tâif) ile (Nahle) arasında kâin olan mahalde kurulan (Sûk-ı Okâz) idi. Araplar Hacc'e gittikleri zaman Zülka'denin iptidâsından yirmisine kadar bu panayırda kalarak alış-veriş yaptıktan sonra Mekke'ye giderler ve burada menâsik-i Hacc'i icra ettikten sonra yerli-yerlerine avdet ederlerdi. Eşrâf-ı kabâli zikrolunan sâir panayırlar sıradında her kes kendi şehrinde kurulan panayıra gelmekle iktifâ ederdi. Fakat (Okâz) panayırı müstesnâ bir pazardı. Her kes her taraftan oraya giderdi...

Burada şu ciheti beyân etmek isteriz ki Araplar evkaat-ı mahsûsada kabâilin ictimâı vesîlesinden bi-l-istifâde inşâd-ı eş'âra ve müfâherât ve müsâbakaata mahsus ictimâlar akdederlerdi. Bu meclis-i edeblerde şuarâ kendi şiirlerini okurlar, hutabâ nutuk îrâd eylerlerdi. Aralarında bu bâbda vukuu' bulacak ihtilâfâtı hall-u-fasl için eâzımdan birini hakem tâyîn ederlerdi.

(Okâz) panayırında hakem ittihâz olunan kibâr-ı şuarâdan (Nâbiğa-i Zübyânî) mevsim zamânında bu panayıra geldiği vakit kendisine deriden kırmızı bir çadır kurulurdu. Her taraftan şuarâ bu zâtin nezdine giderek mahsûl-i karîhaları olan eş'ârı nazar-ı takdîr-ü-tenkîdine arzederlerdi. Rivâyete göre bu panayırda bir kasîdenin parlaklığına hükmolununca orada, yâhut Kâ'bede bir mevkı-i ihtirâma ta'lîk olunurdu.

(Muallakaat-ı Seb'a) işte o nev'-i kasâiddendi.

Arapların bu hâlleri eski Yunanlıların (Gymnasium)daki ictimâ'-ı edebîlerine benzer. (Gymnase) temrînât-ı bedeniyye icrâsı için ictimâ'a mahsus bir binâ idi. Bu vesîle ile felâsife ve ulemâ dahî burada ictimâ' ederlerdi. Bu zevât buradaki ictimâ'ları vesîlesinden bi-l-istifâde Araplar (Sûk-ı Okâz)da nasıl yaparlarsa bunlar da burada mübâhase, münâzara ve müfâhare ile iştigaal ederlerdi.

Bu gibi ictimâât ve iştigaalâtın hakaayıkın zuhûruna va erbâb-ı meziyyetin teşvîkıne ve lisânın tenkîh-u-terakkîsine ettiği hizmet ise muhtâc-ı îzâh değildir. (Kureyş) kabîlesi efrâdı o ictimâ'lar esnâsında sâir kabâil ile ihtilât ederek onların tekellüm ettikleri lisanları dinlerler ve münâsip gördükleri elfâzı kendi lehçelerine mâl ederlerdi.

İşte bu sâyede ehl-i Kureyş arabların en fasîhi olmuşlardı. Lisanları da sâir kabâil lisanlarında bulunan kelimât-ı müstehcene ve garîbeden tec-

errüd eylemiş idi".

Kur'ân-ı-Kerîm, Arabistan'ın bir dil birliği teşekkülünde âmil olan işte bu Kureyş lehçesinde nâzil olmuştur. (Mahmud Es'ad Efendi) de "Târîh-i dîn-i İslâm"ında bu noktayı şöyle tavzîh etmektedir (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 335):

"Kureyş kabîlesi efrâdı o ictimâ'larda sâir kabâil ile ihtilât ederek anların tekellüm ettikleri lisanları dinlerler ve münâsip gördükleri elfâzı kendi lehçelerine mâl ederlerdi. Bu sûretle Kureyş arabın en fasîhi oldu. Lisanları sâir kabâil lisanlarında bulunan kelimât-ı müstehcene ve garîbeden tecerrüd eyledi. (Hammâd-ür-Râviye) diyor ki:

— Şuarây-ı arab eş'ârını Kureyş'e takdîm ederlerdi. Anların kabûl ettikleri makbûl, reddettikleri merdûd olurdu".

İşte bütün bunlardan dolayı bilhassa (Okâz) panayırı Kureyş'in bir nevi edebiyyât ve lisâniyyât akademisi hâlini almıştır; gene (Mahmud Es'ad Efendi) ayni cildinin 333 üncü sahîfesinde bu münâsebetle çok mühim bir noktaya temâs etmektedir: Bu nokta da (Okâz) isminin bile şiirle alâkasına âittir; Efendi merhum o sahîfesinde bu meseleyi şöyle anlatır:

"... Bu gibi panayırlarda hakîkaten birer encümen-i şuarâ akdolunur ve muâmelât-ı ticâriyyenin hitâmında müşâare edilirdi. Şiirlerini irticâl veyâ istihzâr tarîkıyle arzederlerdi.

Muâmelât-ı ticâriyyeden ihtilâs-ı vakt ettikçe her kabîle en mâhir şâirini meydana çıkarırdı. Anlar da en güzel kasîde ve hutbelerini îrâd ile müfâhare ederlerdi. Bu cihetçe (Sûk-ı Okâz) pek böyük bir şöhret kazanmış idi. Hattâ orada şâirlerin (Teâküz) yâni (Müşâare) ve (Münâşede) ile tefâhür ve mübâhât etmeleri sebeb-i tesmiye olmuştur".

Bu îzâha göre (Okâz) kasabasının ismi "Şâirlerin birbiriyle şiir müsâbakasına giriştikleri yer" mânâsına gelmektedir: (Âsım Efendi)nin "Kaamûs" tercemesi "Okyânûs" ismindeki meşhûr eserinde (Mahmud Es'ad Efendi)nin yukarıki fıkrasında bahsettiği "Teâküz = Müşâare" kelimesiyle (Okâz) isminin kökü olan "Akz" fi'linin mânâsı şöyle îzâh edilir (C. 2, 1305 İstanbul tab'ı, S. 534):

"Bir kimsenin edille-i fahriyyesini reddedip anı zelîl-ü-makhûr kılmak".

Bu îzâha göre "Akz" kökü:

"Şiirde rakîbini mağlûb etmek"

mânâsına geliyor demektir. "Okyânûs"un gene ayni sahîfesinde "Teâküz" fi'li de:

"Fahr edişmek"

şeklinde îzâh edildikten sonra (Okâz) şeklindeki meşhur panayır yerinin ismi de şöyle anlatılır:

"Bir pazar ismidir ki (Nahle) ile (Tâif) miyânında vâkı' sahrâda kurulurdu. Beyn-el-arab bir azîm pazardı. Beher sene Zülka'de gurresinde kurulup yirmi gün müddet müstemirr olurdu. Aktâr-u-âfaakdan katı (= çok) vâfir arap tecemmü' edip birbiriyle (Teâküz) yâni (Müşâare) ve (Münâşede) ile tefâhür ve mübâhât ederlerdi: Vech-i tesmiye dahî budur".

Bu vaziyete göre (Okâz)da esâs olan panayır değil, şiir meclisidir ve bunun böyle olduğu o yerin ismiyle sâbittir: Panayırın da işte o şiir meclisi vesîlesiyle tertîb edildiği anlaşılmaktadır.

Arabistan'ın dil birliğini te'mîn eden arap şi'ri ve o şi'rin yukarda bahsettiğimiz "Hidâ" ve "Hicâ" gibi vezinsiz, fakat müsecca', yâni kaafiyeli geçen ilk devirlerinden sonra zuhûr eden "Recez" vezinli şiirlerle onları tâkîb eden dîger vezinlerde tertîb edilmiş manzûmeler hemen hep işte bu (Okâz) denilen şiir vatanında okunur ve orada şöhret bularak muhtelif kabîlelerle şehirlere yayılırdı.

Yukarda gördüğümüz gibi, Kureyşîlerin lehçeler üstünde teşkîl ettikleri dil birliği de bilhassa işte oradaki tedkikler ve müzâkerelerle te'mîn edilebilmişti: Bu i'tibârla (Okâz) yalnız arap şi'rinin değil, ayni zamanda Kur'ân-ı-Kerîm dilinin de en mühim teşekkül ve tekâmül sâhası demektir.

Başta "Recez" olmak üzere vezinlerinin bir çoğu Câhiliyyet devrinde ve "Efâîl ve Tefâîl" denilen vezin kalıpları da İslâmiyyetten sonra teşekkül etmiş olan Arap nazmında en mühim ve en meşhur şiir şekli Kasîde'dir (Mahmud Es'ad Efendi) araplardan bütün İslâm âlemine yayılmış olan bu şiir şeklini şöyle anlatır (Târîh-i dîn-i İslâm, C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 324-326):

"Mîlâdın karn-ı hâmisi nihâyetine doğru (Mühelhil) kasîdeyi ihtirâ' etmiştir. Bunlar daha vâsi' eş'âr olup muhtelif bahirlerden tanzîm olunmuştur.

(İbni-Kuteybe)nin rivâyetine göre kasîde bir kaaideye tâbi'dir. Şâir evvelâ terkedilen haymegâhın zikriyle başlar Ba'dehu rüfekaasına tevakkuf etmelerini niyâz eder. Dîger haymegâhlar ve menziller taharrîsi içîn azîmet etmiş olan sâkinânının hâtırasını yâd eyler. Andan sonra aşk-u-sevdâ vâdîlerine girişir. Aşkın mihnetlerinden teşekkî (= şikâyet) ve sâmiin nazar-ı-dikkatini kendine celbeder. Ba'dehu bâdiyenin müşkil ve tahammülgüdâz seyâhatlerinden, vasf-u-senâ ettiği merkûbunun (= bindiği hayvanın) za'fından bahseyler. Nihâyet namına inşâd ettiği memdûhundan (= Medhettiği adamdan) câize istihsâli için anı medh-ü-senâ eder.

Kasâidin kısm-ı-a'zamı zamân'ı Muhammedîden evveldir; muâsır olanları da vardır. Bunlarda ale-

-l-umûm ya aşktan veyâ cenkten bahsolunmaktadır. Bir de çöl araplarının tarz-ı maîşeti hikâye edilmektedir ki mürûr-i eyyâm ile bugün aslâ tebeddül etmemiştir".

(Ernest Renan)ın 'Histoire gónérale et système comparé des langu.s sémitiques" ismindeki mukaayeseli Sâmî diller târihinde Kasîde'nin mûcidiyle îcâd târihî hakkında şu mühim îzâhâta tesâdüf edilmektedir (1878 Paris tab'ı, S. 357):

"Araplarda bu şiir nev'inin eski bir şey olmadığı her türlü delilleriyle sâbittir. Umûmiyyetle kasîdenin îcâdı Beşinci asrın sonlarında yaşamış olan (Mühelhil)e izâfe edilir: Bu zâtin Arap şi'rine bir takım incelikler verdiği anlaşılmaktadır. Kasîde îâdının da (Okâz) panayırında şiir müsâbakaları ihdâs edildiği devre tesâdüf etmiş olmak ihtimâli vardır".

Profesör (Clément Huart) da Arap edebiyyâtı târîhinde an'aneye göre arap şi'rinin kat'î kaaidelerini ilk tesbît eden şahsiyyet sayılan (İmru'-ul-Kays)dan bahsettikten sonra Kasîde mûcidi (Mühelhil) hakkındaki fikrini şöyle anlatır (Littérature arabe, 1902 Paris tab'ı, S. 11):

"... Bu şâir kralla berâber kasîde mûcidi olan (Mühelhil)den de bahsetmek lâzımdır: Onun bu mahlası umûmiyyetle (İnce şâir) diye terceme edilirse de, bu lâkabın bir şi'rinde kullandığı:

— Helheltü = Yankı yaptım:

tâbîrinden kalmış olmak ihtimâli daha kuvvetlidir. Bu şâirden elimizde ancak bir iki şiir kalmıştır".

Paris İslâm enstitüsü profesörlerinden (Jacques C. Risler)in "La civilisation arabe" ismindeki İslâm medeniyyeti târihinde de kasîde hakkında şu izâha tesâdüf edilir (1955 Paris tab'ı, S. 85).

"Vezinlerin âhengi tedrîcen düzeldi. İşte bu sûretle kasîde teşekkül etti. Taganni edilerek okunan bu şi'ri dinlemek, kulağa daha hoş geliyordu; hakîkatte eski Fransız halk şâirlerinin eserlerini andıran kasîde biraz sonra (Recez)in yerine geçti ve gerek çöl bedevîleri, gerek eski zamanların izlerinde yürümekle iftihâr eden Câhiliyyet şâirleri onu tercîh etti.

Mîlâdın sekizinci asrında arap şi'rinin vezin kaanunlarını rıyâzıyyât ve mûsikî âlimlerinden (Halîl ibni Ahmed) tedvin etti. Şi'rin artık besteli olarak taganniîsine nihâyet verildiği andan i'tibâren, onu artık daha kat'î kaaidelere bağlamak bir zarûret hâline almıştı.

Arap nazm usûlünün menşeiyle tekâmülü bakımından her halde işte böyle bir mecrâ tâkip etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bugün nazm usûlü hiç bir mûsikî mükellefiyyetiyle mukayyed olmadığı için, şiir artık bütün külfetlerden kurtulmuş ve her türlü yeniliklere müsâit imkânlar kazanmıştır"

Bu meselede dikkat edilecek mühim bir nokta vardır: Câhiliyyet şi'ri "Hidâ" denilen deveci türkülerinden i'tibâren tıpkı bir şarkı gibi besteli olarak okunmuş, hattâ şi're çok defâ çalgı takımları'a rakkaaseler bile refâkat etmiş, işte bundan dolayı uzun zaman şiirle mûsikî birbirinden ayrılamıyacak bir halde kalmış ve nihâyet kasîde in îcâdından, yâni Arap şi'ri uzun bir tekâmül devri geçirip bir çok vezin âhenklerinin keşfi sâyesinde mûsikînin yardımına ihtiyâcı kalmadıktan sonra istiklâlini kazanmıştır.

Bu böyük istihâleye kat'î bir târih göstermek tabiî kaabil değildir.

Muallâkaat meselesi. — Asırlar boyunca klâsikleşmiş bir telâkkî vardır: Bu eski telâkkî, Arap edebiyyâtı târîhinin en mühim meselelerinden birini teşkil etmektedir. Meselenin esâsı an'aneye dayanır. Bu meşhûr an'aneye göre, Câhiliyyet araplarının şi're verdikleri ehemmiyyetten dolayı en çok beğenilen şâh-eserler kudsîleştirilerek Arabistan'ın en mühim mâbedi olan (Kâ'be)ye asılmıştır: "Muallâkaat" ismiyle şöhret bulan "Asılmış eserler" işte bunlardır.

Yalnız bunların adedinde ihtilâf vardır: Klâsik rivâyete göre mecmûu yedi şiirden ibârettir; onun için bunlara "Muallâkaat-ı seb'a" yâni "Yedi muallâka" denilir; bununla berâber dokuz Muallâka bulunduğu hakkında da bir rivâyet vardır. (Cevdet Paşa)nın "Kısas-ı enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ" ismindeki meşhûr eserinde klâsik rivâyet şöyle kaydedilir (C. I, 1331 İstanbul tab'ı, S. 46-47):

"... Mekke civârında (Sûku-Okaz) nâm mahalde her yıl Zülka'de ayında bir böyük panayır kurulur, her taraftan oraya şuarâ ve büleğâ toplanır, güzel şiirler ve güzîde hutbeler okunur, söz meydanında yarışlar olur, baş olanlar âferin alır ve şi'ri Kâ'be duvarına asılırdı.

Bu sûretle Kâ'be duvârına asılmış yedi kasîde vardı ki anlara (Muallâkaatı Seb'a) denilir. Anların birincisi (İmru'-ul-Kays)ın kasîdesi idi ki en yukarı asılmış ve bi'set-i Muhammediyyeye kadar öylece kalmıştı".

(Corci Zeydan) da bunların ne şekilde yazılıp asılmış olduklarını şöyle onlatır (Medeniyyeti İslâmiyye târîhi, Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 50-51):

"Eski zamanlarda Araplar şiir ve şuarâya izhâr-ı hürmet ve ta'zîmde o kadar ileri gitmişlerdi ki eski şiirden yedi kasîde intihâb ederek bunları altın mürekkep ile kubâtî (Mısır kumaşı) üzerine dolanbaçlı bir şekilde yazdıktan sonra Kâ'beye asmışlardı. (Muallâkaat) işte bunlardır. (Muallâkaat)a bu cihetle (Müzehhebât) dahî ıtlâk olunur:

(İmru'-ul-Kays)ın müzehhebesi, (Züheyr)in müzehhebesi gibi. Maamâfih bâzıları (Mezehhebât)ın Muallâkaat'dan başka eş'âr olduğunu iddiâ eder".

(Hersekli Mehmet Kâmil)in çok mustalah bir üslûb ile yazılmış "Terceme-i Muallâkaat-ı seb'a" isminde bir eseri vardır; bu eserin şu fikrasına göre "Muallâka" denilen kasîdeler Kureyş eşrâfı tarafından intihâb edildikten sonra Kâ'benin içindeki direklere asılmıştır ve ilk asılan da (İmru'-ul-Kays)ın kasîdesidir (1305 İstanbul tab'ı, S. 7):

"... Meydân-ı müsâbaka ve müfâhareye çıkarılan eş'âr-u-kasâidin tenkîd-ü-temyîzi kuvve-i fasâhat ve belâgatleri teslîm-kerde-i cumhûr olan a'yân-u-eşrâf-ı Kureyş'in ârây-ı sâibelerine muhavvel ve müfevvaz olup kangi manzûme min-cihet-il-belâğa emsâline müreccah ve kangı şiir lafz-u-ma'nâca efsah görülür ise kaailinin san'at-ı nazmda olan iktidârını takdîren erkân-ı Kâ'beden birine ta'lîk olunarak sâhibinin kadri ilâ ve bu imtiyâz-ı mahsûs ile şuarâ ve kabâil beyninde fahr-u-mübâhât-ı lâ-tuhsâ edilir idi.

En evvel Kâ'be-i-Muazzama'ya ta'lîk-ı şi'r ile müşârün-bi-l-benân olan (İmru'-ul-Kays)dır ki fasâhatle sıyt-u-şöhreti âfâka aksetmiş ve bundan sonra erkân-ı Beyt-Ullâh'a ta'lîk-ı eş'âr ile iştihâr eden altı nefer şâir'i sühan-âferînin âsâr-ı şi'riyyesi dahî sahâif-i edebiyyât-ı arabiyyeye dîbâce-tırâz-ı belâgat olmuştur".

Gene ayni menbâda bu an'anenin Kur'ân-ı-Kerîm nâzil olunca (Muallâkaat)ın artık edebî kıymetlerini kaybetmiş oldukları için Kâ'bedeki yerlerinden sökülüp atılmış oldukları hakkındaki son kısmı da gene musdalah bir ifâde ile şöyle anlatılır (S. 7-8):

"Bâzı kütübde mervî olduğu üzre kasâid-i mezkûre müddet-i medîde Beyt-i-Muazzam'ın erkânında âvîhte kalmış olduğu halde hiç kimse nazîrlerini îrâd edememiştir; tâ ki meşrık-ı Saâdetten neyyir-i âlemtâb-ı nûr-i Muhammedî şa'şaa-endâz-ı zemîn-ü-zamân olub mislini getirmekten sühan-sencân-ı Adnân-u-Kahtân'ı ve bedîa-gûyân-ı aktâr-ı cihânı dembeste-i acz-ü-ıztırâb eden Kur'ân-ı Azîm-üş-şân min-kıbel ir-Rahmân nüzûle başladı... artık kasâid-i mezkûrenin mevkı'-i müfâharede ibkaası mûcib-i istihzây-ı umûm olacağı cihetle (İmru'-ul-Kays)ın ol vakt Mekke'de sâkine olan hemşîresi Harem-i-Şerîf'e gidip ol zamâna kadar birâderinin bâlâ-pervâz-ı sitâyiş olan kasîdesini mürg-i şikeste-per gibi inzâl ve endâhte-i hâk-i hakaaret edince Muallâkaat-ı sâire dahî rehîn-i cây-ı izlâl ve cümlesinin şöhret-i şâyiaları latme-hurde-i ızmihlâl olmuştur".

Bugünkü ilmin "Muallâkaat" hakkında birbiriyle te'lîfine imkân olmayan bir takım mütenâkız telâkkîleri vardır; bunların en mühimleri şöyle sıralanabilir:

1) "Muallâkaat" Câhiliyyet devrinden aynen intikaal etmiş ve hiç bir tarîfe uğramamış en güzel şiirlerdir;

2) "Muallâkaat"ın Câhiliyyet şi'riyle hiç bir alâkası yoktur : Bütün bunlar sonradan uydurulmuş sahte eserlerdir;

3) "Muallâkaat" Câhiliyyet devrinden kalmış olmakla berâber, İslâmiyyetten sonra bir takım tâdîlât ve tahrîfâta uğramıştır:

4) "Muallâkaat"ın adedi yedidir,

5) "Muallâkaat"ın sayısı yedi değil, hakîkatte dokuz yâhut ondur; İki yâhut üç şâirin şi'ri sonradan "İhrâc" edilmiştir;

6) "Muallâkaat" Câhiliyyet edebiyyâtının en muhteşem şâh-eserleri olduğu için takdîs edilerek Kâ'benin duvarlarına yâhut direklerine asılmıştır;

7) "Muallâkaat"ın Kâ'beye asılmış olduğu hakkındaki rivâyet doğru değildir: Çünki arapçada "Muallâka" kelimesi mecâzen "Gerdanlık" mânâsına gelir, o şiirlere bu ismin verilmesi güzelliklerinden dolayıdır; fakat kelimenin hakîki mânâsı "asılmış nesne" demek olduğu için, nihâyet bu şiirlerin Kâ'beye asıldığı hakkında bir efsâne zuhûruna sebeb olmuştur:

8) "Muallâkaat" kıymetli kumaşlar üzerine altın yaldızıyla yazılmış olduğu için "Müzehhebât" ismiyle de anılmıştır,

9) "Muallâkaat"ın yaldızla yazılmış olduğu hakkındaki rivâyet doğru değildir: Çünki bu şiirlere "Müzehhebât" isminin verilmesi güzellik ve parlaklıklarından kinâyedir.

(Mahmud Es'ad Efendi), "Târîh-i dîn-i İslâm" ismindeki eserinde bu birbirini tutmaz noktalar hakkındaki telâkkîlerini şöyle icmâl etmektedir (C. I. 1327 İstanbul tab'ı, S. 326-328),

"Muallâkaat. — Kasîdelerden sonra Muallâkalar gelir. Muallâkaat hakîkaten şiirdir; bunlar da pek uzun değilse de bir dereceye kadar terkîb-i ilmîyi hâizdir. Muallâkaat tarz-ı kadîm üzre yazılmış değildir ve fakat müşkil bir lisanda yazılmıştır. Zamânımıza vâsıl olan Muallâkalar Cezîre'nin (= Cezîret-ül-Arab'ın) hangi tarafında tanzîm olunmuş olarsa olsun, cümlesinin lisânı birdir. Muhtelif lehçelere âid elfâz yoktur.

Şâirlerin âsârı üçüncü karn-ı Hicrîde cem'olunduğundan, münekkıdîn-i İslâmın bunlarda mezâhibi atîkaya îmâ olan cihetleri ihrâc ettikleri gibi husûsiyyet âsârını da izâle ile ta'dîl ve tahrîf eylemiş olmaları ağleb-i ihtimâldir. Lâkin bu cihetı kat'iyyen tâyîn etmek mümkin değildir. Velhâsıl bugün Muallâkaat (İmru'-ul-Kays)ın veya (Tarafe)

nin tamâmen kendi ta'bîrât ve elfâzını hâvî olduğu tasdîk edilemez.

(Muallâkaat) elimizde bulunan Arab-ı Câhiliyye eş'ârının en eski âsârı olduğu gibi en mükemmelidir. Son derecede mûciz olmakla berâber elfâzca pek rengîn ve zengindir. Tanzîri gayr-i-kabildir. Müteahhirînin eş'ârı bunlara nisbetle pek fakir kalır.

İşbu eş'âr-ı kadîmeye (Muallâka) nâmını veren (Hammâd-ür-Râviye)dir. Âtiyen tafsîl edileceği üzre bu isim mürûr-i eyyâm ile bâzı hurâfelerin tekevvününe bâdî olmuş ise de, (Hammâd)ın anları bu yolda tesmiye etmekten maksadı beyn-el-Arap hâiz oldukları mevkı'-i ihtirâmı imâ etmek idi. Bir gerdanlığı insan nasıl boynuna tâ'lîk ederse, Arap dahî bunları kılâde-i gerden-i ta'zîm-ü-tefhîm ederdi. Hattâ (Hammâd) bunlara "Sumût" nâmı dahî verirdi ki kezâ inci gerdanlık mânâsına olan "Sımt"ın cem'idir.

Dördüncü karn-ı Hicrîde yaşamış olan (Şârih ibni Nahhâs)ın rivâyetine göre (Hammâd-ür-Râviye) ibtidâ yedi kasîde cem'ederek anlara (Muallâkaat) nâmını vermiştir ki (İmru'-ul-Kays), (Züheyr), (Nâbiğa-i Zübyanî), (A'şâ), (Lebîd), (Arm) ve (Tarafe) den ahzolunmuştur. Anın bu intihâbını iki mâhir münekkid tasvîb etmiştir ki (Ebû-Ubeyde) ile (El-Mufaddal)dır.

Muahharen bâzı erbâb-ı intikaad (Nâbiğa) ile (A'şâ)yı ihrâc ile yerine (Hâris) ile (Antere)yi ikaame etmişlerdir. Bu sûretle takarrür eden yedi şiir (Muallâkaat-ı seb'a) nâmiyle iştihâr etmiş ve tavîl-üz-zeyl olmaları hasebiyle muahharen "Seb'at-tıvâl"nâmını dahî almıştır. Lâkin (İbni-Haldûn) gibi müteahhirînden bâzıları dokuz muallaka ta'dâd etmektedir.

İşte ikinci karn-ı Hicrîde (Muallaka) ve (Es-Sumût) gibi nâmlar ahzeden işbu eş'âr vâsıl-ı hadd-i 'icâz olan Kur'ân-ı Azîm-üş-Şân'ın nüzûlüne değin Cezîret-ül-Arap'ın kâffe-i cihâtında fasâhat ve belâgatin birer enmûzec-i ebedîsi addolunduğu halde, Kur'ân-ı-Kerîm'in nüzûlünden sonra âftâb-ı cihantâbın ziyâsına karşı sönük bir halde kalan mum gibi, anlar da i'tibarlarını zâyi' etmişlerdir.

Bu îzâhâtın en mühim noktaları (Mahmud Es'ad Efendi)nin "Muallâkaat"ı İslâmiyyetten sonra tâdîlâta uğramış Câhiliyyet eserleri sayması, bu eski Arap şiirlerine "Muallâkaat" ve "Müzehhebât" dan başka "Sumût" isminin de verilmiş olması ve yedi şâirden (Nâbiğa) ile (A'şâ)nın sonradan "ihrac" edilip yerlerine (Haris) ile (Antere)nin ika ame edilmesidir: Yedi şiirle dokuz şiir rivâyetleri arasındaki tehâlüfün sebebi işte budur, (Nâbiğa) ile (A'şâ) ibkaa edilmek şartiyle (Hâris) ile (Antere) ilâve edildiği takdirde "Muallâkaat"ın mecmûu dokuzu bulur.

Bununla berâber, "Muallâkaat" şâirlerinin adediyle isimlerinde bile bir takım ihtilâflar daha vardır. (Mahmud Es'ad Efendi) ayni cildinin 347 348 inci sahîfelerinde bu noktayı da şöyle îzâh etmektedir:

"Kabl-el-İslâm iki yüz kadar şâir ta'dâd olunmaktadır. Lâkin bunlardan kısm-ı a'zamının âsâr-ı zâyi' olmuştur. Üdebây-ı Arabın bize nakl-ü-îsâl ettikleri eş'âr-ı kudemânın bile mevsûkıyyetinde şüphe vardır. İşte Kur'ân-ı Azîm-üş-Şân'ın mezâyây-ı âliyesinden biri de lisân-ı Arabın tahrîf-ü-tağyîrden masûniyyeti muhakkak olan ilk enmûzeci olmasıdır.

İşbu şuarâdan Muallâkaat eshâbı birinci tabakayı teşkîl ederler. Maamâfih bunlardan başka ikinci ve üçüncü derecede nice fusahâ ve büleğâ gelmiş geçmiş ve (Sûku-Okâz)da sözünü dinletmiştir....

Muallâkaat eshâbının adedi muayyen olmayıp üdebâdan bâzıları altı, bâzıları yedi, bâzıları daha ziyâde ta'dâd eylemektedir. Burada evvel-i-emrde bâlâda beyân edildiği vechile (Hammâd-ür-Râviye) tarafından intihâb olunduktan sonra bâzı üdebânın icrâ ettiği ta'dîlât üzerine iştihâr eden yedi Muallâka'nın eshâbı zikredilecektir ki (İmru'-ul-Kays), (Züheyr), (Hâris), (Lebîd), (Amr), (Tarafe) ve (Anteret ibni Şeddâd)dır. Ba'dehu Muallâkaat eshâbından addedilen üç zât îlâve olunacaktır ki (Nâbiğâ-i Zübyanî), (A,şâ) ve (Alkame)dir".

Bu fıkrada da tasrîh edildiği gibi, Muallâkaat şâirlerinin adedi hakkında altıdan ona kadar muhtelif rakamlarla isimler zikredilmektedir. Hangi rivâyetin doğru olduğunu tesbîte tabiî imkân yoktur. (Abdurrahman Şeref)in "Zübdet-ül-Kısas" ında bu ihtilâfı kısmen îzâh edebilecek şöyle bir rivâyet vardır (C. I, 1315 İstanbul tab'ı, S. 72):

"... Her sene (Sûku-Okâz)da büleğâ ve şuarâ takım takım ictimâ' ile şiir yarışı ederler ve müsâbakatı kazananların eş'ârı altın ile yazılarak Kâ'be duvarına asılırdı. Ahd-i İslâma karîb Kâ'be duvarında asılı yedi kasîde kalmıştı ki anlar eş'âr-ı muallâkanın güzîdeleri sayılır ve (Muallâkaat-ı seb'a) tesmiye olunurdu. Kur'ân-ı-Azîm-üş-Şân nüzûle başlayınca (Muallâkaat-ı seb'a)nın belâgatine it'ibâr kalmadığından birer birer indirilmişlerdir"

Bu îzâha göre İslâmiyyetin zuhûruna doğru Kâ'bede kalan Muallâkaların sayısı yedidir: Eğer bu rivâyet doğru ise, daha eski devirlerde bunların adedi daha fazla olduğu halde, sonradan azaltılmıştır; her halde bu azaltma, en güzellerinin ibkaasiyle îzâh edilebilecek bir vaziyettir. Kur'ân-ı-Kerîm'in nüzûle başlaması üzerine Muallâkaat'ın kimler tarafından Kâ'beden indirilmiş olduğu da ayrı bir meseledir.

(İbni-Haldun) mukaddimesinin Vak'a-nüvis (Cevdet Paşa) tarafından terceme edilen cildinde müellifin Muallâkaat hakkında verdiği klâsik îzâ-

hâttan sonra mütercim tarafından ilâve edilen fıkrada bu vaziyet şöyle îzâh edilir (1277 Istanbul tab'ı, S. 281-282):

"Okâz, Mekke-i-Mükerreme kurbünde bir panayır mahallidir ki Arap tâifesi her yıl anda ictimâ' ile bir ay kadar durup bey'-u-şirâ ve inşâ ve şi'r ile yekdîgere arz-ı kâlây-ı fahr ederler ve sadr-nişîn-i mâhfil-i belâgat olan kimsenin şi'rini götürüp Kâ'be-i-Mükerreme'ye asarlardı. Bi'set-i Nebeviyyede dîvâr-ı Kâ'be-î-Mükerreme'de muallâk yedi kasîde vardı ki bunlara (Muallâkaat-ı seb'a) denilir ve en üst tarafta (İmru'-ul-Kays)ın kasîdesi vardı ki otuz sene mıkdârı Beyt-i-Mükerrem'de muallâk bulunduğu halde anın üst tarafına kimse ta'lîk-ı şi'r edememişti.

Kelâm-ı mu'ciz-i İlâhî nâzil olmağa başladıkda nihâyet-i mertebe-i i'câzda olan belâgati büleğây-ı Arabı tanzîrden âciz kılup hattâ bir Sûre-i kasîre dîvâr-ı Beyt-i-Mükerrem'e ta'lîk buyuruldukda (Muallâkaat-ı seb'a)nın kadri şikest ve cümlesinin bâlâsında bulunan (İmru'-ul-Kays)ın şi'ri belâgat-ı Kur'âniyyeye nisbet kabûl etmiyecek sûrette dûn ve pest olmağla (İmru'-ul-Kays)ın kız-kardeşi hemen birâderinin şi'rini ahz-u-ref' idicek şâirinin bekaasına mahal kalmayıp cümlesi geceleyin kaldırılmıştır.

(Ahmed Cevdet Paşa)nın kısmen (İbni-Haldûn)a istinâd eden bu îzâhâtının mühim noktaları şunlardır:

1) Muallâkaat'ın menşei (Okâz) panayırındaki edebî toplantılardır;

2) İslâmiyyetin zuhûru esnâsındaki Muallâkaat'ın adedi yedidir;

3) Bu yedi Muallâka'nın en mühimmi sayılan ve en başta bulunan (İmru'-ul-Kays)ın şi'ri Kâ'bede otuz sene kalmıştır;

4) Kâ'beye bir küçük Sûre asılmış ve işte bunun üzerine Muallâkaat i'tibardan düşmüştür.

5) En mu'teber Muallâka olan olan (İmru'-ul-Kays)ın şi'rini kız-kardeşi kaldırmıştır.

6) İşte bunun üzerine o gece diğer Muallâklar da kaldırılıp bu Câhiliyyet an'anesine nihâyet verilmiştir.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz rivâyetler, "Muallâkaat" meselesinin hiç bir noktasında ittifak olmadığını bütün vuzûhiyle tesbîte kâfîdir. Netîce olarak o efsânevî şiirlerin bugün elde bulunan metinlerine i'timâd imkânı yok demektir. Bugünkü müsteşrikler arasında da bu kanâat umûmîdir.

Bununla berâber, bilhassa On-dokuzuncu asır müsteşrikleri arasında Şark'ın klâsik rivâyetine inananlar da yok değildir; hattâ bugün bile bu rivâyeti kabûl edenler vardır.

Geçen asrın meşhur müsteşrıklerinden (L.-A. Sédillot)nun klâsik Şark rivâyetini aynen kabûl eden îzâhâtı şöyledir (Histoire générale des Arabes, 1877 Paris tab'ı C. I, S. 46-47):

"... Arap şâirlerinin eserleri Okâz kongresinde kabûl edilince kıymetli bir kumaştan yapılmış levhalar üzerine altın harflerle yazılır ve müstakbel nesillere intikaal etmek üzece Kâ'beye asılırdı.

İşte bu takayyüt ve ihtimâm sâyesinde (Muallâkaat) denilen bu şiirlerin yedisi zamânımıza kadar intikaal etmiş ve şâirlerinin isimleri de şöhretlerini hâlâ muhâfaza etmiştir. Bu şâirler Mîlâdın 540 târîhinde vefât eden (İmru'-ul-Kays), 564 de ölen (Tarafe), 622 de ölmüş olan (Amr), 540 târîhinde dünyâya gelen (Hâris), 662 de vefât eden (Lebîd), 627 de ölen (Züheyr) ve 615 de ölmüş olan (Antere) isimlerindeki şahsiyyetlerdir: Bilhassa (Antere) bu Câhiliyyet şi'rini çok iyi temsîl etmektedir.

Araplar geceleri çadırlarında acıklı ve dokunaklı bir menkabeye tatlı ve heyecanlı bir âhenk de ilâve eden o mükemmel manzâleri zevk ile dinlerlerdi; onlar bu şiirlerde kendilerini galeyâna getirecek bütün hisleri ve bütün ihtirasları, sırf işte bunların ifâdesi için îcâd edilmiş gibi görünen bir dille kâmilen terennüm edilmiş buluyorlardı".

Geçen asırdan misâl olarak zikrettiğimiz (sédillot) gibi, bu asır da "Muallâkaat" hakkındaki klâsik telâkkîyi kabûl eden bâzı müsteşrıklar bulunduğundan biraz evvel bahsetmiştik. Meselâ Fransız Akademisi âzâsından (René Grousset) ile Profesör (Joseph Chaine)in idâresinde bir ilim hey'eti tarafından te'lîf edilmiş olan "Littérature religieuse" ismindeki eserin "Le Coran =kur'ân" faslını yazmış olan (Charles Ledit), Muallâkaat'ın Kâ'beye ta'lîk edilmiş olduğunu şu fıkrasında tıpkı (Sédillot) gibi aynen kabûl etmektedir (1949 Paris tab'ı, S, 463):

"Arap yarım-adasının şâirlerini tetvic eden şehir Mekke'dir: Bunların en güzel şiirleri Kâ'benin duvarlarına asılır ve bunlara (Muallâkaat) ismi verilir. Mekke şehri bir melce' hukuukunu hâiz olduğu için, birbirlerine rakîp kabîlelerle onların şâirlerinin ve ilâhlarının müşterek vatanı vaziyetindedir".

Tıpkı bunun gibi, (Joseph Chelhod)un "İntroduction à la sociologie de l'Islâm" ismindeki eserinde de Muallâkaat'ın hattâ müdâfaa edilmektedir (1958 Paris tab'ı, S. 99, Hâşiye 1):

"Câhiliyyet edebiyyâtında mevsûkıyyetleri şüpheli şiirlerin çok böyük bir yekûn tuttuğu inkâr edilemez. Fakat bu gibi şiirlerin mâhiyyetleri umûmiyyetle değersizliklerinden anlaşılır.

(Muallâkaat) denilen ölmez şâh-eserlere gelince bu şiir nev'inin yalnız en bâriz unsurları göz önünde tutulduğu takdirde bile, hakîkî olduklarını inkâr etmek kolay değildir. Filhakîka şan ve şöhretini ebedî sûrette te'mîn edecek bir eser îbdâ' ettikten sonra onu bir başkasına izâfe ve isnâd etmek ve aradan biraz geçtikten sonra işin iç-yüzünü ifşâ etmemek Arabın da umûmiyyetle insan denilen mahlûkun da kârı değildir.

Bizim bu fikrimize i'tirâzen o eserlerin hiç farkında bile olmayarak nesilden nesle çalışan bütün bir cem'iyyetin müşterek mesâî mahsûlü olduğundan ve tedrîcen zenginleştirildiğinden, tashih edildiğinden ve güzelleştirildiğinden ve bizim bildiğimiz son şeklini işte o sâyede aldığından bahsedilebilir. Fakat böyle bir iddiâda bulunmak, müşterek mesâî mahsûllerinin değersizliğinden bîhaber olmak demektir.

Fazla olarak, Câhiliyyet şiirlerinin neden dolayı (Muallâkaat) kadar mükemmel olmadıklarını sormak da hakkımızdır. Bâzı şiirlerin sahteliği her şeyden evvel bayağılıklarından anlaşılır".

Fakat buna mukaabil, (Muallâkaat)ın sahteliği hakkında da bilhassa On-dokuzuncu asırdan i'tibâren Şarkiyyât sâhasında bir çok Garp âlimleri tarafından çok kuvvetli deliller ileri sürülmüştür. O hususta da umûmî bir fikir vermiş olmak için, bunların en mühimlerinden bâzılarını mümkin olduğu kadar kısaca gözden geçirmek mecbûriyetindeyiz.

(Ernest Renan)ın "Histoire générale et système comparé des langues sémitiques" ismindeki meşhûr eserinde (Muallâkaat)ın şüpheliliğini gösteren emârelerden şöyle bahsedilir (1878 Paris tab'ı, S. 358-363):

"... Bu şiirler okununca bir takım şüpheler hâsıl olduğu da inkâr edilemez: Bu şüpheler onların ilk menşe'leriyle değil, tahrîfe uğrayıp uğramadıkları ve zamânımıza ne sûretle intikaal edebilmiş oldukları meselesiyle alâkadardır.

Filhakîka (Muallâkaat) lisânı bugün artık kullanılmayan bir çok kelimelerle şîve husûsiyyetleri ihtivâ etmekle berâber, hey'et-i-umûmiyyesi i'tibâriyle eski bir dil sayılamaz. Gramer bakımından tâmâmiyle ve tam mânâsiyle bir yazı diilidir. Bu şiirlerin en münevver araplar için bile çoktanberi anlaşılmaz bir hâle geldiğinde hiç şüphe yoktur. Onun için hep geniş şerhlerle îzâh edilmiştir ve hattâ (Zuzenî) gibi en salâhiyyetli şârihler bile ayni bir mısrâ için umûmiyyetle iki üç türlü îzâh şekli teklîf etmişlerdir.

Fakat, acabâ (Sophocle) ile (Aristophane)a âid eserlerin sahîfe kenarları şerhlerle dolu olduğu için, bu müelliflerin lisânı klâsik dilden daha eski olduğuna hükmedilebilir mi ?

İşte bundan dolayı bana öğle geliyor ki (Homère)le (Ennius) vesâirenin eserlerinde olduğu gibi bâzı eski şiirlerde gramer bakımından köhneleşmiş bir dilden hâsıl olan müphemiyyetler ve şâirin şahsî üslûbiyle ifâde tarzından mütevellit güçlükler böyük bir dikkatle tedkîk olunup ayırd edilmelidir.

Şunu da ilâve edelim ki mevzûumuz olan eserlerde kabîlelerin lehçe farklarıyla eski edebiyyât bahislerinin "Şîve husûsiyyetleri" denilen garâbetlerinden kalmış izler pek azdır. bu vaziyete göre Arap birliğinin teşekkülünden lâ-akal yüz elli sene evvel Arap vatanından çok uzak yerlerde ve pek muhtelif kabîleler arasında tertîb edilmiş manzûmelerin menşe' i'tibâriyle taşralılıklarını gösterecek husûsiyyetlerin bu kadar az mahfuz kalmış olması pek akla sığacak bir şey değildir.

Arapların kendileri bile klâsik dil birliğinin Kureyşî üstünlüğü esâsına îstinâd ettiğini ve bunun da Kur'anda yalnız Mekke lehçesinin kullanılması sâyesinde te'mîn edilmiş olduğunu tasdîk etmektedirler. Böyle bir vaziyet karşısında nasıl olur da Hazret-i Muhammed'den bir çok zaman evvel Arabistan'ın bir ucundan öteki ucuna kadar imtidâd eden tek bir edebî dil mevcûd olduğu ve bilhassa Câhiliyyet şiir hareketine Kureyşîlerin pek az iştirâk etmiş oldukları sâbit olmasına rağmen öyle müşterek bir edebî dil bulunduğu kabûl edilebilir?

Arabistan'da Kasîde şeklinin zuhûru takrîben yazının idhâli devrine tesâdüf etmektedir. Bununla berâber, Muallâkaat şâirleri hiç bir sûretle yazı ile alâkadâr görünmemektedir. O vakit Hicaz'da yazının Hıristiyanlarla Yahudilerin inhisârında bulunduğu şüphesizdir. Zâten kasîde kendi mâhiyyeti i'tibâriyle de ezberden okunacak bir şiir şekli demektir.

Bütün Sâmî milletler gibi Araplar da hikâye tarzında olduğu için yazı ile zaptı zarûrî olan böyük şiir şekillerinden heb bîhaber kalmışlardır. İşte bundan anlaşıldığına göre Câhiliyyet şiirleri gerek şâirlerinin, gerek mensûb oldukları kabîlelerin yalnız hâfızalarında mâhfûz tutulmakla iktifa edilmiştir: Filhakîka başlıca (Dîvan)ların tertîbi ancak Hicretin üçüncü asrına tesâdüf etmektedir. Bu vaziyet, nesilden nesle şiir intikaalinin ne böyük tereddütlere yol açacağını ve bilhassa mevzûumuz olan eserlerin yazı hâline gelinceye kadar mâzîye karşı îslâmiyetten doğmuş bir husumet ve asabiyyet devri de geçirmiş olduğunu düşününce, aradan geçen zamânın ne mühim bir istihâle devresi teşkîl ettiğini bütün vuzûhiyle meydana çıkarmaktadır.

Arap hâfızasına istisnâî bir kudret îzâfesinde tereddüd etmiyeceğimiz muhakkaktır; fakat hâfıza denilen şeyin hiç bir zaman gramer husûsiyyetlerine bağlanıp kalmıyacağı da malûmdur. Meselâ (Hüzeyl) kabîlesi o geniş dîvânına âit an'anesini

asırdan asra naklederek muhâfaza ettikçe hiç istemiyerek lisânını da hissedilmiyecek bir sûrette değiştirmiş olabilir. Zâten bu mülâhaza, edebiyyâtçılar tarafından tertîb edilmiş bütün halk şarkıları koleksiyonlarına da şâmildir: Bu şarkılar esâs i'tibâriyle çok eski zamanlardan kalmış olabilir; fakat şekil i'tibâriyle, toplanmış oldukları devirden daha eski bir dil devresine nâdiren bağlanabilir.

Câhiliyyet şiirlerinin muhtelif menbâlardaki şekilleri arasında görülen tehâlüfler, bunların şâirleri tarafından bir çırpıda yazılıp tesbît edilivermiş eserler olmadığını bütün vuzûhiyle isbât etmektedir. Hâfıza hatâlarından mütevellid olması lâzımgelen ve mevzûun esâsına nâdiren te'sîr eden bu tehâlüfler, toplanmış olan menkuulât hakkında bir bakıma te'mînât mâhiyyetindedir; fakat ayni zamanda lisâniyyâtçıların bu kadar şüpheli bir şekilde muhâfaza edilmiş metinlerden kat'î neticeler çıkarmak hakkını hâiz olmadıklarına da delâlet eden bir vaziyet demektir.

Ağız, dil için iyi bir muhâfız değildir: İşte bundan dolayı ona tevdî' edilen eserler de lehçelerin tahavvül kaanûnuna uğradığı nisbette değişip durmaktadır.

Câhiliyyet şiirlerinin mevzûları tedkîk edilince bu şüpheler büsbütün teeyyüd etmektedir: Çünki bu şiirlerde Arabistan'ın eski dinleri hakkında hiç bir îmâya bile tesâdüf edilmemekte ve insan onları okurken İslâmiyyetten evvel Arabistan'da hiç bir din mevcûd olmadığına hükmedecek hâle gelmektedir. Şâirlerin umûmiyyetle dinsiz ve şehvetperest oldukları kendi i'tiraflarıyle sâbit olmakla berâber, eğer eserleri islâmiyyetin zuhûrunda i'tibâren her türlü müşriklik izlerinden temizleme amiliyyâtına tâbi' tutulmuş olmasıydı, her halde böyle bir sükûtun îzâhına imkân olamazdı.

Hattâ o derece sansüre tâbi' olmaması icâb eden nesepnâmeler bile tahriften kurtulamamıştı: Meselâ (Teym-ül-Lât) ve (Evs-Menât) ismindeki âileler İslâmiyyetten sonra (Teym-Ullâh) ve (Evs-Ullâh) isimlerini takınmak sûretiyle müşriklik mâbudlarına âit isimlerin Arap neseplerini telvis etmemesi te'mîn edilmişti.

Câhiliyyet telâkkîlerine âit fıkraların istinsâhından müstensihlerin ve şerhinden de şârihlerin istinkâf etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Unutmamalıdır ki Araplar arasında gramer sâhasındaki salâbet de dînî salâbetten aşağı kalmamaktadır. Bir sarf ve nahiv hatâsına düşmek veyâhut öyle telâkkî ettiği bir vaziyyette kalmak, iyi bir arap gramercisi için sahte bir ilâh ismi yazmak kadar böyük bir fedâkârlıktır.

Arap dilini birdenbire yaratılmış bir vahy eseri sayan gramercilerle müstensihlerin yanlış telâkkî ettikleri bir çok eski şîve husûsiyyetlerini ortadan kaldırmış olmaları lâzımgelir. Tekitsiz bir filoloji dâimâ işte böyle hareket eder. Bu gibiler dil inkılâplari mefhûmundan mahrûm oldukları için, hep ayni bir seviyyeyi bütün devirlere teşmîl ederler ve geçmiş asırların müelliflerini kendi zamanlarımdaki kaaidelerin kabûlüne mecbûr etmek isterler.

Bununla berâber, şunu da i'tirâf etmelidir ki her hangi bir başka edebiyyât sâhasında kat'î bir mâhiyyet arzetmesi tabiî bulunan bu telâkkîler, Arapça husûsunda o kadar kat'iyyeti hâiz değildir.

Bir taraftan Sâmî dillerin sâbitliği ile durgunluğu, bir taraftan da Arapların bilhassa nesepnâmelerinin hıfzında gösterdikleri fevkalâde hâfıza hârikaları, mukaayeseli filoloji sâhasına âit umûmî kaaidelerin mevzûumuza tatbîkında a'zamî ihtiyâta riâyet lüzumunu hissettirmektedir.

İbrânî edebiyyâtında da buna benzer bir vaziyetle karşılaşmıştık: O dilde de bir gramer ayniyyeti nazar-ı-dikkatimizi celbetmişti: Bu ayniyyet, daha ilk bakışta o edebiyyât âbidelerinin hep ayni bir seviyye süzgecinden geçmiş oldukları hissini veriyordu.

Her halde Arap dilinin kat'î şeklini çok erken almış olduğu ve fasâhatin İslâmiyyetten evvel teâmül hâline gelmiş bulunduğu muhakkaktır. Eski şiirlerde çok sıkı bir i'tinâ şeklini alan vezin takayyütkârlığı da bunların her türlü tahriften masûniyyetlerine hükmettirecek bir vaziyet demektir.

Şu hakîkât de unutulmamalıdır ki Arap arûzunun menşei çok karanlıktır. Kur'ânın şâirâne kısımları, yâni son Sûreleri eski İbrânî şi'rinin serbest âhengini andırmakta ve bu âhenk sırf sözün ibârelerine, bu ibârelerin tenâzuruna ve sec'e istinâd etmektedir; bâzı eski Arap şiirleri de ayni âhenge göre tertîb edilmiştir ve zaten Sâmî şi'rinin hakîkî şekli de işte budur. Fakat, arapları şiirlerinde uzun ve kısa heceler mekânizmasını kullanmaya sevkeden sebepler hakkında hangi tahmin yürütülürse yürütülsün, bu teşebbüsün İslâmiyyetten sonraki devre âid olmasına imkân yoktur.

İşte bu vaziyet, eski kasîdelerin bir takım tâdilâta uğramış olmak ihtimâline karşı oldukça kuvvetli bir nevi te'mînât demektir.

Doğrusunu söylemek lâzımgelirse diyebiliriz ki Araplar eski şiirlerini hiç bir zaman kasden tahrîf etmemişlerdir ve o şiirlerin uğramış olduğu tâdilât da yazıdan hiç bir yardım görmiyerek nesilden nesle intikaal etmiş bir metnin dâimâ uğramıya mahkûm olduğu değişikliklerden başka bir şey değildir.

Yukarda gözden geçirdiğimiz münâkaşada biz yalnız bir Lisâniyyat meselesini ortaya atmak istedik ve bu meseleyi halletmekten ziyâde mevzû-i-bahs etmiye çalıştık. Bir dilin en ince husûsiyyetleri üzerinde çalışan bir lisâniyyâtçı, elindeki menbâların münâkaşasında böyük bir ciddiyyetle hareket etmek mecbûriyyetindedir; fakat, mukaayeseli Filoloji sâhasında tam bir emniyyetle ortaya çıkarılamıyacakları ve Arapçanın Kur'andan evvel yazılmış olduğu kat'î sûrette sâbit hiç bir eski metni mevcûd olmadığı muhakkak bile olsa, netîce i'tibâriyle Câhiliyyet şi'rinin âbideleri târihî ve edebî kıymetlerinden hiç bir şey kaybetmezler".

(René Basset)nin Câhiliyyet şi'rinden bahseden

"La peésie arabe anté-islamique" isminde mühim bir eseri olduğundan bundan evvel de bahsetmiştik. Bu eserde "Muallâkaat"ın da, diğer Câhiliyyet şiirlerinin da sahteliği hakkında çok mühim deliller gösterilir. İlköncü en eski Arap şiirleri hakkındaki an'aneden şöyle bahsedilmektedir (1830 Paris tab'ı, S. 27-28):

"Mîlâdın beşinci asrında Hıristiyanlığa âit dînî bir târih yazmış olan (Sozomène) isminde bir Yunan müellifi, Mîlâd takvîminin 372 târîhinde (Mania) ve diğer bir rivâyete göre de (Mavia) isminde bir Arap kraliçesinin Filistin'le Fenike'deki Roma ordularını mağlûb etmesi üzerine bu zafer hâtırasının Arap Halk türkülerinde mahfuz kalmış olduğundan bahsetmektedir.

Bu Hıristiyan müverrihinin o şiirlerde terceme şeklinde olsun bize bir iki parça bırakmamış olması teessüf edilecek bir vaziyettir: Eğer, bırakmış olsaydı, bugün elimizde Arap şi'rinin en eski örnekleri bulunurdu; çünki Arap müverrihleriyle müntehabât müelliflerinin Hazret-i Süleymen devriyle Yemen'in meşhur (Tübba')larına izâfe etmekte oldukları eserlerin sahteliğini kabûle mecbûruz".

İslâmiyyetten sonra Câhiliyyet şiirlerinde dînî hislerle yapılmış olan tâdilât ve tahrîfâttan bahseden (René Basset), ayni eserinin 67-68 inci sahîfelerinde de "Tübba'" denilen eski Yemen hükümdarlarına isnâd edilen "Na't-i Şerîf"lerden şöyle bahsetmektedir:

"... Gene öyle bir hisle İslâm müverrihleri, Himyerî tübba'larının Mevlîd târihinden asırlarca evvel Hazret-i Muhammed hakkında inşâd ettiklerinden bahsedilen arapça Na't-i-Şerîfleri hakîkî telâkkî edip eserlerine geçirmekte tereddüd etmemişlerdir":

Bu vaziyete göre "Muallâkaat"ın sahteliği kadar tabiî bir şey olmamak lâzımgelir; gene ayni menbâda bu nokta da şöyle îzâh edilmektedir (S. 53-54):

"... (İmru'-ul-kays), (Tarafe), (Züheyr) vesâire gibi Câhiliyyet şâirlerine izâfe edilerek zamânımıza kadar intikaal etmiş olan şiirleri ne dereceye kadar mevsuuk addedebiliriz?

Bunlardan birincisinin, yâni (İmru'-ul-Kays)ın dîvânı tedkîk edilecek olursu, başka şâirlerde ve meselâ (Tarafe)nin eserlerinde de bulunan bir takım mısrâlara tesâdüf edildikten başka, daha uzun veyâhut daha kısa bir takım manzûmelerin iktibâsından hâsıl olmuş bir takım şiirlere, yâni hulâsa i'tibâriyle ayni mevzû üzerinde tertîb edilmiş bâzı fasâhat ve belâgat tecribelerine de tesâdüf edilmektedir. Meselâ (M. Slane)in neşretmiş olduğu nüshadaki sekizinci kasîde, ihtivâ ettiği fikirlerle tâbirler bakımından Muallâka'nın tamâmiyle aynidir. Muhtelif yazma nüshalarda görülen bu şi'rin mısrâları sıra i'tibâriyle de, sayı i'tibâriyle de, birbirine uymamaktadır.

Şârihlerin i'tiraflarından anladığımıza göre, bu gibi mısrâların bâzıları başka eserlerden iktibâs edilmiştir ve başka bir şâire âittir. Kasîde tertîbi hakkındaki edebî kaaidelerden anlaşıldığına göre de, diğer bir takım mısrâlar hakîkaten (İmru'-ul-Kays)a âid olsa bile, onun muallâkasına dâhil değildir".

Bu hâlin sebebi nedir ve bu gibi tahriflerde âmil olan başlıca şahsiyyetler kimlerdir? (René Basset)nin ayni eserinde bu mühim noktalar da şöyle îzâh edilmektedir (S. 64-66):

"(Suyûtî)nin îzâhına göre, İslâmiyyetten evvel henüz yazılı bir târih mevcûd olmadığı devirlerde bedevînin biri her kesçe pek mâlûm olmayan bir hâdiseden bahsedecek olursa, kendisine:

— Bize bu hâdiseyî isbât edecek bir kaç mısrâ söyle:

demek âdetti. İşte bundan da anlaşılacağı gibi birbiriyle ihtilâfa düşmüş kabîleler için şiir demek delîl demekti ve hiç şübhesiz ki, bir çok vaziyyetlerde bir takım cemîlekâr râvîler öyle mısrâlar söylemişlerdi ki bunların isnâd edildikleri şâirle hiç bir alâkası yoktu.

İslâm devrinin ilk din şevk ve gayretinden sonra, eski edebiyyâtın sırf ilmî bakımdan tedkîkine başlandı; Câhiliyyet şâirlerinin divânları derlenip toplandı ve şanlı bir mâzînin bu bakıyyelerini kurtarmaya en çok çalışanlardan biri de Hicretin 187 târîhinde vefât etmiş olan ve fevkalâde hâfızasından dolayı (Er-Râviye) lâkabiyle anılan (Hammâd ibni Seleme) oldu.

(El-Asmaî)ye göre (İmru'-ul-Kays) dîvânının böyük bir kısmıyla "Muallâka" ismini verdiği şiir mecmûasının mahfuz kalabilmesi şte onun sâyesindedir. Fakat maatteessüf bu böyük hizmetlerine mukaabil, sarf âlimlerinden (El-Mufaddal) onu eski şâirlerin şiirleriyle nazm usullerine vukuufundan istifede ederek kendi tertîb etmiş olduğu kasîdeleri onlara izâfe etmiş olmakla ithâm etmiştir.

(Hammâd)ın muasırlarından olup Hicretin 180 târîhinde vefât etmiş olan (Halef-ül-Ahmer) daha esaslı bir takım şüpheler altında kalmıştır: Bu zâtin fevkalâde yüksek olan şiir kudretinin mahsûllerinden istifâde ederek (İmru'-ul-Kays)ın, (Nâbiğat-üz-Zübyânî)nin ve (Taabbete Şarrân)ın dîvanlarını bir hayli zenginleştirmiş ve hattâ eğer rivâyete i'timâd câizse, ayni zamanda (Şanfarâ)nın "Lâmiyet-ül-Arab" ismindeki meşhur şi'rini de kendisi yazmış olduğundan bahsedilir".

"Muallâkaat"ın Kâ'beye asılmış olduğu hakkındaki rivâyetin de doğru olmadığı, eski menbâlarda buna âit hiç bir kayde tesâdüf edilmemesiyle sâbittir. (René Basset) ayni eserinin 78 79 uncu sahîfelerinde bu noktayı da şöyle anlatır:

"Şurası da şâyân-ı-dikkattir ki Şark menbâları

bakımından bu zühûle ancak pek muahhar menbâlarda tesâdüf edilmektedir.

Çok mufassal bir Mekke târihi yazmış olan (El-Ezrakî)de de, (İbni-Hişâm)ın Müslümanlar tarafından şehir fethedildiği zaman Kâ'bede ne varsa bilâ-istisnâ hepsini böyük bir dikkat ve i'tinâ ile sayıp zikreden (Sîret) ismindeki eserinde de ve hattâ bir çok efsâneleri kabûl etmemiş olsa bile hepsini toplamış olan (Kitâb-ül-Ağânî)de de öyle bir şeyden bahis yoktur.

Bu meseleden ilk bahseden müellif, Hicretin dördüncü asrının ortalarında vefât etmiş olan şârih (İbn-ün-Nahhâs)dır ve o da bu hikâyenin hiç bir esâsa istinâd etmediğinden bahsetmektedir. Böyle bir efsâneye i'timâd edildiğini görmek için bir müverrihten ziyâde bir feylesûf olan (İbni-Haldûn) ile muhtelif mevzûlardan bahseden bir müntehabât müellifi vaziyetinde bulunan (Suyûtî) devrine kadar inmek îcâb eder".

"Muallâkat"a verilen "Müzehhebât" isminden çıkan efsâne de bir kelime oyunuyla alâkadardır: Çünki arapçada "Müzehhebe" kelimesi "Altın yaldızlı nesne" demektir ve "Müzehhebat" da onun cem'idir. İşte bundanda "Muallâkaat"ın yaldızla yazılıp Kâ'beye asılmış olduğu hakkındaki hurâfe doğmuştur. (René Basset) bu hurâfenin Şark'da değil, Garp'da zuhûr etmiş olduğuna kaani'dir ve bu nokta-i-nazarını ayni eserinde şöyle îzâh etmektedir (S. 7-8):

"Daha sonraları Avrupalıların muhayyilesi Şarklıların hayâl kudretini geride bıraktı. Sarf âlimlerinden (Ebu-Zeyt Muhammed ibni Ali-l-Karşî) yedi kısımdan mürekkep bir şiir mecmûası tertip etmişti: Bunların birincisi (Muallâkaat)dan, dördüncüsü de "Yaldızlılar" mânâsına gelen (Müzehhebat) dan mürekkepti. İşte bu zümre sathî bir tenkitle birbirine karıştırılmış ve o yüzden bâzı târihlerde ve ez-cümle (Sédillot) nun İslâm târihinde muallâkaları:

— Kıymetli bir kumaştan yapılmış levhalar üzerine altın harflerle yazılarak müstakbel nesillere intikaal etmek üzere Kâ'beye asılmış; gibi gösterilmiştir".

Gene ayni menbâda "Muallâkaat"ın muhteşem levhalarıyla Kur'ân-ı-Kerîm'in ilk yazıldığı iptidâî maddeler arasındaki tenâkuza da şöyle işâret edilmektedir (R. 81)

"Şu da var ki, dini-bütün Müslümanların nefret ettikleri müşrik şiirleri kıymetli kumaşlar üzerine altın harflerle yazıldığı halde, nasıl olur da Kur'an develerin kürek kemiklerinden, deri parçalarından, hurma yapraklarından ve taş levhalardan başka bir şey üzerine yazılamaz? Bunu kabûl etmek kolay değildir".

Yaldızlı yazılara âit "Müzehhebât" efsanesi gibi Kâ'beye ta'lîk iddiâsına âit "Muallâkaat" efsanesi de bir kelime oyunundan doğmuştur; (René Basset) bu nokta ile İslâmiyyetin zuhûru üzerine Muallâkaat'ın yırtılıp atılması meselesini de şöyle anlatmaktadır (Aynı eser, S. 77-87):

"Bu şiirlere takılan (Muallâkaat) ismini bir türlü îzâh edemiyen (Suyûtî) gibi bir takım muahhar müellifler kendi âdetlerine uyarak kendi-kendilerini tatmîn eden bir hikâye uydurdular. Bu kelimeyi (Asılmış şeyler) mânâsına tefsir ettiler ve işte bu noktadan hareket ederek o şiirlerin Arabistan'da en mukaddes yer olan Kâ'beye asılmış olmaları lâzım geleceği netîcesine vardılar.

Bir kere bu netîceye vardıktan sonra, onlara bu şerefin ne gibi şartlar altında verilmiş olduğunu tâyîne artık bir adımdan fazla bir mesâfe kalmamıştı. (Okâz) panayırındaki edebî mücâdelelere âit müphem hâtıralar henüz ber-devâm olduğu için, o an'ane Mekke'ye naklediliverdi ve muahhar müellifler nazarında İslâmiyyetten ev vel Arap şâirlerinin dehâ eserlerini Kureyşîlere arzetmek mecbûriyyetinde bulundukları ve o şiir müsâbakalarını kazanmış olan şâirlerin bir şeref gerdanlığı yerine şiirlerini Kâ'beye asma hakkını ihrâz ettikleri, i'tirâz imkânı olmayan bir târih esâsı hâline geldi.

Bu efsâne gittikçe inkişâf edip durmakta devâm etti ve ondan sonra da şair (Lebîd)in ihtidâsı üzerine kendisinin diğer Muallâkaat ile berâber Kâ'bede teşhîre lâyık görülen kasîdesini bizzât söküp yırtmış olduğundan dem vuruldu".

Bundan evvel gözden geçirdiğimiz bâzı menbâlardaki rivayete göre İslâmiyyetin zuhûru üzerine Kâ'bedeki Muallâkaat'ı ilkönce (İmru-ul-Kays)ın kız-kardeşi yırtmış olduğu halde, (René Basset) nin bu fıkrasındaki rivayete nazaran da o işi yapan o değil, (Muallâkaat) eshâbından şâir (Lebîd) dir.

"Muallâkaat"ın sahteliğinini geçen asrın âlimleri gibi bu asrın Garp ilmi de umûmiyyetle kabûl etmektedir. Meselâ meşhur müsteşrık (Clément Huart), "Littérature arabe" ismindeki eserinde bu telâkkîsini ilkönce şöyle îzâh etmektedir (1902 Paris tab'ı, S. 9):

"Câhiliyyet şiirlerinin en eskileri (Muallâkaat-ı seb'a) mecmûasında bulunanlardır: "Asılmış şiirler" mânâsına gelen bu (Muallâkaat) ismi o şiirlere çok sonraları (Hammâd-ül-Râviye) tarafından takılmış ve hiç bir aslı, esâsı olmayan efsâne, yâni altın yaldızıyla yazılan bu manzûmelerin meşhur Mekke mâbedi olan Kâ'beye asılmış olduklari hakkındaki hurâfe de o isimden doğmuştur.

(Muallâkaat) a bu ismi takmış olan müellifin maksadı, bu manzûmelerin Arap şiir târihinde bir salon ortasına asılmış bir âvîze ve daha doğrusu

boyuna asılmış bir gerdanlık şeklinde bir şeref mevkii işgaal etmekte olduklarına îmâda bulunmaktan ibaretti; çünki bu şiirlere (Es-sumût) yâni (İnci gerdanlıkları) ismi de verilirdi".

(Clément Huart) Muallâkaat'ın sahteliği hakkındaki fikrini işte böyle tesbît ettikten sonra, öyle bir efsâne zuhûruna sebeb olan (Hammâd-ür-Râviye) hakkında da gene ayni eserinde şu îzâhâtı vermektedir (S. 58-59):

"... Gene ayni devirde (Yâni Mîlâdın sekizinci asrında) Hammâd-ibni-Sâbûr isminde mühim bir şahsiyyetin şöhreti etrâfa yayılmaktaydı; bu zâte (Er-Râviye) yâni "Rivayet edici" lâkabı takılmıştı: Bunun sebebi, fevkalâde bir hâfızaya mâlik olan Hammâd'ın eski Arap şi'rinden binlerce mısrâ ile bir çok manzûmeleri baştan-başa ezberinde tutmasıydı. Câhiliyyet şiirlerinden çoğunun zamânımıza intikaalini işte ona medyûnuz.

(Muallâkaat-ı Seb'a)nın bir kitap hâlinde toplanması da onun himmetiyle olmuştu. Bu bir İranlıydı; Bir muhârebede esîr edilmiş olan babası Sâbûr (= Şâpûr) araplara meydan okuyarak Gîlân'ın sarp dağlarında istiklâlini muhâfaza etmekte olan o korkunç Deylemîler cinsine mensuptu: Bu sülâle daha sonraları (Bûyîler) ismiyle Bağdad'ı zaptedip Hilâfet makaamını sırf rûhânî bir riyâset hâline getirecekti.

İlk devirlerin mütebahhir bir âlimi olan o şârih de Kûfe'de dünyâya gelmiş olduğu halde, yabancı bir ırka mensûb olduğunu lisan hatâlarıyla belli ederdi.

(Yezîd)in bu müellife olan teveccühü, (Hişâm)ın iğbirârını üstüne çeken bir âmil olmuştu; onun için (Hişâm) tahta çıkınca (Hammâd-ür-Râviye) tam bir sene evinde gizli yaşamak mecbûriyyetinde kaldı: Ancak i'timâd ettiği dostlarıyla görüşebilmek üzere gizlice sokağa çıkardı; fakat yeni halîfe biraz sonra kendisini Şam'a dâvet etti. (Hammâd)ın 771 yâhut 774 târihinde vefât etmiş olduğundan bahsedilir.

Bu mütebahhir âlimin ihtisâs sâhası Cahiliyyet araplarının efsânevî târihiyle şiirlerine, neseplerine ve lehçelerine şâmildi. Eski üslûb ile yeni üslûbu birbirinden ayırd etmekte de mehâreti vardı; Câhiliyyet devrine âit ve kaafiyeleri Elifbâ'nın bütün harflerine şâmil yüz böyük kasîdeyi ezber den okumakla iftihâr ederdi. Velhâsıl bu adam canlı bir ansiklopedi demekti.

(Hammâd) ahlâksızlık ve hırsızlıkla işe başlamıştı. Nihâyet gece-yüzüne soyduğu bir adamın üzerinde bulduğu şiirler kaabiliyyet ve isti'dâdını uyandırdı. Kendisi de şiir yazmaya başladı.

(El-Mufaddal) onu kendi tertîp ettiği taklitleri eski şâirlerin şiirlerine karıştırmakla ithâm eder ve işte bu yüzden artık birbirinden ayırd edilemiyecek hâle geldiğini söylerdi; hattâ halîfe (El-Mehdî)nin tazyîkı üzerine (Hammâd)ın sahtekârlıklarını i'tirâf etmiş olduğundan bile bahsedilir".

Bu rivâyetler doğru olduğu takdirde, sayısı hakkındaki ihtilâf yeniden ona kadar çıkan "Muallâkaat"ın (Hammâd-ür-Râviye) tarafından yapılan ilâvelerle tahrîf edilmiş olması lâzımgelir. Fakat, gene ayni rivâyetten anlaşıldığına göre üslûbun taklîdi yüzünden tefrîkına imkân olmayan bu muahhar ilâvelere rağmen, asıl metinler büsbütün kaybolmamış, sahteleriyle berâber onlar da elde kalmış demektir.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz Şark ve Garp ve menbâlarının ifâdelerinden çıkan kat'i netîceler şöyle sıralanabilir:

1- Milâdın ilk asırlarına ve hattâ bir Yunan menbaında bahsi geçen Dördüncü asra âit eski Câhiliyyet şiirlerinden hiç biri zamânımıza intikaal etmemiştir;

2- Câhiliyyet devrinin son zamanlarına izâfe edilen ve "Muallâkaat" denilen şiirler (Okâz) panayırındaki edebî müsâbakaları kazanmış olduklarından bahsedilen şâirlerin eserleri sayılır;

3- Muallâkaat şâirlerinin altı, yâhut yedi, yâhut dokuz veyâhut on kişi olduğu hakkında muhtelif rivayetler vardır.

4- Bir rivâyete göre de "Muallâkaat"ın sayısı İslâmiyyetin zuhûru sırasında yediye inmiştir: Bunun sebebi, aralarında bir tasfiye yapılmış olmasıyla îzâh edilebilir;

5- Muallâkaat şâirlerinin simleri (İmru'-ul-Kays), (Züheyr), (Nâbiğa), (A'şâ), (Lebîd), (Amr), (Tarafe), (Hâris) ve (Antere)dir: Bunların mecmûu dokuzu bulmaktadır;

6- Diğer bir rivâyete göre de bunlardan (Nâbiğa) ile (A'şâ) sonradan çıkarılmış ve onların yerine (Hâris) ile (Antere) ikaame edilmiş olduğu için hakîkatte mecmûu dokuz deyil, yedidir ve işte bundan dolayı eserlerine "Muallâkaat'ı seb'a = Yedi Muallâka" ismi verilmiştir.

7- Câhiliyyet devrinin en güzel şiirleri sayılan bu meşhur manzûmelere "Muallâkaat"dan başka "Müzehhebât" ve "Sumût" isimleri de verilir: Bu üç isimden birincisi "Asılmış şeyler", ikincisi "Altın yaldızlı şeyler" ve üçüncüsü de "İnci-gerdanlıklar" mânâlarına gelir; fakat "Muallâkaat" kelimesinin mecâzî bir mânâsı da vardır ve o da "Gerdanlıklar" mefhûmiyle îzâh edilir;

8- Sonraları ortaya çıkmış olan muahhar ve meşhûr an'anede "Muallâkaat" kelimesinin "Asılmış" mânâsı esâs ittihâz edilerek bu şiirlerin Kâ'be duvarlarına veyâhut direklerine asılmış olduğu ileri sürülmüş ve "Müzehhebe" kelime-

sinin de "Yaldızlı" mânâsından istifâdè edilerek asılan manzûmelerin kıymetli kumaşlar üzerine altın yaldızla yazılmış olduğu iddia edilmiştir; İranlı (Zeyn-ül-Âbidin Rehnümâ)nın "Le Prophéte" ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1957 Paris tab'ının 121 inci sahîfesinde bahsedilen dîger bir muahhar rivâyete göre de Kâ'bedeki Muallâkalar beyaz kumaşlar üzerine yaldızla yazıldıktan sonra sarı tahta çerçevelèr içinde duvarlara asılmıştır:

9- Bu iddiâda (İmru'-ul-Kays)ın şi'ri en başta gösterilir ve İslâmiyyetin zuhûruna kadar otuz sene bu şi'rin Kâ'bede kalmış olduğundan bahsedilir;

10- Gene ayni muahhar an'aneye göre İslâmiyyetin zuhûrunda Kâ'be duvarına kısa bir Sûre asılmış, o Sûrenin ilâhî belâgati karşısında Muallâkaat'ın artık hiç bir kıymet ve ehemmiyyeti kalmamış ve işte bunun üzerine bir rivâyete göre ilkönce (İmru'-ul-Kays)ın kız-kardeşi ağabeyisinin şi'rini ve dîger bir rivâyete göre de o sırada ihtidâ etmiş olan şâir (Lebîd) kendi eserini söküp atmış olduğu için, dîger Muallâkalar da o akşam kâmilen yerlerinden indirilmiştir; fakat bunların kimler tarafından indirilmiş olduğu belli değildir;

11- Birer kelimenin tefsir ve te'vîlinden doğmuş olan ve ilk İslâm menbâlarına istinâd etmiyen bu muahhar an'aneye bugünün Şark ve Garp âlimleri içinde i'timâd edenler pek azdır;

12- Bu an'anenin asılsız olduğunu gösteren delillerin en mühimmi, "Muallâka" kelimesinin "Boyuna asılan gerdanlık" mânâsına gelmesi ve bu noktanın da "Muallâkaat" ile müterâdif olarak "inci gerdanlıklar" mânâsına gelen "Sumût" kelimesinin kullanılmasıyla sâbit olmasıdır;

13- Muallâkaat'ın indirilme tarzı hakkındaki hikâye de an'anenin ne kadar esassız olduğunu gösteren mühim bir delil demektir: Zîrâ İslâmiyyetten evvet bir müşriklik ma'bedi hâlinde bulunan Kâ'beye bir Sûre asılmış olması kaabil olamıyacağı gibi, o Sûrenin belâgatinden dolayı Muallâkaların gözden düşüp sökülmüş ve atılmış olması da imkânsızdır: Çünki İslâmiyyetin Kâ'beye hâkimiyyeti Mekke'nin fethi üzerinedir;

14- "Muallâkaat" kelimesi Câhiliyyet devrinden kalmış değildir: O devre izâfe edilen şiirlere bu ismi takmış olan (Hammâd-ür-Râviye) Emevîlerle Abbâsîler devrinde yaşamıştır: Yalnız bu nokta bile "Kâ'beye ta'lîk" iddiâsının nasıl bir hurâfe olduğunu isbâta kâfîdir;

15- Sâbıkalı bir acem olduğundan bahsedilen (Hammâd-ür-Râviye)nin üçüncü Abbâsî halîfesi (El-Mehdî)nin tazyîkı üzerine sahtekârlığını i'tirâf edip Muallâkaat'ı kendisinin uydurmuş olduğundan bahsettiği hakkındaki rivâyet de bu şiirlere i'timâd imkânı bırakmamaktadır;

16- Hammâd-ür-Râviye'den başka onunla muâsır olan (Halef-ül-Ahmer) isminde bir şâirin de bir takım şiirler uydurup Câhiliyyet şâirlerine izâfe etmiş olduğundan bahsedildiğine göre, "Muallâkaat" sahtekârlarının başlıcaları (Hammâd) ile (Halef) olmak lâzım gelir;

17- Muallâkaat lisânının eski lehçelerle alâkadar olmayıp muahhar dil birliği devrine âidiyyeti de bu hususdaki şüpheyi te'yid etmektedir;

18- Muallâkaat'ın Kâ'beye ta'lîkı hakkındaki efsâne, (Hammâd-ür-Râviye)den yedi asır sonra yaşamış (Suyûti) vesâire tarafından "Ta'lîk" ve "Muallâk" arasındaki kelime oyununa istinâden ortaya atılmıştır;

19- İslâmiyyetten sonra Câhiliyyet şiirlerinin dînî hislerle bir hayli tâdîl edilmiş olduğu hakkında da bir rivâyet vardır: Dil yenilîği gibi bu rivâyet de eldeki metinlere pek i'timâd edilemiyeceğini gösterir;

20- İslâmiyyetten sonra yazılmış şiirlerin Câhiliyyet devrine izâfesi bir aralık teâmül hâline gelmiştir: Bu şâyân-ı-hayret teâmülün delillerinden biri de İslâmiyyetten asırlarca evvel yaşamış Himyerî hükümdarlarına Hazret-i Peygamber hakkında yazılmış bir takım "Na't-i Şerîf"ler izâfe edilmiş olmasında gösterilir;

21- İşte bütün bunlardan anlaşıldığına göre, eski Arap dilinin yegâne hakîkî vesîkası Kur'ân-ı-Kerîm'den ibârettir;

Netîce i'tibâriyle "Muallâkaat", "Müzehhebât" ve "Sumût" isimleriyle anılan Câhiliyyet şiirlerinin Kâ'be duvarlarıyla direklerine asılıp İslâmiyyetin zuhûruna kadar orada şeref mevkı'lerini muhâfaza etmiş oldukları hakkındaki muahhar an'anenin hiç bir aslı ve esâsı yok demektir: Bu bir hurâfeden başka bir şey değildir.

"Muallâkaat" yâhut "Müzehhebat"ın Câhiliyyet devrinden aynen intikaal etmiş olmadıkları da muhakkaktır: Bu muahhar uydurmaların içinde hâfızadan hâfızaya darb-ı-mesel gibi intikaal etmiş bâzı Câhiliyyet mısrâlarıyla kıt'aları ve hattâ biraz daha uzun bâzı şiir parçaları bulunabilir. Fakat, onların da dîgerlerinden tefrîki kaabil değildir.

Şiir demek, dört unsurdan mürekkep bir halîta demektir: Bu unsurlar içinde fikri, hayâli ve hissi cem'eden "Mânâ" gibi sesle alâkadâr olmayan bir esâsa mukaabil, "Vezin âhengi", "Kaafiye âhengi" ve bir de şâirin ifâde kudretinden çıkan bir "Üslûb âhengi" gibi üç ses âhengi vardır; işte bundan dolayı dilden dile şiir tercemesi kaabil değildir: Çünki terceme o dört unsurdan yalnız "Mânâ"yı nakledebildiği halde, dîger üç âhenk unsurunu nakletmekten tamâmiyle âcizdir.

Bu vaziyete göre bir şi'rin tercemesi demek, dört unsurdan yalnız birini nakletmek demektir: Netîce i'tibâriyle bir şarkının bestesini bırakıp yalnız güftesini okumak ne demekse, bir şi'ri tercemeye kalkışmak da işte onun gibi bir şeydir. Şi'ri terceme edilmiş bir şâir, âdetâ hukuukuna tecâvuz ve taarruz edilmiş bîgünâh bir mağdûr adam vaziyetinde kalır.

İşte bundan dolayı Muallâkaat'ı terceme etmek sûretiyle edebî kıymeleri hakkında tam bir fikir vermek kaabil değildir; fakat şunu da unutmamalıdır ki bir tablonun renklerini bırakıp yalnız çizgilerini kopya etmek bile onun umûmî kıymeti hakkında az çok bir fikir verebilir. Müsteşriklerin yaptıkları tercemelerin de her halde böyle bir mülâhazaya istinâd etmesi lâzımgelir. İşte bundan dolayı Muallâkaat hakkında hiç olmazsa öyle umûmî bir fikir verebilmek için, bunlardan birinin burada tercemesini zarûri görüyoruz. Böyle bir tercemede şîve husûsiyyetlerinin aynen nakline imkân olamıyacağı pek tabiîdir.

Muallâkaat'ın mevzuları bilhassa aşk ile cengâverlik etrâfında toplanır. (Anteret-ibni-Şeddâd) ın şu şi'ri, iki mevzûun her ikisine birden temâs ettiği için, umûmî bir örnek sayılabilir:

"Ben nice güzel kadınların kocalarını kaç defâ toprağa serdim: Boyunlarının damarlarını açılmış bir dudağa benziyen yaralarla yararâk yerlere serdim;

Benim elim onunkinden evvel davranıp sür'atli bir darbe indiriyor ve işte bunun üzerine onun kanı tıpkı kardeş-kanı ağacının usâresi gibi kızıl kızıl akıp gidiyordu.

Ey Melik'in kızı, eğer sen benim menâkıbımı bilmiyorsan, atlı cengâverlere sor;

Benim hep yüksek bir ata bindiğimi, çevik ve bütün vücûdu baştan başa yara yerleriyle dolu bir ata bindiğimi onlar sana anlatırlar.

Benim bu atım bâzan sesimi duyar duymaz bir düşmam kütlesinin üstüne saldırır, bâzan da bizim yığınlar teşkil eden okçularımızın olduğu yere döner.

Her kim ömründe bir muhârebe görmüşse, işte o sana benim harb esnâsında en başta geldikten sonra gânîmetler paylaşırken çekilip gittiğimi her halde anlatır.

En yiğit bahadırların bile taarruz etmekten çekindikleri görülen ve kaçmak da, teslim olmak da istemeyen tepeden tırnağa müsellah nice cengâverleri

Benim elim sağlam budaklı mızrağımın şimşek gibi bir darbesiyle delik-deşik etmiştir: Elimdeki merhametsiz demir, elbiselerini delmiştir: Çünki hiç bir civanmerd adamın benim mızrağıma karşı sığınağı yoktur.

Ben onu vahşi hayvanlara yem olsun diye bıraktım: Onlar onu yırtıp parçalıyor ve o güzel elleriyle güzel kollarını kemiriyorlar:

Maiyyet efrâdının hâmîsi olan ve şahsiyyetini tanıtacak süslü alâmetler taşıyan bir kahramânın vücûduna değdirmek istediğim kılıcımın bir darbesiyle ben ne zıhlı gömlekler deldim;

Bu kahraman, oklar çekilerek oynanan baht oyunlarında el-çabukluğu gösterir ve içki içtiği zaman da satıcıların bayraklarını al-aşağı ettiği için (1) bir çok serzenişlere uğrardı;

Kendisinin işini bitirmek için benim yere ayak bastığımı görünce, dudakları açılıp dişlerini meydana çıkardı ama bu bir tebessüm değildi.

Gündüz-gözüne işte bu kahraman gözlerimin önünde serilmiş yatıyordu: Kafasıyla kanlara bulanmış parmakları en koyu nebât usâresiyle boyanmış gibiydi.

Mızrağımı vücûduna sapladım ve elimdeki mükemmel çelikten yapılmış keskin Hint kılıcıyla da bir darbe indirdim...".

Nihâyet şöyle bir kahramanlık levhası da tasvîr edilmektedir:

"Amcamın emirlerini yerine getirdim: Muhârebe günü dudaklar kabarıp dişler göründüğü zaman,

O dehşetli mücâdele içinde yiğit cengâverler her türlü şiddetleri hiç sızlamıyarak, fakat na'ralar atarak göze aldıkları zaman,

Ben düşman kargılarına karşı kendi adamlarımı koruyan bir kale gibi göğüs gerdiğim zaman, hiç karkmadım; fakat ilerlemeye de imkân bulamadım.

Nihâyet cengâverlerin birbirlerini kışkırtarak ileri atıldıklarını görünce, ben de bir hamlede üzerlerine yürüdüm.

Hep birden: — Antere; Diye bağırışıyorlardı. Bir taraftan da tıpkı bir kuyunun ipleri gibi uzatılmış olan kargılar benim yağız atımın göğsüne saplanıp duruyordu".

Bu gibi şiirlerin bütün husûsiyyetleri, Câhiliyyet araplarının bunları aşk ve kahramanlık sâhalarındaki öğünme iptilâlarını âhenkli bir lisanla ifâde vâsıtası ittihâz etmiş olmalarında gösterilebilir: Böyle bir şâir için dünyânın en samimî ve en âteşin âşıkı kèndisi ve yer-yüzünün en

(1) Câhiliyyet devrinde içki satıcıları ellerinde mai bulundukça çadırlarının üstüne bir bayrak çekerler ve satılacak şarap tükenince bayrağı indirirlerdi: Şâirin bu sözleri işte o âdetten kinâyedir.

yiğit cengâveri de gene kendisidir; tabiî böyle bir zihniyyetin başka milletlerde çok görülen tevâzu' ve mahviyyetle pek alâkası yoktur.

Bu bakımdan Câhiliyyet şi'rinin en bâriz cephesi şahsîliğidir; fakkat buna mukaabil, bir de Câhililiyyet şâirinin kendi kabile üstünlüğünü göklere çıkaran şiirleri vardır: Onların en bâriz cepheleri de ictimâîliklerinde gösterilebilir. İşte bundan dolayı Garp müelliflerinin bâzıları birinci şekli esâs ittihâz ederek eski Arap şi'rinin şahsîliği ve bâzıları da ikinci şekli daha mühim görerek ictimâîliği üzerinde durmaktadır.

Bizce bu telâkkîlerin her ikisi de haklı olmak i'tibâriyle, Câhiliyyet şi'rinin hem şahsî, hem ictimâî mâhiyyetleri bakımından iki cebheli bir şiir olduğunu kabûl etmek daha doğrudur,

Buraya kadar gönden geçirdiğimiz menbâlara istinâd eden îzâhâtımızın en mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

1- Câhiliyyet edebiyyâtında "Müsecca, ", yani kaafiyeli ve âhenkli bir nesir teşekkül etmiştir;

2- Bu eski Arap nesri başlıca üç sâhaya ayrılmaktadır: Bunların biri Darb-ı-mesel, biri Hutbe = Nutuk ve biri de Târîhî menkube sâhasıdır;

3- Hicaz yazısının geç teşekkülünden dolayı bu üç nesir nev'inden zamânımıza intikaal edebilen örnekler pek azdır ve bunların da bir takım tahrîfâta uğramış olmak ihtimâli çok kuvvetlidir;

4- Zamânımıza intikaal edebilen nesir parçaları içinde en çok itimâda şâyân olanlar Darb-ı-meseller ve ondan sonra da bâzı Hutbe = Nutuk örnekleridir;

5- Câhiliyyet nesrinin tekâmülünden hâsıl olan en mühim netîce, Kureyş lehçesinin Arabistan'da umûmî bir dil hâline gelmesidir;

6- Bütün lehçeler üstüne Fevkalâde bir tekâmül merhalesine yükselmiş olan bu umûmî dil Lâtince ve eski Yunanca ayarında beynelmilel bir klâsik dil mâhiyyetini almış ve kur'ân-ı-Kerîm işte bu dille nâzil olmuştur;

7- Klâsik Arapçanın muhtelif kıt'alara yayılıp bir çok milletler tarafından fevkalâde zengin bir ilim dili olarak kullanılması iste bundan dolayıdır;

8- Câhiliyyet şi'rinin menşei çöl ve ilk şâirleri bedevîdir;

9- Şi'rin çölden şehre intikaali nisbî bir tekâmülden sonradır;

10- Çöl şi'rinin ilk devri, bedevînin deve adımlarına göre tanzîm ettiği "Hidâ" nev'ine tesâdüf eden devirdir: Bunda devenin dört adımı esâs olduğuna göre, bir nevi hece vaznine istinâd etmiş olması lâzımgelir;

11- Bedevîlerin "Hida"yı şarkı şeklinde terennüm ederek okuduklarından bahsedildiğine göre, o iptidâî şi'rin âhenksizliği bir nevi beste ile, yâni bir mûsikî yardımıyla telâfi edilmiş demektir;

12- "Hidâ"dan sonra bir nevi Hicviyye mâhiyyetindeki "Hicâ" devri başlamıştır; Düşmanlara karşı Cinleri tahrîk için iptidâî bir takım dînî hislerle tertîb edilen bu tehzîl ve inkisâr şiirleri de ilkönce "Hidâ" tarzında tanzîm edilmişse de, bir müddet sonra ilk Arûz ve zninin zuhûruüzerine o Sûretle nazmedilmiye başlamıştır.

13- Arûz'un "Bahr" denilen ana-vezinlerinin en eskisi, "Recez" denilen ve 2 sakil —|— hafif —|— 1 sakîl hecenin teselsülünden hâsıl olan vezin kalıbının her mısrâda altı defâ tekerrüründen vücûda gelen nazım şeklidir: İslâmiyyetten sonra bu kalıplar "Fi'l" kökünden çıkan birer kelime şeklinde tesbît edilince "Recez" vezni altı defâ "Müstef'ilün" şeklini almış ve daha sonra dört "Müstef'ilün"e inmiştir. Netice i'tibâriyle Arûz vezni hecelerin yalnız sayısına değil, incelik ve kalınlık i'tibâriyle teselsül tarzındaki âhenge de istinâd ediyor demektir.

14- (Recez)i tâkib eden diğer Arûz vezinleri de Câhiliyyet devrinde teşekkül etmiye başlamış ve onların de kalın ve ince hecelerinin teselsülünden hâsıl olan âhenk, İslâmiyyetten sonra hep "Fi'l" kökünden çıkan ve umûmiyyetle "Efâîl ve Tefâîl" ismiyle anılan kalıplar şeklinde tertîp ve tanzîm edilmiştir;

15- "Hidâ" ve "Hica" devirlerinde, yâni manzum sözün daha ilk teşekkül safhalarından i'tibaren Câhiliyyet şi'rinin umûmiyyetle mûsikî refâkatinde terennüm edildiğinden bahsedilir. Gerek çöllerde, gerek şehirlerde akdedilen edebî toplantılarda bunlara rakkaseler ve hatta arzûeden genç erkekler rakıslarıyla da iştirâk etmişlerdir: Bu sûretle eski Arabistan'da şiir, mûsikî ve raksın el-birliği bir san'at an'anesi hâline gelmiş ve bu üç güzel-san'at uzun zaman birbirini ta mamlamış demektir;

16- Şiirde "Kasîde" şeklinin teşekkülü o ilk devirlere nisbetle muahhar bir hâdisedir;

17- Mîlâdın beşinci asrının sonlarına kadar devâm eden eski devre âit Arap şiirlerinden zamânımıza hiç bir şey intikaal etmemiştir;

18- İşte bundan dolayı yukarda gözden geçirdiğimiz şiir devirlerinin husûsiyyetlerine âit tahminlerle mütâlâalarda bâzı hatâlarla zühûller veyâhut eksiklikler bulunmak ihtîmâli dâimâ göz önünde tutulmalıdır;

19 - "Muallâkaat", "Müzehhebât" ve "Sumût" isimleriyle anılan ve Câhiliyyet devrinde Kâ'beye "Ta'lîk" edildiklerinden bahsedilen şiirlerin hiç biri Kâ'beye asılmamış, yukarda gördüğümüz gibi bu hususta ki efsâne İslâmiyyetten sonra uydurulmuştur;

20 - Adetlerinde bile ihtilâf olan ve altıdan ona kadar muhtelif rakamlar rivâyet edilen "Muallâkaat" Mîlâdın altıncı ve Yedinci asırlarında, yâni hem Câhiliyyet, hem İslâmiyyet devirlerinde yaşamış bir takım meşhur şâirlere izâfe ve isnâd edilirse de, bunların hakîkatte İslâmiyyetten sonra uydurulmuş olduğu artık ilmen tahakkuk etmiş gibidir; bütün bu şiirlerde Câhiliyyetten kalma bâzı mısrâlarla parçalar bulunabilirse de, bunların da sahtelerinden tefrîkı kaabil değildir: Çünki hepsinin dili "Yeni"dir, yâni lehçeler [redacted] devrinden sonraki Arap dil birliği devrine âittir.

Netîce i'tibâriyle Câhiliyyet edebiyyâtı hem şiir, hem nesir sâhalarında fevkalâde bir tekâmül geçirmiş, şiirdeki tekâmül Arûz âhenginin keşfiyle netîcelenmiş ve nesirdeki tekâmül de dünyânın en böyük ve beynelmilel medeniyyet dillerinden birini vücûda getirmiştir: Bu muhteşem dille edebiyyât Bedevîlerle Şehirlilerin müşterek eseridir ve İslâmiyyet ilkönce işte öyle bir edebî seviyyeye hitâb etmiştir.

VII

CÂHİLİYYET DİNLERİ VE MÜŞRİKLİĞİ

Arap târihinin İslâmiyyetten evvelki devrine Müslümanlıktan sonra "Câhiliyyet" isminin verilmesi, bundan evvel de söylediğimiz gibi, umûmî bir cehâlet ve medeniyyet i'tibâriyle seviyyesizlik mefhumlarıyla alâkadâr değildir: Bu târîhî ıstılâh, Arabistan'ın sırf din bakımından uğramış olduğu dalâletle perîşanlığa ve hattâ asırlarca sürmüş mütemâdî bir din buhrânına alem ittihâz edilmiştir.

Her hangi bir millet putperest olabilir: Eğer o milletin bütün efrâdı ayni bir puta tapıyor ve dalâlet yolunda hepsi birleşiyorsa, o kavmin bir millî birliği var demektir; meselâ İran Zerdüştîleri asırlarca âteşperestliği umûmî bir din hâline getirmişler ve o sâyede millî birliklerini muhâfaza etmişlerdir. Fakat Arap kavminin vaziyeti öyle değildir: Onlar dalâlette bile birleşemedikleri için, İslâmiyyetten evvel millî birlikten dâimâ mahrum kalmışlar ve hattâ asırlarca birbirine düşman kütleler hâlinde yaşamışlardır. Bugünkü Garp ilminde bu noktaya çok haklı bir ehemmiyyet verilir: İslâmiyyetten evvel Arap millî birliğinin kurulamamış olmasında başlıca âmil, din birliğinden mâhrûmiyyettir.

Câhiliyyet devrinde Arabistan'a bir taraftan Hıristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştîlik gibi hâriçten gelmiş dinler hulûl ettikten başka, bir taraftan da yıldızlara tapma şeklini alan Sâbiîlikle akla sığmayacak bir Cin-perestlik akîdeleri hâkimdi; hattâ her kabîlenin ayrı bir putu, yâni ayrı bir ma'bûdu bulunduğu için, putların ve putperestliklerin yekûnu yüzlere bâliğ oluyordu. Bütün bunlara mukaabil, Putperestlik düşmanı olan ve "Hanîf" denilen Vahdâniyyet tarafdarları da vardı. Mânen bu kadar perîşan bir memlekette yaşayan insanların tek bir millet sayılması tabiî kaabil değildi.

İslâmiyyetten sonra târîhî bir tâbir olarak kullanılan "Câhiliyyet" kelimesiyle kasdedilen şey, işte bu fecî' vaziyetti.

Eski Arap menbâlarında Câhiliyyet devri hakkında toplu bir hâlde ve ayrı fasıllar şeklinde değil, umûmiyyetle muhtelif münâsebetlerle dağınık şekilde mâlûmât verilir. Bâzı menbâlarda da pek muhtasar fıkralara tesâdüf edilmektedir; meselâ (Ebu-l-Fidâ) nın "El-Muhtasar fî ahbâr il-beşer" ismindeki meşhur târihinin 1325 Mısır tab'ının birinci cildinin 98-99 uncu sahîfeleriyle (İbn-ül--Verdî) nin "Tetimmet ül-Muhtasar fî ahbâr il--beşer" ismindeki eserinin 1285 Mısır tab'ının birinci cildinin 86-87 nci sahîfelerinde ondan naklen verilen mâlûmâtın ana-hatlarına göre Câhiliyyet akîdeleriyle mezhepleri şöyle sıralanabilir:

1 — "Hâlık"ı da, "Ba's"i de kabûl etmiyenler, yâni Allâhı da, Âhireti de reddedenler zümresi vardı;

2 — Bir de Allâhı kabûl edip Âhireti inkâr edenler zümresi mevcuttu;

3 — Putperestler gürûhu ekseriyyetti;

4 — Her kabîlenin ayrı bir ma'bûdu vardı: Meselâ Kureyş'in ma'bûduna (Ozzâ), Tâif'deki Sakîf'in ma'bûduna (Lât) ve Medîne'deki Evs ile Hazrec'in ma'bûduna da (Menât) isimleri verilirdi;

5 — Bu putların en böyüğü (Hobal) dı;

6 — Yahudiliğe, Hıristiyanlığa ve Sâbiîliğe meyledenler de vardı: Sâbiîler yıldızlara tapanlardı,

7 — Göze görünmez mahlûkaata, yâni Meleklerle Cinlere tapan zümreler de vardı.

Vak'anüvis (Cevdet Paşa) nın "Kısas-ı Enbiyâ ve tevârîh-i Hulefâ" ismindeki eserinde de Câhiliyyet dinleri işte şöyle kısaca îzâh edilir (C. I, 1331 İstanbul tab'ı, S. 45) ;

"... Kimi Nesârâ dînine (= Hıristiyanlığa) ve kimi Yahudiliğe meyyâl olup bir takımı dahî tırnak kesmek ve gusletmek ve sünnet olmak gibi Hazret-i İbrâhîm ve İsmâîl Aleyhi-s-Selâm'ın şerîatlerinden kalma ahkâm ile amel etmekte oldukları hâlde, bir takımı dahî putperest idiler ve beher sene mevsim-i Hacde kabâil-i Arab'dan pek çok kimseler Mekke'ye gelip Kâ'be - i - Mükerreme'yi ziyâret ederlerken Beyt - Ullâh - il - Harâm'da putlar durup bir taraftan dahî anlara perestiş olunurdu".

Son Şark menbâlarından bâzılarında bu bahsin ehemmiyyeti takdîr edilerek Câhiliyyet devri hakkında daha fazla îzâhât verilmektedir. Garp menbâlarına temâs etmeden evvel biz şimdi burada işte o muahhar Şark menbâlarından Hintli (Mevlânâ Şiblî)nin, (Corci Zeydân) ın ve bu bahsi en esaslı şekilde îzâh eden (Mahmud Es'ad Efendi) nin eserlerindeki tedkîkaatı gözden geçirmekle iktifâ edeceğiz. (Şiblî) nin "İslâm târihi"nde Câhiliyet dinleri şöyle îzâh edilir (Ömer Rızâ tercemesi, C. I, 1346 = 1928 İstanbul tab'ı, S. 141) :

"Arapların edyânı. — İslâmiyyetten mukaddem Arabistan'da dînî ve gayri - dînî bir takım mezhepler şâyi'di. Arapların bir kısmı Ülûhiyyeti inkâr ederler, zaman ve tabîatin kaanunlarına inanırlardı. Kur'ân - ı - Kerîm'de bunlardan bahsolunuyorken şu Âyet - i - Kerîme görülür:

— Bunlar derlerdi ki: Bizim için dünyâ hayâtından başka bir hayât yoktur; ölür ve yaşarız ve bizi öldüren zamandan başka bir şey değildir.

Arapların bir kısmı da Allâha inanırlar, fakat Âhireti, mücâzât ve mükâfâtı inkâr ederlerdi, Kur'an bunlara cevap verirken der ki:

— Yâ Muhammed de ki: İlk defâ kim vücûda getirdiyse işte O onu yeniden diriltir,

Arapların bir kısmı uhrevî mücâzât ve mükâfâta inanırlar fakat nübüveti inkâr ederlerdi: Bunlara göre Peygamber, bir ferişte olmalı ve bütün ihtiyâcâttan vâreste bulunmalıdır Fakat Arabların âmmesi putperest idiler. Gerçi bunlar putları te'lîh etmiyorlardı. Fakat onları Allâha takarrüb için bir vâsıta addediyorlardı.

Yemen'in Himyer kabîlesi âteşperestti, (Kinâne) kabîlesi kamere ibâdet ederdi; (Temîm) Deburân nâmındaki iki yıldıza tapınırdı,(Kays) Şirâ yıldızına, (Esed) Utârid'e, (Lakhm) ve (Cuzâm) Müşterî'ye ibâdet ederlerdi. Arapların perestiş ettikleri en meşhur putlar şunlardı: Lât: Bu putun yeri Tâif'di. Buna (Sakîf) kabîlesi tapardı. Ozzâ : Mekke'deydi. (Kureyş) ve (Kinâne) nin ma'bûdu idi. Menât: Medîne'deydi, Evs, Hazrec ve Gassân'ın putuydu, Vedd: Dûmet-ül-Cendel'deydi, (Kelb) kabîlesinin putuydu. Suvâ': (Hezîl) kabîlesinin ma'bûdu idi. Yağûs : (Muzhac) ile Yemen'in bâzı kabîlelerine âitti. Yauuk : Yemen'deydi ve (Hemdân) kabîlesine aitti. Bu putların en böyüğü (Hobal) dı. (Hobal) Kâ'benin üstüne yerleştirilmişti. (Kureyş), harp zamanlarında bu puta ilticâ ederdi. Arabistan'da putperestliği te'sîs eden zâtin (Rebîat-ibni-Hârise) olduğu söylenilmektedir. (Rebîa), (Amr) nâmiyle mârûfdur. Bunun evlâdları (Huzâa) kabîlesine mensupturlar. Bu (Amr) dan mukaddem, Kâ'benin mütevellîleri (Curhumî)lerdi. (Amr) bunları Mekkeden çıkarmış ve mütevellîliği elde etmişti. (Amr) Sûriye'ye vukuu'bulan bir seyâhati esnâsında bir şehir halkının taştan yontulmuş putlara taptıkları nı görmüş, bunun sebebini sormuş, onlardan bu putların arzûlarını tatmîn, kendilerine harplerde zafer bahşettiği ve kuraklık zamânında yağmur gönderdiği cevâbını almıştı. Bunun üzerine (Amr) bunların bir kaçını alarak Kâ'benin etrâfına dizmişti. Kâ'be, bütün arapların ibâdetgâhı olduğu için putperestlik yavaş yavaş bütün Araplar arasında intişâr etmiştir. Arap putlarının en eskisi (Menât) dır. (Kadîd) kurbünde deniz sâhiline rekzolunmuştu. Medîne halkı olan (Evs) ve (Hazrec) buna kurbanlar takdîm ederlerdi. Bunlar Mekke'yi ziyâretten sonra (Menât) a yakın bir yerde ihramlarını değiştirirlerdi. (Hezîl) ve (Huzâa) da bu puta tapardı. (Yâkuut-ı Hamevî), "Mu'cem-ül--Büldân" ünvanlı eserinin (Mekke) bahsinde der ki:

— Araplar arasında putperestliğin vâsi' bir mikyâsta intişâr etmesinin sebebi Arapların Mekke'yi ziyâret ve Kâ'beyi tavâfları esnâsında Kâ'be etrâfındaki taşları toplamaları ve onları Kâ'bedeki putlarına göre yontmaları, sonra yurtlarına götürerek onlara perestiş etmeleridir. Arapların kâffesi putperest olmakla berâber, Ülûhiyyetin bu taş yığınlarından üstün olduğu unutulmamıştı. Onlarca yeri, göğü yaratan Zât-i Kibriyâ'dır. Ona (Allah) derlerdi...

Gene ayni menbâda Arabistan'a hâriçten gelen dinler hakkında şu îzâhâta tesâdüf edilmektedir:

"İslâmiyyetten mukaddem Arabistan'da Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştîlik teessüs etmiş bulunuyordu. Bunların Arabistan'da ne zaman intişâr etttğini kat'iyyetle tâyîn etmek mümkin değildir. (İbni-Kuteybe) "Maârif" ünvanlı eserinde (Gassân) ile (Rebîa) kabîlelerinin hıristiyan olduklarını beyân eder. (Huzâa) kabîlesi, Hıristiyanların telkînâtına tâbi' olmuştu. Hıristiyanlık Arabistan'a o derece nüfûz etmişti ki Mekke'de (Varakat ibni Nevfel) gibi zevât Kitâb-ı-Mukaddes'i İbrânî aslından mütâlâa ediyorlardı. Bundan başka Araplar içinde Sûriye'de tahsîl görenler de vardı. [Hacer), (Kinâne), (Hars-ibni-Kâ'b), (Kinde) kabîleleri de Yahudi idiler. Medîne tamâmiyle Yahudilerin te'sîri altında kalmıştı. Burada "Tevrât"ın tedrîsi için (Beyt-ül-Medâris) nâmiyle mârûf dershâneler bulunuyordu. Bunlar, Hadîs kitaplarında bu nâm ve ünvân ile zikrolunmuşlardır. (İmru'-ul-Kays) ın muâsırı olan (Sem'âl ibni Âdiya) nâmındaki şâir, vefâkârlığıyla meşhur bir yahudi idi. Arabistan'da Yahudilere ve Hıristiyanlara (Ehl-i Kitâb) demek o kadar şâyi'di ki Benî-İsrâîl in târîhine âit Âyetler nâzil olduğu zaman müşrikler, bâzı Yahudi ve Hıristiyanların bunları Peygambere öğrettiklerini zannetmişlerdi. Kur'ân-ı--Kerîm bunlara işâret ederek der ki:

— Biliyoruz ki onlar, bunu ona insanlar öğre-

tiyor, diyorlar. Kur'ân-ı-Kerîm bu sûretle gayri-mü'minlerin bu iddiâsını tekzîb etmiştir. (Temîm) kabîlesi (Zerdüşt) mezhebine mensûb idi. Bundan dolayı, bu kabîlenin reîsi olan (Zurâret-Temîmî) kendilerinden birinin kızıyla evlenmiş ve bu hareketten dolayı düçâr-ı muâhaze olmuştu."

Arabistan'da bir de (Hanîf) denilen müvahhidler zümresi vardı; ayni menbâda bu zümre hakkında da şu îzâhâta tesâdüf edilir (S. 146-149):

"Hazret-i İbrâhîm tarafından teblîğ olunan dînin üss-ül-esâsı, Allâhın birliğine inanmaktı. Mürûr-ı-zamanla ve cehâletin taammümü dolayısıyla bu akîdeye putperestlik karışmıştı. O kadar ki Kâ'bede bile putperestlik hükümfermâ idi. Bununla berâber Tevhîd akîdesi büsbütün ölmemişti. Tevhîd-i Bârî akîdesinin pek cansız izleri Arabistan'ın karanlığa bürünen muhîtinde pırıldıyordu.

Araplar içinde düşünen insanlar, hemcinslerinin cansız bir takım taşlara perestiş etmelerinden istikrâh ediyor ve putperestliğe muhâlefet ediyorlardı. Târihî bir nokta-i-nazardan muhâkeme olunduğu takdirde bu hareket bi'set-i Muhammediyyeden kısa bir zaman mukaddem başlamış addolunur. (İbni-İshak) der ki:

— Bir putun şerefine kurulan bir panayırda (Varakat ibni Nevfel), (Abdullâh ibni Cahş), (Osmân ibn-ül-Huveyris), (Zeyd ibni Amr) hadd-i zâtinde cansız, dilsiz, sağır ve hiç bir menfaati celbe, hiç bir mazarratı def'e kaadir olmayan birtakım putlara eğilmeyi ziliet addetmişlerdi. Bu dört kişi Kureyş kabîlesine mensûb idiler. [Varaka] Hazret-i Hadîce'nin amcazâdesi, (Zeyd) Hazret-i Ömer'in amcası, (Abdullâh ibni Cahş) Hazret-i Hamze'nin hemşîre-zâdesi, (Osmân) Abd-ül-Ozzâ'nın torunu idi. (Zeyd ibni Amr) Hazret-i İbrâhîm'in dînini taharrî için Sûriyeye seyâhat etmiş, orada Yahudi hahamları ve Hıristiyan papazlarına mülâkî olmakla berâber onların telkînâtından hoşnut kalmamış:

— Hazret-i İbrâhîm'in dînine sülûk ediyorum! demekle iktifâ etmişti. (Buhârî), Resûl-i-Ekrem'in bi'setinden mukaddem (Zeyd)e mülâkî olduğunu, (Varaka), (Abdullâh) ve (Osman)ın Hıristiyanlığını kabûl ettiklerini beyân etmektedir. Tam o zamanlarda Tâif'in reîsi, Arapların en meşhur şâirlerinden biri olan (Ümeyyet ibn-üs-Salt) idi. (Ümeyye), putperestliğe muhâlifti. (İbni-Hacer), "İsâbe"de (Zübeyr)den rivâyet eder ki:

— (Ümeyye) Câhiliyyet zamânında kütüb-i-semâviyye okumuş, putperestliği terkederek Hazret-i İbrâhîm'in dînine sülûk etmişti.

... "Şemâil" de okuduğumuza göre Resûl-i-Ekrem'le birlikte ata binen eshâbdan biri Resûl-i-Ekrem'e (Ümeyye)nin şiirlerinden bir kıt'ayı inşâd etmiş, Hazret-i Resûl bu kıt'adan hoşlanarak diğer bir kıt'anın inşâdını istemiş, kasîde nihâyet bulunca Hazret-i Resûl-i-Ekrem:

— (Ümeyye) Müslümanlığa çok yaklaşmış! demişti. Câhiliyyet zamânında putpererestliğe muhâlif olanlardan ancak dördünün ismi zikrolunmaktadır. (İbni-Hişâm) bu dört isimden başkasını zikretmiyorsa da, delâil-i târîhiyye daha başkalarının da putperestliği terketmiş olduklarını gösteriyor. Bunların en meşhurlarından biri (Koss-ibni-Sâide) dir... (Kays ibni Neşye) de bunlardan biridir. Hâfız (İbni-Hacer) "İsabe„ ünvanlı eserinde bunun da İslâmiyyetten mukaddem Allâha taptığını ve Resûl-i İslâmın zuhûrundan sonra Müslümanlığı kabûl ettiğini beyân ediyor. Hazret-i İbrâhîm'in dînine niçin Hanîflik denildiğini tamâmiyle bilmiyoruz. Kelime Kur'ân-ı-Kerîm'de vârid olduğu hâlde müfessirler onun mânâsını ifâdede ihtilâf ediyorlar. Bâzılarına göre (Hanîf)in mânâsı "İnhirâf" dır. Bu sûretle kelimenin mânâsı putperestlikten vazgeçmek olur. İbrânî ve Süryânîde (Hanîf) in mânâsı "Kâfir" veyâ "Münâfık"tır. O halde belki putperestler Müvahhidleri bu sıfatlarla tavsîf ediyor onlar da bu sıfatı iftiharla kabûl ediyorlardı. Bir çok rivâyetlere göre Mekke ve Medîne ahâlîsinden bir çokları Hazret-i İbrâhîm'in dînini teceddüde mazhar edecek bir müceddidin zuhûra yaklaştığını söyliyerek Hazret-i İbrâhîm'in dînini arıyorlardı. Arabistan'da bir kaç kişinin hakîkati araması bâzı Avrupa muharrirlerini Arabistan'da İslâmiyyetten mukaddem de sahîh dînin ve hâlis tevhîdin bulunduğunu söylemiye sevketmiştir. Bu söz hakîkate tercüman olsa o zaman bir suâl vârid olur: Eğer bu bir hakîkatse Araplar Müslümanlığın zuhûrundan neden o kadar endîşe ettiler ve neden ona o kadar şiddetli mukaavemet gösterdiler?".

(Şeblî), Arabistan'da Hıristiyanlıkla Yahudiliğin Müşrikliğe karşı asırlarca sürdükten sonra netîcesiz kalan mücâdelesini de ayni cildinde şöyle anlatır (S. 149-151):

"... Bu îzâhâtımız Mûsevîlik, Hıristiyanlık, Zerdüştîlik gibi dünyânın en ileri dinlerinin Arabistan'da sâlikleri bulunduğunu gösterdiği gibi, Araplar arasında dinsizler de bulunduğunu gösteriyor. Fakat bütün bunların netîcesi ne idi?

İ'tikaad nokta-i-nazarından Hıristiyanlığın teslîsi ve İsâ'nın insanları günahtan kurtarmak için salbi gibi akîdeler Arapların müşrikliğini zerre kadar ta'dîl etmemiş, yâhut Mûsevîlerin tevhîdi Allâh ile insanı müsâraa hâlinde bulundurmak gibi bir şekilde tecellî etmişti. Araplar, insanları putlarına kurban ederlerdi. Bir insanın üvey-vâlidesi bir pederin mîrâsı arasında oğluna intikaal ederdi. Öz hemşîrelerle izdivâca müsâade edilirdi. Taaddüd-i zevcâtın bir haddi yoktu. Kumar, içki, zinâ Araplar arasında şâyi'di. Hayâsızlık o dereceye varmıştı ki ümerâdan sayılan (İmru'-ul-Kays) gibi bir şâir amca-zâdesiyle vukuu'bulan gayri-meşrû münâsebâtını tasvîr etmekten çekinmemiş ve onun bu kasîdesi Kâ'benin cidârına asılmıştı (1):

Muhârebelerde erkekler diri diri yakılır, kadınların karnı yarılır, mâ'sum çocuklar öldürülürdü.

Hıristiyanlara göre Araplar, İslâmiyyetten mukaddem en ziyâde Hıristiyanlığın te'sîri altında kalmışlardı. Bunun netîcesini bizzât hıristiyan muharrirlerin kaleminden dinlemek daha doğru olur: (W. Muir), "Hayât-ı Muhammed" ünvanlı eserinin mukaddimesinde derki:

— Hıristiyanlar Araplara 500 sene telkînâtta bulundular. Bununla berâber Arabistan'da hıristiyanların adedi azdı. Bunlar arasında (Benî-Hâris) (Benî-Hanîf) ve (Benî-Tayy)ın bir kısmı bulunuyordu... Arabistan'a din nokta-i-nazarından baktığımız takdirde onun vâsi' sathında hıristiyanlığın hafifçe çalkandığını görürüz. Bir aralık Yahudilik Arabistan'ı istîlâ eder gibi görünmüştü, fakat putperestlik kasırgası ve (Benî-İsmâîl)in garîb akîdeleri her tarafı istîlâ ederek Kâ'benin duvarları karşısında gürlüyordu. Bu vaziyet yalnız Arabistan'a hâs değildi. Bütün dünyâ cehâlet karanlığına ve taassub bataklığına dalmıştı... Acaba bu sıralarda ufukta karanlıkları yırtacak, dünyâyı saran ve insanların her nefesini boğan kesîf sisleri târmâr edecek cihanşümûl bir Güneş beklenmezmiydi?".

Arabistan'ın bu mânevî perişanlığı Câhiliyyet araplarını bile müteessir ediyor ve bir çoklarını bu vaziyetle alâkadâr olmaya sevkediyordu. (Cerci Zeydan), bundan evvel de bahsi geçen "Medeniyyet-i İslâmiyye târihi"nde bu hâli şöyle anlatır (Zeki Magaamiz tercemesi, C. I, 1328 İstanbul tab'ı, S. 23):

"İslâmiyyetten evvel Arapların intibâhı -Kabl-el--İslâm arapların târihi müphem ve karışık ise de onu o karışıklık ve müphemiyyet ile berâber nazar-ı tedkîk ve mütâlâadan geçirecek olursanız gene gaayet ibret-âmîz ve düşündürücü bir çok nıkaata rast gelmekten hâlî kalmazsınız.. Şuarâ, hutebâ ve hükemânın ancak zuhûr-i İslâmdan evvelki son asırda def'aten zuhûr etmeleri bir devr-i intibâh-ı arabî veyâ bir devr-i i'tilây-ı edebî teşkîl eyler. O intibâh veyâ i'tilâ şiir ve edebiyyâta münhasır kalmadı. Dîne dahî şâmil oldu. O sırada bir intibah-ı dînînin esbâbı tehyie olunuyordu. Her kes i'tikaadât ve ibâdâtta perîşan bir halde bulunuyor, kime icrây-ı ibâdet, kimden taleb-i hayr-u-şefâat edeceğini bilemiyordu. İ'tikaadât birbirine o kadar karışmıştı ki bir adam esnâma kurban kestiği halde, ayni zamanda Allâha ibâdet ediyordu. Cenâb-ı Hakk'a kurban keserek Hâlık-ı vâhide arz-ı ibâdet eden bulunduğu gibi taşa, esnâma perestiş edenler dahî vardı. Böylece bir arada ve ayni zamanda bir çok diyânetlerin bulunması ezhân-ı nâsta karışıklığı ve ihtilâfı mûcib olmuştu. Fazla olarak o sıralarda bâzı kimseler zuhûr ederek şarap içmeyi, puta tapmayı tahrîm eyledikleri halde halk büsbütün ihtilâfa düşmüştü. Artık herkes bir peygamberin zuhuruu ile bu karışıklıkların izâlesini temennî eylemekteydi. Bir peygamberin zuhûr edeceği elsine-i nâsta tedâvüle başlamıştı. Hattâ halkın bu isti'dadına binâen muhtelif kabâilden müteaddid eşhas idiây-ı nübüvvet bile etmiş, müteaddid dîger eşhâs da ayni iddiâya hazırlanmıştı. Bu ise halkın o sıra larda dîn ile ne derecede iştigaal ettiklerini ve ahvâlin neticesini ne kadar düşündüklerini irâe eyler".

(Mahmud Es'ad Efendi)nin bundan evvel de muhtelif münâsebetlerle bahsi geçen "Târîh-i dîn-i İslâm"ında Arabistan'ın Câhiliyyet dinleri hakkında çok mufassal mâlûmât verilmektedir. Biz bu tafsîlâtın yalnız en mühim noktalarını iktibâs etmekle iktifâ edeceğiz. Meselâ "Arapta sanemperestlik" serlevhasıyla putperestliğe tahsîs edilen faslın "Arz-ı Hicâz'a senemperestliğin dühûlü" fıkrasında meselenin esâsı şöyle îzâh edilir (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 473-481):

"Hicâz ahâlîsi evâilde İbrâhîm Aleyhi-s-Selâm şerîatı üzre Vahdânîyyet-i İlâhiyyeye inanır, irâdât-ı Sübhâniyyeye insanların gerden-dâde-i inkıyâd olması lüzûmuna i'tikaad ederdi. Mürûr-ı eyyâm ile dereke-i sanemperestîye düştü: evsân ve heyâkile ibâdet eder oldu. Rivayete göre arz-ı Hicâz'a putperestliğin ilk dühûlü mülûk-i İran'dan (Erdişîr) in oğlu Şâpûr (Mîlâdî 310-380) zamânına müsâdif imiş. Şöyle ki, Kâ'be-i-Muazzama (Beni-Khuzâa) yedine geçtikten sonra (Amr ibni Lohay) nâmında birini kendilerine reîs ittihaz ettiler. (Amr) bâzı umûrunun tesviyesi için Şâm'a azîmet ve Belkaa (=Nablus) cihetlerinde mütevattın Amâlika ahfâdının esnâma ibâdetlerini rü'yet etti. Bu ibâdetlerinin sebebini sordu. Anlar cevâbında:

— Bu esnâm, heyâkil-i ulviyye ve suvar-i beşeriyye üzre yapılmış ilâhlardır. Bunlara ibâdet ederiz; ne vakit yağmur istesek yağdırırlar; bir hususta istiâne etsek yardım ederler! dediler. Bu cevap (Amr)a pek garîp geldi. Benî-İsmâîl'e götürmek üzere bir sanem taleb etti. Anlar dâ (Hobal) nâmında bir put ihdâ ettiler. (Amr) Hobal'ı bi'r-i Zemzem'in (Zemzem kuyusunun) üst tarafında Kâ'beye karîb bir mahalle vaz'etti ve her kesi ibâdetine teşvîk eyledi. Alâ-rivâyetin (Hobal) akîk-ı ahmerden (= Kızıl akik taşından) ma'mûl insan şeklinde olup sâğ eli kırılmış idi. Ona altından bir el takıtlar ve ibâdete başladılar ve hemen (Hacer--ül-Esved) derecesinde ihtirâm ettiler. Muahharen (Hobal) Kosayy tarafından Kâ'benin dâhiline ve hazînesine vaz'edilmiştir.

(İbni-İshak) diyor ki:

— Rivâyet edildiğine göre Benî-İsmâîl'in ahcâra ibâdeti şu vechile başlamıştır: Anlardan bir kabîle arz-ı Mekke'de taayyüş edemeyip de hâriee gittikleri vakit Harem'e ta'zîm niyyetiyle Mescid-i--Harâm'dan birer taş alırlar ve vardıkları yere vaz'ederek tavâf ve ziyâret ederlerdi. Mürûr-i eyyâm ile bu taşlara ta'zîm edilmesinin sebebi unutulur, ellerine daha güzel taş geçtikçe ana ibâdet ederlerdi. Bu sûretle İbrâhim Aleyhi-s-Selâm dînini terk ile putperestliğe düştüler ve kendilerinden evvel geçen ümmetler gibi dalâlete düçâr ol-

(1) Bundan evvelki fasılda da îzâh edildiği gibi, "Muallâkaat"ın Kâ'beye asılmış olduğu hakkındaki rivâyet kat'iyyen doğru değildir. İ.H.D.

dular. Evlâd-ı İsmâîl bu vechile putperestliğe düştükten sonra dahî, âtiyen beyân edileceği vechile dîn-i Halîl'den (= Hazret-i İbrâhîm dîninden) bâzı kavâide riâyet ederlerdi. Mamâfih dîn-i Halîl'e başka şeyler de karıştırırlardı..".

(Mahmud Es'ad Efendi) Hicaz'da Hazret-i İbrâhîm dîninden sonra putperestliğin zuhûrunu işte böyle anlattıktan sonra, Câhiliyyet araplarının en mühim putları hakkında da şu îzâhâtı vermektedir (Ayni cilt, S. 481 - 484):

"Arabın başlıca esnâmı. — (Hobal), Kureyş'in a'zam-ı esnâmı idi. Bir kimse sefere gidecek olsa Beyt'i (= Kâ'beyi) tavâf ettikten ve başını tıraş eyledikten sonra sefere (Hobal)dan bed'ederdi. Onun kurban için bir hazînesi vardı. Nezdinde fal okları bulunup içlerinden birinin müşkil bir işi olsa anlarla tefe'ül ederdi. Kureyş'in biri erkek, diğeri kadın şeklinde ve (İsâf) ve (Nâile) isminde iki sanemi olup bi'r-i Zemzem'e karîb bir mâhalde mevzû' idi. Bunlar için kurban zebhederlerdi. Kâ'-be-i-Muazzama'yı tavâfa (İsâf)dan başlıyarak (Nâile)de tamâm ederlerdi. Gûyâ bunlar (Curhum) dan iki şahs olup derûn-ı Kâ'bede mücâmaat (= zinâ) ettikleri için Cenâb-ı Hak anları hacere kalbetmişti. Bunlardan başka (Zü-l-Keffeyn), (Zü-ş-Şerâ) gibi daha nice sanemleri vardı.

Velhâsıl feth-i Mekke günü Kâ'bet-Ullâh'ın dâhil ve hâricinde merkûz üç yüz altmış sanem bulunup her biri tunçtan kürsîler üzerine ikaame edilmiş idi. Her kabîlenin orada kendine mahsus bir sanemi bulunurdu. Mekke, kabâil-i müteşettite-i Arap için bir merkez-i umûmî idi. (İbni-İshak)ın beyânına göre:

— Her hânenin dahî kendine mahsus bir veyâ müteaddid sanemi vardı; ana ibâdet ederlerdi. İçlerinden biri sefere gidecek olursa hayvana bineceği zaman sanemi meshederdi ve sefere hurûcunda son işi bu olurdu. Seferden avdetinde dahî âilesinin yanına girmeksizin ilk işi sanemi meshetmekten ibâretti. Anınçün Resûl-i-Ekrem tevhîde dâvet buyurduğu vakit Kureyş:

— Bütün ilâhları tek bir Allah hâline getirdi, bu ne garîp şey! diye ızhar-ı taaccüb etmişlerdi.

Gerek evlâd-ı İsmâîl'den ve gerek kabâil-i sâireden bir takımı sanemlerini kavm-i Nûh'un taabbüd ettiği Kur'ân-ı-Kerîm'de mezkûr olan esnâmın ismiyle tevsîm ettiler. Şöyle ki, Mekke'ye üç mil mesâfede mukîm (Hüzeyl) kabîlesi hâtun şeklinde, Dûmetül-Cendel beldesinde mukîm (Kelb) kabîlesi erkek şeklinde, (Tayy) kabîlesi arslan şeklinde, Yemen'de mukîm (Hemdân) kabîlesi at şeklinde, kezâ Yemen'de Himyer arâzîsinde mukîm (Zül-l-Külâ') kabîlesi kuş şeklinde putlara taabbüd ederlerdi. (Khavlân) kabîlesinin Khavlân arâzîsinde (Ammi-Enes) nâmında bir sanemi vardı, hayvânât ve hâsılât-ı arziyyelerinden bir kısmını anınla Vâcib-Teâlâ beyninde taksîm ederlerdi. Hak-Ullâhtan (Ammi-Enes)in hakkına bir şey geçerse ana terkederler, lâkin (Ammi-Enes)in hakkından hakk-Ullâha bir şey geçerse ana iâde eylerlerdi.... (Evs) ve (Hazrec) kabîlelerinin ve Yesrib (= Medîne) ahâlisinden onların dîniyle mütedeyyin olanların sâhil-i bahrde (Müşellel) dağında (Menât) nâmında bir ma'bûdu vardı. Bir rivâyette (Menât), bir sahre (= kaya) olup üzerine kurban kanı sürerler ve zamân-ı kahtta bundan yağmur iltimâs ederlerdi. Feth-i Mekke üzerine (Ebu-Süfyân) veyâ (Aliyy-ibni-Ebî-Tâlib) vâsıtasıyla hedmettirilmiştir.

Yesrib kabâilinden (Benî-Abd-ül-Eşhel)in dahî (Eşhel) nâmında bir ma'bûdu vardı. (Devs). (Has'-am), (Becîle) kabîlelerinin "Tebâle" nâm mahalde (Zü-l-Halasa) nâmında bir ma'bûdu vardı ki beyaz taştan murabba'-uş-şekl bir kaya idi. Ana kılâdeler asarlar, deve-kuşu yumurtası ta'lîk ederler, hınta (= buğday) ve şaîr (= arpa) ihda eylerlerdi. Anın için kurbanlar keserlerdi...".

(Mahmud Es'ad Efendi) bundan sonra câhiliyyet ma'bedlerinden bahsetmekte ve böyük bir yekûn tutan bu ma'bedlerin en mühimleri hakkında şu îzâhâtı vermektedir (Ayni cilt, S. 484 - 486)

"Arabın Kâ'bet-Ullâh'dan başka yüz kadar ma'bedleri, müteaddid Beytleri vardı. Kâ'be gibi anlara da hürmet ve riâyet, etrâfını tavâf ederler, hedâyâ verirler, kurban keserlerdi. Bunların da kayyımları ve hâcibleri bulunurdu. Bununla berâber, Kureyş Kâ'benin cümlesine rüchânını bilir ve (İbrâhîm-i Halîl)in beyti ve mescidi olduğunu tasdîk ederlerdi. Ale-l-husûs rükn-i şarkîde bulunan Hacer-i-Esved dâimâ mazhar-ı ta'zîm olmuştur. Anınla teberrük ve takbîl ederlerdi. Ez-cümle Kureyş ile Benî-Kinâne'nin Mekke hâricinde Batn-Nahle'de (Ozzâ) nâmiyle bir tâğûtu (1) vardı. Bunun sidânet ve hicâbeti (Benî-Süleym)den (Şeybân) kabilesindeydi. Feth-i Mekke'den sonra (Hâlid ibni Velîd) yediyle hedmedilmiştir.

Ve kezâ Tâif'de mukîm (Benî-Sakîf)in "Lât„ ismin de bir tâğûtu vardı: Bunun sidânet ve hicâbeti de ehl-i Sakîf'den (Benî-Mu'teb) yedindeydi.

... İşbu ma'bedlerden her biri birer ticâret merkezi olup Kâ'beye rekaabet ederdi. Ale-l-husûs Tâif ma'bedi ile Yemen hudûdunda bulunup Arap müellif lerinin (Kâ'be-i Yemâniyye) tesmiye ettikleri ma'bed gerek ticâret ve gerek mezhep husûsunda Kâ'beye rakîb idi".

İşte altıncı karn-ı Miladîde Yemen'deki Habeşe vâlisi Ebrehe tarafından Kâ'be-i-Muazzama'yı hedm maksadıyla Mekke-i-Mükerreme'ye karşı asker sevk edilmesine Arabın memnûniyyet ibrâz etmesinin ve hattâ (Beni-Sakîf) tarafından bir rehber i'tâ olunmasının sebebi bu idi„.

Gene ayni menbaın 486 ncı sahîfesindeki "Mezheb-l-Arabın düştüğü dereke„ fıkrasında Câhiliyyet putlarının eski Yunan ve Lâtin heykelleri tarzında olmayıp „Hayvânât ve nebâtât, geyik, at, deve· hurma ağaçları, ecsâm-ı gayr-ı uzviyye, sahre-

(1) Bu kelime esâs i'tibâriyle Sanem = Put mânâsına geldiği halde Mahmud Es'ad Efendi bu fıkrasında mecâzî mefhûmiyle "Puthâne / Ma'bed" mânâsına kullanmıştır. İ.H.D.

ler = kayalardan ibaret „ olduğundan bahsedildikten sonra, Hicretten biraz evvel dünyâya gelmiş bir arabın verdiği îzâhât şöyle kaydedilmektedir:

"— Biz taşlara secde ederdik; güzelce bir taş bulduğumuzda evvelkini terk ile anı ma'bûd ittihâz eylerdik. Taş bulamadığımız zaman bir tarafa kum yığar, sütlü bir deveyi üzerine oturtur, sütünü kum yığını üzerine akıtır, o mahalde bulundukça ana ibâdet ederdik; Diğer bir rivayette:

— Toprağı koyun sütüyle karıştırarak andan bir sanem i'mâl ederdik: Fakat bu gülünç vaziyet artık o putperest Câhiliyyet araplarının bile tahammül edemiyeceği ve hattâ istihfâf edeceği bir hâle gelmişti. (Mahmud Es'ad Efendi) bu vaziyeti şöyle anlatır (Ayni cilt, S. 487 - 489);

"...Velhasıl dîn-i İbrâhîm ma'nây-ı aslîsini zâyi' ederek zunûna tâbi' kimselerin yedinde âdetâ kaba bir putperestlik şekline tahavvül etmişti. Maamâfih altıncı karn-ı Milâdîde ümmetin kısm-ı a'zamı öyle taştan, ağaçtan ma'mûl esnâmâ inanmıyacak derecede yüksek bir seviyye-i medeniyyete vâsıl olmuştu. Zâhirde hâlâ esnâma riâyet olunurdu; mabedler ziyâret ve müdebdeb alaylarla tavâf edilirdi. Ma'bûdlara kurban zebholunur, kanı ma'bûdlara sürülürdü. Müşkilât içinde bulunulur veyâ istikbâle kesb-i ıttılâ' etmek istenilirse kâhinlere müracaat edilirdi; Lâkin i'tikaad edilmezdi. Keşifleri zuhûr etmediği veyâ irtikâb edilen bir cünhayı izhâra cesâret ettikleri sûrette kâhinlerin katlinden çekinilmezdi. Bir hususta dolayı ıztırâp içinde bulunulsa esnâmdan birine bir koyun kurbanlığı nezrolunurdu; lâkin tehlike geçtikten sonra kıymeti ziyâde olan koyun yerine, arkasından koşarak ele geçirmekten ziyâde değeri olmayan bir geyik kurban edilir ve: —Bir taş parçası öyle şeyleri farketmez! denilirdi. Kâhinlere hürmetleri keşiflerinin kendi arzûlarına tevâfuku hâline münhasırdı. Bir gün pederinin katlinden dolayı ahz-i sâr arzûsunda bulunan bir a'râbî (Zü-l-Halasa) ma'bedine gidip kâhine mürâcaatle tefe'ül ettirdi:

— Rabbim men'etti! yazılı ok çıktı. Tefe'ülünü üç defâ tekrâr ettirdi. Hep bu cevâbı aldı. Üçüncü de okları alıp kırdı, ma'bûd olan kayanın üstüne attı:

— Ey sefil! Senin baban katlolunsaydı intikamını almaktan beni men' etmezdin ya! diye bağırdı. Pek ehemmiyetsiz bir sebepten dolayı ma'bûdlara hiddet ve tahkîr edilir ve hakîkaten lâyık oldukları sûrette haklarında idâre-i lisân olunurdu. Ez-cümle (Benî-Milkân)dan biri bir gün bereket tâlebi için develeriyle kabîlesinin ma'bûdu olan (Sa'd-Sahra)ya gelip hediye olmak üzere de bir kaç deve getirmişti. Menâsik-i mu'tâdeyi îfâya başladıkları ve ma'bûda kan sürdükleri sırada develer onu kan lekeleriyle mülevves ve garîp bir şekilde görünce ürküp etrâfa dağıldılar. Develerin sâhibi bundan o derece hiddetlendi ki:

— Allah belânı versin! Develerimi ürküttün! diyerek eline bir taş alıp (Sa'd)ın üzerine attı. Develeri cem'ettikten sonra bir beyit söyleyerek:

— Biz işlerimizi cem'-ü-tanzîm etsin diye (Sa'd)e geldik, o ise bizi perîşân etti; bu sebepten ba'demâ bizim (Sa'd) ile alış-verişimiz yoktur: (Sa'd) hayr-u-şerre gayri-muktedir ve çölde bir kaya parçasından başka bir şey midir? dedi.

(Benî-Hanîfe) bir sanem ittihâz ve ona tûl-i müddet ibâdet ettikten sonra bir kıtlık zamânında onu eklettiler; anlaşıldığına göre ma'bûdları hurma ile süt ve yağdan ma'mûl idi:

— Arapta (Benî-Hanîfe) kadar saneminden istifâde eden olmadı! denilirdi. İşte bu ifâdattan münfehim olduğu vechile artık esnâma ciddîyyetle inanılmıyordu. Cümlesinin fevkinde Allâhu-Teâlâ'ya inanırlarsa da onunla beynlerinde bir münâsebet yoktu. Hakk-ı Bârî'de çok şey bilmezlerdi.

Mezheb-i Arabın böyle sebâtsız esaslar üzerine mebnî olmasından onlara diğer bir mezhebi ve meselâ Mûseviyyet veyâ İseviyyeti (= Yahudiliği veyâ Hıristiyanlığı) kabûl ettirmek bir emr-i sehl olduğu zannolunur. Lâkin bu zannın tamâmen vârid olmadığı fasl-ı âtîden münfehim olacaktır".

Milâdın altıncı asrında, yâni Câhiliyyet devrinin son yıllarında Arap putperestliği işte böyle içinden çıkılmaz, dâimî ve mütemâdî bir buhran hâline gelmişti. Hiç bir şeye inanmadan hiç bir cem'iyyetin yaşayamıyacağı bu günkü ilmin kabûl ettiği kat'i bir ictimâî hakîkat olduğuna göre, Arabistan'da millî birliğin teşekkülüne de mâni' olan öyle bir mânevî buhrânın Câhiliyyet araplığını ne mühlik bir perîşanlığa uğratmış olduğu kolayca takdîr edilebilir. Böyle bir vaziyette hâriçteki böyük dinlerden her hangi birinin Arabistan'a kolayca hulûl edebilmesi lâzımgelir; fakat hâricî te'sirlerin yalnız bir dinden değil, muhtelif dinlerden gelmesi o imkânı da ayrı bir tefrika âmili hâline getirmişti. Böyle bir vaziyet Arabistan'ın millî putperestliğine Hıristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştîlik ve hattâ Brahmanizm gibi hâriçten gelme akîdelerin de ınzımâmı üzerine Câhiliyyet araplığını bir çok zümrelere ayırmakla neticelenmiştir. Gene (Mahmud Es'ad Efendi)nin "Târih-i dîn-i İslâm"ında bu vaziyet de şöyle îzâh edilmektedir. (Ayni cilt, S. 490 - 492):

"Kadîm arap mezhebinin sebâtsız kaideler üzerine müesses olmasından, onlara diğer bir mezhep kabûl ettirmek kolay bir şey olduğu farzedilebileceği fıkra-i sâbıkada beyân edilmişti. Filhâkîka bir dereceye kadar böyle oldu. Araplar münâsebette bulundukları ümem-i mütecâvirenin mezhebini de iktibâs eylerdi. O vakit Araplar başlıca Şark'da hükümfermâ olan iki mezhebe iştirâk etti ki Sâbiî

ve Mecûsî mezhepleridir. Sâbiî mezhebi beyn-el-arab daha ziyâde hâiz-i i'tibâr idi. Himyeriler tarafından ve Basra-körfezi sevâhili sekenesi cânibinden kabul edildi. Mecûsî mezhebi dahî hemhudûd olmak mülâbesesiyle İran ile münâsebât-ı kesîrede bulunan kabâil beyninde gaalipti. (Oman) sekenesi beyninde Brahma mezhebinin sâlikleri bulunurdu. Şerîat-i Mûseviyye pek eski zamanlarda Cezîret-ül-Arab'a vâsıl oldu. Şeriat-i İseviyye dahî bir takım kabâil tarafından kabûl edildi. Lâkin işbu şerâyi' (= Şerîatler) Arabın ahlâk ve mişvârına muvâfık olmadığından taammüm edemedi.

Putperest araplar mezhepçe lâkayd olduklarından, bu bâbde pek müsâmahakâr bulunurlardı. Ta'kîbât-ı mezhebiye anlarca mâlûm değildi. Her kabile kendi sanemine merbût olup sanem onun bir nevi meleği idi. Kâ'be dahî pek çok kabâilin ma'bed-i müştereki olduğundan, her kabile sanemini oraya rekzederdi.

Arapta müsâmaha-i mezhebiyye o mertebedeydi ki Kâ'benin direkleri üzerinde Melâike ve Enbiyânın ve Meryem-ül-Betûl ile oğlu İsâ'nın dahî resimleri bulunurdu. Bir put-erest şâir olan (İmru'-ul-Kays) dahî "Muallâkasında„ yolunu şaşırmış seyyahlara meş'aleleri rehberlik hizmetini îfâ eden nesârâ münzevilerini medh-ü-senâ ediyor. Resûl-i-Ekrem Hazretleri dahî teblîg-i ahkâma mübâşeret buyurduğu vakit Kureyş bir şey dememişti. Sanemleri aleyhinde söz söylemedikçe onlar da Peygamber hakkında fenâ bir muamelede bnlunmamışlardı. Ne vakit ki sanemleri hakkında redd-ü-takbîhi müş'ir ve baba ve dedelerinin dalâlet üzre gelip geçtiklerini mu'lin Âyât-ı-Kerîme nâzil olmaya başladı gurûr-ı millîleri îcâbınca bundan münfail oldular ve mukaabeleye kalkıştılar (İbni-İshak). Hattâ Hazret-i Ömer İslâma geldiği vakit Kureyş delikanlıları onunla pençe pençeye döğüşürlerdi. Sanâdîd-i araptan (Âs ibni Vâil) kavgalarının sebebini sordu:

— Ömer sâbiî olmuş! dediler Maksatları:

— Muhammedî olmuş! demekti. Cevabında:

— Varsın olsun! Bir adam kendine bir dîn ihtiyâr etmiş; siz ne istiyorsunz? Diyerek onları def'etti. Arabın mechûlü bulunan ta'kîb-i mezhebî fikri Mûseviyyet ve İseviyyetle berâber Cezîret-ül-Arab' adâhil oldu. Bu iki mezhepten birini kabûl edenler neşr-i mezhep hissiyle müteheyyic olarak o vakte kadar bilmedikleri bir kaaideyi, adâvet-i dîniyye ve ta'kîbât-ı mezhebiyye kaaidesini öğrendiler ve yekdîgeri aleyhine icrâya kalkıştılar. Yemen'de (Zî-Nüvâs) zamanında Necrân nesârâsının Yâhud'dan§bîgünah iki sabiîyi katletmesi?ve (Zi-Nüvâs)ın anları katl-i-âm ve tehevvüd etmiyenleri ateşle memlû çukurlara ilkaa eylemesi bu kaaidenin tatbîkaatındandır. İki mezhep erbâbı beyninde ki adâvetin netîcesi olarak nesârâya edilen tahkîrin ahz-i-sâri maksadiyle nihâyet-ül-emr memleket ecnebî olan Habeşîlere teslîm edilmiştir".

Câhiliyyet devrinde Arabistan'a hâriçten hulûl etmiş olan Hıristiyanlık, Yahudilik, Sâbiîlik Mecûsîlik = Zerdüştî ve Brahmanizm dinlerinden ilk ikisi umûmiyyetle mâlûm olmak i'tibâriyle, şimdi burada (Mahmud Es'ad Efendi)nin yalnız son üç din hakkında bilhassa Şark menbâlarına istinâden verdiği mâlûmâtı gözden geçirmekle iktifâ edeceğiz. Efendi merhum, ilkönce Sâbiî mezhebi hakkında şu îzâhâtı vermektedir (Ayni cilt, S. 492 - 498):

"Sâbiî mezhebi seyyârât ve kevâkibe ibâdetten ibâret bir mezheptir. Aslı Keldânistan'dır. Merkezi Harrân beldesiydi (1). Bu mezhebe tâbi' olanların ibâdâtına mahsus cesîm ma'bedleri ve puthaneleri vardı. Sâbiîler beş vakitten mâada dahye-i ûlâda (= şafak vaktinde) ve gecelerin altıncı sâatinde namaz kılarlar, oruç tutarlar, oruca vakit cihetiyle gecenin süls-i ahîrinden zuhûr-i nücuma kadar riâyet ederler, orucun hitâmında bayram ve Kâ'be-i-Muazzama,yı tevkîr ve tefhîme ihtimâm ve (Harrân) beldesinde bir mevkii ziyaret ile îfây-ı hacce sa'y-ü-gayret eylerlerdi. Sâbiî mezhebinin menşeini beyan husûsunda akvâl-i adîde varid olmuştur. Bir takımlarının fikrince bu mezhep (Şîth) Aleyhi-s-Selâm'ın oğlu (Sâbî)den gelmiştir. (Sâbî) nin dahî pederiyle ve birâderi (Anuş) ile berâber Ehrâmlar'da medfûn olduğuna i'tikaat ederlerdi. Bunların kitapları, Hazret-i Şîth'e nüzûl eden suhuf-i şerîfe olup mahâsin-i ahlâk, sıdk-u-şecâat garibe hürmet ve riâyetle emreder ve ehl-i îmânı rezâile meyl-ü-inhimâkten nehy eylerdi. Dîgerleri (Sâbii) isminin İbrânîce "Kevkeb = Yıldız" mânâsına "Sabâ" lâfzından me'hûz olduğunu iddiâ ve bu mezhebin Habeş çobanlarından neş'et ettiğini beyân ederler. Bu çobanlar, gece vakti ârızasız çöllerde ve bulutsuz bir semâ altında, sürülerini ra'yettikleri vakit, ecrâm-ı semâviyyenin menâzırına ve harekâtına dikkat ederler ve insanların efâline onların hüsn veyâ sû'-i te'sîri hakkında nazariyyeler teşkîl eylerlerdi. İşbu müşevveş ma'lûmât Keldânî feylesufları ve râhipleri tarafından bir mezhep hâline ircâ' edilmiştir. Üçüncü bir fırkaya göre, bu mezhep daha eski zamanlardan gelip Tûfandan evvel yaşayan akvâmın mezhebiydi. Tûfandan sonra da devâm etti, hattâ enbiyây-ı sâlifenin mezhebi bu idi. (İbrâhîm) Aleyhi-s-Selâm tarafından ta'lîm ve ahlâfı olan Benî-İsrâîl tarafından kabûl edildi. Tûr-ı-Sînâ'da Hazret-i Mûsâ' ya görünen nâr ve nûr içinde vahyedilen Levâyih'de tasdîk ve te'yîd olunmuştu. Velhâsıl, mezheb-i Sâbiî hâl-i aslîsinde sâf ve ma'kuul bir mezhepti. Vahdâniyyet-i İlâhiyyeyi, mücâzât ve mükâfât için hayât-ı uhreviyyeyi, saâdet i sermediyye istihsâli için amel-i sâlih işlenmesi lüzûmunu ta'lîm ederdi Bu mezhep erbâbının Zât-i Ecel l-ü-A'lâ hakkındaki hürmet ve riâyetleri o derece samîmî idi ki nâmını aslâ tasrîh etmezler ve ona takarrüb için ukuulün, yâni Melâikenin tavassutuna mürâcaat ederlerdi. Vücûd-ı beşer nasıl rûh tarafından ikaamet ve ihyâ olunursa, ecrâm-ı semâviyyenin dahî işbu Ukuul tarafından meskûn olduğunu ve ihya edildiğini zu'mederlerdi. Gûyâ işbu Ukuulden her biri, kendine âid olan küreye mevzû' olup Zât-i Ecell-ü-A'lânın emrine tâbi' olarak âleme tasarruf ve idâre ederler, anın için Sâbiîler ecrâm-ı semâviyyeye teveccüh ettikleri vakit anlara ma'bûd olmak üzere ibâdet etmeyip belki Vâcib-Teâlâ'nın nezd-i Ulûhiyyetinde kendilerine şefî' olan meleklerin teveccühünü celbetmek isterler ve işbu mahlûkaat-ı ulviyye vâsıtasiyla Hâlık-ı-A'zam Teâlâ-ve-Tekaddes Hazretlerine nazar ederlerdi. Bu mezhep derece derece aslındaki sâdeliğini ve sâfiyyetini zâyi' etti. Bir takım serâir ile muğlak bir hâle geldi ve putperestlik derecesine indi.Sâbiîler ecrâm-ı semâviyyeye Cenâb-ı Hak ile kendi beynlerindeki şüfeânın (=şefâatçilerin) makarrı olmak üzere nazar edecek yerde, anları ma'bût ittihâz ettiler. Anların şerefine mukaddes ormanlarda, ormanların muzlim yerlerinde cesîm, heykeller ikaame eylediler. Şems için altından kamer için gümüşten sanemler yaptılar. Mürûr-ı eyyâm ile işbu esnâmı ma'bedlerin mihrâblarına koydular ve gûyâ zî'hayât ma'bud imiş gibi anlara ibâdet ettiler. Maâdin ve ekaalîmi kevâkibe taksîm ettiler. Kevâkip kuvvetini işbu esnâma izâfe ederlerdi. Zaumlarınca işbu esnâm söz söyler, söylenen sözleri anlar, nâsa ilhâm ve menfaatlerini ta'lîm eylerdi. Kevâkipten her birine âit eşcâr hakkında dahî bu yolda zu'mederlerdi. Kevkeb için bir ağaç garsedildikte rûhâniyyeti ana feyezân eder, nâsa ilhâm eyler ve uykuda anlarla tekellüm ederdi. Mezheb-i Sâbiî, intişar ettiği memâlik-i muhtelifede tehavvülât ve inkılâbâta uğradı, vahşet-âmîz hurâfelere karışıtırıldı. Her kabîle kendine mahsus kevkebe ibâdet eder veyâ bir sanem rekzeylerdi. Ez-cümle (Himyeriler) güneşe, (Kinâne) kamere, (Mîsem) Deberâne , (Lakhm) Müşteriye, (Tayy) kabîlesi Süheyle, (Khuzâa) ve (Kays) Şi'r-ul-Yemâniye, (Benî-Esed) Utâride taabbüd ederlerdi. Evlâtlarını öldürmek âdet-i kerîhesi mu'tekadât-ı mezhebiyyeleriyle ihtilât etti. Kız evlâdı bedevîler nezdinde bir musibet olduğundan, kızlarını kurban olmak üzere sanemlerine takdîm eder oldular; çünki Sâbiîler nezdinde memede bulunan çocuklar en makbûl kurbanlardan ma'dûd idi.

Hattâ cedd-ün-Nebî (Abd-ül-Muttalib) 569 sâl-i Mîlâdîsinde ettiği bir nezir üzerine oğullarından birini esnâm-ı Kâ'benin huzûrunda kurban etmiye karar vermiş idi. Atılan kur'a en sevgili oğlu (Abdullâh)a isâbet etti. Ancak fikirlere bir dereceye kadar teyakkuz gelmiş olduğundan, kurban edeceği sırada Kureyş bunun icrâsına mümânaat etti. Anların re'yi üzerine (Abd-ül-Muttalib) bu nezirden halâs olmak için Cebel-i-Arafât'da bulunan kâhîn (Khuzâî)ye mürâcaat etti. Kâhin (Abdullâh) ın hayâtı diyet ile tahlîs edilebileceğini, diyetin de kur'a keşîdesiyle tâyîn olunacağını keşfeyledi. O vakit diyet on deve olduğundan bir ok üzerine on deve, dîger bir ok üzerine (Abdullâh) ismi yazıldı. Dokuz defâ keşidesinde kur'a (Abdullâh)a onuncuda develere isâbet etti (Abdullâh)ın yerine yüz deve kurban edildi ve beya-el-Kureyş bir adamın diyeti yüz deve olmak üzere takarrür eyledi.

Bir kaç gün sonra (Abdullâh) Âmine ile tezevvüc edip bu izdivâcdan (Hazret-i Muhammed) dünyâya geldi. Anınçün Hadîs-i-Şerîfte:

— Ben iki kurbanlık oğluyum! vârid olmuştur ki bunlardan biri (İsmâîl Aleyhi-s-Selâm), dîgeri (Abdullâh)dır"

Bu îzâhâtın bir iki mühim noktası var: Biri Câhiliyyet araplarının akla sığmıyacak bir ifrât derecesini bulan şeref ve haysiyet kaygısıyla kız çocuklarını diri diri gömmek sûretiyle imhâ âdetinin Yemen havâlîsindeki Sâbiîlerden çıkıp şimâle yayılmış olması ve nihâyet erkek çocukların da putlara adanıp kurban edilmesidir. Dîger mühim nokta da Hazret-i Peygamberin pederi de bu akla sığmaz an'aneye fedâ edileceği halde, müşriklik akîdelerinin o sıralarda artık gevşemiş olmasından dolayı kendisinin yerine yüz deve kurban edilmek sûretiyle kurtulmuş ve daha doğrusu kurtarılmış olmasıdır. Gene menbâda Arabistan'a Hindistan,dan Intikaal etmiş olan Brahmanizm hakkında şu îzâhâta tesâdüf edilir (Ayni cilt, S. 498 - 501):

"Brahma mezhebi. — Brahma, Hindûların mezheb-i atîklerinde ma'bûda verdikleri isimdir. Kâinâtı halk ve îcâd, hıfz-u-sıyânet ve mahv-u-i'dâm (= îfnâ) etmek iktidârını Brahma'nın başlıca sıfâtından addettiklerinden, Hâlık ve kaadir sıfatiyle (Brahma), Sâin (Sıyânet edici) ve hakîm sıfatiyle (Vişnu), Mâhî (İmhâ edici) ve Kahhâr sıfatiyle (Siva) tesmiye ederler. Hakîkatte bir olan bu üç isimden ve ale-l-husûs isimin tagayyüriyle berâber müsemmâsını başka surette tasavvur edip başka yolda ibâdet etmelerinden bir nevi Teslîs hâsıl oluyor. (Brahma)yı dört elli tasvîr ederler; ellerinde âlemlerin bağlı oldukları bir zencir, bir yazı fırçası ve bir mecmer tuttuğu görülür. Avâm-ı nâs (Brahma)nın bu sûrette olan sanemlerine ibâdet ederler. Güneş (Brahma)ya mensûb addolunur. ve bir müsellesin içinde bir dâire şekli alâim-i mahsûsasındandır. Su (Vişnu)ya, Ateş (Siva)ya mensuptur. (Brahma) mezhebine sâlik olanlara "Brahmanî" ve râhiplerine "Brahman" derler ki Fârisîde müsta'mel olan "Berehmen" bundan me'hûzdur. Asıl Vücûd-ı-Mutlak'a (Para-Brahma=Brahmây-ı-Kadîm) derler ki insanlar bunun dört oğlundan türemiştir. Bâzı eyyâm-ı-resmiyyede Brahma'nın sanemini hâmil ağır bir araba sokaklarda ve yollarda dolaştırılır. Bir çok müteassıplar Cennet'i kazanmak ümîdiyle tekerlekleri altına yatıp itlâf-ı nefs ederler. Perhiz, rıyâzet, kendi nefislerine envâ'-ı işkence icrâsı dahî mezhepleri muktaziyyâtından ma'dûddur. Bunlar bekaay-ı rûha ve tenâsuha dahî mu'tekıd olup

(1) Harrân, Elcezîre'de Urfa'nın 35 kilometre cenûbunda ve Cülâp nehri üzerinde kadîm ve meşhur bir belde olup elyevm harâp ve bir karyeden ibârettir. Hazret-i İbrâhîm Aleyhi-s-Selâm Arz-ı-Bâbil'den iptidâ buraya hicret etmiş ve buradan Arz-ı-Ken'âna dâhil olmuştu.

gusül ve abdeste ziyâde râyet ederler. (Ganj) nehri gibi bâzı enhâra kudsiyyet verip suyunda yıkanmayı ve cenâzelerini bu nehre atmayı sevâp addederler; bu ise koleranın tevellüdüne sebeb olur. Gaayet gülünç ve müstekreh bir çok merâsim ve âyinleri dahî vardır. Elyevm Brahma mezhebinde bulunan Hindûlar yüz milyon raddesindedir. Bundan başka (Buda) isminde bir adam Brahma mezheb-i kadîminde bâzı tâdîlât icrâsıyle ismine mensup dîger bir mezhep îcâd etmiştir ki Âsyây-ı-Şarkî ve cenûbîde pek münteşirdir..' Brahmanîler bâlâda muharrer teslîsten başka bir de (Diva) ismiyle bir takım meleklere inanırlar ve bunlara ibâdet ederlerdi. (Zerdüşt) işbu Divaları cin kabîlinden addedip bunlara ibâdeti tecvîz etmediğinden Hint'den tardolundu. Belh tarafına gidip yeni bir mezhep îcâd etti. Bu mezhepte (Dîv) cin ve ifrît mânâsını alıp Fârisîde el'an bu mânâda müsta'meldir. Halbuki Hind'in lisân-ı kadîmiyle münâsebetleri mâlûm olan Avrupa lisanlarında (Dîv)kelimesinin ayni olan (Deus), (Dieu) ve (Theos) kelimeleri Îlâh mânâsını ifâde etmektedir".

Brahmanizm gibi Zerdüştî de Câhiliyyet devrinde Arabistan'a az-çok hulûl etmiş bir dîn olmak i'tibariyle, (Mahmud Es'ad Efendi)nin bu fıkrasında kat'î bir ifâdeyle, ileri sürdüğü bir noktanın tavzîhini zarûrî görüyoruz. Eski İran peygamberi Zerdüşt'ün Hindistan'dan koğularak İrân'a gidip ayrı bir din kurmuş olduğu hakkındaki rivâyet ilmen sâbit bir şey değildir; çünki Garp dillerinden (Zoroastre) ve (Zarathoustra) denilen (Zerdüşt)ün şahsiyyet ve hayâtı mütenâkız efsâneler ve birbiriyle te'lîf edilmez rivâyetlerle örtülüdür. Ne ismi, ne ailesi. ne ırkı, ne menşei, ne zamânı ve ne de hayâtı kat'î sûrette belli değildir. En kuvvetli rivâyete göre (Zerdüşt) İranlıdır. Meşhur müsteşrık (James Darmesteter) 1893 târîhinde "Avesta"nın en mükemmel tercemesini "Le Zend-Avesta" ismiyle üç böyük cilt hâlinde neşretmiştir; bu kıymetli eserin üçüncü cildinin Medhal kısmındaki îzâhâta göre (Zerdüşt)ün babasının ismi (Purüşaspa)dır, (Clément Huart)ın "La perse antique" isimindeki eserinin 1925 Paris tab'ının 208 inci sahîfesinde bu isim (Puruşaspa) şeklinde kaydedilmektedir. "Avesta" ya göre (Zerdüşt)ün anası da (Düğdo) ismindedir ve bu ismin Zendçe şekli de (Düğdova)dır.

Eski İran vesîkalarına göre (Zerdüşt)ün babası (Purşesp) Âzerbaycanlı ve karısı (Düğdo) ise Reylidir. Bu vaziyete göre aslen Hintli olduuğu hakkındaki rivâyet doğru değil demektir. Hattâ ırk i'tibâriyle de hâlis İranlı gösterilir: Meselâ müellifi mâlûm olmayan (Debistân-ül-mezâhib) ismindeki Fârisî eserin Bâyezid Umûmî Kütüphânesindeki 2889 numaralı nüshasının "Der ahvâl i Zerdüştiyân" serlevhalı 14 üncü faslındaki efsânevî îzâhâtta [Zerdüşt)ün babası (Purşesp) gibi anası (Düğdo) yâhut (Düğdhôva) da (Ferîdûn) nesline mensup görünmektedir. "Zend-Avesta"ya göre (Zerdüşt)ün soy-adı (Spitama) şeklindedir. (Clement Huart), yukarda bahsettiğimiz eski İran târîhinde bu ismin (Spit) şeklindeki birinci kısmını şimdiki Acemcenin "Beyaz" mânâsına gelen "Sefîd" kelimesiyle îzah ediyor. Onun için (Zerdüşt)ün Ismi Zend-Avesta'da hep (Spitama Zarathüstra) şeklinde geçmektedir. (Comte de Gobineau)nun "Histoire des Perses" ismindeki eserinin 1869 Paris tab'ının 2 nci cildinin 51 inci sahîfesindeki îzâha göre de (Zerdüşt)ün babası (Puruşaspa) eski İran hânedanlarından Keyâniyân sülâlesinin meşhur hükümdarlarından (Keykâvus) un maiyyet erkânındandır. (Darmesteter) de yukarda bahsettiğimiz "Zend-Avesta" tercemesinin 3 üncü cildinin 79 uncu sahîfesinde bu adamı yüksek rütbeli bir râhip gösterir. Netîce i'tibâriyle (Mahmud Es'ad Efendi)nin yukarıki ve aşağıki fıkralarında kaydettiği rivâyetin doğru olmadığı muhakkak demektir. (Es'ad Efendi) ayni cildinin 501-503 üncü sahîfelerinde de Mecûsî-Zerdüştî dîninin Câhiliyyet devrinde Arabistan'a hulûlü münâsebetiyle bu dîni şöyle anlatmaktadır: **"Mecûsî veyâ Gebr (1) mezhebinin (=Âteşperestliğin)menşei İran'dır. (Zerdüşt) veyâ (Zerâdeşt) nâmındaki vâzı' veyâ muallim tarafından vaz'olunmuştur. Ondan evvel İranlılar Sâbiînden olup seyyârâta taabbüd ederlerdi. (Zerdüşt) Hindistan'dan tardolunduktan sonra Belh cihetlerine gitti ve Keyâniyândan (Güştâsb ibni Lohrâsb) tarafından hüsn-i-kabûle mazhar olmağla mezheb-i cedîdini İran' da neşretti. "Zend" nâmiyla i'tikaadât ve nasâyih-i hakîmâneyi hâvî bir kitap neşretti ki lisânı (Sanskrit) ta'bîr olunan Hind-i kadîm lisânına pek müşâbihtir. Pehlevî lisânında yazılmış Avesta nâmiyle de bir şerhi vardır. İkisi birlikte "Zend-Avesta" ismiyle elyevm Mecûsîlerin kitâb-ı-mukaddesidir. (Güştâsb) ile oğlu (İsfendiyâr) bu mezhebin İran'da neşrine çalıştılar ve bu uğurda Tûrânîlerle bir çok muhârebeler ettiler ve bir takım âteşgedeler te'sîs ettiler. Bu mezhep dahî esâsında bir dereceye kadar sâde ve ma'kuul idi. Âlemin Hâlık ve Hâfızı ve ezelî olan Allâh-ı-Vâhid'e i'tikaad ile emrederdi. Cenâb-ı Hâk âlemi halkederken, iki unsur yaratmıştı: Biri (Hürmüz) dür ki melek-ünnûr veyâ masdar-ı hayr, dîgeri (İsfendiyâr)dir ki melek-i zulmet veya masdar-ı şerr idi. Bunlar âlemi teşkîl ettiler. Ve umûr-ı âlemin tanzîminde bir nizâ'-ı dâimî der-uhde eylediler. Hangisi galebe ederse**

(1) "Littré"ye göre Türkçedeki "Gâvûr kelîmesi Arapçanın (Kâfir) tâbîrinden değil, işte bu (Gebr) isminden muharreftir.

hayr-u-şerde bir tahavvül ve inkılâp husûle gelir. Anların işbu nizâı âlemin nihâyetine kadar devâm edecek ve ol vakit bir haşr-i cesîm, bir kıyâmet günü olacak, melek-i zulmet ile tâbiîni dehşetli ve korkunç bir mahalle atılacak, dîğerleri de saâdet-i ebediyye ve ni'met-i sermediyyeye nâil olacaklardır. Bu mezhebin menâsiki de vaktiyle gaayet sâdeydi... Mürûr-ı eyyâm ile ilâhî olan cihetini bir takım serâîr ve rümûz içinde zâyi' etti. Zıyâ ve nâr Ülûhiyyet derecesine çıkarıldı. Zulmetten de Şeytan ve İblîs olmak üzere nefret edilir oldu. Mecûsîler kendi mezheplerine îmân etmiyenleri gayret-i câhilâne sâikasıyla yakalayıp lutf-u-inâyet istirhâmıyle nâra ilkaa ederlerdi"...

(Zerdüşt) dininin Arabistan'a hulûlü, Arapların İranlılarla temâsından mütevellit gösterilirse de, kat'î bir târih tesbîti kaabil değildir. Yukarda Zend-Avesta tercemesinden bahsetmiş olduğumuz (Darmesteter) Zerdüştî'yi iki devre ayırmıştır: Bunların biri vesîkaları kaybolmuş olan eski ve hakîkî Zerdüştî ve ikincisi de (Neo-Zoroastrisme = Nev-Zerdüştî) denilen yeni-Zerdüştî'dir; bu ikinci devir, etrâfındaki dînî edebiyyât dâiresiyle berâber, takrîben Mîlâd devrinden i'tibâren başlamıştır ve bu eski İran dininin Arabistan'a hulûlü işte bu ikinci devirdedir. Eğer böyle olmayıp da (Zerdüşt) dînî bütün safvetini muhâfaza etmekte olduğu ilk devirde Arap yarım-adasına yayılabilmiş olsaydı, her halde İslâmiyyet için çok müsâit bir zemin hazırlamış olurdu, çünki o ilk devirdeki hakîkî Zerdüştî, İslâmiyyete çok yakın bir dindi. Bu mühîm vaziyeti tavzîh için, hakîkî Zerdüştî ile İslâmiyyet arasındaki müşterek esasları burada kısaca gözden geçirmek mecbûriyyetindeyiz:

1- İslâmiyyet gibi eski Zerdüştî de bir Vahdâniyyet dînidir: O dinde de Allah birdir, Ezelî ve Ebedîdir; Kaadir ve Kayyûmdur ve kâinâtın hâlikıdır.

2- Kur'ân-ı-Kerîm'de olduğu gibi "Zend-Avesta,'da da Allâha (Ahura-Mazda = Hayy-ül-Hakîm) ve ayni zamanda "Rabb-ül-Alîm" denilir;

3- İslâmiyyete olduğu gibi hakîkî Zerdüştî'de de Allâhın yaratıcığı melâikeye îmân edilir: Bunlardan (Ameşa-spenta) denilen böyük melekler İslâmiyyetteki "Kibâr-ı Melâike" ayârindadır;

4- İslâmiyetteki (İblîs) ile şeytanlar zümresine mukaabil Zerdüşt dîninde de (Angra-Mainyü) isminde bir fenâlık timsâliyle üç şeytan zümresi vardır. Şimdiki Acemcede bu baş-şeytana (Ehrimen) denilir;

5- Müslümanlıkta olduğu gibi Zerdüşt dîninde de rûhun bekaasına îman şarttır;

6- İslâmiyyette olduğu gibi eski Zerdüştî'de de Âhiret, Cennet ve Cehennem akîdeleri vardır,

7- Zend-Avesta'nın 18 ve 19 uncu sûreleri "Ba'sü ba'd-el-Mevt" ve "Rûz-i cezâ" bahislerine hasredilmiştir: Mahşerde bütün ölüler cisimleriyle dirileceklerdir;

8- "Kazâ ve Kader" meselesi de İslâmiyyetteki şeklinin aynidir;

9- (Zerdüşt)e göre "Kelâm-Ullâh" ezelidir, mahlûk değildir ve "Zend-Avesta"da temessül etmiştir: İslâmiyyette de Kur'ân aynen öyledir;

10- Zerdüştî'ye göre "Zend-Avesta" tıpkı Kur'ân-ı-Kerîm gibi Allâhın sözüdür: Meleklek vâsıtasıyla veyâhut bilvâsıta vahy ile Zerdüşt'e teblîğ edilmiştir:

11- (Zerdüşt) otuz yaşındayken kendisine ilk vahyi kuş şekline temessül etmiş olan (Vohü-Manô = Behmen) ismindeki en böyük melek teblîğ etmiştir: İsmi (Rûh-i lâtîf) mânâsına gelen bu böyük melek İslâmiyyetteki (Cebrâil)e muâdildir

12- İslâmiyyette olduğu gibi eski Zerdüştî'de de "Sanem = Put" yoktur: Onun için Allah ve melâike resimleriyle heykelleri yapılmamıştır;

13- Zerdüştî'de "Nûr" Ülûhiyyetin timsâlidir: Müslümanlıkta da bu esas (Nûr) Sûresinin 35 inci Âyetinde aynen te'yîd edilmiştir;

14- Vahdâniyyet esâsının tabiî bir netîcesi olarak (Zerdüşt) kendisinin Ülûhiyyetle hiç bir alâka ve iştirâki olmadığını ve yalnız İslâmiyyette olduğu gibi "Allâhın resûlü ve kulu" olduğunu i'lân etmiştir:

15- İslâmiyyette olduğu gibi eski Zerdüştî'de de Hak yolunda gazâ ve cihâd esâsı vardır;

16- Tahâret ve nezâfet, İslâmiyyette olduğu gibi Zerdüştî'de de şarttır. Câhiliyyet devrinde Arabistan'a giren Zerdüşti, işte bu esaslara istinâd eden eski ve hakîkî Zerdüştî değil, Âteşperestlik şeklini alan ve Garp ilminde (Neo-Zoroastrisme) ismiyle anılan (Nev-Zerdüştî = Yeni Zerdüşt dini)dir. (Zerdüşt)ün Vahdâniyyet dînî tabîatin her türlü tenâkuzlarını bir araya getirdiği bir memlekette zuhûr etmişti: Orada güzel sular ve muhteşem ağaçlıklarla dolu yem-yeşil kırların yanında kurak ve hazin bozkırlar, serin ve rüzgârlı ormanların yanında ateş gibi kızgın çöller, velhâsıl bir çok Cennetlerle Cehennemler bir arada görünüyor ve tabîatin en mütenâkız

kuvvetleri eski Îranlıların etrâfında çarpışıp duruyor demekti; onun için onların gözünde sulaklıkla kuraklığın, sıcakla soğuğun, bollukla kıtlığın ve iyilikle fenâlığın bu mütemâdî mücâdelesi bütün tabîat ve kâinâtın en böyük kaanûnu şeklini aldı. İşte bu görüş, nihâyet i'tikatlarına da aksetti ve onların zihninde fenâlık timsâli olan (Ehrimen)i böyültüp (Yezdân = Allâh)a müsâvî bir dereceye çıkardı: (Zerdüşt)ün Allâhı, yalnız iyilik Allâhı olarak kaldı ve şeytan da karşısına bir fenâlık ilâhı olarak çıkarılıp tabîatten alınan tenâkuz fikri bir din sistemi şeklinde ifâde edilmiş oldu.

(Zerdüşt)ün tebliğ ettiği Vahdâniyyet işte böyle bozuldu: Zâten Zend-Avesta'nın ilk esasları hiç bir zaman bütün safvetiyle intişâr edememişti. Hattâ (De La Vallée-Poussin)in "İndo-européens" ismindeki eserinin 1924 Paris tab'ının 65 inci sahîfesinde söylediği gibi, muahhar Avesta metinlerini yazanlar bile onun o yüksek ve mücerred mefhumlardan doğan temiz rûhunu tamâmiyle anlayamamışlardı. Tabîatin İran'da gösterdiği tenâkuz muhîtine (Zerdüşt)den evvelki Ârî natürizmi daha uygun geliyordu. Fazla olarak Hintlilerle Îranlılar vaktiyle bir arada yaşarlarken ziyâ ve zulmet esaslarıyla müştereken meşgul olmuşlardı, Bu iki mütenâkız esâsın birbirine zıd melekleriyle şeytanları vardı; (Zerdüşt), bu sistemi tanzîm ederek içinden bir Vahdâniyyet çıkarmış sayılır: Fakat (Nev-Zerdüşti), şeytanın Zerdüşt'den evvelki ülûhiyyetini ona iade etti, İşte bu sûretle muahhar Avesta metinleri hep Zerdüşt'ün yıktığı Natürizm = Tabîatperestlik ve Politeizm = Muhtelif ilâhlara i'tikad an'aneleriyle doldu: Eski Îran moğları (= Râhipleri) güneş, ateş ve yıldız âyinlerini canlandırdı; (C. de Harlez)in "Avesta" ismindeki eserinin 1875 Liège tab'ının birinci cildinin 36 ncı sahîfesinde tasrîh edildiği gibi, Zerdüştî'ye büyücülük ve müneccimlik karıştırıldı. Eski Yunan müellifleri Zerdüştînin işte bu tereddî devrinden bahsettikleri için bu dîn artık "Tesniye = İki Allâha îman" dîni şeklinde şôhret buldu: Halbuki bu çift Allah esâsı hakîkatte eski Zerdüştî'ye değil, Nev-Zerdüşti'ye âitti. Bu muahhar akîdeye göre (Yezdân) yaratır, (Ehrimen) öldürür; güneşi Yezdân çıkarır, Ehrimen batırır; iyilikle fenâlığın bu iki esâsı mütemâdî bir muhârebe ve mücâdele hâlindedir: Birinin meleklerden, dîgerinin şeytanlardan orduları vardır; Melâike orduları şarkta, Tan-yerinin aydınlığında oturur, şeytan alayları da Gün-batısının karanlıklarındadır; fakat bu iki düşman ordusu,dünyâ denilən muhârebe meydanında mütârekesiz bir harp içindedir. (Yezdân)ın askerleri insanları himâye eder ve (Ehrimen)in alayları da öldürür. Gün, güneş, ateş, aydınlık, su, ağaçlar. kuşlar ve bütün faydalı hayvanlar (Yezdân) ındır, gece, karanlık, kuraklık, soğuk, yılanlar, çiyanlar ve bütün zararlı hayvanlarla nebâtlar hep (Ehrimen)in mahlûklarıdır; mâneviyyât i'tibariyle de yalan, tembellik, pislik, ahlâksızlık Şeytânî ve doğruluk, çalışkanlık, temizlik Yezdânîdir. Mezhep ve milliyyet i'tibariyle de Zerdüştîler (Yezdân)ın ve yabancı ırklar, ez-cümle Zend-Avesta metinlerinde muhtelif isimlerle anılan Türkler de (Ehrimen)in kulları sayılır. (Nev-Zerdüştî) işte bu son şekliyle, yâni iyilikle fenâlıktan mürekkep son (Tesniye) şekliyle Arabistan'a girmiş ve zâten mânevî bir perîşanlık içinde bulunan Câhiliyyet araplığını büsbütün sarsan yeni bir dalâlet âmili olmuştur. Arabistan'a Îran'dan giren akîdeler içinde bir da (Mânî) mezhebi vardır: Hıristiyanlıkla Nev-Zerdüşti'nin bir nevi halîtası sayılan ve Milâctan sonra zuhûr etmiş olan bu dînin hulûlü, Munich üniversitesi fahrî Profesörlerinden (A. Anwander)in "Les religions de l'humanité" ismiyle Fransızcaya terceme edilen dinler târîhinde şöyle anlatılır (1955 Paris tab'ı S. 274).

"İran dîni (= Nev-Zerdüştî) ile din felsefesine âit bir takım nazariyyeler ve Mânî akîdeleri de Arabistan'a yayılmışlardır',.

Burada bahsi geçen din felsefesine âit nazariyyeler, tıpkı Tesniye ve-Teslîs akîdelerinde olduğu gibi, Ülûhiyyetin mâhiyyeti hakkında bir takım iptidâî telâkkilerden ibârettir.

Netîce i'tibâriyle Arabistan'a Câhiliyyet devrinde hâriçten hulûl etmiş dinler Hıristiyanlık, Yahudilik, Brahmanizm, Nev-Zerdüştî, Mânî mezhebi, Sâbiîlik gibi altı dinle bir takım felsefî akîdeler şeklinde sıralanıyor demektedir.

Bütün bunların muhtelif şekiller arzeden yerli putperestlik ve müşriklik akîdelerine inzımâmı, Câhiliyyet araplığına bile bir din birliği hasretini çektiren fecî bir mânevî buhran âmili olmuştur.

Câhiliyyet müşrikliği devrinde Vahdâniyyet esâsını tebliğ eden bir takım Arap peygamberleri de zuhûr etmiştir. Bunlar iki kısma ayrılır: Bir kısmı Kur'anda isimleri zikredilenler ve bir kısmı da edilmiyenlerdir. (Mahmud Es'ad Efendi), yukarda bahsi geçen "Târîh-i dîn-i İslâm"-ında bu

meseleyi şöyle anlatır (C. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 464—465):

"Enbiyây-ı Arab—Ezmine-i kadîmede daha Arab-ı -Âribe devrinde bâzı peygamberler zuhûr etmişti Bunlar me'bûs oldukları akvâmı tarîk-ı hidâyete dâvet etmişlerse de ümmetleri icâbet etmemiş veyâ kısmen icâbet edip muahharen onların da an'anesi mukatı' olmuştur. Bu sebepten işbu enbiyânın teblîğ ettiği şerâyi' ve ahkâm mürûr-i eyyâm ile ferâmûş edilmiş (=unutulmuş) ve tarîk-ı Tevhîd'e sâlik pek az kimseler kalmıştır. Kabâil-i Arab'a meb'ûs olan peygamberlerden blr kısmı Kur'an-ı Azîm-üş-şan'da mezkûrdur ki (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) Aleyhim-is-Selâmdır. Kur'ân ı Kerîm'de mezkûr olmayan nice Arap peygamberleri daha vardır. (Sûre-i Mü'min) in yetmiş sekizinci Âyet-i-Kerîmesi bu hakîkate delalet etmekte ve kütüb-i tefâsir ve siyerde bunlardan bâzılarına tesâdüf edilmektedir."

(Mü'min) Sûresinin yukarda bahsi geçen 78 inci âyetinin mevzûumuzla alâkadâr birinci fıkrası (İsmâil Ferruh Efendi)nin "Tefsîr-i Mevâkib" ismindeki "Mevâhib" tercemesinin ikinci cildinde Türkçeye şöyle terceme edilmiştir (1289 Istanbul tab'ı, cilt 2, S. 303):

"Biz senden mukaddem resûller gönderdik; anlardan bâzısının kıssalarını sana haber verdik ve bâzısının haber vermedik"...

Allâhın Hazret-i Peygembere hitâp eden bu âyetinde kıssalarından bahsedilmiş olduğu tasrîh edilen peygamberler, (Mahmud Es'ad Efendi)nin yukarıki fıkrasında zikredilen (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb)dir. Aynı cildin 465-466 ncı sahîfelerinde Hazret-i Hûd'un şahsiyetiyle devri hakkında şu îzâhâta tesadüf edilir;

"Bâzı müfessirînin beyânına göre Hazret-i Hûd sekizinci batında Hazret-i Nûh'a müntehî olmaktadır. Yemen ve Hadramût cihetlerinde sâkin olan Arab-ı -Âribe'den ve Âd kavmindendir. Tarîk-ı şirk-ü-dalâle sapmış olan kavmine ba's buyurulmağla anları dîn-i Hakk'a dâvet etmiş ise de ümmeti îmâna gelmeyip küfr-ü -isyanda ısrâr ettiler. Cenâb-ı Hak bunları helâk ve ma'mûreleri harâb edeceği zaman Hazret-i Hûd bâ-emr-i Hudâ îmâna gelen eshâbiyle berâber Mekke-i-Mükerreme cihetlerine hicret ve orada irtihâl etmiştir. Yaşadığı zaman, târîhin zabtedemediği zulmet-i mechûliyyet içindedir. (Sûre-i A'râf)ın altmış üçüncü âyetiyle âyât-ı müteâkıbesinde ve (Sûre-i Hûd)un ellinci âyetiyle mâba'dinde Hûd Aleyhi-s-Selâm'dan bahis buyuruluyor. İşbu iki Sûre-i-Celîleden dahî Hûd Aleyhi-s--Selâm'ın Hazret-i Nûh'dân muahhar ve Hazret-i-İbrâhîm'den mukaddem olduğu münfehim oluyor"

Bu fıkranın başında Hûd-Peygamber'in neseb i'tibâriyle sekizinci batında Hazret-i Nûh'un nesline mensup gösterilmesi tamâmiyle efsânevîdir: Çünki o devir şahsiyetleri için batın sayma imkânı yoktur. Fazla olarak, Nûh'un nesebine mensûp olan Hûd-Peygamber'in aslen Arabistanlı değil, Sümerli olması lâzım gelir: Çünki Arkeoloji ve Sümeroloji sâhalarında yapılan son tedkîkaat Hazret-i Nûh'un Sümerce ismi (Uta-Napiştim) olduğunu ve bu ismin Samî dillerde (Noah) ve (Nûh) şekillerine kalbedildiğini meydana çıkarmıştır, (Mahmud Es'ad Efendi) dîger bir takım tafsîlâttan sonra Sâlih-Peygamber'e geçiyor. ve onun hakkında da şu îzâhâtı veriyor (Ayni cilt, S. 469):

"Sâlih Aleyhi-s-Selâm... Semûd kavmindendir. Ümmeti küfr-ü-dalâle meyl ve evsâna (=putlara) ibâdet ettiklerinden Hazret-i Sâlih anları dîn-i Hakk'a dâvet etti ve fakat anlar tarîk-ı bağy-u-isyânâ saptıklarından gazab-ı İlâhiye uğradılar. İmâna gelen bir fie-i kalîleden mâadâsı mâhv-u-helâk oldu. Hazret-i Sâlih dahî Mekke'ye ve bir rivâyette Kudüs'e çekilip orada irtihal etti. Enbiyây-ı araptan olduğu halde Tevrât'da da mezkûrdur. (Sûre-i A'râf)ın yetmiş ikinci Âyetiyle Âyât-ı müteâkıbesinde ve (Sûre-i Hûd)un altmış birinci Âyetiyle mâba'dinde Sâlih Aleyhi-s-Selâm'dan bahsolunuyor".

Ayni menbâda Şuayb-Peygamber'in hüviyyetiyle ba'solunduğu mıntıka hakkında da şu kısa îzâhâta tesâdüf edilir (S. 472)

"Şuayb Aleyhi-s-Selâm ehl-i Medyen (=Madian) ve eshâb-ı Eyke'ye ba'solunmuştur... Bir rivâyette Sâlih Aleyhi-s-Selâm zürriyyetindendir. Talik-ul-lisân olmağla (Hatîb-ül-Enbiyâ) yâd olunurdu. Kızı (Safûrâ)yı Hazret-i Mûsâ tezevvüc etmiştir. Ümmeti dâvetine icâbet etmeyip îmâna gelmediklerinden min-tarif-İllâh helâk olmuşlardır. Mekke'de ve bir rivâyette Şam'da medfundur. Tevrât,da (Yetro=Yéthro) ismiyle mezkûrdur. (Sûre-i- A'râf)ın seksen dördüncü Âyetiyle Âyât-ı müteâkıbesinde ve (Sûre-i Hûd)un seksen üçüncü Âyetiyle mâba'dinde Şuayb Aleyhi-s-Selâm'dan bahs buyurulmuştu".

Vak'anüvîs (Ahmet Cevdet Paşa)nın "Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ" ismindeki eserinde bu üç Arap peygamberi hakkında verilen muhtasar mâlûmât içinde (Mahmud Es'ad Efendi)nin bahsetmediği bâzı mühim noktalar bulunduğu için meselenin esâsına geçmeden evvel bunların da iktibâsını zarûrî addediyoruz. (Cevdet Paşa) Hûd-Peygamber'le ümmetini şöyle anlatır (Cilt I, 1331 Istanbul tab'ı, S. 6);

"Tûfandan sonra Yemen diyârında (Hadramût) civarında (Ahkaaf) denilen (Âd) kavmi zuhûr etti. O havâlîyi ma'mûr ettiler ve güzel binâlar yaptılar. Lâkin doğru yoldan saptılar ve putlara taptılar. Cenâb-ı Hak, anlara (Hûd Aleyhi-s-Selâm)ı gönderdi. İçlerinden pek az kimseler îmân eyledi:

Sâiri şirk-ü-dalâlette kaldı. Allâhu-Teâlâ Hazretleri, anları şiddetli rüzgâr ile helâk eyledi. Hazret-i Hûd ile ana îmân edenler, bir yere çekilip kurtuldu"

Ayni menbaın Sâlih-Peygamber hakkında verdiği mâlûmât da şöyledir. (Ayni cilt, S. 6-7):

"Âd kavminden sonra Şam ile Hicâz arasında (Hıcr) denilen mahalde (Semûd) kavmi zuhûr eyledi. Anlar dahî dağları deldiler, taşları oydular, gâyet muhkem evler yaptılar ve tarîk-i Hakdan saptılar. Cenâb-ı Hak, anlara (Sâlih Aleyhi-s-Selâm)ı gönderdi. O dahî kavmine böyük mu'cizeler gösterdi. İçlerinden pek az kimse îmân etti. Sâirleri îmâna gelmeyip küfr-ü-dalâlette kaldılar.

Nihâyet gökten bir sayha geldi, cümlesi helâk oldu. Hazret-i Sâlih ile ana îmân edenler Mekke'ye varıp anda ibâdet ile meşguul oldular".

Gene ayni menbâda Şuayb-Peygamber'den de şöyle bahsedilmektedir (Ayni cilt, S. 19);

"Şuayb Aleyhi-s-Selâm, Hazret-i İbrâhîm'in ateşe atıldığı gün îmân edip de anınla berâber diyâr-ı Şâm'a hicret etmiş olan bir kabîledendir ve böyük-vâlidesi Lût Aleyhi-s-Selâm'ın kızıdır.

(Medyen) ve (Eyke) ahâlîsine meb'ûs oldu. Tatlı dilli ve sözü te'sirli idi. Lâkin kavmine söz geçiremedi. Bunca müddet güzel güzel nasîhatler eyledi ve pek çok te'sirli sözler söyledi, te'sîr ettiremedi. Nihâyet Cenâb-ı Hak, eshâb-ı Eyke üzerine bir şiddetli sıcak musallat eyledi. Bu sıcak, yedi gün sürdü. Bütün ırmaklar kaynadı. Sonra üzerlerine bir bulut geldi. Sıcaktan kaçıp hepsi onun altına toplandı. Buluttan ateş yağdı, cümlesi yandı. Ehl-i Medyen dahî bir sayha ile telef oldu. Hazret-i Şuayb, kendisine îmân edenleri alıp Mekke'ye gitti. Andan sonra vefâtına değin Mekke'de ibâdet ile Meşguul oldu. Medyen'de iken bir kızını Hazret-i Mûsâ'ya vermişti".

Dîger bir çok İslâm menbâlarında olduğu gibi (Müneccim-başı)nın "Sâhâif-ül-ahbâr"ında da Hûd-Peygamber Mekke yâhut Hadramût'da ve Sâlih-Peygamber'le Şuayb-Peygamber de Mekke'de medfun gösterilir (1285 İstanbul tab'ı, C. I, 50 -51 ve 61):

Dinler târîhine âit Garp menbâlarında umûmiyyetle bu ilk Arap peygamberlerinden bahsedilmez. Yalnız Câhiliyyet târîhine temâs eden eserlerle Kur'ân-ı-Kerîm'de bahsedilen Peygamberler hakkındaki ayrı tedkiklerde bunlar hakkında da muhtelif mütâlâalara tesadüf edilir. Bu hususta bir fikir vermiş olmak için şimdi burada geçen asırla bu asra âit iki mühim eserdeki kayitlere kısaca temâs edeceğiz.

Bunların birincisi, meşhur müverrih (Lebeau) nun On-sekizinci asırda te'lîf etmiş olduğu "Histoire du Bas-Empire" ismindeki böyük Bizans târîhinin ilkönce Fransa Enstitüsü âzâsından (Saint-Martin) ve ondan sonra da (Brosset) tarafından yapılan tâdiller ve uzun ilâvelerle 1824-1836 târîhlerinde Paris'de neşredilmiş olan yirmi bir ciltlik mufassal nüshasıdır. Bugünün ilim âleminde de me'hûz ittihaz edilmekte olan bu kıymetli eserin 1830 da neşrolunan 2 inci cildinin 55 inci sahîfesinde İslâmiyyetin zuhûrundan bahsedilirken Hûd-Peygamber'in bâzı Şark menbâlarında rivâyet edildiği gibi Mekke'de değil, kendi memleketinde medfûn olduğu ve kabrinin o zaman:

"...hâlâ Arabiyye-i-Saîde (Arabie Heureuse)de görülmekte"

bulunduğu tasrih edildikten sonra, ayni sahîfedeki (5) numaralı hâşiyede de mevkiinin:

"Cenûbî-Arabistan'ın Hind-Okyânûsu üzerindeki müntehâsını teşkîl eden Hadrâmût ölkesinde".

bulunduğundan bahsedilmektedir. Fransız Akademisi âzâsından (René Grousset) ile Lyon katolik Fakültesi profesörlerinden (Joseph Chaine) idâresinde bir ilim hey'eti tarafından neşredilmiş olan "Littérature religieuse" ismindeki eserin "Le Coran" faslını yazmış olan (Charles Ledit) nin bu tedkiknâmesinde de "Arap Peygamberleri" başlıklı ayrı bir fıkra vardır; bu fıkra şöyle başlamaktadır (1949 Paris tab'ı, S. 519-520):

"(Ehl-üz-zikr).—Hazret-i Muhammed devrinde Sûriye yolunun üzerinde bir çok şehir harâbeleri vardı. Meselâ Medîne civârındaki (Vâdi-l-Kurâ)da kayalar oyularak yapılmış türbelerle tahrîb edilmiş bir şehrin enkaazı gösterilirdi. Bu şehir, mahvolmuş bir Arap kabîlesi olan (Semûd) tâifesinin merkeziydi. (Ehl-üz-zikr) denilen eski hâtıra muhâfızları o hususîaki halk an'anelerini hâlâ muhâfaza ediyorlardı. İşte oradan Kureyş'in Şarkî-Roma arâzisindeki ticâret merkezlerine kadar uzayan ıtriyât yolu boyunca ne hâtıralar sıralanırdı: (Madian =Medyen), (Pétra=Vâdi-Mûsâ) ve (Sodome=Sedom) gibi Allâhın gazabı altında hâlâ titreşip duran günah ve kebâir ocakları teselsül etmekteydi. Kur'ân, Mekke'nin şevket ve kudretini mahvolmaktan kurtarmak için işte bu fâciaların yankılarını aksettiriyordu".

Bu fıkranın sonuna tesadüf eden 520 nci sahîfede de şöyle bir hâşiye vardır:

"Târîhî olduğu kadar efsânevî şahsiyyetler demek olan (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) ismindeki üç peygamberden hiç bir edebî âbide kalmamıştır. Bunların yaşadıkları devirleri tâyîne imkân yoktur. (Âd) kavmi (Terîm) civârındaki (Borhût) mıntıkasında bulunan ve "Kum Tepeleri" mânâsına gelen (Ahkaaf)da yaşardı. (Hûd)un kabri hâlâ orada görülmektedir(?) (Ehl-üz-zikr) denilen an'ane muhâfızları her hangi bir şey için:

— (Âd) kadar eski! derlerdi..."

İlk Arap peygamberinin (Hûd), ikincisinin (Sâlih) ve üçüncüsünün de (Şuayb) olduğunu tasrîh eden (Charles Ledit), bunlar hakkındaki îzâhâtını Kur'ân-ı-Kerîm'den aynen iktibâs ettiği için, o tafsîlâtın burada tekrârına lüzum görmüyoruz. Yalnız Arabistan'ın cenûbundaki (Âd) tâifesine mukaabil, Sâlih-Peygamberin hîtâb ettiği (Semûd) kavminin vaziyeti hakkında ayni eserin 521 inci sahîfesinde bulunan şu hâşiyenin kaydiyle iktifâ edeceğiz;

"Âd'ın eski-zamanları temsîl etmesine mukaabil, (Semûd) da Araplardaki kararsızlığın timsâliydi. Bu kavmin muhtelif iskân sâhaları vardı; Bunlar Sûriye ile Filistin arasındaydı. Son zamanlarda Akabe havâlîsinde bir takım Semûd kitâbeleri keşfedilmiştir. Hicaz demir - yolunun bir istasyonu da (Medâyin-Sâlih) ismini muhâfaza etmektedir.

Ayni menbaın 522 nci sahîfesinde de Şuayb--Peygamber hakkında şu kayde tesâdüf edilmektedir:

"Arabistan'ın üçüncü böyük peygamberi de, Allâhın (El-Eyke) ahâlîsine göndermiş olduğu (Şuayb) dir. Bu kavmin nerede oturduğu pek belli değildir. (Pétra = Vâdî-Mûsâ) çukurunda bulunan bir vâdî hâlâ bu ismi taşımaktadır. Daha sonraları bu tâife (Madian = Medyen) halkıyla birleştirilmiştir."

Her halde Kur'ân-ı-Kerîm'de Şuayb-Peygamber (Medyen) halkına ba'sedilmiş gösterildiğine ve hattâ (Eyke) ismi de geçmekte olduğuna göre, bu fıkradaki "birleştirme" mefhûmu iki muhtelif tâifeye değil, (Eyke) ve (Medyen) isimlerine münhasır iki tesmiye şekline âid olmak lâzımgelir. Zâten (Charles Ledit) de ayni sahîfedeki şu hâşiyesinde işte bu noktayı tavzîh etmektedir:

"Filhakîka hiç bir zaman bir peygamber iki muhtelif kavme birden ba'sedilmemiştir ve gene hiç bir zaman iki muhtelif millet ayni bir günâhla ithâm edilmiş değildir".

İsimleri mâlûm olan eski Arap peygamberleri hakkında buraya kadar gözden geçirdiğimiz îzâhâtın mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

1— Kur'ânda bahsi geçen en eski Arap peygamberi (Hûd)dur, Bu peygamber Cenûbî-Arabistan'ın Hadramût havâlisindeki "Ahkaaf" mıntakasında oturan ve orada mahallî bir medeniyyet kurmuş olan (Âd) kavmine ba'solunmuştur;

2— İsmi mâlûm olan ikinci peygamber de Romalıların (Pétra), eski arapların da (Hıcr) ve bu günkü arapların da harâbelerine (Vâdî-Mûsâ) ismini verdikleri sâhada, yâni Sûriye ile Hicaz arasında oturan (Semûd) kavmine ba'sedilmiş olan Sâlih-Peygamber'dir;

3— Üçüncü peygamber olan (Şuayb)ın ba'sedilmiş olduğu kavm (Medyen) halkıdır: (Eyke) ismiyle de anılan (Medyen), Arabistan'ın şimâli-garbîsinde, Filistin'le Hicaz arasında, Akabe-körfezi ve kısmen Kızıl-deniz sâhilinde eski bir mıntakadır;

4— (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin ba'sedilmiş oldukları milletlerin her üçü de Arap ırkına mensuptur: Fakat coğrâfî ayrılıklardan dolayı bunlar birbirinden ayrı birer millet hâline geldikleri için herbirine ayrı bir peygamber gönderilmiştir;

5— Bu peygamberlerin neşrettikleri dinler takarrür ve devâm edememiştir,

6— Bunların en eskisi olan (Hûd-Peygamber) bâzı Şark menbalarında rivâyet edildiği gibi Hicaz'da değil, en eski an'aneye göre kendi memleketi olan Hadramût havalisinde medfundur;

7— Sâlih-Peygamber'in Mekke'de veyâhut Kudüs civârında medfûn olduğu hakkında muhtelif rivâyetler vardır;

8— Şuayb peygamber'in de Hicaz yâhut Sûriye'de med'fûn olduğundan bahsedilir: Bir rivâyete göre de ilk önce Sûriye'ye gittikten sonra Hicaz'a gelmiş ve orada vefât etmiştir. Bundan evvel de söylediğimiz gibi bu üç peygamberden başka Kur'anda isimleri zikredilmiyen bir takım Arap peygamberinden daha bahsedilir. (Mahmud Es'ad Efendi)nin "Târîh-i dîn-i İslâm"ında bu mesele de şöyle îzâh edilmektedir (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 476 - 477)

Kur'ân-ı-Kerîm'de mezkûr olmayan Enbiyây-ı arab.

—Sâhib-i Kaamûs, kavm-i araba meb'ûs enbiyâdan ikisini zikretmektedir: Biri Hâlid ibni Sinân ül-Absî) Hazretleridir. (Muhyiddîn-i Arabî) Hazretleri "Fusûs"unda bu zâtın kerîmesi Resûl-i-Ekrem'in nezdine geldiğini ve: -Ey kavmi kendisini zâyi' eden Peygamberin kızı, hoş geldin: iltifâtına mazhar olduğunu beyân ediyor. Gerçi bir Hadis'e nazaran Hazret-i İsâ ile Resûl-i-Ekrem beyninde zamân-ı Fetret olup hiç bir peygamber ba'solunmamış olmak lâzımgelirse de, Hazret-i Hâlid'in nübüvveti zuhur bulmadığını (yâni peygamberliğini teblîğ etmemiş veyâ edememiş olduğunu) başkaca ityân eyliyor. Digeri (Hanzala ibni Safvân-ı Himyerî) Hazretleridir ki Semûd'un bakıyyesi olup "Eshâb-ı Ress" denilen kavme ba'solunmuştur. (Ress) mârûf bir kuyudur ki Semûd kavminin bakıyyesi onu istî'mâl ederlerdi. Kendilerine meb'ûs olan peygamberi onun içine ilkaa ederek ağzını taşla örmüşlerdir. (Sûre-i Kaaf)ın on ikinci Âyet - Kerîmesinde bu kavme işâret vardır. Kütüb-i Tefsîr'de iki arap peygamberinin ismine daha tesâdüf edilmektedir ki: biri (Şuayb ibni Zî-Mehrem), digeri (Mûsâ ibni Mîşâ)dır. (Sûre-i Enbiyâ)da:

— Zulm-ü-teaddî eden nice memâlik ahâlisini

mahv-u-ifnâ ettik ve anların makaamına başka nesilden başka kavimler halk ve ikaame eyledik. meâlindeki Âyet-i-Kerîmenin tefsîrinde (İbni-Abbâs)dan naklen Müfessirîn-i-İzâm Hazerâtının beyânına göre (Şuayb ibni Zî-Mehrem) Hazretleri yemen'de kâin (Huzûr) beldesi ahâlîsine, (Mîşâ İbni Mîşâ) Hazretleri dahî bilâd-ı Yemen'den (Sehûl) ahâlîsine ba'sedilmiştir".

Bu fıkrada bahsedilen dört peygamberden yalnız birinin nübüvveti Hadîs'e ve dîgerlerinin peygamberliği de an'aneye istinâd etmektedir. Kur'anda isimleri zikredilen üç Arap peygamberi gibi bunların da nübüvvet dâireleri mevzîdir: Yâni Hicaz mıntakasına, biri şimâldeki Semûd tâifesinin bakıyyesine ve diğer ikisi de Yemenin muhtelif yerlerine hitâb etmiştir.

Eski Arap peygamberleri mevzûunda bâzı müsteşrıklerin her halde hıristiyanlık hislerine kapılarak ortaya attıkları çok mühim bir mesele vardır. Bu meseleyi izâh ve tavzîh için şimdi burada bir iki Âyeti gözden geçirdikten sonra, bunları diğer bir kaç Âyetle karşılaştırmak mecbûriyyetindeyiz. (Secde) Sûresinin birinci ve ikinci Âyetlerinin meâli şöyle ifâde edilebilir:

" 1 — Hiç şüphe yoktu ki Kitâb (= Kur'ân-ı-Kerîm) âlemlerin Rabbi tarafından tenzîl (= Tebliğ) edilmiştir;

2 — Yoksa onu kendini (Hazret-i Peygamber) tertîb etti mi diyorlar? Halbuki o senin Rabbinin tenzîl ettiği hakîkattir ve senden evvel kendisine âkıbetini bildirip yıldıracak hiç bir münzir (Peygamber) gönderilmemiş olan bir kavmi inzâr edesin diye tenzîl edilmiştir: Belki doğru yolu kabûl ederler".

(Sebe') Sûresinin 44 üncü Âyetinde de Hazret-i Peygambere müşriklerden şöyle bahsedilmektedir:

"Biz onlara ders alacakları hiç bir kitâb vermedik ve onlara senden evvel kendilerini azâb ile tehdîd edecek bir peygamber göndermedik"

(Yâsîn) Sûresinin 2 - 5 inci Âyetleri şöyledir:

Kur'ân-ı-Hakîm'e yemîn ederim, hiç şüphesiz ki sen doğru bir yolda gönderilmiş peygamberlerdensin ve Kur'an mutlak bir kudret ve merhamet sâhibi olan Allâhın, ataları azâb ile tehdîd edilmemiş olduğu için gaflet içinde kalmış bir kavmi (Âhiretle) tehdîd etmen için tenzîl edilmiştir".

(Kasas) Sûresinin 46 ncı Âyetinde de Hazret-i Peygambere şöyle hitâb edîlmektedir,

"Biz (Mûsâ'ya) nidâ ettiğimiz zaman sen Tûr tarâfında değildin; fakat sen, Rabbin tarafından bir rahmet olarak, senden evvel kendisine hiç bir nezîr peygamber gönderilmemiş olan bir kavmi Âhiretle yıldırasın diye gönderildin: Belki onlar âkıbetlerini düşünürler".

Dört Sûreden meâlen naklettiğimiz bu Âyetlerin hepsinde Arap kavmine Hazret-i Muhammed'den evvel hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğu mükerreren ve te'yîden tebliğ olunmaktadır. Bu vaziyete göre Hazret-i Muhammed arap ırkına hitâb eden ilk böyük peygamber demektir. Bunun böyle olduğu Kur'ân-ı-Kerîm ile sâbittir, Fakaa, buna mukaabil, (Mü'min) Sûresinin yukarda bahsettiğimiz 78 inci Âyetinin birinci fıkrası şöyledir (İsmâil Ferruh efendi, "Tefsîr-i Mevâkib" 1286 İstanbul tab'ı, C. 2, S, 303):

"Biz senden mukaddem Resûller gönderdik; Anlardan bâzısının kıssalarını sana haber verdik ve bâzısının haber vermedik...".

Bu Âyette kıssalarından bahsedilmiş olduğu tebliğ olunan peygamberler (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) ismindekilerdir ve bunların her üçü de Arap kavminin muhtelif memleketlerde sâkin birer zümresine ba'solunmuştur. Kur'anda bu eski Arap peygamberlerinin isimleri tasrîh edilmek sûretiyle her birinin menâkıbı ayrı ayrı nakledilmektedir. Meselâ (A'râf) Sûresinin 63 üncü Âyetiyle onu tâkip eden Âyetlerde ilk arap peygamberi olan (Hûd)un risâlet vazîfesi hakkında îzâhât verildikten başka, doğrudan doğruya kendisine âid olan (Hud) Sûresinde de bu peygamberin menâkıbı meâlen şöyle anlatılır:

"Biz (Âd) kavmine (1) neseb i'tibâriyle kardeşleri olan (Hûd)u gönderdik; o, onlara dedi ki:

— Ey kavmim! Allâhu-Teâlâ'ya ibâdet ediniz; sizin ondan başka ilâhınız yoktur. Siz Cenâb-ı Hakk'a şerîk koştuğunuzdan dolayı müfterîsiniz! Ey kavmim, ben risâletimi tebliğ ettiğimden dolayı sizden mükâfât istemem: Benim mükâfâtım, yalnız beni halk edene âittir. Siz hiç aklınızı başınızı toplamıyacakmısınız? Ey kavmim! Rabbinizden mağfiret isteyiniz ve ondan başkasına ibâdetten vaz-geçiniz ki size muhtâç olduğunuz zaman bol yağmur göndersin ve kuvvetinize kuvvet zammetsin. Cürmünüzde ısrâr ile îmandan yüz çevirmeyin!

Ona dediler ki:

— Ey Hûd ! Sen bize dâvânı isbât edecek hiç bir delil getirmedin. Biz de senin sözünle kendi ilâhlarımızı terkedemeyiz. Bizler sana inanmıyoruz! Biz sana yalnız şunu deriz bizim ma'budlarımızdan bâzıları seni fenâ halde çarpmışlar!

Hûd onlara dedi ki :

— Allâhı işhâd ederim, siz de şâhid olunuz ki ben sizin Cenâb-ı Hakk'a şerî kkoştuğunuz şeylerden müberrâyım. Bana karşı elinizden ne gelirse hepsini yapın, hiç bana mühlet vermeyin! Ben sizin de, benim de Rabbimiz olan Allâha tevekkül ediyorum. Şu yer-yüzünde ne kadar mahlûk varsa hepsini perçeminden tutan O'dur. Benim Rabbim doğru yoldadır. Eğer siz îmandan yüz çevirecek olursanız, siz bilirsiniz: Ben tebliğe me'mûr olduğum şeyleri size tebliğ ettim. Rabbim sizin yerinize başka bir kavmi ikaame edecek ve siz ona hiç bir zarar veremiyeceksiniz. Hiç şüphesiz ki Allah her şeye vâkıftır. Emrimiz lâhık olunna, mücerred rahmetimizden dolayı Hûd ile yanındaki mü'minleri biz halâs ettik; onları müdhiş bir azâptan kurtardık. İşte bu Âd kavmi Rabbinin âyetlerini inkâr etti, peygamberlerine karşı geldi ve her cebbâr âsînin sözüne uydu. Onlar hem bu dünyâda, hem Rûz-i-Mahşer'de lânete uğradılar. Bilin ki Âd kavmi kâfirdir. Hûd'un kavmi olan Âd, Allâhın rahmetinden işte böyle mahrum kalmıştır!".

(Sâlih-Peygamber)in menâkıbından da (A'râf) ve (Hûd) sûrelerinde bahsedilir. (A'râf) Sûresinin 73 üncü Âyetinden bu Arap peygamberinin menkabesi şöyle îzâh olunmaktadır;

' Biz (Semûd) kavmine neseb i'tibâriyle kardeşleri olan Sâlih'i ba'settik; O, onlara dedi ki:

— Ey kavmim ! Allâha ibâdet edin ! Sizin ondan başka ilâhınız yoktur. Rabbinizden size bir bürhan geldi. İşte Allâhın şu dişi devesi sizin için bir alâmettir. Onu bırakın da Allâhın yarattığı yer-yüzünde otlasın! Sakın ona bir fenâlık etmeyin, sonra müdhiş bir azâba uğrarsınız ! Unutmayın ki Cenâb-ı Hak (Âd) kavminden sonra sizi onlara halef kıldı, sizi yer-yüzüne yerleştirdi; ovalarında köşkler kuruyor; dağlarında evler yontuyorsunuz Allâhın şu ni'metlerini hatırlayın da yer-yüzünde fesâd neşretmeyin ! Onun kavminden azametlerine kapılmış olan olan gürûh, hor gördükleri mü'min kimselere:

— Sizler, (Sâlih)in Rabbi tarafından ba'solunmuş bir peygamber olduğunu biliyormusunuz? dediler. Onlar da:

— Biz onun tebliğ ettiği ahkâma îmân etmekteyiz: diye cevap verdiler. Azamet taslıyanlar da:

— Biz sizin îmân ettiğiniz şeyleri inkâr ederiz! diyerek deveyi öldürdüler, Âllâhın emrine ısyân ettiler ve:

— Ey Sâlih! Eğer sen Hak peygamberlerindensen bize haber verdiğin azâbı başımıza getir! dediler

İşte bunun üzerine öyle bir sarsıntıya uğradılar ki ertesi sabah hepsi yurtlarında yerlere serilmiş kimseler hâline geldi. Sâlih de onlardan yüz çevirdi ve:

— Ey kavmim! Ben yemîn ederim ki size Rabbimin risâletini tebliğ ettim; sizlere nasîhatlerde bulundum: Fakat sizler nasîhat edenleri sevmediniz ! dedi".

Gene (A'râf) Sûresinin 85 inci Âyetinden i'tibâren Şuayb-Peygamber'in menkabesi de meâlen şöyle nakledilebilir:

" Biz Medyen ehline de neseb i'tibâriyle kardeşleri olan (Şuayb)i gönderdik O, onlara dedi ki:

— Ey milletim! Allâha ibâdet ediniz! Sizin ondan başka ilâhınız yoktur. Rabbinizden size bir bürhan gelmiştir: Kilenizi ve terâzinizi tam tutun. İnsanların hakkını eksik vermeyin. Yer-yüzü ıslâh edildikten sonra siz onu ifsâd etmeyin. Eğer benim sözümü tasdîk ederseniz, sizin hakkınızda hayırlı olur. Hak yolunu kesip de îmân edenleri tehdîd ederek doğru yoldan ayırmayınız ve eğri yola gitmelerini istemeyiniz. Düşünün ki siz vaktiyle azdınız, Cenâb-ı Hak sizi çoğalttı. Bakın, fâsitlerin âkibeti ne olmuştur! Eğer içinizden bir kısmı benim risâletime inanıp diğer bir kısmınız îmân etmemişse, Cenâb-ı-Hak aramızda hükmünü verinceye kadar sabredin. Allah hâkimlerin en hayırlısıdır. (Şuayb)ın kavminden azametlerine kapılmış olan gürûh dedi ki:

— Ey Şuayb! Biz ya seni ve seninle berâber îmân edenleri memleketimizden çıkaracağız, yâhut siz de bizim dînimize döneceksiniz! (Şuayb) dedi ki

— Nasıl olur, biz sizin dîninizden ikrah ederken nasıl ona döneriz? Cenâb-ı Hak bizi sizin dîninizden halâs ettikten sonra gene ona dönecek olursak, Cenâb-ı Hakk'a karşı yalan söyleyip iftirâ etmiş oluruz! Allâhın iradesi olmadıkça bizim için sizin dîninize dönmek imkân ve ihtimâli yoktur. Cenâb-ı Hakk'ın ilmi her şeyi ihâta etmiştir. Biz yalnız Allâha tevekkül ediyoruz. Yâ-Rabbî, bizimle kavmimiz arasında hak ne ise Sen ona hükmet, çünki Sen hâkimlerin en hayırlısısın !

Kavminin kâfir olanları dediler ki :

— Eğer siz Şuayb'e ittibâ' edecek olursanız, muhakkak ki husrân içinde kalırsınız! İşte bunun üzerine müdhiş bir zelzeleye tutuldular ve oldukları yerde helâke uğramış kimseler hâline geldiler.

(Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) Peygamberlerin Kur'ân-ı-Kerîm'den meâlen iktibâs ettiğimiz bu menkabeleri, İslâmiyyetten evvel Arap kavmine isimleri tasrîh edilmek sûretiyle üç peygamber gönderilmiş olduğunu göstermektedir: Halbuki (Secde), (Sebe'), (Yâsin) ve (Kasas) Sûrelerinden yukarda gene meâlen iktibâs etmiş olduğumuz Ayetlerde Hazret-i Muhammed'den evvel Arap kavmine hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğu bütün sarâhatiyle mükerreren tavzîh ve tasrîh edilmiştir! İslâmiyyetten evvel üç Arap Peygamberi gönderilmiş olduğundan bahseden Âyetlerle hiç bir Arap peygamberi gönderilmemiş olduğundan bahseden müteaddid Âyetler nasıl te'lîf edilebilir? İslâmiyyet bakımından bu meselenin fevkalâde bir ehemmiyyeti vardır ve bilhassa İslâm dâiresi hâricine karşı bunun her halde ilmî bir şekilde îzâhı zarûridir. Câhiliyyet târîhinin Enbiyâ sâhaları i'tibariyle de bu mesele fevkalâde bir ehemmiyyeti hâizdir. Hıristiyanlık hislerine kapılmış olan bâzı Avrupa müellifleriyle müsteşrıklerinin Kur'ân-ı-Kerîm'de bu bakımdan bir te-

(1) Cenûbî-Arabistan'ın Hadramût ve Yemen taraflarına yayılmış olan ve "Arab-ı âribe" denilen hakîkî ve sâf Arap kütlesi. İ.H D.

nâkuz olduğunu ve ayni bir meselede hem müsbet, hem menfî ifâdeler bulunduğunu iddiâ edip bir takım mugaalâtalara kalkışmaları işte bundandır. Hakîkatte ise, yukarda gözden geçirdiğimiz Âyetler arasında hiç bir tenâkuz mevcut değildir ve hattâ üç Peygamber gönderilmiş olduğundan bahseden Âyetlerle hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğundan bahseden Âyetler birbirini tamâmiyle te'yîd etmektedir. Bu meseleyi anlamak için, her şeyden evvel bir kere (Hûd) (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin bütün Arap kavmine değil, o kavmin ancak birer zümresine ba'sedilmiş oldukları halde, Hazret'i Muhammed'in hem tekmil Arap kavmine, hem bütün beşerriyyete son Peygamber olarak gönderilmiş olduğunu düşünmek kâfîdir, Meseleyi tavzîh edecek noktalardan biri de Nübüvvet ve Risâlet mertebeleriyle derecelerinin tesbîtinde gösterilebilir. Bu meselede dikkat edilecek ilk nokta, "Nebî" ile "Resûl" ve netîce i'tibâriyle (Nübüvvet)le (Risâlet) arasında mühim bir fark olmasıdır. "Nebî", Nübüvvete mazhar olmuş, yanî kendisine Allâhtan vahy gelmiş olan zâtin sıfatıdır. Böyle bir zât, umûmî mânâsiyle peygamberdir, fakat "Resûl" değildir: Yâni hiç bir millete Allah tarafından teblîgaata me'mûr edilmemiş, kendisine öyle bir Risâlet vazîfesi verilmemiştir. İşte bundan dolayı (Nebî) demek, hiç bir ictimâî vazîfesi olmayan ve yalnız şahsen Ulûhiyyetle ittisâl hâlinde bulunan bir zât demektir.

Buna mukaabil, (Resûl) Demek, Allah tarafından "Risâlet" vazîfesiyle her hangi bir kavme gönderilmiş ve kendisine bir irşâd vazîfesi verilmiş olan peygamber demektir. Bu vaziyete göre her Nebî Resûl değildir, fakat her Resûl hem "Nebî", hem "Resûl"dür, yâni Nübüvvetine Risâlet de ilâve edilmiş demektir. Tıpkı bunun gibi, Resûller de iki zümreye ayrılır. Bir kısmı ve hattâ ekseriyyeti yalnız bir şehir, yâhut bir câmia veyâhut bir millet veyâ kavme ba'sedilmiş olmak i'tibariyle Risâlet vazîfeleri mahduttur, yâni bütün insanlığa şâmil beşerî ve âlemşümûl bir vazîfe değildir; yalnız bir cem'iyyetle alâkadâr mevzîî bir vazîfedir. Fakat buna mukaabil hem mensûb olduğu kavme, hem bütün beşeriyyete hitâb edip Allâhın teblîgaatını bildirmek vazîfesini hâiz böyük bir Risâlet mertebesi de vardır: İslâmın ulu Peygamberi işte o en böyük Resûldür ve hem Arabistan yarım-adasındaki muhtelif Arap câmialarının hepsine, yâni bütün Arap ırkına, hem bütün insanlığa ba'solunmuştur.

Şimdi bu vaziyete göre, Kur'ân-ı-Kerîm'de mevcût olduğu bir takım mugaalatalara istinâden ileri sürülen tenâkuz iftirâsının akla sığmaz mâhiyyeti kolayca meydana çıkarılabilir. Bunun için yalnız şu iki noktanın muârızlar tarafından delîl ittihâz edilen Kur'ân-ı-Kerim'e istinâden tesbîti kâfîdir: Kur'ânın muhtelif Sûrelerinde (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberler Arap kavminin yalnız birer câmiasına ba'sedilmiş mevzîî vazîfeli birer Resûl olarak tavsîf ve târîf edilmiş olduğu halde, Hazret-i Muhammed'in bütün beşeriyyete ba'solunmuş âlemşümûl bir Resûl olduğu muhtelif Sûrelerin muhtelif Âyetleriyle bütün insanlığa teblîğ eeilmiştir. Arap kavmi Câhiliyyet devrinde hiç bir zaman tek bir idâre altında birleşmemiş, bundan evvel eski Arap devletlerinden bahsederken de söylediğimiz gibi Arabistan'ın şimâ' linde, cenûbunda ve merkezinde muhtelif Arap devletleri teşekkül etmiştir. Cezîret-ül-Arab'ın bugünkü hâlini andıran o vaziyet, ayni bir ırkın coğrâfî sebeplerle muhtelif milletlere ayrılması gibi bir şeydir; bu milletlerin birbirinden ayrı isimleri bile vardır. Meselâ

1— "Arab-ı Âribe" denilen (Âd) kavmi Cenûbî-Arabistan'ın Hadramût ve Yemen havâlîsine yerleşmiş olduğu için, bu kavme (Hûd-Peygamber) ba'solunmuştur;

2— Şimâlde ise gene Arap ırkının "Semûd" kavmi vardır: Eski merkezinin harâbelerine bu gün "Vâdî-Mûsâ" denilen (Hıcr = Pétra) hâvâlîsinde bulunan bu kavme de Sâlih-Peygamber) mevzîî bir Risâlet vazîfesiyle gönderilmiştir.

3— Arabistan'ın şimâligarbîsinde, Filistin'le Hicaz ve Akabe-körfezi arasında bulunan ve (Medyen =Madian) yâhut (Eyke) ehli denilen Arap tâifesine de (Şuayb-Peygamber) gene mevzîî bir Risâletle gönderilmiştir. Bir de Hazret-i İbrâhîm ve oğlu İsmâîl meselesi vardır ki aşağıda ondan da ayrıca bahsedilecektir. Bunlardan Hazret-i İbrâhîm'in Risâleti İslâm menbalarında Bâbil'e münhâsır gösterilir: Bu günkü Sümeroloji sâhasında da İbrâhîm peygamber'in Sümer'de hafriyyâtı yapılmış olan Ur şehrine mensûb olduğu tesbît edilmiştir. Oğlu İsmâîl ile Hicaz'a gelmiş olan Hazret-i İbrâhîm Kâ'be bânîsi olmakla berâber Risâlet vazîfesi Hicaz'a şâmil değildir: Zâten o sırada Mekke şehri bile henüz kurulmamıştır, Hazret-i İsmâîl de Arab-ı-Tâbia'nın ceddi sayılmakla berâber,

Risâlet dâiresi Hicaz'dan çok uzaktır. Meselâ (İbni-ül-Verdî)nin "Tetimmet-ül-Muhtasar fi Ahbâr-il-beşer" ismindeki Arapça eserinin 1285 Mısır tab'ının birinci sâhifesinde İslâm menbalarındaki umûmî rivâyete istinâden:

"Allâh İsmâîl'i Yemen kabileleriyle Amâlika'ya ba'setti" denilmektedir; fakat o sırada "Amâlika" neredadir? (Cevdet Paşa)nın "Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ" ismindeki meşhûr eserinin birinci cildinin 133! İstanbul tab'ının 9 uncu sahîfesinde de şu tavzîhe tesâdüf edilir:

"İsmâîl Aleyhi-s-Selâm, Yemen kabâiline ve Amâlika'ya meb'ûs oldu ki o vakit Amâlika kabîleleri, Cezîret-ül-Arab'ın Şâm (= Sûriye) cihetinde sâkin idiler". Bütün bunlara mukaabil, Hazret-i Muhammed'in mensûb olduğu Hicaz mıntakasına hiç bir peygamber gönderilmemiştir: İşte bundan dolayı Kur'anda İslâm Peygamberinin kavmine kendisinden evvel hiç bir peygamber gönderilmemiş ve ona mukaabil şimâlî ve cenûbî Arabistan'ın muhtelif sâhalarındaki Arap câmialarına muhtelif peygamberler gönderilmiş olduğundan bahsedilmesi târihî bir hakîkatin olduğu gibi ifâdesi demektir. Bu vaziyyette hiç bir tenâkuz yoktur ve öyle bir iddiâda bulunabilmek için, her halde İslâmiyyete karşı bir sû'-i-niyyetle mugaalataya kalkışmış olmak lâzımdır. Bu meselede dikkat edilecek çok mühim bir nokta daha vardır: Kur'ân-ı-Kerîm'de Hazreti Muhammed'den evvel kendisine hiç bir Peygamber gönderilmemiş olduğundan bahsedilen "Kavm"den maksat yalnız Hicaz halkı değil, Cezîret-ül-Arab'ın dâhilinde ve haîcinde yaşayan bütün Arap ırkı da olabilir ve olması pek tabiîdir. Bu takdirde de Kur'ânın o ırka evvelce hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğundan bahsetmesi, gene târihi bir hakîkatin ifâdesi demektir: Çünki Hûd, Sâlih ve Şuayb peygamberlerin hiç biri bütün Cezîret-ül-Arab'a ve tekmil Arap ırkına ba'solunmamış, yukarda gördüğümüz gibi bunların her biri şimâl ile cenûbun muayyen mıntakalarındaki Arap cemâatlerinden birine mevzîî birer Risâlet vazîfesiyle gönderilmiştir. Fakat, onlara mukaabil, İslâm Peygamberinin Risâleti umûmîdir: Hem tekmil Arap ırkına, hem bütün insanlığa şâmildir.

Bu hakîkatin en sarîh delillerinden biri, Hicretten evvelki Mekkî devirde, yâni İslâmiyyetin daha ilk yıllarında Kur'ânın 34 üncü Sûresi olan (Sûre-ı Sebe')in meâlen tercemesini naklettiğimiz işte şu 28 inci Âyet-i-Kerîmesidir; Hazret-i Peygambere hitâb eden bu Âyette, Allah ona şöyle söyiemektedir:

— Biz seni ancak bütün insanlara (Cennet hakkında) müjdeci ve (Cehennem azâbı husûsunda) haberci olarak gönderdik: Lâkin insanların ekserîsi (bunun böyle olduğunu) bilmez!

Bu Âyetteki "Bütün insanlara" sarâhati karşısında İslâm Peygamberinin hem tekmil Arap ırkına, hem bütün beşeriyyete şâmil olan âlemşümûl Risâleti (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin mevzîî ve mahallî Nübüvvet dâireleriyle nasıl mukaayese edilebilir? Yukarda da söylediğimiz gibi, bu meâlde bir çok Âyetler daha vardır; meselâ (Sûre-i Enbiyâ)nın şu 107 nci Âyetinde de Cenâb-ı Hak, Hazret-i Peygambere şöyle hitâb etmektedir:

— Biz seni ancak âlemlere (= bütün beşeriyyete) rahmet olarak gönderdik!

İşte bu gibi Âyetlerle sâbittir ki, İslâm Peygamberlerinin Risâlet vazîfesi hem bütün Arabistan'a ve Arap ırkına, hem bütün insanlığa şâmildir ve kendisinden evvel öyle bir peygamber gönderilmemiştir. Bu vaziyette nasıl olur da (Hûd) (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin Arabistan'a bile şâmil olmayıp yalnız birer Arap cemâatine münhasır olan mevzîî Risâletleri Hazret-i Muhammed'in âlemşümûl Peygamberliği ile mukaayese edilip Kur'anda tenâkuz bulunduğundan bahsedilir?... Bu Garb mugaalatası yalnız yukarda bahsettiğimiz üç peygamber meselesine hasredilmemiş, Ka'benin bânîsi ve "Arab-ı-Müsta'ribe"nin bir kolu olan "Arab-ı Tâbia"nın ceddi Hazret-i İbrâhîm ile oğlu İsmâîl'e de teşmîl edilmiştir. Fakat mugaalatanın bu derecesine Garp ilminde bile i'tirâz edilmekte ve meselâ (Youakim Moubarac)ın Paris'teki „Centre National de la Recherche Scientifique" tarafından neşrolunan "Abraham dans le Coran" ismindeki eserinin üçüncü faslının ikinci fıkrasında bu mesele şöyle îzâh olunmaktadır (1958 Paris tab'ı, S. 60 - 62):

"Kur'ânın Mekkî kısmındaki şu ifâde hiç bir tereddüde imkân bırakmamaktadır:

— (Hazret-i Muhammed'den evvel) Araplara hiç bir "Nezîr" gönderilmemiştir.

32 nci sûrenin 2 nci, 34 üncü sûrenin 43 ncü, 36 ncı Sûrenin 5 inci, 28 inci Sûrenin 46 ıncı ve 43 üncü Sûrenin 20 nci Âyetleri bu meâldedir. Halbuki bu ifâde, Kur'ânın ister daha Mekke'de ve isterse yalnız Medîne'de teblîğ edilmiş olsun her halde (İbrâhîm) ile Araplar arasında tesbît etmiş olduğu münâsebetle bir tenâkuz teşkîl eder gibi görünmektedir. Biz şimdi burada Kur'ânın (İbrâhîm)e atfettiği hakîkî rolle işte bu "Nezîr"

yâhut "Beşîr" mefhûmu arasında bir mukaayese yapmak sûretiyle o sâbirî tenâkuzu ortadan kaldırmaya çalışacağız. Kur'andaki Nübüvvet esaslarına göre "Nezîr" yâhut "Münzir" Allah tarafından kendi kavmi içinden seçilmiştir ve vazîfesi de o kavme kendi diliyle kitâp ederek Allâhın muhakkak olan azâbını tebliğ etmektir. Hattâ bu tebliğ vazîfesi Resûlün en yakınlarına bile şâmildir ve her halde kendi dillerinde olacaktır. Fazla olarak, bu tebliğat yazıyla da tesbît edilmek sûretiyle o kavmin ve müstakbel nesillerinin elinde kalacak ve işte bu sûretle Risâlet vazîfesinin tek bir Allâha îman şeklindeki müsbet esâsını ihtivâ edecektir. Bu yazı, yâni kitâb, münkirlerin başları üstünde müsâmâdiyen durup kalacak olan Rûz-i-Cezâ hâtırasını da idâme edecektir ve bu tehdid esâsı Risâlet vazîfesinin her zamâna şâmil başlıca umdesi olarak kalacaktır. Her halde şurası muhakkakdır ki (İbrâhîm) böyle bir "Nezîr" olmamıştır ve hiç bir zaman olmayacaktır. Her şeyden evvel bir kere (İbrâhîm) Lût kavmine nisbetle bile öyle telâkki edilmemektedir. Nihâyet kendi babasına yalnız kendi kavmine karşı öyle telâkki edilse bile, o telâkkînin de doğru olmayacağını gösteren bir takım deliller vardır. (İbrâhîm) münhasıran ve ve şâdece bir Vahdâniyyet nâşiridir ve muhâtaplarını tehdid eden hiç bir cezâ mevzû'-i-bahs değildir. Hattâ Hazret-i İbrâhîm diğer peygamberlere nisbetle son derece garîb olan şu neticeye vâkıfdır: Kavmini cezasız bırakıp başka bir memlekete hicret mecbûriyyetindedir. İşte bundan dolayı hiç bir sûretle ve hattâ kendi kavmine karşı bile İbrâhîm'e "Nezîr" ünvânı verilemez.

Zâten İbrâhîm Kur'anda (Lût, Nûh, İsâ vesâire gibi) "Nezîr" yâhut "Resûl" sıfatlarıyla kat'iyyen anılmamış, yalnız "Siddîk" ve "Nebî" diye yâd edilmiştir. Fazla olarak ileri sürülen i'tirâza karşı daha bâsit bir cevap vermek de kabildir: Bu cevap şöyle bir sual şeklinde ifâde edilebilir:

—Hazret-i İbrâhîm Arapların ceddi olunca, nasıl olur da onlara karşı "Nezîr" vaziyetinde bulunabilir? Fakat böyle mesele değil (İbrâhîm)i Arapların ceddi saymak gibi tesbîti güç bir nokta-i-nazarla karşılaştırmış olur. Bundan sonraki iki fasılda bu meseleyi doğrudan doğruya ele alıp tetkik edeceğiz. Şimdilik yalnız şu noktayı tavzîh etmekle iktifâ ediyoruz: Kur'ân (İbrâhîm)i Arapların "Nezîr"i telakkî etmekten o kadar uzaktır ki, onun Allahtan bu kavm için öyle bir Resûl istediğini beyân etmiye bile lüzum görmüştür: 2 nci Sûrenin meâlen nakledilen şu 129 uncu Âyeti işte öyledir:

"—Yâ-Rabbî, Sen onlara kendi içlerinden bir Resûl gönder de o Resûl onlara senin Âyetlerini tebliğ etsin ve Kitâb ile hikmeti öğretip onları temizlesin! Hiç şüphesiz ki Sen her Şeye Kâdir ve mutlak bir hikmet sâhibisin! Her Halde Hazret-i İbrâhîm'in bu duâsında mevzû'-i-bahs olan Hazret-i Muhammed'in tebliğâtıdır. Fakat Hazret-i İbrâhîm'i hariç bırakan bir terîfe bu îzâhâtın tevâfuk ettiğine pek çabuk hükmetmemelidir. Bu hususta da Hazret-i Muhammed'in hem mevzû'-i-bahs olduğuna, hem bütün bütün başka bir şey olabileceğine hükmedilebilir. Fazla olarak, biz öyle zannediyoruz ki bir takım iğneli sözlerle Kur'anda gâyâ "Münâfıklar" bulunduğundan bahsetmek, tenkitçi ikte ifrat derecesine varmaktan başka bir şey değildir.....".

Câhiliyyet devri hakkında burada kadar bahsedilen başlıca menbâlarına istinâden vardığımız îzâhâtın başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1—Arapçanın "Cehl" kökünden gelen "Câhiliyyet" kelimesinin ifâde ettiği târîhî mefhûm hakkından "Cehâlet" mânâsıyla hiç bir alâkası yokdur. Bu kelime, Arap yarım-adasında İslâmiyetin evvel hükümsüren gâyet anarşiye olmuş bir tâbirdir, işte bundan dolayı "Câhiliyyet"i Arabistan'ın kültür ve medeniyetten mahrûmiyyeti şeklinde tefsire kalkışmak en kaba cehâletten başka bir şey değildir;

2—"Câhiliyyet" devrinde Arabistan'a Mîlâddan çok evvelki devirlerde hazret-i İbrâhîm'in Sümer'den intikal etmiş olması lâzımgelen ve mensuplarına (Hanîf) denilen Vahdâniyyet akîdesinden başka, hâriçten hûlul etmiş diğer büyük dinle Arapların bir çok şeylere ayrılan müşrik-müstakîm Câhiliyyet-ül-Arab halkını müştemil bir dinî tefrika ve buhranla mânevî perîşanlık içinde yaşatmıştır; İslâmiyyetten evvel millî birliğin teşekkül edememesinde en mühim âmil işte bu mânevî ve dâimî perîşanlıktır;

3— Câhiliyyet devrinde Kâ'beden başka yüz kadar mâbed vardır: Bütün bunlar birer Bütçede = Putâne vaziyetindedir; Kâ'be bunların en mühimidir;

4— Bütün Arap kabilelerinin ayrı putları vardır: bunların mecmûu yüzleri bulur, yalnız Kâ'bede 360 put bulunduğu rivâyet edilir;

5- Câhiliyyet putlarının en mühimmi (Hübal)dir; ondan sonra gelen diğer mühim putlar da (Uzzâ) (Lât), (Nâile)(Menât), (İsâf), (Zü-l-Kefeyn), (Zü-ş-Şerâ) ve (Zü-l-Hâsa)i mündekilerdi; bunlarda (İsâf) ile (Nâile)nin Kâ'bede zinâ ettikleri için taş kesilmiş birer delikanlı ile bir genç-kız olduğundan ve sonraları bunların da takdîs edilip putlaştırılmış olduklarından bahsedilir,

6—Vahdâniyyet esâsına istinâd eden "Hanîflik"ten başka Arabistan'a hâriçten hûlul etmiş olan ve mecmûu altıyı bulan büyük dinler Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecûsîlik = Zerdüştî (ve

bilhassa Nev-Zerdüştî), Mânî mezhebi, Brahmanizm ve Sâbiî dinleridir; bu sûretle Arabistan dinî sâhada Hindistan, İran, Irak, Bizans, Habeşistan ve Sûriye ile Filistin'in te'sîri altında kalmış demektir;

7—Bilhassa Milâdın altıncı asrında, yâni İslâmiyyetin zuhûruna takaddüm eden yıllarda bu dînî tefrikadan doğan mânevî perîşanlık Câhiliyyet Arapları arasında bir nevi intibâha yol açmış hiç bir kerâmet gösteremiyen putlara karşı isyan, istihfaf ve hattâ tahkir tezâhürleri tesbît edilmiştir;

8— Bu mânevî intibâh bir din birliğinin aranmasına ve bu vaziyete nihayet verecek bir peygamber temennî edilmesine sebeb olmuştur: Bu temennîde Kitab-ı-Mukaddes'in öyle bir Peygamberden bahsetmiş olması başlıca âmil sayılır;

9— Bununla berâber, isimlerinden başka izleri kalmamış bir takım eski Arap peygamberlerinin hâtıraları da yeni bir peygamber temennîsinde âmil olmuş bulunmak ihtimâli de yok değildir;

10—Eski Arap peygamberleri iki zümreye ayrılır: bir kısmının isimleriyle menkabeleri Kur'anda zikredilmiş ve bir kısmı da zikredilmemiştir;

11—İsimleri Kur'anda zikrolunan üç peygamberin en eskisi (Hûd), ikincisi (Sâlih) ve üçüncüsü de (Şuayb)dir;

12—Bu peygamberlerden birinin Risâlet sâhası Arabistan'ın cenûbunda ve diğer ikisinin sâhaları da şimâlinde ve şimâligarbîsindedir;

13—Bu üç Risâlet sâhsında oturan cemâatler Arap ırkına mensûb olmakla berâber, coğrâfî sebeplerden dolayı birbirinden ayrı birer millet hâlindedir ve şîveleri arasında da farklar vardır; bu vaziyette ihtilâtın da ayrı bir âmil olması lâzımgelir;

14—Cenupta bulunan Hûd-peygamber'in Risâlet sâhası, Yemen ve Hadramût taraflarına yayılmış olan Arab-ı-Âribe'den (Âd) kavminin oturduğu "Ahkaaf" havâlîsidir; Salih-Peygamber'in şimâldeki Risâlet sâhası Sûriye ile Hicaz arasında Semûd kavminin oturduğu (Hıcr = Pétra) ve Şuayb-Peygamberin şimâligarbîdeki Risâlet sâhası da Filistin - Hicaz - Akabe körfezi arasındaki Medyen = Madian mıntakasıdır: Bu son sâhaya "Eyke" ismi de verilir;

15— Bu üç peygamberden hiç bir kitap kalmamıştır;

16—Kur'anda isimleri zikrolunmayan peygamberlerin de ayrı ayrı Risâlet sâhaları vardır; bunların hüviyyetleri yalnız an'aneye istinâd etmektedir. İçlerinden (Hâlid ibni Sinân ül-Absî)nin Risâletini tebliğe muvaffak olamadığından bahsedilir: Bu vaziyyete göre Resûl değil, Nebî demektir. Diğerleri de (Hanzala ibni Safvân), (Şuayb ibni zî-Mehrem) ve (Mûsâ ibni Mîşâ)dir;

17—Bunlardan (Hanzala)nın Risâlet dâiresi şimâldeki "Hıcr = Petra" havâlisindedir ve Semûd kavminin bakıyyesi olarak kalmış olan "Eshab-ı Ress" tâifesine ba'solunmuştur; diğer ikisinin Risâlet sâhaları da cenuptadır ve (Şuayb) Yemen'in "Hûzur" şehrine, (Mûsâ) da "Sahvel" şehrine ba'sedilmiştir;

18—Netîce i'tibâriyle Câhiliyyet devrindeki Arap peygamberlerinden isimleri mâlûm olanların mecmûu yediyi buluyor demektir; Kur'anda bunlardan yalnız üçünün ismi geçmektedir; diğer dördünün isimleri an'aneye istinâd etmekteyse de, asırlar geçtikçe isimleri bile unutulmuş diğer bir takım peygamberler de bulunduğundan bahsedilir;

19—Gerek Kur'anda zikredilen, gerek hüviyyetleri an'aneye istinâd eden bu yedi peygamberin hiç biri tebliğâtını kavmine kabûl ettirememiştir;

20—Kur'anda isimleri geçen Hûd, Sâlih ve Şuayb peygamberlerin risâletleriyle İslâm Peygamberlerinden evvel onun kavmine hiç bir Resûl gönderilmemiş olduğu hakkındaki Âyetler arasında bir tezâd olduğunu iddiâ eden bir takım Garp müellifleri görülmüşse de, bunların bu garîb iddiâları ilmî tedkîke değil, sırf mugaalataya istinâd etmektedir: Çünki peygamberlerin Risâlet sâhaları muhtelif derecelere ayrılır; bu sâhalar bâzan yalnız bir şehre münhasır olabileceği gibi, bâzan yalnız bir millete ve bâzan da muhtelif milletlerden mürekkep bir ırka münhasır olabilir ve nihâyet bâzan da bütün beşerriyete şâmil âlemşümûl bir Risâlet mâhiyyetindedir. İşte bundan dolayı (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin yalnız birer Arap cemâatine münhasır kalan Risâlet dâireleriyle böyük İslâm Peygamberinin hem bütün Arap ırkına, hem bütün beşerriyete şâmil olan âlemşümûl Nübüvvet ve Risâletini karşılaştırmak imkânı yoktur: Kur'an-ı-Kerîm'de kendisinden evvel Arap kavmine hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğundan bahsedilmesi işte bundan dolayıdır. Bütün beşe-

riyyet şöyle dursun, İslâmiyyetten evvel Arabistan'ın dâhilinde ve hâricinde muhtelif milletler şeklinde yaşamış olan Arap ırkının mecmûuna birden hitâb eden hiç bir Peygamber gönderilmemiştir: Kur'ânın i'lân ettiği hakîkat işte budur.

21—Kur'anda böyle bir tenâkuz olmadığı nihâyet Garp ilminde de i'tirâf ve hattâ yukarda gördüğümüz gibi muhtelif delillerle tesbît edilmiştir.

X

Câhiliyyet müşrikliği ile dinleri Garp ilminde de çok mühim bir tedkik mevzûu olmuştur: Bunun başlıca sebebi, İslâmiyyeti anlamak için her şeyden evvel Câhiliyyeti anlamanın ilmî bir zarûret teşkîl etmesidir. işte bundan dolayı gerek İslâmiyyât sâhasında, gerek dinler târîhi Sâhasında bilhassa geçen asırdanberi bu mevzûa hasredilmiş bir çok tedkikler neşrolunmuştur.

Biz şimdi burada bunların en mühimlerinden bâzılarından mevzûumuzu doğrudan doğruya alâkadâr eden kısımlarını iktibâs edip o hususlaki Garp telâkkîleri hakkında bir fikir verdikten sonra, Şark ve Garp tedkiklerinin umûmî esaslarını karşılaştırmak sûretiyle bu bahse nihâyet vereceğiz. (C.P. Tiele)nin Almanca muhtelif tabı'ları neşredilmiş olan çok mühim bir din târîhi vardır: İlk önce (Maurice Vernes) tarafından 1880 târîhinde Fransızca tercemesi neşredilmiş olan bu kıymetli eserin Almanca nüshasının dördüncü tab'ına istinâden bir çok ilâvelerle yeni bir Târîh-i-Edyân vücûda getirmiş olan İsveç Akademisi âzâsından ve Upsal üniversitesi profesörlerinden (Nathan Söderblom)un mufassal eseri de Neuchâtel üniversitesi profesörlerinden (W. Corswant) tarafından "Manuel d'histoire des rellgions" ismiyle ve müellifin yeniden yaptığı bir takım ilâvelerle Fransızcaya terceme edilmiştir.

Bu mühim eserin "La religion des anciens) arabes = Eski arapların dînî" başlıklı 47 nci fıkrasında Câhiliyyet müşrikliği şöyle îzah edilmektedir (1925 paris tab'ı, S, 152 - 154)

"Eski arapların dînî bir çok kabîle mezheplerinden mürekkepti; bu mezhepler arasında çok mühim yakınlıklar olmakla berâber, birbirlerine pek sıkı sûrette bağlı değillerdi. En böyük ilâha umûmî bir alem olarak (Allah) ismi verilirdi. Her yerin, her ma'bedin ve her mukaddes nesnenin bir Allâhı vardı. Fakat bir takım ismi-hâslara da tesâdüf edilirdi: Ez-cümle güneş ilâhı olan (Şems) ile (Hobal) öyleydi. (Allah) kelimesinin müennes şekli olan (El-lât) ismi de bütün Sâmîlerce müşterek bir ilâheye alem olmakla berâber bilhassa Araplar arâsında böyük bir ehemmiyyeti hâizdi. Kur'ânın bir Sûresinde eski Arabistan'ın dîger bir takım ilâhelerinin isimleri de zikredilmektedir. Bu kayd istisnâ edilmek şartiyle, İslâmiyyet eski isimlerle eski örf ve âdetleri o kadar mükemmel sûrette ber-taraf etmiş ve yâhut tâdîlâta uğratmıştır ki Câhiliyyet devrinin ma'bedlerinden, ilâh isimlerinden ve ibâdet teâmüllerinden hemen hiç bir şey kalmamıştır.

Mekke ilâhelerinden birinin ismi (Menât)dı; bâzı Nabatî kitâbelerinde de adı geçen bu ilâheye Medîne ile dîger bir takım yerlerde de tapılırdı. Kureyşîler de (El-Ozzâ) için her sene bir yortu yaparlardı; bâzı mıntakalarda bu mabûda şafak yıldızı olan Zühre'yi vakfederler ve Sûriyeliler de o yıldıza "Gök-yüzünün kraliçesi" derlerdi. Araplar yıldızlara ve bilhassa yedi seyyâreye de taparlardı, fakat bütün seyyârelere karşı ayni hürmeti göstermezlerdi: İşte bundan anlaşıldığına göre Araplar arasında Hey'et ilmi pek ilerlememişti

Yer-Yüzünde bulunan bâzı şeylere, meselâ mukaddes ağaçlara ve bilhassa mukaddes taşlara da put diye taparlardı. Zâten Sâmîler arasında taşa tapma âdeti çok yaygındı. Kâ'bedeki (Hacer-ül--Esved)le Ak-taşı Mekke'de her kes putlaştırıp takdîs ettikten başka, Arabistan'da dîger bir takım kaya parçalarının da muhtelif ma'budlara tahsîs edilmiş olduğu mâlûmumuzdur. Fakat ilâhlara aynı zamanda resim şeklinde de ibâdet edilirdi. Birbirine rekâbet eden kabîle mezheplerinin yıllık yortuları da vadi; bu yortuların iktisâdî hayattaki rolleri çok böyüktü. çünki bunlar panayırlara tesâdüf ettirilirdi. İnsan kurban etmek âdeti de çok muahhar devirlere kadar devâm etmişti. Muhtelif cinlerle putlara âit ma'bedlerin bilhassa eski zamanlarda vazîfeler nesilden nesle irsen intikaal eden imtiyazlı bir takım müstahdemleri olduğu da anlaşılmaktadır. Vecd ve istiğrak hâlleri gösteren kâhinlerle falcılara umûmiyyetle böyük bir hûrmet gösterilirdi; ekseriyyetle onların fikirlerine mürâcaat edilirdi. Her dînin kendi husûsiyyeti, insanın Ûlûhiyyetle olan münasebetlerinden doğmaktadır; araplar bu hususta ırkdaşlarının hissiyyâtına tamâmiyle iştirâk ederlerdi. Onlar da Allâha karşı kendilerini tıpkı kölelerin efendilerine karşı duydukları hisle (İbâd=Kullar) vaziyetinde görürlerdi.

Arabistan'ın cenûbunda çok eski bir medeniyyet, Mine medeniyyeti inkişâf etmişti. Bu medeniyyet, Cenûbî-Arabistan'a sırayla hâkim olan milletlerin hükmündeydi. Bunlardan Minelilerin, Sâbîlerin ve Himyerîlerin rûhânî-kralları Milâttan-evvel takrîben 1000 târîhine kadar dayanan kitâbeler bırakmışlardır. Orada en böyük ilâhın ismi (El-Makah)dı; güneş ilâheşine de (Şems) derlerdi.

Mineliler (Athtar) isminde bir erkek ilâha taparlardı: Bunun ismi (İshtar) ve (Astarté)ye tekaabül etmektedir ve menşeinin Bâbil olmak ihtimâli vardır. Cenûp araplarının ay ilâhı olan (Sin) le dîger bir takım ilâhlarını Bâbillilerden almış olmaları muhtemeldir: Çünki Sâbîiler çok eski devirlerdenberi onlarla mütemâdî sûrette ticârî münâsebetlerde bulunmuşlardı; bununla berâber (Sin) in aslen bir arap tanrısı olmak ihtimâli de yok değildir. Tıpkı Bâbil'de olduğu gibi, orada da başlıca ilâhın bir ay tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. "Dost" mânâsına gelen (Vadd) isminin de gene bir ay tanrısına âid olmak ihtimâli vardır".

Ayni menbaın "La religion arabe au temps de Mahomet = Hazret-i Muhammed devrinde arap dînî" serlevhalı 48 inci fıkrasında da Câhiliyyetin son devri şöyle anlatılmaktadır (S. 154 - 156):

"O dîn artık tam bir inhitât içindeydi Mevzî ve mahallî mezhepler artık tamâmiyle terkedilmişti. Yortular da din yolunda olmaktan ziyâde ticârî menfaatler hedefine müteveccihti. Şehirlerde Vâhdânîyyet dinleriyle fikir hürriyeti atalar dînini yıkıp çökerten bir te'sir icrâ etmekteydi. Çöl bedevîleri de dindarlığa artık pek ehemmiyyet vermiyor, şarapla şi'ri ona tercîh ediyorlardı. Yalnız kabile gayretiyle kan rabıtaları onları birbirine bağlıyor ve bir ahlâk esâsı teşkîl ediyordu.

Dünyanın hiç bir yerinde orada olduğu kadar ecdâd ile iftihâr edilmezdi ve hiç bir milletin târîhinde âile ve kabîle tesânüdü o derece inkişâf etmemişti. Hazret i Muhammed teblîgât ve irşâdâtiyle fevkalâde bir hamle yaptı: Kan karâbetini kırdıktan başka dîn esasına müstenit yep-yeni bir cem'iyyet kurmaya muvaffak oldu. Hazret-i Muhammed'in dînini anlamak için, her şeyden evvel şu üç âmili nazar-ı-i'tibâra almak îcâb eder:

1— Hazret-i Muhammed'in âteşin seciyyesi ve peygamberlik kudreti;

2— Hıristiyanlık ve yahudilik fikirlerinin aks-ül-amelleri;

3— Vatanının dînî hayâtı.

İslâm Peygamberinin dünyâya gelmiş olduğu Mekke'nin dînî an'aneleri yalnız Hazret-i Muhammed'in zühd-ü-tekvaası i'tibâriyle değil, bütün İslâmiyyet bakımından her zaman için böyük bir ehemmiyyeti hâizdir. Mekke'de bir "Beyt-Ullâh" vardı; buna kısaca "El-Beyt" de derlerdi; ayni zamanda şeklinden dolayı "zar" ve "Mik'ab" mânâlarına gelen (Kâ'be) ismiyle de anılırdı. Bu ma'bedin içindeki ma'budlar arasında (Hobal) denilen ilâh da vardı. Fakat ma'bedde en mukaddes şey duvarın içine yerleştirilmiş olan (Hacer-ül-esved) di. Bu ibâdethanenin ilâhına "Kâ'benin Allâhı" denilirdi. Kâ'beye tâbi' olan arâzîde Milâdın beşinci asrındanberi Hazret-i Muhammed'in mensûb olduğu Kureyş kabîlesi oturuyordu. Kureyşîler her sene yapılan dînî bayramlarını muhteşem merâsimle tes'îd ederlerdi ve bu bayramı tekmil Orta-Arabistan'ın en mühim panayırı hâline getirecek kadar kaabiliyyet göstermişlerdi. (Arefe) ile Mekke civârındaki dîger bir takım yerlerde de Hac merâsimi tertîp edilmişti: Bayramlar ve her taraftan iştirâk edilen panayırlarla yapılan bu merâsim çok geçmeden İslâm mevzûâtında da mühim bir mevkı' işgaal etti".

Ayni menbaın "Le Judaisme, le christianisme; les hanifs = Yahudilik, hıristiyanlık; hanîfler" serlevhasını taşıyan şu 49 uncu fıkrası da Câhiliyyet faslının son bahsidir (S. 156 - 159):

"Hazret-i Muhammed'in dînî teşebbüsünde Arabistan'ın her tarafına yayılmış olan Vahdâniyyet fikirleri, vatanının müşrik mezheplerine nisbetle fevkalâde böyük bir ehemmiyyeti hâizdi. Sâbîilerin eski krallık ölkesi olan ve Mîlâdın 525 târîhinde Habeşistan hıristiyanları tarafından zaptedilen Yemen'de Yahudilik te'sirleri çok geniş bir nisbet almıştı. Yahudiler ikide bir memlekete hâkim oluyorlardı. Asıl Arabistan'da ise Ârâmîlerin yerine geçen yahudiler Hayber, Yesrip (=Medîne) vesâire gibi şimâli-garbî vâhalarını ellerine geçirmişlerdi. Oralarda tekmîl âzâsı az çok yahudileşmekte olan bir takım husûsî cemâatler teşekkül ediyordu. Bunların yerli kabileler arasında da muvaffakiyetle bir propaganda yaptıkları anlaşılmaktadır; bununla berâber, Araplar ticâret ve sanâyi' bakımından onları elden çıkarmak istemedikleri halde, kendilerini istihfâf ederlerdi.

Necrân ile Aden'de de Hıristiyan cemâatleri vardı. Necrân müşrikleri içinde muâsırları tarafından fevkalâde hürmet gören hakîkî hıristiyanlar yaşıyordu; bunlar yahudiler tarafından tazyîk edilmelerine mukaabil Habeşistanlı dindaşlarından müzâheret görürlerdi. Şimâli-Arabistan devletlerinin temelleri Ârâmî medeniyyetine dayandığı için, Hıristiyan dînî orada o devletlerle berâber inkişâf etmekteydi. Arabistan eyâleti (=Arabia provincia) ile (Palestina tertia)ya (1) Hıristiyan dînine sâlik olan Şarkî-Roma hâkimdi. Irak (=Bâbil)de ve İranlıların idâresinde bulunan Şark vilâyetlerinde de Hıristiyan dininin böyük bir te'sir ve nüfûzu vardı ve (Fırât ile Sûriye arasındaki) Hîra'da saltanat süren hânedan da hıristiyanlığı kabûl etmişti. O havâlide yaşayan bir çok Arap kâbileleri de hıristiyanlaşmıştı. Görünüşe göre, Kızıl-deniz'den Basra-Körfezi'ne kadar bütün Şimâlî-Arabistan hıristiyanlaşmak üzereydi. Yalnız Hicaz'la Orta-Arabistan havâlîsi Arap müşrikliğine daha sâdık kalmıştı. Fakat orada bile Yahudi ve Hıristiyan akîdeleriyle an'aneler mechul değildi.

Arapçayı yazı dili hâline ilk getirenler bir takım hıristiyanlardı. Bir çok hıristiyan tâbirleri arap diline girip yerleşmişti; daha Hazret-i Muhammed'den evvel Arapçada bâzı Kitâb-ı-Mukaddes isimleri kullanılıyor ve meselâ David (Dâvûd), Salomon (Süleymân) ve Jésus (İsâ) şeklini alıyordu. Hazret-i Dâvûd'dan Câhiliyyet şi'rinde bile bahsedilirdi. Bir takım Hıristiyan efsâneleriyle bâzı Kitâb-ı-Mukaddes hikâyelerinin Mekke'de çok müntesir olduğunda hiç şüphe yoktur. Arabistan'ın temâs hâlinde bulunduğu Hıristiyanlık, bütün Sûriye'ye çok geniş nisbetlerde yayılmış olan Ya'kuubî, Nestûrî vesâire mezheplerinden mürekkepti. Çöllerin ortasında bile münzevî hıristiyan keşişleri ya-

(1) Arapların "Hıcr" dedikleri "Pétra" havâlîsi.

şardı. Daha Hazret-i Muhammed'den evvelki devirlerde bile Araplar hıristiyanlarla yahudilere "Ehl-i Kitâb" derlerdi. İslâm an'anesine göre, o devrin Mekke'de, Yesrib (= Medîne) de ve Mekke civârındaki Tâif'de yaşayan bâzı şahsiyetleri yeni bir din arıyorlar ve ne Hıristiyanlığa, ne de Yahudiliğe tamâmiyle bağlanamıyorlardı. Bunların bâzı muhitlere yayılmış olan böyük bir dîn ihtiyâcı cereyânını temsîl ettikleri anlaşılmaktadır. Vahdâniyyete meyleden bu adamlar daha Hazret-i Muhammed'den evvelki devirlerde bile "Hanîf" kelimesini ind-el-hâce şerefli bir lâkap gibi kullanıyorlardı: Halbuki bu kelimenin bidâyette münzevî keşişlerle hıristiyan aizzesine alem olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu gibi kimseler ayrı bir mezhep teşkîl etmiş değillerdi; müşrikliken memnûn olmadıkları için münzevî râhipierin ciddiyyetine iştirâk ediyor, fakat anlaşıldığına göre ayrı bir cemâat teşkiline lüzum görmüyorlardı. Hazret-i Muhammed dîger bir nokta-i-nazardan da bunlardan bâriz bir husûsiyyetle ayrılıyor, bununla berâber kendilerine karşı derin bir teveccüh besliyordu: Çünki Hanîfler eski âdetleri tenkîd edip müşrikliken büsbütün başka bir rûhânî hava içinde yaşamakla berâber, Hazret-i Muhammed'in Risâlet rûhundan tamâmiyle mahrum bulunuyorlardı. Tenkid, hiç bir zaman böyük din hareketleri vücûda getirememiştir. İşte bundae dolayı Hazret-i Muhammed Allâhın nûruna kavuşmadan evvel an'anevî Arap dînine bütün hulâsiyle riâyet etmişti. (Hanefâ) kelimesi Süryânî dilinde "Gayri-tâhir" ve "Sahte" mânâlarına gelir. Süryânî kilisesinde sâdık dindarlar bu kelimeyi dalâlete sapmış olanlara tatbîk ederledi. Arabistan keşişleri bir takım dalâlet yollarına sapmış oldukarı için, ilk zamanlarda Arabistan'daki hıristiyan râhipleriyle keşişlerine (Hanefa) denildiği anlaşılmaktadır. Bu aizze tabakasının mensupları umâmiyyetle fâziletlerinden dolayı hürmet ve mahabbet gördükleri için, (Hanîf) ismi Müşrik veyâhut Hıristiyan ve Yahudi olmayan muhitlerde pek tabiî olarak bir şeref ünvânı hâline gelmiştir. Mensûb oldukları kabîle mezheplerinden ayrılmış olan Araplar, bu kelimeyi Arapçanın "Hanef = Ayrılma" tâbiriyle karıştırmak sûretiyle belki de kendi vaziyetlerindeki husûsiyyeti belirtmek istemişlerdir. işte bundan dolayı Hazret-i Muhammed nazarında bu tâbir "Müslim" kelimesine muâdildir; Hazret-i İbrâhîn Onun nazarında bir Hanîf, yâni bir müslimdir".

Gene dinler târîhi sâhasındaki en yeni eserlerden biri de Fransız Akademisi âzâsından (René Grousset) ile Lyon katolik Fakültesi profesörlerinden (Joseph Chaine)in idâresinde bir ilim hey'eti tarafından te'lîf edilmiş olan "Littérature religieuse" ismindeki kıymetli eserdir. Bu eserin "Le Coran=Kur'ân" serlevhalı İslâmiyyet kısmını yazmış olan (Charles Ledit) Câhiliyyet müşrikliği ile dinlerini üç fıkraya ayırmıştır; müşriklikten bahseden birinci fıkra şöyledir (1949 Paris tab'ı, S. 469-470):

" Kur'ân arapları üç zümreye ayırır: Birincisi "Ummiyyûn = Ümmîler" denilen ve hiç bir semâvî kitâbı olmayan müşrikler zümresidir. Ondan sonra "Ehl-i Kitâb" gelir bunlar da peygamberlerinin kitaplarına istinâd eden Hıristiyanlarla Yahudilerdir. Nihâyet bir de müşriklikle hıristiyanlık ve yanudilikten büsbütün ayrı bir şahsî din gayreti güdenler zümresi vardır ki bunlara da (Hanîfler) denilir.

Ümmîler. — Araplar te'lîh edilen lâhûtî taşlara taparlardı: Bunların en meşhûru, Mekke'ye refâh te'mîn etmiş olan (Hacer-ül-esved)di. Bu mukaddes taşlar bâzan bir tenâsül timsali sayılırdı ve o da her şeyden fazla zevcelerinin kısırlığından müteessir olan bedevîlerin mahrem temennîlerine tamâmiyle uygun gelirdi. Kur'anda bu ilâhlardan bir çoğunun ismi geçmektedir: (Rabb-ül-Beyt) denilen Kâ'be ilâhına Mekke'de (Hobal) derlerdi ve bunun eşi de (El, Ozzâ) idi. Bu ilâhenin (Menât) ve (El-Lât) isimlerinde iki hemşîresi vardı ve bunların ikincisi Tâif'de evlenmiş sayılırdı.

Bütün bunların rezîlâne bir müşterek menşe'leri olduğundan bahsedilirdi: Çünki rivâyete nazaran ismi Arapçadaki (Allâh) kelimesinin kökü olan eski Sâmî tanrısı (El) bir takım meleklerle gari-meşrû' münâsebetlerde bulunmak sûretiyle Câhiliyyet ma'budlarına baba olmuştur. sonradan Kur'an bu küfürler silsilesine karşı şiddetle mukaabelede bulunmuştur (1). Ümmîler dininin eski Sâmî mezhepleriyle karâbeti vardır ve hattâ Kur'anda bahsi geçen çiftçi kabilelerinden (Baal) denilen Ken'ân-eli tanrılarının âyinler tertîbine riâyet edildiği hakkında bir kanâat hâsıl olmuştur. Zâten, (Kâ'be)nin şekli de eski Sâmî ma'bedlerini andırmaktadır: Bunların hepsinde "Beyt-Ullâh" etrâfında mukaddes bir avlu vardır. Hattâ Tâifde'ki (El-Lât) mabedinde eski puthâne esirlerine âit bir takım izler bile bulunabilir. Şehir Hazret-i Muhammed'e teslim şerâtini müzâkereye giriştiği zaman, "Zinâ"yı ibkaa etmek talebinde bile bulunmaya kalkışmıştı! Acabâ fuhşun bu şekli, bir takım sihir hareketleriyle avn-ü-inâyeti celbedilmek istenen ilkaah ilâhesine hizmetle alâkadar değil midir? Fakat Hazret-i Muhammed küfürle müşriklik teâmüllerinden dâimâ nefret ve ikrâh ederdi: Onun için reddetti".

Ayni menbaın Câhiliyyet dinleri faslının ikinci fıkrası İslamiyyetten evvel Arabistan'a hulûl etmiş olan Yahudilikle Hıristiyanlığa âittir. Bu yabancı dinler de şöyle izâh edilir (S.470-471): "Arabistan'da bir çok yahudi ve hıristiyan cemâatleri mevcuttu. Hicaz'ın şimâlişarkisinde yahudilerin (Teyme), (Fedek) ve (Hayber) gibi gaayet münbit vâhaları vardı. Bunlar Medîne şehrinin etrâfında böyük bir ehemmiyeti hâiz olan dış mahalleleri işgaal etmişlerdi. Bununla berâber, Telmûd'un mütefessih dîni Yunan yahudiliğinin yayılma gayretini artık kaybetmiş olduğu için, Arabistan'daki Yahudi cemâatlerinin inkişâf nisbeti Fas'aki yahudi kütleleriyle karşılaştırılabilecek bir hâle gelmişti. Geride Hıristiyanlar kalıyordu. Onlar da farkında olarak veyâ olmayarak dinlerine ihânet etmişlerdi: Şark'taki Bizans'ı tefrikaya uğratmış olan mâlûm mezhepler işte ondan doğmuştu. Nefislerini Allah'a vakfedip içleri şefkat ve istiğfâr ile meşbû' olan keşişlerin yanında dindaşlarının mallarını yiyen papazlar da vardı ve işte bu hâl onların dînini müşriklerin gözünden düşürüyordu".

Gene ayni faslın üçüncü fıkrası da şöyledir (S. 471-472):

"Hanîfler.—Mevcut dinler içinde hakîkatı aramaktan yorulmuş kimseler, tereddî ve tefessühle şeytan iğvâlarından âzâde bir takım esaslar tesbîtine teşebbüs ettiler. Dînî bir teceddüde susamış olan bu din düşkünü ruhlar, Arap an'anesinde (Hanîf) ismiyle anılır. Bu kelimenin menşei hakkında henüz münâkaşaları devâm etmekle berâber, müsteşrikler Hanîf'in mâhiyyeti üzerinde artık ittifâka varmışlardır. Hanîf hem putlardan, hem yahudilerle hıristiyanların ifrâtlarından yüz çevirir. Bir olan Allâha ibâdet eder ve tenhâlıklarda hep Onu araştırır. Münzevî keşişlik hayâtının usûllerini bilmez değildir: Gece uyanık kalıp gündüz oruç tutmayı o da bilir. Arap an'anesinde ismi geçenler içinde bir nevi semâvî kitap bırakmış olan (Umeyye ibnü Ebi-s-Salt) unutulmamalıdır. Bu Kitabın metni bir takım tahrîfâta uğramış olmakla berâber, şu da muhakkaktır ki kendisine oldukça tarafdar bir kütleye hitâb etmiş olduğu için, vecîzelerden mürekkep bir hikmet kitabı sayılmıştır. İşte bu teceddüd ihtiyâcı kadar Hazret-i Muhammed'in gününden güne artan nüfûzuna karşı gelme zarûretini hissetmiş olan dîger bir takım Hanîflerde peygamberlik meyli uyanmıştır. (Müseyleme) ile (Talayha)nın ve "Tebûk" seferinden avdet eden Hazret-i peygamberi mensûb olduğu kabîlenin ibadet mahallinde duâ ettirmek sûretiyle onun kudsiyyetini gasbetmek istiyen hâin râhibin mâceraları malûmdur. Bilvesile şu noktayı da tesbît edelim ki Arabistan'da din meselesi bilhassa "Hazarî" denilen şehirleriyle vâhaların hakkını alâkadâr ederdi. Bedevîlere gelince, bilhassa hıristiyan olanları aizzeden (Serge = Serciyus) mezhebini tâkîb etmek ve şarap düşkünlüğü göstermekle dîgerlerinden ayrılırlardı. Bunlar Müslüman olduktan sonra da daha fazla i'timâda şâyân olamadıkları için, Kur'anda onların sadâkat mertebelerinden çok acı galeyanlarla bahsedilir".

Almanya'nın Tubingen üniversitesi profesorlerinden (H. von Glasenapp)ın (Pierre Jundt) tarafından "Les cinq grandes religions du monde" ismiyle Fransızcaya terceme edilen böyük dinler târîhinin "İslâmiyyet" bahsinde de Câhiliyyet müşrikliği hakkında şu îzâhâta tesadüf edilir (1954 Paris tab'ı, s. 426-427):

"... Mekke ahâlisi İslâmiyyetten evvel de (Allâh) isminde bir ma'bûda ibâdet ederdi; fakat, o zaman bu ilâhın Hazret-i Muhammed tarafından bi-l-âhire i'lân edilen âlemşümûl mâhiyyeti mechûldü. Fazla olarak tek bir ilâh vaziyetinde de değildi, çünki Arapların başlıca tanrıları içinde (El-Lât), (El-Ozzâ) ve (Menât) ismindeki ilâheler de vardı ve bunlar "Allâhın kızları" sayılırdı. Kâ'bede ve dîger bâzı mukaddes yerlerde heykellerle temsil edilen bir çok tanrılar daha vardı.

Mekke'de hıristiyanlıkla yahûdiliğe intisâb etmeyip bu iki dînin te'sîriyle işi derinleştirmek ve müşriklik dînini ıslâh etmek istiyen bir takım araplar bulunduğu da anlaşılmaktadır. Bununla berâber, (Hanîfler) denilen bu adamların Hazret-i Muhammed'e ne dereceye kadar zemin hazırlamış oldukları kat'î sûrette mâlûm değildir. Her halde daha sonraları Hazret-i Peygamberin bunları İslâmın muvaffakiyyet âmilleri i'lân ettiği muhakkaktır: Hattâ vatandaşlarının dîn-i aslîsi Vahda niyyet-i-İlâhiyyeye istinâd ettiği halde, sonraları bunun unutulduğunu ve yalnız Hanîflerin îmanı muhâfaza etmiş olanlarını da ifâde etmiştir".

Bu îzâha göre Arap müşrikliği, eski Vahdâniyyet akîdesinin tereddîsinden hâsıl olmuş demektir, Munich üniversitesi pröfesörlerinden (A. Anwander)in gene (Pierre Jundt tarafından "Les religions de l'humanité" ismiyle Almancadan Fransızcaya terceme edilen dinler târihinin ikinci tab'ının "İslâmiyyet" bahsinde de Câhiliyyet müşrikliği ile dinlerinden şöyle bahsedilmektedir (1956 Paris tab'ı, S. 27-275):

"Hazret-i Muhammed'den evvelki Arap dînini anlamak için elimizde bir takım edebî menbâlarla sarsılmasına imkân olmayan şehadet âbideleri vardır. Bunları şerh ve îzâh eden muhtelif müellifler içinde bilhassa (Hubert Grimme) böyük meziyyetler göstermiştir.

Araplar yıldızlara ve bilhassa güneş ve ayla Zöhre'ye taparlardı. Cenûbî-Arabistan'da putlar mevcûd olmamakla berâber ma'bedler vardı; bunlara kanlı kurbanlarla ıtriyyât takdîm edilir ve atlarla altın fârelerden adaklar adanırdı; kâhinlerle mukaddes taşlar da vardı. Bâzı husûsî kitâbelerle isimlerden anlaşıldığına göre, Sâmîlerle meskûn havâlîsinin dîger taraflarında olduğu gibi, burada bâzı dindarlar ilâhlardan birinin oğulları ve kulları olduklarını i'lân etmekten hoşlanır ve bunun üzerine o ilâh da onların efendisi ve babası sıfatiyle uhdesine düşen vazî'elcri der-uhde etmiş sayılırdı. Kitab-ı-Mukaddes dîniyle Arabistan arasındaki münâbetler eskidir. Hazret-i Mûsâ, Medyenli râhip (jethro) = Yéthro) nezdinde uzun zaman müsâfir kalmış (1) ve Hazret-i Süleyman da Sebâ melikesi tarafından ziyâret edilmişti. Yahudiler

(1) 25 inci Sürenin 71-74 üncü Âyetlerine bakılmalıdır.

(1) Hakîkatte bu bir râhip değil, (Şuayb-Peygamber)dir: Tevratta'da kendisinden (Yéthro) ismiyle bahsolunduğu rivayet edilir; Hazret-i Mûsâ da dâmâdıdır. İ. H. D.

müşrik milletler arasına yayılmaya başlayınca, Arabistan'da da müstemlekeler kurmuşlardı. Medîne'de kalabalık bir yahudi cemâati vardı; hattâ bâzı kabîleler toptan yahudileşmişledi. Hıristiyanlık da çok eski devirlerden i'tibâren Araplar arasında sâlikler bulmaya teşebbüs etti.

Bâzı siyâsî vaziyetler Hıristiyan dîninin yayılmasını kolaylaştırır gibi oldu; Arabistan'ın cenûbunda hıristiyan Habeşistan iki defâ hâkimiyyeti eline geçirdiyse de, takrîben Hazret-i Muhammed'in dünyâya geldiği sene bu hâkimiyyeti kaybetti. İşte bundan dolayı Habeşistan'ın (Ya'kuubî) hıristiyanlığı artık Arabistan'da her türlü muvaffakıyyet imkânını kaybetti ve buna mukaabil (Nestûrî) hıristiyanlığı şimâl ile cenûba dalga dalga hulûl etmiye muvaffak oldu. Îrân'ın dînî olan (Zerdüştî) ile ilâhî felsefe ve fazla olarak Mânî mugaalataları da Arabistan'a yayıldı. Hazret-i Muhammed'i ihâta eden muhît işte böyle bir muhîttî. Kendisinden çok evvel Mekke mukaddes bir şehirdi. Müşrik arapların mik'ab şeklindeki siyâh örtülü ve bir Hacer-i-Semâvîyi muhtevî Kâ'be etrâfında tavâf, iki tepe (= Safâ ile Merve) arasında sa'y, mukaddes kuyudan zemzem içme, saçlarla tırnakları kesme, Hac mevsiminin devâm ettiği dört ay boyunca her türlü mücâdelelerde dînî mütâreke teâmüllerine riâyet an'anesi İslâmiyyette de vardır. Hazret-i Muhammed ümmetine yalnız Hac esnâsında değil, halkın sevdiği ve hoşlandığı her hususta "Ötekiler gibi" hareket etmelerini ve yalnız bu hareketlerinin kendi dîn esâslarına mugaayir olmamasını emretmiştir (22 nci Sûre, 193 üncü Âyet)...".

Ayni menbaın 275-276 ncı sahîfelerinde de Câhiliyyet devrindeki Vahdâniyyet telâkkîsiyle Hanîflikten ve Hanîflerden şöyle bahsedilmektedir:

"İslâmiyyetin bütün ulvî husûsiyyetlerini yahudi ve hıristiyan te'sirlerine izâfe etmek doğru değildir. Hazret-i Muhammed bir çok fikirlerinde kendi milletinin ahvâlinden mülhem olacak vaziyetteydi: Meselâ tanrı tasvirlerinin men'i, İsm-i-Celâl'in hiç bir lüzûm olmadığı halde zikrinden korkulması, Allah kulunun Rabbine bağlılığı ve bilhassa Vahdâniyyet-i-İlâhiyyenin tasdîkı öyleydi.

Bir çok kimseler daha İslâmiyyetten evvel sık sık Allâhın Hâlık olduğundan, yağmuru Onun yağdırdığından, yeminlerin Hâfızı olduğundan, velhâsıl doğrudan doğruya (El-İlâh = Allâh)dan bahsederlerdi. Bir çok eski cem'iyyetlerde olduğu gibi Arabistan Sâmîlerinde de bir Vücûd-i-Mutlak'a îmân edildiği (Brockelmann), (Bergstrasser) ve (Grimme) gibi âlimler tarafından tesbît edilmiştir. Hattâ bir hiss-i kalb-el-vukuu' ile Vahdâniyyet dîninin düştüğü derekeden çıkıp canlanacağını haber veren ve hâkikî Allâha hizmet etmek isteyen kimseler bile vardı. Onlara (Hanîfler) denilirdi. Bunlar Hazret-i Muhammed'in hakikî mübeşşirleri demekti ve onun tarafından dâimâ hürmetle yâd edilirlerdi. Allâhını arayan bu adamlardan birinin yaşı ilerledikten sonra bir gün Kâ'beye dayanarak

— Hayâtımı elinde tutana yemîn ederim ki sizin içinizde İbrâhim'in dînine riâyet eden yegâne mahlûkum. Allâhım! Eğer ben Senin hangi ibâdet şeklinden hoşlanacağını bilseydim, Sana işte öyle ibâdet ederdim: Ama bilmiyorum! diye bağırdığından bahsedilir. Bu hanîfin içinde bir nûr vardı, fakat din müessisi ve peygamber olarak ortaya çıkacak cesâreti yoktu, kudreti de yoktu. O cesaret ve o kudrete ancak Hazret-i Muhammed mazhar oldu. Biz Ondan evvelki dünyâyı şimdikinden on defâ daha iyi bilsek, hattâ Onun her sözünü ve her emrini halr i'tikaadâtiyle, Kitâb-i-Mukaddes'in te'sîriyle ve Hanîfliğin dindarlığıyla îzâh edebilecek vaziyette bile bulunsak, O gene dünyânın en böyük muharriki olmakta devâm edecek ve ismi de Târîh-i-Edyân sâhîfelerinden hiç bir zaman silinmesine imkân olmamak şartıyla ebediyen pâydâr olacaktır.

Câhiliyyet müşrikliği hakkında Târîh-i-Edyân sâhasındaki son telâkkîler husûsunda umûmî bir fikir vermek üzere yalnız bir kaçından iktibaslarda bulunduğumuz Garp menbâalarının sonuncusuna geçmeden evvel, bu ilim sahâsında umûmiyyetle kullanılan ve gerek şimdi iktibaslarda bulunacağımız menbâda, gerek aşağıda gözden geçireceğimiz İslâmiyyât eserlerinde geçen bâzı ilmî tâbirlerin îzâhını zarûrî görüyoruz.

Bu klâsikleşmiş tâbirlerin biri "Tabou=Tabu"dur: Okyanusya'nın Polinezya dilinden alınmış olan bu kelime esâs i'tibâriyle halk tarafından kullanılması memnû olan nesne demektir; meselâ ellenmesi yâhut baltalanması câiz olmayan bir ağaca "Tabu" denir: o ağacın insanı taarruz ve temâstan men'eden hâssası da ayni ismi alır; bunun başlıca husûsiyyeti, temâs memnuûiyyetinin hiç bir cezâî müeyyidesi olmayıp insanı yalnız ölüm, körlük, kötürümlük vesâire gibi felâketlerle tehdîd etmesidir.

Bir de "Animisme" kelimesi vardır: Lâtincenin "rûh/can" mânasına "anima" kelimesinden teşkîl edilen bu tâbir, cansız şeylere can îzâfesi mefhûmunu ifâde etmektedir. Tıpkı çocuklarda olduğu gibi, iptidâî cem'iyyetlerde de bu hâle çok tesâdüf edilir; bilhassa On-sekizinci asırdanberi dinler târîhi ve din felsefesi sâhalarında ehemmiyyetle tedkîk edilen bu hâlet-i-rûhiyye müptelâlarına "animiste" denilir. Animistler her şeyi kendilerine benzettikleri için, bir taşta yahut ağaçta bile akıl, fikir, his ve hattâ bâzan insan âzâsı bile bulunduğuna inanırlar. Animizmin bilhassa din sâhalarında çok mühim izlerine tesâdüf

edilmiştir. Bir de "Fétichisme" tâbîri vardır: Fransızcanın "put/sanem" mânâsına "fétiche" kelimesi Portekizcenin esâsen "sun'î" demek olduğu halde mecâzen "büyü/sihir" mefhumlarını ifâde eden "feitiço" tâbîrinden ve o da Lâtincenin gene "sun'î" demek olan "facticius" kelimesinden gelir. On-sekizinci asır Fransız müelliflerinden (De Brosses) 1760 târîhinde neşredilen "Du culte des dieux fétiches" ismindeki eserinde ilk defâ olarak işte bu "fetiche" kelimesinden teşkîl ettiği "Fétichisme" tâbîrini kullanmış ve ondan sonra bu tâbîr ilim âlemine yayılarak bilhassa dinler târîhinde ilmî bir ıstılâh şeklini almıştır. Fetişizm, yukarda bahsettiğimiz Animizm'in bir tekâmül safhası sayılır: Animizm'de cansız eşyânın canlı farzedilmesine mukaabil, Fetişizm'de o eşyâya bâzı kudretlerle kaabiliyyetlerî hâiz bir takım rûhlar veyâhut cinler girmiş olduğuna inanılır ve işte bundan dolayı bâzı taşlara, deniz-kabuklarına vesâireye hürmet gösterilir ve hattâ takdîs edilir. Bir de "Totémisme" tâbîri vardır: Bu tâbir, Şimâlî-Amerika yerlilerinin lehçelerinden birinde "alâmet/işâret" mânâsına gelen "otam" kelimesinden muharref "totam/totem" kökünden teşekkül etmiştir; ifâde ettiği ilmî mevhum da insanla müttefik ve ona yakın sayılan bâzı hayvanlarla nebâtlara ibâdet şeklinde îzâh edilebilir; Fetişizm gibi Totemizm'in de Animizm'den türemiş olduğuna hükmedilmektedir. "Totem" olan hayvan yâhut nebât, ona îmân eden kabîle yâhut cemâatin hâmîsi sayılır: Meselâ eldeki muharref İncillerde eski Sûriye'nin mukaddes kuşu olan güvercinden bahsedilmektedir. Mısır'ın, Suriye'nin, Yunanistan'ın, İtalya'nın ve Gol'ün eski dinlerinde bir çok Totemizm izleri tesbît edilmiştir.

Netîce i'tibâriyle "Animizm" cansız şeyleri canlı farzetmek, "Fetişizm" o cansız eşyâya bir takım kaabiliyyetli rûhlarla cinlerin girip yerleşmiş olduğuna inanmak ve nihâyet "Totemizm" de esâsen canlı olan hayvanlarla nebâtlara insanla ittifak ve onu himâye kaabiliyyeti izâfe etmek demektir. Bu vaziyete göre Animizm ile Fetişizm cansız eşyâya ve Totemizm de hayvanla nebât gibi canlı mahlukaata âit demektir.

1932 de vefât eden meşhur Fransız âlimlerinden (Salomon Reinach)ın "Orpheus" isminde bir dünyâ dinleri umûmî târihi vardır. Bu eserin altıncı faslını teşkîl eden İslâmiyyet bahsinin başında Câhiliyyet müşrikliği ile dinlerinden şöyle bahsedilir (1909 Paris tab'ı, S. 235-236):

"1—Klâsik metinler ve bilhassa kitâbeler Arabistan'nın Mineliler, Nebatîler ve Himyerîler gibi kısmen bedevî halk kütleleri hakkında bizi oldukça tenvîr etmektedir. Bunlardan Himyerîlerin bir kısmı Yahudi dînine intisâb ettikleri için, Mîlâdın dördüncü asrında Habeşistan hıristidanlarının yardımıyla (Arabiyye-i-Saîde) denilen Yemen'de çok inkişâf etmiş olan Hıristiyanlığa düşman kesilmişlerdir.

2—Arabistan'ın Hazret-i Muhammed'den evvel ki dînî, ilk merhalelerinin izleri bâkî kalmak şartiyle Vâhdâniyyete doğru tekâmül eden müşrik bir Animizm'dir. Araplar ağaçlara, taşlara, kaba-taslak yapılmış heykellere, güneşe, aya ve yıldızlara cinleri iskân ederlerdi; fakat bütün bu ilâhlardan (Allâh=El-İlâh) ismini verdikleri başlıca bir tanrı fikri doğuyor ve onlar bunu mânevî nizâmın muhâfazası addediyorlardı.

Hazret-i Muhammed devrinde "Allâhın kızları" denilen üç ilâheye de tapılırdı (1): Bunlardan biri olan (El-Lât) ismindeki ilâheden (Hérodote) da dişi bir tanrı olarak (Alilât) ismiyle bahsetmektedir.

3 — Hazret-i Muhammed İslâm Vahdâniyyetini bizzât îcâd etmiş değildir: O yalnız Allâhı o sırada i'tibarlarını kaybetmiş olan şerîkleriyle şerîkelerinden tenzîh etmiştir.

4 — Arabistan'da ma'bedler yoktu, yalnız müşriklerin takdîs ettikleri putlarla tasvirler etrâfında "Beyt-i-mukaddes"ler vardı. Bu kudsî binâlarda yaşayan veyâhut tesâdüfen içlerine giriveren bütün mahlûklar "Tabu" sayılır ve Allâhın tasarrufuna girerdi. Kurban olarak develerle koyunlar kesilirdi. Mîlâdın beşinci asrında yaşamış olan (Saint Nil) bize Sînâ yarım-adasında yaşayan ve "Sarrasins" denilen bedevî arapların deve kurbanları hakkında mufassal îzâhât bırakmıştır: Bu îzâhât, Totemizm esaslarına tamâmiyle uygun bir kurban âyînini tasvîr etmektedir. Hayvanın kanıyla etinin gün doğmadan evvel o dînin sâlikleri tarafından çiğ olarak tamâmiyle yenilip içilmesi mecbûrîdir.

5 — Arabistan'ın şimâli garbisindeki Sînâ yarım-adasıyla Yemen'de pek çok Hıristiyan vardı; Yahudiler de hemen her tarafa yayılmışlardı."

Câhiliyyet müşrikliği hakkında Târîh-i-edyân sâhasında verilen son hükümlerin ana-hatları hakkında umûmî bir fikir vermek üzere buraya kadar gözden geçirdiğimiz menbâlar esâs i'tibâriyle birbirini te'yîd etmekte, yalnız bir takım teferrüâtla tafsîlât i'tibâriyle aralarında bâzı ehemmiyyetsiz farklara tesâdüf edilmektedir. Buna mukaabil, İslâmiyyât sâhasındaki tedkikler daha esaslı ve daha mühimdir. İslâmiyyeti anlamak için her şeyden evvel Câhiliyyetin ne olduğunu bütün teferrüâtiyle anlamanın en mühim şart olduğunda ittifak edildiğine göre, İslâmiyyât sâha-

(1) İslâmiyyetten evvel.

sındaki en mühim eserlerin bu mevzûa âit îzâhatını da gözden geçirmeyi zârûrî görüyoruz.

Bu sâhadaki meşhur menbâların en kıymetlilerinden biri, böyük müsteşrık (Clément Huart) ın "Histoire des Arabes" ismindeki iki ciltlik İslâm târîhidir. Bu kıymetli eserin başındaki Câhiliyyet faslında Arabistan'ın o zamanki dînî perîşânlığı üç kısma ayrılarak îzâh edilmektedir. Birinci kısım, ilmî mânâsını yukarda tesbît etmiş olduğumuz "Totemizm"e hasredilmiştir, (Huart) bu meseleyi şöyle îzâh etmektedir (C. I, 1912 Paris tab'ı, S. 25-28):

"Totemizm iptidâî bir medeniyyet seviyyesidir. Bu seviyyede bulunan bir kabîle kendisini her hangi bir hayvan yâhut nebât cinsine bağlı addeder. O hayvânî yâhut nebâtî cins de kabîlenin "Totem"i demektir. Kabîlenin hayâtına hâkim olan kaaideler içinde, Totemleşmiş hayvan yâhut nebâtı öldürmek ve yemek memnûiyyeti başta gelir ve ondan sonra da ayni bir Totem'e tâbi' olan kimseler arasında izdivaç memnûiyyetine riâyet edilir. Totem dîninin çok karışık bir takım tezâhürâtı vardır. İlâhîler, rakslar, duâlar, âyîn mâhiyyetinde zıyâfetler, kabîlenin mevcûdiyyet ve refâhiyyetini Totem'in mevcûdiyet ve refâhiyyetine bağlı sayan telâkkînin tezâhürleri demektir.

Sâmîlerin ilk devirlerinde Totemizm'e tâbi' olduklarını gösteren hiç bir kat'î delil mevcut değildir. Muhtelif milletlerden mürekkep olan bu dil grubunda cem'iyyetin o derece iptidâî teşkîlâta tâbi' olduğunu gösterecek bir iz bulunduğu hakkında, eskilik derecesi ne olursa olsun, hiç bir târîhî vesîka yoktur. Filhakîka araplar çok eski bir takım âdetleriyle an'anelerini muhâfaza etmişlerdir. (Doughty)nin tesbît ettiği bir esâsa göre, eğer yeni doğmuş bir çocuk hastalanır yâhut ma'lûl görünürse veyâhut kardeşlerinden biri biraz evvel ölmüşse, o çocuğa bir hayvan ve bilhassa kurt, pars veyâhut o kabîleden dîger bir kuvvetli ve vahşî hayvan ismi takılır. İşte bu sûretle çocuğa hayvanın mukaavemet yâhut kuvvetinden az çok bir şey nakledilmiş olacağı ümîd edilir.

Bu noktaya şunu da îlâve edelimki bir arap, hattâ Müslüman bile olsa, ecdâdının birinin rûhunun her hangi bir hayvan cismine girip yeniden yaşayabileceğine kaani'dir: Meselâ Sînâ bedevîleri (Palmer)e parsın eskiden insan olduğunu söylemişlerdir. Dîğer bâzı bedevîler de arapların "Vebr" ve Lâtinlerin "Hyrax syriacus" dedikleri ada-tavşanını yemezler, çünki onu insanın kardeşi sayarlar ve her kim yiyecek olursa artık anasını da babasını da bir daha göremiyeceğine inanırlar. Bu telâkkîlerde eski Animizm akîdelerinin bâriz bir bakıyyesi vardır. Bir çocuğa bir hayvan ismi takmak ve bu sûretle o hayvanın başlıca meziyyeti olan kuvvetinden istifâde etmesini istemek, alelâde bir uğur ve hayır temennisi şeklinde îzâh edilebilir; fakat eski çağlarda biri hayvan ve biri insan olan o iki mahlûk arasında ve bilhassa birincisinin tanrılaştırılacağı sıralarda bir yakınlık râbıtası kurmak arzûsunun hâkim olduğu da anlaşılmaktadır.

Eski araplarda "Totem" varmıydı? Kabîlelerin ilk teşekkül devrinde acabâ bu târifelerden bâzıları her hangi bir hayvan yâhut nebâtı kendilerine alâmet ittihâz edip ona ayrı bir mezhep tahsîs etmişler, el sürmekten çekinmişler, onu mukaddes bilmişler ve nihâyet kendilerini onun akrabâsı yâhut zürriyyeti saymışlar mıydı? Hiç şüphesizdir ki Arapların böyük rollerini oynamak için kum çöllerinden çıkmak üzere oldukları en son târîh devrinde teşkîlâtları büsbütün başkaydı; fakat acabâ başka sâhalara tatbîk edilmiş tâbirleriyle ıstılâhları içinde, tıpkı geçmiş bir devrin hayâtta kalmış son şâhitleri kabîlinden o iptidâî akîdelerinin de bâzı izleri kalmamış mıdır? Bu hususta iki türlü delâil silsilesi ileri sürülmüştür: Bunların biri hayvan isimleri şeklindeki kabîle isimleri, dîgeri de muayyen bâzı cemâatlerde görülen bâzı ikrâh ve istikrâh hisleridir. Meselâ bir çok zümreler (Esed = Arslan), (Beden = Dağ-keçisi), (Bekr = Taze deve), (Bohse=Yaban ineği), (Sa'leb-Soal = Tilki), (Sevr = Boğa), (Cahş = Sıpa, yaban-eşeği), (Cerâd = Çekirge), (Ca'de = Dişi kuzu), (Coal=Donuzlan böceği), (Hide' = Çaylaklar), (Hamâme = Güvercin), (Haneş = Yılan), (Duıl=Gelincik), (Dübb = Ayı), (Zi'b = Kurt), (Dabbe = Kertenkele), (Dobay'a = Küçük sırtlan), (Adal = Tarla-fâresi), (Anz = Keçi), (Gorab = Karga), (Ferd = Kar-parsı, karakulak), (Kırd=Maymun), (Konfoz = Kirpi), (Kahd = Bir nevi Hicaz koyunu), (Kelb = Köpek)" bunun Kılâb, Eklüb ve Küleyb şekilleri de vardır", (Na'âme = Deve-kuşu), (Nemir = Pars) "bunun da Nümeyr ve Enmâr şekilleri vardır", (Vebr = Ada-tavşanı), (Hevâzin = Bir cins kuş) ve (Yerbû' = "Arap tavşanı" denilen Yaban-fâresi) gibi isimler taşımaktadır. İlk bakışta hâsıl olan ıntıbâa göre kabîlelere tatbîk edilen hayvan isimlerinin en eski cemâatlerde, yâni kabîle isimlerine istinâden babadan oğula intikaal etmiş şâhıs isimlerini tesbît etmiş olduklarını zanneden bâzı kimselerin tertip etmiş oldukları nesepnâmelerin başında da bulunması lâzım gelir. Fakat öyle değildir: Meselâ (Esed), Khuzeyme ibni Mosliya ibni Abd-Menât ibni Merr ibni Abd-ül-Ozzâ ibni-l-Hâris'in oğludur. Bu isimlerden nasıl bir ıntıbâ hâsıl olursa olsun, içlerinden ikisi ilâh isimleriyle alâkadâr olduğu için, Totemizm ile îzâhına hiç bir sûretle imkân yoktur.

Kureyşî zümresinde (Abd-ül-Esed = Arslan kulu) bir ilâh ismiyle alâkâdardı ve tıpkı bunun gibi Yemen'in şimâlindeki "Djorakh"ıların taptıkları (Yağûth) da bir arslan şeklindeydi Dîger isimler de öyledir; Hiç biri ilk devirlere âit değildir. Yalnız bu vaziyet bile yukarda bahsettiğimiz îzah şeklini şüpheler içinde bırakmaya kâfidir.

Bu kabîle isimlerinin eski bir Totemizm'le îzâhı ne kadar câzib olursa olsun, her halde kat'î bir esâsa istinâd etmediği de muhakkaktır; eğer bahsettiğimiz silsilenâmelerin nisbeten muahhar devirlerde uyduralmuş olduğu ileri sürülerek i'tirâz edilecek olursa, böyle bir i'tirâza cevâb olarak da o kabîle isimlerinin zannedildiği gibi eski Totem'lerle alâkadâr olmayıp onlarında nisbeten muahhar olduklarından ve eskiliklerini isbât edecek hiç bir delil bulunmadığından bahsedilebilir.

Milâttan evvelki devirlere âid olan (Safâ) kitâbelerinin okunması nihâyet bu meseleyi biraz daha aydınlatmıştır. Filhakîka bu kitâbe metinlerinde o kadar çok ism-i-hâslar vadır ki, bunlar Yedinci asır araplarının tahmîn ettikleri gibi kabîle isimlerinin ecdâd isimleri olabileceğine delâlet etmektedir".

Bu fıkrasında Câhiliyyet putperestliğinin teşekkül âmilleri içinde Totemizm olup olmadığını tetkîk eden (Huart), netîce i'tibâriyle kat'î bir hüküm veremiyor demektir. Bundan sonra da cenubî ve şimâlî Arabistan müşrikliklerinden bahsetmektedir; böyük ve eski bir medeniyyet sâhası olduğunu bundan evvel görmüş olduğumuz Cenûbî-Arabistan müşrikliği hakkındaki îzâhâtı da şöyledir (Ayni eser, C. I, S. 28-29):

"Cenûbî-Arabistan ilâhları.—İskenderiyyeli (Clément) arapların taşları takdîs ettiklerini tesbît etmiştir: (nosb), (nosob) ve cemi' şekliyle (ansâb) ismi bunların menşe' i'tibâriyle dik taşlar olduğunu göstermektedir. Bu taşlar kurban kanıyla oğulur ve işte bundan dolayı onlara "ğarî" (1) sıfatı izâfe edilir. Bâzan asıl ma'bûdun etrâfında böyle bir çok taşlar bulunrdu: Meselâ (Hérodote) yedi taştan bahseder.

Cenup mezhebinde ağaçlara da ibâdet edilirdi; İslâmiyyetten sonra bile halk arasında bunun izlerine tesâdüf edilir (2): Bugün hâlâ bâzı ağaçlara ve bilhassa evliyâ türbelerinde bulunanlara bezler bağlanmaktadır. Cenûbî-Arabistan'ın "Maîn = Mine", "Sebâ", "Hadramût" ve "Katabân" devletlerinin (Astere=Achtôret/Astarté) ve (Şems = Güneş) isimlerinde müşterek ilâhları vardı: Bunlardan (Şems)in ismi Arapçada müennes olduğu için, Güneş bir ilâhe idi. Bu iki müşterek isimden başka, kitâbelere nazaran o dört devletten her birinin ayrı ayrı ilâhları da vardı: Meselâ (Vedd) ile (Ankarîkh) yâhut (Nokrukh) Maîn = Mine'nin, (Haybas) ve (El-Mâkûn) Sebâ'nın, (Bâbil'in ay ilâhi olan Sin) ve (Khol) Hadramût'un, (Amm) ve (Anbay) Katabân'ın ilâhlarındandı. Bir de (Motabnasyan) (Motabkabadh), (Anbaal), (Umm-Astar) vesâire gibi rolleri pek mâlûm olmayan bir çok mahallî ve mevzıî ilâhlar ve ilâheler daha vardı. Adaklara âit kitâbelerde hiç bahsi geçmiyen ulu ve umûmî bir Allâh fikri de (İli-dhara'a), (İli-kariba), (İli-Azza), (İli-Yadi'a), (İli-sami'a) vesâire gibi Ülûhiyyetle alâkadâr şahıs isimlerinde müşterek Sâmî kelimesi olan (İlu) isminin kullanılmış olmasıyla sâbittir. Çok defâ da (İlu) yerine mecâzî bir tâbir kullanılır: Meselâ (Ebî=Babam), (Ammî=Amcam) "Yukarda gördüğümüz gibi Katabân ilâhlarından birînin ismi Amm'dir", yâhut (sumhu=ismi, adı) gibi tâbirler öyledir; bu âdet, İbrânîlerin (Yahve) yerine (Şem=isimi) veyâhut (Şemô = onun ismi) demelerini andırır.

Bu ilâhlar şerefine ma'bedlerle mihrâblar inşâ edilmişti: Kitâbelerde bunların bahsi geçer. Gene ayni metinlerde mihrâbın üstünde yakılan muhtelif ıtriyyât envâına âit îmâlara da tesâdüf edilmektedir: Bütün eski-çağ boyunca (Arabiyye-i-Saîde= Yemen havâlîsi)nin ıtriyyât ve bilhassa günlük= buhur vatanı olduğu düşünülecek olursa, bu âdetin ne kadar tâbîî olduğu anlaşılır. Bu mezhebin o havâlîde çok inkişâf etmiş olduğu anlaşılmaktadır; (Musran)da "lavî" denilen râhiplerle râhîbelere mahsus mektepler bulunması da Hazreti-Mûsâ'nın medyen=Medyan ölkesindeki ikaametiyle alâkadâr olabilir"

(Clément Huart)ın ayni eserinde Şimâlî-Arabistan müşrikliğine tahsîs ettiği üçüncü ve sonuncu fasıl da şöyledir (C. I, S. 29-34):

"Şimâlî-Arabistan ilâhları.—İsimlerini Safâ kitâbelerinden öğrendiğimiz ilk Arap ilâhları şunlardır: (El-Lât) bir ilâhdir; en çok bundan bahsedilir ve mekke civârındaki Tâif'de ibâdet edilen ilâhe de işte budur. Zühre seyyâresine de tapılırdı: Ekaanîm i'tibâriyle bu seyyâre ikiye ayrılır ve biri sabah yıldızını, biri de akşam yıldızını temsîl ederdi. (El-Ozzâ) ismindeki iki ilâhe de öyleydi. Okunuş şekliyle birinci harfini nidâ hâli olduğu hakkındaki ileri sürülen fikir kabûl edildiği takdirde, HLH harfleriyle ifâde edilen ismin de (Allâh) olması lâzım gelir. Akşam yıldızının dîger bir ismi olan (Rudâ) da bir tanrı adıdır. Bir kabîle ismi olup "Avîdh'lerin serveti" mânâsına gelen (Gad-Avîdh) ile bundan evvel Cenûbî-Arabistan'da da gördüğümüz (Şems=Güneş) ilâhesi, Havran'daki (El-Aceylât)da bulunan Yunanca kitâbede "Ethaos" şeklini alan (İsâ'), (Raham) ve nihâyet "İnsanlara ni'met ihsân eden ve şarap içmeyen iyi tanrı" telâkkî edilen (Şa'y-ül-kavm) ayni zümredendir: Bu son ilâh, (M. Clermont-Ganneau)nun tesbît ettiği vechile (Nonnus)da bahsi geçen ve (Dionysos)un düşmanı olan ilâh (Lycurgue=Likurgos) olmak lâzımgelir; isminin mânâsı da "Kavme refâkat eden" şeklinde îzâh edilmektedir. Bunlar Safâlıların ilk ilâhlarıdır. Daha sonraları bunlar Sûriyelilerin (Baal-Samîn) ve (Dusares) ismindeki ilâhlarını kabul etmişler ve nihâyet tamâmiyle Sûriyelileşmişlerdir.

Edebiyyâtta İslâmiyyetten evvelki Arap müşrikliğinin de izleri kalmıştır. Hattâ Kur'anda bile Câhiliyyet tanrılarından bâzılarının isimleri zikredilir; i'tibârî olarak Hazret-i Nûh devrine bağlanan

(1) Güzel ve zarîf mânâlarına gelir. İ.H.D.

(2) İslâmiyyette gerek arap Câhiliyyetinden, gerek dîger Müslüman milletlerin müşriklik devirlerinden kalmış bir takım izler bulunduğu muhakkaktır: Bunların İslâm dîniyle hiç bir alâkası yoktur. Londra üniversitesi İctimâiyyât profesörü (Edward Westermarck)ın

(Devâmı 294 üncü sahîfenin altında)

beş ilâhın isimleri şunlardır: (Vedd), (Sovâ'), (Yağûs), (Yaûk) ve (Nasr). Bunlardan başka (El-Lât), (Menât) ve (El-Ozzâ) isimlerinde üç ilâhe de vardır. Târih, Edebiyyât ve Ensâb menbâlarında dîger bir çok isimlere daha tesâdüf edilir. Biz şimdi evvelâ ilk zümreden bahsedeceğiz. (Yâkuut)a nazaran (İbn-ül-Kelbî)nin kaydettiği bir an'aneye göre, ilk beş ma'bûdun menşei, (Kaabil) nesîinin kabîle efrâdından olup ziyâına ağladıkları beş kişinin tasvirlerini muhâfaza arzûsudur. İşte bundan anlaşıldığına göre sonradan onların te'lîh edilmesi, ilk zamanlarda atalara ibâdet şeklinde başlamış bir an'ane netîcesidir. Bunlardan (Vedd)in heykeli Cidde civârındaki kumlar içinde bulunmuş ve (Kelb) kabîlesinden (Avf ibni Ozrâ) ya verilmişti; o da bunu "Dûmet-ül-Cendel"e yerleştirdi ve ilk başrâhibi oldu. İslâmiyyetin zuhûruna kadar bu heykel işte o kabîlenin putu olduktan sonra, nihâyet (Hâlid ibni Velîd) tarafından param-parça edilip-kırıldı. Bu bir erkek heykeliydi: Üstünde bir iç-elbisesi, sırtında da manto gibi bir atkısı vardı ve silâh olarak da bir kılıç, omuzunda bir ok-yayı, oklarla dolu bir sadak ve ucunda bayrak sallanan bir kargı taşıyordu. (Sovâ') isminde kadın tanrıya da "Yenbo'" havâlîsindeki (Rahât)da tapılırdı; bunun râhipleri Hüzeylîlere mensûb olan "Benû-Lihyân" kabîlesindendi. Bu tanrıya âit put da Mekke'nin fethinden sonra (Amr ibn-il-Âs) tarafından tahrîb edildi. (Yağûs)un ilk zamanlarda Yemen'de oldığundan ve buna da (Mazhic) kabîlesiyle komşusu olan aşîretlerin ibâdet ettiklerinden bahsedilir. Bu put (Murâd) aşîretiyle (Benu-l-Hâris) arasında bir mücâdeleye sebeb olduktan sonra, İslâmiyyetin zuhûrundan pek az evvel bu son kabîlenin zaferi üzerine onlara teslîm edildi. İbâdet merkezi Yemen'in şimâlinde bulunan (Coraş) dı. İsmi de "Yardımcı" mânâsına gelirdi. Adı "Men'eden, geciktiren" mânâsına gelen ve Habeşçede ise "Muhâfaza eden, hâfız" mefhûmunu ifâde eden (Yaûk) da Hamdanîlerle Khavlânîlerin ibâdet ettikleri ilâhın ismidir. (Joseph Halévy), "Gayman" şehrinin karşısındaki tepeye "Cebel-Yaûk = Yaûk dağı" denildiğini tesbît etmiştir. Bu da tıpkı »Ak-baba" mânâsına gelen (Nesr) gibi bir cenûp ilâhıdır: (Nesr), Zû-Nüvâs'ın Yahudi dînini kabûlünden evvel Himyerîlerin ma'bûdu idi. Sâbiî kitâbelerinde bundan çifte bir ilâh olarak "Şark ve Garp Nesr'i" diye bahsedilir; belki de bundan maksat, Arap müneccimlerince mâlûm olan iki kartal burcudur. Fakat bu ilâh ayni zamanda şimâlde de kabûl edilmiştir: Çünki Yahudilerle Sûriyeliler bu ma'bûddan "Arabistan tanrısı" diye bahsederler.

(İbni-Hişâm)ın (İbni-İshak)a istinâden bahsettiği (Ammi-Enes) de Khavlânîlerin ilâhlarındandır; Kur'ânın bir Sûresinde tavsiye olunan hayrât taksîmi münâsebetiyle umumiyyetle bundan bahsedilirse de, ismi zikredilmemiştir. Himyerî kitâbelerinde bu ma'bûdun ismine şahıs isimleri şeklinde tesâdüf edilir. İlâhelere gelince, bunlardan (Menât)ı temsîl eden ve Mekke ile Medîne arasında ve sâhil boyundaki (Kodeyd)de bulunan böyük bir taşa Hüzeylîler ibâdet ederlerdi. (Evs) ve (Hazrec) kabîleleri Hac merâsiminin sonunda işte oraya gidip saçlarını onun önünde kestirirler ve bunu Mekke'de yakmak istemezlerdi. Bu put da Hicretin sekizinci senesinde Hazret-i Ali tarafından tahrîb edilmiştir; ma'bedde bulunan dîger bir takım metrûkât ile berâber, Gassânîlerden (Hâris ibni Şemir) in adakları olan "Mikhzem" ve "Resûb" ismindeki iki kılıcı da Hazret-i Ali oradan kaldırıp Hazret-i Peygambere hediye etmiştir; bu iki kılıçtan biri, Esed-Ullâh olan Ali'nin kazandırdığı "Zülfikaar"dır. Dîger bir takım rivâyetlere göre de o putu tahrîb eden (Ebu-Süfyân ibni Harb) yâhut (Saîd ibnü Zeyd il-Eşhelî)dir. (El-Lât) ma'bedi de Tâif'de idi. Bu ma'bed dört köşeli bir kaya parçası şeklindeydi; râhipleri "Sakîf" kabîlesine mensuptu. Bu kaya (Robertson Smith)e tıpkı (Yâkuut) ile (Kazvînî)nin yazdıkları gibi câmiin altında gösterilmiş olduğu halde, (Hamilton) ile (Doughty) şehrin hâricinde bir kaya görmüşlerdir. Hazret-i Peygamber tarafından bu putun tahrîbine me'mûr edilen ve (El-Lât) râhipleri sülâlesinden olan (El-Moğîre)nin orayı şiddetli bir ateşe verdiği ve bunun (Şeddâd ibni Arîd)in manzûmesiyle de sabit olduğu düşünülünce, bugün her kese gösterilen taşın Sakîf ilâhesine âid olmadığını kabûl etmek îcâb eder. Kayanın altında yarım kulaç derinliğinde ve (Gabgab=Boğaz, kuş kursağı) isminde bir çukur vardı; orada ilâhenin hazînesi saklanırdı: Bu hazînede kendisine yapılan hibeler vardı; bunları da (El-Moğîre) kaldırmıştı. Uzak yerlerde de bu ilâheye taparlardı. (Hérodote)un en mühim Arap tanrısı diye (Alilat) ismiyle bahsettiği put işte bu ma'bûdedir. Bu ilâhenin ismine bilhassa Tedmür kitâbelerinde de tesâdüf edilir: O metinlerde geçen "Vehb ül-Lât = El-Lât'ın ihsânı" kelimeleri Yunancaya "Athénodoros" şeklinde terceme edilmiştir.

(El-Ozzâ) mezhebi de çok yayılmıştı. Bunun ma'bedi de Nahle havâlîsindeki bir vâdîde kurulmuştu; orada bir ses işitilirdi; "Samora" denilen üç fidana da tapılırdı; bunlar (Hâlid ibni Velîd) tarafından söküldü. Bu mezhep fevkalâde intişâr etmişti; Kureyşîler (El-Ozzâ) ya fevkalâde hürmet ederler ve senede bir defâda bayramını yaparlardı. Bunun râhipleri (Süleym) kabîlesinin Benû-Şeybân koluna mensuptu. Bir de Gatafânîlerin (Boss) ma'bedi vardı.

Bu (El-Ozzânın) ilâhlar zümresine idhâli (El-Lât) ile (Menât)dan muahhar görünmektedir; fil-hakîka, (Ozzâ) ismiyle teşkîl edilen dînî isimlerin başında dâimâ "Abd" kelimesi bulunur ve ayni mânâya geldiği halde daha eski olan "Zeyd", "Teym" ve "Evs" tâbirlerine tesâdüf edilmezdi. Süryânî müverrihleri bu ilâheden ancak Beşinci asırda bahsetmektedirler. Buna insan kurban ederlerdi: (El-Münzir ibnü Mâ'-is-Semâ) ile Hîre'de zındana atılan dört yüz râhibe bunun delîlidir. Buraya kadar saydıklarımız

"Survivances paiennes dans la civilisation mahométane" ismiyle İngilizceden Fransızcaya terceme edilip 1935 târîhinde Paris'de neşredilmiş olan kıymetli eserinde bu mesele çok esaslı sûrette tedkîk edilmiştir. İ. H. D.

belli-başlı ilâhlarla ilâhelerdir; bunların yanında ikinci derecede bir takım tanrılarla ma'bedler daha vardı. Meselâ Mekke'nin cenûbunda ve yedi günlük bir mesâfede dulunan "Tabâla"da, üstünde bir nevi taç bulunan beyaz bir taşa taparlardı: (Zü-l-Halasa) denilen bu ma'bûdun râhipleri de (Bâhile) kabîlesinin bir kolu olan (Benû-Umâme)dendi. Tonradan Müslümanların inşâ ettikleri câmiin kapu eşiği de vaktiyle tapılan işte o beyaz taştan yapıldı. (İmru'-ul-Kays)e izâfe edilen bir şiirde bu putun önüne atılan oklarla kur'a çekilmek sûretiyle kehânetine mürâcaat edilen Tabâla kâhininden de bahsedilir. Bizanslılar (Dusarès) dedikleri (Zû-Şerâ) da Pétra=Vâdî- Mûsâ ile Bosra'daki Nabatîlerin ilâhiydi; buna (Devs) kabîlesiyle (Ezd)in bir kolu olan (Benu-l-Hâris)de de tesâdüf edilir. Bu ilâhın Pètra'daki timsâli, satıhları mütesâvî bir menşur şeklinde ve yontulmamış halde bulunan siyah bir taştı; dâimî bir âdet mucîbince bunun üstüne kurban kanları dökülürdü.

(Tayy)ın iki dağından biri ola (Ecâ) tepesinin siyah zemîni üzerinde çıkıntı teşkîl eden kızıl bir kaya da (Benî-Tayy) kabîlesinin (El-Fels) ismindeki tanrısıydı; râhipleri de (Benû-Bevlân)dandı. Hadramût'da (Kinde) kabîlesi (Celsed) ismin de bir ilâhe taparlardı; bunun râhipleri de (Sekûn) kabîlesinin bir kolu olan (Benû-Allâk) âilesinden seçilirdi. Bu tanrının beyaz taştan yapılmış olan putun da bir erkek gövdesine benzerdi: Gövdenin üstünde de müphem sûrette erkek başını andıran bir kara kafa vardı: Bu da kehânetler gösterirdi. (Abd-Menâf) gibi dînî isimlerden dolayı şöhret bulan (Menâf) hakkında daha fazla mâlûmâtımız yoktur; "yakıcı" mânâsına gelen (Muharrık) da öyledir: Ona bu isim belki de ateşte yakılan kurbanlarından dolayı verilmişti. Böyük bir kabîle olan (Rebîa)nın (Bekr ibni Vâil) zümresiyle dîger kollarının ilâhı olan bu tanrının adı, Gassânîlerden (El-Muharrık) âilesine alem oldu. (Müzeyne) kabîlesinin tanrısına (Nohm) ve (Temîm)in (Benû-Rebîa) tanrısına da (Rodâ) derlerdi; bu son ilâhın ismine Tedmür kitâbelerinde de tesâdüf edilir. (Kinâne) kabîlesinden (Benû-Milkân)ın ma'bûdu olan (Sa'd) ise çöiün ortasında yüksek bir taş parçasıydı.

Yanlış olarak (Şums) şeklinde okunmuş olan (Şems)e de (Benû-Temîm) ibâdet ederdi: Onlar bu ma'bûd için bir ma'bed binâ etmişlerdi; bu ma'bede (Benû-Evs ibni Mokhâşin) hizmet ederdi. Bu tanrı müzekker bir ilâh olmekla berâyer, esâs i'tibâriyle eski müennes ilâhe olan (Şems=Güneş)den başka bir şey değildi ve Babilliler de (Sin) ismini verdikleri bu ilâheye taparlardı.

Yanlış olarak (Soayr) okunmuş olan (Saîr) de (Aneze) aşîretinin tanrısıydı: Bu ma'bûdun ismi, Kur'anda "Cehennem" mânâsına kullanılan (Saîr)in aynidir. Bir de (El-Ogaysir) isminde bir ilâh vardı ki (Kodâs) ve (Lâkhm) kabîlesinden Yemen'de (Gatafân)a kadar bir çok aşîretler ona tapardı. Şâir etmek istemişlersede, bu ilâhın oldukça yaygın olan mezhebi, tanrılaştırılmış olan Roma imparatorlarına yapılan ibâdetten mütehavvil gibi görünmemektedir. Mekke'deki (İsâf) ile (Nâile) hakkında hiç mâlûmâtımız yoktur: Yalnız bunların hâlâ mevcûd olan iki dik taştan ibâret oldukları mâlûmdur. Bugün "Kavs-i-Kuzah" ismiyle "Alâim-i-semâ"yı temsîl etmekte olan (Kuzah) da fırtınalar ilâhı olan bir "Tanrı-dağı" idi: Bunun mezhebi de bugün Hac merâsîminin menzillerinden biri olan (Müzdelife) ye bağlıydı; dağın üstünde bir ateş yakılırdı; Kur'anda geçen ve hakîkî mânâsı tam olarak anlaşılmayan "El-meş'ar ül-harâm" tâbîrinin işte bundan kinâye olmak ihtimâli vardır. (İmru'-ul-Kays)da olduğu gibi şahıs isimlerinde veyâhut Abd ül-Kays da olduğu gibi kabîle isimlerinde tesâdüf edilen Kays ismindeki tanrının şahsiyyeti karanlıklar içindedir. Bunun, Medâyin-Sâlih kitâbelerinden birinde zikredildiği gibi, ya Menât ın maiyyetindeki ilâhlardan biri veyâhut da o ilâheye âit ma'bedin ismi olmak ihtimâli vardır. Acabâ (Hobal)a Kâ'bede ibâdet edilir miydi? Bu henüz münâkaşa hâlinde bir meseledir. (Abd-ül-Muttalib) menkabesi bunun böyle olduğunu açıkça göstermektedir; fakat Kur'anda smi geçmemekte ve Mekke'nin fethinde tâhrîb olunduğundan bahsedilmektedir. Yalnız bu ma'bûdun isminden menşeinin Sûriye olduğu anlaşılmaktadır".

İslâmiyyete karşı bâzan ilmî bîtarâflıktan ayrılacak kadar hissiyyâtına kapılan müellifler de vardır; onların mütâlaaları da ihmal edilmemelidir; işte bunlardan biri olan Alman âlimlerinden ve (Halle) üniversitesi profesörlerinden (B. Brockelmann)ın profesör (Tazerout) tarafından Fransızcaya terceme edilen ve müellifin bir çok ilâveleriyle neşrolunan "Histoire des peuples et des Etats islamiques" ismindeki eserinin Câhiliyyet müşrikliği ile dinlerine tahsîs edilen faslı da şöyledir (1949 Paris tab'ı, S. 17-19);

"İslâmiyyetten evvelki Arapların siyâsî hayâtları gibi dînî hayâtları da henüz pek iptidâî bir seviyyedeydi (1) Geri bir medeniyyete mensûb olan milletlerin ekserîsi gibi, onlar da kendilerini ihâta eden tabîatin insan kudretinden üstün bir takım kuvvetlerle dolu olduğuna ve bu kuvvetlerin münâsip bir takım tedbirlerle insanın işine yaramak mecbûriyyetinde bırakılabileceklerine inanırlardı (2). Biraz yüksek bir seviyyede ise, bu kuvvetler insanın rûhu zannedilir, fakat daha tehlikeli bir kudreti hâiz sanılır; işte o vaziyyette bunlar şeytan kesilir. Sâmîler ağaçların, mağaraların, menbâların kayaların cinlerle meskûn olduğuna inanırlardı; Mekke'de Kâ'benin bir köşesinde bulunân "Hacer-ül-Esved"e Müslümanlar nasıl ibâdet ediyorlarsa tıpkı onun gibi Pètra = Vâdî-Mûsâ ile Arabistan'ın dîger bâzı yerlerinde de bir takım taşlara ibâdet

1 Siyâsî hayâtın iptidâîliğinden maksat, İslâmiyyetten evvel bütün Arabistan'a şâmil umûmî bir Arap birliğinin teşekkül edememiş ve Arap kavminin mütemâdî bir siyâsî tefrika içinde yaşamış olmasıdır. İ.H.D.

2 Arabistan'ın "Geri medeniyyet" seviyyesinden bahseden müellif, bilhassa Cenûbî-Arabistan'ın parlak medeniyyetlerinden her nedense bîhaber davranmaktadır. İ.H.D.

edilirdi (1). Fakat bu şeytanlar ancak insanlara kendi isimlerini ifşâ ettikleri zaman takdîs edilirdi; meselâ (Ya'kuub)un "Bethel"deki rüyâsında (İahwe) ona kendini işte öyle bildirmişti. Ancak bir şeytanın ismi bilindiği zaman ondan istimdâd edilebilir ve bu sûretle onun üzerinde bir te'sîr icrâ olunabiiirdi. Esas noktası kurban merâsiminde temerküz eden ibâdet sâyesinde ilâhlarla onlara tapan kabîle efrâdı arasında bir kan karâbeti te'sîs edilmiş olurdu; bu sûretle o ilâhlar kabîlenin hâmîleri ve hattâ çok defâ ataları hâline geldikleri için, ilk hüviyyetlerini mühim bir nisbette kaybetmiş olurlardı. Her kabîle kendi tanrısına tapar, fakat ayni zamanda dîger kabîle tanrılarının da kendi saiâhiyyet dâirelerindeki kudretlerini teslîm ederdi. Zâten araplarda kabîle ile tanrısı arasındaki râbtta, meselâ Benî-İsrâîl'de (İahwe) ile kavmi arasındaki kadar sıkı değildi. Hattâ bâzan bir takım âileler kendi kabîlelerinin tanrısından başka ilâhların isimlerini taşır, bâzan da ayni bir ilâha muhtelif kabîleler îmân ederdi. İlâhların muayyen yerleri vardı ve kendi kabîleleri oralardan başka taraflara göç edince, onların yerine gelen kabîlelerin ibâdetine mazhar olurlar ve işte o göç edenler de senede bir iki defâ yortular esnâsında gelip tanrılarına kavuşurlardı.

Bâzı ma'bedlerin husûsî bir câzibe kuvveti vardı. Meselâ (Okâz) ile Mekke'ye bir çok kabîleler çok defâ Hacc için pek uzak yerlerden kalkıp gelirlerdi. Bunların yortuları esnâsında çöllerde bir Tanrı-mütârekesi hüküm sürerdi. Bu dînî merâsim münâsebetiyle panayırlarla pazarlar da kurulur ve bunlarda yalnız ticâret eşyâsı değil, ayni zamanda bir takım rûhânî servetler de mübâdele edilirdi. Araplar işte bu panayırlar ve o vesîleyle ve dolayısıyla din sâyesinde kâinât hakkında umûmî bir görüşe, müşterek bir ahlâk esâsına ve ayni bir şeref ve haysiyyet telâkkîsine sâhip olmuşlar ve bu telâkkî tarzını husûsî lehçeler üstünde umûmî bir dille ve husûsî kaaidelere müstenid bir şiir san'atıyla ifâde imkânını bulmuşlardı. Aşağı seviyyedeki şeytanlar dâiresi hâricinde tebârüz eden üç ilâhe vardı. Bunlardan mukadderât ilâhesi olan ve Yunanlıların (Tyché-Soteira)sına tekaabül eden (Ei-Menât)a Mekke'de de tapılmakla berâber, bilhassa o civarda bulunan (Hüzeyl) ismindeki bedevî kabîlesi ibâdet ederdi. Tâif'de "Hâkime" mânâsına (Arraba) ismiyle anılan (El-Lât) adındaki ilâhe de (Hérodote)un eserinde (Uranie) ile birleştirilebilir. Bu dişi tanrı ilâhların böyük anası ve şimâl Sâmîlerinin (Astarté)si vaziyetindeydi İsmi "Çok kudretli" mânâsına gelen (El-Ozzâ) da onun Zühre yıldızı şeklinde tapılan başka bir tezâhüründen ibâretti.

Fakat, bütün bu ilâhlarla ilâhelerin yanında, bir çok tabîat-perest milletlerde olduğu gibi, Arap dîninin de dünyânın hâlıkı saydığı bir (Allâh)ı vardı; bâzılarının zannettikleri gibi onlar bu fikri Yahudilerle Hıristiyanlardan almış değillerdir. Arapların ilkönce putlara taptıkları muhakkaktır: Çünki putlar araba kâinâtın ulu Tanrısı olan Allah'dan daha yakındı. Fakat târih devrimizin başlarında bu mezhep artık iptidâî insanlarda görüldüğü gibi Arap kavminin dînî şuûrunu tamâmiyle tatmîn etmiyordu. Putperestlik ehemmiyyetini kaybettikçe, Allaha bağlanan umûmî dindarlığın kıymeti de yükseliyordu. Mekke'de artık (Allah), Kâ'benin hâkimi olan eski ay tanrısı (Hobal)ın yerine kaaim olmaktaydı; işte bundan dolayı Hîre'nin hıristiyan şâirlerinden olan (Adî ibni Zeyd) bir yemininde şâhid olarak (Mesîh) ile berâber (Allah)ı da zikretmekte hiç tereddüd etmemişti.

Mukaavelelerin Hâfız-ı hakîkîsi Allâhtı: Hattâ o mukaaveleler dînî bir merkezde akdolunup bir putun muhâfazasına tevdî' edilmiş olsa bile, bu böyleydi. Bilhassa kabîleye müsâfir gelmiş bir yabancının da hâmîsi (Allâh) olduğuna inanılır, fakat ona karşı duyulan hürmet o sırada henüz kan karâbetinden üstün tutulmazdı. Mukadderât Allâhın takdîrine tâbi' sayılır ve onun takdîri hiç değişmeyeceğine inanılırdı. Fakat kadere karşı beslenen bu îman arabı kat'iyyen hareketsiz bir hâle getirmez, bil-akis semâvî bir yardım beklemeksizin onu kendi vaziyetinin tesbîtine sevkederdi. Bununla berâber, bu kanâatin yanında insan cinsinin yer-yüzünde sarfettnği bütün gayretlerin boşluğu hakkındaki îman da kendini göstermiyor değildi: Şimâlî-Arabistan kabîleleri arasında böyük-babası tarafından kurulmuş muvakkat bir devlet olan Kinde krallığında âilesinin hâkimiyyetini ihyâ için Bizans hizmetine girip sonsuz mâcerâlar geçirmiş olan şâir-kral (İmru'-ul-Kays)ın şu meşhur şi'ri işte öyle bir hissin ifâdesidir:

—Kör bir kadere tâbi' değil miyiz? Gıdâlarımızla içkilerimiz yüzünden bile bir takım hulyâlara hapîlıp gitmiyor muyuz? Bizler bir takım kuşlardan, sineklerden ve solucanlardan ibâret olduğumuz halde, yırtıcı kurtlardan daha atılgan mahlûklarız! Şu sarsılmaz dağları bile esirgemeyen kaderden ben nasıl bir lutuf bekliyebirim ki, onun tıpkı babam (Hujr) ile dedeme yaptığı gibi, yakında bana da pençesini takacağını bilmiyor değilim?

Müşrikliğin bu dâhilî inhilâlî, çok zamandır Arabistan'da tarafdarlar peydâ etmiş olan böyük dinlerin te'sîriyle büsbütün artıyordu. Bundan evvel de söylediğimiz gibi, Cenûbî-Arabistan'da Yahudilik bâzan o kadar böyük bir nüfuz te'mîn ediyordu ki, yerli hükümdarlar bile yahudileşip o dîne karşı gelen hıristiyanları eziyorlardı. Yahudiler Şimâligarbînin (Teyme), (Hayber), (Yesrib=Medîne) ve (Fedek) gibi vâhalarına daha Milâttan evvel birinci asırda hicret edip yerleşmişler ve oralarda zengin olmuşlardı. Bunlar o memleketlerde kapalı cemâatler hâlinde yaşıyor, fakat şu da muhakkak ki kendilerini aralarına kabûl etmiş olan araplardan bir çoklarını da yahudileştiriyorlardı. Lisân i'tibâriyle yerlilere tamâmiyle uymuşlardı. Sâhib oldukları san'atlar bakımından çiftçi, tüccar ve kuyumcu olarak vücutlarına ihtiyâc olduğu muhakkak olmakkavme verilecek ve o kavm onun mahsûllerini istihsâl edecektir. İslâmiyyetten evvel (Kâ'be)de bir takım ilâhları temsîl eden bir çok putlar vardı. Bunların birine (Allah) derlerdi: Bu ilâh, belki de Kureyşîlerin kabîle tanrısıydı. Dîger üçü de (Allâh)ın (El-Ozza), (El-Lât) ve (Menât) isimlerindeki kızlarıydı. Kâ'benin eskiliğine delîl olarak da (Hérodote)un (Alilât = El-Lât)ı böyük bir Arap tanrısı gösteren fıkrasından bahsedilir. Kureyşiler en böyük ilâh olarak (Allâh)a ibâdet etmekle Vahdâniyyete yol açmışlardır; onu Mekke halkına kendi ölülerinin rabbi gösterirler ve mahsûllerinin öşrü (= onda biri) ile sürülerinin ilk yavrularını farîza olarak ona te'diye etmelerini isterlerdi.

Kureyşîler Hazret-i İbrâhîm ile İsmâîl'in neslîne mensûb olduklarını iddiâ etmekte oldukları için (Kâ'be)nin râhipleriyle muhâfızlarını onlar tâyin ve vâridatını da onlar idâre ederlerdi. Kabîlenin (Kosayy) neslîne mensûb olan ve bir akalliyyet teşkîl eden zâdegân sınıfı Mekke'nin hükûmet idâresini elinde tutardı. Mîlâdın altıncı asrının başlarında Kureyşîler iki zümreye ayrılmışlardı: Bunlardan birinin başında zengin ve insâniyyetperver bir tacir olan (Hâşim) vardı; dîgerini de (Hâşim)in kıskanç yeğenî (Ümeyye) idâre etmekteydi. Bu şiddetli rekaabet nihâyet târihte böyük bir rol oynayacaktı. (Hâşim) vefât edince, yerine Mekke'nin emîrlerinden biri olarak oğlu yâhat küçük kardeşi (Abd-ül-Muttalib) geçti...".

Princeton üniversitesi profesörlerinden (Philip K. Hitti)nin Tahran üniversitesi sâbık profesörlerinden (Maurice Planiol) tarafından "Précis d'histoire des Arabes" ismiyle Fransızcaya terceme edilen İslâm târihinde Câhiliyyet müşrikliği hakkında şu kısa îzâhâta tesâdüf edilir (1950 Paris tab'ı, S, 29-30):

"... Câhiliyyet devrindeki müşrik bedevî âdetâ dinsiz gibiydi. Bu hususta o yalnız kabîlenin zihnî uyuşukluğundan hâsıl olan ve an'aneye aynen hürmet ve riâyet hissinden doğan bir takım örflerle adetlere ittibâ' ederdi. İşte bundan dolayı Arabistan'ın hiç bir tarafında her hangi bir müşrik ma'bûduna hakîkî ve candan bir ibâdet manzarası keşfetmemize imkân yoktur. Bedevî muhayyilesi çöllere cin yâhut şeytan dedikleri zararlı mahlûklar iskân ediyordu: Bunların ilâhlardan farkı da kendî tıynetlerinden ziyâde insanlarla olan münâsebetlerinden mütevellitti. Umûmiyyet i'tibâriyle ilâhlar hayırhâh ve cinler de düşmandı: Hakîkatte bunlar çölün hayvânî hayâtın insâna verdiği haşyet hislerinin şeytânî şekillere temessül etmesinden başka bir şey değildi... Mekke şehriyle Hicaz arâzîsinde, yâni Necid yaylalarıyla münhat sâhil boyları arasında bir hâil gibi uzanıp giden çölde bir çok ilâhlardan başka bir de (Allâh) isminde bir ma'bûd vardı. Bu ismin her halde çok eski olması lâzımgelir. Mekke halkı (Allâh)ı dünyânın hâlıkı, en böyük rezzâkı ve nihâyet en mühim tehlikeler karşısında istimdâd edilmesi lâzım gelen en böyük ilâhı addederdi. Tekmîl arap dilinin en ulvî ve en mühim cümlesinin, bütün çöl halkını bir ada cemaati hâlinden çıkarıp tek bir hamlede eski dünyânın münteha'larına kadar saldırtacak olan alevlendirici ve titretici sayhanın, yâni (Lâ ilâhe ill-Allâh) sayhasının işte o Mekke şehrinden zuhûr etmiş bir Zâtin dudaklarımdan dünyâya yayılacağı devir artık uzak değildi".

Londra üniversitesi Yakın ve Orta-Şark târîhi profesörü (Bernard Levis)in (Annie Mesritz) tarafından Fransızcaya terceme edilip müellifin bâzı ilâveleriyle neşredilmiş olan "Les Arabes dans l'histoire" ismindeki kıymetli eserinin şu fıkrasında da Câhiliyyet dînî bir nevi cinperestlik yâhut şeytanperestlik şeklinde îzâh edilmektedir (1958 Brüksel tab'ı; S, 27):

"Bedevîlerin dînî, eski Sâmî müşrikliği ile alâkadâr bir nevi (Polydémonisme) şeklindeydi (1). Tapılan mahlûklar, dıdâyette birer yerin sekenesi ve rüesâsı sayılırdı; bunlar ağaçlarda, menbâlarda ve bilhassa mukaddes taşlarda yaşarlardı. Bunlardan başka bir de salâhiyyet ve kudretleri alâlâde bir kabîle mezhebi hudutlarını aşan ve kelimenin hakîkî mânâsına uygun gelen bir takım ilâhlar da vardı. Bunların en mühimlerinden üçü (Menât), (Ozzâ) ve (El-Lât) ismindekilerdi: Bu sonuncusundan (Hérodote) de bahsetmişti. Bunların her üçü de umûmiyyetle (Allâh) ismiyle anılan yüksek bir ilâha tâbi'di. Kabîlelerin dininde hakîkî mânâsiyle râhiplik yoktu; bedevîler ma'budlarını yanlarında taşıyıp gittikleri yerlere berâber götürürler ve bir nevi mukaddesât mahfazası mâhiyyetindeki kırmızı bir çadıra koyup harpte de yanlarında bulundururlardı. Bunların dînî ferdî değil, umûmîydi. İman, kabîle tanrısının üstünde temerküz eder, o tanrı da umûmiyyetle bir taşla ve bâzan da başka bir şekilde temsîl edilerek şeyh âilesinin muhâfazasına tevdî' edilir ve o şeyh de işte bundan dolayı bir nevi rûhânî nüfuz te'mîn etmiş olurdu. İlâh ile mezhep, kabîlenin hüviyyet alâmeti ve birlikte birbirine bağlılık mefhûmunun yegâne fikrî ve mânevî ifâdesiydi. Mezhebe bağlılık siyâsî sadâkatı ve irtidâd da ihâneti ifâde ederdi".

Bundan evvel de muhtelif münâsebetlerle bahsi geçmiş olan (H. Lammens) isminde çok mühim bir İslâmiyyât mütehassısı vardır. Bir Fransız katolik papazı olduğu halde Arapça eserler bile neşredecek kadar Şarkıyyât sâhasında muvaffakıyyetler göstermiş olan bu meşhur müsteşrikın "L'İslam" ismindeki eserinde arabın Câhiliyyet dînî şöyle îzâh edilir (1944 Beyrut tab'ı S. 24-31):

"Kâ'be. — Vaktiyle damsız ve mustatîl şeklinde bir binâ idi. (Hacer-ül-Esved)in mahfazası mâ-

(1) Müslümanlar (Hacer-ül-Esved)e ibâdet etmezler, onu Kıble alâmeti olarak yalnız takdîs ederler: İslâm ibâdeti yalnız Allâha münhasırdır. İ. H. D.

(1) Bir çok şeytanlara tapma mefhûmunu ifâde eden bu ilmî tâbir "Şeytanperestlik" şeklinde terceme edilebilir. İ. H. D.

ia berâber, Araplardan pek i'tibar görmezler ve din sâhasında pek derin bir te'sir icrâ edemezlerdi. Araplara karşı hıristiyanlığın vaziyeti büsbütün başkaydı: Çünki onlar hâricî te'sirlere karşı çok hassastılar Bütün şimâl bedevîleri, çoktanberi millî kültürleri Hıristiyanlıkta inhilâl etmiş olan ve o havâlîye yerleşen Ârâmîlerle pek sıkı bir temâs hâlindeydiler. Daha Roma imparatorluğunun idâresinde bile Hıristiyanlık bir devlet dîni olarak böyük bir câzibe te'sîri icrâ ediyordu; işte bundan dolayı Hîre'nin İran tarafdârı olan Lakhmî hânedânı bile şehirlerdeki tebaasının mensûb olduğu Hıristiyan dînini kabûl etmişti. Hattâ Arabistan'ın içerilerinde ve bilhassa Hicaz'ın ticâret merkezleri olan şehirlerinde de halkın şimâl kabîleleri arasındaki akrabâlarıyla mütemâdî münâsebetlerde bulunması, Hıristiyan akîdeleriyle âdetleri hakkında sathî bile olsa az çok mâlûmât edinmesine yol açmıştı. Münzevî keşişlerle râhiplerin Filistin'le Sînâ yarım-adasından Arabistan çöllerinin içerilerine kadar her tarafa yayılmış olduğu anlaşılan mağaralarının da bu sâhada çok böyük bir te'sîri olmuştur. Zâten Arabistan çölleri resmî kilisenin tazyîkına uğrayan bir çok Hıristiyan mezheplerinin ilticâgâhı hâline gelmiş ve işte bu mezhepler kendi akîdelerini devletin himâye ettiği resmî mezhepten daha muvaffakiyyetli bir sûrette yaymaya muvaffak olmuşlardır".

Amerika müverrihlerinden (Will Durant)ın bundan evvel de muhtelif vesîlelerle bahsi geçmiş olan "Histoire de la civilisation" külliyyâtının "L'âge de la foi" serisinin "Histoire de la civilisation médiévale" ismiyle (François Vaudou) tarafından Fransızcaya terceme edilen birinci cildinin İslâm medeniyyetine hasredilen kısmında da Câhiliyyet müşrikliği şöyle anlatılmaktadır (1952 Paris tab'ı, S. 206-208):

"Çöl bedevîsinin de kendine göre bir dînî vardı; bu din ibtidâî olmakla berâber incelikleri de yok değildi. Bedevî yıldızlarda, ayda ve yer-yüzünün derinliklerinde tasavvur ettiği sayısız ilâhlardan hem korkar, hem onlara ibâdet ederdi. Bâzan da kaahir bir semâ'dan merhamet niyâz ederdi; fakat umûmiyyetle etrâfındaki cinler sürüsünden o kadar yılardı ki, onları teskîn etmekten nevmîd olur, mukadderâta munkaad olup tevekkül eder, erkekçe bir îcâz ile kısaca duâ ettikten sonra nâmütenâhîliğin karşısında omuzlarını silkip giderdi. Câhiliyyet arabının ölümden sonra bir hayât olduğunu enderen hatırına getirmiş olduğu anlaşılmaktadır; bununla berâber, bâzan devesini yemsiz olarak mezarına bağlatır ve bu sûretle onun da Âhirette kendisini tâkîb edip Cennet'e yayan gitmesine mânî' olarak ictimâî bir mahrûmiyyetten vikaaye etmesini te'mîn etmek isterdi. Ara-sıra bir insan kurban ettiği de olurdu; ötede-beride mukaddes taşlara da tapardı. Bu taş mezhebinin merkezi Mekke idi. O mukaddes şehir inkişâfını ıklîme medyun değildi: Çünki etrâfındaki çıplak kayalardan mürekkep dağlar yazın tahammül edilemiyecek sıcaklara sebeb olurdu. Vâdîsi de sıcak bir çölden ibâretti; Hazret-i Muhammed devrinde bütün şehrin ancak bir tek bahçesi vardı. Fakat buna rağmen garp sâhil boyunun ortasında ve Kızıl-deniz'e altmış kilometre mesâfede bulunan mevkii, uzun yollara giden ve bâzan bin deveden mürekkep olup Cenûbî-Arabistan ve binnetice Hindistan ve Orta-Afrika ile Mısır, Filistin ve Sûriye arasındaki ticârî muvâsalayı temin eden böyük kervanlar için elverişli bir menzil teşkîl ediyordu. Bu ticâreti yapan tâcirler hisse-senetlerine müstenit şirketler teşkîl ediyor, Okâz panayırlarına hâkim oluyor ve Kâ'be ile içindeki mukaddes (Hacer-ü'l-esved) etrâfında yapılan kârlı merâsim-i dîniyyeyi idâre ediyorlardı. (Kâ'be) Kelimesi mik'ab şeklinde binâ demektir ve Fransızcadaki "Cube" kelimesinin aynidir (1). Sünnî-Müslümanlara göre (Kâ'be) tam on defâ inşâ edilmiş veyâhut yeniden yapılmıştır. İlk inşâsı târîhin ilk anlarında gökten inmiş meleklere izâfe edilir; ikincisi Hazret-i Âdem'in eseridir; üçüncüsü onun oğlu (Şît)e âittir; dördüncüsü Hazret-i İbrahîm ile Hâcer'den olan oğlu İsmâîl'in eseridir..., yedincisi, Kureyş kabîlesinin reîsi olan (Kosayy)a izâfe edilir; sekizincisini Hazret-i muhammed devrinde Kureyş rüesâsı yapmıştır (Mîlâdî 605); dokuzuncusuyla onuncusu da 681 ve 698 târihlerindeki İslâm rüesâsının eserleridir. Bugün mevcûd olan (Kâ'be) hakîkatte işte o onuncu binâdır. Şimdiki (Kâ'be), "Mukaddes câmi" mânâsına "Mescid-ül-Harâm" denilen ve kapularla muhât olan ma'bed avlusunun tam ortasında gibi bir vaziyettedir Taştan yapılmış olan bu mustatîl binânın uzunluğu 13, genişliği 12 ve yüksekliği de 17 metredir. Cenûbu-şarkî köşesinde ve yerden bir buçuk metre irtifâda, yâni öpülmiye en müsâit bir yükseklikte de (Hacer-ül-Esved) duvara geçirilmiş vaziyettedir: Bu taş koyu kırmızı bir maddedendir, şekli beyzîdir, kutru da takriben 20 santimetredir. Bir çok mü'minler gökten yere gönderilmiş olduğundan bahsettiklerine göre, bunun bir hacer-i-semâvi (= météorite) olmak ihtimali vardır. Ekseriyyetin kanâatine göre bu taş Harret-i İbrâhîm devrindenberi (Kâ'be)dedir. İslâm âlimlerinin îzâhına nazaran (Hacer-ül-esved), Hazret-i İbrâhim neslinin Beni-İsrâîl tarafından reddedilmiş olan ve Kureyş kabîlesinin müessisleri sayılan Hazret-i İsmâîl ile neslini temsîl etmektedir, Fihakîka bunlar "Mezâmîr = Psaume"un şu fikrasına istinâd etmektedirler (CXVIII, 22 3):

— İnşâ etmekte olanların kaldırıp atmış oldukları taş bir köşeye baş olmuştur: Bunun böyle olması (Yahveh)nin bir inâyetidir.

(Metâ = Mathieu)de de böyle bir söz vardır; bunda Hazret-i İsâ (Mezâmîr)deki garîp sözü tekrâr ettikten sonra, şu sözleri ilâve etmektedir (XXI, 42 3):

—Allâhın mülkü sizin elinizden alınıp başka bir

(1) Bu Fransız kelimesinin aslı Lâtince "Cubus" tabîridir ve o da Yunancanın "oyun zarı" mânâsına (Kubos) kelimesinden gelir. İ.H.D.

hiyyetindeydi: (Hacer-ül-Esved) de Kureyşîlerin böyük ve başlıca mukaddes taşıydı, fakat yegâne ma'budları ondan ibâret değildi. Bir çok defâlar tâmir ve yeniden inşâ edilmiş ve son i'mârı da On-yedinci asra tesâdüf etmiş olan (Kâ'be)nin bugünkü uzunluğu 12, genişliği 10 ve yüksekliği de 15 metredir (1). Kapusu yerden iki metre yüksektedir. (Kisve) denilen bir örtü dört duvarını dışardan örtmektedir. (Hacer-ül-Esved) cenûbuşarkî köşesinde ve yerden bir buçuk metre yüksek bir seviyyede duvarın içine yerleştirilmiştir ve (El-Es'ad) ismindeki diğer hir taş da ondan pek uzak değildir. Bu (Hacer-ül-Es'ad)i mü'minler (Hacer-ül-Esved) gibi öpmezler, yalnız ellerini sürerler. Hicretten biraz evvel Arabistan'ın bedevîlerle meskûn bütün sâhalarında ve bilhassa Hicaz'daki mahallî mezheplerin ibâdet ahkâmı arasında bâriz bir umûmî vasfa tesâdüf edilir: O da "Litholâtrie" denilen mukaddes taşlara ibâdet mezhebidir. Bu taşlara "Beyt-Ullâh" derlerdi; bunlar Ülûhiyyetin timsâlleri ve ayni zamanda meskenleri sayılır ve hiç kimse bu an'anevî esâsları tedkîk edip üzerlerinde münâkaşa etmeyi hayâlinden bile geçirmezdi

İlk zamanlar bir bedevî ma'bedi olan (Kâ'be), yanında bulunan mukaddes (Zemzem) kuyusuyla berâber şehirli cemâatler için bir câzibe merkezi teşkîl etmiş ve işte bu sûretle Mekke şehri kurulmuştur.

Putsuzluk.— Yunanistan'da olduğu gibi hakîkî bir (Mythologie=Esâtîr ilmi)nden mahrûm olmasına rağmen, Arap müşrikliğinin ilâhlarla ilâhelerden mürekkep bir Ülûhiyyet câmiası vardı. Bunlardan üçlük ilâheler zümresi (El-Lât), (El-Ozzâ) ve (El-Menât)dan mürekkepti ve ondan sonra da "Benût-Ullâh=Allâhın kızları" gelirdi. Bunların arasındaki münâsebetler iyi tedkîk edilmemiştir. Yemen denilen Cenûbî-Arabistan esâtîrinde de bunlar müphem görünmektedir. Hicâz esatîrinde ise ilâhî şahsiyyetlerin mücessem tasvirlerinden hiç bir eser yoktur; işte bundan dolayı Kur'ânın hiç bir yerinde hakîkî resimlerle heykellere karşı hiç bir tel'in ifâdesi görülmemektedir. Kur'ânı tebliğ eden Zât, arap müşrikliği devrinde o kabîlden hiç bir şeye tesâdüf etmemiştir. Yukarda gördüğümüz gibi, Câhiliyyet ilâhları türlü şekiller alan bir takım taşlardan ibâretti: İntizamsız iri taşlar, hava te'sîriyle aşınmış yâhut garîp şekiller almış ve dikleşmiş yekpâre kayalar bâzân insan, sütun yâhut kule şeklini alırdı. Bunlardan bâzıları, üzerlerinde keşfedildikleri kayalara yapışık kalırdı. (Hacer-ül-Esved) gibi diğer bir kısmı da, taşlardan mürrekkep bir çenber içinde alınmakla iktifa edilmediği takdirde, ufak bir höcre içine alınırdı.

Bunların civarında umumiyetle bir kuyu bulunur ve bu kuyuda abdest alınırdı; bazen bir de ağaç olur ve o da ya doğrudan doğruya ilâh sayılır veyâhut bir ilâh meskeni addedilirdi. Harp ganîmetleri, adak silâhları, ziyaretçilerin hibeleri ve bâzan da bir bez parçası veyâhut bir elbise eteği işte o ağaca asılırdı. Etrafta da (Harem) denilen sâha imtidât ederdi: İster insan, ister hayvan olsun, bütün canlı mahlûkaat için bu sâha bir melce' teşkîl etmek imtiyâzını hâizdi. (Harem) deki ağaçlara bile dînî bir hürmet göstermek mecbûriyyeti vardı; o gibi ağaçlardan tek bir dal bile kesilemezdi. Açıkta bulunan bu kır ma'bedleri senenin kısm-ı-a'zamında ıssız kalırdı. Her kâbîlenin veyâhut her kabîlenin camîasının husûsî ilâhları mevcûd olduğu için, bunlar senenin muayyen merâsim devirlerinde ve meselâ ilk ve son-bahar başlarında oralarda toplanır, kurbanlar keser ve bilhassa deve kurban ederlerdi. Yanından geçerken el sürülen yâhut öpülen ma'bûdun etrâfında (Tavâf)lar yapılırdı. Bu gibi merâsimlerde bulunanlar tahâret ve nezâfetle ve bâzı hususlarda dînî perhiz ve imsâkle mükellef tutulurlardı. Yahudilerin ateş kurbanı Araplarca mâlûm değildi. Kurbanlık hayvanın kanı ve bâzan da sütü ya mukaddes taşın üstüne veyâhut ma'bûdun ayak tarafında açılmış bir deliğe dökülürdü. Ondan sonra da Hıristiyanlıktaki Şaraplı-ekmek merâsimini andıran yemek âyînî başlar ve hepsi saçlarını kestirmiş olan âyinciler kurbanın etini yerlerdi. Bu merâsim bitince. mukaddes (Harem) hâlinden çıkılıp (Hill) denilen harâm hâline girilirdi: Yâni tabiî hayâta avdet edilmiş olurdu. Bedevî bir cemâatin mevcûdiyyetî mevzû'-i-bahs olan şiddetli mücâdelelerde bâzı mukaddes taşlar da harp sahnesine götürülürdü. Diğer bâzı dînî âyinlerde ve meselâ uzun kuraklıkları takîb eden günlerdeki yağmur duâlarında veyâhut Hac mevsimlerinde de öyle yapılırdı. Mukaddes taşın nakli işinde (Kubbe) denilen ve kızıl deriden yapılan torba şeklindeki çadırlardan istifâde edilirdi. Bu merâsim, ma'bedin etrâfında yedi kerre tavâf ile nihâyet bulurdu. (Kubbe) denilen mukades taş çadırlarının muhâfazası, kadınlardan mürekkep bir kıt'aya havâle edilirdi. Bu kadınlar, ilâhilere ve defler çalınarak yapılan dînî alkışlara da iştirâk ederlerdi. Hac mevsiminde bu gibi merâsime iştirâk edenler, Hac yolunun muhtelif menzillerine veyâhut birbirine komşu ma'bedlerin ittisâlini te'mîn eden duraklarla konaklara da uğrarlardı. Ayni zamanda mukaddes oklarla fal kur'aları da çekilirdi: Bu merâsim de salâhiyyetdâr bir (Kâhin) tarafından mukaddes taşın huzurunda yapılırdı. Oklar, sorulan suâle müsbet yâhut menfî cevap verirdi. Çok defa da bu vazîfeyi bir (Kâhin) yerine bir (Kâhine) îfâ ederdi. Kureyşî mezhebiyle Mekke'deki Hac merâsiminin mecmûu, bu Haccin (Arefe), (Minâ) vesâire gibi "Mevkıf"lerinde ve ondan sonra da (Safâ) (Merve) vesâir şehir makamlarında yapılan merâsimle tavâfların hepsi işte böyle son derece iptidâî bir Fetişizm'in tezâhürleriydi. İslâm Hacci bu eski merâsim hâlîtasının ancak umûmî esaslarını muhâfaza etmiştir... Ta'dîline imkân olmayacak derecelerde mukadderâtçı olan bedevîlerin zihninde hiç bir Âhiret veyâhut rûhun bekaası mefhûmu kalmamıştı. İyi târîf edemedikleri ve insanla şeytan arasında

(1) "Will Durant"ın yukarda kaydettiği nisbetlerle (Lammens)in bu rakamları arasında bir nisbetsizlik göze çarpmaktadır.

mütevassıt bir mahlûk addettikleri ve hattâ tıpkı insan gibi tenâsül sûretiyle kendikendinden türediğine kaanî' oldukları cinlerin mevcûdiyyetini de kabûl ediyorlardı. Onlardan korkarlardı, çünkü ecele tâbi' olmakla berâber nâmer'ileşme kaabiliyyetini de hâiz olduklarına inanırlardı. Bununla berâber, Hazret-i Muhammed'in dünyâya geldiği asırda artık (Allah) mefhûmu kabîle tanrıları gürûhiyle mukaddes taşlar câmiasından ayrılıp yükselmiye başlamıştı: O eski tanrılara gene tapılıyor, fakat (Allahuekber), yânî Allâhın her şeyden böyük olduğu da artık i'tirâf ediliyordu.

Dîn-adamları. — Hakîki mânâsiyle bir Rühban hey'eti yâhut papaz zümresi de mevcut değildi. Onun yerine i'tibârî bir takım dîn-adamları ehemmiyyetsiz roller oynarlardı: Bunlar falcı, kâhin, fal kur'acısı, papaz çömezi ve mukaddes taşlara ma'bed bekçisi kabîlinden kimselerdi. (Kâhin)le kadın meslekdaşı olan (Kâhine) ilâhlara atfen kehânetleri bildirir, mukaddes oklardan cevaplar alır ve (İstiskaa) denilen yağmur duâlarına riyâset ederdi. Cin, şeytan vesâire gibi bir rûhun bunlara ilhamlarda bulunduğuna inanılırdı. (Sâdin) ler alelâde ma'bed bekçileriydi. (Kaayif) ler de kehânetleri tefsîr ederler ve medenî hallerle nesepnâmelerdeki karışıklıklar hakkında hüküm verirlerdi. (Âif) ler "Zacar" denilen teşe'ümlerin tahakkukunu önliyecek düsturlarla el işaretlerini bilirlerdi. (Kaayif) ler de babalık ihtilâflarında bilhassa ayakların müşâbehet derecesine istinâden hüküm verirlerdi. Pek vâzıh olmayan bu merâtip silsilesinin en yüksek kademesini kâhin işgaal ederdi: Bu vazîfe, (Sâdin) lik gibi irsî değildi. Kâhinler ordulara ve (Kubbe) denilen mukaddes taş çadırlarına refâkat eder ve kehânetleri sâyesinde düşmanın tâkip ettiği maksatlarla yapacağı hareketler hakkında mâlûmat vermekle mükkelef tutulurdu. Bunlar ayni zamanda (Hakem) lik vazifesini de îfâ ederlerdi. Kâhinlerde ve onlardan fazla kâhinelerde yağmur celbetmek, cinlerle şeytanları dağıtmak, hastalıklarla büyücülerin şerlerini önlemek ve bir takım gizli duâlarla tıpkı kitâb-ı-Mukaddes'deki (Balaam) tarzında düşman silâhlarıyla manevralarını zararsız hâle getirmek gibi gizli bir kuvvet ve kudret bulunduğuna hükmedilirdi. (Temîm) kabîlesinin şiddetli bir kıtlık devrinde tatbîk etmiş olduğu evlât öldürme âdetinin tekmîl Arabistan'a yayılmış olduğunu isbât edecek hiç bir delil mevcut değildir. Müsteşrıklerin kolayca kabul edivermiş oldukları bu isnâd, bedevîlerin kız-çocuklarına pek kıymet vermemelerine istinâd etmektedir. Kur'ânın (16 ıncı Sûresinin 61 inci Âyetindeki) i'cazkârâne bir istifhâmı bu meseleyle alâkadâr gösterilmiş ve bu Âyet bilhassa Hicretin birinci asrında yaşamış olan (Farazdak) gibi şâirler tarafından pek harfi harfine tefsîr edilmiştir.

Yahudiler. — Hicaz'daki yeşil vâhaların Yahudiler tarafından işgaal edilmiş olduğunu bundan evvel de söylemiştik. Bilhassa Medîne'de bunlara daha kalabalık cemâatler halinde tesâdüf edilirdi. Yahudiler orada en mükemmel emlâk ve arâzî ile ticâret ve sanâyii ellerine geçirmişler ve bir müddet sonra (Ensâr) ismini alacak olan Medîne araplarının da kendilerine müşteri olmak üzere oraya yerleşmelerine müsâade etmişlerdi. Bu müşteriler nihâyet sayıca üstünlüğü elde ettikleri için, hâkimiyyeti münhâsıran kendi ellerine almak istiyorlardı. Hicretten sonra, Hazret-i Muhammed de Medîne yahudilerinin husûmetiyle karşılaşacaktı: Kur'anda bu meseleden beliğ bir ifâdeyle bahsedilmektedir. Tâif'de bir yahudi cemati vardı. Mekke'de ise bunlardan ancak gelip geçici bir takım ticâret erbâbına tesâdüf edilirdi. Buna mukaabil Yemen'de bir Yahudi devleti kurmaya muaffak olmuşlar ve oranın Hıristiyanlarıyla mücâdeleye girişmişlerdi. Yahudilerin hahamları, havraları, mektepleri, velhâsıl her türlü teşkilâtları ve ayni zamanda Telmûd mûseviliğinin hiç bir hakikatle te'lifine imkân olmayan bâtıl i'tikatları vardı. Onların nazarında Câhiliyyet Arapları kelimenin yalnız okuyup-yazma bilmiyenler veyâhut "Ehl-i-Kitâb„dan olmayanlar mânâsıyle değil, ayni zamanda "Kâfir„ mânâsiyle de (Ümmiyyûn) dandılar. Onun için Araplara çok yüksekten bakarlardı: Halbuki kendi cemâatleri de böyük bir ekseriyyet i'tibârıyle yahudileşmiş İsmâilîlerden (= Araplardan) mürekkepti. Daha sonraları İslâmiyyetle mücâdelelerinde bu his onların hiç olmazsa Arap şi'rine muvaffakiyetle hizmet etmelerine mâni' olmamış ve şâirlerinin dînî fikirlerini hiç belli etmemek şartiyle ve bedevî dinsizliğini andıran bir ifâdeyle şiir söylemelerini önliyememişti. Bütün yahudiler şehirlerde yaşarlardı; hiç bir bedevî yahudi kabîlesi mâlûm değildir.

Hıristiyanlar. — Sûriye hudûdu civârındaki bedevîler arasında, sonra da Gassanîlerin ölkelerinde ve ayni zamanda Yahudiliğe karsı mücâdele hâlinde bulunduğu Yemen'de pek mü'essir olmakla berâber, Hıristiyanlık Hicaz'da intişâr ve tesânütle irtibât i'tibâriyle Yahudilik kadar inkişâf edememiş ve Yahudiler gibi yeşil vâhalara yerleşme imkânına mazhar olamamıştı. Bununla berâber, bu din bedevîler nazarında Bizans, Habeşistan, Gassânî ve Lakhmî gibi Hıristiyan devletlerinin hâiz olduğu i'tibardan istifâde etmiyor değildi: Yahudiler bu mazhariyyetten mahrumdu. (Vâdi-l-Kurâ) dehlîziyle Sûriye civârında Hıristiyan râhipleriyle münzevî keşişlerine tesâdüf edilirdi. Bu papazların halk arasında ne kadar i'tibâra mazhar oldukları Câhiliyyet şi'rinden anlaşılmakta ve Kur'an da (5 inci Sûrenin 85 inci, 24 üncü Sûrenin 35 inci ve 57 inci Sûrenin 27 inci Âyetlerinde) bu sevginin yankılarını aksettirmektedir. Mekke'de yerlilerden, yânî Kureyşîlerden ancak bir avuç kadar hıristiyan bulunduğunu tesbît edebiliyoruz. Yahudiler gibi Hıristiyanlar da Arabistan'da ticâretle ve bilhassa şehirlerde, vâhalarda ve bedevî

menzillerinde seyyar satıcılıkla meşguul olurlardı. Tüccar köleler vaziyetinde bulunan Habeşli hıristiyanların Mekke'de böyük bir yekûn teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bütün bu yabancılar, eski bir takım dalâlet akîdelerinin mümessilleriydi. Bunlar Ya'kuubî, Nesturî ve bir de Habeşistan'ın bir çok Yahudî akaaidiyle karışık Hıristiyanlığı gibi dalâlet mezheplerine sâliktiler. Hazret-i Muhammed'in Mekke'de bunlardan tarafdarlar te'mîn etmek istediği anlaşılmaktadır (16 ncı Sûrenin 105 inci ve 25 inci Sûrenin 8 inci Âyetlerine bakınız)...". Sorbon prfesörlerinden ve zamanımızın en böyük müsteşrıklerinden Kur'ân-ı-Kerîm mütercimi (Régis Blachère) in "Le problème de Mahomet" ismindeki kıymetli eserinin İslâm menşeine tahsîs edilen ikinci faslında da Câhilliyyet müşrikliği ile dinleri hakkında şu mühim îzâhâta tesâdüf edilir (1952 Paris tab'ı, S. 20-22):

"Müşriklik memleketin her tarafına hâkimdi. Bu mezhep eski bir taş dînî (= Litholâtrie) şeklini arzetmektedir; ilâhlar dikili taşlarla yüksek yerlerde oturtulurlardı; ayrı ayrı isimleri de vardı: Kur'anda da bir çoklarının ismi geçmektedir. Bunlara âit bir mâ'bed de vardı ve orada kendilerine kurbanlar kesilirdi. Kur'ânın bir çok Âyetlerinden anlaşıldığına göre, Altıncı asrın sonlarına doğru müşrik Hicazlılar arasında kâinâtı yaratan böyük bir Allah mefhûmu uyanmış ve bu Allah müşriklerin taptıkları ma'budların babası addedildiği halde, ona ayrıca ibâdet edilmemişti. Bugün de o gibi bir takım telâkkiler tesbît edilmektedir: Meselâ Afrika'nın Fransız "Guinée"sindeki (Guerzé) cemâatinde öyledir. Müşrik Hicâzlılar nazarında dünya bir çok cinler yâhut şeytanlarla da meskûndu: Şâirler ilhamlarını bunlardan alır, kâhinlere istikbâli bunlar keşfettirir, hastalarla bunakları bunlar ta'zîb eder ve geceleri yolcuları bunlar haşyet ve dehşet içinde bırakırdı. Milâdın altıncı asrında bu müşrikliğin dînî merkezi Mekke şehriydi. Bâtıl i'tikatlara âit amellerle büyüler her türlü devâm imkânlarını işte orada bulmakta fakat müsemmâsı ismine uygun gelecek hiç bir dînî fikirden eser görünmemekteydi. Hicaz'ın bu müşrikliği Altıncı asrın ortalarında ne kadar canlı ve ne kadar kökleşmiş görünürse, Arap yarım-adasının şimâlinden, şarkından ve cenûbundan gelen bir takım Vahdâniyet cereyanlarıyla sarsıldığı da muhakkaktı. Sûriye, Yemen ve Bâbil'le te'sîs edilmiş olan ticârî münâsebetler Hicaz ticâret erbâbını Hıristiyanlarla temâs hâline getirmişti. (Bâdiyet-üş-Şâm) dan Orta-Fırât havalîsine kadar Hıristiyan dînine girmiş Arap kabîleleri dönüp dolaşırdı: Hattâ bunlardan (Tağlib) kabîlesi islâmiyyetin zuhûrundan bir asrı mütecâviz bir zaman sonra bile Hıristiyanlığını hâlâ muhâfaza ediyordu. Bizans hâkimiyyetini fi'len az-çok kabûl etmekte olan Arap emîrleri Hıristiyan akaaidi hakkında biraz mâlûmât sâhibi oldnkları için, içlerinden ikisi (Justinien) le haleflerinin saltanatları devrindeki Ya'kuubîlik mücâdelesinde cephe almışlardı. Kervanlar merkezi olan (Hîre) den kalkan bir takım tâcirler Hicaz'a şarap, silâh ve muhtelif emtia ile berâber kendi mezhepleri olan Nastûrî akaaidini de götürürlerdi. Hattâ Necran'da bile mühim bir kilise kurulmuş ve bu kilise (Hîre) deki nazîriyle münâsebetlere giriştikten başka, aradan bir fâsıla geçtikten sonra Milâdın 525 tarîhinden i'tibâren Habeşistan kilisesiyle de sıkı bir irtibât kurmuştu. Hicaz'ın dîğer taraflarında da Hıristiyan misyonerlerinin akîdelerini yaymak için dolaşıp durmuş olmaları bile muhtemeldir. Meselâ bir terceme-i-hâl an'anesine göre (Kosayy) isminde bir adam Hazret-i Muhammed devrinde Mekke havâlisinde bile Hıristiyanlığı neşre çalışmıştı. Bu rivâyete pek i'timâd edilemiyeceği muhakkaktır (1). Bununla berâber, Şimâlî-Arabistan'daki arap kabîleleri arasında mevcûd olduğu Bizans müelliflerinin îfâdeleriyle sâbit olan bu gibi misyonerlerin mevcûdiyyetlerini kabûl etmekte hiç bir mahzûr olmasa gerektir. Yahudiliğe gelince o da Hicaz'a çok sağlam sûrette yerleşmiştir. Arap vak'anüvislerine nazaran Yahudi cemâatlerinin Arabistan'a yerleşmesi, Roma imparatoru (Titus) un Kudüs mâ'bedini tahrîbi üzerine olmuştur. Milâdın altıncı asrında Yahudi dînî Yemen'de birdenbire böyük bir inkişâf manzarası göstermiştir (Zû-Nuvâs) isminde bir hükümdar bu dîne girmiş ve ister sırf din gayretiyle olsun, ister Necran Hıristiyanlarının müzâheret gösterdikleri Habeşlilerin hulûlüne karşı bir mücâdele vâsıtası ittihâz etmek istemiş bulunsun, her halde Yahudiliği bütün tebaasına zorla kabûl ettirmek istemiştir. Hattâ Milâdın 523 târîhine doğru Hıristiyanları imhâya kalkışmışsa da, Bizans imparatoru (İkinci Justin) in el altından kışkırttığı Habeşlilerin istilâ dalgaları altında yıkılıp gitmiştir. İşte bu sûretle İsrâilin Yemen'deki hamlesi netîcesiz kalmıştır. Fakat buna mukaabil, Hicaz'ın şimâlindeki vâhalarda ve bilhassa Medîne ile Hayber'de Yahudi cemâatleri mevcûdiyyetleriyle berâber fa'âliyyet ve nüfuzlarını da muhâfaza etmişlerdir; bunların kendi dinlerine böyük bir sadâkatle rîâyet etmekle berâber, hiç kimseyi yahudileştiremedikleri anlaşılmaktadır. Mekke'de Yahudi bulunduğuna delâlet edecek bir alâmet yoktur. Buna mukaabil hem Tâif'de, (İbni İshak) dan intikaal eden rivâyetlerle Kur'andan anlaşıldığına göre, istisnâî bir takım dindâr adamlar vardır: Kur'anda bunlara (Hanîf) ismi verilmektedir. Aslı pek belli olmayan bu tâbir (J. Halévy)ye göre Ârâmî dilinin "sahtekâr" mânâsına gelen "Hanêph = Hanêf" yâhut "Hanâpha = Hanâfa" kelimesini hatırlatmaktadır. Eğer bu iştikaakın doğru olmak ihtimâli varsa, o taktirde bu dindâr adamların akîdesi Tevrât ahkâmiyle bağdaşamıyan bâzı mûsevîlerin vaziyetine bağlanabilir. Bununla berâber, (Hanîf) tâbîri Arapçanın "sözünden dönme" mânâsına gelen "Hanef" kelimesine de bağlanmıştır.

(1) Kosayy'ın bir şahs ismi olmayıp "râhip" mânâsına gelen "Kıssîs" kelimesinden muharref olmak ihtimâli de vardır. Şu da var ki bu şahsiyyet hakkında söylenen sözler efsâneye çok benzemektedir ve işte bundan dolayı onun, belâgati darb-ı-mesel hâline gelmiş bir Necran piskoposiyle birleştirilmesi hiç bir delîle istinâd ettirilememiştir.

Bu akîde hakkında mevcûd olan mâlûmâtın hepsi Kur'âna dayanmaktadır: Nisbeten muahhar Sûrelerin bâzılarında (Hanîflik) denilen iptidâî bir vahdâniyyet akîdesinin mevcûdiyyetinden bahsedilmekte ve bu akîdenin ilkönce Hazret-i İbrâhîm tarafından ve ondan sonra da Allâhın devir devir insanlara göndermiş olduğu peygamberler tarafından neşredildiği tebliğ olunmaktadır. Bu Hanîflik telâkkîlerinin bir çok noktaları şaşılacak bir derecede Mânî dînini hatırlatmaktadır. Zâten yedinci asrın ortalarında Hanîflerin Hicaz'da böyük bir yekûna bâliğ olduğunu ve buna rağmen teşkîlâtlı bir mezhep taslağı bile kuramamış olduklarını gösteren bir çok deliller vardır".

Fransa Enstitüsü âzâsından ve "Collège de France" ile Paris "Elsine-i Şarkıyye Mektebi"nin eski Arapça profesörlerinden meşhur müsteşrık (Gaudefroy-Demombynes)in son böyük eseri İslâmın ulu peygamberine âittir. "Mahomet" ismiyle bundan dört sene evvel neşredilmiş olan bu kıymetli eserin Medhal kısmında eski Arabistan'ın Câhiliyyet devri hakkında umûmî izâhât verildikten ve bilhassa cinler, ilâhlar, ma'bedler, haclar, büyüler ve kehânetler uzun uzadıya îzâh edildikten sonra, Hicaz dîniyle bütün bu îzahlarının netîcesi şöyle anlatılmaktadır. (1957 Paris tab'ı,S. 44-53):

"Hicaz'da din —Allah, Cenûbi-Arabistan'ın dinsiz insanlarını kahretmemiş, yalnız Hicaz münkirlerini cezâlandırmıştı; bunlardan arda-kalanlara da bütün insanlara hakîkî îmânı tebliğ edecek olan peygamberi göndermek mazhariyyetini tahsîs etmişti. Hicaz sâhasıyla Kureyşî muhîti geniş bir dînî tekâmüle hiç bir sûretle müsâit görünmemektedir: İşte bundan dolayı orada yalnız bir Zâtin, yâni Hazret-i Muhammed'in te'sir ve nüfûzuna çok böyük bir yer vermek zarûrîdir. Altıncı asırda tıpkı Cenûbî-Arabistan şehirleri gibi Mekke'nin de bir ma'bedi vardı: Bu ma'bed muhteşem olmamakla berâber, içinde dört ilâh bulunuyo rve "Beyt-Ullah" ismiyle anılıyordu. Hazret-i Muhammed bunun Tûfan'dan evvelki zamanlardan kalmış olduğunu ve Hazret-i İbrâhîm tarafından yeniden inşâ edildiğini derhâl takdîr etti. Bu mâ'bed üç mukaddes taş üzerine kurulmuştu; bunlardan cenûbuşarkî cihetindeki köşede bulunan (Hacer-ül-Esved=Siyâh taş) en mukaddesleriydi. Cenûbugarbî tarafındaki Yemen köşesine tesadüf eden taştan sonraları vazgeçilmişti. Kâ'be duvarından ayrı bulunan üçüncü taş da "Makaam-ı ibrâhim" oldu(1). (Beyt-ül-İlâh = Beytullâh)ı teşkîl eden mik'ab şeklindeki taştan binâ, yâni Kâ'be, Cenûbî-Arabistan'da harâbeleri keşfedilmiş olan ma'bed cesâmetinde, yâni takrîben on metre eb'âdındaydı. Kâ'benin damı şimâle doğru mâil olduğu için, Mü'minler o tarafdaki oluğundan enderen akan mukaddes suyu alabilmek için çok tehâlük gösterirler. Bu oluğun suları (Kâ'be)nin şimâligarbî cephesinin ortasında bulunan küçük bir yarım-dâire şeklindeki sâhaya dökülür: An'aneye göre Kureyşî rüesâsının işte orada toplandıklarından bahsedilirse de, Müslümanlar bunun avluya dâhil olup olmadığı ve tavâfların o sâha etrâfında yapılıp yapılmadığı hakkında hiç bir şey bilmiyorlar. Ma'bedin yanında mühim bir ihtiyâcı te'min eden (Zemzem) isminde bir menbâ vardır; orada da iki ma'bud bulunduğu anlaşılmaktadır: Kâ'be binâsının içinde zinâ işlediklerinden dolayı taş kesilmiş bu çiftin isimleri (İsâf) ve (Nâile) dir; bu da mukaddes bir fuhşun hâtırasıdır. (Cuşam) lardan bir çift de bunları taklîd etmiye kalkışmışsa da mahvedilmiştir. Mekke'nin kurak zemîni üzerine kurulmuş olan (Kâ'be)nin bir "Himâ" ile çevrilmesine imkân olmıyacağı için (1), onun hürmet dâiresine dâhil olup umûma melce' teşkîl eden bir (Harâm) sâhasiyle ihâta edilmiştir. Eski bir düstûra göre: — İnâyet-i-İlâhiyye ile kurulan binâ "Makaam-ı İbrâhim"dir: Oraya giren emniyyet içindedir. Allah, Hazret-i İbrâhîm'e en münâsip yeri bulabilmesi için "Sekîne"sine göndermiştir. (2). Oradaki emniyyet ve masûniyyet yalnız insanlara da münhasır değildir. (Harâm) sâhasına bir çayır manzarası veren bir çok güvercinler vardır: Bunlar (Kâ'be)ye hürmet etmekte ve üzerinden geçmemek için yollarını değiştirmektedirler. Fakat içlerinden biri hastalanır yâhut yaralanırsa, hemen gelip dama konar ve derhal iyileşir. Şu noktayı yeniden tevzîh edelim ki (Kâ'be), tıpkı Kudüs ma'bedi gibi bir "Beytullâh"dı, yâni Allâhın eviydi ve hâlâ da öyledir. Eğer Mekke çiftinin kudsî bir mâhiyyeti varsa, bu hâl onun Kâ'be (Hârem)i olmasındandır. Fakat şu noktayı da unutmamalıdır ki Müslüman câmii Allâhın makaamı olan mukaddes bir yer değil, tıpkı Yahudî havrası ve Protestan kilisesi gibi Mü'minler cemâatinin emniyyet ve nezâfet içinde toplanıp Allâhınc ibâdet edeceği muhterem bir binâdır. Halbuki Katolik kilisesinin Orta-çağdanberi büsbütün başka bir mâhiyyeti vardır. Yedinci Asırda (Beyt-ül-İlâh=Bétyle=Allâhın evi) olan (Kâ'be) dört ilâhın müsâfir olduğu bir evdi. Bu evin sâhibi, Gök-gürültüsünün, yağmurun ve Alâim-i-semânın hâkimi olan Müzdelife (Kuzah)ının Mekke'deki mümessili olan (Hobal) olduğunda ittifak edilir: Bu ilâhı başka yerlerde (Ta'leb) denilirdi; Ârâmîlerin (Baal Şamaîn = Zû-Samam) denilen ma'bûdu da işte budur. Buna bilhassa deve kurban ederlerdi (Ya'kuub)un ifâdesine göre Hobal, (Amr ibni Lohay) tarafından Sûriye'den getirilmişti; fakat ismi de yüzü gibi soluktur: Çünkü bu ismin ya o tanrıya deve kurban edilmek âdetinden dolayı "İbil" (1) kelimesiyle veyâhut "Tekvin"deki (Habel) ismiyle izâhından başka çâre yoktur.(Hobal)ı Hacer-ül-Esved'in üstüne konulan yontulmuş bir taş temsîl ederdi. (Menât) da baht ve saâdet ilâhesiydi; bunu da (Zeus)ün kızı olan (Tukhi Sôtaira) ile karşılaştırmışlardır. Bunun ma'bedi de Mekke ile Yesrib=Medîne kervan ve hac yolu üzerinde ve (El-Müşellel) dağıyla (Veddân) denilen mevkı' civârında bulunan (Kudeyd) deydi. Bu ilâheye bilhassa (Hüzeyl), (Huzâa), (Ezd) (Gatafân), (Gassân) (Evs) ve (Hazrec) kabîleleri ibâdet ederdi. An'aneye nazaran, bu kabîleler ve böyük bir ihtimâl ile diğer bir takım aşîretler Mekke'de (Kâ'be)yi tavâf ve (Safâ) ile (Merve) arasında "Sa'y" ile geçen ve Kureyşîlere âit "Omra" merâsimini teşkîl eden Hac âdetlerine iştirâk etmekle berâber, kendi merâsimleri için (Kudeyd)e avdetlerini beklerler ve ancak orada (Menât)ın şerefine saçlarını kestirirlerdi. Milâdın 621 ve 622 târihlerinde Hazret-i Muhammed (Evs) ve (Hazrec)lilerle Yesrib=Medîne'ye Hicret hazırlıklarını tertîb ederken, onlar da (Minâ) den ayrılıp (Kudeyd)deki farîzalarını edâya hazırlanıyorlardı. Çünki bu vâzifelerini yapamadan dönecek olurlarsa, evlerine tırmanarak girmek mecbûriyyetinde kalırlardı. An'aneye göre Hazret-i Peygamber'in ana tarafından ecdâdı içinde (Benû-Neccâr)dan (Saîd Menât) isminde bir zât vardı. "İlâhe" mânâsına gelen (El-Lât) da Kureyşîlerin müttefikleri olan (Benû-Sakîf)in ma'bûdesiydi. Tâif'de bulunan bu ilâhe mik'ab şeklinde bir taş üstüne oturtulmuş ve onun üzerine de (Kâ'be)ye benziyen ve üstü düz damlı olan bir binâ kurulmuştu: (Rabbe) denilen (1) bu ilâheye âit ma'bedin bulunduğu yer geçen asra kadar mâlûmdu. Seyâhatten dönen hiç bir erkek (El-Lât)a saçlarını kurban etmeden evine girmezdi. Mukaddes taş bunun hazînesinin ağız kapağı şeklindeydi. (El-Vecc) denilen küçük vâdî de ma'bedin mukaddes sahası vaziyetindeydi. Hicretten evvel orada ilâh ittihâz edilen ağaç kesmek ve her hangi bir vahşî hayvan öldürmek yasaktı. Câhiliyyet an'anelerinin muahhar müfessirlerince (El-Lât) kelimesine "İlâhe"den başka bir mâna bulabilmek için ne böyük zahmetlere katlanılmış olduğunu görmek pek tuhaf bir şey oluyor: Halbuki:bunun aslı "Öğütme, karıştırma" mânâlarına gelen "El-lett"dir, çünki ma'bedin yanında "Sevîk=un helvası" hazırlayan bir adam bulunurdu; bununla berâber, ona yakın bir mânâya gelen "Levâ" kelimesi de vardır (1). Hazret-i Peygamber Tâif'i fethettiği zaman, oranın ahâlîsi kendi ma'budlarını kendi elleriyle imhâ etmiş olmamak üzere (El-Lât)ı üç sene müddetle kendilerine bağışlamasını ve o müddet zarfında namazdan muâf tutulmalarını istemişlerdir.

Eğer (El-Lât) Ârâmîlerden alınmış değilse, her halde Sûriye'nin zürriyyet bolluğu ilâheleriyle (Aphrodite)e ve hem sabah, hem akşam yıldızı şeklindeki çifte kıymetinden dolayı (İchtar) ve (Balât) isimlerinde iki tanrıya ayrılan (Vénüs=Zühre)ye benzetilebilir. Sînâ kitâbelerinde bunun bahsî geçmektedir. (Ryckmans) onu (Athéne) şeklinde yunanlılaştırır: O da (Urania Coelestis) demektir (2).

Üçüncü ilâhe olan ve ismi belki de "ulvî" mânâsına gelen (El-Ozzâ)nın ma'bedi de Mekke'den Irak'a giden yolun üzerinde ve "Zât-Irk'ın, dokuz mil ötesinde bulunan Nahle'deki (Benû-Gatafân)a âitti. Bu bir mukaddeş tahtaydı ve üç "Samura"(3) ağacı da ona ma'bed teşkîl ederdi. "Samura„ ile onun kudsî mâhiyyetine Hudeybiyye ile diğer bâzı yerlerde de tesâdüf edilirdi. Hazret-i Peygamber bu üç ağacı kesmek üzere (Hâlid ibni Velîd)i gönderdi; ilk iki ağaç hiç bir hâdise olmadan yere düştü; fakat üçüncüsünün önünde saçları darmadağınık bir kadın dişlerini gıcırdatarak ortaya çıkıverdi; arkasında bulunan râhibi de kendisinî (Hâlid)in üstüne örtüsünü atarak mukaavemet etmiye teşvîk ediyordu. Bunun üzerine (Hâlid) de bir kılıç darbesiyle kellesini uçurdu ve rivâyete nazaran hemen kömür hâline geldi. Kureyşîler (El-Ozzâ) şerefine her sene bir yortu tertîb ederlerdi: Bu ilâheye (Kinâne), (Khuzâa) ve (Sakîf) kabîleleriyle (Hevâzin)in bir kısmı da tapardı. (El-Ozzâ) bilhassa Kureyşîlerin ma'bûdesiydi. Yalnız (Benû-Kozâa)nın böyük ceddi olan (Kosayy) dört oğlundan birine (Abd-ül-Ozzâ) ismini vermekle kalmamış, aynı zamanda Hazret-i Muhammed'in amcalarından (Ebu-Leheb)e de bu isim takılmıştı. Nihâyet Kureyşîler ihtidâ edince bu ilâhenin ismi yerine Allâhın azametini ifâde eden isimlerden birini mem-

(1) Kâ'benin "Erkân-ı erbaa" denilen dört köşesinden cenup, yâni Yemen tarafındaki iki "Rükneyn-i Yemâniyeyn" ve şimâl, yâni Sûriye tarafındaki diğer ikisine de "Rükneyn-i Şâmiyyeyn" denilir. Hacer-ül-Esved cenup tarafındaki "Rükneyn-i Yemâniyeyn"den birindedir ve onun bulunduğu köşeye de ayrıca "Rükn-i Esved" ismi verilir; gene aynı cihetteki diğer köşe de "Rükn-i Yemânî"dir. İslâm an'anesinde bunlardan "Rükneyn-i Yemâniyeyn"e hürmet edilip "İstilâm" olunur, yanî teberrüken ei sürülür; "Rükn-i Esved"de hem "İstilâm olunur, hem "Takbîl" edilir, yâni öpülür: Bunun sebebi, "Rükneyn-i Yemâniyeyn"in temelleri Hazret-i İbrâhîm ve İsmâîl tarafından atılmış olmasıdır. "Rükneyn-i Şâmiyyeyn"e karşı böyle bir muâmele yapılmaması, Hazret-i İbrâhîm'den sonra Kâ'benin bir çok defâlar yeniden inşâ edilmiş olmasından ve bu temellerin de işte o muahhar inşâattan birinde atılmış sayılmasındandır.İ.H.D.

1) (302 ci sahifede ikinci sütun) "Himâ" kelimesi Arapçada otlak ve çayırlık demektir: Bu kelime bilhassa hükûmete veyâhut hükümdâra âid olup girilmesi memnû' olan ve hattâ muhâfaza altında bulundurulan çayırlara alem olmuştur İ.H D.

2) (302 ci sahifede ikinci sütun) "Sekîne"nin bu mevzû' ile alâkadâr bir kaç mânâsı vardır: Bunların biri de kudret-i İlâhiyyenin tecellî ettiği yer yâhut âlet ve vâsıta demektir: Meselâ Benî-İsrâîl'e ihsân olunan böyle bir âletin iyi ve hayırlı şeyleri haber verdiğinden bahseder. İ.H.D.

1) (302 nci sahife 2. sütun) Arapçada dişi deve demektir: Bâzı müsteşrıkler (Hobal) isminin işte bu kelimeden muharref olmak ihtimalinden bahsetmişlerdir. İ.H.D.

1) (Bu sahîfe 1. sütun) Arapça "Rabb" kelimesinin müennes şekli. İ.H D.

1) (Bu sahîfe 2. sütun) Bu kelime Arapçada "Eğme, bükme" mânâlarına gelir İ.H·D.

2) (Bu sahîfe 2. sütun) "Venüs" = Zühre"nin isimlerindendir. İ. H. D.

nûniyyetle kullanmaya başladıkları için, (Abd-ül--Azîz) terkîbi Müslümanların çok sevdikleri bir isim hâline gelmiştir. (El-Ozzâ)nın Mekke'de yalnız aşk ve zürriyyet bolluğu ilâhesi olduğunu söylemek kâfi değildir. Bu hususta (Dussaud)nun kaydettiği noktayı da ihmâl etmemelidir: Kur'anda (El-Lât) ile (El-Ozzâ)ın birlikte zikredilip (Menât)dan ayrılmaları alelâde bir âhenk îcâbı değildir; bunların ikisi bir çift teşkîl ederdi: (El-Lât) ile (El-Ozzâ) üzerine yemin edilirdi; nihâyet muahhar bir an'ane mûcibince tanrıların evlendirilmesi takarrür edince (Hobal) her ikisinin de kocası sayıldı. İşte bundan dolayı şöyle bir söz söylenirdi:

—Tâif'in serinliğinden dolayı (Hobal) yaz mevsimini (El-Lât) ile berâber orada geçirir ve Tihâme'nin sıcaklığından dolayı kışı da (El-Ozzâ) ile burada geçirmektedir! (Ebu-Süfyân) Uhud'da (Hobal) ile (El- Ozzâ)yı tebcîl için "Recez„ vezninde bir şiir tertîb etmiştir. İşte bundan dolayı (El-Lât) ve (El-Ozzâ) çiftinde "anwâ„ akîdesinin bir devâmına, yâni senenin muhtelif mevsimlerinde birbirine zıd istikaametlerdeki yıldız çiftlerinin teselsülü fikrinin temâdîsine tesâdüf ediliyor demektir; bu iki ilâhe ayni zamanda Mekke'deki Kureyşîlerle Tâif'deki Sakîfiler arasındaki sıkı ittihâdın da timsâli sayılmaktadır. Nihâyet Antakyalı (İsaac)a âit an'aneden de bir noktanın ihmâl edilmemesi lâzımdır; Suriye'de (El-Lât)a oğlanlarla kızlar kurban ederler ve belki de bu kurban merâsimini ma'bede esirler ve esîreler tâhsîsi sûretiyle yaparlardı. Fakat kolayca tahmîn edileceği vechile Sûriye kadınları geceleri damlara çıkıp yüzlerine nûrunu aksettirmesi için ilâheye yalvarırlardı; bu âdet Arap kadınlarında da vardı. Zirâ bâzı yıldızların hayırlı ve bâzılarının şerli olduğuna inanırlardı; fakat eski Araplar bu ilm-i-nücûm tecrübesinde o kadar ileri gitmemişlerdi. -Kâ'be-nin etrâfında bir ilâh ile üç ilâhenin toplanışı başka bir sûrette de îzah edilmelidir. Bugün Câhiliyyet Arabistan'ındaki kabîleler arasında az çok devamlı ittifaklar akdedilmiş olduğu hakkındaki kanâat üzerinde haklı bir ısrarla durulmaktadır; bu kabîleler arasındaki anlaşmalar, cihanşümûl bir hâkimiyyet iddiâsı sında bulunmayan mahdut nüfuzlu kabîle tanrıları arasında da bir ittifâka yol açıyordu. Müttefik kabîleler, teşkîl ettikleri zümrenin en meşhur ma'bedi etrâfındaki Hac merâsiminde bir araya gelip toplanırlardı ve bu merâsim de her nalde en çok rağbet gören panayıra tesâdüf ettirilirdi. Fakat kendi ma'bedi böyle bir çok kabîlelerin ziyâretine mazhar olan aşîret de onların hüsn-i-niyyetlerini te'mîn için kendi ma'bûdunun yanına müttefiklerinin ilâhelerini temsîl edecek hâtıralarla timsâller koymayı da ihmâl etmemek mecbûriyyetindeydi.

Bana öyle geliyor ki Mekke pazarlarıyla (Arefe) haccine takaddüm eden panayırları tertîb eden Kureyşîler işte bu sûretle müttefikleri olan kabîlelerin tapındıkları üç ilâheyi Kâ'beye kabûl edip tâkdîs etmişler ve o yüzden esrâr içinde kalan kendi ilâhları (Hobal)la btrleştirmişlerdir. Bizim için mechul kalan bir takım sebeplerden dolayı (Kudeyd)deki "Menât„ ma'bedi de Şimâlî-Hicaz kabîlelerinden bir çoklarının hürmet ve alâkasını celbetmişti. Tâif'deki (Sakîf)liler ise müttefikleri olan Kureyşîlerle berâber (Hobal), (Menât) ve (El-(Ozzâ)ya tapıyor ve (Kâ'be)de de kendi ilâheleri olan (El-Lât)ı buluyorlardı. Mekke pazarlarının şimâlde Sûriye ve cenupta Yemen'le muntazam sûrette münâsebetlerini te'mîn eden kervanları Allâhın muhâfaza ettiği Kur'anda tamâmiyle tavzîh edilmiştir. (Ryckmans)ın söylediği gibi bu münâsebetler, bilhassa Hac ve ticâret yollarında teselsül eden kitâbelerin tedkîkinden sora daha iyi anlaşılmış olacaktır. Bundan sonra îzâh edeceğimiz gibi, (Kâ'be)nin üstüne geçirilen kumaşlar da hep Yemen kumaşlarıydı. (Kâ'be)nin iç duvarlarını ay senesinin gün sayısınca üç yüz altmış ma'bûda âit putlarla süsliyen efsâne, tekmil o muhtelif ilâhlara tapanları kendi ma'bedlerine çekmek istiyen Kureyşîlerin bu gayretlerinden dolayı belki biraz meşruiyyet kesbedebilir. Kur'andaki îzâha nazaran Kureyşîler üç ilâheyi Allâhın kızları sayarlardı; işte bundan dolayı Kureyşî cemâati, Allâha (Uzeyr) ve (İsâ) isimlerinde birer oğul izâfe eden Yahudilerle Hıristiyanları taklîd etmiş olmakla ithâm edilirler... (Kâ'be)nin etrâfında yapılan merâsimin ayni, biraz yukarısında bulunan (Safâ) ve merve ismindeki iki kayanın etrâfında da yapılırdı: (Tavâ)ya benziyen bu merâsime (Sa'y) derlerdi Bâzı an'anelere göre (İsâf) ile (Nâile) işte o kayalardadır; fakat diğer bir takım rivâyetlere göre de oralarda başka ilâhlar ikaamet etmektedir: Meselâ -Safâ-da (Mücevviz-ür-rîh) isminde rüzgâr estiren ve (Merve)de de (Mut'im-üt-tayr) ismiyle kuşların gıdâsını te'mîn eden iki ilâhtan bahsedilir; Kureyşîlerin orada kurban kesmelerinin sebebi işte bundan anlaşılmaktadır: Meselâ (Abd-ül) (Muttalib)in oğlunu kurban etmiye kalkışması Kâ'benin önünde değil, işte oradadır. Kayanın yanında (Arrâfe) denilen bir kâhin kadın da vardır.

Müşrikler işte bu mukaddes yerlerde toplanır(lar, Tavâf) vesâire gibi merâsimle bunları birbirlerine bağlarlardı. Bunların en muhteşemine (Omre) denilir ve her sene yapılırdı; bu merâsim, Mekke ma'bediyle o civarda bulunan (Et-Tan'im) ma'bedinin ittisâlini te'mîn etmiş olurdu.....

Netîce. — İşte bütün bunlardan dolayı Yedinci asrın başlarında Arabistan eski ve iptidâî an'aneleriyle ilâhî ve beşerî sâhalardaki birleşme temâyüllerini cem'eden bir manzara arzetmekteydi. Kabîlelerin serkeşlik rûhuna karşı bir taraftan ticâret sâyesinde nafakalarının te'mîni gayretiyle birbirine muhtâc olmaları ve bir taraftan da panayırlarla müşterek dînî teâmüller yüzünden birbirleriyle karşılaşıp durmaları birleştirici bir âmil teşkîl ediyordu. ilâhlarının çokluğuna mukaabil mezhepleri birbirini andırıyor ve bu mezhepler, kendilerine sâlik olan kabîlelerden ayrı olarak birbirine yaklaşıyordu. Bu vaziyete hâricî te'sirler de inzimâm ediyor, bu te'sirler siyâsî teşkîlât tecribelerine yol açıyor ve Arabistan'ın komşuları olan Bizans ve İran âlemlerinin daha mütekâmil bir vaziyette bulunan dînlerinden gelen telâkkîlerin îdhâline sebeb oluyordu. Kudretli bir şahsiyyet ortaya çıkıp da bütün bu ihtiyaçlarla temâyülleri hissedecek, bunları her kesten fazla duyacak ve hepsini birbirine uygun unsurlardan mürekkep bir kül hâline getirecek olsaydı, için için umulan değişiklik birdenbire bir hakîkat oluverecekti. Netîcenin ne olacağı hakkında daha bir çok nazariyyeler yürütülebilirdi ama, böyükliğünün îcâbını yapan Hazret-i Muhammed ayni zamanda hem muhîtinin ihtiyâcını ifâde etmek, hem o muhîti de aşıp onu peşinden sürüklemek sûretiyle azametini gösterdi...".

(Gaudefroy-Demombynes)in bu son fıkrasında bahsettiği vaziyet, Câhiliyyet devrinin sonlarında Arabistan'ın artık mânevî birliğini te'mîn edecek bir Vahdâniyyet peygamberi beklemekle kalmayıp öyle bir dînin, yâni İslâmiyyetin intişârına en müsâit bir mânevî sâha hâline gelmiş olduğunu da göstermektedir. Bu vaziyet, bir çok Garp müelliflerinin ehemmiyyetle üstünde durdukları bir tedkik mevzûu teşkîl etmektedir. Bunların içinde bilhassa Paris İlmî Tedkikler Millî Merkezi nâmına neşredilmiş mühim bir eser vardır: (Joseph Chelhod)un 1958 de intişâr etmiş olan bu eserinde Câhiliyyet'in son devri bilhassa ictimâî bakımdan çok esaslı sûrette tedkîk edilip İslâmiyyetin az zamanda takarrür ve inkîşâfına müsâit zemînin nasıl kendiliğinden hazırlanmış olduğu bütün vuzûhiyle îzâh edilmektedir. "Introduction a la sociologie de l'Islam" ismiyle neşredilen bu mühim eserin "Kureyş üstünlüğü ve millî dîn" serlevhalı 4 üncü faslının sonlarıyla Millî dînin inhitâtı ve ferdin zaferi" başlıklı 5 inci faslında İslâmiyyetten sonra (Câhiliyyet) ismiyle anılmış olan dînî perîşanlıkla İslâma zemin hazırlayan netîceleri şöyle îzâh edilmektedir (S. 114 125):

"Mâhiyyyetini îzâha hâcet olmayan tedrîcî bir temsîl usûliyle yüksek ilâhlardan birinin eski ehemmiyyetlerine son verdiği rakîb ilâhları kendi ma'bedine toplayıp onları hükmü altına alması ve nihâyet başlıca imtiyazlarını da kendinde cem'etmesi pek tabiîdir. Böyle bir ilâh, mezhebine girecek sâlikleri yalnız kendi ma'bedinin bulunduğu şehirde etrâfına toplamakla kalmayıp ma'budlarını istihlâf etmiş olduğu bütün siyâsî câmialara da hâkim olur. Millî bir din işte böyle teşekkül eder. Öyle bir dînin teşekkülü de, zuhûr etmiş olduğu şehrin diğerlerine hâkimiyyetiyle çok sıkı sûrette alâkadardır.

Filhakîka Mekke ma'bedinin hâiz olduğu böyük i'tibârın menşei siyâsî zafere istinâd etmektedir. Meselenin efsânelerle hârıkalara dayanan noktalarını bir tarafa bırakıp (Kâ'be)nin târîhinde mümkin olduğu kadar eski devirlere çıkacak olursak, Kureyşîlerin târîhiyle çok sıkı sûrette alâkadâr olduğunu görürüz. Her halde bu ma'bed, -Kosayy-ın iş-başına gelişinden çok evvelki devirlerde de meşhurdu. Fakat an'anenin ona izâfe etmekten hoşlandığı derecede bir üstünlüğe sâhib olduğunu isbât edecek hiç bir delil mevcut degildir. Her şeyden evvel bir kere bütün Araplar ayni bir akîdeye tâbi' değillerdi. Her kâbîle kendi putuna tapardı; dî ger bir takım kâ'belerle ma'bedler de rağbet görürdü ve onlar da yığınlarla hacılar celebederdi. Hattâ müşrikler içindeki (Muhillîn) zümresinin Mekke haccine tesâdüf eden mukaddes aylara kat'iyyen riâyet etmedikleri ve bilhassa umûmî ibâdet merâsimine hiç iştirâk etmedikleri anlaşılmaktadır. Filhakîka (Kâ'be) Kureyşîlere münhasır bir ma'bedi ve onların birlik timsâliydi. Bu ma'bedin etrâfına yerleşmiş olan Kureyşîler dört kabîle zümresinden mürekkepti, Bu zümrelerin her biri ma'bedin bir cephesiyle münâsebette bulunur ve o cephenin mülkiyyetini iddiâ ederdi. (Kâ'be) Kureyşîler tarafından yeniden binâ edildiği zaman, inşâât işleri ayrı ayrı yapılmıştı: Her zümre kendi levâzımını hazırlar ve yalnız kendine âid olan cepheyi inşâ ederdi. Fakat (Hacer-ül-Esved)in yerine konması çok mühim bir nüfuz ve i'tibâr meselesinin ortaya çıkmasına sebeb oldu: Böyle bir hareket şerefi hangi zümreye âid olacaktı? Nihâyet ihtilâfın Hazret-i Muhammed tarafından halledilmiş olduğu rivâyet edilir: Bu rivâyete göre İslâmın müstakbel Peygamberi mukkaddes taşı bir kumaşın ortasına koymuş ve her köşesini de dört zümre reîsinden biri tutmuştur. Bilâ-istisnâ her kesin takdîs ettiği bu taş doğrudan doğruya hiç bir zümrenin malı değildi ve bil-akis kabîleler arasındaki çözülmez ittihadın timsâliydi. Binânın bir köşesine, yâni "Şarka nâzır köşeye" geçirilmiş olan (Hacer-ül--Esved) Kâ'benin temel-taşı sayılırdı ve işte bundan dolayı husûsî bir kudsiyyeti vardı: Doğrudan doğruya gökten inmiş bir "Rükn"idi, yâni başlıca köşeydi. Her tarafı mukaddes olan bu ma'bedin diğer köşelerine de hürmet edilirdi. Hattâ her Kureyşî zümresinin ayrı bir "Rükn"ü olduğu, her birinin kendi rüknüne daha fazla hürmet göstterdiği ve (Harem)e girmek için ayrı bir kapusu olduğu anlaşılmaktadır.

Kureyşîlerin kabîle ve din birliği timsâli olan (Kâ'be), nihâyet kendi şehirleri olan Mekke'nin de timsâli oldu. "Homs„ların (1) te'sîriyle Kureysîler ve müttefikleri olan kabileler zâhiren kendi ma'bedlerine bağlı olmakla berâber, (Harem) sâhasının hâricinde bulunan komşu ma'bedlere karşı bir üstünlük vaziyeti de takındılar. işte bundan dolayı Hac mevsiminde mukaddes Mekke toprağından ayrılmak istemezler ve hâriçten gelen hacıların da

(1) Âsim Efendi'nin "Kaamûs" tercemesi (Okyânûs)unda bu kelime şöyle îzâh edilir: "Ahmes'in cem'idir; bununla Câhilliyyette Kureyş ve Kinâne ve anlara tâbi' olanlar mülekkab oldular: Emr-i dinne mütesallib oldukları için yâhut Kâ'beye mültecî oldukları için telkîb olundular". İ.H.D.

takdîs ettikleri diğer mukaddes makamları ziyâret etmezlerdi. Bilhassa (Arefe) menzili onların an'anelerinden tamâmiyle ihrâc edilmişti. Oraya giden bir dindar geri döndüğü zaman "Homs„ların birinden işâreti olarak alacağı elbiseyle merâsime iştirâk etmek mecbûriyyetinde bulunur ve aksi-takdirde tavâf hareketlerine çı -çıplak iştirâk etmek zorunda kalırdı. Eğer kendi elbisesini Muhâfaza etmekte inâd edecek olursa, artık o elbise ona harâm edilir ve hemen orada sırtından çıkarıp atmaya mecbur tutulurdu. Vak'anüvislerin ifâdelerine göre (Hill) denilen gayri-mukaddes yerlerin ahâlisi hacc için Mekke'ye geldikleri zaman, mukaddes sâha olan (Harem)de kendi memleketlerinden getirmiş oldukları gıdâlarını bile yemekten memnû tutulurlardı. Kureyşîler, kendi ma'bedlerine üstünlük te'mîn etmek için gösterdikleri bu fevkalâde dînî gayretini telâfî etmek üzere ziyâretçilerini pek harâretle ve gaayet nâzigâne bir sûrette karşılarlardı; çünkü Araplar böyle muâmelelere karşı çok hassâs olurlardı; üstelik kazanç hırslarına rağmen ustalıklı bir siyâset tâkîb eden Kureyşîler, zenginlerin ta-ma'kârlıklarına karşı fakirleri âimâye de ederlerdi. Mekke'nin bir çok zümreleri (Hılf-ul-Fudûl) gibi ittifaklarla kendi şehirlerinde âcizlerle yabancılara karşı irtikâb edilen sû-i-isti'mâllere karşı cephe almışlardı. O ittifakta bunlar müşterek bir yeminle o gibi kimseleri müdâfaa etmeyi ve zulmeden şahsın mevkii ne kadar yüksek olursa olsun, hakkın ihkaakını taahhüd etmişlerdi. İnce bir ticârî zihniyyet sâyesinde panayırları gittikçe Hicaz'ın her tarafında i'tibar kazanmış ve Hicret arefesinde Mekke şehri Garbî-Arabistan'ın en mühim pazarı olacak hâle gelmişti.

Kureyşîlerin bu fevkalâde ticârî muvaffakıyyetleri pek tabiî olarak ma'bedlerinin i'tibârını da mütemâdiyen artırıyordu. İşte bu sûretle, ticârî muâmelelerle Kur'anda bahsi geçen dînî hayât arasındaki sıkı irtibâttan dolayı Câhiliyyef dininin en yüksek seviyyesiyle maddî fa'âliyyetin a'zamî derecesi ayni zamâna tesâdüf etmişti. Netîce olarak eğer bir ay süren (Omre) merâsimi Mekke civârındaki Arapların iştirâk ettikleri böyük bir kabîle panayırından başka bir şey değilse, buna mukaabil iki mukaddes ay arasındaki mukaddes Zülhicce ayına tesâdüf eden Hac merâsimi de bir çok seferlere yol açan ve işte bu sûretle kabîleler arasında ve hattâ millî mâhiyette bir ehemmiyet alan hâdise demekti İşte bu müddet zarfında riâyet edilen bir nevi "Tanrı mütârekesi„ sâyesinde Araplar Arabistan,ın her tarafından Mekke'ye giderler ve orada hem ticârî ihtikârlara girişirler, hem dînî rûh ihtiyâcını tatmîn ederlerdi. Filhakîka Mekke'nin Hac merâsimi (Okâz), (Meccnne) ve (Zü-l-Mecâz)daki böyük panyırların sonlarına tesâdüf ederdi. Her ne kadar (Okâz) Tâif'e tabi'se de, bu panayırın inzıbât işleri ve daha doğrusu silâh teslimi işi bir Kureyşîye havâle edilirdi. Diğer iki panayıra gelince, onlar dı Mekke civarında toplanır ve işte bundan dolayı oranın adlî sâhasına dâhil olurdu, Kabîleler arasında yapılan ve Kureyşîler tarafından böyük bir mehâretle istismâr edilen bu kalabalık toplantılar Arapların dar bir milliyet çerçevesi içinde kısmen inhilâllerini te'mîn ediyor ve işte bu sûretle böyük İslâm hareketi hazırlanmış oluyordu. O zamâna kadar bilhassa mahdut siyâsî gruplar hâlinde yaşamış olan unsurlar arasında görülen ve geniş bir nisbet alan bu yaklaşma ve birleşme hareketi dînî hisler sâhasında vücûda getirdiği ağır bir istihâleden dolayı büsbütün ehemmiyyet kesbediyordu. Puta tapma an'anesi şehir hudûdunu aşmazdı. Mekke şehri ise hâkimiyyetini kâbûl ettirmekle ilâhlarını da kabûl ettirmiş oluyordu. Meselâ (Menât)gibi bir ilâne bilhassa Medine arapları ve umûmiyyet i'tibâriyle de Yemenliler tarafından takdîs edildiği halde, Mekke'nin (Hobal), (El-Ozzâ) ve (İsâf--Nâile) çifti gibi böyük tanrılarına Hicaz'ın diğer şehirleriyle bütün Arap halkı ibâdet ederdi.

Eğer vak'anüvislere i'timâd câizse, Mekke şehri Hazret-i Muhammed tarafından fethedildiği zaman Kâ'be etrâfında bulunan putların sayısı 360 ı bulmaktaydı. Bu rakam biraz şüpheli görünmekte olduğu için, müsteşrik (Lammens)

—Bu putların bir çoğu her hangi bir yer değiştirme teşebüsüne karşı hacimleri, sıkletleri ve yere yapışık vaziyetleriyle kendilerini müdâfaa etmiş olurlardı demektedir. Gene ayni müellifin ifâdesine göre:

—Kâbîleler kendi sıyânet tanrılarından ayrılmaya ve saygısız bir elin onlara temâsına râzı olmazlardı.

Bununla berâber, asıl ma'bûdun yanlarında bulunması şart değildi: Onun bir timsâli de o işi görebilirdi. Şu da var ki, eski vak'anüvislerin mübâlağa temâyülleri inkâr edilmemek şartiyle bütün bu putların bir arada bulunmalarını, böyük ilâhların gölgede bırakmış oldukları ve artık bir mayyet takımı hâline getirdikleri yığınlarla küçük ma'budları kendi etrâflarına toplayan dînî bir terkip ve teyhid temâyüliyle izâh etmek imkânı da yok değildir. Mekke hâkimiyyetinin tebaa hâline getirdiği kabîle zümreleri ise kendi ma'budlarının da Kâ'bede temsîl edildiğini görmek isterlerdi İşte bu sûretle, Hicretten biraz evvel (Kâ'be) artık Arapların millî ma'bedi hâline gelmek üzereydi Bu terkip ve tevhid hareketi daha ileri de gidiyordu. Mukaddesât sâhasında bir nevi merâtip silsilesi ihdâs edilmiş olduğu için, o silsilenin başına geçmek istiyen başlıca ilâhlar arasında bir mücâdele başlamıştı. Yukarda da söyledîğimiz gibi, Kureyş üstünlüğü nihâyet kendi ma'bedlerinin başta gelmesini te'mîn etti. Fakat yeni siyâsî birlik kuvvetlenip yerleştikçe, dînî akîdelerin birliği de zihinlerde yer tutmaya başlıyordu. Mekke ile Tâif arasındaki samimî anlaşma, nihâyet bu iki şehir arasındaki dînî ihtilâfı da izâle etmiş oldu. Artık onların ma'budları iki muhtelif isimle anılan tek

bir ilâh hâline gelmişti. Bu müşterek ilâhın yaz mevsimini (El-Lât)da geçirdiğinden ve (El- Ozzâ)-da da kışladığından bahsedilirdi. Mahallî ve mevzi' ma'budların üstünde Kâ'benin rabbi olan Kureyş ma'bedinin ma'bûdu hüküm sürerdi: Bu sûretle fi'len iş başında bulunan en böyük tanrıya en yüksek ta'zîmât arzediliyor demekti. Garbî-Arabistan'ın ma'rûz olduğu siyâsî tefrikanın timsâli olan bu müteaddid tanrılar gürûhu Vahdaniyyet akîdesine zâhiren zarar vermekle berâber, hakîkatte o akîdeye dolayısıyla yol açmış oluyordu. Kendi ilâhının böyük Ka'be ilâhının yanına konulmasını kabûl eden her kabîle, o böyük ilâha ibâdet etmek ve tıpkı Kureyş'in nüfûzu altında kaldığı gibi onun da te'sîri altında bulunmak mecbûriyyetinde kalıyordu. (M. Gibb)in dediği gibi:

— Hac merâsimi Animizm esaslarına uygun toplantılar mâhiyyetini muhâfaza etmekle berâber, müşterek bir ma'bedin mevcûdiyyeti müşterek bir ilâha îman akîdesini de telkîn ediyordu. İşte o ulu tanrı, yâni Kâ'benin rabbi de Kur'andan öğrendiğimize göre ancak (Allah)dı. (Margoliouth)un ileri sürdüğü gibi, (Allâh)ın esâs i'tibâriyle Kureyşîlerin kabîle tanrısı olmak ihtimâli de vardır. Şu noktayı da biz ilâve edelim ki, nihâyet onların üstünlüklerini diğer kabîlelere kabûl ettirmiş olmaları da (Allâh)ı millî bir tanrı hâline getirmiş olabilir.(El-İlâh) şeklindeki seslerin birleşmesinden hâsıl olan (Allâh) kelimesinin ilk zamanlarda müphem ve gayri-şahsî bir kuvvet ve kudret, yâni kudsiyyet mefhûmunu ifâde etmiş olmak ihtimâlî de vardır. O takdirde Ülûhiyyetin işte öyle bir kudret ve kudsiyyet tezâhüründen veyâhut daha kat'i bir şekil almasından ibâret olması lâzımgelir. Her halde Kur'andan anladığımıza göre, Hicretten evvelki Mekkeliler nazarında Allah kâinâtın hâlıkı ve rezzâkı, yağmur ihsancısı ve Kâ'benin rabbi "Rabb-ül-Beyt" idi. Tehlike anlarında ondan imdâd istenir, onun nâmına yemin edilir ve kurbanlarla turfanda mahsullerin bir kısmı ona verilirdi. Bununla berâber, başlıca salâhiyyetlerini cem'etmiş göründüğü diğer ilâhlardan üstün olmakla berâber, bir tek Allah vaziyetinde değildi. Âdetâ eşleri, şerîkleri, oğulları ve kızları vardı! Hattâ kendisinden daha fazla ibâdet edilen şerîkleri onun kudret ve azametini gölgede bırakırdı.

İşte bu sûretle yaratıcı bir Allâhın yanında muhtelif kuvvet ve kudret dereceleri izâfe edilen bir sürü ilâhlar mevcûd olduğuna inanılıyordu. Putlar ve bilhassa (Ozzâ), (Lât) ve (Menât) gibi üç ana-şehrin ma'bûdeleri olanlar, şefâatleri en fazla temennî edilen ulvî ilâheler sayılırdı. Mekke araplarının Vahdâniyyeti reddettikleri ne kadar doğruysa, ilâhlar arasındaki takdim ve takaddümden mütevellit bir merâtip silsilesine riâyet ettikleri de o kadar doğrudur. Bu silsilede yegâne hâlık olan (Allâh)ın şeref mevkıini işgaal ettiği anlaşılmaktadır. Fakat onun işte bu ulviyyeti, kendilerine daha kolay yaklaşılabilecek ve insanlık gaailelerinden onun kadar uzak sayılamıyacak ilâhlara daha fazla mürâcaat edilmesine sebeb oluyordu. Muhtelif kabîlelere âid olan bu karma-karışık ilâhlar gürûhu içinde halkın umûmî alâkasını celbetmiş ve nihâyet bir dereceye kadar üstünlük te'mîn etmiş olanlar da vardı: Bundan evvel de söylediğimiz gibi, bunlar böyük kabîle câmialarının taptıkları ilâhelerdi. Bu ilaheler, tıpkı kendilerine tapan kabîlelerin Kureyşîlere tâbi' olmaları gibi bir vaziyetteydiler, yânil bunlar da ayni sûretle (Allâh)a tâbi' sayılırlardı. Gevşek ve ihtilâflı bir siyâsî birlikten ancak nâkıs ve mukaavemetsiz bir dînî birlik çıkabilirdi. Bununla berâber Mekke şehri artık "Şehirlerin anası" olmaktaydı (1). Onun rabbi olan (Allah)da emniyyetini te'min için müessir müdâhalelerde bulunuyordu. Netîce i'tibâriyle Hicretten biraz evvel Garbî-Arabistan'da ırkî râbıtalar birliğine müstenit millî bir din teşekkül ediyor demekti. Şehir dînine karşı cephe alması lâzımgelen bu yeni din, hakîkatte onun üstüne konuyordu. Bu din yeni bir takım akîdeler getirmiş olmaktan ziyâde, mevcut akaaidin daha geniş kütlelere yayılması şeklinde bir şeydi. İşte bundan dolayı o zamâna kadar mevcûd olan din sistemine böyle bir tekâmül netîcesi olarak sokulmuş olan yeni akîdeler fi'liyyâtta hiç hissedilmeyecek şeylerdi.

Rûh ile Âhiret hakkında hep ayni i'tikatlara, ecdâdı aynen takdîs akîdesine ve ayni âyin merâsimine bu devirde de tesâdüf ediyoruz. Yalnız mukaddesâtla ferde âit telâkkîlerde bir dereceye kadar değişiklik olmuştu. Fakat umûmî ibâdet ahkâmı sırf intişârından dolayı i'tikatlar arasında nisbî bir birlik vücûda getiriyor ve zihinlere şehir çerçevelerini yıkacak olan bozguncu kuvvetleri telkîn ediyordu. Bundan evvel de söylediğimiz gibi, bu yeni dînin başlıca ma'bedi (Kâ'be) ve en böyük ma'bûdu da (Allah)dı. Fakat bunların her ikisi için de bütün re'yleri kendi inhisarlarına almak imkânı yoktu; çünki tekâmülün o devresinde mevzû'-i-bas olan şey, o zamâna kadar muhtelif nisbetlerde yer tutmuş olan ve ikinci derecede bir takım ilâhlara ibâdet şeklinde tecellî eden husûsî mezhepleri umûmî bir mezhep etrâfında toplamaktan ibâretti.

İşte bundan dolayı, Mekke'ye yapılan hac yalnız Kâ'benin ziyâretiyle onun Allâhına ibâdetten ibâret kalmıyor, bil-akis zâhiren birbiriyle hiç bir irtibâtı olmayan bir sürü merâsim daha yapılıyordu; çünkü her kabîle câmiası için esâs olan şey, kendi ma'bûduna karşı mükellef olduğu ibâdeti yerine getirmek ve ayni zamanda Kureyşîlerin merâsimine de iştirâk etmekti. Yukarda bahsetmiş olduğumuz terkib ve tevhid esâsı bütün Arapları hemen ayni bir ibâdet şekline bağlamakla netîcelenmişti: O de Kâ'be ile berâber mevcûdiyyetlerini muhâfaza eden ve bir dereceye kadar da ona karşı gelen bütün ma'bedleri ziyâretten ibâretti. Filhakîka Hac merâsimi "Sa'y" ile, (Ha-

(1) Kur'ân-ı-Kerîm'de Mekke şehrinden "Ümm-ül-Kurâ=Şehirlerin anası" diye bahsedilir.

rem) etrâfında "Tavâf" ile ve Mekke civârındaki (Arefe), (Müzdelife) ve (Minâ) gibi mukaddes makaamları ziyâretle geçerdi. Dindarlar ma'bûdun önünde ayakta durur, ondan sonra da dîger bir makaamı ziyâret için hızlı adımlarla çekilip giderlerdi. (Kâ'be)nin etrâfında kurbanlar kesilerek ve yeniden tavâflar yapılarak Hac menâsikine nihâyet verilirdi. Bugün olduğu gibi o zaman da umûmî din merâsimi (Kâ'be)den başlar ve gene orada nihâyet bulurdu. Bundan evvel "Le Sacrifice chez les Arabes" ismindeki eserimizin dördüncü faslınca lâzımgelen îzâhatı vermiş olduğumuz için, şimdi burada ne Mekke'deki eski Hac merâsiminden, ne de Hazret-i Peygamber'in ibdâ' ettiği fevkalâde yeniliklerden bahsedeceğiz; bunula berâber yalnız şu noktayı tasrîh edelim ki, makaamdan makaama yapılan bu sür'atli hareketlerden maksat, her halde ilâhlâr arasında bir münâsebet te'sîsi, onların birbirine yaklaştırılması ve i'tikatlarla ibâdet ahkâmının mümkin olduğu kadar birleştirilmesi gibi bir gaaye olsa gerektir.

Bu din sâliklerini rızk âyîni, birbirine pek yaklaşan iki şekilde yapılırdı: Biri kurban merâsimi, biri de umûmî ziyâfetlerdi. Kurban kesmek mecbûrî keğildi. Fakat mukaddesâtiyle yakın bir münâsebet kurabilmek için nefsini tamâmiyle temizlemek istiyen bir dindar, günahlarını silecek bir kurban kesip nefsini kurtarmadan bu son âyîne iştirak edemezdi ve o kurban da onun bütün levsiyyâtını yüklenmiş olacağı için, vahşî hayvanlarla yırtıcı kuşlara terkedilirdi. Bununla berâber, her zaman doyasıya yemek yenilmeyen bir muhîtte kolay anlaşılacak bir te'vîl ile sâhibine harâm olan kurban etinin oradaki eemâat tarafından yenilmesi tecvîz edilirdi: Bunun için etin kısaca güneşte temizlenmesi lâzımdı; onun için güneşin doğuşu, (Minâ) arâzîsinde hareketsiz ve kanlar içinde yatan kurbanlar üzerine saldırma işâreti sayılırdı. Ancak, bu kurbanlar ma'bûda âid olmak i'tibâriyle, en basît müsâfirperverlikte ondan mü'evvelliî rızk âyîni, Kureyşîler tarafından ziyâretçilere çekilen umûmî ziyâfetler sâyesinde bütün "Mevsim„ boyunca devâm ederdi. Dikkat edilecek noktalardan biri de, umûmî ziyâfet masraflarını karşılamak üzere Kureyşî câmiası içinde her sene toplanan iâşenin bilhassa hacıları beslemek için sarfedilen unlara tahsîs edilmesiydi. Ete gelince, (Azrakî)nin îzâhına göre o da Mekke'de kesilen kurbanlardan alınan birer butla te'mîn edilir.

İşte bundan dolayı hacılar hep ayni kurban etinden yemek sûretiyle, o kurbanların uğurunda kesilmiş olduğu ilâha bağlanmış olurlardı. Ayni makaamların ziyâreti, ayni ilâhlara ibâdet edilmesi ve ayni âyin yemeklerinin taksîmi akîdeler arasında bir dereceye kadar irtibât te'min ediyor ve netîce i'tibâriyle bütün Hicaz araplarını ayni bir dinde birleştirecek yep-yeni ve muharrik bir terkip esâsı vücûda getiriyordu İşte bu sûretle Mekke'nin üstünlüğü sâyesinde Garbî-Arabistan nihâyet siyâsî ve dînî hayâtının yeni bir safhasına giriyor demekti: Bu memleket artık millî bir hayat istiyor ve daha temiz ve açık bir dîne doğru gidiyordu. Kureyşîler, en bâriz tecellîsini zümre zihniyyetinde gördükleri kabîle teşkîlâtının faydasızlığını ve bilhâssa atâletini artık iyice anlamışlardı. (Hilf-ul-Fudûl) gibi bâzı ittifaklar akdetmek sûretiyle bedevî hodbinliğine karşı doğan milliyetçiliğin zaferini te'mîne muvaffak olmuşlardı. Bir müddet mahallî ve mevzıî ilâhlarının mezhebine bağlı kaldıktan sonra, üstün bir telâkkîye yükselmişlerdi: O da millî bir din telâkkîsiydi. İşte böyle kabîle zihniyyetinden millet zihniyyetine geçilirken, ona muvâzî olan bir tekâmüle daha ermişlerdi: O da bedevî tefrikacılığının yerine geçen mâkul bir ferdiyyetçilik şuûruydu; uzvî birliğin yanında tedrîcen onun kadar sağlam bir mânevî birlik de vücûda getirebilirdi. Fakat, ikisi bir arada olan bu dînî birlikte içtimâî ayrılık hareketi, daha geniş nisbetler alan ve islâmiyyetle netîcelenecek olan dîger bir cereyâna yol açıyordu. Filhakîka millî din, cihanşümûl dinden evvel son merhaleydi. Bu merhale, eğer tâbîri câizse, mümtaz rûhların ilâhiyyâta dalıp gitmesine ve bu sûretle hür fikrin daha iyi inkişâf etmesine vâsıta olacaktı. Kabîleden millete geçme hareketi, ferdin ortaya çıkmasına imkân vermek sûretiyle netîce olarak İslâma yol açmış oluyordu".

İslâmiyyetin arefesinde Câhiliyyet'in kabîle dinleri devrini tâkîb eden millî din devresini işte bu kıymetli îzâhâtiyle tenvîr eden (Joseph Chelhod), ayni eserinin Beşinci faslında o millî dînin da nasıl çökmüş olduğunu ve netîce i'tibâriyle cihanşümûl bir dîn olan İslâmiyyete nasıl yol açılıp zemin hazırlandığını işte şöyle anlatmaktadır (S. 126-146):

"Yukarda bahsettiğimiz hâkimiyyet mücâdelesi netîce i'tibâriyle Kureyşî şehrinin zaferi ve ma'bedinin de muzafferiyyetiyle sona erdi. İşte bu Mekke üstünlüğünden millî bir din doğacak ve onun da başlıca ibâdetgâhı (Kâ'be) ve böyük tanrısı da "Kâ'benin rabbi" olacaktı· Gayri-şuûrî bir ictimâî duygunun mahsûlü olan bu yeni dînî terkip, halk kütlesinin rûhundan doğmuştur: İşte bundan dolayı yalnız halk tabakasını tatmîn edebilecek bir mâhiyyetteydi ve netîce i'tibâriyle inhilâl unsurları da kendi içinde demekti. Filhâkîka bu millî din bir taraftan şehir dînine karşı geliyor ve muhtelif mezheplerin tevhîdini istiyen ma'şerî cereyâna rağmen kendi imtiyazlarını muhâfaza etmek istiyen bir "Ruhânî zümre" de işte o şehir dînini devâm ettirmek istiyordu· Dîger cihetten de mâneviyyâta susamış olan yüksek tabaka şahsiyyetleri, sırf zâhirî şekliyyâttan ibâret olan ve âdetâ sahne oyunlarını andıran bir dinde kendi rûhî ihtiyaçlarını tatmîn edecek bir şey bulamıyorlardı. Millî dînin pâydâr olabilmesi için şehircilik rûhunu ortadan

kaldırmakla işe başlaması lâzımdı, yâni daha geniş bir millî birlik içinde inhilâl etmek istemiyen kabîle taassubunu izâle etmeliydi. Halbuki, evvelce de söylediğimiz gibi, millî dînin te'mîn ettiği bütün menfaatleri kendi inhisarlarına almış olan Kureyşîlerin iddiâlarına karşı rakîp şehirler ve bilhassa Medîne şehri açıkça muhâlefet ediyor ve hattâ Mekke'nin (Homs)lar zümresi de şaşılacak bir anlayışsızlık göstererek, bu millî dîne karşı açıkça mücâdele etmekle berâber, el-birliğinden çekinmek sûretiyle, yâni (Kâ'be)den başka bir ma'bed kabûl etmemek gayretiyle inkişâfına mâni' oluyordu.

İşte bundan dolayı dindarlar kütlesinin tahakkukunu temennî ettiği millî din, "Dînî idâre"den ayrı bir şekilde teşekkül etmişti. Hattâ "Siyâsî idâre" ile de alâkadâr olmayan bir teşekküldü. Muhtelif şehirlerin rüesâsı tarafından reddedildiği için, bir devlet dîni de olamamıştı. Onu müdâfaa edip zorla kabûl ettirecek hiç bir fi'lî kuvvet mevcûd olmadığı için pâydâr olabilecek bir vaziyette de değildi. Ayni mukaddes makamlarda ayni dili konuşan ve ayni müesseselere tâbi' olan ırkî bir câmianın devir devir toplanmasına sebeb olan bir takım iktisâdî şartlar altında vücûda gelen bu millî din, sivâsî bir istinâdgâhtan mahrûm olduğu için, o husûsî şartlar mâhiyyet değiştirmemek sûretiyle yalnız şekil değiştirdiği takdirde bile yıkılıp gitmiye mahkûmdu. Filhakîka, bundan evvel de söylediğimiz gibi, millî bir dînin teşekkülüne sebeb olan Kureyş hâkimiyyeti, bu zümrenin bilhassa ticârî sâhadaki parlak muvaffakıyyetinden mütevellitti. Kureyşîler bu mnvaffakıyyetlerini ticâret işlerindeki büyük kaabiliyyetleri kadar teâvün ve tesânüd şuûriyle gaayet mütecânis olan zümrelerinin bütün unsurları arasındaki fi'lî el-birliğine medyundu. Fakat iktisâdî inkişâf fazlalaştıkça, "Sermâye" şehre hâkim oldukça Mekke halkı arasındaki ahenk bozulmuş olacak ve biraz aşağıda göreceğimiz gibi, onunla berâber ictimâî temâyüller arasındaki birlik de bozulacaktı. Filhakîka Hicretten evvelki Mekke, iktisâdî fa'âliyyetin tekâmülüne ve bu sûretle ticârî bir sermâyedâr hâkimiyyetine doğru gidiyordu. Râhip (Lammens)in bu şehre tahsîs edilen kıymetli bir ilmî eserinde oradaki iktisâdî fa'âliyyetin çok müheyyiç bir tasvîri vardır. O tasvîre göre Mekke'de ihtikâr hummâsı bütün zihinlere yerleşmişti. Kolayca te'min ediliverecek bir servet câzibesine kapılan her kes tâliini denemek, vaziyetini düzeltmek ve içinde bulunduğu şerâitten kurtulup çıkmak istiyordu. Bu müellifin verdiği mâlûmâta göre "o ticârî ihtiraslara kadınlar bile iştirâk" ediyordu. (1). Dîn ile ticâret arasında öyle bir âhenk teessüs etmişti ki, İslâmiyyet bile bu emr-i-vâkı kabûle mecbûr olmuştu (2). 2500 deveye kadar çıkan böyük kervanlar bir kum deryâsını aşıp Sûriye'ye yâhut Yemen'e gider ve bu sûretle birbirine düşman olan iki câmia arasında irtibât te'mîn ederdi: Bunların biri Îran biri Bizans'dı. Gene (Lammens)in îzâhına göre köselе, Tâif kuru-üzümü, altın, gümüş, ıtriyyât ve bahârât ihrâc edilirdi. Buna mukaabil ticâret emtiasının yığıldığı Yemen limanlarından da Mekke'nin usta bezirgânları Îran, Hint ve Uzak-Şark mahsullerini getirirlerdi. Ez-cümle Çin ipekkileriyle "Adenî" denilen alaca kumaşlar getirilirdi. Afrika'dan da altın-tozundan başka fil-dişiyle köle cârîye idhâl edilirdi. Kureyşî ticâreti Mısır'la Sûriye'de de Akdeniz âleminin muhtelif sanâyi' mâmûlâtından mürekkep süs eşyâsı te'mîn ederdi Bunlar yarı ipek ve yarı yünden örülmüş ince kumaşlardı ve bâzan kürklüleri de olurdu.

Te'mîn edilen kazançlar muazzamdı: Çok defâ yatırılan sermâye iki misline çıkardı. Tâlihin yardımına ma zhar olan cür'etkârlar bâzan böyük servetler te'mîn ederlerdi. Kureyş şehrinin idârecilerinde böyük iş-adamlarının bütün meziyyetleri vardı. Bunlar her türlü teşebbüslere atılırlar, ihtikâr yaparlar, mâdeni ve hattâ zirâî hava-oyunlarına girişirler ve bir takım mevhum mahsûlât alış-verişlerinde bulunurlardı. Bâzı simsarlarla miyânecîler de pazarlara devâm edip hiç bir sermâyeyi tehlikeye atmadan kazanç te'minine imkân bulurlardı. Böyle bir vaziyet demek, bir nevi sermâyedâr iktisâdiyyâtı demekti. Beynelmilel ticâret, iş hayâtını da öyle bir hareket ve fa'âliyyet husûle getirmişti ki, netîce olarak sermâyeler menkuul ve hattâ nakdî servetler hâlinde yığılıp dururdu. Müdebbir ve müteşebbis şahsiyyetler tarafından idâre edilen Mekke şehri, ehemmiyyetsiz bir depo hâlinden nihâyet mühim bir ihrâcât merkezi hâline istihâle etti. Ticârî hayâta beynelmilel bir mâhiyyet vermek ihtiyâcı, Mekke câmiasını bir sermâyedâr iktisâdiyyatının yayılıp genişleme zârûretlerine tâbi' tutuyordu. Yabancı ilâhlarla mütemâdî temâsından çok muztarib olan (Homs) zümresinde çok kuvvetli olan şehirci zihniyyetine, artık yeni iktisâdiyyâtın îcâbâtı hulûl etmiye başlamıştı. Mekke şehri nihâyet kendi ilâhlarını bile ticâret hayâtının emrine verdi. Hac dolayısıyla dîn artık bir burjua tabakasının emrinde bir nevi "Turistik" sanâyi' müessesi hâline geliyordu.

Böyle bir vaziyet nihâyet şehrin rûhuna ve hâttâ teşkilatına bile te'sîr etmekten hali kalmazdı. İcrâ kuvvetinin vâhdetiyle ihtiyarlar zümresinin hükmü altında yaşayan eski Arap şehri kendi iç-âleminde yaşar, kendi müdâfaâsıyle maîşetini de kendi menabiinden te'mîn ederdi. Fakat bilhassa şiddetli iklim şartlarına karşı idhalât ile müdaheleye baş vurmaktan başka çare olmayan Mekke'de görülen iktisadî inkişâf, eski zâdegân ve rühban hâkimiyyetini gittikçe tâdil ediyordu. Şehrin gene ihtiyarlar meclisi tarafından idâre edildiğine şüphe yoktu. Fakat artık kayıtsız şartsız bir Oligarşiden bahsedilebilir miydi?

Eğer kâbileler zümresini dâhili bir câmiâ kabul edecek olursak. o takdirde idare meclisinin böyük aileleri temsîl eden mümesillerden mürekkep

(1) Lammens, "Mecque", S. 165.

(2) Burada müellifin dikkat etmediği bir nokta vardır: İslâmiyyet yalnız meşrû' ticâreti pek tabiî olarak tecvîz etmekle iktifâ edip ihtikârı kat'î sûrette men' etmiştir. İ.H.D.

olmakta devâm ettiği muhakkaktır. Fakat o takdirde de ferdiyyetçiliğin te'siri inkâr edilmiş olur.

İş başına geçmekte hiç bir zaman yegâne yol olmayan asâlet, yeni sermâyedâr idâresinde eski ehemmiyetini biraz daha kaybetmişti. Zenginlik, nüfuz ve i'tibar, büyük işlerle te'mîn edilen şöhret gibi şeyler bir hâkimiyet hissesi te'mîn etmekte verâset kadar ehemmiyeti hâiz vasıtalardı. İktidar mevkii yüksek tabakanın yahut zâdegân sınıfının inhisârında değildi: Daha bedevî zümresinde bile intihâbâtâ istinâd eden bu hak, sermayedârlığın inkişâfı nisbetinde demokratlaşıyordu. Tüccar asıl ve menşei ehemmiyyetsiz de olsa, en sıkı kilitli kapıların bile kendisine açıldığını görür ve tıpkı halk tabakasından (İbn-Cod'ân) gibi riyâset şân ve şerefine yükselirdi. Fazla olarak, eski zâdegân iktisadiyyat şekilleri de böyük bir nisbette terkedilmişti. Kureyşîler artık şehrin fukarâ tabakasına bıraktıkları hayvancılık işiyle yabancılara devrettikleri el-işlerini istihfâf ederek yalnız ticâret yoluyla servet te'mîn ediyorlardı.

İctinâbınâ imkân olmayan sınıf ve zümre farkları o sırada tâbîri câizse, biraz belirsiz bir şekilde, fakat o zamana kadar malûm olmayan bir rekabet ve istismâr havası uyandırabilecek surette tezâhüre başlamıştı. Doğrudan doğruya ictimai sınıflardan bahsedilecek kadar ileri gidilmemekle berâber, Mekke şekrinde ahâlî fa'âliyet sahâlarına ve netîce i'tibariyle de servetlerine göre bir tasnîfe tabi tutuluyordu. Bir tarâfta şehrin böyük ticâret erbâbı, bir tarâfta da meslekleriyle san'âtları istihkaar ve istihfâf tâbirleriyle anılan sefil işçiler tabakası vardı; küçük tacirler, simsarlar, tasarrufçular ve nihâyet mâişet vâsıtalarını sermayeden koparanlar işte o iki müntehâ arasında sıralanırdı.

İşte bu sermayedâr zümrenin etrafında da râhipler, şâirler ve cengâverler, yâni şehrin ruhanî ve cismânî müdafi'leri sıralanıp nafakalarını o zümreden istihsâl ederler, o kadirşinas zenginlerin tevecciihlerini celb için birbirleriyle mücâdeleye girişirler ve fırsat düştükçe tahakkuk edebilecek istisnâî bir ticâretten ellerine geçebilecek kazançları da istihfâf etmezlerdi. Halkın bu muhtelif zümreleri arassında ekseriyya mücadele çok çetin olurdu. Zengin burjualarda ve bilhassa Kureyş'in "El—Bâtha zümresine mensub olanlarda insaniyet perverlikten hiç bir eser yoktu. Şiddetli bir kazanç hırsına müptelâ olan bu "küçük camgöz balık ları" ihtikârın o kadar yüz kızartıcı şekillerine girişirlerdi ki nihâyet Kur'anda pek tabiî olarak tel'in edilmişlerdi.

Ruhi ve manevi cephede yeni iktisâdiyyatın başlıca te'siri, şehrin manevî birliğini bozmak oldu. Servet ifrâtı ferdin nefsine i'timadını arttırdı ve kendi kıymet ve kudreti hakkında mübalâğalı hisler peydâ etmesine sebeb oldu. Bu bir zârûrî şuurun teşekkülü ve netîce i'tibâriyle şahsiyetin tezâhürünü te'mîn edecek hedefe doğru bir adım demekti. Bununla beraber artık dinî hisleri gevşemiş olduğunu gösteren bir cem'iyyette nefse i'timadın ifrâtı; girişilen hareketin derhal yolunu değiştirmekle netîcelendi.

Artık fert bu dünyanın haricinde hiç bir şey görmüyor ve mukadderâtını hiç düşünmüyordu. Kureyşiler o hale gelmişlerdi ki onlar için artık Âhiret yoktu, uhrevî mûkâfât ve mücâzât yoktu. İşte bundan dolayı herşeyden evvel bu dünyâ hayâtının daha fazla tadını çıkarmak için servetlerini artırmaya bakarlardı. Bu mesele Kur'anda sık sık bahsi geçen bir mevzu olduktan başka (1), Câhiliyyet ahlâkçıları bile şikâyet ederlerdi: Meselâ (Koss İbni Sâide) muasırlarına bu dünyâda ne var sa hepsinin boş şey olduğunu hatırlatıp dururdu; bilhâssa Kur'anda:

—Eskiler sizden daha zengin ve daha kudretliydiler ve onların sizlerden daha çok çocukları olmuştu. Bütün bunlara rağmen ölüm onlara göz yummadı ve servetlerinin de kendilerine hiç bir faydası olmadı. Onun için öldükten sonra başınıza gelecekleri düşünün ve onlar gibi ziyan görenlerden olmayın! denilmişti.

Bu ahlâkî irşatlar netîcesiz kalmadı. Şehrin istihfâf edilen aşağı tabakası dertlerinin devâsını bir selâmet müvâzenesinde görüyor ve işte bundan dolayı Vahdâniyyet telkînâtına böyük bir dikkatle kulak veriyordu. Fakat bu ideoloji bilhassa orta-tabakada ciddî bir yara açmış oldu. Ni'metlere garkolanlarla mahrûmiyyet içinde kıvrananlar arasında yer alan bu sınıf, mahrumlar zümresinin mânevî ıztıraplarıyla zenginler tabakasının muhakkirâne istihfâflarından bir hayli müteessir oluyordu. Bununla berâber ne berikilerin mukadderâtına iştirâki göze alabiliyor, ne de ötekilerle mücâdeleye girişebiliy ordu. Bilhassa işte bu fevkalâde vaziyet üzerine mümtâz şahsiyyetler kendi benliklerini yeniden idrâk etmiş ve netîce i'tibâriyle ferdin şahsiyyeti daha iyi teşekkül edebilmiş oldu. Filhakîka bu vaziyetten öyle bir ahlâkî netîce doğdu ki, bu telâkkî insana teşebbüslerinde muvaffak olabilmesi için zarûrî bulunan emniyyet derecesini te'mîn etmekle berâber, ona ıztırâp veren mukadderât meselesini de telkîn etmiş oldu. Kur'anın irşâdâtında bu vaziyyetin böyük bir nisbette esâs ittihâz edilmiş olduğunu tasrîhe bilmem lüzum var mıdır?

Bir taraftan da bedevîlerle şehirliler arasında esasen çok bariz olan ayrılık daha şiddetli sûrette kendini göstermeye başladı. Böyük bir ırk camiâsının irtibat noktasiyle birlik rabıtasını teşkîlleden an'anevî Arap faziletleri de şehirliler arasında biraz bozulmaya başlıyodu, Bilhassa mekkeliler cengâverlik meziyyetlerinin yerine ticârî mehâretlerini ikaame etmişlerdi.

İşte bu sûretle, Hicretin arefesinde iktisadî inkişafla mütenâsip olarak Garbi—Arabistan ve bilhassa Mekke iki yeni cereyânın te'sîri altında kalıyor ve bunlar millî bir din zihniyetine tamâmiyle mugaayir gelecek bir mâhiyyet alıyordu: Bunlarda şehirde ictîmai tabakaların tehâlüfüyle kıymetler arasında tecanüs yokluğu ve ırkî kütlede ise bedevilerle şehirliler arasında gittikçe artan bir ahenksizlikti. İşte bundan dolayı ırkî câmia tecanüsîyle mâ'şeri temayyüller birliğine istinâd etmesi îcâb eden millî dînin temelleri sarsılıp gidiyordu.

Bununla berâber, şu noktayı ihmal etmeden ilâve edelim ki sermayedâr îktisâdiyyâtının idhâlin den tevellüd edebilecek manzara değişikliği pek âni bir şey olmuştu: Onun için böyle bir ictimâi vaziyetten hâsıl olan bütün mânevî kazançları kendi benliklerinde tahakkuk ettirebilenler ancak birkaç mümtâz şahsiyyete münhasır kaldı: Telâkkîlerin, örflerle adetlerin ve hattâ hayat şartlarının değişikliği hakiki olmaktan ziyâde sathiyi ve teta buk ve intibak ihtiyacı gibi mühim bir mesele ihdâs ediyordu.

Bundan evvelde gördüğümüz gibi, bu vaziyet cem'iyyete zarar veren bir mücâdele havası ve bir ictimâî tefrika vücûda getirmiş ve bununla berâber o cem'iyyetin temellerini teşkîl eden uzvî râbıtaları da kıramamıştı.

İşte bu ehemmiyyetli iktisâdî âmile müvâzî olarak millî dînin yıkılmasına diğer bir takım ictimâî sebepler de inzimâm etmiş ve bu sûretle ticârî fa'âliyyetin açmış olduğu uçurum büsbütün genişlemişti. Mekke'de kolayca bir servet yapabilme imkânı orayı memleketin cür'et ve cesâretleriyle kendilerine şöhret te'min edebilecek mâcerâperestlerinin üşüştüğü bir câzibe merkezi hâline getirmişti. (Lammens)in îzâhına göre:

—Müşriklik devrinde Mekke şehri yalnız iş-adamlarının cenneti olan bir şehirden ibâret değildi. Mukaddes toprağı ona o kadar câzib olmayan bir hususiyyet daha te'mîn ediyordu: O da çölün bir takım kopuklarıyla çanak yalayıcılarını cezbetmesiydi... Gene ayni müellife göre:

—Kureyşîlerden bazıları bu musellah mâcerâcıların memleketlerine tehacümünü hoş görüyorlardı, çünkî bunlar çapul mahsullerini orada satarlar ve harcarlardı. Onun için bir çok büyük aileler bunları derhal evlatlık ediniyor, yahut (Halif) yani müttefik olarak kendilerine bağlıyorlardı. Bunlar onlara indelhace muhâfız kıt'a vazifesi görürler ve yâhut zengin kervanlarına muhâfızlık ederlerdi.

İşte bu sûretle Kureyşî şehri bir takım kanun harici kimselere, yani mensûb oldukları cemâatler tarafından tardedilmiş ve kabîleleri tarafından reddolunmuş serserilere yataklık ediyordu. İdâreye karşı âsî,lâübâlî ve zaptedilmez bir iradeye tâbi olan bu adamların o ticâret merkezinde bulunmaları, yukarda bahsettiğimiz ictimâi tefrika hareketini büsbütün şiddetlendiriyordu.

Ferdiyyetçiliğin bu derecesi uzvî râbıtayı bile haleldâr ediyordu: Mekke cemâati, rûhî bir karâbetle kendi bünyesinde inhilâl ettirebileceğini zannettiği bir çok yabancıları içine almakla canlılığını ve fa'âliyyetini kaybetmemiş olmakla berâber, artık şehrin temel-taşı rolünü oynayacak vaziyette değildi. Artık o cemâatin âzâsı kendisine istinâden değil, cemâatin kendisi âzâsına istinâden yaşıyabiliyordu. Mekke cemâati artık bir taraftan an'ane kuvvetine dayanmak, bir taraftan da şahsî menfaatleri tamâmiyle tatmîn etmek sûretiyle mevcûdiyyetini idâme ediyordu. Hakîkatte cem'iyyet olarak belirsiz sûrette istihâle ediyor demekti. Diğer cihetten de Mekke şehrinin mühim bir ticâret merkezi hâline gelmekle târîhinin ilk devirlerinde hoşlandığı inzivâ hayâtından ister istemez ayrılmakta olduğunu da bir defâ daha söylemek mecbûriyyetindeyiz. Kendini müdâfaa edebilmek için, artık ticâret işlerine dalıp gitmiş olan ahâlîsine istinâd edebilecek vaziyette değildi. Fazla olarak, mübâdele ihtiyâcı muayyen zamanlarda bir sürü Arap ve yabancı tâcirlerin şehre gelip bâzan uzun zaman kalmalarına da sebeb oluyordu. Nihâyet, Arapların el-işlerini hor görmeleri de aşağılık bir menşei olan ve şehrin dış mahallelerinde müşkil bir hâyat geçiren o yabancı zümre mensuplarının muhâceretine yol açıyordu İşte bu yerli hizmetindeki yabancılar, bu geçici müsâfirler, bu yerlileşmiş işçiler umûmiyyetle Mekkelilerin dînî akîdelerine tâbi' değillerdi. Bunların içinde Hıristiyan unsurunun ekseriyyet teşkîl ettiği, ayrı bir kabristanıyla ibâdetgâhı olmasından anlaşılıyor.

Hattâ Bizans tâcirlerinin muayyen zamanlarda toplanan Mekke panayırlarına sık sık geldiklerini gösteren emâreler de vardır: Bizans arâzîsindeki Arap tâcirleri gibi bunlar dâ o panayırlarda bir nevi a'şâr ödemekle mükellef tutuluyorlardı. Yahudilere gelince, ince tedkiklerine ve çok ihtiyatkâr davranışına rağmen (R Blachére) bile:

—Mîlâdın altıncı asrında Mekke'de hiç bir yahudi yoktu. demektedir. Bununla berâber, o kadar müdebbir iş adamlarının o ehemmiyyette bir merkezi ihmâl etmiş olmaları çok şaşılacak bir şeydir. Onun için bizce (Lammens) Mekke'de bir Yahudi mezarlığı bulunmasına istinâden orada münferit vaziyette bâzı İsrâîl unsurları bulunduğundan bahsetmekle hakîkate daha fazla yaklaşmış demektir. Her halde şurası muhakkaktır ki dâhîli bir inhilâl hâline gelmiş bir müşriklik içinde Vahdâniyyetçi bir zümre mevcûd olması. sık sık Hâbeşistan'la Sûriye'ye gidip gelerek Hıristiyan akîdeleriyle ülfet etmiş zihniyyetler üzerinde te'sirlerini icrâdan hâlî kalamazdı. İşte bu sûretle bir taraftan uzvî bir câmiaya hâkim olacak bir ferdiyyetçilik hareketinin inkişâfına, diğer taraftan da biraz sonra bahsedeceğimiz te'sîri çok böyük olacak bir Vahdâniyyet ocağının teşekkülüne şâhid oluyoruz demektir. Gerek bu te'sirler, gerekse iktisâdî inkişâftan mütevellid olanlar artık i'tikaadâtı tâdile uğratmaya başlamak üzereydi.

Birbirine taban-tabana zıd olan iki muhtelif cereyânın nasıl olup da yeni bir dînî gaaye teşkîlin-

(1) 9 uncu Sûre'nin 69 uncu, 30 uncu Sûre'nin 8 inci ve 35 inci Sûre'nin 43 üncü Âyetlerine bakınız.

de el-birliği ettiğine hayret etmemek kaabil değildir. Mukaddesâta hürmetsizlik şeklinde tezâhür eden bir maddiyyetçilik cereyâniyle tenkit fikri vardı. Meselâ ma'bedi her türlü taarruzdan masun sayılan ve ilticâgâh hukuukunu hâiz olan (El-Fels) ismindeki ma'bûdun masûniyyet sâhasına girmiş olan bir kaçak deve, kendi ilâhına tahsîs iddiâsiyle ve silâh kuvvetiyle râhip vekili tarafından alınıp götürülmüştü. Kureyşîlerin îmansızlıkları, din gayretinden mahrûmiyyetleri ve hukuuk-ı İlâhiyyeye taarruzları hakkında Kur'an bize bir çok mâlûmât vermektedir. Âhireti bilmemezlikten gelen ve yalnız yer-yüzünün zevkını çıkarmak çin yaşamak istiyen zihniyyetin akislerine (Tarafe)nin muhtasar, fakat çok müfid eserinde de tesâdüf edilmektedir. İşte bu maddiyyetçi cereyâna karşı bir aks-ül-amel olarak mâneviyyâtçı bir cereyan da yavaş yavaş genişlemekteydi.

Müşriklikte din ihtiyâcını tatmîn edecek bir şey bulamıyan ferd, tıpkı münzevî râhiplerle keşişler gibi ibâdet hedefini kendinde, kendi vicdânında arıyordu. (Züheyr) ile (Lebîd) gibi bâzı Câhiliyyet şâirlerinde bu temâyülün te'sirlerini göstermek işten bile değildir. Fakat bu cereyân bilhassa (Hanîf) ismiyle anılan zâhitler zümresinde daha bârizdir. Bu kelimenin menşeiyle mânâsı bir çok ilmî münâkaşalarla münâzaralara sebeb olmuştur. Bir rivâyete göre Ârâmî dilinin "Riyâkâr" mânâsına gelen (Hanêf) yâhut (Hanâfa) veyâhut "Müşrik" mânâsına gelen (Hanpa) kelimesinden ve dîger bir rivâyete göre de belki sâdece Arap dilinin "Sözünden dönmek" mânâsına (Hanef) kelimesinden iştikaak etmiştir. Fakat her halde ileri sürülen iştikaak şekli ne olursa olsun, şurası muhakkaktır ki bu üç nazariyyenin her üçündeki aslî mânâlar Kur'andaki mânâsına uymamaktadır. (T. Andrae) bu noktayı şöyle îzâh etmektedir:

— Öyle anlaşılıyor ki Hazret-i Muhammed (Hanîf) ismini hiç bir muayyen din câmiasına mensûb olmayıp kendi rûhî temâyülüne ve Allâhın kendisine bahşettiği kaabiliyyetlerle isti'dâdlara göre hareket eden ve işte bundan dolayı halkın müşrikliğinden yüz çeviren insan mânâsına almıştır. Kelimenin mânâsında görülen bu degişiklik insanın zihnini ne kadar işgaal ederse etsin, her halde şurası muhakaktır ki her şeyden evvel mü'minin rûhî vaziyetindeki istihâleden mütevellid olmak lâzımgelir; çünkü hangi dîne mensûb olursa olsun, her hangi bir dindârın nazarında din değiştiren bir dindaş mürted, dönme ve kâfirdir. Bizce (Hanîf) kelimesinin asıl mânâsı her halde işte budur; meselâ Hıristiyan dînine mensûb olan (Bistâm) kardeşini din değiştirmekle tehdît ettiği zaman, (Hanîf) olacağını bilhassa tebârüz ettirmiştir. İşte bundan dolayı Vahdâniyyetçiliği kabûl eden bir müşrik de kendi dindaşlarının nazarında (Hanîf) olmuş demektir. Kelimenin kullanılışında görülen tenâkuzun sebebi işte budur. Zâten ayni mânâya gelen ve belki de birincisinden iştikaak etmiş olan dîger bir kökte de ayni istihâleye tesâdüf ediyoruz: Filhakîka (Hanîthe) kelimesinin menşei olan (Hinth) kökü de "Sözünden dönme" mânâsına geldiği halde, bu kökten çıkan (Tahannüth) kelimesi "Müşriklikten dönme" mânâsına gelir.

İşte bundan dolayı tamamiyle müşrik olan bir muhîtte Mekke'nin o nâdir mu'minlerinin (Hanîf) sayılmaları pek tabiîdir. Bu kelimenin o ilk mânâsiyle "Vahdâniyyetçi" mefhûmu arasındaki mesâfe kıl kadardır. Eğer kelimenin kullanılışında görülen bu istihâle sırf Kur'âna âit bir yenilik değilse, târihî bir hakîkatin ifâdesi olmak lâzımgelir. Netîce i'tibâriyle (Lammens)in yaptığı gibi Hanîfliği gelişi-güzel reddedip işin içinden çıkıvermek doğru değildir... Şimdi burada Hazret-i Muhammed'in risâletiyle alâkadâr tarihî menbâların tedkiki bizim mevzûumuzla alâkadâr değildir. Bizim için esâs olan şey, müştereklikten ictimâîliğe ve ferdîlikten şahsîliğe doğru giden hareketi tebârüz ettirmektedir. Sermâyedarlığın inkişâfiyle mütenâsip bir tekâmül gösteren bu cereyânın yabancılarla kabîlelerinden tardedilmiş mahlûkların Mekke'ye tehâcümünden kuvvet aldığı âşikâr olmakla berâber, orada esip duran dînî cereyanlardan da istifâde ettiği muhakkaktır. Yahudiliğe, Hıristiyanlığa ve Hanîfliğe Mânî dininin de ilâvesi zarûrîdir. Artık devirlerin yaklaşığı ve çok böyük değişikliklerin hazırlanmakta olduğu hissediliyordu. (İbni-Hişâm)ın "Siyer"inde ümitleri kuvvetlendiren ve "Halâskâr"a yol açan bu dînî galeyânın akislerine tesâdüf edilir... Müşriklik artık yeni rûhî ve rûhânî ihtiyaçları tatmîn etmekten âciz bir hâle gelmişti: Bütün temennîler belirsiz bir sûrette Vahdâniyyete ve daha doğrusu dînî ıslâhâta teveccüh ediyordu. Bu müşriklik, şehirci zihniyyetle Rühban zümresinin sarsmakta olduğu millî birliği de te'mîn edemiyordu. Onun için ancak âdet yerini bulsun diye yerinde durabiliyor ve (R. Blachère)in çok yerinde bir târîfine göre:

—Müşrikliğin bütün kuvveti, içten gelen bir din gayretinden ziyâde an'aneye hürmet hissiyle mahallî ma'bedlerde yapılan âyinlerin te'mîn ettiği menfaatlerden geliyordu. İctimâî ayrılık hareketine gelince, o de insana kendi benlik esâsını te'mîn etmiyen ve hattâ mensûb olduğu zümreyle irtibâtını idâme edemiyen bir dîne karşı gelmiş hareket demekti. İşte bundan dolayı ferd kendi içine çekiliyor, istediğini vicdânında arıyor ve nihayet kendi nefsini keşfediyordu. Bu sûretle atalarından kalan mîrastan aldığı hisseye kendi kazancını da ilâve etmiş oluyordu. İşte bu şahsî gayretiyle aydınlandığı için, an'aneyle örf ve âdet artık onun nazarında eski hürmet hâlesinin bir kısmını kaybediyor demekti. Mümtâz zümre, menfî bir sûrette içtimâî kıymetlerin te'sîri altında kalmaktan ziyâde, onları bizzât yaşayıp düşünecek bir seviyyede bulunuyordu. Netîce i'tibâriyle ferd artık yüzündeki maskeyi yırtıp şahsiyyetini daha iyi belli etmiş demekti. Mâkuul ve tenkitçi bir ferdiyete doğru giden bu temâyül, bizce Kureyşî şehrindeki ictimâî tekâmülün temel taşıdır. Filhakîka Kureyşîlerin Hazret-i Muhammed'e arşı mücâdelerinde şu iki ideoloji arasındaki zıddiyyet derhal sezilebilir:

2 — Bir tarafta ecdâd nüfûs ve i'tibârı, an'anenin dokunulmazlığı ve örfierle âdetlere inkıyâd mecbûriyyeti vardır. Eğer ferdin parlak hareketleri dâimâ fevkalâde takdirlerle karşılanıyorsa, eğer böyük bir hareket serbestîsine riâyet ediliyorsa, bunlara mukabil ictimâî merâtip silsilesinin ferdi dâimâ âilenin, âileler zümresinin ve kabilenin hâkimiyyeti altında bıraktığı da muhakkaktır. Bundan başka, işte o hâkimiyyetten dolayı fikir, istiklâl, hudutlarını tecâvuz etmemek mecbûriyyeti bulunan ictimâî esaslarla son derece tahdîd edilmişti: Netice i'tibâriyle şahsî düşünce demek, ictimâî ve hattâ ma'şerî düşünce demekti.

2 — Dîger tarafta da fikir hürriyeti, muhîtin demir bağlarından kurtulma gayreti ve eskilerin hâkimiyyetine i'tirâz zihniyyeti vardır. Hazret-i Muhammed'in İslâm îmânına esâs olan (Allah'dan başka Allah yoktur, Muhammed de Allahın Resûlüdür) şeklindeki Risâlet düstûru o zamânın millî müesseseleriyle yüzde yüz tezâd teşkil ediyordu. Bu düstûr, müşrikliği reddetmek sûretiyle Câhiliyyet ilâhları etrâfında ber-devâm olan ictimâî âhenk taslağını tehdid etmekteydi; Hazret-i Muhammed'i Allâhın Resûlü i'lân eden bu düstûr şehrin hem siyâsî, hem dînî idâresini ayni zamanda reddetmiş oluyordu. Daha ilk Sûrelerden i'tibâren Vahy-i-İlâhî hâlık ve kaadir bir Allah adına yapılıyor ve işte bu kaadir Allah fenâ adamlarla kâfirleri ebedî azâb ile tehdîd ediyordu. Allâhın birliği ile Hazret-i Peygambere itâat mecbûriyetinin o zaman henüz i'lân edilmemiş olduğu mâlûmdur (1). Fakat müşrikliğin reddiyle müşriklere karşı savrulan tehditler daha ilk anlardan i'tibâren ortaya çıkmıştı. Hazret-i Peygambere itâat mecbûriyyetine gelince, o da İslâmiyyetin bütün halk arasında neşrine başlandığı günlerden i'tibâren ilân edildi.

Bu Risâlet vazifesi ayni zamanda ictimâî cephesi bakımından da an'aneyi ihlâl ediyordu. Mekke şehri kadar maddiyyetperest bir muhîtte Kur'ânın halkı sadaka vermiye, fakirlerle yetimlere yardım etmiye ve bütün bunlara bedevî rüesâsının gurûriyle değil, Cennet'e hak kazandıracak bir sâdelikle tatbîka dâvet ettiğini görmek her halde müheyyiç bir manzaradır. Risâletin daha ilk anlarından i'tibâren fukaraya şefkat vazîfeleri öyle bir kat'iyyetle i'lân edilmiştir ki, bunları Allâha karşı edâsı farz olan vazîfelerden daha ehemmiyyetsiz zannetmek doğru olmasa gerektir. Kur'ânın 69 uncu Sûresinin 33 üncü ve ondan sonraki Âyetleri mûcibince Mahşer günü "Allâh-ı Azîm-üş-şâna îmân etmiyenlerle yetimleri iâşeye dâvet etmemiş olanlar" Cehennem'in ateşine atılacaktır. İşte bundan dolayı Hazret-i Peygamber'e ilk iktidâ edenler fakirlerle âcizler oldu. (T. Andrae)nin çok haklı bir mütâlâasına göre:

— Hazret-i Muhammed Mekke'de siyâsî bakımdan devlet teşkîl eden bir din câmiası kurmak üzereydi Hangi rü'yet zâviyesinden bakılırsa bakılsın an'aneye hürmet mecbûriyyetine karşı Kur'ânın insan haklarını ileri sürmüş olduğu muhakkaktır. Yeni doğmakta olan İslâmiyyet bir prensip uğurunda, yâni din serbestliğiyle fikir hürriyyeti uğurunda mücâdeleye başlıyordu. İlk mü'minlerin ekseriyyet i'tibâriyle uğramış oldukları ezâ ve cefâlar ilâ muhakkırâne muâmelelere rağmen dinlerinden dönüp müşrikliğe irtidâdı reddetmiş olmaları, bu dînî tebliğin ictimâî muhîtte beliren yeni ihtiyaçlara ne kadar uygun olduğunu bize bütün vuzûhiyle göstermektedir.

İşte bundan dolayı yeni ideoloji ferdin zaferini te'mîn ediyor demekti. Bu ideoloji kat'î sûrette Vahdâniyyetçiydi ve ilk anlarında yeni bir dinden veyâhut ilk devirlerin dînî safvetine rücû' hamlesinden ziyâde Râz-i-cezâ'nın muhakkak olduğunu, haksızların cezâ ve iyilik edenlerin mükâfât göreceklerini tebliğ ediyordu. Dîger bir târif ile bir ıslâhât ihtiyâcı i'lân ediliyor ve dünyânın mecâzî bir tâsvîrinde münkirlerin başlarına gelecek korkunç ve müdhiş cezâlar teşhîr olunuyordu. O sırada henüz kat'i şekline almamış olan dînî ve ictimâî ıslâhât artık tebliğini bekliyor gibiydi. İlk esaslar, tıpkı tam aydınlanmamış manzaralar gibi, henüz belirsizdi ve umûmî çizgileri tamâmiyle vâzıh değildi. Katolik temâyüllü bâzı müellifler eğer İslâm ıslâhâtı zuhûra gelmemiş olsaydı, bütün Câhiliyyet Arabistanının tutmuş olduğu Hıristiyanlık yolunu her halde tâkîb etmiş olacağını iddiâ etmişlerdir. Bu nazariyyenin müdâfaası kaabil olmakla berâber, ifrâta kaçmış olduğu da muhakkaktır. Çünki bu iddiâda bulunanlar yalnız Hıristiyanlıkla Arap kavminin âile gaayesi arasında bir tehâlüf olduğunu bilmemezlikten gelmekle kalmayıp Garbî Arabistan'da hüküm süren millî galeyan hâlinden de bihaber davranmışlardır. Bu vaziyet bâzı Garp miletlerinde görüldüğü gibi, Hıristiyanlığın veyâhut o sırada mevcûd olan her hangi bir semâvî dinin pek istisnâî olan öyle bir ictimâî muhîte intibaak edebilmesi için pek derin bir takım değişikliklere uğramasını îcâp ettirecek bir vaziyet demekti.

Her halde doğrudan doğruya Arabistan,da zuhûr edecek bir din yeni ictimâî ve dînî ihtiyaçları daha iyi ifâde etmiş ve hariçten gelen bir dîne nisbetle Arapların millî birliğini daha mükemmel sûrette tahakkuk ettirmiş olacaktı. İşte bundan dolayı Kur'anda Hazret-i Muhamed'in (Ümmî) olduğu, yâni Arap müşrikliğine karşı milletin kendi içinden çıkmış bir Peygamber sıfatiyle vatandaşlarına kendi millî dillerinde bir vahyi tebliğe me'mûr edildiği Kur'anda sık sık tekrâr edilmiştir. (2). Bu telâkkîye taban tabana zıdd olan dîger bir nokta-i-nazara göre de:

— İslâmiyyet bir devrin yâhut bir milletin ihti-

(1) Müellif bu noktada zühûl etmiştir: İslâmiyyette ilk i'lân edilen esastır; İslâm dînî bu esâsa istinâd etmektedir.

(2) "Ümmî" kelimesi umûmiyyetle "Okuyup-yazma bilmeyen" mânâsına kabûl edilirse de, son zamanlarda bâzı müsteşrikler bu sıfatın "Ümmet" kelimesinden iştikaakını esâs ittihâz

yaç mahsûlü değil, müessisinin şahsî eseridir. Yukarda bahsettiğimiz birinci tellâkkîde Hıristiyanlığın yâhut Mûsevîlliğin Müşrikler cem'iyyetindeki mümtâz zümre arasına yayılmış olan Vahdâniyyetçi mâneviyyât esaslarına istinâden İslâmiyyete yol açmış olduğunu gördüğümüz halde, (Kuenen)in bu telâkkîsinde yeni din, Müessisinin tek cepheli ve şahsî bir ibdâ' eseridir. Bu müellifin îzâhına göre:

— İslâmiyyet, din, sâhasında daha iyi ve daha ulvî bir hedefe varmak üzere umûmî olmasa bile millî mâhiyyette sarfedilmiş bir gayret mahsûlü sayılamız. Eğer o şekilde bir ihtiyaç hissedilmişse, her halde bu his pek hafif bir nisbette olmak şartiyle gaayet mahdut bir dâire dâhiline münhasır kalmıştır. Bu vaziyet kısaca şöyle îzâh edilebilir: Eğer Hazreti Muhammed nazar-ı-i'tibâra alınmıyacak olursa, ortada ne İslâmiyyet, ne de İslâma benziyen bir şey kalır. Bununla berâber, müellifin bu fıkrasında bizzât kabûl ettiği tahdid esâsı, kendi kurduğu sistemde bir gedik açmaktadır. Her halde biz, Hicretten evvel Mekke'de mahdud bir Vahdâniyyetçilik dâiresi teşekkül etmiş olduğundan ve bu dâirenin dînî bir tasfiye ile ictimâî ıslâhât istediğinden bahsetmekle kendi hisâbımıza daha böyük bir iddiâya girişmiş sayılmayız. Cem'iyyet içinde ferdin tezâhür ve tebârüzü, öyle bir teşebbüsü artık önüne geçilmez bir hâle getirmiştir Hazret-i Muhammed bu ihtiyâcı hem tahrîk etmiş, hem tahakkuk ettirmiştir. Ancak, şu da var ki Hazret-i Muhammed'in cemiyyetçe hissedilen yeni ihtiyaçları ifâde etmesi demek, Onun Risâletinin bir ibdâ' eseri olduğunu inkâr etmek değildir. Bil-akis o Risâlette Onun o muhteşem ve kudretli şahsiyyetinin bütün husûsiyyeti bâriz ve zâhirdir. Filhakika İslâmiyyet, Hîra dağındaki bir mağarada cereyân etmiş rûhî bir galeyandan doğmuştur..."

Ayni menbâda bundan sonra İslâmın ulu peygamberinin bütün engelleri yıkan şahsî azameti hakkında bir hayli îzâhât verildikten sonra, hem Câhiliyyet devrindeki müşrik cem'iyyetin geçirdiği tekâmül devrelerine, hem o devrelerle alâkadâr olmayan İslâmiyyetin zuhûrunu âit netîceler de şöyle icmâl edilmektedir (S. 145 - 146):

"Kabîleler câmiasından millet şekline kadar giden ve bir sermâyedâr iktisâdiyyâtının ihtiyaçlarından böyük bir nisbette kuvvet alan siyâsî bir tekâmülün ana-hatlarını buraya kadar kısaca tesbît etmiş olduk. O kadar mühim değişiklikler, onlara muvâzî bir takım istihâlelerin netîce i'tibâriyle ideolojiye te'sîri görülmeden tahakkuk edemezdi. Dînî bakımdan bu istihâleler her şeyden evvel siyâsî idâreden i'tibârî olarak ayrı ve müstakil bir rûhânî idâre teşekküliyle tezâhür ediyor ve işte bu sûretle evvelce bir birlik teşkil eden iki idâre birbirinden ayrılmış oluyordu; ondan sonraki tezâhür de bir şehir dininin teessüsü şeklinde oluyor ve bu mevzi din bir kabileler câmiasının hâkimiyyeti sâyesinde nihâyet millî bir din seviyyesine yükseliyordu. Son tezâhür olarak ictimâî bakımdan da zâhirî tazyîkın nisbeten gevşemesinden dolayı tedrîcî bir çözülme netîcesinde cem'iyyet içinde artık ferd de ortaya çıkıyordu. İşte bu vaziyete muvâzî olarak halk içinde halk tarafından vücûda getirilmiş olan millî din de artık dînî sâhadaki şahsî ihtiyaçlarla te'lîf edilemiyecek hâle geliyordu.

Ancak, İslâmın zuhûruna yol açan bu son tekâmül çok sür'atli ve çok haşin olduğu için, bütün zihinlere yayılacak ve bilhassa derinden derine nüfûz edebilecek zaman bulamamıştı. İşte buna mukaabil, Hazret-i Muhammed'in Risâleti belirsiz ve tedrîcî istihâleler şeklinde fa'âliyyet göstereceğine, tekmîl âfâkı birdenbire değiştiren bir tezâhür gösterdi. İslâm Peygamberinin kaderi, her ictimâî ıslâhâtçının ve her peygamberlerin kaderinden başka türlü olamazdı. Daracık milliyyetçiliği henüz bir taslak halinde teşekkül etmiş olan bir cem'iyyetin bütün muhâfazakâr kuvvetlerinin kendisine karşı birleşmesine O da şâhid oldu. Cesûrâne hareketinin ince fikirli insanları haşyet ve dehşet içinde bıraktığı muhakkaktı; fakat o hareketin muvaffakıyyeti de gerek ticârî, gerek siyâsî bakımdan onları ictimâî nizâm ve muvâzene tarafına atıyordu. İşte bundan dolayı derhal muzaffer olabilmesi için amansız bir mücâdele zarûriydi.

Onun Risâletinde hak yolunda mücâdele eden fikirleri her türlü kayitlerdenden kurtaran ve netice i'tibâriyle ferdin dînî ihtiyaçlarını milletin fikrî kaabiliyetiyle te'lîf eden kudretli şahsiyyetinin damgası vardır".

Câhiliyyet müşrikliği hakkında bundan evvel gözden geçirmiş olduğumuz bâzı Şark menbâlarındaki îzâhât umûmiyyet i'tibâriyle an'aneye istinâd etmesine mukaabil, ondan sonra buraya kadar gözden geçirdiğimiz Garp menbâları ilmî usullerle yapılmış tedkiklere istinâd etmekte olduğu için, her halde daha kiymetlidir ve vaziyeti daha fazla tenvîr etmektedir. bununla berâber, Garp âlimleriyle müsteşrikleri de bilhassa Şark menbâlarıyla vesîkalarının mukaayeseli tedkîkine istinâd etmekte oldukları için, eski Şark ve yeni Garp hükümleri arasında umûmî esasların birbirini te'yîd etmekte olduğu da muhakkaktır. Kısmen Şark ve ekseriyyet i'tibâriyle de Garp menbâlarına istinâd eden bu umûmî esaslar şöyle sıralanabilir:

1 — Arapçanın "Cehl" kökünden gelen "Câhiliyyet" tâbîrinin "Cehâlet" mefhûmiyle alâkadâr olmayıp İslâmiyyetten sonra Müşriklik devrine Müslümanlar tarafından verilmiş bir isim olduğunda Şark ve Garp menbâları ittifak etmektedir. Bu ismin "Cehl = Cehâlet" kökünden gelmesi, İlâhî hakîkatlerin İslâmiyyetten evvel mechûl olmasıyla, yâni Müşriklerin din sâhasındaki cehâlet ve dalâletleriyle alâkadârdır.

2 — "Câhiliyyet devri" demek, yalnız Müşriklik yâhut putperestlik devri demek değildir: O devirde Arabistan din bakımından başlıca üç zümreye ayrılmış bir vaziyette; yâni mânevî bir tefrika içindedir: Bu zümrelerin biri ve bilhassa mevzûumuz i'tibâriyle en mühimmi "Ümmiyyûn" denilen Müşrikler zümresi, diğeri "Ehl-i Kitâb" denilen yabancı dinler zümresi ve nihâyet üçüncüsü de müphem bir Vahdâniyyete îmân eden ve kendilerini "Dîn-i İbrâhîm"e mensûb addeden "Hanîfler" zümresidir. Bu üç zümrenin en zaîfi pek ehemmiyyetsiz bir yekûn tutan işte bu "Hanîfler" câmiasıdır.

3 - "Ehl-i Kitâb" tâbiri umûmiyyetle semâvî bir Kitâbı olan her hangi bir din sâliklerine alem olmuştur: Fakat bu tâbirle bilhassa Tevrât ile İncîl'den dolayı Yahudilerle Hıristiyanlar kasdedilir; hakîkatteyse Zend-Avesta'dan dolayı Zerdüştîlerin ve "Erjeng"den dolayı Mânî mezhebi sâliklerinin de bu tesmiye sâhasına dâhil olması lâzımgelir, çünki Câhiliyyet devrinde Arabistan'a bu son iki din de hulûl etmiştir.

4 — Arabistan'a hariçten giren dinler Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştî, Mânî dîni ve Brahmanizm akîdeleridir. Hanifliği "Dîn-i İbrâhîm"in devâmı telâkkî edenlerin fikrine göre o da Arabistan'a Sümer'den girmiş olmak i'tibâriyle, hâriçten hulûl eden dinlerin mecmûu altıyı bulmuş demektir; fakat bu telâkkîde ittifak edilmemektedir. Bu hârîcî dinlerden Hıristiyanlığın Arabistan'a bilhassa Ya'kuubî ve Nestûrî mezhepleri hulûl etmiştir. Zerdüşti'nin de "Nev-Zerdüşti" denilen ve Tesniye esâsına istinâd eden muahhar şekli Cezîret-ül-Arab'a girmiştir. Zâten Mânî dîni de tıpkı Zerdüştî gibi Tesniye esâsına istinâd ettiğine göre, Câhiliyyet devrinde Arabistan'a hem Teslîs, hem Tesniye akîdeleri hulûl etmiş ve bu akîdeler bir çok ilâhlar kabûl eden Arap müşrikliğine pek yabancı gelmemişçir.

5 — Böyük bir yekûn tutmadığında ittifak edilen "Hanîfler" zümresinin ismi müsteşrikler arasında ilmî münâkaşalara yol açmış ve henüz kat'î bir şekilde îzâh edilememiştir. Bugün bilhassa iki ihtimâl üzerinde durulmaktadır: Bir ihtimâle göre bu kelime süryânî dilinde "Kirli" ve "Sahte" mânâlarına gelen (Hanâfa) tâbîrinin arapçalaşmış bir şeklidir; Süryânî kilisesi, kendi mezhebinden inhirâf ederek Arabistan'a gidip ötede beride münzevî yaşayan keşişleri işte bu sıfatla istihkaar ve istihfâf etmiş, fakat Araplar dünyâdan el çeken o münzevî keşişlere hürmet ettikleri için o fenâ mânâlı (Hanâfa) kelimesi iyi bir mânâ ile "Hanîf" şeklinde Arapçalaştıktan sonra Hicaz'daki Vahdâniyyetçilere alem olmuştur. İkinci ihtimâle göre de (Hanîf) kelimesi Süryâni dilinden değil, Arapçanın "Ayrılma" mânâsına gelen "Hanef" kökünden iştikaak etmiştir: Bu îzâha göre Hanîfler, müşriklikten ayrılanlar demektir. Hakîkatte bu zümre ayrı bir din temsîl etmeyip yalnız mücerred ve müphem bir Vahdâniyyet akîdesi etrâfında toplanmış kimselerden mürekkeptir; bu vaziyette en böyük âmil de insanın iz'âniyle vicdânını tatmîn etmiyen Müşrikliğe karşı duyulan aks-ül-ameldir.

6 — Garp ilim âleminde Câhiliyyet müşrikliği Totemizm, Fetişizm, Animizm, Litolâtri ve Polidemonizm isimleriyle anılan iptidâî akîde şekillerinin hepsinden mürekkep bir halîtadır. Bu halîta sâlikleri yer-yüzüyle gök-yüzünde göze görünür ve görünmez, mevcut ve mevhum, canlı ve cansız bir çok şeyleri takdîs ve te'lîh ederler ve bâzılarına karşı da korku hissederlerdi: Meselâ güneşte, ayda, yıldızlarda, ağaçlarda, taşlarda ve putlarda cinler bulunduğuna inanırlardı. Bunlara deve, koyun ve hattâ bâzı vaziyetlerde insan kurban etmeleri hem onlardan lûtuf ve yardım görmek ümîdiyle, hem bâzılarının şerlerini önlemek gayretiyle îzâh edilir. Bâzı hayvan isimlerinin kabîlelerle şahıslara takılması da işte o gibi hislerden dolayıdır: Meselâ (Esed = Arslan), (Bekr = Tâze deve), (Sa'leb = Tilki), (Sevr = Boğa), (Cahş = Sıpa), (Haneş = Yılan), (Dübb = Ayı) ve (Kelb = Köpek) gibi isimler işte o kabîldendir. Bu tuhaf isimler eski Arap animizmiyle îzâh edilir.

7 — Câhiliyyet müşrikliğinin ilâhları iki kısma ayrılır: Bir kısmı umûmî tanrılar mâhiyyetindedir ve bir kısmı da kabîle tanrılarıdır. Fakat umûmî tanrılar da şimâle ve cenûba göre iki kısma ayrılmaktadır: Hicaz ilâhlarının şimâl zümresini teşkîl etmesine mukaabil, eski Minelilerle Sâbiî ve Himyerîlerin Yemen, Hadramût vesâire havâlîsine âit ilâhları da cenup zümresini teşkîl etmektedir.

(313 üncü sahifeden devam) yet devrindeki "Ümmet mensûbu" mânâsına almaktadırlar. Sorbon profesörlerinden Kur'ân-ı-Kerîm mütercimi (Régis Blachère) de bu mânâyı esâs ittihâz etmektedir. İ. H. D.

8—Şimâl ilâhlarının başında (El-İlâh) kelimesindeki harf-i-târîf ile ismin birleşmesinden hâsıl olan (Allah) vardır: En böyük tanrı işte odur; fakat şerîkleri pek çoktur; bunların en mühimmi de (Rabb-ul-Beyt) ünvânını hâiz olan Kâ'be ilâhı (Hobal)dır. Bu (Hobal) Allâhın dâmâdı sayılır: Çünki onun (El-Ozzâ), (El-Lât) ve (El-Menât) ismindeki üç kızından ikisi, yâni (El--Ozzâ) ile (El-Lât) işte o Kâ'be rabbiyle evlenmiştir! Bu üç hemşîrenin üçü de ilâhedir: Hattâ (El-Lât)a "Rabb" kelimesinin müennes şekli olan "Rabbe" ünvânı da verilmiştir; (Hobal)ın iki karısından (El-Ozzâ)nın Merkezi Mekke, kız-kardeşi (El-Lât)ın merkezi de Tâif'dir: İşte bundan dolayı (Hobal)ın yaz ve kış mevsimlerine göre Mekke ile Tâif'de vakit geçirdiğinden bahsedilir! Bunlardan başka Mekke'de (İsâf) ve (Nâile) isimlerinden bir çift tanrı da vardır: Bu âşıkla ma'şûka tanrılaşmadan evvel insan cinsinden bir delikanlı ile genç kızken Kâ'beye girip orada zinâ etmiş oldukları için taş kesilmiş ve taşlaşınca da te'lîh edilmiştir! Şimâlin dîger tanrıları içinde (Zülkeffeyn), (Zü-ş-Şerâ) (Zü-l-Halasa) ismindekilerden de ehemmiyyetle bahsedilir.

9—Cenûbî ilâhlar zümresinin en mühimleri bir ilâhe sayılan (Şems=Güneş)le (Sin) denilen Ay ve ayrıca (Athtara), (El-Makah), ismi "Dost" mânâsına gelen (Vedd), sonra (Khol), (Amm) ve (Anbay) ismindekilerdir.

10—Şimâl ile cenûbun yer-yüzüne âid olan bu tanrı zümrelerine mukaabil, bir de gök-yüzü tanrıları vardır: Meselâ Güneş, Ay, Yedi-seyyâre ve bilhassâ Zühre ile bütün yıldızlar hem şimâlde, hem cenûptâ takdîs ve te'lîh edilmişlerdir.

11—Bütün bu yer ve gök tanrılarından başka bir çok taşlarla ağaçlar da ma'bûd ittihâz edilmiş ve onlar için kurban kesmek de âdet olmuştur.

12 — Bu mukaddes taşlar umûmiyyetle zannedildiği gibi birer heykel şeklinde değildir: Hattâ Kâ'bede yekûnu yüzleri bulduğundan bahsedilen Putların hiç biri resîm ve heykel şeklinde olmadığı tesbît edilmiştir. Bunların bâzıları diklik ve sivriliklerinden, bâzıları insan yâhut hayvan şeklini andırmalarından ve bâzıları da "Hacer-i semâvî" denilen gök-taşı sayılmalarından dolayı takdîs edilmiştir.

13 — Birer cin yatağı sayılıp ma'bûd ittihâz edilen bu mukaddes taşlardan nakli kaabil olanların harp meydanlarına götürülmesi de âdet hükmünü almıştır: O gibi seferlerde mukaddes taş (Kubbe) denilen kırmızı deriden bir çadıra konulur ve kâhinler de bunlara nezâret ederlerdi. Harpten evvel Kâhin yâhut Kâhine'nin kur'a oklarıyla mukaddes taşın huzûrunda fala bakmaları da âdetti.

14 — Arabistan'da Kâ'beden başka yüz kadar ma'bed bulunduğundan bahsedilir; fakat bunların en mühimmi (Kâ'be) olduğunda ittifak edilmektedir.

15 — Hicaz müşrikliğinin de bir nevi Rühban teşkilâtı vardır: Bu teşkilâtın başındaki Kâhin yâhut Kâhine bir nevi patrik vaziyetindedir ve teşkilâta dâhil olanlar hep ona tâbi'dir. İkinci derecedeki râhipler de ma'bed bekçisi olan (Sâdin)le (Âif) ve (Kaayif) ünvanlarını hâiz olanlardır: Bunlardan yalnız "Sâdinlik" irsîdir. Dîgerlerinin başlıca vazîfeleri de Kâhinin kehânetlerini tefsîr etmek, âile meselelerinde hüküm vermek ve nesep meselelerini karâra bağlamaktır.

16 — Umûmi ilâhlardan haşka kabîlelerin de ayrı putları ve ayrı mezhepleri vardır: Ana-hatları i'tibâriyle birbirine çok benziyen bu mezhepler arasında bir takım yakınlıklar tesbît edilmişse de, umûmiyyetle birbirine pek bağlı olmadıkları muhnkak sayılır.

17—Mekke şehri kabîleler üzerinde hâkimiyyet kurmak gaayesiyle onların putlarını veyâhut o putların birer timsâlini Kâ'beye kabûl etmiş ve bu sûretle Kâ'bede 360 put toplamıştır: Garp âlimleri bu adedin kat'i sûrette isbât ve tesbîtini pek mümkin görmemekle berâber, o zamanki şerâite göre doğru olmak ihtimâlini de kabûl etmektedirler. İşte bu sûretle Kâ'be en mühim ma'bed ve Mekke de en mühim şehir hâline gelmiştir.

18—Mekke'nin Hicaz'a hâkimiyyetinde bu dînî merkez vaziyetinde başka bir âmil daha vardır ve o da Kureyşîlerin iktisâdî ve ticârî nüfuz ve hâkimiyyetleridir; fakat bu iki kuvvet o kadar ustalıkla te'lîf edilmiştir ki, biri maddî ve dîgeri mânevî olduğu halde, âdetâ îkisi bir kuvvet hâline gelmiştir: Bu netîce, hacc merâsimiyle panayırlar ayni zamâna tesâdüf ettirilmek sûretiyle te'mîn edilmiştir. Bâzı Garp menbâlarında haccin bir nevi "Turistik sanâyi' müessesesi" addedilmesinin sebebi işte bu tuhaf vaziyettir.

19 — İşte bu sûretle şimâlî ve garbî Arabistan'ın en mühim siyâsî, iktisâdî, rûhânî ve netîce i'tibâriyle medenî merkezi hâline gelen Mekke şehri "Ümm-ül-Kurâ=Şehirlerin anası, Ana-şehir" diye şöhret bulmuş ve hattâ Kur'ân-ı-Kerîm'de de o sûretle bahsi geçmiştir.

20 — Arap kabîleleri işte bu vaziyetten dolayı Câhiliyyet devrinde hem Mekke'nin umûmî hacc merâsimine iştirâk ederler, hem kendi mukaddes makamlarında kendi husûsî hacc merâsimlerini îfâ ederlerdi.

21—Mekke hacci, işte o yüzlerce kabîlenin Kâ'bedeki Kureyşî ma'budlarını tasdik, takdis ve te'lîh etmesi demekti: Câhiliyyet devrinin sonlarına doğru Arabistan'da Garp âlimlerinin "Millî din" dedikleri umûmî ve millî bir müşriklik teessüs etmesinde başlıca âmil işte bu vaziyettir.

22—Millî dînin iktisâdî ve mâlî mâhiyyeti maddenin mânâyı, yâni cismâniliğin rûhânîliği ifsâd etmesiyle netîcelenmiş, Kureyşî cemâatinin nazarında mâneviyyâtın artık hiç bir ehemmiyyet ve kıymeti kalmamış, öteki dünyâ unutulup yalnız bu dünyâ esâs ictihâz edilmiş ve dünyâ hayâtı demek de servetten ve işte o servete istinâden te'mîn edilebilecek zevk-u-safâdan ibâret sayılmıştır. Maddiyyetçiliğin bu derece ve hattâ derekesi iktisâdî sâhada her türlü ahlâkî duygularla kaaidelerin unutulup gitmesine sebep olduğu için, hîle ve ihtikâr artık millî ve umûmî bir âdet ve an'ane hâline gelmiş ve bu hâl nihâyet ma'bedlerle ma'budları bile birer kazanç âleti ve mürâbaha vâsıtası şekline sokmuştur. "Millî din" denilen umûmî müşrikliğin az zamanda inhilâline sebep işte bu vaziyettir.

23—"Millî din"i sarsan dîger bir âmil de, iktisâdî ve ticârî inkişâfın "Hazarî" denilen şehirlilerle "Bedevî" denilen göçebe kabîleler arasındaki hayât şartlarıyla yaşayış farklarının artmış olmasında gösterilir. Netîce i'tibâriyle "Millî din" şehirliyi terfîh ettiği halde, bedeviyi iktisâden pek tatmîn etmemiş demektir.

24—Bununla berâber, şehirliler ve bilhassa en mühim merkezin halkı olan Mekkeliler de iktisâden ve netîce i'tibâriyle refâh bakımından pek tabiî olarak hep ayni seviyyede değillerdir: İhtişâm içinde yaşayan çok zengin ve son derece mes'ut bir muktedir tabakaya mukaabil, maîşetini te'mîn için hayât ile pençeleşen bir orta-tabaka ve nihâyet her türlü sefâlet ve mahrûmiyyet içinde kıvranıp duran ve yığınlarla ilâhlarından hiç bir himâye ve merhamet görmiyen bir fukara tabakası da vardır. Zengin zümreye mukaabil bu iki tabaka ekseriyyet hâlindedir: Tabiî bunlar "Millî dîn"in ne mânevî, ne iktisâdî cephelerinden hiç bir fayda görmedikleri için, maddeten olduğu kadar mânen de perîşan kütlelerdir. "Millî dîn"in iflâs âmillerinden biri de işte bu vaziyettir.

25 — İnsan denilen mahlûk, dîger canlı mahlûkaat gibi yalnız maddî ihtiyaçlarının te'mîniyle hayât şartlarını ikmâl etmiş olabilecek bir mahlûk değildir; çünki insanı hayvandan ayıran en mühim fark mâneviyyâtında ve mânevî ihtiyaçlarında gösterilebilir. Bu i'tibarla Cahiliyyet devrinin son yıllarında Mekke'nin zengin ve mürefeh tabakasında bile mânen bedbaht olanlar türemiye başlamıştır. Bu hâl, cem'iyyet nizâmına karşı ferdin uyanması, mânen bedbaht olduğunu idrâke başlaması ve nihâyet rûhânî sâhada rûhunu tatmîn edecek bir şey araması, şeklinde îzâh edilmektedir. Müşrikliğin mukaddes taşları, sürülerle ma'budları, birer cin yuvası farzedilip takdîs edilen ağaçları ve daha türlü türlü mukaddesâtı Mîlâdın altıncı asrında ve İslâmiyyetin arefesinde artık ferdin o rûhî ve rûhânî ihtiyâcını tatmîn edemiyor ve gerek bedevî, gerek medenî zümrelere mensup bir çok kimseler işte bu mânevî mahrûmiyyetin gittikçe artan acılıkları içinde kıvranıyordu. Ortada inanılacak bir şey yoktu: Ferdi tatmîn etmiyen ve hiç bir hayrı görülmiyen ma'budlarla mukaddes taşlar ve ağaçlar muhtelif vesîlelerle ötede beride tahkîr ve istihfâf ediliyor ve artık uyanmış olan ferdin nazarında hürmet ve takdîs edilecek, insanı mânen tatmîn edecek hiç bir şey kalmıyordu. Ticârî hayâtın inkişâfı ve dâimî bir mübâdele fa'âliyyeti Arapların yalnız şehirliler zümresini değil, bedevîlerini bile hâricî âlemle mütemâdiyen temâsa getirdiği ve "Ehl-i Kitâb" dinleri de Arabistan'a hulûl etmiş olduğu için, "Kitâb-ı-Mukaddes"de bahsi geçtiği işte o sûretle şâyi' olan müstakbel Peygamber artık sabırsızlıkla bekleniyor ve hattâ bu hâl fırsattan istifâde etmek istiyen bâzı sahte peygamberler zuhûruna bile sebeb oluyorsa da, o gibi sahtekârlar Câhiliyyet'den bıkmış olan uyanık rûhları tatmîn edemiyordu: Bu vaziyet, "Millî dîn" in iflâsını tâkîb eden bir mânevî perîşanlık devresi demekti.

26 — İşte bu mânevî parîşanlık devrinde bir "Allâhu-Ekber"in varlığı ve daha doğrusu varlığının zarûrî olduğu artık i'tirâf edilmiye başlı-

başlıyor, fakat Onun ilâhî sıfatı hakkında fazla bir şey bilinmiyordu. Zâten Hicaz'da öteden beri Vahdâniyyetçi "Hanîfler" vardı: Fakat onların müphem sûrette bildiği de Allâhın birliğine münhasırdı; yukarda da söylediğimiz gibi, bu bir din değil, münferid bir akîdeden ibâretti; işte bundan dolayı Hanîflik, Hanîfleri bile tamamiyle tatmîn edemiyordu. Netîce i'tibâriyle böyle bir vaziyet, İslâmiyyetin zuhûriyle inkişâfına en müsâit zemin demekti.

Bundan dolayı Arap dilinden bahsederken çok az bir zamanda kabile lehçeleri Kureyş lehçesinde inhilâl etmek sûretiyle millî bir dil vücûda gelmesinî bugünkü Garb âlimlerinin nasıl hayretle karşıladıklarını görmüştük. O dil Kur'âna ne kadar müsâit bir zemin olmuşsa' Câhiliyyet devrinin sonlarındaki mânevî perîşanlık da İslâmiyyet için işte öyle mu'cizevî bir zemin teşkil etmiştir. İslâmiyyet millî bir Arap dini değil, Kur'ân-ı-Kerîm'in bir çok Âyetlerinde tasrîh edildiği gibi bütün insanlığa hitâb eden beşerî bir dindir. Bu beşerî din, Câhiliyyet-Arabistanı gibi en müsâit bir muhîtte zuhûr etmiş olmakla berâber, o sırada bütün beşeriyyet rûhî ve rûhânî bir tefrika ve buhrân içinde bocalayıp durduğu için, bütün insanlığın mânevî ihtiyâcını tatmîn ederek dünyâya yayılmıştır. Hıristiyanlığın asliyyetini kaybedip bir Teslîs dîni hâline gelmesi ve onun da birbiriyle te'lîf edilemiyecek bir takım akîdelerle mezheplere ayrılması, Yahudiliğin beşeriyyete teşmîl edilemiyecek bir kabile dîni şeklinde kalması, İran ve Uzak-Şark dinlerinin mahallîleşmesi netîce i'tibâriyle yer-yüzünü bütün insanlığa hitâb ederek dünyevî ve uhrevî bütün insan haklarıyla fikir hürriyyetini te'mîn edecek âlemşümûl ve hâkikî bir Vahdâniyyet dîninden mahrum bırakmıştı: İslâmiyyet, insanlığın işte bu tabiî ve umûmî ihtiyâcını tatmîn edecek ulvî ve aklî bir dîn olarak ortaya çıkmıştır. İslâmın ulu Peygamberine ve Onun nûrânî şahsiyyetinde görülen sonsuz ulviyyete karşı bugünkü Garp ilminin gittikçe artan hayranlığı işte bundandır.

Medhal Cildinin Sonu

Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi İslâm Araştırmaları Merkezi

Yanlış Doğru Cetveli

ATLANMIŞ SATIRLAR

10 ncu sahife 1 nci sütûn 17 nci satır (hâdisenin) kelimesinden sonra ilâve — târîhe intikaal edebilmesi için o hâdisenin —

141 nci sâhîfe 1 nci sütûn onuncu satır (biraz) kelimesinden sonra ilâve — daha fazla dikkatle tedkîk edip bu şehrin bilhassâ iktisâdî ve dinî rolünü —

164 ncü sahîfenin 2 inci sütûnunun 15 nci satırında (bu kıt'ada) kelimeleri silinerek — Bu beyitlerde (Sâb)ın "Zülkarneyn"in nâmından başka "Şark ve Garp seferlerin" den de bahsedilerek şahsiyyetî büsbütün tavzîh edilmektedir. — cümlesi ilâve olunacaktır.

167 sayfa 1 nci sütûnun 34 ncü satırı tamamen silinecektir.

218 nci sahife 2 nci sütûnun son kelimesinden sonra ilâve — Noktalar siyah mürekkep ile yazılmıştır —

234 ncü sahîfe 2 nci sütûn onuncu satırdan sonra ilâve — işi zamanında yapmak muvaffak olmak demektir —

236 sahîfe 2 nci sütûn 23 ncü satır (teemmül edin) den sonra ilâve — Her kim yaşarsa ölür —

256 nci sahîfe 2 nci sütûn 30 ncu satır (Muallâkat)ın dan sonra ilâve —hakikiliği işte şöyle kabul—

295 nci sahîfe 1 nci sütûnun sondan bir evvelki satırındaki Lakhm kelimesinden sonra ilâve — kabîlelerinden Yemen'deki (Gatafan)a kadar bir çok aşîretler ona tapardı. Şâir (Şânferâ) da (El-okaysir) in elbiselerine yemin ederdi. Bu ismi (o kaisar = imparator) kelimesiyle izâh etmek istemişlerse de,

Sâhife	Sütûn	Satır	Yanlış	Doğru
16	2	9	meeslesinde	meselesinde
17	2	4	«grégorien» ne	«grégorien» e
18	1	29	ilmı	ilmi
25	2	20	A. Anwander)in	(A. Anwander)in
27	2	7	eserininin	eserinin
27	2	17	Meuzûat-ı ül	Mevzûat-ül
28	2	2	Hitliler	Hintliler
28	2	7	i'tibaâriyle	i'tibâriyle
32	1	14	bedevîlerin	bedevîlerî
32	2	6	meesleri	meselesi
32	2	6	ibâh	îzâh
34	2	24	(Baurexenfeid)	(Baurenfeind)
36	2	9	Burchardt	Burckhart
37	1	23	bahçevanı	bağçevanı
37	2	7	simindeki	ismindeki
39	2	17	amlış	almış
39	2	30	dâmiâ	dâimâ
40	1	21	çüki	çünki
48	2	15	âlem	alem
52	2	9	etmekteair	etmektedir
52	2	32	merbûuttur	merbuttur.
52	2	35	dictionnire	dictionnaire
53	2	31	hahîkî	hakîkî
54	2	35	gidildikçeç	gidildikçe
56	1	33	Vadîisini	Vâdîsini
58	1	26	(Eyyup Sabri Aşa)	(Eyyub Sabri Paşa)
61	1	20	Graptaki	Garptaki
62	1	21	Samar	Şammar
64	1	17	Sürb	Şürb
65	2	22	Birâber	Berâber
67	1	36	Zman	Zaman
67	1	36	Yağmz	Yâğmaz
68	2	27	4 4	44
70	2	14	Medenniyetler	Medeniyyetler
71	1	20	Mukaamât-ı	Makaamât-ı
74	1	14	Reusâ	Rüesâ
74	1	20	Delde	Belde
74	2	24	Medenet-ü	Medînet-ü
78	2	10	ıntrduciian	introduction
78	2	28	ististik	istatistik
79	2	21	köçebelik	göçebelik
80	2	17	kıymetle	kıymetli
80	2	27	ticâreî	ticârî
81	2	15	Şark'ı	Şark'a
83	2	14	geçebimek	geçebilmek
89	2	20	deerce	derece
92	1	12	2 nci	22 nci
95	1	8	başarına	başlarına
96	2	8	Asrî	Asûrî
96	2	10	medennîyyet	medeniyyet
98	2	17	ve evsâf	evsâfı
99	2	35	emperzalizminin	emperyalizminin
101	1	32	Bernad	Bernard
102	2	37	tabîi	pek tabîi
104	2	24	mevcutarıyla	mevcutlarıyla
106	1	12	tijinde	tipinde
107	2	24	antropolojisi	antrepoloji
109	2	14	beryiye-i	beriyye-i
109	2	16	esl-ü	nesl-ü
109	2	29	ukrâdan	uhrâdan
109	2	33-34	mevmûm	mevsûm
110	1	17	ör	örf
112	2	21	Grap	Garp
113	2	35	dair	dar
116	1	20	birleştirdi	birleştirirdi
118	2	13	edliip	edilip
118	2	17	Derbenghem	Dermênghem
120	1	7	müm'minleri	mü'minleri
121	1	1	araplaşmış	arapların
123	2	32	kısardır	kısadır
130	1	1	katı	kâfî
132	1	10	Balbeh	Baalbek
136	2	17	kaharların	kararların
138	2	37	vaziyettedir	vaziyettir.
139	1	9	ile	ile Basra

Sahife	Sütün	Satır	Yanlış	Doğru
145	9	numaralı dip not	haribeine	harabesine
148	2	30	62 nci	628 nci
153	„	1	Kur'an-ı Ker'me	Kur'an-ı-Kerîm'e
161	„	6	devletler	devletleri
162	1	5	şâfî	sâfî
163	1	19	araplandan	araplardan
163	1	23	okuz	dokuz
163	2	21	nri	nci
163	„	32	(Semmer)	(Şemmer)
163	1	11	(İshender)	(iskender)
166	1	35	distoire	histoire
176	2	6	birilmektedir	girilmektedir
156	„	13	nüfûzlarıyla bâzı	nüfûzlarıyla kudretleri bâzı
157	1	12	kralının (Aretas)	kralının ismi (Aretas)
170	1	19	pâyitahlı	payitahtı
171	2	6	C. 1, 1325	C. 1, 1327
171	2	10	adütiyle	âdâtiyle
173	1	8	(iram)	(irem)
178	1	36	hükûmöt-ı	hükûmât-ı
180	2	4	. MME	..MME
181	„	36	Silâh	Silâha
182	1	9	Mesveret	Meşveret
182	1	13	Şifarettlr	Sifarettir
183	2	10	Mongonery	Montgomery
183	„	25	nazaî	nazarî
184	„	10	giriştkleri	giriştikleri
185	1	15	toplantılarına	toplantılarında
185	2	10	evleri	evlerin
185	„	30	Cenûbuda	Cenûbunda
187	1	18	étrangres	ètrangrs
188	1	8	öunde	önünde
188	1	14	tetkıkaatından	tetkikatından
189	1	9	hükmeti	hükûmeti
200	1	9	teşekklü	teşekkülü
201	2	23	hattı-ı	hatt-ı
203	1	7	olduuğ	olduğu
204	1	9	Nesh'ni	Nesh'in
204	2	27	Estanghélo	Estranghélo
205	„	34	Estanghélo	Estranghélo
208	1	6	Mâcudi	Mûcidî
209	1	2	olunduğu	olduğu
209	2	14	sinlarında	sonlarında
210	1	37	(Ebu - Bkr)	(Ebu - Berk)
210	2	23	Edlemiyenler	Edemiyenler
211	1	1	ePygamberin	Peygamberin
211	1	34	Câhiliyylet	Câhiliyyet
211	2	16	Yunaîlerin	Yunanîlerin
212	1	30	Zuhûrune	zuhûruna
215	2	18	işâreıiyle	işaretiyle
216	1	14	ayırt	ayıtd
217	1	24	kitâpnâne-i	kitâbhâne-i
218	1	24	Yedigerine	yekdiğerine
218	2	14	şurasa	şurası
219	1	3	hakereli	harekeli
219	1	10	hoşlamazlardı	hoşlanmazlardı
219	2	13	mameller	mahaller
219	„	19	inş	inşa
219	„	20	binen	binâen
220	1	6	bilgisizliz	bilgiçlik
220	1	8	ihtihaç	ihtiyâç
220	1	9	taanımün	taammûm
220	1	14	târim-i	târih-i
220	1	15	mümin	mühim
220	1	16	mesem	meselâ
221	1	son satır	vaz'ettiği	vaz'etti
222	1	4	müşrıkın	müsteşrikin
222	1	16	klaik	klâsik
224	1	31	taâmmün	taammüm
224	2	35	noktalardan	noktalârda
225	1	10	hareketlenmesi	harekelenmesi
225	1	16	klime	kelime
225	1	34	kelimenin	kelimesinin
227	2	6	(Hamze)	(Henze)
230	2	27	vu	ve
231	1	4	bir	eski
232	1	34	îcâdın	îcâdı
232	2	2	maksat	maskat
232	„	20	şeklindek	şeklinde
233	1	13	müseca	müseccâ
233	2	17	olabilir de	olabilirse de
233	„	22	(Dr. Gustave Bon)	(Dr. Gustave Le Bon)
233	„	25	848	484

Sahife	Sütün	Satır	Yanlış	Doğru
233	2	27	kıssalra	kıssalara
234	1	23	iz'nı	iz'ânı
235	1	19	ekserıyyet	ekseriyyetle
235	1	26	ekserinin	ekserisinin
235	1	27	namz	nazm
236	1	8	dilay	dolayı
237	1	1	hefz	hafz
237	1	31	ümiyye	ümmiyye
237	2	29	hrâris	hâris
240	„	2	Cezîret-ûli	Cezîret-û
243	1	33	küevâkibi	kevâkibi
244	1	41	îlâdın	Mîlâdın
245	2	45	yöre	göre
247	1	38	müteesir	müteessir
248	2	34	toblant	toplantı
251	„	20	ka'bâlî	kabaîl
253	1	15	îâdının	icâdının
253	1	48	hâline	hâlini
253	2	43	onlatır	anlatır
254	1	2	(Mezehhebât)	(Müzehhebât)
254	1	33	musdalah	mustalah
254	2	2	tarîfe	tahrîfe
255	„	6	otmuştur	olmuştur
255	„	23	manzâleri	manzûmeleri
257	2	40	heb	hep
258	1	35	amılıyyatına	ameliyyatına
259	1	1	Lapeésie	Lapoésie
259	1	45	olursu	olursa
259	2	35	şte	işte
260	1	32	Zeyt	Zeyd
261	2	27	simleri	isimleri
262	1	38	evvet	evvel
263	1	50	düşmam	düşman
263	2	20	zıhl	zırhlı
263	„	44	karkmadım	korkmadım
264	1	24	menkube	menkabe
264	2	1	vaznine	veznine
267	1	30	nübüvet	nübüvveti
273	2	30	rahman'nın	Brahma'nın
275	„	15	meleklek	melekler
277	1	8	mukatı'	munkatı'
280	1	6	Mişâ ibn-i Mişâ	Mûsâ ibn-i Mişâ
281	1	6	olunna	olunca
285	1	32	sâhsında	sâhasında
286	2	30	vadı	vardı
288	1	28	bundae	bundan
288	1	35	oldukarı	oldukları
288	2	40	şerâtini	şerâitini
289	„	54	münâbetle	munâsebetler
290	„	14	halı	halk
291	1	25	mevhum	mefhûm
291	2	7	hıristidanlarını	hıristiyanlarının
291	„	19	muhafazası	muhafızı
293	„	34	harfini	harfinin
294	„	13	kazandırdığı	şöhret kazandırdığı
295	1	8	tonradan	sonradan
296	2	35	hapılıp	kapılıp
295	1	50	berayer	berâber
298	1	28	yahât	yâhût
298	dip notunda		şeytanperestik	şeytanperestlik olacak
299	1	52	içinde	içine
302	dip notunun en alt satırında		203 rakam	303 olacak
304	2	14	sora	sonra
305	dipnot 3. satırda		Emr-i dinne,	Emr-i dinde olacak
306	1	39	Câniliyyef	Câhiliyyet
306	1	55	Payırların	Panayırların
307	1	sonsatır	kendilelerine	kendilerine
307	2	10	yanil	yânî
308	1	22	saliklerini	saliklerinin
309	1	33	mnvaffakiyetleri	muvaffakiyetleri
311	1	6	temayyülleri	temâyülleri
312	1	13	Çin	için
312	2	44	de	da
313	1	3	arşı	karşı
313	1	6	2	3
313	1	14	tecâvuz	tecâvüz
314	2	19	peygamberlerin	pengamberin
314	„	31	kayitlerindenden	kayitlerinden
316	1	42	bazıarı	bazıları
316	„	25	muhnkkak	muhakkak
317	„	47	parişanlık	perişanlık
317	„	sonsatır	(başlı kelimesi	çıkacak)

İSTİKLAL MARŞI MÜZESİ
Prof. Dr. Günay TÜMER Koleksiyonu